

ԱՐԱՆՆ
ՀԱՐՈՒԹԱՅՈՒՆՅԱՆ

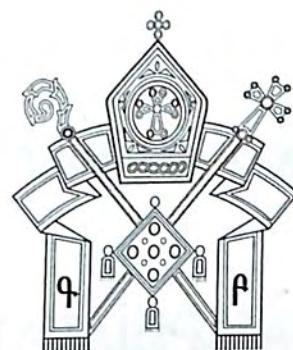
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՎԻՄԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՊԱՅՐ ԻՃԱՐՑ ԵՐԱՐԻ ԼՈՒՐԱՆԻ

2015

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ.

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ПЕРВОПРЕСТОЛЬНЫЙ СВЯТОЙ ЭЧМИАДЗИН

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРСЕН АРУТЮНЯН

ВАГАРШАПАТ
МОНАСТЫРИ И ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НАДПИСИ

ПЕРВОПРЕСТОЛЬНЫЙ СВЯТОЙ ЭЧМИАДЗИН
2016 г.

MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ARSEN HARUTYUNYAN

VAGHARSHAPAT
MONASTERIES AND EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS

MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN
2016

Բրյուս. Սթե.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՎԻՄԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

5703

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2016

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտի և
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրապարակչական
խորհուրդների որոշմամբ
Խմբագիր՝ Գագիկ Գ. Սարգսյան
պատմ. գիտ. թեկնածու

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՐՍԵՆ ԷԴՈՒԱՐԴԻ

Հ 422 Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները/ Արսեն Հարությունյան; Խմբագիր՝ Գագիկ Գ. Սարգսյան. / Սուրբ Էջմիածին.- Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Հրատարակչություն, 2016. – 548 էջ + 5 ներդիր էջ:

Աշխատությունը նվիրված է հայոց հոգևոր կենտրոն Վաղարշապատ - Էջմիածնի վիմագրական ժառանգության համակողմանի քննությանը: Այն առաջին համալիր ուսումնասիրությունն է, ուր վիմագրերի հիման վրա ընթերցողին են ներկայացվում Վաղարշապատի՝ հատկապես ԺԷ-ԺԹ. դդ. քաղաքական ու եկեղեցական կյանքը, հայոց հայրապետների շինարարական ու նորոգչական աշխատանքները, վանքերի ստացած նվիրատվությունները, վանական միաբանությունների կազմավորումը, ինչպես նաև միաբանական գերեզմանոցներն ու արձանագիր խաչքարերը: Նախկինում հրատարակված 188 վիմագրերին ավելանում են ևս 520-ը, որոնք առաջին անգամ են դրվում վիմագրագիտական քննության:

Հիմնականում վիմագրական, ապա մատենագրական սկզբնաղբյուրների և արխիվային նյութի համադրմամբ ուսումնասիրվել են արձանագրություններում հիշատակված նվիրատուների, բարերարների, նրանց ազգականների, հաճախ նաև նշանավոր հոգևոր գործիչների կյանքն ու գործունեությունը: Վիմագրերին կից են գրչագրերը, իսկ աշխատության վերջում՝ լուսանկարները:

Նախատեսված է պատմաբանների, վիմագրագետների, հնագետների, աղբյուրագիտության հարցերով զբաղվողների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

ՀՏԴ 94(479.25):930:27
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.2+86.37

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԲ
«ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

9 ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

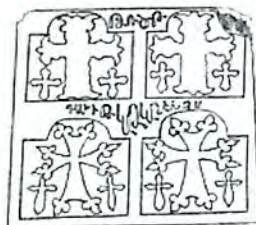
11 ԱՌԱՋԱԲԱՆ

17 ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ (պատմական ակնարկ)

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

33 ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

- 35 ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
96 ՄԱՅՐԱՎԱՆՔԻ ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱԶՔԱՐԵՐԸ
125 Ս. ԷՋՄԻԱԾԻ ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԵՐԵՋՄԱՆՈՅԸ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

245 Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ՎԱՆՔԸ

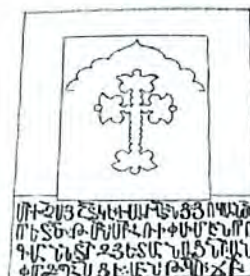
- 247 ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
273 ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱԶՔԱՐԵՐԸ
280 ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

293 Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՎԱՆՔԸ

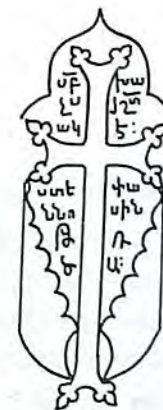
- 295 ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
302 ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱԶՔԱՐԵՐԸ
305 ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

335 Ս. ՇՈՂԱԿԱԹ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՄՅՈՒՍ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ

- 337 Ս. ՇՈՂԱԿԱԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
343 ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱԶՔԱՐԵՐԸ
346 ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԸ
351 ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՄԻԱՆԱԿ ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ
356 Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

363 ՎԵՐՋԱԲԱՆ

367 PE3IOME

371 SUMMARY

375 ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

375 ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

376 ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

391 ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

416 ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

493 ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ՝ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ ՔԱՂԱՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ

509 ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

510 ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

535 ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

543 ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

*Նվիրվում է Վաղարշապատ քաղաքի
հիմնադրման 2700-ամյակին,*

ինչպես նաև հայրիկիս՝

*Էդուարդ Հարությունյանի
անմահ հիշատակին*

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ ժողովրդի բազմադարյա հոգևոր մայրաքաղաք Վաղարշապատ - Էջմիածին, նրա պատմությանն ու ճարտարապետությանը բազմաթիվ մեծ ու փոքր ուսումնասիրություններ են նվիրվել, որոնց հիմնական աղբյուրագիտական ատաղձը եղել են մատենագրական վկայությունները, կոթողների ճարտարապետական վերլուծությունները և սակավ դեպքերում վիմական արձանագրությունները:

Ի բարեբախտություն հայոց պատմագիտության՝ տեղեկատվական հսկայածավալ արժանահավատ նյութ է ամբարված պատմաճարտարապետական ու կոթողային հուշարձանների որմերին զետեղված բազմաթիվ վիմագրերում: Այս իրողության փաստարկմամբ ու կարևորմամբ ուշագրավ աշխատություն է պատրաստել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Արսեն Հարությունյանը: Սա երիտասարդ գիտնական - վիմագրագետի առաջին մեծածավալ ուսումնասիրությունն է, ինչին հիմք է ծառայել 2013 թ. հաջողությամբ պաշտպանված թեկնածուական ատենախոսությունը: Այս աշխատանքին նախորդել են մոտ երկու տասնյակ վիմագրագիտական բնույթի հոդվածները:

Հրատարակվող աշխատության մեջ կարևորագույն ձեռքբերում ենք համարում Վաղարշապատի պատմաճարտարապետական հուշարձանների (հոգևոր ու աշխարհիկ շինություններ, խաչքարեր ու տապանաքարեր) որմերին զետեղված 708 վիմագրերը որպես սկզբնաղբյուր օգտագոր-

ծելն ու հրապարակելը: Վիմագրերն ընթերցողին են ներկայացվում գիտական հրատարակման երեք անհրաժեշտ բաղադրիչներով՝ վերծանություն, գրչագիր և լուսանկար, որոնք ուղեկցվում են վիմագրագիտական պրպտումներով ու բովանդակալից ծանոթագրություններով: Այդ պրպտումների արդյունքն են հոգևոր և աշխարհիկ բազմաթիվ անձանց՝ Վաղարշապատի վանական կենտրոններին առնչվող գործունեության վերաբերյալ նորահայտ փաստերի և իրողությունների բացահայտումն ու լուսաբանումը՝ մեծապես հարստացնելով մեր գիտելիքները հայ ժողովրդի կյանքում մեծագույն դերակատարություն ունեցած հոգևոր ու պատմամշակութային կենտրոնի մասին:

Ի հավելումն ասվածի և ի գնահատումն արվածի՝ հարկ է փաստել Արսեն Հարությունյանի՝ սույն աշխատանքին վերաբերող երկու կարևոր հանգամանք. ուսումնասիրության մեջ ներկայացված 708 վիմագրից 520-ն այս մակարդակով առաջին անգամ են մտնում գիտական շրջանառության մեջ, մյուսը՝ արձանագրությունների գրչագրումը, թվային լուսանկարումը, տեքստի համակարգչային շարվածքն ու ձևավորումը հեղինակի ձեռքի արդյունքն են:

Համոզված ենք, որ Վաղարշապատի վիմագրական ժառանգությունն ամփոփող այս աշխատությունը հետագայում կդառնա ՀՀ Արմավիրի մարզի «Դիվան հայ վիմագրության» պրակի լիարժեք հիմքը:

Գագիկ Գ. Սարգսյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայագիտության մեջ մեծապես կարևորվում են հայ ժողովրդի պատմության սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունն ու հրատարակությունը, որոնց մեջ բացառիկ արժեք ունեն վիմական արձանագրությունները: Հայոց կաթողիկոսական աթոռանիստ Վաղարշապատ քաղաքի վիմագրերը մինչ օրս ամբողջովին հավաքված ու հրատարակված չէին: Դրանց զգալի մասը թվագրվում է ԺԷ. և հետագա դարերով. թերևս ժամանակի ոչ այնքան պատկառելի հեռավորության պատճառով դրանք պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել: Սույն հետազոտության հիմնական նպատակը հարյուրավոր նորահայտ և նախկինում հրատարակված վիմագրերի (բացառությամբ դրանցից և մի պոմոյա թասի մակագրությունների) համընդհանուր քննությամբ Վաղարշապատ քաղաքի վանքերի ու եկեղեցիների պատմությունը, հայոց հայրապետների շինարարական, նորոգչական աշխատանքները, վանքերի ստացած նվիրատվությունները, միաբանական գերեզմանոցներն ու խաչքարերը ներկայացնելն է: Առաջնային նշանակություն ունի նաև Վաղարշապատի վիմագրական ժառանգությունը մի գրքում ամբողջացնելը:

Ուսումնասիրության հիմքում «Վաղարշապատի վանքերը (պատմավիմագրագիտական ուսումնասիրություն), ատենախոսություն, Երևան, 2013:

- ¹ Ա. Է. Նարությունյան, Վաղարշապատի վանքերը (պատմավիմագրագիտական ուսումնասիրություն), ատենախոսություն, Երևան, 2013:
- ² - «Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին», «Էջմիածին», 2011, գ., էջ 110-117:
 - «Ս. Հովհաննիսյանի և Ս. Շողակաթի վանքերի որմերին ագուցված խաչքարերի նորահայտ վիմագրերը», «Էջմիածին», 2011, Ե., էջ 88-94:
 - «Նորահայտ արձանագրություն Ս. Հովհաննիսյանի վանքից», ՊԲՀ, 2011, ք. 2 (187), էջ 192-198:

Վաղարշապատի վանքերի վերաբերյալ նախկին հրատարակությունները վիմագրական առումով ամբողջական չեն, ունեն լրացումների կարիք, ուստի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունն ու վերծանությունները գիտական հրապարակումներին հարիր ներկայացնելը կարևորվում է նաև հիշյալ տեսանկյունից: Պատահական չէ, որ աշխատության էջերում վերծանված 708 վիմագրից 520-ն առաջին անգամ է վիմագրագիտական քննության ենթարկվում ու դրվում գիտական շրջանառության մեջ. բազմաթիվ ճշգրտումներ են արված նախկինում հրատարակված վիմագրերում: Արձանագրություններին զուգահեռ՝ որպես հայոց հոգևոր կենտրոնի պատմության արժանահավատ վկայագրեր՝ ուսումնասիրվել են նաև մատենագրական սկզբնաղբյուրները, կաթողիկոսական դիվանի (այսուհետ՝ ԿԴ) արխիվային որոշ վավերագրերը, ինչպես նաև արժևորվել են Վաղարշապատում և նրա շրջակայքում տարբեր տարիներին իրականացված հնագիտական պեղումների արդյունքները, դաշտային հավաքչական նյութերը և այլն:

Վաղարշապատի արձանագրություններից մի քանիսը տեղ են գտել ճամփորդական-նկարագրական բնույթի որոշ աշխատություններում. հոգևոր կառույցների շինարարական, նորոգչական աշխատանքների վերաբերյալ իբրև փաստացի և արժանահավատ վավերագրեր վկայակոչվում են վիմագրերը: Վաղագույնը թերևս Ս. Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպիսկոպոս Շահ-

- «Նորահայտ տապանագրեր Ս. Հովհաննիսյանի վանքից», «Էջմիածին», 2012, Բ., էջ 71-83:
 - «Մի խաչքար՝ Ս. Հովհաննիսյանի վանքից», «Վեմ», 2012, ք. 1 (37), էջ 107-113:
 - «Նորահայտ վիմագրեր «Լիտր» կղզաչափի վերաբերյալ», «Վեմ», 2012, ք. 4 (40), էջ 99-108:
 - «Եւս մի նորահայտ նվիրագիր Ս. Հովհաննիսյանի վանքից», «Էջմիածին», 2013, Ժ., էջ 96-103:

խաթունյանցի³ «Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ»⁴ աշխատության առաջին հատորն է, ուր հոգևոր կառույցները, կալվածքներն ու եկեղեցական որոշ առարկաներ ներկայացնելուց բացի՝ վկայակոչվում են նաև վիմագրեր. Ս. Էջմիածնից՝ 47, Ս. Յոնիսիմնից՝ 7, Ս. Գայանեից՝ 8, Ս. Շողակաթից՝ 3 արձանագրություն: Հովհաննես Շահխաթունյանցը (1799-1849), բացառիկ հետաքրքրություն ունենալով դեպի վիմագրերը, բարձր է գնահատել դրանց աղբյուրագիտական արժեքը: Հայագետ Պ. Հակոբյանը նշում է, որ Շահխաթունյանցի «Ստորագրութեան» մեջ վերծանված ու մեջբերված են բոլոր կարևոր վիմագրերը, ինչպես նաև տվյալ հուշարձանների ու վայրերի հետ կապված հետաքրքիր ավանդությունները: Նա անձամբ է այցելել և ուսումնասիրել իր նկարագրած բոլոր վայրերն ու կոթողները⁵:

Վաղարշապատի վանքերի՝ շինարարական ու նորոգչական որոշ աշխատանքների մասին վկայություններ կան նաև Ս. Էջմիածնի

³ Ս. Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցը 1833 թ. ղեկավարել է Ս. Էջմիածնի տպարանն ու գրատունը: Նա 1837 թ. կազմել է գրատանը պահվող ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակը, որն ամփոփում է 2740 ձեռագիր և 2298 տպագիր մատյանների անվանացանկը: Տե՛ս **Ա. Սեդրակյան**, Յովհաննես Շահխաթունյանցի կենսագրությունը, Պետերբուրգ, 1898: Տե՛ս նաև **Օ. Եզանկյան**, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ **Օ. Եզանկյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան**, ներածությունը՝ **Օ. Եզանկյանի**, խմբագրությամբ **Լ. Խոսիկյանի, Ա. Մնացականյանի**, Երևան, 1965, էջ 32 (այսուհետ՝ Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները), Երևան, 1965, էջ 32:

⁴ Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրութեամբ՝ **Յովհաննես Կաթուղիկյանի Շահխաթունյանց** շահրիացւոյ միաբանի Սրբոյ Էջմիածնի, հ. առաջին, Ս. Կաթուղիկէ Էջմիածնի, 1842 (այսուհետ՝ Շահխաթունյանց): Չնայած վիմագրական վերծանությունների՝ գիտական արդի պահանջներից հեռու լինելուն՝ Շահխաթունյանցի աշխատությունը մեր ուսումնասիրության համար ծառայել է իբրև սկզբնաղբյուր:

⁵ **Պ. Հակոբյան**, Հովհաննես Շահխաթունյանցը և արևելահայ հայագիտության սկզբնավորումը, «Կուլտուր - լուսավորական աշխատանք», 1988, ք. 5-6, էջ 31:

միաբան Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանցի «Եկեղեցիք Վաղարշապատ քաղաքի» աշխատության էջերում⁶. պատմական նյութին կից հեղինակը Ս. Յոնիսիմնի վանքից երկու արձանագրություն է հիշատակում:

Ղևոնդ Ալիշանի աշխատություններից «Այրարատ»⁷-ում տեղ գտած Վաղարշապատի վիմագրերը քաղված են հիմնականում Շահխաթունյանցի վերոնշյալ աշխատությունից, ինչպես նաև դրանք հեղինակին են հասել միաբանների հետ ունեցած մամակագրության միջոցով. Ս. Էջմիածնից ներկայացված են շուրջ 40, Ս. Յոնիսիմնի վանքից՝ 8, Ս. Գայանեից՝ 8, Ս. Շողակաթից՝ 3 և 1 արձանագրություն՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցուց: Կարևորելով վիմագրերի աղբյուրագիտական արժեքն ու դրանց շուտափույթ հավաքագրումը՝ Հայր Ալիշանը նշել է, որ վերջիններս «...ոչ նուազ պատուական աւանդք են ազգային պատմութեան, և թաւտ աւելի քան 9600 ամբարեալ կան ի մատենիս, երկար կամ սուղ, այլ սակաւ ինչ թուին առ ճոխութեամբ Սիւնեաց, և ոմանք ստուգագոյն ընթերցման պէտս ունին... սոքա միակ անխաբ հայելիք են հանճարոյ և ոգւոյ նախնեաց մերոց, և ժամանակ՝ և որ չար քան զժամանակ ամ ըստ ամէ և օր աւուր կրօն, ծախս և ծածկէ զնոսին»⁸:

Ս. Էջմիածնից մոտ 30 վիմագիր է ներկայացված նաև Ս. Եփրիկյանի «Ս. Էջմիածին (303-1903)»⁹ նկարագրական բնութի աշխատության մեջ՝ նվիրված Մայր տաճարի հիմնադրման 1600-ամյակին:

Ի թիվս հայերեն վիմական արձանագրությունների նախընթաց հրատարակություն-

⁶ «Արարատ» ամսագրում տպագրված Աբել արք. Մխիթարյանցի աշխատությունները, այդ թվում նաև հիշյալ տեղագրությունը վերջերս հրատարակվել են առանձին գրքով: **Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանց**, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2009:

⁷ Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց, տեղագրեաց՝ **Ն. Ղևոնդ Ալիշան**, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1890 (այսուհետ՝ Ալիշան):

⁸ Սիսական. տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի ի **Ն. Ղևոնդեայ Մ. Ալիշան**, Վենետիկ, 1893, էջ Ը.:

⁹ **Էփրիկյան Ս.**, Ս. Էջմիածին (303-1903). պատկերագրող նկարագրութիւն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1903 (այսուհետ՝ Էփրիկյան):

ների՝ Կ. Կոստանյանցը «Վիմական տարեգրում» ըստ ժամանակագրության մեկտեղել է նաև Վաղարշապատի վիմագրերից մի քանիսը¹⁰:

Վաղարշապատի որոշ վիմագրեր տեղ են գտել նաև Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ) մի քանի ձեռագրերում, որոնցից նշելի է հատկապես Ղևոնդ եպիսկոպոս Փիրղալենյանի «Յիշատակարանը կամ նշխարք պատմութեան հայոց»¹¹ 36273 ձեռագիրը¹², ուր ի թիվս տարբեր վանքերից ու եկեղեցիներից ընդօրինակված վիմագրերի՝ Վաղարշապատի վանքերից շուրջ 15 արձանագրություն է հիշատակված: Ղ. Փիրղալենյանը վիմագրերն ընդօրինակել է հիմնականում բնագրից, սակայն օգտվել է նաև Շահխաթունյանցի, Ալիշանի և այլոց աշխատություններից:

Հայոց հայրապետների շինարարական, նորոգչական աշխատանքները լուսաբանելու առումով հատկանշելի է նաև ակադեմիկոս Վ. Հարությունյանի «Սուրբ Էջմիածնի շինարար: գահակալները»¹³ աշխատությունը, որտեղ Վաղարշապատից ավելի քան 30 արձանագրություն է ներկայացված: Նշելի է նաև նրա «Եկայք շինեսցուք» ուսումնասիրությունը, ուր հեղինակը հիշատակում

¹⁰ Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց **Կ. Կոստանյանց**, Ս. Պետերբուրգ, 1913 (այսուհետ՝ ՎՏ):

¹¹ ՄՄ ձեռ. 36273. գրվել է 1868-1889 թթ. Մանգեստում, Կ. Պոլսում, Վանում, Վարագում և այլուր: Արձանագրություններից զատ բովանդակում է նաև Յիշատակարանը ձեռագրաց, Յիշատակարանը ի Սիսուանայ Ղ. Ալիշանի, Յիշատակարանը ի գրոց Պատմութիւն Անույ Սինասայ Բժշկեան և այլն: Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ., կազմեցին՝ **Օ. Եզանկյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան**, ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ **Օ. Եզանկյանի**, խմբագրությամբ **Լ. Խոսիկյանի, Ա. Մնացականյանի**, Երևան, 1970, 284-285:

Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Ա. Տեր-Ստեփանյանը կազմել և հրատարակության է պատրաստել «Վիմագրերը Մատենադարանի ձեռագրերում» խորագրով ժողովածու, որտեղ ընդգրկված են նաև Վաղարշապատի վիմագրերից: **Ա. Տեր-Ստեփանյան**, Վիմագրերը Մատենադարանի ձեռագրերում (անտիպ):

¹² **Հարությունյան Վ.**, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները (պատմական ակնարկ), Ս. Էջմիածին, 1996:

է հիմնականում Վազգեն Ա. վեհափառի օրոք իրականացված շինարարական աշխատանքներն ու դրանց վկայությամբ վիմագրերը¹³:

Սկսած ԺԹ. դ. վերջերից՝ հոգևորականների և բազմաթիվ հայագետների կողմից վիմագրեր են հրատարակվել նաև առանձին հոդվածներում, որոնցից ուշագրավ են հատկապես Գարեգին Հովսեփյանի¹⁴, Կարապետ Բասմաջյանի¹⁵, Հովսեփ Օրբելու¹⁶, Վահան վրդ. Տերյանի¹⁷, Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի¹⁸, Սուրեն Սաղունյանի¹⁹, Նուբար Տեր-Միքայելյանի²⁰ աշխատությունները:

Ուսումնասիրվող նյութի շրջանակներում աշխատանքներ են կատարել նաև Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի սաները: Առանձնանշելի է հատկապես Արարատ սարկավագ Գափոյանի (Տեր Ղևոնդ) «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան

¹³ **Հարությունյան Վ.**, Եկայք շինեսցուք, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, [1988]:

¹⁴ - «Կոմիտաս կաթողիկոսի մի նոր արձանագրություն», «Արարատ», 1898, հոկտեմբեր, էջ 441-442: - «Քարտեզ հայ հնագրութեան», «Շողակաթ Ս. Էջմիածնի» հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1913, էջ 170-214:

¹⁵ «Ձուարթնոց եկեղեցու բեւեռածել արձանագրությունը», «Արարատ», 1901, ապրիլ, էջ 225-226:

¹⁶ «Шесть армянских надписей VII-X веков», Избранные труды, Ереван, 1963, с. 405-429.

¹⁷ «Պատմական համառոտ ակնարկ Ս. Յոնիսիմնի, Ս. Գայանեի և Ս. Շողակաթի վանքերի և այդ վանքերում գտնվող կաթողիկոսական տապանագրությունների մասին», «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 29-38, Գ., էջ 37-43, Դ., էջ 33-36:

¹⁸ «Սուրբ Յոնիսիմնի և Սուրբ Գայանեի վանքերի երկլեզվյան չափածո տապանագրերը», Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, աշխատասիրությամբ՝ **Պ. Մուրադյանի**, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 386-394:

¹⁹ - «Երբ և ովքեր են կառուցել Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատունը», «Էջմիածին», 1976, Ե., էջ 25-33:

- «Նորահայտ վիմագրեր Խաղբակյան տոհմի մասին», ԼՀԳ, 1977, ք. 9, էջ 90-98: - **Մարտիրոս Ս., Հարությունյան Վ.**, «Վիմագրեր Հին Ձուղայից», ԼՀԳ, 1983, ք. 12 (492), էջ 42-61: - «Վիմագիր մասունքներ», «Էջմիածին», 1994, Ը., էջ 100-112:

²⁰ - «Էջմիածնի Ա. Աստվածածին եկեղեցին», Երևան, 1995: - «Սուրբ Շողակաթ», Երևան, 2002:

արձանագրությունների վերծանություն» խորագրով ավարտաճառը, որում հեղինակը համարակալել, ցուցակագրել է միաբանական գերեզմանոցի գրեթե բոլոր տապանաքարերն ու բերել արձանագրությունները: Աշխատության վերջում զետեղված գերեզմանոցի քարտեզագրումը նպաստավոր եղավ հատկապես տապանաքարերի տեղադրությունը ճշտելու առումով: Վերստուգվել ու որոշակի ճշգրտումներ են արվել տապանագրերի վերծանություններում²¹: Մեզ հետաքրքրող մյուս ավարտաճառերն ու վարդապետական թեզերն առավելապես վերաբերում են վանքերի պատմությանն ու ճարտարապետությանը²², Մայր տաճարի հիմնականում նախկինում հրատարակված վիճագրերին²³, Ս. Գայանե վանքի պատմությանն ու ԺԹ-Ի. դդ. որոշ տապանագրերին²⁴:

Վերոնշյալ աշխատություններում ընդգրկված վիճագրերից մի քանիսը ցավոք չեն պահպանվել, ուստի դրանք ձեռք են բերել սկզբնաղբյուրային արժեք: Որպես սկզբունք՝ սույն ուսումնասիրության մեջ բոլոր առկա վիճագրերը ներկայացված են գլխատառերով և համապատասխան վերծանմամբ, իսկ այն վիճագրերը, որոնք չեն պահպանվել կամ մեզ չի հաջողվել դրանք գտնել, տրվում են չակերտների մեջ՝ փորատառերով, ըստ տվյալ ուսումնասիրողի ընդօրինակման:

Ժամանակագրորեն հավաքագրել ենք

²¹ *Արարատ տարկավազ Գափոյան*, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն (ավարտաճառ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1998:

²² *Եղիշե արեղա Գաբաշյան*, Վաղարշապատի պատմական չորս վանքերը. Ս. Էջմիածին, Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե, Ս. Շողակաթ, (վարդապետական թեզ), Ս. Էջմիածին, 1962:

Էմին տարկավազ Խաչատրյան, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետության պատմությունը (Դ-ԻԱ. դդ.) (ավարտաճառ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2010:

²³ *Դավիթ տարկավազ Մարիբեկյան*, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի արձանագրությունները (ավարտաճառ), Ս. Էջմիածին, 2010:

²⁴ *Ներսիս արեղա Խաչատրյան*, Սուրբ Գայանե վանքը. կրոնակենդեցական ուսումնասիրություն (301-2006) (վարդապետական թեզ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2006:

մինչև ԺԹ. դարավերջի գրեթե բոլոր վիճագրերը՝ հարկ եղած դեպքում ընդգրկելով նաև նախորդ դարասկզբի առանձնակի կարևորություն ունեցող արձանագրությունները: Օրինակ՝ հիշյալ ժամանակաշրջանի տապանագրերի մեծ մասը ներկայացվում է՝ թվարկելով միայն մեջեջյալների անուններն ու ծննդյան, մահվան տարեթվերը՝ բացառությամբ Ս. Գայանե վանքի որոշ տապանագրերի:

Յուրաքանչյուր նորահայտ կամ նախկինում հրատարակված վիճագրին կից նախ տրվում է գրչագիրը²⁵, որն ամփոփում է արձանագրության բնագիրը, հնագրական առանձնահատկություններն ու վիճակը, ապա ներկայացվում է վերծանությունը՝ հատուկ պայմանական նշաններով: Վերծանության տակ նշված է այն աղյուսակի թվահամարը, ուր ընդգրկված է տվյալ արձանագրության լուսանկարը. այն ևս համարակալված է:

Գիրքը բաղկացած է առաջաբանից, Վաղարշապատ քաղաքի պատմությունը ներկայացնող համառոտ ակնարկից, չորս գլխից, վերջաբանից, անձնանունների, տեղանունների, առարկայական, լուսանկարների, հապավումների, վերծանության պայմանական նշանների, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկերից, վիճագրերի ժամանակագրական աղյուսակից, «Լուսանկարներ» և «Աղյուսակներ» բաժիններից, ուր ընդգրկված են որոշ շինությունների և կոթողների գրեթե բոլոր արձանագրությունների լուսանկարները²⁶: Մի քանի արձանագրություն չի հաջողվել լուսանկարել դժվարամատչելի տեղերում գտնվելու պատճառով, ըստ այդմ էլ որոշ գրչագրեր հանված են առանձին ուսումնասիրություններից:

²⁵ Գրչագրերի զգալի մասը մերն են:

²⁶ Լուսանկարները հիմնականում մերն են, սակայն աշխատանքների ընթացքում մեզ աջակցել է նաև լուսանկարիչ Գ. Ստեփանյանը, առանձին նաև լուսանկարներ են տրամադրել հնագետներ Գ. Լուսանկարներ են տրամադրել հնագետներ Գ. Պետրոսյանը, Ն. Հակոբյանը, արվեստաբան Ա. Ղազարյանը, Հրայր Բազեն. հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը: Որոշ լուսանկարներ (այդ թվում ներդիրներում ընդգրկված) հանված են ինտերնետային տարբեր կայքերից:

Աշխատանքում նպատակահարմար չենք գտել առանձին գլխով ներկայացնել Զվարթնոց (Առապարի Ս. Գրիգոր) եկեղեցական համալիրը, քանի որ հատկապես Է. դ. ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը համարվող տաճարը բազմիցս ուսումնասիրվել է, և որ ամենաէականն է՝ վիճագրերն այստեղ գրեթե բացակայում են:

Մինչ վանքերին անցնելը, տեղին ենք համարել համառոտ ներկայացնել Վաղարշապատի՝ նախ որպես բնակավայր, ապա մայրաքաղաք և հետագա դարերի պատմությունը: Հատկապես կարևորվում է 1900 թ. հուլիսին Զվարթնոցի հնագիտական-հետախուզական աշխատանքների ընթացքում հաջիկ վարդապետ Դադյանի հայտնաբերած ուրարտական կոթողը, որի ծավալուն սեպագրի համաձայն Ռուսա II (մ.թ.ա. 685-645) թագավորի օրոք տարածաշրջանը կոչվել է Կուարլինի երկիր: Ուշագրավ են նաև նախորդ դարասկզբին քաղաքից և նրա շրջակայքից գտնված հունարեն (Բ-Գ. դդ.) և լատիներեն (176 թ., 185 թ.) արձանագրությունները, որոնք ներկայումս պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում:

Ուսումնասիրության առաջին՝ «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին» գլխում մատենագրական սկզբնաղբյուրների հիման վրա համառոտ տրվում է ոչ միայն Մայր տաճարի պատմությունը, տարբեր դարերում իրականացված շինարարական, նորոգչական աշխատանքները, այլև համառոտ անդրադարձ է արվում տաճարի ճարտարապետական նախնական հորինվածքի վերաբերյալ առկա տեսակետներին, Դ. դարով թվագրվող հունարեն արձանագրություններին ու պատկերաքանդակներին, կաթողիկոսարանի՝ Ե. դարում Վաղարշապատից Դվին տեղափոխվելու և 1441 թ. վերահաստատվելու քաղաքական շարժառիթներին և այլն: Վիճագրական մյուսի վկայակոչմամբ՝ Մայր տաճարի շինարարական ու նորոգչական աշխատանքները ներկայացվում են՝ պայմանավորված Մովսես Գ. Տաթևացու և հետագա կաթողիկոսների եկեղեցաշեն գործունեությամբ:

Հատուկ քննության առարկա են դարձել նաև Մայրավանքի արձանագիր խաչքարերը, որոնց մեծ մասը Վաղարշապատ են բերվել հիմնականում Վազգեն Ա. երջանկահիշատակ հայրապետի օրոք Հայաստանի, Արցախի և Նախիջևանի տարբեր վայրերից:

Առանձին ենթագլխով ուսումնասիրության է ենթարկվել Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցը, որտեղից ներկայացվում է ավելի քան 350 տապանագիր: Դա փաստում է Մայր Աթոռում՝ արդեն ԺԷ. դարի կեսերին ձևավորված գործուն ու բազմամարդ միաբանության գոյությունը: Տապանագրերի ընդհանուր քննությունը պարզում է միաբանների, ինչպես նաև վանական տնտեսության սպասավորների զբաղեցրած տարաբնույթ պաշտոնները (թարգման, գործապետ, դռնապան, ժամօրհնող, շորապան, շաթիր, նոտար, տնտես, մառնապետ, հացապան, քարգործ, քարվանքաշի, թուֆանքչի և այլն): Վերջում ժամանակագրորեն և ըստ աստիճանակարգման ներկայացվում են գերեզմանոցում թաղված բոլոր հոգևորականների անվանացանկը, ինչպես նաև վանական տնտեսության սպասավորների և աշխարհիկ անձանց անունները:

Աշխատության երկրորդ գլխում ներկայացված են Ս. Հռիփսիմե, իսկ երրորդ գլխում՝ Ս. Գայանե վանքերի պատմությունը, վիճագրերն ու հուշակոթողները: Բազմաթիվ նորահայտ արձանագրությունների հիման վրա լուսաբանվում են վանքերում իրականացված վերանորոգումները, նվիրատվությունները, միաբանական գերեզմանոցները, խաչքարերը և այլն: Առանձնանշելի են հատկապես Ս. Հռիփսիմե տաճարի որմերին պահպանված Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսի՝ Ե. դարով թվագրվող շինարարական զույգ վկայագրերը, որոնք Վաղարշապատի հայատառ հնագույն վիճագրերն են:

Չորրորդ՝ «Ս. Շողակաթ վանքը և Վաղարշապատի մյուս հոգևոր կառույցները» գլխում ներկայացվում են Ս. Շողակաթ կամ Մարիանե վանքը, հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված Դ-Ձ. դդ. միա-

նավ բազիլիկ եկեղեցիներն ու Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1767): Ս. Շողակաթ վանքի հուշակոթողներից ուշագրավ են հատկապես որմերին արտաքուստ ազուցված և եկեղեցուն ժամանակակից խաչքարերը, որոնք ըստ վիմագրի՝ Հայրապետ քարգործի ձեռակերտն են: Ուսումնասիրության հիշյալ գլխում քննարկվում են նաև 1976-1979 թթ. քաղաքում իրականացված հնագիտական պեղումների արդյունքները, մասնավորապես միանավ բազիլիկ եկեղեցիները, հնձանները, Է. դ. տապանագիրը՝ Խեչան Առավելյանի անվան հիշատակմամբ և այլն:

Մնում է միայն արձանագրել, որ Վաղարշապատի վիմագրական ժառանգության ամբողջական ուսումնասիրությունն ինքնին կարևոր էր և արդիական. այն հիմք է հանդիսանալու նաև ապագայում կազմվող «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի Արմավիրի մարզի պրակի համար: Վիմագրերի համահավաք քննությունը միջոց էր վերստին ու նորովի ուսումնասիրելու հայ, և հոգևոր կենտրոնի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնաեկեղեցական ու մշակութային կյանքը:

* * *

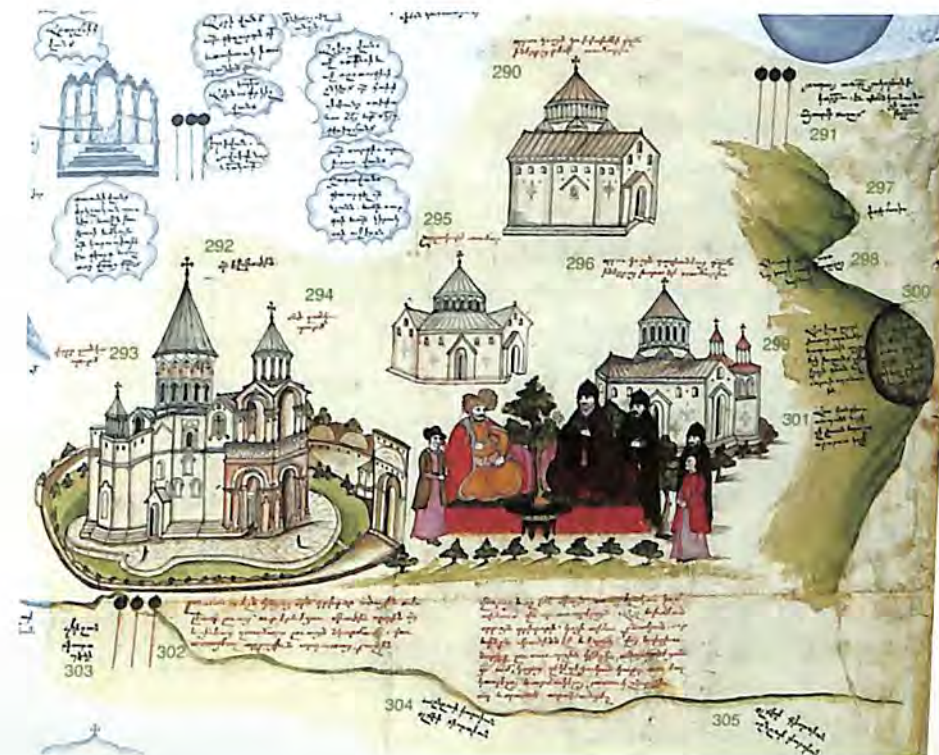
Մինչ բուն շարադրանքին անցնելը, ցանկանում ենք մեր խորին երախտագիտությունը հայտնել բոլոր նրանց, ովքեր ուղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստել են աշխատանքի կայացմանն ու հրատարակությանը: Մասնագիտական մի շարք հար-

ցերում խորհրդատվության, գրականության տրամադրման և արված դիտողությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Գագիկ Սարգսյանին: Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև Մաշտոցյան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գևորգ Տեր-Վարդանյանին՝ անհրաժեշտ ձեռագրերի տրամադրման, ինչպես նաև աշխատանքի վերաբերյալ արված շահեկան առաջարկների համար: Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Վաղարշապատում հավաքչական աշխատանքների ընթացքում մեզ բազմիցս աջակցած հոգևորականներին, մասնավորապես Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ գերաշնորհ Տեր Հովնան եպիսկոպոս Հակոբյանին, Մայր Աթոռի թանգարանների, արխիվային բաժնի ու ձեռագրատան տնօրեն Տեր Ասողիկ քահանա Կարապետյանին, «Ռուբեն Սևակ» թանգարանի տնօրեն Դավիթ սարկավազ Սարիբեկյանին, ներկայումս Իտալիայի հայոց հոգևոր հովիվ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Հայր Թովմա աբեղա Խաչատրյանին, Մայր Աթոռի լուսարարներ Արսեն սարկավազ Մաթևոսյանին, Հրայր սարկավազ Հակոբյանին և շատ ուրիշներին՝ ցուցաբերած ջերմ ու բարյացակամ վերաբերմունքի համար:

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Վիմագրագետ, պատմական գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի և Մաշտոցյան Մատենադարանի
գիտաշխատող*

ՀԱՏՎԱԾ՝ ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆԻ «ՀԱՅՈՑ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ» ՔԱՐՏԵԶԻՑ

ՔԱՐՏԵԶ 1

Վաղարշապատի վանքերն ամբողջացնող այս պատկերը մեզ հասած առաջին ձեռագիր քարտեզից է, որը պատրաստել է պատմաբան, բանաստեղծ, երաժիշտ ու հրատարակիչ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը (1637-1695), Կոստանդնուպոլսում՝ 1691 թ., իտալացի Կոմս Լյուդովիկո Մարսիլիի պատվերով: Քարտեզը գտնվել է 1991 թ. Բոլոնիայի համալսարանի գրադարանում: Այն ընդգրկում է Հայկական Բարձրավանդակը, Կասպից ծովից, Արցախից մինչև Մարմարա ծովի շրջանում գտնվող հայկական քաղաքները, նշանավոր վանքերն ու եկեղեցիները: Ս. Էջմիածինը պատկերված է ինքնատիպ մանրամասնությամբ՝ ներառյալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հյուրընկալության տեսարանը: Տեղանունների հետ մեկտեղ տրվում են նաև նրանց մասին համառոտ տեղեկություններ և պատմական փաստեր: Համաձայն քարտեզի հիշատակարանի՝ նկարագրողման աշխատանքները պատկանում են Քյոմուրճյանի որդուն՝ Մաղաքիային: Տես **Գաբրիելյա Ուլուհոնյան, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի նորահայր քարտեզը**, ԴԲՀ, 1997, թիվ 2, էջ 185-188: **Ռուբեն Գալսեան, Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ**, Երևան, 2005, էջ 186, պատ. 83/83a:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

(պատմական ակնարկ)

Վաղարշապատը գտնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառում¹: Այն տարբեր ժամանակներում անվանակոչվել է Արտիմեդ, Ավան Վարդգեսի, Վարդգեսավան, Ռոտաստակ (գլխավոր քաղաք), Կայնեսպոլիս, Նոր Քաղաք, Նորաքաղաք, իսկ ավելի ուշ՝ Քաղաքամայր, Քաղաքուդաշտ, Ուչքիլիսա² (Իւչ Քիլիսա-երեք եկեղեցի), էջմիածին անուններով: 1945 թ. Վաղարշապատը Ս. էջմիածնի անունով պաշտոնապես կոչվել է էջմիածին, իսկ 1995 թվականից այն կրկին ստացել է իր պատմական Վաղարշապատ անվանումը:

մը³: Քաղաքը ներկայումս գտնվում է ՀՀ Արմավիրի մարզում՝ Երևանից մոտ 18 կմ արևմուտք:

Վաղարշապատի կառուցման վայրի վերաբերյալ վաղագույն հիշատակությունը՝ Կուարլինի դաշտ (Quarlini-hubi) անվամբ վկայված է ուրարտական Ռուսա II (մ.թ.ա. 685-645) թագավորի սեպագրում⁴: 47 տողից կազմված արձանագրությունը, որ ամենահին գրավոր տեղեկությունն է հաղորդում հիշյալ տարածաշրջանի վերաբերյալ, հայտնաբերվել է 1900 թ. հուլիսի 11-ին Զվարթնոցի տաճարի հյուսիսարևմտյան դռան վերնամասում, ինչի վարդապետ Դադյանի պեղումների ընթացքում⁵ (նկ. 1, 2): Ամիսներ անց «Արարատ» ամսագրում «Ազդ» խորագրով հաղորդագրություն է տպագրվում, որում ինչի վարդապետը գրում է, թե պեղումների ժամանակ հայտնաբերել է նաև «...վեց լեզուով յիշատակագրություններ և արձանագրու-

¹ Այրարատ նահանգի կենտրոնական մասն զբաղեցնում էր Արարատյան դաշտի հիմնական շրջանը՝ տարածվելով դեպի Արաքս գետի հովիտ՝ Ախուրյան գետից մինչև Շարուրի դաշտ: Դարեր շարունակ այստեղ է գտնվել Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը, որտեղ էլ եղել են մայրաքաղաքներ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Ղվինը, իսկ այժմ՝ Երևանը: Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետ՝ ԴԺՊ), հ. I, Երևան, 1971, էջ 40:

² Պատմաբան Հ. Փափազյանի համոզմամբ՝ «Էջմիածնի վանքը և Վաղարշապատ գյուղը «Ուչքիլիսա» (երեք եկեղեցի) է կոչվել, որովհետև Ժ. դարում Մայր տաճարին կից եղել են մեկ երկու այլ եկեղեցիներ»: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտական, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺԶ. դդ.), կազմեց՝ Ն. Դ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 37, ծանոթ. 1: Ինչպես Լ. Մելիքսեթ-Բեկի (տե՛ս էջմիածնի տաճարը Շարդենի նկարագրությամբ, ՏՀԳ, 1957, ք. 9, էջ 85, ծանոթ. 2), այնպես էլ մեզ համար անհասկանալի է մնում, թե որ երկու եկեղեցիները նկատի ունի Հ. Փափազյանը: Կարծում ենք՝ քաղաքն այդպես է կոչվել ի նշան երեք գլխավոր վանքերի՝ Ս. էջմիածնի, Ս. Հռիփսիմեի և Ս. Գայանեի: Այսպես է մեկ ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի՝ էջմիածնի գծապատկերում. կենտրոնում Մայր տաճարն է՝ շրջափակված պարսպով, իսկ պարսպից դուրս պատկերված են Ս. Հռիփսիմե և Ս. Գայանե վանքերը: Voyages de Mr. le chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, tome second, a Paris, au Palais, M.DCC. XXIII. (1723), p. 226.

2 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

³ Հիմք՝ ՀՀ Ազգային ժողովի՝ 1995 թ. նոյեմբերի 7-ին (N-062-1) ընդունած ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին օրենքը: (www.parliament.am)

⁴ H. B. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 344-345. Տե՛ս նաև Գ. Ղաֆադարյան, Եջմիածնի միջնադարյան մշակույթի և պատմության, գիտական ժառանգություն, հ. 5, Երևան, 2007, էջ 77-78: Կ. Ղաֆադարյանը կարծում է, որ իր նյութական կուլտուրայի մնացորդներով Վաղարշապատի շրջանը հասնում է մինչև տոհմատիրական հասարակության կարգերը: Մ.թ.ա. է. դարում՝ ուրարտական Ռուսա II թագավորի ժամանակ, տարածաշրջանը նվաճում են խալդեերը, որի առթիվ «Ռուսան Զվարթնոցում թողել է մի սեպագիր արձանագրություն, վորի մեջ Վաղարշապատի շրջանն անվանել է Կուարլինի յերկիր»: Տե՛ս Խորհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձանները, III, Վաղարշապատի շրջան, կազմեց՝ Կ. Ղաֆադարյան, յերեվան, 1938, էջ 7:

⁵ Կոթողը ներկայումս կանգնեցված է Զվարթնոցի տաճարի արևմտյան կողմում, թանգարանի մուտքի մոտ:

թիւններ, այն է՝ *բւեռագիր*, Հայերէն, Յունարէն, Ասորերէն, Արաբերէն և Վրացերէն լեզուներով»⁶ (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.):

1901 թ. սեպտեմբերին անդրադարձել է հայագետ Կ. Բասմաջյանը⁷: Ըստ արձանագրութեան՝ խալդ աստծո զորութեամբ Ուրարտուի Ռուսա II արքան Կուարլինիի ամայի և անմշակ դաշտում մրգատու այգիներ է տնկում, ձեռնամուխ լինում քաղաքաշինութեան՝ Իլդարունի (Հրազդան) գետից Ումեշինի անվամբ ջրանցքն անցկացնելով:

Ուրարտական թագավորութեան կողմից նվաճված շուրջ ութսուն երկրների և շրջանների կազմում Ն. Ադոնցն էրիախի (*Eriahi* - համապատասխանում է ներկայիս Շիրակի տարածաշրջանին), Վելիբուխի (*Uelikuhhi* - համապատասխանում է ներկայիս Գավառի տարածաշրջանին) և շատ ուրիշների կողքին հիշատակում է նաև Կուարլինի դաշտը (Զվարթնոց - Էջմիածին): Նա գրում է, որ նվաճված երկրներից մի քանիսը նահանգների էին վերածվել, բայց շատերն էլ պահպանել էին իրենց անկախությունը՝ տարեկան հարկ մուծելու պարտավորությամբ⁸:

Համաձայն մատենագրական սկզբնաղբյուրների՝ Վաղարշապատ քաղաքի տեղում հնում ավան կամ քաղաք է եղել, որը կոչվել է Արտիմեդ՝ հունաց դիցաբանության Արտեմիս-Արտեմիդե-Անահիտ աստվածուհու անունով: Պատմահայր Խորենացին այն հիշատակում է մի առասպելում՝ կապված Վարդգես մանուկի հետ, որը «...եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կոփել զգոռնն երուանդայ արքայի»⁹:

Վարդգեսը երվանդ Սակավակյաց թագավորի օրոք (մ. թ. ա. 570-560), Շրէշ բլրի և Արտիմեդ քաղաքի մոտ կառուցում է խոշոր ավան և իր անունով կոչում Վարդգեսավան, որը ծաղկում ու բարգավաճում է Տիգրան Մեծի օրոք (մ.թ.ա. 95-55): Այն զարգանում ու դառնում է վաճառաշահ քաղաք, առևտրական կենտրոն. «...յորում և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք»¹⁰:

Բ. դ. Վաղարշ Ա. Արշակունին (117-140/4), ամուր պարիսպներ կառուցելով քաղաքի շուրջը, այն կոչում է Վաղարշապատ, որը դառնում է նաև թագավորական երկրորդ գահանիստը՝ Արտաշատից հետո: Ըստ հնագետ Գ. Տիրացյանի՝ քաղաքի առաջացման համար հիմք են հանդիսացել. «...Տրայանոս կայսեր Արեւելք կատարած արշավանքից հետո երկրի տնտեսական զարգացման համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները»¹¹: Զուրկ լինելով հին Հայաստանի նշանավոր քաղաքներին՝ Արմավիրին, Արտաշատին, Երվանդաշատին հատուկ պաշտպանական բնական պայմաններից Վաղարշապատի համար պարիսպներ ու այլ արհեստական շինություններ ձեռք բերելն ունեցել է առաջնային նշանակություն¹²:

Վաղարշի թագավորութեան և վերջինիս կողմից քաղաքի պարսպապատման մասին պատմահայր Խորենացին հաղորդում է հետևյալը. «Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսներորդի և երկրորդի ամի հոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի: Սա շինէ աւան

⁶ [Հաղորդագրություն], Զուարթնոց եկեղեցու պեղումները, «Արարատ», 1900, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 381:

⁷ Կ. Բասմաջյան, Զուարթնոց եկեղեցու բեկնածեւ արձանագրութիւնը, «Արարատ», 1901, էջ 225:

⁸ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, ակումբները X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան, 1972, էջ 210-213, 241:

⁹ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը՝ Մ. Արեւիկյանի և Ս. Տարսիսյանի, Երևան, 1981, Գիրք Բ., Գլ. ԿԵ., էջ 240:

Տե՛ս նաև [Հաղորդագրություն] «Վաղարշապատ - Էջմիածին», «Էջմիածին», 1963, Գ., էջ 30-34:

¹⁰ Մովսես Խորենացի, Գիրք Բ., Գլ. ԿԵ., էջ 240-242:

¹¹ Тирацян Г. А., Культура древней Армении VI в. до н. э. - III в. н. э. (по археологическим данным), Ереван, 1988, с. 153. Հայկական ժառանգությունը պատմություն, հ. առաջին, Երևան, 1996, էջ 229 (այսուհետ՝ ԴՅՊ):

¹² Ա. Գրիգորյան, Վաղարշապատ - Էջմիածնի քաղաքաշինական զարգացման ընթացքը, «Հուշարձան» տարեգիրք Ա., Երևան, 1987, էջ 47-48:

մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալ մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատահեալ երկանց ի գնացսն՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի գաւառին Բասենոյ, ի տեղւոջն, ուր խառնին Մուրց և Երասխ. զոր շինեաց յիւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ... Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»¹³: Խորենացու հիշյալ տեղեկությունը հիմք է հանդիսացել հայագիտության մեջ ձևավորված այն կարծիքին, թե Վաղարշ Ա.-ն, հիմնադրելով Վաղարշապատը, 143 թ. հռչակել է մայրաքաղաք: Վարդգեսավանը, որը Խորենացին անվանում է «զհզօր աւանն Վարդգէսի», արդեն իսկ ընդարձակ էր ու բնակեցված և ուներ բոլոր նախադրյալները հետագայում մայրաքաղաք դառնալու համար:

Հ. Զորյանը ժամանակագրորեն կասկածելի է համարում Խորենացու վկայությունը՝ կապված Վաղարշ Ա.-ի կողմից Վարդգեսավանի պարսպապատման և իբրև Վաղարշապատ քաղաք անվանակոչելու հետ: Ըստ նրա՝ այստեղ պարզապես ունենք «...քաղաքայնացող «քաղաքի» մի տիպ, վոր տարբերվում է նախորդներից նախ՝ վորպես հնագույն բնակավայր, յերկրորդ՝ վոր նա Խորենացուն ծանոթ է վորպես «քաղաքագիւղ վաճառօք» և յերրորդ՝ վորպես պարսպով ամրացած մի բնակավայր»¹⁴:

Վաղարշապատի՝ իբրև մայրաքաղաք հռչակումը նախևառաջ պայմանավորված էր հռոմեապարթևական հարաբերությունների լարվածությամբ, որ առավել սրված էին սկսած Բ. դ. սկզբից: Վաղարշ Ա.-ից հետո Անտոնինոս Պիոս կայսրը Հայաստանի գահը կարճ ժամանակով հանձնում է Տիգրան Արշակունուն, ապա Արեւմտյան շառավիղներից Սոհեմոսին, որն իշխել է Հայաստանում մինչև 180-ական թթ. կեսերը: Սոհեմոսի՝ հայկական գահին բազմելը չհանդուրժելով՝ պարթևների թագավոր Վաղարշ Բ. Պերոզը (148-191) 161 թ. հարձակվում է Հայաստանի վրա, կոտորում հռոմեական զորքերին, որի հետևանքով Սոհեմոսը փախուստի է դիմում, իսկ գահը պարթևները հանձնում են Արշակունի Բակուրին (161-163), ում երկամյա թագավորության մասին չափազանց տեղեկություններ են պահպանվել: Սակայն այս վիճակը երկար չի տևում. 163 թ. հռոմեական զորքերը Ստադիոս Պրիսկոսի (Ստատիուս Պրոկոս) հրամանատարությամբ մտնում են Հայաստան, ավերում ու զրավում Արտաշատը, իսկ քաղաքից ոչ հեռու կառուցում զորակայան ու ջոկատներ տեղակայում: Հենց այստեղ Արտաշատի ավերված լինելու պատճառով 163 թ. Կայսերադիս-Նոր Քաղաքը հռչակվում է մայրաքաղաք¹⁵, որն էլ դառնում է Սոհեմոսի նստավայրը¹⁶, չնայած որ այս հարցում ուսումնասիրողների կարծիքները հարկավ տարբեր են:

Խաչիկ վարդապետը գրում է, որ հռոմեացիք, 163 թ. կործանելով Արտաշատը, նրանից ոչ հեռու կառուցում են Կայսերադիսը, որը «...կոչուեց եւ Հռոմոնց մարդ նրանց գառնիգոնի բնակելու համար... Հռոմոնց մարդն էլ այսօրուայ Վաղարշապատն է...»¹⁷:

Հռոմի պատմության համատեքստում թ. Մոմգենը հիշատակում է նաև Վաղարշապատի՝ հռոմեացիների կողմից մայրաքաղաք հռչակվելու մանրամասները: Ըստ նրա՝ «Римские войска немедленно заняли Армению, уже в 163 г. Приск взял столицу Арташат и разрушил ее. Неподалеку оттуда римлянами была построена новая столица Кайнеполь, по-армянски Нор-Калах или Вагаршапат (Эчмиадзин),-и занята сильным гарни-

¹⁵ ԶԺՊ, հ. I, էջ 779-786:

¹⁶ Ժ. Խաչատրյան, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 2010, ք. 1, էջ 6-8:

¹⁷ Խաչիկ Ժ. վարդապետ Ղաթայան, Հոգևորական ժողովածու, Ա. Էջմիածին, 2007, էջ 64:

¹³ Մովսես Խորենացի, Գիրք Բ., Գլ. ԿԵ., էջ 240-242:

¹⁴ Հ. Զորյան, Արտաշատի, Վաղարշապատի և Դվինի պորթլենդը, «Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության», հ. I, Երևան, 1935, էջ 67, 84:

Թյան հայտնաբերումն ինքնին ապացուցում է, որ «Վաղարշապատը յիրաւի առաջ կոչուած է եղել Արտաշատ, և թէ այն՝ որ բնաւ չի կարող հին և նոր Վաղարշապատների խօսք լինել, հետևաբար և Ս. Էջմիածնի սկզբնականութեան մասին որևէ տարակոյս»³¹: Նա արձանագրութեան վերջում կարգում է SOEM բառը, որն ըստ նրա Սոհեմոսն է, ում թագավորած մայրաքաղաքն Արտաշատն էր, որի հիմամբ էլ կրկնում է իր այն՝ թերևս անհիմն տեսակետը, թե Վաղարշապատը նախկինում կոչվել է Արտաշատ³²:

Կ. Տրեքերը, առավել հանգամանորեն քննարկելով արձանագրութիւնը, փաստում է, որ 185 թ. «...постройка стен Валаршапата еще продолжалась, но во второй надписи речь может идти и о сооружении башни или о восстановлении участка стен, или о возведении какой-либо иной, имевшей военное значение постройки»³³:

Արձանագրութիւնները վկայում են, որ հիշյալ տարիներին հռոմեական զորամասերի կողմից շարունակվել են Վաղարշապատի միջնաբերդի ամրութիւնների շինարարական աշխատանքները, ըստ այդմ էլ հռոմեական կայսրները քսան տարուց ավել զբաղվել են շինարարութեամբ ու պաշտպանական ամրութիւններ կառուցել³⁴: Վիճաբերը նաև Սոհեմոսի գահա-

կալման տարիներին՝ 163-186 թթ., Վաղարշապատում կամ Նոր Քաղաքում տեղակայված հռոմեական զորամիավորումների «վկաներն» են³⁵: Բարձր զնահատելով գտնված արձանագրութիւնների պատմագիտական արժեքը՝ Կ. Տրեքերը հանդում է նրան, որ «...обе латинские надписи, как и греческая надпись трибуна Валента, дают нам возможность говорить о том, что римские оккупационные войска стояли в Армении начиная с 163 г. и вплоть до 193 г., то есть во всяком случае, 30 лет охраняя в Армении интересы Рима, а там же римского ставленника на армянском престоле»³⁶: Նշենք, որ արձանագրութիւններն այժմ պահվում են Հայաստանի պատմութեան թանգարանում:

Հայր Ալիշանը նկատում է, որ «Գլխաւոր դիտումն շինութեան Վաղարշապատի երեւի ամրութիւնն նորին, և այն յարուեստէ քան ի բնէ, զի ոչ լեռն և ոչ պտոյտ խորագնաց գետոյ է գնովաւ. և զայս ամրութիւն՝ յայտ է թէ յետ Վարդգէսի շինութեանց և յառաջ քան զՎաղարշայն՝ (եթէ ստոյգ իցէ սորա թուականն), յարգարեալ էր նորա, որ կոչեացն զչէնն՝ Նոր Քաղաք...»³⁷: Իսկ քաղաքի՝ «Քաղաքուղաշտ» անվան մասին Ալիշանը գրում է. «...բազում անգամ Վաղարշապատ՝ կոչի Քաղաքուղաշտ, նշանակ՝ որպէս թուի ինձ՝ տարածութեան սահմանացն ի դաշտին, անընդմէջ կցորդութեամբ շինից և այգեաց կամ տնկախիտ վայրաց»³⁸:

Վաղարշապատ քաղաքի պատմութիւնը սերտորեն կապված է Հայաստանում՝ քրիստոնեութեան ընդունման ու տարածման մի շարք հանգամանքների հետ: Ս. Գրիգոր

շրջանում կանգնած է եղել նաև Վաղարշապատի մոտ: Տե՛ս Ա. Թորոսյան, Ս. Կրկնաշարյան, Հնագիտական նորոյթներ Էջմիածնից, ՊԲՀ, 1971, ք. 4, էջ 287-290:

³⁵ ՀԺՊ, հ. I, էջ 787-788:

³⁶ Тревек К. В., Очерки..., с. 270.

³⁷ Ալիշան, էջ 207:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 204:

Լուսավորչի տեսիլքի հիմամբ³⁹՝ Վաղարշապատում են կառուցվում քրիստոնեական առաջին եկեղեցին ու վկայարանները: Դրանց կառուցման նախապատմութիւնը, ինչպես նաև Հռիփսիմյանց կույսերի վկայարանութիւնն ու Ս. Գրիգորի վարդապետութիւնը մանրամասն նկարագրված են Ագաթանգեղոսի երկասիրութեան մեջ: Պատմիչի հաղորդմամբ՝ Գրիգոր Լուսավորչին երևում է աստվածային տեսիլք. «...ի մէջ քաղաքիս, մօտ յապարանսն արքունի, խարսխաձև ճախարակաձև խարխիս ոսկի, մեծութեամբ իբրև զմեծ մի բլուր, և ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն բարձր մինչև յոյժ, և ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ, և խաչն լուսոյ ի վերայ նորա»⁴⁰, ուր և կառուցվում է Մայր տաճարը: Ապա երևում են «...այլ խարխիսս երիս. մի՝ ի տեղուջն ուր վկայեաց սուրբն Գայիանէ՝ երկուք ընկերօքն. և մի՝ ի տեղուջն ուր վկայեաց սուրբն Հռիփսիմէ՝ երեսուն և երկու ընկերօքն. և մի՝ ի տեղուջ հնձանին»⁴¹: Հիշյալ խարխիսները⁴² տեղում Ս. Գրիգոր Լուսա-

վորչի ձեռամբ կառուցվում են քրիստոնեական առաջին վկայարանները՝ Հռիփսիմեի, Գայանեի⁴³ և հնձանի մօտ՝ նահատակված կույսի անուններով:

Քրիստոնեութիւնը պաշտոնապես ընդունելուց հետո (301), Վաղարշապատում է հաստատվում հայրապետական աթոռը. քաղաքը դառնում է Հայոց հոգևոր կենտրոնը: Այն քանիցս ավերածութիւնների է ենթարկվել Դ. դարում. նախ 335 թ. մազբութների Սանեսան թագավորի առաջնորդութեամբ հյուսիսային լեռնականներն արշավում են Հայաստան, ապա նույն դարի երկրորդ կեսին՝ Պարսից Շապուհ արքայի մոտ հինգհարյուրհազարանոց զորքն ապստակում է Հայոց աշխարհի մի շարք քաղաքներ, ինչպիսիք են Արտաշատը, Երվանդաշատը, Զարեհավանը, Զարիշատն ու Վանը: Սրանց թվում ավերվում է նաև Վաղարշապատը: Փալատոս Բուզանդն այսպես է նկարագրում. «Առնուին և զՎաղարշապատ քաղաք. քանդէին բրէին զքաղաքն ի հիմանց տապալէին, և խաղացուցանէին յայնմ ևս քաղաքէ իննետասն երդս հազար: Ընդ ամենայն քաղաքս ոչ թողին ամենեւին շինած. զի՝ զամենայն տապալէին, քակեալ քանդէին. և ընդ ամենայն երկիրն ասպատակ սփռեալ...»⁴⁴: Համաձայն պատմական վկա-

ւութեան, դրանք վաղմիջնադարյան քառանկյուն կոթողների նախատիպն են: Տե՛ս Ս. Մնացականյան, Հայկական վաղմիջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 89:

⁴³ Շնորհք արք. Գալուստյանը, նկարագրելով Հռիփսիմյան և Գայանյան կույսերի վարքը, գրում է, որ ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նրանք նահատակվել են «Ս. Գրիգորի վիրապէն ելնելու տարին, այսինքն՝ 301-ին, Հայոց Հռոմ ամսուան 26-ին եւ 27-ին, որ ըստ Օրմանյանի կը համապատասխանէ Նոյեմբեր 6 եւ 7-ին, բայց մեր Յայսմաւուրքներուն մէջ նշանակուած են Հոկտեմբեր 5-ին եւ 6-ին: Իսկ ներկայիս անխափան կը տօնուին Յարութեան Կիրակէից սկիզբը նկատուած Կիրակիի յաջորդող երկուշաբթին՝ Հռիփսիմեանց, իսկ երեքշաբթին՝ Գայեանեանց»: Շնորհք արք. Գալուստյան, Հայագիտական տարբեր, երրորդ հրատարակութիւն, Երևան, 1997, էջ 210: Տե՛ս նաև Հայոց եկեղեցու սրբելը և սրբակենցաղ անձինք, կազմեց՝ Ա. Մարտիրոսյան, Ս. Էջմիածին, 1999, էջ 41:

⁴⁴ Փաստոսի Բիզանդացու Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը՝ Զ. Պարկանյանի, Երևան, 1987, էջ 266: Տե՛ս նաև Վ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ., էջ 148:

³¹ Բարդուղիմէոս եպս. Գեորգեան (Ճուղուրեանց), Վաղարշապատը եւ Ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են, Մոսկուա, 1905, էջ 9: Տե՛ս նաև Թ. Ափրաքեզյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 149:

³² Բարդուղիմէոս եպս., նշվ. աշխ., էջ 22-23:

³³ Тревек К. В., Очерки..., էջ 269:

³⁴ Ժ. Խաչատրյան, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ, էջ 8-9: Վաղարշապատի արտադրամասերից մեկի տարածքում հայտնաբերված դամբարանադաշտի՝ 1967 թ. պեղումների ժամանակ բացվել է մի կարասային թաղում, ուր կարասի բերանը ծածկված է եղել լատինատառ դրոշմ կրող կղմինդրով: Դրոշմի վրա լատինատառ կրճատումներով «Լեգեոն չորրորդ սկյութական» վերտառությունն է: Հայտնի է, որ 114-115 թթ. Սկյութական չորրորդ լեգեոնը կամ նրա մի մասը տեղակայված է եղել Արտաշատ մայրաքաղաքի մոտ, ուստի վերոնշյալ դրոշմի առկայությունը վկայում է, որ նույն լեգեոնի մեկ այլ զորամաս հիշյալ

³⁹ Ըստ հնագետ Հ. Հակոբյանի՝ որքան էլ տեսիլքը բացատրվի վաղմիջնադարյան սկզբունքներով, այն հենվում է «հին Արևելքի դիցաբանական կառույցների և սրանց զարգացման օրինաչափությունների վրա»: Տեսիլքի լուսավոր կերպարով այրը «համապատասխանում է հիմարկեյան որոտի և ամպրոպի աստվածությանը՝ Թեշուրին, հին հնդեվրոպական Թոռին»: Ուշագրավ է տեսիլքի գունային իմաստաբանությունը, ինչպես նաև մեծ ու փոքր սյուների և նահատակված կույսերի կապը թվային շարքի հետ: Նահատակ կույսերի 3 և 7 թվերի գումարը (37) տալիս է պյութագորյան սրբազան 10 թվը: Ըստ Եսայան, Ագաթանգեղոսը «...Հռիփսիմյանների սրբազան այս 10 թվի ներքո գտնվող խորհուրդը մեկ անգամ ևս հաղորդակից է դարձնում ամենակատարյալին՝ Աստծուն, որն «իջավ միածին»»: Տե՛ս Վ. Նալոյան, Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հիմարկեյան ակունքները, «Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ», միջազգային երկրորդ գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 29, 31-32:

⁴⁰ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, բնական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, 1983, էջ 416:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Ագաթանգեղոսի՝ հուշայուների լեգենդար նկարագրությունից Ս. Մնացականյանը եզրակացնում է, որ Վաղարշապատում «...կառուցված է եղել չորս մեծ հուշայուն՝ մեկը ապագա տաճարի տեղում, իսկ երեքը՝ սրբերի վկայարանների մոտ»: Ըստ

յուլիանյանները՝ Մեհրուժան Արծրունին ու Վահան Մամիկոնյանը, դավաճանորեն անցնելով Պարսից Շապուհ արքայի կողմը. «...քանզի աներեն զգեղեցկաչէն ամրական տեղիսն, վարեն ի գերութիւն զբնակիչս քաղաքին Բ. (5000) զհրէայսն, և ժԼԹ. (18000) զքրիստոնեայսն, եւ զորս անհալ գերի Բարգաւրանայ զհրէայսն հրամանաւ Տիգրանայ, եւ խաղացուցանեն յԱսպահան: Առնուն եւ զՎաղարշապատ և զԱրտաշատ եւ զհրէայսն, որ յաւուրց սրբոյն Գրիգորի հաւատացեալ էին ի Քրիստոս...»⁴⁵:

Չնայած ավերումներին ու բնակչության գերեվարումները՝ Վաղարշապատը վերականգնվել է և մինչ Արշակունիների դինաստիայի անկումը (428) շարունակել մնալ իբրեւ մայրաքաղաք: Ըստ էության, քաղաքը կազմված է եղել միջնաբերդից, բուն քաղաքից և արտաքաղաքային տարածքից: Միջնաբերդն ամենայն հավանականությամբ գտնվել է Մայր տաճարի տարածքում, որը շրջափակված է եղել պարսպով և ունեցել ուղղանկյուն ձև. այստեղ են գտնվել Մայր եկեղեցին ու թագավորական պալատը⁴⁶:

Ե. դարի սկզբին, Վաղարշապոլ հարձան և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը նախարարների հոծ բազմությամբ Վաղարշապատում հանդիսավորապես դիմավորում են հայոց գրեթե ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցին: 402-403 և 426 թթ. Մեսրոպ Մաշտոցի ու Սահակ Պարթևի գլխավորությամբ գումարվում են Վաղարշապատի հայտնի ժողովները. 426 թ. ժողովի ժամանակ որոշվում է հայերեն թարգմանել Աստվածաշունչն ու մի քանի եկեղեցական գրքեր: Հենց այս շրջանում, հատկապես Վաղարշապատում ու Դվինում նրանց ջանքերով բացվում են առաջին կրթօջախներն ու վարդապետանոցները⁴⁷:

⁴⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն տան Արծրունեաց, Մատենագիրք Հայոց (այսուհետ՝ ՄՀ), ԺԱ. հատոր, Ժ. դար. Պատմագրություն, քննական բնագիրը և առաջաբանը՝ Գ. Տեր-Վարդանեսի, Անթիլիաս - Լիբանան, 2010, էջ 104:

⁴⁶ Тирацян Г. А., Культура древней Армении VI в. до н. э. - III в. н. э., с. 153. ԴՅՊ, հ. առաջին, էջ 229:

⁴⁷ Ազատանգեղոս, ծանոթ., էջ 516:

և որ ամենակարևորն է՝ Վաղարշապատում է հիմնվում առաջին գրչության կենտրոն-մատենադարանը, որոնց մասին Ղազար Փարպեցին հաղորդում է. «...կարգեցան վաղվաղակի դպրոցք հայերէնն ուսմանն, բազմացան դասք գրչաց, ելեկս առնելով զմիմեամբք»⁴⁸: Պատմական տեղեկությունները սուղ են Վաղարշապատի՝ այն ժամանակվա մատենադարանի և նրա ունեցած մատյանների մասին⁴⁹: Միայն 1441 թ., երբ հայրապետական գահը Սսից վերջնականապես տեղափոխվում է Վաղարշապատ, վանքի շուրջ են համախմբվում նոր միաբաններ, և էջմիածինը նորից դառնում է մշակույթի ու գրչության կենտրոն, ինչի մասին են վկայում այստեղ ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագրերը⁵⁰: ԺԵ-ԺԹ. դդ. շարունակ տեղի ունեցող թուրք-պարսկական ընդհարումների ժամանակ անգամ էջմիածինը չի դադարել գրչության կենտրոն լինելուց: Հիշյալ ժամանակաշրջանում ընդօրինակված 144 ձեռագիր այսօր պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Հիշյալ ձեռագրերում հաճախ կարելի է կարդալ «ԳԻՐՔՍ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇՆԱ Է» մականգրությունը⁵¹:

Դառնալով Ե. դարի քաղաքական իրադարձություններին՝ նշենք, որ Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո Հայաստանը վերածվում է պարսկական նահանգի՝ մարզպանության՝ Արտաշատ կենտրոնով: Պետականության բացակա-

⁴⁸ Ղազարայ Փարպեցու պատմություն հայոց. Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Սյր. Մախաչյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Բ. Արարատյանի, Երևան, 1982, էջ 38:

⁴⁹ Վաղարշապատում՝ դեռևս Ե. դարից գոյություն ունեցած գրատուն - մատենադարանի և նրա հետագա պատմության մասին տե՛ս նախ Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 13-214, ապա Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյնոնյան, Փ. Անթարյան, խմբագրությամբ՝ Ա. Մեսգակյանի, Օ. Եզանյանի, Երևան, 1984, էջ Թ-ԺԳ.:

⁵⁰ Օ. Եզանյան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 18:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 21:

յուլիանյան պայմաններում հայ եկեղեցին ձեռնամուխ է լինում ժողովրդին համախմբելու և եկեղեցու ինքնուրույնությունը պահպանելու դժվարին գործին: Քանի որ Դվին քաղաքը դարձել էր երկրի վարչատնտեսական, մշակութային կենտրոնը, որտեղ մեծ զարգացում էին ապրում արհեստներն ու առևտուրը, և այն, որ Ս. էջմիածնի Մայր տաճարը գտնվում էր խարխուլված ու անմխիթար վիճակում, որոշվում է Դվին տեղափոխել նաև հայոց հոգևոր կենտրոնը՝ կաթողիկոսարանը: Ամենայն հավանականությամբ 460-470-ական թթ., Գյուլա Ա. Արահեզացի (Ոթմսեցի, 461-478) կաթողիկոսի օրոք աթոռը Վաղարշապատից տեղափոխվում է Դվին⁵², ապա Աղթամար (931-944), Արգինա (944-992), Անի (992-1065): 481 թ. «Տանուտեր Հայոց» Սահակ Բագրատունին Դվինը պաշտոնապես հայտարարում է մարզպանական Հայաստանի մայրաքաղաք⁵³. ընդունված էր, որ հայրապետական աթոռն ու պետական իշխանությունը պետք է համատեղ գտնվեին մայրաքաղաքում:

Կիլիկիայի հայկական իշխանությունների առաջացման ու հզորացման պայմաններում կաթողիկոսարանը տեղափոխվում է Կիլիկիա: Գրիգոր Բ. Վկայասեր (1066-1105) կաթողիկոսն աթոռանիստ է դարձնում Կիլիկիայի սահմաններին մոտ գտնվող Ծամբալը: Ավելի ուշ աթոռը տեղափոխվում է Շուղրի Կարմիր լեռան վանք (1105-1116), ապա Ծովք (1116-1149), Հռոմկլա (1149-1292), իսկ Գրիգոր Է. Անավարդեցի (1293-1307) կաթողիկոսի օրոք՝ Սիս (1293-1441)⁵⁴: 1375 թ. Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո, ծանր ժամանակաշրջան է սկսվում կաթողիկոսական աթոռի համար: Միայն Վաղարշապատում 1441 թ. գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովը որոշում է կաթողիկոսարանը վերահաստատել Վաղարշապատ-էջմիածնում՝

⁵² ԶԺՊ, հ. II, Երևան, 1984, էջ 152:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 460:

նոր կաթողիկոս ընտրելով Կիրակոս Վիրապեցուն (1441-1443), որը 1409 թվականից խոր Վիրապի վանահայրն էր⁵⁵: Այդուհետ պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի համար էջմիածինը վերստին ստանձնում է կրոնական, հոգևոր արժեքների պահպանման ու զարգացման իր առաքելությունը:

Հայրապետական աթոռի առաջին, այն է՝ Վաղարշապատից Դվին տեղափոխման ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հայագիտություն մեջ կան հակասական կարծիքներ⁵⁶, ուստի հարկ ենք համարում դրանց համառոտ անդրադառնալ:

Մ. Չամչյանը կաթողիկոսարանի տեղափոխումը կապում է Հովսեփ Ա. Հոռոցմեցի (440-452) կաթողիկոսի հաջորդ Մանգկերտի եպիսկոպոս Մելիտեին՝ 452 թ. կաթողիկոս ընտրելու հետ, երբ «...հաւատաւորներն ամենեցուն փոխեցին և հաստատեցին զաթոռ կաթողիկոսութեան անդ ի Դւին, յամի տեառն 452»⁵⁷: Համանման կարծիքի է նաև Ս. էջմիածնի միաբան Հովսիկ արք. Տեր-Մովսիսյանը: Նա «Արարատ» ամսագրում 1904 թ. տպագրած «Հայրապետական աթոռի մասին համառոտ տեսություն» հոդվածում աթոռի՝ Դվին տեղափոխումը կապում է Վարդանանց պատերազմի հետ, երբ Վաղարշապատն «...աւերածութեան ենթարկուեց,

⁵⁵ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Խոսկիյանի, Երևան, 1999, էջ XXIII:

⁵⁶ Հիմնվելով Մ. Օրմանյանի տեղեկությունների վրա՝ նախապես հավանական ենք համարել, որ հայրապետական աթոռը Վաղարշապատից Դվին է փոխադրվել Զովհաննես Ա. Մանգկերտի (478-490) կաթողիկոսի օրոք: Սակայն խնդրի առավել խոր ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ աթոռը Դվին է տեղափոխվել դեռևս Գյուլա Արահեզացու կաթողիկոսության սկզբնական շրջանում՝ 460-470-ական թթ., ինչը հավաստող մատենագրական ու հնագիտական բազմաթիվ փաստեր կան: Ա. Տարությունյան, «Վաղարշապատի վանքերը (պատմավիճագագիտական ուսումնասիրություն)», ատենախոսություն, էջ 18, 180: Խնդրին առավել մանրամասն անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով: Տե՛ս Ա. Տարությունյան, Հայրապետական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին տեղափոխման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 2013, ք. 3 (194), էջ 161-171:

⁵⁷ Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, Բ. հատոր, Երևան, 1984, էջ 85:

իսկ Կաթողիկէն եւ Հայրապետանոցը քայ-
քայման վիճակի հասան»⁵⁸: Նման պայ-
մաններում Հայրապետներն այլևս չէին
կարող այդ ավերակներում բնակվել, ուս-
տի «...պատերազմից անմիջապէս յե-
տոյ, 453 թուին գումարուած Դուինի Ա.
ժողովում նահատակ Յովսէփ Վայոցձո-
րեցու տեղ կաթողիկոս ընտրուեց Մելիտէ
Մանազկերտցին, եւ Հայրապետական Աթո-
ռը որոշուեց տեղափոխել Դուին: 303-452
թուականը, ուղիղ 150 տարի Հայրապե-
տական Աթոռը Վաղարշապատի Կա-
թողիկէում յարատեւելուց յետոյ առաջին
անգամ պաշտօնական տեղափոխութեան
ենթարկուեց եւ աստանդական մնաց մինչեւ
1441 թուականը...»⁵⁹:

Կ. Ղաֆաղարյանը, հակադրվելով հիշ-
յալ տեսակետին (նա հղում է միայն Մ.
Չամչյանցին - Ա. Հ.), նշում է, որ Մելիտեի
օրոք աթոռը Դվին փոխադրելը լոկ ենթա-
դրութիւն է, քանի որ Ղազար Փարպեցին
ոչինչ չի հաղորդում հիշյալ իրադար-
ձութեան վերաբերյալ⁶⁰: Անդրադառնալով
1937-1939 թթ. պեղումների ընթացքում
Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտ-
նաբերված սյունազարդ դահլիճով շինու-
թյան ավերակներին, որոնք իրավացիորեն
վերագրվեցին կաթողիկոսարանին, Կ. Ղա-
ֆաղարյանը կարծում է, որ այն կառուց-
վել է Հայրապետական աթոռը Վաղար-
շապատից Դվին տեղափոխելու սկզբնական
տարիներին, այն է՝ Գյուտ Արահեզացու
կաթողիկոսութեան սկզբնական շրջա-
նում, քանի որ «...Գյուտից հետո ոչ մի
կաթողիկոս Դվինից դուրս չի հիշատակ-
վել»⁶¹: Հիշյալ տեսակետը հետագայում
առաջ է քաշել նաև անվանի հնագետ Ա.

Քալանթարյանը, որը Դվինի՝ 1973-1980
թթ. պեղումների արդյունքներն ամփոփող
աշխատութեան մեջ առանձին գլխով անդ-
րադառնում է կաթողիկոսական պալա-
տին, նշելով, որ այն Ե. դարի կառույց է և
անմիջական կապ ունի «...Գյուտ կաթողի-
կոսի օրոք հոգևոր կենտրոնը Վաղարշա-
պատից Դվին տեղափոխելու հետ»⁶²: Աթո-
ռի՝ Վաղարշապատից Դվին տեղափոխումը
Գյուտ Արահեզացու գահակալման ժա-
մանակաշրջանի հետ են կապում նաև Կա-
րապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը⁶³, Հր.
Աճառյանը⁶⁴, Հ. Ս. Կոզյանը⁶⁵, Վ. Հարու-
թյունյանը⁶⁶, Ն. Ակինյանն ու Պ. Տեր-
Պողոսյանը⁶⁷, հնագետ Ն. Հակոբյանը⁶⁸,
բանագետ Ս. Վարդանյանը⁶⁹ և այլք:

Մատենադիրներից Հովհաննես Դրաս-
խանակերտցին⁷⁰, Թովմա Արծրունին⁷¹,
Վարդան վարդապետը⁷², ինչպես նաև

⁵⁸ Գ. Գ. Ղաֆաղարյան, Ա. Ա. Քալանթարյան, Դվին
II. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980),
Երևան, 2002, էջ 65:

⁵⁹ Կարապետ եպիսկոպոս [Տեր-Մկրտչյան], Յով-
հան Մանդակունի եւ Յովհան Մայրազոնեցի,
«Շողակաթ Ս. Էջմիածնի» հայագիտական ժողո-
վածու, Վաղարշապատ, 1913, էջ 86:

⁶⁰ Տր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ.
Ա., Երևան, 1942, էջ 475 (այսուհետ՝ Աճառյանների
բառարան):

⁶¹ Մ. Ս. Կոզյան, Հայոց եկեղեցի, Բելյուք, 1961, էջ
160:

⁶² Վ. Հարությունյան, Դվինի V-VII դդ. ճարտա-
րապետական հուշարձանները (ըստ 1937-1939
թթ. պեղումների նյութերի), Երևան, 1950, էջ 56-57:

⁶³ Մ. Ն. Ակինյան, Մ. Պ. Տեր-Պողոսյան, Մատենա-
գրական հետազոտություններ. Գիտ կաթողիկոս,
«Հանդես ամսօրեայ», 1971, ք. 1-3, էջ 15-16:

⁶⁴ Акопян Н. Г. и др., Раскопки центрального квартала,
Двин IV. Город Двин с его раскопки (1981-1985 гг.),
Ереван, 2008, с. 11.

⁶⁵ Ս. Վարդանյան, Հայաստանի մայրաքաղաքները,
Երևան, 1995, էջ 111:

⁶⁶ Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցի-
ւոյ Պատմութիւն հայոց, ՄՀ, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար.
Պատմագրութիւն, քննական քննադիրը և առա-
ջաբանը՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, Անթիլիաս - Լի-
բանան, 2010, էջ 392:

⁶⁷ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, ՄՀ, ԺԱ. հատոր, Ժ.
դար, էջ 117:

⁶⁸ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդա-
պետի, Վենետիկ, 1862, էջ 53:

⁵⁸ «Արարատ»-ի էջերում պահպանված Հուսիկ արք-
եպիսկոպոսի ողջ գրական - գիտական ժառան-
գությունը, այդ թվում նաև վերոնշյալ հոդվածը
վերջերս հրատարակվել է առանձին գրքով: Նույնի
արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան, Երկերի ժողո-
վածու, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 187:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 187-188:

⁶⁰ Գ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղում-
ները, I, Երևան, 1952, էջ 115:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 116:

Ստեփանոս Օրբելյանը կաթողիկոսարանի
Դվին տեղափոխումը դարձյալ վերագրում
են Գյուտ Արահեզացու գահակալման
ժամանակաշրջանին, իսկ Ղազար Փար-
պեցին վերջինիս կաթողիկոսութեան վերա-
բերյալ հաղորդում է հետևյալը. «Քանզի
յետ կատարման սրբոյ կաթողիկոսին Յով-
սեփայ յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւնն
յաշխարհիս Հայոց տէր Մելիտէ, որ էր
յազգէն Մանազկերտեցեացն. և զհետ նորա
տէր Մովսէս, որ էր և նա ի նոյն ազգէ: Եւ
ապա ըստ Աստուծոյ տեսչութեանն յաջոր-
դեաց զկաթողիկոսութիւնն աշխարհիս Հա-
յոց տէր Գիւտ, որ էր ի դաւառէն Տայոց, ի
գեղջէն Արահեզայ...»⁷³:

Ս. Էջմիածնին նվիրված «Ողբ»-ի ԺԱ.
գլխում Ստ. Օրբելյանը ցավով է նկարա-
գրում տաճարի անշուք և ամայի վիճակը,
իսկ կաթողիկոսարանի տեղափոխումը վե-
րագրում Հովսեփ Հոդոցմեցու հաջորդ
Գյուտ Արահեզացուն՝ անտեսելով վերջի-
նիս նախորդած Մելիտե և Մովսես Մա-
նազկերտցիներին.

Ո՛ր ես փեսայքն և փառք նոցին,
Պատրիարքունք Հայոց ազգին,
Որք մինչ Յովսէփ Հոդոցմեցին
Յիմ սենեկիս հանգչեալ կային,
Ապա ի Դվին չուեալ գնացին
Բանիւ սրբոյ զօրապետին՝
Վարդանայ Մամիկոնին՝
Սպարապետին Հայոց սպային:
ԶԳիւտ ընտրեցին զերանելին
Ի Սուրբ Գրիգորն նստուցին...⁷⁴:

Աթոռի տեղափոխումը Ստ. Օրբելյանը
ևս կապում է Վարդանանց պատերազմի
հետ, ըստ որի՝ 452 թ. Հովսեփ Հոդոցմեցուն
արդեն Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցում հա-
ջորդում է Գյուտ կաթողիկոսը:

⁷³ Ղազար Փարպեցի, էջ 264:

⁷⁴ Մկրտչյան Օրբելյանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն,
քննադիրը յառաջաբանով եւ ծանոթութիւններով
հրատարակեց Կարապետ Կարապետեան, Թիֆ-
լիս, 1885, էջ 35:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը կասկածելի
է համարում պատմագիրների վկայու-
թյունները՝ կարծելով թե «Յովհան եւ Թով-
մաս ժամանակակիցներ լինելով, երկուքն
ալ ուղղակի բերանացի զրոյցէ առած են
իրենց գրածը, քանի որ Եղիշէ ու Փարպե-
ցի այդպիսի յիշատակութիւն չունին»⁷⁵:
Ըստ այդմ էլ նա համարում է, որ
«...Հայրապետանոցին պաշտօնական
տեղափոխութիւնը եւ Դուինի մէջ հաստա-
տուիլը պէտք է դնել 485-ին»⁷⁶: Ս. Օրման-
յանը կարծում է, որ Վահան Մամիկոնյանի
փոխարեն հանդես է գալիս Վարդան
զորավարը, որովհետեւ «Վարդան ու Գիւտ
երբեք գործակից չեն կրնար ենթադրուիլ,
Պերոզի օրով Վարդան այլևս չկար»⁷⁷: Ըստ
նրա՝ «...չատ անգամ անունի մը չփոխու-
թիւնն է, որ եղելութիւնը կը խանգարէ, եւ
անունը ուղղուելով գործը իր կարգին կը
մտնէ: Ըստ այսմ, եթէ այստեղ ալ Վարդանի
տեղ... նորա եղբորորդին Վահանը առնենք,
իրողութիւնը շատ դիւրաւ իր տեղը կը
գտնէ»⁷⁸:

Ս. Օրմանյանը նշում է նաև, որ Գյուտ
կաթողիկոսի հաջորդ Հովհաննես Մանգա-
կունին «...ամէն անգամ, որ հոգևորական
գործողութիւն կար ընելիք էջմիածին կու
գար, ուր էր իր կեդրոնը եւ սուրբ կա-
թողիկէն, եւ Դուին կերթար միայն քաղա-
քական գործերու համար» և միայն Վա-
հան Մամիկոնյանի մարգարանութեան ընտ-
րութեան ժամանակ «...ամէն բան Դուինի
կաթողիկէին մէջ կը կատարէ, եւ Վաղար-
շապատ գալու պէտք չի տեսներ, հակա-
ռակ որ Վաղարշապատի կաթողիկէն նորո-

⁷⁵ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա.,
Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 498:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 551: Շնորհք արք. Փալուստյանը,
ինչպես նաև աստվածաբան Ա. Չանթիկյանը հայ-
րապետական արքեպիսկոպոսներ Դվին
վերագրում են Հովհաննես Մանգակունուն և թվա-
գրում 485 թվականով: Շնորհք արք. Գալուստեան,
Հայագիտ. սուրբեր, էջ 249: Ա. Չանթիկյան, Հովհան
Մանգակունի, «Էջմիածին», 2011, Ե., էջ 46:

⁷⁷ Ս. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 498:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 498-499:

գուլթիւններ ստացած էր»⁷⁹: Ենթադրելի է, որ Մ. Օրմանյանը նման հետեւության է հանգել, քանի որ Ղազար Փարպեցին Հովհաննես Մանգակունուն մի քանի անգամ հիշատակում է Դվինում՝ չնայած նրան, որ կաթողիկոսը երբեմն էջմիածնում էլ էր պատարագ մատուցում, որն ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի՝ արվում էր այն պարզ պատճառով, որ «...էջմիածինը քրիստոնեության հիմնադիր Գրիգոր Պաշլավունու անվան հետ էր կապված»⁸⁰: Դվինում Վահան Մամիկոնյանին ընդառաջ է գնում Հովհաննես Մանգակունին՝ հանդես գալով ողջունի ճառով. «Եւ եկեալ զօրաւարն Հայոց տէրն Մամիկոնենից Վահան յաշխարհս Հայոց, ամենայն ուխտապահ նախարարօքն Հայոց. որում ընդ առաջ ելանէր սուրբ այրն Աստուծոյ կաթողիկոսն Հայոց Յովհան, պատուական նշանաւ խաչին և սուրբ նշխարօք ճգնազգեաց նահատակին Գրիգորի, որովք և յուզարկեացն իսկ ի դուռն զամենեսեան»⁸¹:

Կարապետ եպիսկոպոսն ավելի քան համոզված է, որ հոգեւոր գործերի համար Հովհաննես Մանգակունին բնավ էլ էջմիածին չի եկել, «այլ Դուինն է Փարպեցու պատմութեան մէջ նորա մշտական կայանը...»⁸²: Ըստ նրա՝ լիովին թյուրիմացություն է Վահան Մամիկոնյանին վերագրել Դվինի կաթողիկեի կառուցումն ու կաթողիկոսարանի փոխադրումը, քանզի անհնար էր, որ «...այդպիսի մի կարեւոր դէպք չլիէր Փարպեցին, որի պատմութիւնը ջատագովութիւն է Վահանի սխրագործութեանց և որ նորա միւս շինութիւններն ու նորոգութիւնները գովութեամբ յիշել է»⁸³:

Կ. Ղաֆաղարյանն իրավամբ նկատում է, որ Հովհաննես Մանգակունու օրոք Ս. Էջմիածնի վանքի վանահայրը Ղազար Փար-

պեցին էր, մի ապացույց, որ «...այնտեղից արդեն կաթողիկոսը հեռացել էր, որովհետեւ կաթողիկոսական վանքը վանահայր չի ունենում»⁸⁴: Այս հանգամանքը փաստվում է նաև Փարպեցու հայտնի «Թղթով», որում նշվում է. «Կամեցեալ մեծի իմաստութեանն Վահանայ մարգարանին, զօրավարին Հայոց տեսուն Մամիկոնէից, զնա իւր առաւել մերձաւոր և սիրելի առնել՝ շնորհէր նմա զհոյակապ և զականաւոր տեղին ի նոր քաղաքի, որում անունն էր սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի, վանօքն. և նորա ընկալեալ զբանն մարգարանին՝ խնամածէր զտեղին»⁸⁵: Ն. Ակինյանն ու Պ. Տեր-Պողոսյանը գտնում են, որ Փարպեցին սիրով է ստանձնել Կաթողիկեի հոգաբարձութիւնը, իսկ ժամանակի առումով կարծում են, թե Վահանը «... Վաղարշապատի կաթողիկէն հիմնովին նորոգելէ յետոյ Ղազարը կը հրաւիրէ ստանձնել եկեղեցւոյն եւ մերձաւոր վանքին հոգաբարձութիւնը՝ 487-ին»⁸⁶:

Ընդհանրացնելով վերոնշյալ բոլոր տեսակետները՝ մնում է միայն փաստել, որ աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին փոխադրումն ամենայն հավանականութեամբ տեղի է ունեցել Գյուտ Արահեզացի կաթողիկոսի գահակալման սկզբնական շրջանում՝ մոտավորապես 460-470-ական թթ.: Ղազար Փարպեցու «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» գրութեան մեջ հստակ նշվում է, որ Վահան Մամիկոնյանն է Փարպեցուն կարգել նոր Քաղաքի կամ Վաղարշապատի կաթողիկեի հոգաբարձու: Այսինքն՝ եթե Վահանը Հովհաննես Մանգակունու օրոք՝ մոտ 480-ական թթ. կեսերին Ղազար Փարպեցուն նշանակել է Մայր տաճարի հոգաբարձու կամ վանահայր, ուրեմն հայրապետական աթոռն արդեն իսկ տեղափոխված է եղել Դվին, քանզի կաթողիկոսական վանքում վանահայր չէին կարգի:

⁷⁹ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 550-551: «Քրիստոնյա Յայաստան» հանրագիտարան, էջ 613:

⁸⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, էջ 117:

⁸¹ Ղազար Փարպեցի, էջ 426:

⁸² Կարապետ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 86:

⁸⁴ Կ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

⁸⁵ Ղազար Փարպեցի, էջ 446:

⁸⁶ Ն. Ա. Ակինյան, Վ. Պ. Տեր-Պողոսյան, Մատենագրական հետազոտություններ. Ղազար Փարպեցի, «Հանդես անսօրեայ», 1972, թ. 4-6, էջ 143-144:

Չնայած կաթողիկոսարանի տեղական դեգերումներին՝ Վաղարշապատը շարունակել է որոշակիորեն պահպանել հոգեւոր կենտրոնի իր նշանակությունը: Դեռ ավելին, Բագրատունիների օրոք (Թ-ԺԱ. դդ.) քաղաքը վերածնունդ է ապրում՝ դառնալով կաթողիկոսների երկրորդ նստավայրը (չնայած նրան, որ հիշյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ վիճաբար ու մատենագիր սկզբնաղբյուրները բավականին սուղ են). օտարների ձեռքն անցած Դվինից այստեղ էին փոխադրվում քահանայապետները⁸⁷: Պատահական չէ, որ հետագա կաթողիկոսները, հոգեւոր կենտրոնի ջրամատակարարման անհրաժեշտությունը հաշվի առնելով, Քասաղ գետից մի մեծ ջրանցք են բացում դեպի Վաղարշապատ⁸⁸:

Վաղարշապատը հիշատակվում է նաև Սմբատ Ա. Բագրատունու (890-914) թագավորության ժամանակաշրջանում: Ըստ Անանուն Ջրուցագրի կամ Շապուհ Բագրատունու երկասիրության մեջ պահպանված վկայության՝ Աշոտ Ա. Բագրատունու մահից հետո, երբ թագավորում է նրա որդի Սմբատը. «նա տիրեց ողջ Հայոց աշխարհին եւ իր ձեռքը վերցրեց Հայաստանն [Հայքն] ու [Տ]այքը, Վիրքն ու Աղվանքը... Նա նաեւ գրաւեց [եւ] տիրեց Փայտակարանին, որ Տիխիսն է, Վաղարշապատին ու Դվինին...»⁸⁹:

Ճարտարապետ Ա. Գրիգորյանը, քննարկելով Վաղարշապատի քաղաքաշինական զարգացման ընթացքը, նկատում է, որ «արաբական արշավանքների սկզբից (Է. դարի կեսեր) մինչև ԺԸ. դարի կեսը Վաղարշապատում նշանակալի քաղաքաշինական գործունեություն հավանաբար չի

ծավալվել: Աստիճանաբար այն վերածվել է սովորական մի գյուղի»⁹⁰: Նա նշում է նաև, որ անգամ կաթողիկոսարանի՝ 1441 թ. Վաղարշապատում վերահաստատումն էական փոփոխություն չի բերել բնակավայրին⁹¹:

Ակադեմիկոս Բ. Առաքելյանը Հին Հայաստանի խոշորագույն քաղաքների՝ Արմավիրի, Երվանդաշատի, Արտաշատի, Տիգրանակերտի ու Վանի կողքին հիշատակում է նաև Վաղարշապատը: Նա նշում է, որ այդ քաղաքներն ունեին հելլենիստական բնույթ: Նրանցում ի թիվս կենցաղավարման այլևայլ դրսևորումների՝ ձևավորված է եղել նաև այգեգործական մշակույթը՝ հատկապես գինեգործությունը, որի վկայությունն է հնձանների առկայությունը⁹²: Վաղարշապատի հնձանների մասին տեղեկություններ է հաղորդում դեռևս Ագաթանգեղոսը, համաձայն որի՝ հնձաններից մեկում էլ ապաստան էին գտել Հռոմից ժամանած Հռիփսիմյանց կույսերը⁹³:

Հաշվի առնելով հին Վաղարշապատի պատմահնագիտական արժեքը՝ նախորդ դարի 20-ական թթ. մասնակի, իսկ 1931 թվականից առավել կենտրոնացված հնագիտական պեղումներ են իրականացվել քաղաքի մերձակայքում՝ ընդհուպ մինչև Զվարթնոցի շրջակա տարածք՝ ակադեմիկոսներ Ն. Մառի, Ալ. Թամանյանի, պրոֆեսորներ Ի. Մեչչանինովի, Ա. Քալանթարի, Թ. Թորամանյանի, Ս. Տեր-Ավետիսյանի ղեկավարությամբ, ինչպես նաև դեռևս երիտասարդ գիտնականներ Կ. Ղաֆաղարյանի, Ս. Բարխուդարյանի և այլոց մասնակցությամբ:

Վաղարշապատ բնակավայրի հնագույն պատմության վերհանման ուղղությամբ մեծապես կարևորվում են քաղաքում և

⁸⁷ Ագաթանգեղոս, ծանոթ., էջ 517:

⁸⁸ Վաղարշապատ քաղաքայր Յայաստանի, հանդերձ աշխարհագրութեամբ Այրարատեան մահանգի, աշխատասիրեաց Արեւ յայրեպիսկոպոս [Միսիթյանց], հ. առաջին, Վաղարշապատ, 1874, էջ 40:

⁸⁹ Անանուն Ջրուցագիր (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), Պատմութիւն, քարգմանութիւնը, առաջաբանը և ծանօթագրութիւնները՝ Վարդգէս Առաքելյանի, Երևան, 2011, էջ 118:

⁹⁰ Ա. Գրիգորյան, Վաղարշապատ - Էջմիածնի քաղաքաշինական զարգացման ընթացքը, էջ 48:

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Յայաստանում IX-XIII դարերում, հ. 1, Երևան, 1958, էջ 48-49:

⁹³ Ագաթանգեղոս, էջ 92:

նրա մերձակայքում իրականացված հնագիտական պեղումների արդյունքները: Շրջակայքում գտնվող Շրեշ բլուր, Մոխրաբլուր⁹⁴, Խաթունարխ, Անասնաթաղ, Թեղուտ⁹⁵ և այլ հնավայրերից պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական տարաբնույթ գտածոները, ինչպես նաև տարածքում առկա հնագույն դամբարանները, մասնավորապես կուրգանները (մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջ - I հազարամյակի սկիզբ), գիտնականներին բերել են այն եզրակացություն, որ հին քաղաքը, որը թվագրվում է Ա.-Ե. դդ. կամ Արշակունիների ժամանակաշրջանով, հիմնվել է ոչ թե Բ. դ.՝ ըստ ընդունված կարծիքի, այլ ավելի վաղ՝ ունենալով միջազգային բնույթ՝ իր ներքին կյանքով ու արտաքին առևտրային հարաբերություններով: Հին Վաղարշապատն ունեցել է բազմազգ բնակչություն, ուր բացի բնիկ հայերից, ամենայն հավանականությամբ ապրել են նաև լատիններ, հույներ, պարթևներ, հրեաներ, ասորիներ և այլք⁹⁶: Քաղաքի տեղագրության առումով հետազոտողները գտնում են, թե քանի որ

⁹⁴ 1930-ական թթ. Վաղարշապատից հարավ գտնվող Մոխրաբլուր կոչվող հնավայրում Ե. Բաբուրբայանի կատարած հնագիտական պեղումները շարունակվում են 1970 թ.՝ ԵՊՀ հնագիտական արշավախմբի կողմից: Պեղման շերտագրությունը ցույց է տվել, որ այստեղ առկա է Քուռ-Արաքսյան մշակույթին պատկանող շերտ, ինչի մասին են վկայում հայտնաբերված մ.թ.ա. III հազարամյակի պաշտամունքային կառույցը, ինչպես նաև նյութական մշակույթի առարկաները: Տե՛ս Գ. Ե. Արեշ-յան, Մոխրաբլուր բնակավայրի ստորին շերտերի բնութագրման շուրջ, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա., Երևան, 1974, էջ 144-154:

⁹⁵ Թեղուտ հնավայրը գտնվում է Վաղարշապատից 3 կմ հարավ: Ուսումնասիրության է ենթարկվել դեռևս 1965-1968 թթ., որի ընթացքում հայտնաբերվել են տարբեր ժամանակաշրջաններին բնորոշ հնագիտական շերտեր, որոնցից ուշագրավ են մ.թ.ա. IV հազարամյակի բնակատեղիի մնացորդները: Հնավայրն իր անունը ստացել է Ներսես Աշտարակեցու՝ էջմիածնում հիմնադրած թեղու ծառատանի անունից: Տե՛ս Բ. Մ. Թորոսյան, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ), Երևան, 1976:

⁹⁶ Աշխարհիկ Բալասանյան, Հայաստան..., էջ 350, 353: Հին Վաղարշապատի տեղադրության մասին տե՛ս Ս. Մ. Թորոսյան, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը ըստ հնագիտական և մատենագիտական տվյալների, ԼՀԳ, 1975, թ. 7, էջ 52-69:

արևելյան և հարավարևելյան շրջապատը՝ մինչև Զվարթնոց, և կուրգաններն անապատային են, ուստի ոչ մի իրական հիմք չկա հին Վաղարշապատը որոնել այս շրջանում, այլ միակ հավանական տեղն ընկնում է դեպի արևմուտք՝ ներկայիս Վաղարշապատ քաղաքի ուղղությամբ՝ ըստ ամենայնի նույնանալով հենց վերջինիս հետ⁹⁷: Գ. Տիրացյանի համոզմամբ. «...անտիկ քաղաքը գտնվել է միջնաբերդի շուրջը, այսինքն՝ ժամանակակից Էջմիածնի տեղում»⁹⁸: Հիշյալ տեսակետն է պաշտպանում նաև հայագետ Թ. Ավդալբեգյանը, ըստ որի. «Վաղարշապատը կամ Նոր քաղաքն Էջմիածնով հանդերձ իրենց նախկին տեղում են. այս մասին ոչ մի կասկած չի կարող»⁹⁹: Վկայակոչելով Ագաթանգեղոսին՝ նա նկատում է, որ «ինչպես հազարամյակ ու դարեր առաջ, այնպես և հիմա, Գայանեի վանքը կարելի էր գնալ «ի քաղաքն ընդ դուռն հարառոյ ընդ կողմն պողոտային, որ հանէր ի Մեծամօրի կամուրջն»»¹⁰⁰:

Շրեշ բլրի դամբարանների հետազոտությունը (1913) փաստել է, որ այդ տարածքն ունի նաև նեոլիթյան շերտ, որի վկայությունն է մոտ 1,50 մ խորության մոխրաշերտից նշյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ քարե առարկաների հայտնաբերումը, այդ թվում նաև հուղարկավորության համար նախատեսված սափորների առկայությունը, որը բնորոշում է այս տարածաշրջանում արված դիակիզումը¹⁰¹:

⁹⁷ Աշխարհիկ Բալասանյան, Հայաստան..., էջ 348: Դ. А. Туркван, К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Вагаршапата, ИФЖ, 1977, 2, с. 81-98.

⁹⁸ ՀԳՊ, հ. առաջին, էջ 230:

⁹⁹ Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 148:

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

¹⁰¹ Ն. Արեշ-յան, Հայաստանի պատմություն..., էջ 10-11: 1913, 1928 թթ. Շրեշ բլրի հետազոտմամբ զբաղվել է նախ Ե. Լալայանը, իսկ 1945-1950 թթ. պեղվել է Ս. Սարգսյանի կողմից: Բլուրն ամբողջովին հարթեցվել է 1950 թ., որտեղ առկա են եղել նոր քարի, պղնձի, բրոնզի և երկաթի դարերի մշակույթային շերտեր: Տե՛ս Ե. Լալայան, Դամբարանների պեղումներ խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931:

Մեծապես կարևորվում են Մայր տաճարի ճարտարապետական նախնական հորինվածքի ու հնագիտական որոշ հարցերի պարզաբանման նկատառումներով, ճարտարապետ Ալ. Սահինյանի գլխավորությամբ 1954-1955 և 1959 թթ. իրականացված հնագիտական-հետախուզական աշխատանքները, որոնց արդյունքները ներկայացված են ուսումնասիրության առաջին գլխում:

Ուշագրավ են նաև Վաղարշապատում 1976-1979 թթ. կատարված հնագիտական-հետախուզական բնույթի աշխատանքները, որոնց ընթացքում հայտնաբերվել են Դ.-Ջ. դդ. միանավ բազիլիկ եկեղեցիներ, հնձաններ, միջնադարյան թաղումներ, տապանաքարեր և այլն: Հիշյալ պեղումներին ու բազիլիկ եկեղեցիներին անդրադարձ է արվում աշխատության չորրորդ գլխում:

Առանձնանշելի են նաև 2010 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Ս. Էջմիածնի հին վեհարանի վերակառուցման աշխատանքների ընթացքում կատարված հնագիտական պեղումները, որոնց ընթացքում հայտնաբերվել են արտադրական կառույցներ (թրծման վառարաններ, աշտարակաձև շինություն հիմնապատերի մնացորդներ, գետնափոր տուֆակերտ կառույց, ինչպես նաև հասարակ և ջնարակապատ խեցեղեն, հախճապակի, մետաղե առարկաներ: Ըստ հնագետ Ն. Հակոբյանի՝ հուշարձանը «ներկայանում է մշակութային երեք տարբեր շրջաններ ընդգրկող ժամանակահատվածով կամ շերտերով»¹⁰²: Գետնափոր շինությունը, որը վաղմիջնադարյան նմանատիպ հուշարձանների շարքում եզակի է, ունի արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ շրջանաձև հորինվածք, փակ պատահաններ, տուֆե սալածածկ տանիք, հողապատ հատակ՝ ծեփի մնացորդներով:

Նախնական տվյալներով կառույցը թվագրվում է Դ.-Ե. դդ.¹⁰³:

Պակաս ուշագրավ չեն նաև 2014 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Մայր տաճարի արևմտյան կողմում, մոմավառության սրահի և կաթողիկոսական դամբարանի կառուցմամբ պայմանավորված հնագետ Ն. Հակոբյանի իրականացրած պեղումները: Ինչպես փաստում է հնագետը. «պեղումների արդյունքում պարզ դարձավ, որ բացվում է ժամանակագրական և մշակութային տարբեր շրջաններ ընդգրկող ավերակված հուշարձանախումբ... առանձին հատվածներում ներկայանալի է ճարտարապետական հորինվածքի ծավալատարածական հետաքրքիր լուծումներով, շինարարական մանրամասներով»¹⁰⁴: Նորաբաց հուշարձանախումբը պայմանականորեն բաժանվում է 15 սենյակների, որոնք զանազանվում են իրենց կիրառական գործառնությամբ: Դրանցից են՝ պալատական աշխարհիկ նշանակության կառույցի ավերակները, պատերի մնացորդները, արտադրական կառույցները (հնոց-վառարաններ), ջրամատակարարման և ջրահեռացման ցանցը (հայտնաբերվել են տարբեր տրամաչափի կավե փողրակներ ու քարե ծնկաձև ջրաբաշխիչներ), օժանդակ կառույցները (հնձան, թոնիր), ինչպես նաև գտածոները, որոնցից ուշագրավ են հավանգը, սանդը, գավերի, քրեղանների, կճուճների, ձիթածրագների (տերևաձև), հասարակ ու ջնարակապատ խեցեղենի բազմաթիվ բեկորները: Հուշարձանախումբն ավերվել է հավանաբար ԺԷ-ԺԸ. դդ. պարբերաբար իրականացվող վերակառուցումների արդյունքում¹⁰⁵:

Այն, որ պարսկական, ապա արաբական ավերիչ արշավանքներից հետո Վաղարշապատը Թ-ԺԱ. դդ. կրկին քաղաք է

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 139:

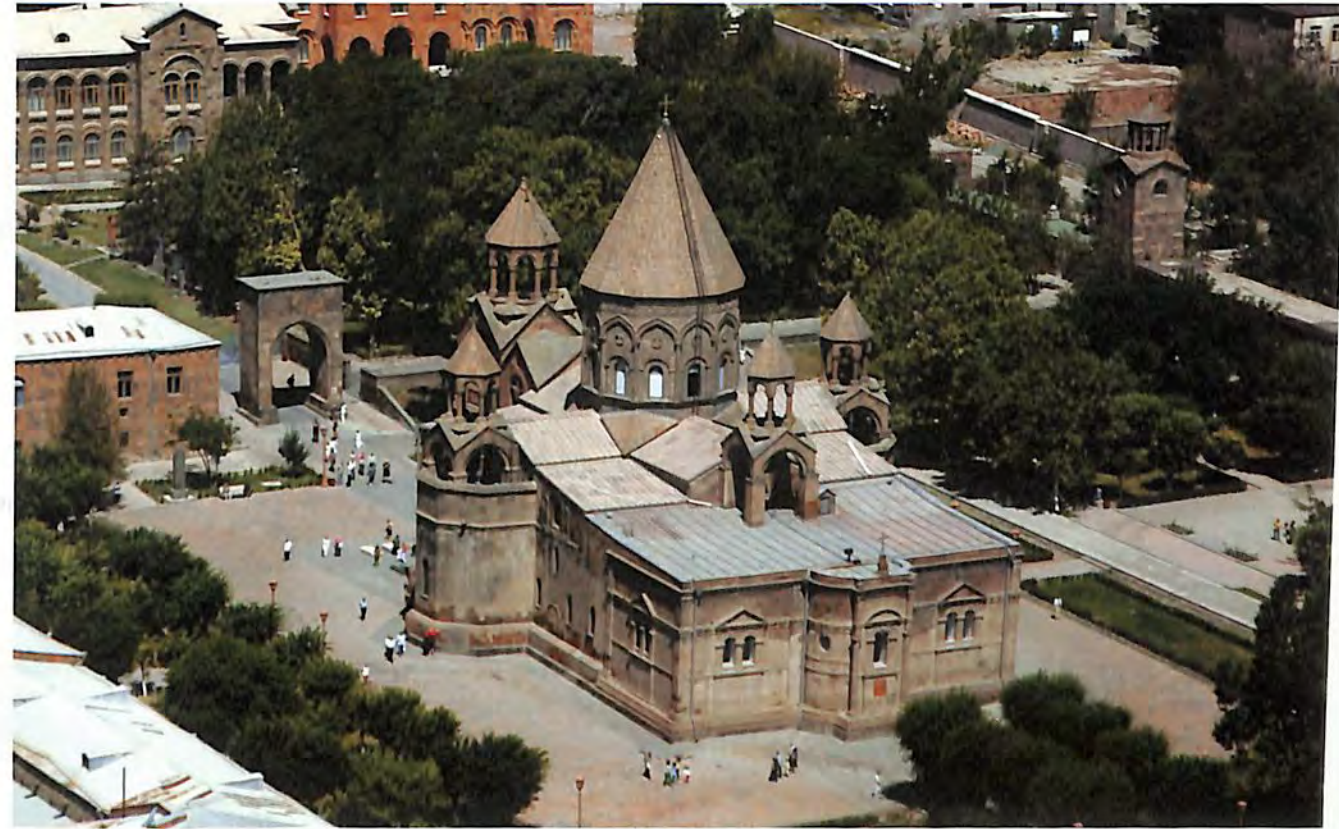
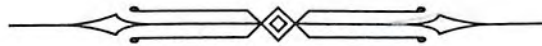
¹⁰⁴ Ն. Հակոբյան, Հաշվետվություն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի վանքի մոմավառության սրահի տարածքի 2014 թ. հնագիտական պեղումների արդյունքների (անտիպ), էջ 2:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 11-19:

¹⁰² Ն. Հակոբյան, Նորաբաց հնագիտական հուշարձան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տարածքում, «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը», միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2012, էջ 138:

դարձել, վկայում է նաև տարածաշրջանի պեղումներից հայտնաբերված միջնադարյան խեցեղենի առկայությունը: Գտնված խեցեղենը (անոթներ, ափսեներ՝ բուսական ոճավորված զարդամոտիվներով) չի կրկնում Դվինի գտածոներին, ինչը թույլ է տալիս կարծել, որ միջին դարերում կրկին քաղաք դարձած Վաղարշապատն ունեցել է խեցեղենի իր սեփական արտադրությունը¹⁰⁶:

Միով բանիվ, հարուստ ու բազմաբովանդակ են հայոց հոգևոր կենտրոն Վաղարշապատ-Էջմիածնի պատմության էջերը. մեզ հասած մատենագրական ու վիճաբանական անփոխարինելի սկզբնաղբյուր-վկայությունները, ինչպես նաև հնագիտական պեղումների արդյունքները գալիս են փաստելու քաղաքի բազմադարյա ու հնամենի գոյությունը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

¹⁰⁶ Բ. Առաքելյան, ԵՂՎ. աշխ., էջ 234:

Գ Լ ՈՒ Խ ԱՌԱՋ ԻՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԵԼԾԻՆ

«Միրո կրակը և լուսո ճրագը վառվեցավ նաև
մեր երկրում Ս. Լուսավորչի
շնորհիւ, որով ծնունդ առավ Տայասրանում
քրիստոնեական եկեղեցին.
նրա հիմքը դրավ բոլոր հայ եկեղեցիների մայրը՝
Ս. Էջմիածինը»
Գևորգ Զ. Կաթողիկոս Ամենայն Տայոց

ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանում 301 թ. քրիստոնեությունը պաշտոնապես ընդունվում ու հռչակվում է որպես պետական կրոն: Լինելով պետություն հռոմեական հենարանը՝ այն դառնում է նաև «...քաղաքական և զաղափարական հզոր գործոն Հայաստանի հասարակական-քաղաքական և հոգևոր մշակութային կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ ուղենշելով հայ ժողովրդի գոյություն հեռանկարները»¹: Հայ եկեղեցին գլխավորում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (302-325), իսկ Վաղարշապատը դառնում է հոգևոր ու կաթողիկոսանիստ կենտրոն, որտեղ կառուցվում են քրիստոնեական առաջին եկեղեցին ու վկայարանները: Ագաթանգեղոսի երկասիրություն մեջ մանրամասն նկարագրվում են հիշյալ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, մասնավորապես Տրդատ արքայի հալածանքները նոր կրոնի հետևորդների հանդեպ, Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակությունն ու Ս. Գրիգորի վարդապետությունը:

Ս. Էջմիածին Մայր տաճարը, որը կոչվել է նաև Կաթողիկե, իսկ ավագ սեղանը՝ Ս. Աստվածածին, համաձայն Ագաթանգեղոսի վկայության՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո կառուցված անդրանիկ եկեղեցին է, որտեղ հաստատվել է քահանայապետական աթոռը²: Տաճարի «Կաթո-

ղիկե» անվանումն ըստ աղբյուրագետ-աստվածաբան Հ. Քյոսեյանի՝ «... նպատակ ունենում էր հայ եկեղեցու ընդհանրականությունը, որով ազգայնացվում, առարկայացվում էր քրիստոնեական եկեղեցու կարևորագույն ստորոգելի՝ կաթողիկե, համապարփակ լինելու վարդապետական գաղափարը»³, իսկ ավագ խորանը Ս. Աստվածածին կոչվել պայմանավորված էր նրանով, որ «...Տիրոջ բնական Մորը երկրի վրա փոխարինելու է գալիս երկրորդ Մայրը՝ Լուսո Տաճարը, որ ամեն օր Իր սրտի մեջ՝ Սուրբ Սեղանի վրա ծնում է Քրիստոսին»⁴:

Մինչ ժ. դ. տաճարը հաճախ անվանվել է նաև Շողակաթ Ս. Աստվածածին, ինչը բացատրվում է նրանով, որ ըստ եկեղեցական ավանդության՝ «Մայր Տաճարի օծումը կատարվել է 303 թ.՝ Տիրամոր Վերափոխման տոնին: Այս տոնը Շողակաթ է կոչվել ի պատիվ այն լույսի, որի՝ երկնքից կաթմամբ Լուսավորչի տեսիլքում գծագրվեց Մայր տաճարը»⁵:

Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ եկեղեցու կառուցման համար ընտրվել է Ս. Գրիգորի տեսիլքում հայտնված ոսկե խարսխի վրա հառնող հրեղեն սյան լուսե խաչի տեղը. բացվում է երկնային խորանշան ծածկը, և ցած է իջնում լուսե կերպարանքով մի այր⁶:

¹ Վ. Վարդանյան, Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչուղիներում, Վաղարշապատ, 2005, էջ 363:

² Ս. Գայանեի վանահայր Վահան վարդապետ Բաստանյանցը գրում է, որ կարծիք կա, թե «... կանխալ չէր աստ վանք միաբանից, այլ միայն Աթոռ Կաթողիկոսական...»: Նկարագրություն Մայր եկեղեցույն Հայոց Ս. Էջմիածնի, աշխատություն *Վահան վարդապետի Բաստանյանց*, Վաղարշապատ, 1877, էջ 24:

³ Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրությունում (V-XIX դդ.), աշխատասիրությամբ՝ Վ. Քյոսեյանի և Վ. Դերիկյանի, Ս. Էջմիածին, 2003, էջ 18-19:

⁴ Նույն տեղում, էջ 22:

⁵ Նույն տեղում, էջ 30: Մայր տաճարի ավագ խորանում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը սեղան է կանգնեցնում և օծում Շողակաթ Ս. Աստվածածնի անունով՝ եկեղեցու տոնը կարգելով օգոստոս ամսին, Վերափոխման շաբաթ օրը: «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 367:

⁶ Ըստ Հ. Պետրոսյանի՝ Լուսավորչի «տեսիլքում աստ-

որը Գրիգորին է հանձնարարում կառուցել առաջին վկայարանները: Նա «...զառաջան ունի զլուսոյն և զուռնն ոսկի ի ձեռին իւրում, և բաղխեաց զսանդարամետն՝ այս տեսչութիւնն Աստուծոյ է...», իսկ սյունը, որի «...խարիսխն ոսկի է, և նորուն սիւնն հրեղէն, և թակաղաղն ամպեայ, և խաչն լուսեղէն ի վերայ նորա. ոսկի խարիսխն՝ վէմն հաստատութեան անշարժութեան է. և սիւնն հրեղէն՝ կաթողիկէ եկեղեցին է, որ ժողովէ զամենայն ժողովուրդս ի մի միաբանութիւն հաւատոց ի ներքոյ թեոց իւրոց»⁷:

Այսինքն՝ Քրիստոս լուսեղեն կերպարանքով իջել ու ձեռքի ոսկե մուրճով հարվածել է Սանդարամետի մեհյանին՝ նշադրելով տաճարի հիմնադրման տեղը: Հիշյալ հանգամանքով է պայմանավորված տաճարի՝ «Էջմիածին» (իջով Միածինը) անվանումը⁸, որը տարածվեց և առավել ընդգծվեց աթոռ Վաղարշապատում վերահաստատելուց հետո (1441): Ըստ Հ. Քյոսեյանի՝ ««Էջմիածին» անունն իսկ վկայում է տաճարի բազում առավելությունների մասին: Այդ անունն ինքնին փաստում է նրա՝ քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիների

գլուխ լինելը»⁹: Նա կարծում է, որ տաճարի համատեղեցիներայնություն հիմնական չափորոշիչներն են Միածին Աստվածն Ինքը, որ ոսկե մուրճով կանխորոշեց տաճարի կառուցումը, «Էջմիածին» անունն ու Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, որի «Տեսիլքը հաստատում է Ս. Էջմիածնի բացարձակ գերազանցությունը»¹⁰:

Հնագետ Հ. Պետրոսյանն իրավամբ նշում է, որ Լուսավորչի տեսիլքի նպատակն էր ոչ միայն ցուցել աստվածային կամքով քրիստոնեություն մուտքը Հայաստան, այլև այն «տիեզերաստեղծ մի ակտ է, որի սկիզբը նշանավորվում է հեթանոսական աշխարհի (որի սիմվոլը սանդարամետ-դժոխքն է) կործանումով»¹¹: Ազգագրագետ Լ. Աբրահամյանի կարծիքով, Լուսավորչի տեսիլքը ոչ միայն Ս. Էջմիածնի տաճարի հիմնադրման պատմությունն է արտացոլում, այլև ունի ծիսաառասպելաբանական կուռ կառուցվածք: Տեսիլքի երկնային այրը հարվածում է հեթանոսական տաճարին՝ դժոխքի տիրոջը, ինչը հարաբերակցվում է վիշապամարտության թեմայի հետ: Սպանված վիշապի մարմնից աճող տիեզերական ծառը «առաջին երկվորյակների առասպելությունների (վիշապային) կողմի հիմնական մասն է»¹²:

Մայր տաճարի՝ հարակից վանքերի նկատմամբ առավել իշխող դիրքը եղել է ի սկզբանե: Ս. Գրիգորի տեսիլքում մեծ ու լուսեղեն սյունից բացի կային նաև երեք փոքր խաչեր՝ տեղադրված կույսերի նահատակման վայրերում, որպեսզի հենց նրանց արյան թափված տեղում կառուցվեին առաջին վկայարանները, իսկ բարձր սյունը խորհրդանշում էր Կաթողիկէ եկեղեցին. «...զի մեծ և բարձր է պատիւ կաթողիկէ

եկեղեցւոյ, քան զամենայն բարձրութիւնս սրբոցն»¹³:

Դ. դ. երկրորդ կեսին պարսից Շապուհ Բ. արքայի արշավանքներից վնասներ է կրել նաև Մայր տաճարը, որն ի թիվս այլ կառույցների՝ վերականգնում են կաթողիկոսներ Ներսես Ա. Մեծը (353-373), ապա Սահակ Ա. Պարթևը (387-436): Ըստ Սամուել Անեցու՝ «Սուրբն Ներսէս զբնաւ կարգ եկեղեցւոյ բարւոք եւ վայելչապէս նորոգէր»¹⁴, իսկ Ս. Սահակը «...լուսաւոր վարդապետութեամբ պայծառացոյց զաշխարհս Հայոց...»¹⁵:

Ղազար Փարպեցու վկայությամբ՝ տաճարը տուժել է նաև Ե. դ.՝ ազգային անկախության վերականգնման համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի ընթացքում: Իշխանության գլուխ անցած Հայաստանի կառավարիչ Վահան Մամիկոնյանը 483-484 թթ. հիմնովին վերակառուցում է Մայր տաճարը, որի մասին պատմագիրը հաղորդում է. «Եւ եկեալ հասանէր այնուհետեւ ի Վաղարշապատ քաղաք հանդերձ ողջախորհուրդ և աննենգ ուխտապահ նախարարօքն Հայոց. կատարէր զսովորական ուխտս և զպատարագս ի սուրբ եկեղեցւոյն կաթողիկէի, զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց, քաջ զօրավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան»¹⁶:

Թեև պատմաքաղաքական դեպքերի բերումով Գյուլտ Արահեզացի կաթողիկոսի օրոք հայրապետական աթոռ Վաղարշապատից փոխադրվում է Դվին, այդուհանդերձ Մայր տաճարը հետագա դարերում որոշակիորեն պահպանում է իր դերն ու նշանակությունը: Կաթողիկոսաբանի՝ Դվին տեղափոխվելուց հետո հոգևոր և աշխարհիկ մի խումբ գործիչներ մարզպան Վա-

հան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, ձեռնամուխ են լինում տաճարի հիմնովին վերակառուցմանը՝ բոլորովին նոր ոճով ու ճարտարապետական լուծումներով:

Ղազար Փարպեցու վանահայրության օրոք Մայր տաճարի ծածկը հրեհվել է, որից հետո, ըստ Սեբեոսի՝ Ե. դ. սկզբին Կոմիտաս Ա. Աղցեցի (615-628) կաթողիկոսը «Վերացոյց և զփայտայարկս սրբոյ կաթողիկէին. նորոգեաց և զխախուտ որմոյն. շինեաց զքարայարկսն»¹⁷: Այս մասին է վկայում նաև Հովհաննես Դրասխանա-կերտցին, ըստ որի՝ Կոմիտասը «...քակեալ սորա զփայտայարկ գմբէթ սրբոյ կաթողիկէին, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, շինէ զնա գեղեցկայարմար և չքնադատես կոփածոյ քարամբք»¹⁸: Նույն դարի երկրորդ կեսին տաճարը նորոգում է նաև Ներսես Գ. Տայեցի (641-661) կաթողիկոսը: Պատմագրությունից հայտնի է, որ իր գահակաման տարիներին «սա մեծապէս նորոգեաց զԷջմիածինն և զԽոր Վիրապն և զԴվնայ սուրբ Սարգիսն»¹⁹:

ԺԲ-ԺԴ. դդ. մահմեդական նվաճողների, սելջուկ-թուրքերի, թաթար-մոնղոլների, Լենկ-թեմուրի հրոսակների կողմից տաճարը քանիցս ավերածությունների է ենթարկվել: Գ. Հովսեփյանը նկատում է, որ անգամ այս շրջանում «չնայելով հայրապետական աթոռը կիլիկիա է փոխադրուած, բայց Հայաստանեայց եկեղեցու ԺԳ. դարու հաւատարիմ վանականներու համար Ս. Էջմիածինը դարձեալ համարուած է Մայր հաւատոյ և գլուխ ամենայն եկեղեցեաց Հայկազանց...»: Միևիթար Սասնեցու և Ստ. Օրբել-

վածային լույսը ոչ թե սոսկ նշանի ցուցման դեր է խաղում..., այլ համոզեւ է գալիս որպէս «գործուն» մի գործընթաց, որն իր «ծանրութեամբ» սաստում է հեթանոսական - դժոխային ուժերին, բայց և իր «լուսարձակումով» ստեղծում դեպի երկինք խոյացող, սկզբունքորեն «անկշիռ» երկնային - լուսային կառույց: Նա հավելում է նաև, որ «Եթե լույսն այս տեսիլքում համոզեւ է գալիս որպէս աստվածային էության բացարձակ սիմվոլ, ապա ոսկին էլ համոզեւ է գալիս որպէս աստվածային լույսի բացարձակ սիմվոլ»: Պատահական չէ, որ վաղ միջնադարում Աստված - լույս - ոսկի հիերարխիկ շարքի մշակումն իր արտահայտությունն է գտել եկեղեցական լուսամիջոցների, սպասքի, հանդերձի «ոսկեդիմացման» համար: Տ. Պետրոսյան, Լույսը և ոսկին Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքում, «Հին Հայաստանի ոսկին» հանրապետական գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1997, էջ 27: Տե՛ս նաև Հին Հայաստանի ոսկին (մ. ք. ա. III հազարամյակ - մ. ք. XIV դար), Երևան, 2007, էջ 64-65:

⁷ Ազգաթանգեղոս, էջ 418-420:

⁸ Ըստ Մուրադ Հասրաթյանի՝ XIII դ. Ստ. Օրբելյանն է առաջին անգամ կիրառել «Էջմիածին» անունը Մայր տաճարի համար: Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 368:

⁹ Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրությունում, էջ 23:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Հին Հայաստանի ոսկին, էջ 64:

¹² Լ. Աբրահամյան, Ձոնի մարմնից աճող երկնային տաճարը. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը ազգաբանական տեսանկյունից, «Հայոց սրբերը և սրբավայրերը», Երևան, 2001, էջ 364-365:

¹³ Ազգաթանգեղոս, էջ 420:

¹⁴ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Երեւան, 2011, էջ 84:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 88:

¹⁶ Ղազար Փարպեցի, էջ 380:

¹⁷ Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 121:

¹⁸ Յովհաննէս Դրասխանաւերտցի, ՄԶ, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, էջ 403:

¹⁹ Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությունը (XVII դ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Բ. Նսկոյան, Երևան, 1956, էջ 330: Կ. Ղաֆաղարյանը կարծում է, որ Ներսես Տա-յեցին «հարակից շենքեր ավելացրեց և ներքին քարտեզները քանդելով, դրսից նոր արքիդներ շի-արսիդները քանդելով, դրսից նոր արքիդներ շի-արսիդների խաչածն տեսք տալով յեկեղեցուն»: Խորհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձանները, Վաղարշապատի շրջան, էջ 14-15:

յանի էջմիածին կատարած ուխտագնացութեան տպավորութիւնից Գ. Հովսեփյանը եզրակացնում է, որ որքան էլ անշուք, սակայն երբեք էլ ամայի չի եղել վանքը²⁰: Նմանատիպ կարծիքի է նաև Ս. Գայանեի վանահայր Վահան վարդապետ Բաստամ-յանցը, ըստ որի՝ թեպետ «Սուրբ էջմիածինն կրեաց զբազմազան հալածանս ի թշնամեաց եւ հարստահարեցաւ, երբ ծաղկեալ եւ իբր ի բազումս անշքացեալ եւ յետին աղքատութեան վիճակեալ, բայց միշտ էր ի մեծ յարգանս եւ ունէր զիւրն բարձր նշանակութիւն...»²¹:

Մայր տաճարի ճարտարապետական նախնական հորինվածքի վերաբերյալ ուսումնասիրողները մոտ ձևավորվել են հակասական կարծիքներ: Մեր նպատակից դուրս է դրանց մանրամասն քննությունը, ըստ այդմ էլ անդրադառնում ենք միայն մի քանիսին: Հետազոտողների մի մասի համոզմամբ՝ տաճարի նախնական հատակագիծն եղել է բազիլիկատի կամ ուղղանկյունաձև քառանկյունի՝ ներգծված հավասարաթև խաչով, այսինքն՝ առանց արտաքուստ շեշտված խորանների (Թ. Թորամանյան²², Ն. Տոկարսկի²³, Տարազրոս²⁴, Ստ. Մնացականյան²⁵, Վ. Հարություն-

յան²⁶ և այլք), իսկ մյուս մասն էլ կարծում է, որ Մայր տաճարը Հայաստանի հնագույն գմբեթավոր կառույցն է և այն մեզ է հասել գրեթե անփոփոխ (Ա. Երեմյան²⁷, Ա. Խաչատրյան²⁸, Վ. Գրիգորյան²⁹, Ա. Պետրոսյան³⁰, Մ. Հասրաթյան³¹ և այլք):

Նկատենք, որ Մայր տաճարի ճարտարապետությունը ուսումնասիրությունը եղել է նաև օտարազգի մասնագետների ուշադրության կենտրոնում. կարևորվում են հատկապես Դյուբուայի³², Մ. Բրոսսեի³³, Յ. Ստրի-գովսկու³⁴, Ա. Յակոբսոնի³⁵ աշխատությունները, որոնք որքան արժեքավոր, նույնքան էլ իրարամերժ տեսակետներ էին հայտնում տաճարի սկզբնական տեսքի, ծագումնա-

(116), с. 147-158.

²⁶ Վ. Մ. Կարույանյան, Էջմիածին, Երևան, 1978, էջ 8:

²⁷ А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, Ереван, 1955, с. 80-81:

²⁸ A. Khatchatrian, L'Architecture Armenienne de IV au VI siècle. Paris, 1971, p. 67-93, 367, h. երկրորդ, էջ 199:

²⁹ Վ. Գ. Գրիգորյան, Էջմիածնի Մայր տաճարը, «Լրաբեր», 1986, № 7, էջ 77-85: Պեղումների ժամանակ խորանի տակ բացված ուրարտական շրջանի ատրուշանի մնացորդները Վ. Գրիգորյանը բնորոշում է իբրև ուշ հավելում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած տաճարին:

³⁰ Ա. Պետրոսյան, Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական հորինվածքը, «Էջմիածին», 2001, Ա., էջ 68-76:

³¹ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 367: Վերջերս Փարիզում հրատարակված մի աշխատության մեջ, որը նվիրված է Հայաստանի մայրաքաղաքներին, առանձին գլխով անդրադարձ է արվում Վաղարշապատի պատմագիտական որոշ հարցերին ու վանքերի ճարտարապետական լուծումներին: Les douze capitales d'Arménie, sous la direction de Patrick Donabedian et Claude Mutafian, Paris, 2010.

³² Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase chez les tcherkesses et les agchases, en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Grèce, 1839-1843, t. III.

³³ M. Brosset, Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Georgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848, St. Petersburg, 1849.

³⁴ J. Strzykowski, Das Etchmiadzin - Evangelium, Beiträge zur geschichte der Armenischen, Ravennatischen und Syro - Agyptischen Kunst, Wien, 1891, s. 3, J. Strzykowski, Die Baukunst des Armenie und Europa, Band 1, Wien, 1918, s. 332-335.

³⁵ А. Л. Якобсон, Очерк истории зодчества Армении V-XVII веков, М.-Л., 1950, с. 18, 19.

²⁰ Գարեգին Վ. Յովսեփյան, Մխիթար Սասնեցի (Կերմանեցի), Վաղարշապատ, 1899, էջ 8-9:

²¹ Նկարագրություն Մայր եկեղեցւոյն Հայոց Ա. Էջմիածնի, էջ 25:

²² Թ. Թորամանյան, Էջմիածնի տաճարը. ճարտարապետական և հնագիտական հետազոտություն, «Ազգագրական հանդես», գ. XIX, Թիֆլիս, 1910, № 1, էջ 188: Տե՛ս նաև նույնի՝ Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. երկրորդ, Երևան, 1948, էջ 61: Ն. Մառի քննադատությամբ Թորամանյանը հետազայում փոխում է իր կարծիքը՝ նշելով, որ Լուսավորչի կառուցած շինությունը կարող էր ունենալ միայն բազիլիկայի ձև, որը հետո միայն կարող էր փոխվել խաչաձևությամբ: Տե՛ս 367, հ. երկրորդ, էջ 195-196:

²³ Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, с. 61.

²⁴ Տարազրոս, Մի քանի խոսք Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգության մասին, «Էջմիածին», 1946, հունիս-հուլիս, էջ 39:

²⁵ Ստ. Մնացականյան, Երևանը և նրա շրջակայքը, Երևան, 1971, էջ 91: С. Х. Мнацаканян, Вопросы формирования Эчмиадзинского кафедрала в контексте эволюции крестовокупольных систем, ИФЖ, 1987, 1

բանական մի շարք հարցերի վերաբերյալ:

Մայր տաճարի ճարտարապետության ուսումնասիրման տեսակետից հատկանշական են 1954-1955 թթ. և 1959 թ. ճարտարապետ Ալ. Սահինյանի ղեկավարությամբ իրականացված Ս. Էջմիածնի հնագիտական-հետախուզական պեղումները: Աշխատանքների ընթացքում պարզ է դարձել, որ տաճարի գմբեթակիր մույթերից յուրաքանչյուրի տակ գոյություն ունեն ոչ թե մեկական, այլ միմյանցից տարբեր կառուցվածք ունեցող երկու շենքերի խարխիսներ: Ստորին շերտի խարխիսները հավանաբար պատկանել են տաճարի նախնական կառույցին, որն ըստ Ալ. Սահինյանի՝ եղել է բազիլիկաձև՝ նման Քասաղի բազիլիկին (թեպետ տեղում չեն հայտնաբերվել արևմտյան զույգ խարխիսները), իսկ վերին շերտի խարխիսները, որոնք Ե. Դ. վերջին Վահան Մամիկոնյանի օրոք կատարված վերականգնման ժամանակ կրոնական նկատառումներով դրվել են ստորին խարխիսների վրա, արդեն իսկ ծառայել են որպես գմբեթակիր շենքի խարխիսներ, որոնք իրենց վրա էին կրելու գմբեթի ողջ ծանրությունը³⁶:

Ալ. Սահինյանի տեսակետը, սակայն, տարակուսանքի տեղիք է տալիս ոչ միայն այն պատճառով, որ պեղումների ընթացքում չեն հայտնաբերվել արևմտյան զույգ խարխիսները, այլև դրան հակասում է Ագաթանգեղոսի վկայությունը, ըստ որի՝ Ս. Գրիգորի տեսիլքում ցույց է տրված ոչ միայն ապագա եկեղեցու տեղը, այլև հորինվածքը. «Եւ ի չորեցունց սեանցն ի վերայ խաչիցն կամարք զարմանատեսք ի միմեանս կապեցան. և ի վերայ այնորիկ

տեսի գմբեթաձև խորանարդ ամպեղէն շինուած աստուածակերտ զարմանալի»³⁷: Տեսիլքում պատկերի ընդհանուր ձևը որոշակի է. կամարներով միմյանց կապված չորս սյուն՝ պսակված գմբեթով: Այնուհետև շարունակվում է մեկնությունը. «Իսկ կամարքն, որ ի սեանց անտի ի միմեանս կապէին՝ այս ինքն է հաւասարութիւն միաբանութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ»³⁸: Տեսիլքի խորհրդաբանությունն այս կերպ է արտացոլվել նաև նկարիչ Նիկոլե Թադևոսյանի «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Տեսիլքը» հայտնի նկարում (1901):

1959 թ. պեղումների արդյունքներն ամփոփող զեկուցման մեջ Ալ. Սահինյանը նշել է, որ Ե. Դ. Վահան Մամիկոնյանի օրոք կառուցված ավագ սեղանի կենտրոնում հայտնաբերվել է թոնրաձև, մոխրով լի կրակարան, որի կենտրոնում դրված է եղել Ե. Դ. վեմբարը: Ալ. Սահինյանն այս փաստը մեկնաբանում է իբրև հեթանոսական պաշտամունքի նկատմամբ քրիստոնեական կրոնի հաղթանակի խորհրդանշում³⁹: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև նույն դարի սրբատաշ քարերի վրա պահպանված որմնանկարներ⁴⁰՝ մնացորդներ, ուրարտական շրջանի բազալտե կոթող, որը ներկայումս կանգնեցված է տաճարի արևմտյան կողմում՝ զանգակատան դիմաց⁴¹ (նկ. 3): Հնագետ Գ. Տիրացյանի կարծիքով՝ գտնված առարկաները Մայր տաճարի տեղում՝ անտիկ դարաշրջանում գոյություն ունեցած հեթանոսական տաճարի վկայությունն են, որը հավանաբար նվիրված է եղել Անահիտ-Արտեմիդեի

³⁷ Ազատանգեղոս, էջ 416:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 420:

³⁹ [Հաղորդագրություն] Ա. Էջմիածնի Մայր տաճարի և Ս. Գրիգորի տաճարի պեղումների մասին, «Էջմիածին», 1959, է., էջ 20:

⁴⁰ Թեևս որմնանկարները կարող էին արվել ավելի ուշ:

⁴¹ Ուրարտական կոթողի հայտնաբերումը, այն էլ ավագ խորանի տակ, վկայում է Էջմիածնի սրբավայրի գոյության մայրապատմական իրողությունը: Տե՛ս Ազգապատում, Դ. հատոր, Գ. գիրք (1955-1995), Դոկտ. Մայր Զուլեհ Արզումանյան, Նիւ Եորք, 2003, էջ 13:

³⁶ Ա. Ա. Սահինյան, Էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը, ՊԲՀ, 1966, № 3, էջ 75-84:

Ալ. Սահինյանի հետ համակարծիք է ճարտարապետ Ստ. Մնացականյանը: Ըստ նրա՝ պեղումներով պարզ դարձավ, որ «Էջմիածնի նախնական կառուցվածքը նման է Դ-Ե. դարերի բազիլիկատիպ այլ կառուցվածքների, ունեցել է երկայնական հորինվածք, եղել է թաղածածկ և գմբեթ է ստացել միայն Ե. դարի վերակառուցման ժամանակ»: Տե՛ս Ստ. Մնացականյան, Երևանը և նրա շրջակայքը, էջ 91:

պաշտամունքին: Ուշագրավ են նաև դեռևս 1930-ական թթ. Մայր տաճարի պարսպապատից ներս պեղված բաղնիքի շենքի մնացորդները: Ըստ Գ. Տիրացյանի՝ այն պատկանում է ամրոցային տիպի բաղնիքներին՝ նման Գառնիի և Արտաշատի նույնանուն կառույցներին, որոնք նախատեսված էին սահմանափակ թվով այցելուների համար⁴²: Կառույցը, որը տաքացվել է հիպոկաուստի, այսինքն՝ ստորգետնյա ջեռուցման համակարգով, թվագրվում է Բ-Գ. դդ., և ըստ էության, Հայաստանում հայտնաբերված առաջին բաղնիքն է⁴³:

Գտածոներից հատկապես տաճարի ավագ խորանի տակ բացված կրակարանը Վաղգեն կաթողիկոսի համաձայնությամբ որոշվել է պահպանել ընդհանուր դիտման համար, և մինչ օրս այն ներկայացվում է որպես պատմական ինքնատիպ հուշարձան:

Պեղումների արդյունքում Ալ. Սահինյանը հանգում է նրան, որ էջմիածնի Մայր տաճարի այժմյան ինչպես ներսից, այնպես էլ դրսից խաչաձև հորինվածքը ոչ թե ստեղծվել է է. դարի կեսերին, այլ դրանից մոտ երկու դար առաջ՝ 480-ական թթ.: Այսինքն՝ «դեռևս Ե. դարում, Հայաստանում արդեն իսկ ստեղծվել էր խաչաձև կենտրոնադմբեթ կառուցվածքի մոնումենտալ կերպարը»⁴⁴:

Ըստ Կ. Ղաֆաղյանի՝ Դվինի եռանավ կաթողիկե եկեղեցին նախապես հեթանոսական տաճար է եղել և քրիստոնեության ընդունման ժամանակ «...շենքը պահպանել են նույնությամբ և վերացրել են միայն ատրուշանը»⁴⁵: Անդրադառնալով 1955 թ. և հետագա ուսումնասիրությունների ժամանակ Մայր տաճարի սյուների և որմերի հիմքերում բացված հեթանոսական շրջանի կառույցի մնացորդներին՝ Կ. Ղաֆաղյանը

⁴² ՀԳՊ, հ. առաջին, էջ 229-230:

⁴³ Ա. Կոստեցյան, Հին Հայաստանի բաղնիքները, «Գիտություն և տեխնիկա», 1980, ք. 4 (200), էջ 42:

⁴⁴ Ա. Սահինյան, Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «Էջմիածին», 1961, Ա., էջ 52:

⁴⁵ Կ. Ղաֆաղյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, II, Երևան, 1982, էջ 139:

յանը հավաստում է, որ «...էջմիածնի տաճարը ևս նախապես եղել է հեթանոսական մեհյան, թեև այդ մասին գրավոր աղբյուրներում ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել»⁴⁶:

Արվեստագիտության դոկտոր Ա. Ղազարյանի՝ Մայր տաճարի ճարտարապետությանը նվիրված ուսերեն մենագրությունը խնդրի վերաբերյալ մի շարք նոր մոտեցումներ է պարունակում: Քննության առնելով նախորդ տեսակետները՝ հեղինակը խոր ուսումնասիրության է ենթարկում հատկապես տաճարի թմբուկն ու դրա քանդակային մանրամասները: Նա մի առանձին գլխով անդրադառնում է տաճարի՝ է. դարում, ըստ հեղինակի՝ 618-624 թթ. միջակայքում Կոմիտաս կաթողիկոսի օրոք կրած փոփոխություններին՝ հիշյալ ժամանակաշրջանով թվագրելով թմբուկի բարձրաքանդակները, որոնք մինչ օրս վերագրել են Ժէ. դարում իրականացված վերանորոգումներին: Ա. Ղազարյանը կարծում է, որ մոտավորապես 620 թ. «...храм приобрел крестово-купольную систему... Центральная глава обрела вид высоко поставленного, цилиндрического изнутри и двенадцатигранного снаружи барабана. Его грани... были обогашены рельефными образами апостолов в медальонах»⁴⁷: Է. դարով թվագրվող թմբուկն ըստ հեղինակի՝ 1627 թ. նորոգվել, իսկ 1664 թ. վերակառուցվել է:

Ա. Ղազարյանի համոզմամբ՝ տաճարն իբրև քառասյուն գմբեթավոր կառույց ձևավորվել է մոտավորապես Ե. դ. սկզբներին: Հետևելով Վ. Գրիգորյանին՝ նա կարծում է, որ «...перестройка храма (с основания), произведенная Вааном Мамиконяном около 484 г., не изменила его композицию»⁴⁸: Այսինքն՝ Ա. Ղազարյանը ևս կարծում է, որ մինչ 484 թ. վերակառուցումը Մայր տաճարն ունեցել է միևնույն

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 138:

⁴⁷ А. Ю. Казарян, Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV-VII веков, М., 2007, с. 182.

⁴⁸ Նույն տեղում:

տեսքը:

Վերոնշյալ կարծիքներից և ոչ մեկը թերևս վերջնական համոզիչ ապացույցներ չունեն: Հետևելով Ազաթանգեղոսին՝ պետք է փաստել, որ Ս. էջմիածինը ոչ միայն մեր առաջին քրիստոնեական կառույցն է, այլև առաջին գմբեթակիր քառամույթ հատակագծով եկեղեցին քրիստոնյա աշխարհում:

Մայր տաճարի վաղմիջնադարյան կառույցից պահպանվել են հյուսիսային և արևմտյան որմերի որոշ հատվածները, անկյունային փոքր ճակտոնները, քիվերը, ինչպես նաև պատկերաքանդակները՝ մեկն ագուցված հարավային պատի արևմտյան, իսկ երկուսը՝ հյուսիսային պատի արևելյան կողմում⁴⁹: Հարավային պատի պատկերաքանդակն իրենից ներկայացնում է սրածայր տերևներով միահյուսված եռապսակ, որը հավանաբար Սուրբ Երրորդությունն է խորհրդանշում:

Ինչ վերաբերում է հյուսիսային որմի հնագույն քանդակներին, ապա նրանցից մեկը հավասարապես բաժանված է երկու խորանների, ուր առկա են մեկական մարդկային կերպարանք (մեկը նստած), որոնց շուրջ առկա հունարեն գրերը պարզում են Պողոս առաքյալի (ՊԱՅԼՈՍ - Պալոս, Պաղոս) և Թեկղա կամ Թեկղի (ΘΕΚΛΑ - Թեկլա, Թեկղ) նահատակ կույսի անունները:

Հիշյալ սրբերի՝ միևնույն պատկերաքանդակում հանդես գալը պատահական

⁴⁹ Մ. Հասրաթյանն այս քանդակները դասում է Հայաստանի քանդակագործության վաղագույն մոտիվների շարքը: «Քրիստոնյա Հայաստան» համալսարան, էջ 367: Տե՛ս նաև Ե. Բաղդյան, Էջմիածնի Մայր տաճարի պատի մի քանդակի պատմությունը, «Էջմիածին», 2002, Թ., էջ 21-31:

է. Ս. Թեկղէ Գոնիացին Պողոս առաքյալի քարոզության արդյունքում դարձի եկած կույսերից էր: Կարծում ենք՝ այն արտահայտվել է նաև պատկերաքանդակում. Պողոս առաքյալը կարծես քարոզելիս լինի, իսկ Թեկղէն՝ ունկնդրելիս:

Շնորհք արք. Գալուստյանը նշում է. «Հայաստանեայց եկեղեցիին համար Քրիստոնէական եկեղեցիի իդական սեռի առաջին սրբուհին նոյնինքն Ս. Սանդուխտ կոյան է, իսկ միւս եկեղեցիներու համար, որոնք չունին Ս. Սանդուխտի տօնակատարութիւնը, առաջին իդական սեռի սրբուհին Թեկղին՝ կամ աւելի շիտակ ձեւով՝ Թեկղան է»⁵⁰: Վերջինիս վարքն իբրև առանձին միավոր մտել է Հայսմավուրքի մեջ՝ «Հոռի Ժե. (15) և Սեպտեմբերի ԻԴ. (24) Վկայաբանութիւն Սրբուհիւն Թեկղեայ»⁵¹ վերտառությամբ:

Հյուսիսային որմի՝ չափերով նախորդից առավել խոշոր քարին պահպանված պատկերաքանդակը ներկայացնում է շրջանմեղալիոնի մեջ ներառված հավասարաթև խաչ, երկու կողմում մեկական աղավնիներ, իսկ ստորին մասում՝ «ծիծեռնակապոչ» բռնակներով հուշատախտակ (tabula ansata): Քարը կրում է նաև հունարեն չորս արձանագրություն: Թե՛ հիշյալ պատկերաքանդակները, և թե՛ հունարեն արձանագրությունները բազմիցս արժանացել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Դրանք հիշատակում է դեռևս Հ. Շահխաթունյանը, ապա Յ. Ստրժիգովսկին, Հայր Ալիշանը և այլք: Վերջինս քարերի տեղադրության վերաբերյալ հաղորդում է հետևյալը. «Ի հին շինութեանց անտի՝ յառաջնոյն կամ յերկրորդեն՝ թուին յառաջ քան զգիւտ հայ տառից՝ մնացեալ երկու քանդակք յուստառք, ագուցեալք այժմ ի հիւսիսային

⁵⁰ Շնորհք արք. Գալուստյան, Համաքրիստոնեական սուրբեր, Երևան, 1997, էջ 170: Տե՛ս նաև Դավիթ Խաչիկյան, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի արձանագրությունները, (ավարտաճառ), էջ 11-12:

⁵¹ Գրիգոր Ծերեկց խոյաճեցի, Գիրք, որ կոչի Յայսմաւուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 22-23:

որմն արտաքուստ...»⁵²:

1. Հունարեն արձանագրություններով քանդակազարդ քար՝ ագուցված Մայր տաճարի հյուսիսային որմին, արտաքուստ.

ΒΟΗΘΙ Π] ANTAC TOYC
ΕΟΥΧΟ [M] ΕΝΟΥC
ΕΝ ΤΗ ΕΚΛΗ.

«Օգնեա՛ ամենայն աղաչողաց (աղօթողաց) եկեղեցւոյ»:

ΙΕΗ C(Σ)ΟΙ ΖΙΒΙ ΘΑΙΝ

«Ողորմելոյ Զուիրայ (°)
(կամ "Ίουσα Ζυβιτση")»:

ΔΑΝΙΗΛ ΤΙΡΕΡ ΓΑΡΙΚΙΝΙC

«Դանիէլ, Տիրէր (Տիրայր) և Գարիգինիս
(Գարեգին)»:

ΚΥΡΙ [E] / ΕΛΕΗC(Σ)ΟΝ / [T] ΟΝ
ΔΟΥΛΟΝ / C(Σ)ΟΥ ΑΡΧΙΑΝ

«Տէր, ողորմեա՛ ծառային քո Արքիան»:

K[AI] / ΚΥΡ [IE] / ΕΛΠΙ/ΔΙΝ

«Տեր, ողորմեա՛ էլպիդին»⁵³:

աղ. 1, ԸԿ. 1 ա, ք

Հայաստանում իբրև ամենավաղ խաչապատկերի օրինակ՝ Հ. Պետրոսյանը մատնանշում է Մայր տաճարի հիշյալ պատ-

կերաքանդակը: Սալի հունարեն արձանագրությունները նա բաժանում է երկու խմբի՝ հիշատակագրային և բարեմաղթանքային: Ըստ նրա՝ հավանական է, որ այն սկզբնապես ծառայել է իբրև գերեզմանասալ կամ գերեզմանական կառույցի մաս, որը հետո ագուցվել է տաճարի որմին: Հավանական է նաև, որ նախապես փորագրված հիշատակագրային արձանագրություններին, որ են՝ «Տեր, ողորմի՛ր քո ծառա Արքեային», «Տեր, ողորմի՛ր էլպիդին» և «Դանիել, Տիրեր, Գարիկինիս», ագուցման ժամանակ հավանաբար Ե. դ. ավելացվել է բարեմաղթանքային արձանագրությունը, որ է՝ «Օգնի՛ր այս եկեղեցում բոլոր աղօթողներին»⁵⁴: Նկատի առնելով այն, որ խաչի վերին ուղղաձիգ թևը պահպանել է քիւռ գրությունն ուն և որ այդ տիպի խաչերը վերաբերում են քիւռ նախադասության զարգացման երրորդ փուլին, Հ. Պետրոսյանը նշում է. «Երրորդ փուլի խաչապատկերների երևան գալու ժամանակը, սովորաբար, համարվում է 4-րդ դարի վերջերը և 5-րդ դարի սկիզբը, որով էլ կարելի է թվագրել և էջմիածնի քանդակը»⁵⁵:

Վերոնշյալ պատկերաքանդակները Մայր տաճարի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության համատեքստում հանգամանորեն քննել է նաև Ա. Ղազարյանը: Այն հարցին, թե վերջին պատկերաքանդակը մինչ պատին ագուցվելը գերեզմանաբար է ծառայել, Ա. Ղազարյանը պատասխանում է այսպես. «Следует напомнить, что как крест в ободке, так и tabula ansata присущи не только на кладбищенских памятниках, но и на зданиях в виде рельефов или мозаики, причем табулы содержат строгие надписи»⁵⁶: Նա նշում է նաև, որ քանդակների թեմատիկան կապված է եկեղեցական ճարտարապետության հետ և

⁵⁴ Վ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 26-28:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 27:

⁵⁶ А. Ю. Казарян, Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин..., с. 49-52.

հատկապես «...рельеф с апостолом Павлом и первомученицей Феклой отвечал особенностям распространения христианства в Армении и соответствовал литургическому устройству собора»⁵⁷:

Խոսելով հիշյալ պատկերաքանդակների և նրանց հունարեն գրերի մասին, Պ. Հակոբյանը կարծում է, թե վերջիններս ապացուցում են, որ մինչ Մաշտոցի կողմից գրերի ստեղծումը Հայաստանում կիրառվել է հունարեն գիրը և քանդակներից մեկը, այն էլ հավասարաթև խաչի թևերի արանքում՝ վարդյակի մեջ, ինքնին Դ. դ. նմուշ է: Սակայն նա կարծում է, որ Մայր տաճարի նշյալ արձանագրություններն ու հարթաքանդակներն այժմ արդեն անհայտացած են, և անկարելի է գտնել հնություն այս հիշատակարանները⁵⁸, մինչդեռ տաճարի հյուսիսային պատի արտաքին բարձրագույն մասում քարերն իրենց քանդակներով և արձանագրությամբ լիովին պահպանվել են: Հնությունից արդեն խունացած լինելով, դրանք պարզապես դժվար տեսանելի են:

Վերոնշյալ պատկերաքանդակները նկատի առնելով՝ Պ. Հակոբյանն առաջ է քաշել նաև այն միտքը, ըստ որի՝ Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը, չափերը գալիս են հենց Դ. դ., և թեպետ հետագայում փոխվել է տանիքը, կառուցվել զանգակատունը, բայց տաճարի արտաքինն ու ներքինը պահպանվել են անխաթար⁵⁹:

Ճարտարապետ Վ. Գրիգորյանը ևս համոզված է, որ հիշյալ քանդակները պատկանում են Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած շինությունը՝ նշելով, որ «սա իրողություն է, ինչը պարտավոր ենք ընդունել»:

Նա Մայր տաճարի քանդակները, որոնց պայմանականորեն կոչում է «խաչապատկեր», «Պողոս առաքյալ ու սուրբ Թեկղի», «Սուրբ Երրորդություն», թվա-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 182:

⁵⁸ Պ. Հակոբյան, Հովհաննես Շահխաթունյանը և արևելահայ հայագիտության սկզբնավորումը, էջ 34:

⁵⁹ Նույն տեղում:

գրում է 302-325 թվականներով⁶⁰:

Ինչպես վերը նշվեց, Ե. դարի քաղաքական իրադարձությունների արդյունքում, երբ պետականության բացակայության պայմաններում երկիրը հայտնվել էր դժվարին կացության մեջ, ի թիվս այլևայլ տեղաշարժերի՝ Հայրապետական աթոռը Վաղարշապատից փոխադրվում է Դվին: Բազում քաղաքներ ու ավաններ դեպքերից հետո միայն 1441 թ. այն վերստին ու վերջնականապես հաստատվում է Վաղարշապատում:

Մեկուսացած լինելով Կիլիկիայում (1293-1441)՝ կաթողիկոսարանը կտրվել էր բուն Հայրենիքից՝ կորցնելով իր կրոնական ու քաղաքական երբեմնի կենտրոնի նշանակությունը: Զրկվելով պետականությունից՝ կաթողիկոսությունը կորցրել էր ոչ միայն իր քաղաքական հենարանը, այլև կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգությունների դեմ երկարամյա պայքարի հետևանքով տնտեսապես քայքայվել էր⁶¹:

Աթոռի՝ Վաղարշապատ տեղափոխվելու խնդրով Հասարակական, քաղաքական, կրոնական եկեղեցական ու մշակութային գործիչները ի դեմս Ներսես Շնորհալու (Կյայեցի, 1166-1173), մտահոգված էին դեռևս ԺԲ. դ.: Կիլիկիայի հայկական թագավորության վերելքի նախօրեին Ներսես Հայրապետը ցանկացել է Վաղարշապատում վերահաստատված տեսնել ոչ միայն թագավորական դահլիճ, այլև կաթողիկոսարանը: «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմում (գրված 1144 թ.) Մայր տաճարի «այրիությունը» ներկայացնող հարցադրումները պայմանավորված էին հենց նշյալ հանգամանքով:

Ո՛ւր է Աթոռ Հայրապետի,
կամ քահանայք՝ ի սուրբ բեմբի,
Ո՛ւր սարկաւազք են ի սպասի,
կամ պաշտօնեայք՝ պատարագի...

⁶⁰ Վ. Գրիգորյան, Մայր տաճարի հնագույն երեք քանդակների թվագրման խնդիրը, ՊԲՀ, 2012, № 3, էջ 18-19:

⁶¹ Վ. Թորոսյան, Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, Երևան, 2007, էջ 30:

⁵² Այիշան, էջ 213:

⁵³ Շահխաթունյան, էջ 18-20: Այիշան, էջ 213: M. Brosset, Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Georgie et dans l'Arménie, p. 16. J. Strzygowski, Das Etchmiadzin - Evangeliar, s. 6-9. Արձանագրություններն առավել հանգամանորեն ներկայացված են արվեստագիտության դոկտոր Ա. Ղազարյանի գրքում, որտեղից էլ վերցրել ենք զրչանկարները: А. Ю. Казарян, Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин..., с. 49.

Ո՞ւր են գահոյք թագաւորի
Վաղարշապատ քո քաղաքի,
կամ նախարարքն ո՞ւր արքայի
Այրարատեանդ գաւառի⁶²:

1292 թ. Եգիպտոսի սուլթան Մելիք-Աշրաֆը նվաճում է Հայոց կաթողիկոսանիստ Հռոմկլան, որից հետո՝ 1293 թ., աթոռը տեղափոխվում է Սիս: Ստեղծված ծանր պայմաններում, երբ Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսն ստիպված էր վարել արևմտամետ քաղաքականություն և առաջացնել արևելյան վարդապետների դժգոհությունը, արդեն իսկ կանխորոշված էր Կիլիկիայի հայկական թագավորության մոտալուտ վախճանը⁶³: Այս իրողությունն էլ հող նախապատրաստեց Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանին՝ գրելու Կաթողիկեին նվիրված ողբը (1300), որտեղ երկրորդ անգամ շեշտվում է Հայրապետական աթոռն ու թագավորական գահը Վաղարշապատում վերահաստատելու անհրաժեշտությունը:

Կանգնե՛ք զաթոռ թագաւորին
Եւ զգաւազան պատրիարքին⁶⁴:

Ստ. Օրբելյանը կոչ է անում Հայոց եկեղեցիներին հավաքվել Վաղարշապատի Կաթողիկեի շուրջը, քանզի միայն այդ կերպ հնարավոր կլինի ետ բերել անցյալի փառքը: Ողբալով Մայր տաճարի անմխիթար ու թշվառ վիճակը՝ պատմիչը գրում է.

Այո ես, այս ես, էջք Միածնին
Իմ կուսածին թագաւորին,
Որ հարսնացեալ էի նմին
Ի յաշխարհիս թորգոմածին:
Երբեմն էի որպէս զերկին,

⁶² Ներսէս Շնորհալի, Ողբ Եղեսիոյ, քննական բնագիր, բանասիրական դիտողություններ, ծանոթագրություններ Մ. Մկրտչյանի, Երևան, 1973, էջ 34-35:

⁶³ Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրությունում (V-XIX դդ.), էջ 21:

⁶⁴ Մարկիանոս Օրպէլեանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն, էջ 48:

Հիմ հաւասար եմ գռեհին.
Երբեմն արփի արեւածին,
Այժմ խաւար անհնարին...⁶⁵:

Աթոռի տեղափոխման հարցն առավել հրատապ է դառնում 1426 թ. հետո, երբ Կիլիկիայի Կոստանդին իշխանն անկարող է գտնվում Եգիպտոսի Մուղաֆար սուլթանի դեմ և հազարավոր արտագաղթողների հետ թողնելով Սիսը՝ հեռանում է Կիպրոս⁶⁶:

Կիլիկյան թագավորութեան ժամանակաշրջանում՝ Մայրավանքի անշուք և ամայի վիճակի մասին հետագայում գրում է նաև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը. «Իսկ ի միջոցին ի յամս ՅԻԴ. (324)՝ յորս նստան ի Սիս, իսպառ մնաց ի յամայութեան մինչև ի ՊՂ. (890) թիւն մեր, յորում վերստին զթագաւ Տէր ի յիւրակերտ Աթոռն, և նորոգեաց»⁶⁷:

Պատմաբան Բ. Հարությունյանը նշում է, որ աթոռի փոխադրման ժամանակաշրջանում «Эчмиадзин представлял из себя почти совершенно запущенное место»⁶⁸: Այդ է նկատում նաև պատմաբան Կ. Մաթևոսյանը: Նա նշում է, որ մինչև կաթողիկոսություն վերահաստատումը, էջմիածինը եթե ոչ մոռացված, ապա անշքացած վիճակում էր, սակայն թեև «մինչ 1441 թ. գրված Հայերեն ձեռագրերի հազարավոր հիշատակարաններում վանքը (ընդհանրապես Վաղարշապատը) չի հիշատակվում...», այդուհանդերձ «էջմիածինը կաթողիկոսության վերահաստատմանը նախորդած տարիներին գործող վանք էր, իսկ նրա առաջնորդը նաև շրջակայքի եպիսկոպոսն էր»⁶⁹: Ժ. Գ. առաջին կեսին, երբ համեմատա-

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 27-28:

⁶⁶ ՀԺՊ, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 39:

⁶⁷ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ձամբն գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանագրուցիչ, հայելի և պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյ և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873, էջ 18:

⁶⁸ Б. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., по архивным материалам Эчмиадзинского монастыря (историко-экономическое исследование), Ереван, 1940, с. 7.

⁶⁹ Գ. Մաթևոսյան, Հայոց պատմության բախտորոշ 1441 թվականը, «Էջմիածին», 1991, է-Ը., էջ 12:

բար խաղաղ էր իրավիճակն Այրարատում, Մայր տաճարի առաջնորդ նշանակված Զալալ բեկի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը (հետագայում՝ կաթողիկոս Գրիգոր Ժ. Մակվեցի, 1443-1465), հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի հաստատման համար անհրաժեշտ էր տեղում ունենալ նաև որոշակի տնտեսական բազա, Սյունյաց Բեշքեն իշխանի որդի Ռուստամ Օրբելյանից⁷⁰ 1432 թ. գնում և էջմիածնի վանքին վակֆ է անում յոթ գյուղ (Վաղարշապատ, Օշական, Բաթռինջ, Նորադավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջլի, Մուղնի): ՄՄ արխիվային վավերագրերում տեղ է գտել նաև Գրիգոր Մակվեցու՝ հիշյալ թվականին էջմիածնի համար գնած յոթ գյուղերի կալվածագրի թարգմանական պատճեն, ինչպես նաև էջմիածնին պատկանած տվյալ գյուղերի ցուցակի պատճենը: Այն սկսվում է այսպես. «Սրբոյ էջմիածնի գիւղի վախուղանմայն հանդերձ վեց այլ գիւղորէիւք, որոց ամէնից գիւղորէից սահմանին նշանակին յստորեւ հայերէն որպէս և գրեցեալք են յայլ ազգերէն. գնօղն և վախմ առնօղն է պարոն Զալալբեկի որդի Գրիգոր կաթողիկոսն»⁷¹:

Պատմաբան Հ. Փափազյանը կարծում է, որ այս վաճառքը ձեռնարկ էր կրում, քանզի հիշյալ գյուղերն էջմիածնին շնորհվել էին սեփականության իրավունքով, և քանի որ դրանք Ռուստամ Օրբելյանի ո՛չ ժառանգական սեփականությունն էին, ո՛չ էլ գնված էին մեկ այլ սեփականատիրոջից, ուստի ըստ Շարիաթի օրենքների՝ նա իրավասու չէր նվիրատվություն

անձամբ անելու: Մեկ այլ գործարքի համաձայն՝ դարձյալ վանքի տնտեսությունը զարգացնելու նպատակով Մայր տաճարի վանահայր Գրիգոր եպիսկոպոսը 1430 թ. էջմիածին գյուղից որոշ հասույթներ է վակֆ անում վանքին⁷²:

Հայրապետական աթոռը Վաղարշապատում վերահաստատելու գործում հսկայական աշխատանք են տարել Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, վերջինիս աշակերտներ Հովհաննես Կոլոտիկ Հերմոնեցին և Թովմա Մեծոփեցին: 1441 թ. մայիսին Արարատյան երկրի իշխան Յաղուբ բեկի համաձայնությամբ Վաղարշապատում հրավիրվում է ազգային-եկեղեցական ժողով, որին մասնակցում էին 12 եպիսկոպոս, 18 վարդապետ և 300-ից ավելի քահանա, կալվածատերեր, ձեռնավորներ և այլք: Արդյունքում որոշվում է կաթողիկոսարանը վերահաստատել իր սկզբնական տեղում՝ կաթողիկոս ընտրելով Կիրակոս Վիրապեցուն (1441-1443)⁷³: Թովմա Մեծոփեցին այդ մասին գրում է. «Այսօրիկ ամենեքեան, միաբանութեամբ եւ ընտրութեամբ Հոգոյն Սրբոյ, տեսեամբ գիշերոյ եւ յանուրջս երազոյ, հաւանութեամբ ամենայն հայկազեան գաւառի, աղօթիւք եւ բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց՝ եղաք Հայրապետ եւ կաթողիկոս առաքելական աթոռոյն Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի եւ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի՝ զտէր Կիրակոս Վիրապեցին, այր սուրբ եւ ընտրեալ...»⁷⁴:

Աթոռի՝ 1441 թ. Վաղարշապատում վերահաստատումը հնարավոր եղավ նաև Հայաստանում ստեղծված քաղաքական համեմատաբար բարենպաստ պայմանների արդյունքում, որի մասին Բ. Հարությունյանը գրում է. «В 1441 году, при царствовании в Иране Джасхан-шаха (1437-1467),

⁷² Կ. Փափազյան, Սի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ՏՀԳ, 1955, № 8, էջ 92-94: Տե՛ս նաև Գր. Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 261-262, «Քրիստոնյա Հայաստան» համարագիտարան, էջ 362:

⁷³ ՀԺՊ, հ. IV, էջ 40:

⁷⁴ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 222:

⁷⁰ Ռուստամ Օրբելյանը կարա - կոյունլու ցեղի առաջնորդ Յուսուֆի որդի Իսկանդարի (1421-1437) զինակիցն ու արքունի խորհրդականն էր, որն իր հավատարիմ ծառայությունների դիմաց թուրքմեն առաջնորդից ստացել էր թագմաթիվ կալվածքներ, որոնց մի մասը սյուգեթնի (գերապետ) իրավունքով շնորհում է էջմիածնի վանքին: Տե՛ս Գր. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Երևան, 1981, էջ 256-257, 260:

⁷¹ Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ I, կազմեց՝ Կ. Արքախանյան, Երևան, 1941, էջ 16:

когда политическая атмосфера становится сравнительно благоприятной для армян, католикосский престол снова и окончательно переносится в Эчмиадзин»⁷⁵:

Կիրակոս Վիրապեցին գահակալում է ընդամենը երկու տարի, քանի որ այդուհետև ընդվզելով վասպուրականցիների գրաված առաջնային դիրքից, ձգտում էին հայրապետական աթոռին տեսնել իրենց ներկայացուցչին և 1443 թ. գումարված ժողովում Կիրակոս Վիրապեցուն պաշտոնանկ են անում⁷⁶: Նույն թվականից կաթողիկոսական գահը ժառանգում է վերահիշյալ Գրիգոր Մակվեցի Զալալբեկյանցը:

Չնայած աթոռակալական ներքին գոտու թյուններին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական գահին՝ Վաղարշապատում վերահաստատվելը դիտվեց կարևոր ու շրջադարձային, քանի որ «...ազգս Հայոց բոլորովին ի յեղծեալ եւ ի ջնջեալ գիրն մտաւ յայնմ օրէ, որ կաթողիկոսութիւն ի յէջմիածնէն ելաւ, այժմ ողորմեցաւ արարիչն Աստուած, եւ վերստին հաստատեաց զաթոռ Պարթեւին Գրիգորի...», զի յէջմիածինն կաթողիկոս նստաւ, եւ մտաք յօսկէ գիրն, եւ ելաք ի յեղծեալ գրէն եւ ի ջնջեալ տառէն: Եւ ամենայն անէծք եւ նզովք, որ կայր ի վերայ ազգիս ի յանուղղայ առաջնորդաց եւ ի տգէտ կարգաւորաց՝ ի յօրհնութիւն փոխարկեցաւ»⁷⁷:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից մեկը բովանդակում է Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանի՝ 1475 թ. Դարաշամբի հայ հոգևորականներին խարաջից և ջիզայից ազատելու մասին հրովարտակը, որը որոշակիորեն առնչվում է Մայր Աթոռում՝

տվյալ ժամանակաշրջանում գործած հոգևորականության հետ: Ըստ հրովարտակի՝ արգելվում է գանձել հիշյալ հարկերը, քանի որ «...երբեք այնպիսի օրենք չի եղել, որ Ուշքիլիսայի (Էջմիածին) կրոնավորներից ու սևագլուխներից խարաջ ու ջիզյա պահանջեն... անհրաժեշտ է, որ նույն կարգով որոշված ու հաստատված ճանաչելով՝ այդտեղի կրոնավորներին ու սևագլուխներին անհանգստություն չպատճառեն, նրանցից ոչինչ չպահանջեն և նախկին կարգը անտես չառնեն, որովհետև հիշյալ կրոնավորները Ուշքիլիսայի (Էջմիածին) կրոնավորների [կարգին] են պատկանում»⁷⁸:

Կաթողիկոսական աթոռը Վաղարշապատ փոխադրելու նախաձեռնողները, անշուշտ, ունեցել են նաև քաղաքական հեռադեմ նպատակներ, ըստ որոնց՝ Այրարատում վերահաստատված հայրապետական աթոռը, համահայկական կենտրոնի դեր ստանձնելով, ինչ-որ չափով շաղկապելու էր հայ ժողովրդի տարբեր բռնապետական իշխանությունների տակ գտնվող հատվածները՝ հող նախապատրաստելով երկրի անկախության վերականգնման համար⁷⁹: Կաթողիկոսական աթոռն Էջմիածին տեղափոխելու գործում իր նպաստը բերեց նաև Աղթամարի կաթողիկոսությունը: Վ. Վարդանյանը նշում է, որ «երկու Աթոռները ծիսադավանական և կանոնական առումով միաշաղկապ էին՝ ազգային ու կրոնական ընդհանրականություն բնական հատկանիշներով»⁸⁰:

Ինչպես Կիրակոս Վիրապեցի, այնպես էլ Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսները վերականգնում են Մայր տաճարի՝ հնից մնացած ունեցվածքը՝ դրանք հաստատելով արքունական կամ իրավական փաստաթղթերով. «...սկսան Կաթողիկոսութեն յիւրաքան-

⁷⁵ Ե. Մ. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., с. 7.
⁷⁶ Գ. Ռ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 273: Կիրակոս Վիրապեցու գահընկեցության գործում վճռական դեր են կատարել Զեթոնավանքի վանահայր Զովհաննեսն ու Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին, Գրիգոր վարդապետն ու Եղեգիսի Ստեփանոս վարդապետը:
⁷⁷ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 234-235:
⁷⁸ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Գրովարտակներ, պրակ առաջին, էջ 49:
⁷⁹ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ., Երևան, 2008, էջ 42:
⁸⁰ Վ. Վարդանյան, Ս. Էջմիածնի ընդհարական Աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ, ՊԲՀ, 2012, ք. 2, էջ 158:

չիւր ժամանակս նորոգել զհին աւուրբքն ունեցեալսն... արքունական և դատաւորական գրովք տաճկաց...»⁸¹: Կիրակոս Վիրապեցու կարծառե գահակալումը նշանավորվում է նաև շինարարական աշխատանքներով. «Նստեալ ապա Կիրակոս ի յաթոռ Էջմիածնի՝ փոյթ կալաւ նորոգել զտեղին... ձեռն էարկ և ի շինութիւն վանորէից և եկեղեցեաց, և նորոգեաց զտաճարն Էջմիածնի, ևս և Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ...»⁸²: Նրանցից հետո. «... մինչև ի Մօսէս Կաթողիկոսն Սիւնեցի՝ նստող Կաթողիկոսութեն ի դառնաշունչ բերմանց ժամանակացն ո՛չ ոք ունի արարեալ զնշանաւոր բարերարութիւնս ինչ գրելի»⁸³:

Համանման տեսակետ ունի նաև Հ. Շահ-խաթունյանցը: Նա գրում է, որ Կիրակոս Վիրապեցու օրոք Մայր տաճարը փոքր-ինչ բարեկարգելուց և այլ կարևոր հարցեր լուծելուց հետո. «... քսան և երկու կաթողիկոսութեն յաջորդեցին մի զինի միոյ յԱթոռ հայրապետութեան ի միջոցս 183 ամաց, այլ ամենեքեան նոքա չեղեն ձեռնհաս ըստ արժանի անուան պատրիարքական Աթոռոյն բարեկարգել, յարգարել զայն...»⁸⁴:

Ակադեմիկոս Վ. Հարությունյանը կարծում է, որ Հայաստանում ԺԵ-ԺԶ. դարերում շինարարական աշխատանքների դադարի պատճառները կապված էին երկրում տիրող քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետ: Թեպետ 1441 թ. հայրապետական աթոռը վերահաստատվեց Վաղարշապատում, այդուհանդերձ Հայաստանում շարունակվում էին թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմները, որոնք հիմնովին քայքայել էին երկրի տնտեսությունը⁸⁵:

Հայ եկեղեցու պատմության՝ հիշյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ մատե-

նագրական աղբյուրները վկայում են, թե «Վանքերը, որոնք նախընթաց դարերում հանդիսացել էին հայ միջնադարյան գրականության և գիտության հանգրվանները, քայքայված և ամայացած վիճակում էին»⁸⁶:

Մայր Աթոռի տնտեսության վերականգնումը, դրա հետագա զարգացումը, ինչպես նաև շինարարական ու նորոգչական մեծածավալ աշխատանքները հնարավոր եղան միայն ԺԷ. և հետագա դարերում, երբ դրանց համար ստեղծվել էին քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բարենպաստ պայմաններ: Բ. Հարությունյանի համոզմամբ դրանք հետևյալն էին. «Իրանական տիրակալների հովանավորական քաղաքականություն, հայ առևտրական կապիտալի դրամական զգալի օգնություն, գյուղացիության չունևոր շերտը դաժանորեն շահագործելու հնարավորություն»⁸⁷:

Հիրավի, Մայր տաճարի նորոգչական հիմնական աշխատանքներն սկիզբ են առել ԺԷ. դ. առաջին կեսից՝ պայմանավորված Մովսես Գ. Տաթևացի (Սյունեցի, խոտանանցի, 1629-1632) կաթողիկոսի ազգանվեր գործունեությամբ⁸⁸: ՄՄ Մ⁸⁹ 201 «Աստուածաշունչ» ձեռագրի ծավալուն հիշատակարանում, ստացող Զաքարիա վարդապետ Վաղարշապատցին (հետագայում Հովհաննավանքի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոս) իրեն կոչում է աշակերտ «...մեծի և տիեզերահոգակ, երկրորդ լուսատուին Հայոց և վերստին նոր նորոգողի Սր. Էջմիածնի տեառն տէր Մովսիսի կաթողիկոսի, որ էր նա յերկրէն Սիւնեաց, ի գաւառէն Աճանանու, ի գեղ[ջէն] խոյտանան կոչեցելոյ, կրթեալ և վարժեալ ի մամուլս առաքինութեան ի ներքոյ ձեռին Սրապիոնի Եղեսացւոյ»⁸⁹: Մեղքիսեղեկ (աթոռակից

⁸⁶ ԶԺՊ, հ. IV, էջ 116:
⁸⁷ Ե. Մ. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., с. 120.
⁸⁸ Մովսես Տաթևացու կյանքն ու գործունեությունը հանգամանակից ներկայացրել է Զ. Ներսես Ալիմյանը: Տես Մովսես Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, գրեց Մ. Ներսես Վ. Ալիմյան, Վիեննա, 1936:
⁸⁹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ,

⁸¹ Միմեօն Կաթողիկոս Երեսանցի, Ձամբո, էջ 19:
⁸² Միքայել Չաւցյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ., Երևան, 1984, էջ 488-489:
⁸³ Միմեօն Կաթողիկոս Երեսանցի, Ձամբո, էջ 19:
⁸⁴ Շահխաթունյանց, էջ 84-85:
⁸⁵ Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 5-6:

Դավիթ Դ. Վաղարշապատցու, 1590-1629) կաթողիկոսի օրոք մեծ է եղել Ամիրի Սրապիոն եպիսկոպոսի դերը հայ եկեղեցու պատմության մեջ, որը Գրիգոր Տաթևացուց ժառանգաբար ստացել էր իր գավազանը: Նրա վարժապետական գործունեության արժանի հետևորդներն են ինչպես Գրիգոր Կեսարացին, այնպես էլ Մովսես Տաթևացին⁹⁰:

Մատենադարանի մեկ այլ՝ Հ⁴⁰ 7548 «Աւետարան» ձեռագրի գրչության հիշատակարանը պարզապես փաստում է Մովսես Տաթևացու օրոք՝ 1629 թ. Ս. Էջմիածնի նորոգչական աշխատանքների սկիզբը. «Թվականիս Հա[յ]ոց ՌՂԸ. (1629), ի թագաւորութիւն Պարսից Շահ Ապագին, իշխանութիւն Թահմազդուլին, ի վարդապետութիւն և յաթոռակալութիւն սբ. աթոռոյս Էջմիածնայ Մովսէս] քաջ հռետորին, և սրբաանունդ. կրկին լուսաւորչին, զոր սկիզբն էառ ի յայսմ ամի, նորոգեաց զսբ. Էջմիածինն, մեծացոյց զպարիսպն, և զսեղանատուն, և խրճիթս բազումս, զամենեան գեղեցկայարմար և կմբէթաձև յաւրինեալ բազում ծախ[ի]ւք. և լուսաւորեաց զազգս Հայոց, զոր Տէր Աստուած ջահ անշիջանելի պահեսցէ. ամէն»⁹¹:

«Մեծահաւատ սրբաանունդ և բարեփառ հայրս մեր տէր Մովսէս կաթողիկոս էր յաշխարհէն Սիւնեաց՝ ի գաւառէն Բաղաց, որ այժմ ասի Աճանան, ի գեղջն՝ որ անուանի Խոտանան»⁹², - գրում է Առաքել

Դավրիժեցին, իսկ Սիմեոն Երևանցու հաղորդմամբ՝ Մովսեսը «...էր այր հոգեւնկալ, առաքինազարդ, և բնակարան շնորհաց Հոգւոյն սրբոյ...», որ ի նստիլն յԱթոռս սուրբ, որպէս թէ նոր ի նորոյ ի հիմանէ նորոգեաց զսուրբ Աթոռս՝ և պայծառացոյց հոգևորական կարգօք, և մարմնական պիտոյիւք»⁹³:

Նկարագրելով հիշյալ ժամանակաշրջանում Վաղարշապատի վանքերի անմխիթար վիճակը՝ Դավրիժեցին գրում է. «Եւ երեքին տաճարքս այսոքիկ, եթէ Էջմիածնի, եթէ Գայանեայ եւ եթէ Հռիփսիմեայ, էին աւերեալ, խախտեալ եւ խարխալեալ եւ անշքացեալ... յԷջմիածին կային միաբանք սակաւք, եւ այնք եւս յոյժ տգէտք եւ գռհհիկք: Իսկ Գայիանեայ եւ Հռիփսիմեայ ամենեւին անբնակ եւ անպարիսպ, նա եւ դրունք եւս ոչ գոյին եկեղեցեացն եւ խորանացն, եւ յարտաքուստ կողմանէ տանիսն բովանդակ եւ երեսք որմոցն քանդեալ, եւ հիմունքն խարխալեալ եւ խրամատեալ...»⁹⁴:

Դառնացած լինելով Մելքիսեդեկ Գառնեցի կաթողիկոսի նենգություններից՝ Մովսես վարդապետը տեղափոխվում է Երևան, ուր վայելում է պարսից Ամիր-գունա խանի (1605-1625) բարեհաճ հովանավորությունը: Այստեղ նա փորձում է վանք հիմնել, քանզի «Կայր ի վաղեմի ժամանակաց վայելուչ մատուռ մի չինեալ ի վերայ դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, որ էր ի հիւսիսային կողմանէ քաղաքին Երևանայ ի մէջ այգեստանացն...»⁹⁵: Այսպես, նա կառուցում է վանական մի համալիր՝ բաղկացած եկեղեցուց, ժամատնից, մատուռ-դամբարանից, ինչպես նաև կառուցում միաբանական խցեր ու վանական դպրոց հաստատում⁹⁶:

⁹⁰ 1990, էջ 238 (այսուհետ՝ Առաքել Դավրիժեցի):
⁹¹ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, էջ 21:
⁹² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 168:
⁹³ Նույն տեղում, էջ 245:
⁹⁴ Ամառիա առաքյալի մատուռի և Ջորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու մասին առավել մանրամասն տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 33-37:

Շահ-Աբասից ստանալով Էջմիածնի փակակալություն կամ լուսարարության իրավունքը՝ Մովսես վարդապետը 1627 թ. ամռանը Երևանից տեղափոխվում է Վաղարշապատ և ձեռնամուխ լինում Մայր տաճարի նորոգման գործին: Ըստ Դավրիժեցու՝ «Մովսէս վարդապետն սկիզբն արար նորոգութեան, տարակուսէին վասն հոգւոյն և մոխրոյն, որ բլրացեալ կայր շուրջանակի... ածին զջուր ի գետոյն յորդ և վարար. և կապեցին ի կողմն ինչ հողոյն... ապա լայն և ընդարձակ պարիսպ պատեցին շուրջանակի, յօրինեալ բուրգս ութն ի նմա... ապա ի մէջ պարսպին արեւմտեան կողմն շինեցին դարպասք և տունք ի պէտս ինքեանց և հիւրոց. և ի հիւսիսային կողմն և յարեւելեան կողմն շինեցին խցեր ի տնտեսատուն, փռնատուն, ամբարանոց ցորենոյ և այլ նիւթոց»⁹⁷: Պատմիչը հավելում է, որ Մովսեսը նորոգել է նաև Մայր տաճարի գմբեթը «...քանզի սալերն քանդեալ և ի տեղոյն ի բաց ոստեալք էին»⁹⁸:

Մովսես Տաթևացու հիշարժան գործերից է դեռևս Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի ժամանակներից գոյություն ունեցած Մայր Աթոռի հասույթներից պետական գանձարանին տարեկան հարյուր թուման հարկը վերացնելը: Շահ-Աբասի վախճանից հետո, երբ գահ է բարձրանում նրա թոռ Շահ-Սեֆին, վերացնում է հիշյալ հարկը և 1629 թ. հունվարին Մովսեսին կաթողիկոսություն հռովարտակ շնորհում, որի մասին Դավրիժեցին գրում է. «Եւ արքայ Շահսէֆի կատարեաց զամենայն խնդիրս նոցա. զի ետ նոմոս թագաւորական կնքով ազդու և հատու բանիւ, թէ բարձի զհարկը թուման մուղաղէն, զոր ի մերոց թագաւորաց եղեալ էր ի վերայ Աթոռոյն ձերոյ Էջմիածնի. այլ և ետու զհրաման կաթողիկոսութեան Մովսիսի վարդապետին ըստ հայցուածոյ ամենայն ազգին Հայոց»⁹⁹:

⁹⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 252-253:
⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 253:
⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 256, տե՛ս նաև Վովսեփ Գրիգորյան, Ժ. դարի հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, «Էջմիածին», 1948, ք. 3-4, էջ 49:
4 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

Մովսեսի կաթողիկոսության վերաբերյալ ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին հաղորդում է հետևյալը. «Թվին ՌՂԳ. (1624) (պետք է լինի ՌՂԸ. (1629) - Ա. Հ.) նստաւ կաթողիկոս ի Սուրբ Էջմիածին Մովսէս Տաթևացին ամս Զ. (6): Սա վերստին նորոգեաց զՍուրբ Էջմիածինն զքումբէթներն, զդրունքն, զեկեղեցոյ արտաքոյ կողմն բովանդակն, զպարիսպն, զխցներն, վերակացութեամբն աշակերտաց իւրոց՝ Փիլիպպոս վարդապետի և Յակոբ վարդապետի և այլ բազում վարդապետաց...»¹⁰⁰:

Մովսես կաթողիկոսը, գահակալելով ընդամենը երեքուկես տարի, վախճանվում է Երևանում և թաղվում «Կողբուն» կոչվող գերեզմանոցում: Վերջինիս տապանաքարը, որն այժմ կորստեան է մատնված, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

«Այս է տապան դամբարանի, եղեալ շիրմի ճանապարհի, տեառն Մովսէսի վարդապետի, ընտրեալ սուրբ հայրապետի, որ է տեղեալ Տաթևացի, նորոգող սուրբ Էջմիածնի, բացող եւ շինող գմբեթի, թուին ՌԾԲ. (1633)»¹⁰¹:

Այն, որ Մայր տաճարի գմբեթը նորոգվել կամ վերակառուցվել է ուշ միջնադարում, վկայում են նաև թմբուկի տասներկու նիստերին՝ առաքյալների մեղալիոնբարձրաքանդակների մոտ ագուցված խաչաքանդակ քարերի հիշատակագրությունները (նկ. 4):

Թմբուկի քանդակային արվեստը քննելիս Ա. Ղաղարյանը գրում է. «Рельефы апостолов в медальонах, как и стилистические особенности ордера на барабанах, его резных деталей, перекликаются с позднеантичными памятниками и отвечают ранневизантийской стилистике и художественному развитию армянского»

¹⁰⁰ Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությամբ, Մամր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 358:
¹⁰¹ Վ. Յարության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 11:

հ. Գ., կազմեց՝ Վ. Տակոբյան, Երևան, 1984, էջ 920-921: Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., էջ 876:

⁹⁰ Միսաք Թ. Խոսրոսիկյան, Ժ. դարու Հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, Գլուխ Ա., Հարանց անապատ և Մովսես կաթողիկոս, «Արարատ», 1902, մայիս-յունիս, էջ 432: Ժ. դ. Ս. Էջմիածնի նորոգչական աշխատանքների մասին տե՛ս նաև Նույնի Գլուխ Բ., Փիլիպպոս կաթողիկոս և բարեկամորդական դպրոցներ, «Արարատ», 1902, յուլիս-օգոստոս, էջ 607-623, Գլուխ Գ., Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի, «Արարատ», 1902, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 771-785:

⁹¹ Հայերեն ձեռագրերի Ժ. դարի հիշատակարաններ, հ. Բ., կազմեցին՝ Վ. Տակոբյան, Ա. Վովսեփյան, Երևան, 1978, էջ 341:

⁹² Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Ա. Խոսրոսյանի, Երևան,

искусства VII в.»¹⁰²:

Հիշատակվող անուններին կից հաճախ գործածվում է «ուստա» պատվանունը. տվյալ ժամանակաշրջանում այդպես հաճախ էին կոչում շինարար, քարգործ վարպետներին: Ա. Ղազարյանի կարծիքով, հավանական է, որ տաճարի գմբեթն ու թմբուկը, ինչպես նաև զանգակատունը կառուցվել են միևնույն ժամանակաշրջանում՝ ժ. ղ. 50-60-ական թթ., պոլսահայ մեծահարուստ Անտոն Չելեպիի միջոցներով: Զանգակատան շինարար վարպետներն են Սահակ Հիզանցին, նրա որդի Միսակն ու քրոջ որդին Մուրադը: Նրանց է վերագրվում նաև նույն շրջանում՝ Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գմբեթի կառուցումը, որն իր քանդակային մոտիվներով սերտորեն աղերսվում է Մայր տաճարի քանդակագործական մի շարք մանրամասների հետ: Վերոնշյալ բոլոր նախագրյալները հաշվի առնելով՝ Ա. Ղազարյանը կարծում է, որ հենց նույն վարպետների կողմից «...после завершения колокольной и могла быть поручена реконструкция главы собора...»¹⁰³:

Ենթադրելի է, որ ներքոնշյալ հիշատակագրությունները ձևաված են տաճարի թմբուկն ու գմբեթը նորոգող վարպետներին ու նվիրատուներին: Արձանագրություններում, սակայն, զանգակատան շինարար վարպետներից և ոչ մեկի անունը չի հիշատակվում: Կարծում ենք՝ գմբեթի և թմբուկի վերանորոգումը վերապահվել է մեկ այլ շինարարական խմբի, որոնց անուններն էլ հիշատակված են վիմագրերում: Չի բացառվում, որ նրանք ևս գործել են նշանավոր քարգործ Սահակ Հիզանցու «խմբում» և իրենց մասնակցությունն ունեցել նաև զանգակատան կառուցմանը:

Ստորև վիճակագրվում են թմբուկի նիստերին պահպանված յոթ հիշատակագրությունները.

2. Հիշատակագրություն թմբուկի հարավարևելահայաց նիստին, առաքյալի

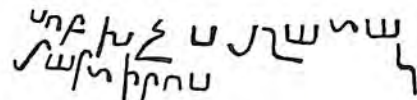
բարձրաքանդակից ձախ, 2 տող.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԲ ԽԱՉՍ/ ՄԱՀԴԵՍԻ
ԿԱՐԱՊԵՏ [ԻՆ]:

աղ. 1, Գկ. 2

3. Հիշատակագրություն թմբուկի միևնույն նիստին, առաքյալի բարձրաքանդակից աջ, 2 տող.

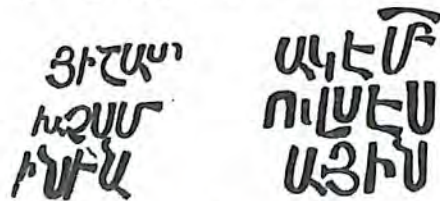

ՍՈ [ԼՐ] Բ Խ [Ա] Զ յ [Ի] ՀԱՏԱԿ
[Է] / ՄԱՐԱԽԻՐՈՍ [ԻՆ]:

աղ. 1, Գկ. 3

Հիշյալ արձանագրությունը փոքրատառ բոլորգիր է: Այն առավել նմանվում է ուշ շրջանի ձեռագիր մատյաններում, երբեմն էլ տապանագրերում հանդիպող շղագրին:

4. Հիշատակագրություն թմբուկի հարավարևմտահայաց նիստին, առաքյալի բարձրաքանդակից ձախ, 3 տող.

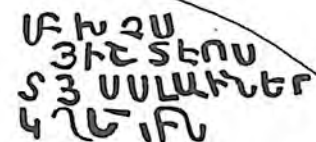

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԲ / Խ [Ա] ՉՍ ՄՈՎԱԵՍ/ԻՆ
[Է] Ի ԱՆԱՅԻՆ:

աղ. 1, Գկ. 5

Վիմագիրը փորագրված է խաչաքանդակի ստորին թևի երկու կողմում: Խաչն ակնհայտորեն հարթված է: Մոմսեր և Անան հավանաբար նվիրատուներ են:

5. Հիշատակագրություն թմբուկի միևնույն նիստին, առաքյալի բարձրաքանդակից աջ, 4 տող.

ՄԲ Խ [Ա] ՉՍ/ ՅԻՇ [Ա] Տ [ԱԿ] Է Ո [Ի] Ս/
Տ [Ա] Յ ԱՍԼԱ [Ն] ԻՆ ԵԻ ԿՂԵՄԻՆ:

աղ. 1, Գկ. 4

Ուստա Ասլանը թերևս տաճարի գմբեթի կամ զանգակատան շինարար վարպետներից է: Փորագրիչն անձնանվան «Ա» գրի փոքր ստեղծել է թողել: «Կղեմ» անձնանվան վերջանումը պայմանական է. գուցե «Կղեմես» արական անձնանվան կրճատ ձևն է, որ ծագում է լատիներեն clemens «քաղցր, հեղ, հանգարտ, ողորմած» բառից¹⁰⁴:

6. Հիշատակագրություն թմբուկի հյուսիսարևմտահայաց նիստին, առաքյալի բարձրաքանդակից ձախ, 4 տող.

Խ [Ա] ՉՍ/ ՅԻՇ [Ա] Տ [Ա] Կ
Է/ ԱՐԻՋԱ/ՆԻՆ:

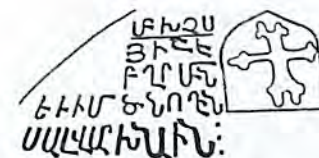
աղ. 1, Գկ. 6

«Արիջան» արական անձնանվան ծագումն անհայտ է Հր. Աճառյանին: Այն հիշատակվում է ԺՁ-ԺԷ. դդ. մի քանի ձեռագրերի հիշատակարաններում¹⁰⁵: Վերոնշյալ վիմագիրը հազվագեղ հանդիպող այդ անձնանվան ևս մի վկայություն է:

7. Հիշատակագրություն թմբուկի հյուսիսահայաց նիստին, առաքյալի բարձրաքանդակից ձախ, 5 տող.

¹⁰⁴ ԱճճԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՇԱՐԱՆ, Կ. Բ., Երևան, 1944, էջ 641-642:

¹⁰⁵ Նույնի Կ. Ա., էջ 276-277:

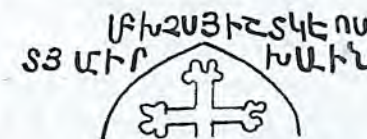

ՄԲ Խ [Ա] ՉՍ/ ՅԻՇ [ԱՏԱԿ]
Է/ Բ [Ա] ՂՐ [Ա] ՄԻՆ/ ԵԻ ԻՍ
ՄՆՈՂԻՆ / ՍԱԼՎԱՐԽԱՆԻՆ:

աղ. 1, Գկ. 7

Սալվարիսան (Սալվարիսան) արական անձնանունն ունի պարսկական ծագում՝ sarvar-i xan «խաների գլխավորը»: Նույնի իգականը «Սալվիսան»-ն է, ծագումը՝ պարսկերեն sarv, թուրքերեն՝ selvi, sevlı «նոճի» + xan «իշխան» բառերից: Գործածական է ԺԵ-ԺԷ. դդ.¹⁰⁶:

8. Հիշատակագրություն թմբուկի հյուսիսարևելահայաց նիստին, առաքյալի բարձրաքանդակից ձախ, 2 տող.

ՄԲ Խ [Ա] ՉՍ ՅԻՇ [Ա] Տ [Ա] Կ
Ո [Ի] Ս/Տ [Ա] Յ ԱՄԻՐԽԱ [Ն] ԻՆ:

աղ. 1, Գկ. 8

Կարծում ենք՝ ուստա Ամիրխանը ևս գմբեթը նորոգող վարպետներից է:

Մայր տաճարի և շրջակա կառույցների որմերի վիմագրերը հիմնականում թվագրվում են Մովսես կաթողիկոսին հաջորդած Հայրապետների դահակաման տարիներով. դրանք հայ շինարար կաթողիկոսների եկեղեցաշեն գործունեության «քարե վկայագրերն» են: Ստորև վիճակագրվող վիմագրերին զուգահեռ տրվում են նաև որոշ հայրապետների գործունեության հետ առնչվող տեղեկություններ: Ցավոք, վիմագրերից մի քանիսը ներկայումս չեն պահպանվել, ըստ այդմ էլ դրանք վիճակագրվում են ըստ նախորդ հրատարակչների չափերով:

¹⁰² А. Ю. Казарян, Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин..., с. 182.

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 113:

¹⁰⁶ Նույնի Կ. Դ., էջ 347:

Մովսես կաթողիկոսին հաջորդում է իր իսկ աշակերտ Փիլիպոս Ա. Աղբակեցին (1633-1655), որը «...էր յերկրէն Բարձայ, որ այժմ ասի Աղբակ, ի գեղջէն՝ որոյ զանունն կոչեն էրնկան»¹⁰⁷: Նրա գահակալման սկզբնական տարիները համընկնում են թուրք-պարսկական ասպատակութիւնների հետ, որի արդյունքում «...աւերեալ ապա-կանեցան աշխարհք՝ արեւելք և արեւմուտք և մանաւանդ աշխարհն Արարատու իւր շրջակայ գաւառօքն...»¹⁰⁸:

Ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին Փիլիպոսի կաթողիկոսութեան վերաբերյալ վկայում է. «Սա զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և ել համբաւ սքանչելեաց նորա ընդ ամենայն տիեզերս մինչ զի պատարագս գայր նմա ի պապէն Հռոմայ բազում ամգամ, և ի Կոստանդնուպօլսէ, և ի Վրաց թագաւորէն»¹⁰⁹:

Փիլիպոս կաթողիկոսին էր վիճակված վերջ տալու էջմիածնի և Սսի կաթողիկոսական աթոռների լարված հարաբերութիւններին, որոնք ծագել էին կաթողիկոսական աթոռը Սսից էջմիածին փոխադրելուց հետո: Սսի կաթողիկոսներն իրավունք ունեին միայն իրենց թեմերի սահմանների մեջ գործել, սակայն վերջիններս հաճախ դուրս էին գալիս իրենց իրավասութեան սահմաններից և եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւններ կատարում այնպիսի վայրերում, որոնք էջմիածնի ենթակայութեան տակ էին: Երուսաղեմում Փիլիպոս Աղբակեցու և Սսի կաթողիկոս Ներսեսի միջև համաձայնագիր է կնքվում, ըստ որի՝ կանոնակարգվում են հոգևորականութեան պարտավորութիւններն ու երկու աթոռների իրավասութեան սահմանները¹¹⁰:

Փիլիպոս կաթողիկոսը ևս աչքի է ընկել շինարարական գործունեութեամբ¹¹¹: Մով-

սես կաթողիկոսի հիմնարկած բոլոր այն փայտակերտ շինութիւնները, որոնք այդ վել ու ավերվել էին թուրք-պարսկական ընդհարումների ընթացքում, նա վերստին կառուցում է քարից: Բացի գմբեթից՝ նա նախ նորոգում է եկեղեցու տանիքն ամբողջովին, կառուցում միաբանական խցեր, սեղանատուն, ձիթհան, ինչպես նաև բացում դպրոց և ընդօրինակել տալիս բազմաթիվ ձեռագրեր:

Լինելով հայ եկեղեցու արդյունաշատ հայրապետներից՝ նա իր շուրջն է համախմբել ժամանակի նշանավոր մանկավարժներին, փիլիսոփաներին և աստվածաբաններին, որի արդյունքում «...վաղընջուց խափանեալ վանօրայք լցան արեղայիւք, և գիւղք, և քաղաքք երիցամբք, և դեռ ևս օր յաւուր աճէ նորին սահմանադրութեամբն»¹¹²: Պատահական չէ, որ նրա օրոք Մայր Աթոռում հաստատվում է բազմամարդ միաբանութիւն, որը պայմանավորված էր ինչպես էջմիածնում վանական դպրոցը վերաբացելու, այնպես էլ 1635-1637 թթ. Հովհաննավանքի դպրոցն էջմիածին տեղափոխելու հետ. «Եւ զգլխատունն զոր ի Յոհաննավանք հաստատեցին, սա ևս կարի հաստատեաց, և ուսմամբ և առաքինութեամբ վարժեալ հասոյց ի կատարելութիւն. և յետ ամաց ինչ փոխեաց ի Յոհաննավանքից և երբ ի սուրբ էջմիածինն, և անդ կարգեաց զգլխորդն...»¹¹³:

Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք, Մայր Աթոռում բազմամարդ միաբանութեան հաստատման ու գոյութեան վերաբերյալ մի ուշադրավ վկայութիւն է պահպանվել նաև Դավիթ Բաղիշեցու մոտ: Խոսելով Մայր տաճարի և շրջակա վանքերի 1620-30-ական թթ. նորոգումների մասին՝ Բաղիշեցին վկայում է. «...զթիւ վարդապետաց ժամանակի սորա [ո՞] կարէ ընդ գրով արկանել, զի ձեռնադրեաց սա աւելի քան զՆ. (400) եպիսկոպոս և վարդապետ, որոց ամենեցուն

րարական գործունեությունը, «Կանթեղ», 2011, էջ 133-137:

¹¹² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 266:

¹¹³ Նույն տեղում:

վերակացու և զլուխ Յակոբ Զուղայեցի»¹¹⁴: Ժամանակագիրը թվարկում է նաև առավել հայտնի վարդապետների անունները. «Էին աւուրս սորա անւանի վարդապետք նախ՝ Յակոբ վարդապետ Զուղայեցի, որ հետո ժառանգեաց զաթոռն սուրբ, Զաքարիայ վարդապետ Վաղարշապատու, Խաչատուր վարդապետ Աքուլեցի, Եսայի Երնջակոյ, միւս Խաչատուր վարդապետ Ասպահանցի, Գրիգոր վարդապետ Կեսարացի, Կարապետ վարդապետ Մոկացի, օծեալ ձեռամբ սորա Յոհաննէս Ուրհայեցի, Բարսեղ առաջնորդ Ամթայ, Գաւրուցի, Խաչատուր վարդապետ, աշակերտ Բուժիկ Յոհանիսի, աշակերտի Բարսղի, որ շինեաց զԱմիրդօլու սուրբ Յովաննէսն...»¹¹⁵: Վերոնշյալ հոգևորականներից ոմանք թաղված են Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում:

Կարելի է հավաստել, որ ի վերջո հիշյալ հայրապետների գործունեութեամբ է պայմանավորված տվյալ ժամանակաշրջանում Մայր Աթոռում կանոնավոր միաբանութեան հաստատումը, որի մասին են վկայում նաև ԿԴ բազմաթիվ վավերագրերն ու միաբանական ցուցակները, ինչպես նաև Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի ժե. և հետագա դարերով թվագրվող ավելի քան 400 տապանագրերը (տե՛ս «Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցը» ենթագլուխը):

Փիլիպոս կաթողիկոսի նորոգչական աշխատանքների համար նպաստավոր պայմանների ստեղծման ակունքները պատմաբան Հ. Թորոսյանը մեկնաբանում է այսպես. «Դրան մեծապես նպաստեց նաև իրանական շահերի և տեղական որոշ կառավարիչների ներքին քաղաքականութիւնը, որոնք, երկրի տնտեսական շահերից ելնելով, նպաստում էին տեղի ժողովրդի կառուցողական աշխատանքներին»¹¹⁶:

Փիլիպոս կաթողիկոսի բոլոր գործու-

նեութեան արգասիքն է նաև Մայր տաճարի գլխավոր զանգակատան կառուցումը, որի մասին Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «...Փիլիպոս կաթողիկոսն ի սուրբ էջմիածին, սկիզբն արար շինութեան զանգակատանն, որոյ սկիզբն և հիմնարկութիւնն եղև ի թուականիս մերում ՌՃԳ. (1654) յաւուրս աղուհացից. յարեմտից կողմն մեծի տաճարին Աստուծոյ Սուրբ էջմիածնի, ի վերայ արեւմտեան դրան նորին հուպ և կից որմոյ նորին...»¹¹⁷:

Մայր տաճարի զանգակատունը, որը ԺԳ-ԺԴ. դդ. ձևավորված հոգևոր աշտարակաձև երկհարկ-եռահարկ կառույցներին բնորոշ օրինակներից է¹¹⁸ (նկ. 5), կառուցվել է մեծահարուստ վաճառական Անտոն Զելալի (Չալալի) մեկենասութեամբ, որին զիմելով Փիլիպոս կաթողիկոսն ասել է, թե «...հարկ է քեզ զի ըստ արգոյաւոր անուան քում երևելի յիշատակ հոգևոր թողցես քեզ յերկրի, յորոց մինն այս է, որ առաջի կայ քեզ. որ է զանգակատունն էջմիածնի, որ կարի հարկաւոր է...»¹¹⁹: Փիլիպոս կաթողիկոսին հաջորդում է ավարտին հասցնել միայն զանգակատան սյուների ներքին կամարների կառուցումը, քանի որ վերջինս վախճանվում է 1655 թ.՝ գործի շարունակութիւնը թողնելով իր հաջորդ Հակոբ Դ. Զուղայեցուն (1655-1680)¹²⁰:

Հակոբ Զուղայեցու և նրա օրոք Մայր Աթոռի անվանի վարդապետների ու միաբանների մասին Դավիթ Բաղիշեցին վկայում է. «Թվին ՌՃԴ. (1655) նստաւ կա-

¹¹⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 276:

¹¹⁸ Մ. Տասրաթյան, էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան ճարտարապետությունը, Տարեգիրք. գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 24:

¹¹⁹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 276:

¹²⁰ Ս. Ծոցիկյանը զանգակատան կառուցման ժամանակի վերաբերյալ գրում է, որ «Ձայն շինել տալ սկսած է Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի կաթողիկոս՝ 1655-ին: Աւարտած է եղիագար Այնթապցին, 1682-ին»: Մ. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., Կալիֆորնիա, 1917, էջ 16: Կարծում ենք՝ հեղինակը շփոթել է եղիագար կաթողիկոսի օրոք տաճարի խորանների վրա կառուցված երեք փոքր զանգակատուն - գմբեթների հետ և զանգակատան ավարտը ևս վերագրել նրան:

¹⁰⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 258:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 260:

¹⁰⁹ Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությունը, Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 358-359:

¹¹⁰ Առ, Երկերի ժողովածու, Գայոց պատմություն, հ. Երրորդ, գիրք առաջին, Երևան, 1969, էջ 299-300:

¹¹¹ Էդվարդ Տակոբյան, Փիլիպոս Աղբակեցու շինա-

ենթագլուխը, արձ. 154): Մովսեսը մահացել է 1657 թ., այսինքն՝ զանգակատան կառուցման ընթացքում, և թաղվել Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում: Տապանագրից պարզվում է, որ նա ևս կրել է «քարահատ» կոչումը և մահացել դժբախտ պատահարից՝ վայր ընկնելով զանգակատան վերին հարկից:

13. Վերոնշյալ վիմագրերից ձախ՝ մեկ այլ խաչաքանդակի ստորին մասում, զանգակատան որմնանկարիչ Նաղաշ Հովնաթանի ավագ ժամանակակից, «ոսկերիճ» Զաքարեի հնգատող հիշատակագրությունն է:

ՄԲ Խ Ա. ՉՍ Յ Ի Դ Շ Ա. Տ/Ա. Կ Է
ՈՍԿԵՐԻԺ/Զ Ա. Ք Ա. ՐԵ ԻՆ,
ՈՐ ՆԿԱՐ/ԵՑ ԶԱՆԿ Ա. ԿԱՏՈՒՆՍ¹³²:

Շինությունն առաջին և երկրորդ հարկերը ներքուստ պատված են որմնանկարներով, որոնց հեղինակը Զաքարեն է, որն ըստ Ս. Սաղումյանի՝ Սահակ և Մովսես ճարտարապետների հետ պետք է որ համահեղինակ լինեն նաև կառուցի բաղաժանր քանդակները¹³³: Թեև նա ըստ վիմագրի նկարագրող է զանգակատունը, սակայն դատելով կառուցիցից՝ տիրապետել է նաև քանդակագործությունը: Հիմք ընդունելով տաճարի արևմտյան մուտքի ճակատասալի վերոնշյալ արձանագրությունը (արձ. 10)՝ ճարտարապետ Մ. Հասրաթյանը կարծում է, որ Զաքարեն նկարագրողումներն իրականացրել է 1664 թ.¹³⁴:

14. Նախորդից ձախ առկա է մեկ այլ խաչաքանդակ, որի ստորին մասում հետևյալ երկտող արձանագրությունն է:

ՄԲ Խ Ա. ՉՍ ԲԱՐԵՆ/ԱԻՍ ՏՐ
ՕՎԱՆ Ի Ս Ի Ն¹³⁵:

¹³² Նույն տեղում, էջ 32:

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ Մ. Հասրաթյան, Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան ճարտարապետությունը, էջ 25:

¹³⁵ Մ. Սաղումյան, Երբ և ովքեր են կառուցել..., էջ 32:

Ըստ Դավրիժեցու՝ 1651-1653 թթ., երբ Ս. Գայանե և Ս. Հռիփսիմե վանքերում տարվում էին վերանորոգման աշխատանքներ, Փլիլպոս կաթողիկոսը դրանց վերակացու է կարգում ոմն Հովհաննես արեղայի, ով էր «այր արդիւնաւոր եւ գործօնեայ եւ խորհրդական խորհրդով»¹³⁶: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ Ս. Սաղումյանը հավանական է համարում, որ վիմագրում հիշատակված Հովհաննեսը (Օվանես) միևնույն անձն է, որը հետո դարձել է նաև զանգակատան աշխատանքների հսկիչ-վերակացուն¹³⁷:

Զանգակատան երկրորդ հարկի արևելյան լանջաբաժան ծածկասալին հիշատակված է եղել նաև Մարգար վարպետի անունը, որը մենք տեղում չգտանք: Տանիքի հետագա նորոգումների ժամանակ հավանաբար քարը հեռացրել են¹³⁸:

15. Զանգակատան միջնահարկի արևելահայաց բարձրադիր ու դժվարամատչելի տեղում առկա է մեկ այլ արձանագրություն, 5 տող.

ԿԵ ՍԱՆՅԻՄԻԱՐԻ:
ՈՒՄԱՆԱՐԻ ԵՋՄԻԱԾՆԻ ԴԵ
ԶԵ ՌԵԽՈՎ: ՕՎԵՐՄԱՍՕՎԵՐ
ՈՐԶՈՂԱՆԱՍ: ՕՎԵՐԵ ԶՈՂՔԶԻՄԵ
ՔՅԻՇԵ ԱԼԵԶԻՖԻԷ ԱՄԵՆ

ԿԵՍԱՐԱՑԻ Ա. [ՍՏՈՒԱ.] ԾԱՏՈՒՐ/
ՈՐ ՍԱ. Է ԼՈՒՍԱՐԱՐ ՄԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ
/ ԶԵՌԱՄԲ ԻՄՕՎ ՕՎԲ ՈՐ ՏԱՍ ՕՎ
ԶԵՌ./ ՈՐ ՀՈՂԱՆԱՍ, ՕՎ ԸՆԴԵՐՑՈՂԲ
ԶԻՍ ԻՇ [ԵՑԷ] Ք ՅԻՇԵԱԼ ԼԻԶԻՔ
Ի ՔԷ ԱՄԷՆ. ԹՎԻՆ ՌՃԵ. (1656)¹³⁹:

աղ. 2, ցկ. 12 ա

Արձանագրության թվականը փակագրով է: Երրորդ տողի «ՈՎԲ ՈՐ ՏԱՍ» հատվածը կասկածելի է: Հնարավոր է Բ-ի փոխարեն

¹³⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 267:

¹³⁷ Մ. Սաղումյան, Երբ և ովքեր են կառուցել..., էջ 32:

¹³⁸ Նույնի, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր», 1980, ք. 3, էջ 87:

¹³⁹ Նույնի, Վիմագիր մասունքներ, էջ 106-107:

«ԳՐ» կցագիր լինի, որը թերևս պետք է կարդալ «ԳԻՐ», այսինքն՝ «ՈՎ ԳԻՐ ՈՐ ՏԱՍ»: Վիմագրում հիշատակվում է Ս. Էջմիածնի լուսարար Աստվածատուր Կեսարացին: Լուսարարները եկեղեցու պաշտոնյաներից էին, ովքեր հսկում էին եկեղեցու ներքին բարեգործություն, լուսավորություն, զգեստավորման և այլնի վրա¹⁴⁰: Աստվածատուր լուսարարը հավանաբար իր մասնակցությունն է ունեցել զանգակատան կառուցման գործում և վախճանվել 1656 թ.:

Այս և զանգակատան շինարար վարպետների անունները կրող վերոնշյալ արձանագրությունների վրա առկա են կարմիր ներկի հետքեր, որոնք, ըստ Սաղումյանի¹⁴¹, նախկինում հանված էստամպաժի արդյունքն են, սակայն երբ կամ ինչ նպատակով է այն արվել, հայտնի չէ: Ենթադրելի է, որ հետագայում արձանագրությունները ներկել են տեսանելի՝ վերծանությունը դյուրին դարձնելու նպատակով:

16. Նախորդից քիչ վեր փորագրված է հետևյալ թվագիրը:

ԹՎ

ԹՎ ԻՆ. Ռ. (1551):

աղ. 2, ցկ. 12 ք

Հիշյալ թվականը և վերջինիս մոտ ագուցված Ռ. (1641) թվակիր խաչքարի (տե՛ս «Մայրավանքի խաչքարերը» ենթագլուխը, արձ. 134) գրություններն ըստ Սաղումյանի կասկածելի են¹⁴², քանի որ թվագրված են զանգակատան կառուցումից շատ ավելի վաղ: Խաչքարը լիովին համապատասխանում է նշյալ թվականին, որն ըստ էության բերվել է այլ վայրից, իսկ 1551 տարեթիվը հավանաբար վերաբերում է նախկինում կատարված որևէ աշխատանքի, կամ պարզապես փորագրումը կիսատ է մնացել:

¹⁴⁰ Մյու. Մայրասեան, Հայերեն բացատրական բառարան, Կ. երկրորդ, Երևան, 1944, էջ 215 (այսուհետ՝ Հայերեն բացատրական բառարան):

¹⁴¹ Մ. Սաղումյան, Երբ և ովքեր են կառուցել..., էջ 30:

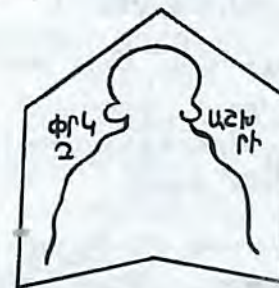
¹⁴² Նույն տեղում, էջ 28:

քի, կամ պարզապես փորագրումը կիսատ է մնացել:

Համաձայն Հայր Ալիշանի հաղորդման՝ զանգակատան երրորդ հարկաբաժնի զանգերից մեկին եղել է տիբեթերեն արձանագրություն, որի գրչանկարը նա զետեղել է իր ուսումնասիրությունում¹⁴³, սակայն չի մեկնել բովանդակությունը¹⁴⁴:

Զանգակատունն աչքի է ընկնում բուսական ու կենդանական բարձրարվեստ քանդակներով, հյուսածո զարդերով, իսկ միջնահարկի ճակտոններին՝ արտաքուստ, արևմուտքից՝ Քրիստոսի, հյուսիսից՝ Տրդատ արքայի, իսկ հարավային կողմից՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի բարձրաքանդակներն են, որոնց շուրջ կան նաև կարճառոտ գրություններ:

17. Քրիստոսի բարձրաքանդակի երկու կողմում.

ՓՐԿ/Ի Զ ԱՇԽ/Ա Ր [Հ] Ի¹⁴⁴:

աղ. 2, ցկ. 13

18. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի բարձրաքանդակի երկու կողմում.

ՄԲ ԳՐԻ/ԳՐԻ ԼՈՒՍԱՐԱՐ/Ի Զ¹⁴⁵:

աղ. 2, ցկ. 14

¹⁴³ Ալիշան, էջ 221:

¹⁴⁴ Մ. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 107:

¹⁴⁵ Նույն տեղում:

որը տարածվում էր նաև թուրքահայերի վրա: Սրանից հետո եղիազարը միջնորդներով գալիս, հնազանդվում ու մեղայական է խնդրում¹⁵⁰:

Հակոբ Զուղայեցուց հետո օծվելով կաթողիկոս՝ եղիազար Այնթապցին ևս զբաղվում է եկեղեցաշինությամբ: Նա նախ վերացնում է Մայր Աթոռի մնացյալ սլարտեբերը, ապա կառուցում ու նորոգում վանքեր, եկեղեցիներ, իսկ Մայր տաճարի ներսում՝ Իջման տեղում, քարե չորս սյուներով և պատարագի սեղանով կաթողիկե է կառուցում: Սա այն տեղն էր, ուր ըստ Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի՝ «լուսավոր այրը» հարվածեց ձեռքի ոսկե ուռով՝ դրանով իսկ նշադրելով տաճարի կառուցման վայրը: Հետագայում Աբրահամ Բ. Խոշաբեցի (1730-1734) կաթողիկոսի հոգածությամբ Իջման սեղանը շրջափակում են պղնձյա ճաղավանդակով, որն ունեւր երկու դուռ՝ հարավից և արևմուտքից: Արևմտյան դռան վրա փորագրված է եղել հետևյալը.

27. «Ի թուին ՌձՁԱ. (1732) ի հայրապետութեան Աբրահամ կաթողիկոսի, հոգաբարձութեամբ նորին շինեցաւ շրջապատ ճաղերս իջման տեղոյն Քրիստոսի գեղեցիկ շինմամբ, յիշեցեք ի Տէր»¹⁵¹:

Ըստ Ղ. Փիրղալեմյանի՝ վանդակաճաղերի կառուցողը էրզրումցի Միքայել վարդապետն է¹⁵²:

Աբրահամ Խոշաբեցին երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Շիրվանցու (Գրիգոր Զ. Շղթայակիր¹⁵³, 1715-1749) քրոջ որդին էր: Հաստատվելով Մշո Ս. Կարապետ վանքում Աբրահամ վարդապետը վանքը պարտքերից ազատելու մտահոգությամբ այլ վարդապետների հետ զբաղվում է նվիր-

րահավաքությամբ: 1730 թ. ընտրվելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ նա վայելում է երուսաղեմի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների աջակցությունը¹⁵⁴: Կաթողիկոսության տարիներին վերանորոգում է Ս. Էջմիածինն ու շրջակա վանքերը: Նրա օրոք տաճարի ավագ սեղանի երկու կողմում կառուցվում են նաև պատարագի սեղաններ՝ աջից՝ Ս. Հակոբյանց առաքյալների, ձախից՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անուններով: Վերջիններիս վերնամասերը փայտից էին, որոնցից աջի հարավային կողմում սև ներկով գրված է եղել հետևյալը.

28. «Հրաշակերտեալ տաճար փառաց վասն զենման գառին կենաց ի փրկութիւն մարդկան մեղաց յանուն երկուցն Յակոբեանց եղբօր եւ որոտմանց՝ Աբրահամու վեհին արդեանց ի վայելումն Հայոց ազանց, ի ներ թուոջ մերում ազանց Ռձ. (1100) ութսուն եւ երկուց թուին ՌձՁԲ. (1733)»¹⁵⁵:

Հիշյալ սեղանները հեռացվել են Խրիմյան Հայրիկի (1892-1907) օրոք, քանի որ «խորաններն անյարմար կազմ մը ու դիրք մը ունէին»¹⁵⁶:

Դառնալով եղիազար կաթողիկոսի գործունեությանը՝ հավելենք, որ նա, գետնից փոքր-ինչ բարձրացնելով տաճարի հարավային և հյուսիսային խորանները, կառուցել է պատարագի մեկական սեղաններ՝ Հովհաննու Ս. Կարապետի և Ս. Ստեփանոսի անուններով¹⁵⁷, ուր նշյալ սրբերի հիշատակի օրերին, ինչպես նաև սարկավազական ձեռնադրությունների ժամանակ մատուցվում է Սուրբ Պատարագ: Սեղանները, սակայն, հիմնականում ծառայել են եպիսկոպոսական ձեռնադրության արարողությունների համար. հիշյալ ձեռնադրության ծիսակարգում կա հատուկ մաս, որը

մինչ օրս տեղի է ունենում Ս. Ստեփանոսի խորանի վրա:

29. Հարավային խորանին եղել է հետևյալ արձանագրությունը.

«Յիշատակ սուրբ Յովհաննես խորանս եղիազար կաթողիկոսին, ի թուին ՌձԼԳ. (1684)»¹⁵⁸:

30. Հյուսիսային խորանի արձանագրությունը.

«Յիշատակ է սուրբ Ստեփաննոսի սեղանս եղիազար կաթողիկոսին, թուին ՌձԼԳ. (1684)»¹⁵⁹:

31. Հյուսիսային խորանում կառուցված պատարագի սեղանի (նկ. 6) ճակատային մասում հետևյալ արձանագրությունն է՝ 5 տող.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է/ ՊՐՕՊԻՏՍ [ձ] Ե/
ՂԵ [Ա.] ԶԱՐ Կ [Ա.] Թ [ՈՒ] Ղ [Ի] ԿՈ/ՍԻ
ՀՈՈՄԿԼԱՅԵՑԻՈՅ, ԹՎԻՆ ՌձԼԲ. (1683):

աղ. 3, 64, 22

Ենթադրելի է, որ «ՊՐՕՊԻՏ» բառն ունի հունական ծագում, իսկ դրան մոտ բառերը ստուգաբանվում են նախաշեմ, խոնարհման վայր իմաստներով¹⁶⁰: Այս դեպքում թերևս նկատի է առնվում խորանը կամ պատարագի սեղանը: Անհասկանալի է մնում երկրորդ տողում «ձ» գրի առկայությունը:

Եղիազար կաթողիկոսը Մայր տաճարի արևելյան, հյուսիսային և հարավային խորանների վրա կառուցում է զանգակատուն-

գմբեթները¹⁶¹: Նրա շինարարական գործունեության մասին Զաքարիա Սարկավազը գրում է. «Այլ և կանգնեաց կճեայ Կաթողիկէ ի վերայ Իջման տեղին. և հաստատեաց սեղան՝ առնել պատարագ. և յերկու կողմն եկեղեցւոյն բարձրացոյց յերկէ, և արար ամպիոն, և կանգնեաց սեղան պատարագի: Եւ շինեաց որմն ի մէջ եկեղեցւոյն ի հարաւոյ դրանէն մինչև ի դուռն հիւսիսոյ. զի անդ կացցեն յաղօթս, և մի առաջի աւագ խորանին: Եւ ի տանիս եկեղեցւոյն յերիս տեղիս կանգնեաց Կաթողիկէ»¹⁶²: Հետագայում Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վարդապետն իր դժգոհությունն է հայտնում վերջին դարերում ավելացված կառույցների վերաբերյալ նշելով, որ դրանք խաթարում են Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը, որ հիմնարկել էր Վահան Մամիկոնյանը և լրացրել Կոմիտաս կաթողիկոսը¹⁶³:

1921 թ. մարտի 27-ի վաղ առավոտյան փլուզվում է Մայր տաճարի հարավային զանգակատունը: Փլուզման հանգամանքներն ուսումնասիրող ճարտարապետ Ալ. Թամանյանի համոզմամբ՝ այն տեղի էր ունեցել շինարար վարպետների կողմից արսիղն անխնա ծանրաբեռնելու և վերջինիս պատերի խաբխրման հետևանքով¹⁶⁴: 1923 թ. միջոցառումներ են ձեռնարկվում նախևառաջ արսիղի վնասված մասերը նորոգելու և ամրակայելու ուղղությամբ, իսկ զանգակատունը վերականգնելու

¹⁵⁰ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Զամբը, էջ 25: Լեո, հ. երրորդ, գիրք առաջին, էջ 310-311:

¹⁵¹ Շահխաթունեանց, էջ 33: Այիշան, էջ 220: ՄՄ ծեռ. ԳՊ 6273, էջ 364բ: ՎՏ, էջ 209:

¹⁵² ՄՄ ծեռ. ԳՊ 6273, էջ 364բ:

¹⁵³ Երուսաղեմի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակրի մասին մանրամասն տե՛ս Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք, էջ 244-246:

¹⁵⁴ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան, պրակ Ա., Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 10:

¹⁵⁵ Շահխաթունեանց, էջ 33: Այիշան, էջ 221: ՄՄ ծեռ. ԳՊ 6273, էջ 352ա: Էփրիկյան, էջ 22: ՎՏ, էջ 209:

¹⁵⁶ Ս. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 14:

¹⁵⁷ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Զամբը, էջ 26:

¹⁵⁸ Շահխաթունեանց, էջ 29: Այիշան, էջ 220: Էփրիկյան, էջ 20: ՎՏ, էջ 196: Վ. Յարությանեան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 43:

¹⁵⁹ Շահխաթունեանց, էջ 30: Այիշան, էջ 221: Էփրիկյան, էջ 22: ՎՏ, էջ 196: Վ. Յարությանեան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 43:

¹⁶⁰ Древнегреческо - русский словарь, составил И. Х. Дворецкий, том II, Москва, 1958, с. 1394-1395.

¹⁶¹ Զանգակատների ճակատային մասերում՝ երկու կողմից, առկա են սերովբեների պատկերաքանդակներ, իսկ հյուսիսային և արևելյան զանգակատների կենտրոնական ճակատներին՝ դիմաքանդակներ: Վարկածներ կան, թե դրանցից մեկը Շահ-Աբասն է կամ պոլսահայ բարերար Անտոն Չելեպին, իսկ մյուսը՝ եղիազար կաթողիկոսը: Տե՛ս Էմին տարկավազ Խաչատրյան (Հայր Թովմա), Սուրբ Էջմիածնի ճարտարապետության պատմությունը (Դ-ԻԱ. դդ.), (ավարտաճառ), Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 63:

¹⁶² Զարարեայ Մարկասազի Պատմագրություն, հ. երկրորդ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 107:

¹⁶³ Մեսրոպ վարդապետ [Տեղ-Մոսխայան], Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիներ, պրակ Ա., Էջմիածին, 1904, էջ 94:

¹⁶⁴ Թ. Թորանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. երկրորդ, էջ 64:

177 Հահիաթունեանց, էջ 90: Ալիշան, էջ 228: ՍՍ ձեռ.
Զմբ 6273, էջ 363աբ: Էփրիկյան, էջ 37: ՎՏ, էջ 204:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Շինեցաւ պատրիարքարանս ի յիշատակ Ակնցի մահտեսի Մինասի որդի ՍԵՂԲՈՍԻՆ ԵՒ ԿԱՄՐԿԱՊՅԻ ՆԱԶԱՐԻ ՈՐԴՕՑ՝ ՄԱՀ [ՏԵ] ՍԻ ԱՌ [Ա.] Բ [Ե] ԼԻՆ, ՄԱՐՏ [Ի] ՐՈՍԻՆ ԵՒ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ ԵՒ ԱՄ [ԵՆԱՅՆ] ԶԱՐՄԻՅՆ Ն [Ո] ՅԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃՀ. (1721) Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ն ՏՐ Ա. [ՍՏՈՒԱ.] Ծ [Ա.] ՏՐ [Ո] Յ Ս [Ր] Բ [Ա.] Զ [Ա.] Ն Կ [Ա.] Թ [Ո] ԻՂԻԿ [Ո] ՍԻՆ ԱՄ [ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՀՈԳԱԲ [Ա.] ՐՁՈՒԹ [ԵԱՄ] ԲԲ ՏՐ ՅՈՎԱՆՆԻՍԻ ԵԼ ԵՒ ՊԵՐՈՍԻ վարդապետաց¹⁸⁶։
աղ. 3, Գկ. 28 (հատված)

Կաթողիկոսարանը նորոգվել է Վազգեն հայրապետի օրոք՝ 1967 թ., ինչի մասին վկայում է գահավորակի հարավային կողմում առկա միատող արձանագրությունը. «ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ, ՌՆԺԶ. (1967)»:

Կատարելությունը աչքի է ընկնում հատկապես տաճարի ավագ խորանի բեմի ճակատային մասը, ուր առանձին խորաններում պատկերված են տասներկու առաքյալները, կենտրոնում՝ Տիրամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, իսկ ծայրամասերում՝ Ստեփանոս Նախավկան ու Փրկիչը (նկ. 8):

Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ Կարապետ Բ. Ունեցի (1726-1729) կաթողիկոսը. «...ետ նկարել զպատկերս երկոտասան Առաքելոցն ի ճակատ Աւագ խորանին և ետ ծաղկել ոսկոգոծ և գեղեցիկ գունօք»¹⁸⁷, իսկ Աբրահամ Խոջաբեցին. «...ի մէջ մեծի Տաճարիս զառաջնոյ դասի երկուս սեղանս կառոյց և անուանեաց սուրբ Յակոբ և սուրբ Լուսաւորիչ: Զորս և զարդարեաց

ծաղկօք և մարգարէական պատկերովք: Եւ զամենայն պատկերսն՝ որք գոն ի յորմունսն և ի սիւնսն տաճարին՝ սա ետ նկարել»¹⁸⁸: Նկարազարդումները հետագայում նորացվել են Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի օրոք:

Ուշագրավ են եկեղեցու ավանդատների ընդերքոված գաղտնավորով (սաղափով) մարգարտապատ դռները, որոնք ներկայումս պահպանում են Հայաստանի պատմության թանգարանում (նկ. 9, 10): Դրանց վրա առկա են նաև եռատող արձանագրություններ, որոնք վատ են պահպանվել: Վերծանություններում վերականգնումներն արված են ըստ Շահխաթունյանցի: Դռների վերին մասում գիրը երկտող է, իսկ ստորին հատվածում՝ միատող:

38. Հարավային ավանդատան դռան արձանագրությունը.

ԻՅՐԱՊԱՏՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՍՊՈՒ ԴԵՂՅԻ Ա.Զ [ԱՏ] ԵՆ [Յ ՍԱՌԱՖ ՅԱԿՈԲԻՆ ԵՒ] Հ [Ո] Գ [ԱՐԱՐՁՈՒԹԵԱՄ] Բ Բ [Ա.] ՂԻ [Շ] ԵՑԻ ՅՈՎԱՆՆԵՍ Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՌՃՀ. (1721) ԹՎԻՆ¹⁹⁰։

ԻՅՐԱՊԱՏՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՍՊՈՒ ԴԵՂՅԻ Ա.Զ [ԱՏ] ԵՆ [Յ ՍԱՌԱՖ ՅԱԿՈԲԻՆ ԵՒ] Հ [Ո] Գ [ԱՐԱՐՁՈՒԹԵԱՄ] Բ Բ [Ա.] ՂԻ [Շ] ԵՑԻ ՅՈՎԱՆՆԵՍ Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՌՃՀ. (1721) ԹՎԻՆ¹⁸⁹։

Ի Հ [Ա.] ՅՐ [Ա.] Պ [Ե] ՏՈՒԹԵ [ԱՆ] ՏՆ Ա. [ՍՏՈՒԱ.] ԾԱՏՈՒՐ ՍՐԲԱԶԱՆԻ, Յ [Ի] Շ [Ա.] Տ [Ա.] Կ ԵՍՊՈՒ Դ [ԵՂ/ՅԻ Ա.Զ] ԱՏԵ [Ն] Յ Ս [Ա.] Ռ [Ա.] Ֆ [ՅԱԿՈՎԲԻՆ ԵՒ] Հ [ՈԳԱ] ԲԱՐՁՈՒ [ԹԵԱՄ] Բ Ա. [ՍՏԱ] Պ [ԱՏ] / ՅԻ ՊԵՏՐՈՍ Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՌՃՀ. (1721) ԹՎԻՆ¹⁸⁹։

աղ. 4, Գկ. 29

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 30:

¹⁸⁹ Շահխաթունյանց, էջ 44: Այլուս, էջ 219: ՎՏ, էջ 207-208: Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, աշխատասիրությամբ՝ Եվգենի Մուշեղյանի, Երևան, 1964, էջ 64-65, արձ. 32:

¹⁸⁶ Շահխաթունյանց, էջ 43-44: ՎՏ, էջ 207:

¹⁸⁷ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, էջ 28:

39. Հյուսիսային ավանդատան դռան արձանագրությունը.

ԻՅՐԱՊԱՏՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՍՊՈՒ ԴԵՂՅԻ Ա.Զ [ԱՏ] ԵՆ [Յ ՍԱՌԱՖ ՅԱԿՈԲԻՆ ԵՒ] Հ [Ո] Գ [ԱՐԱՐՁՈՒԹԵԱՄ] Բ Բ [Ա.] ՂԻ [Շ] ԵՑԻ ՅՈՎԱՆՆԵՍ Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՌՃՀ. (1721) ԹՎԻՆ¹⁹⁰։

աղ. 4, Գկ. 30

Ապուղեցի Հակոբը հիշվում է իբրև սառափ: Այն արաբական ծագմամբ բառ է և նշանակում է դրամների (ոսկուց, արծաթից, պղնձից) առևտրով զբաղվող, վաճառական, որ կոչվում է նաև լուծայափոխ, սեղանավոր¹⁹¹:

Աստվածատուր կաթողիկոսի անվան հետ է կապված նաև Հավուց թառի վանքի՝ 1679 թ. երկրաշարժից ավերված եկեղեցու հետագա ճակատագիրը: 1721 թ. Աստվածատուր կաթողիկոսը քանդված եկեղեցու և դավթի քարերով նույն տեղում սկսում է կառուցել մի նոր եկեղեցի, որը լեզգիների (կովկասյան լեռնականներ) արշավանքի հետևանքով մնում է անավարտ: Եկեղեցին այդպես էլ չի անվանակոչվում և զբաղա-նություն մեջ հայտնի է իբրև Աստվածատուր Համադանցու եկեղեցի¹⁹²:

¹⁹⁰ Շահխաթունյանց, էջ 45: ՎՏ, էջ 208: Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, էջ 65-66, արձ. 33:

¹⁹¹ Հայերեն բացատրական բառարան, Կ. չորրորդ, էջ 185, 199: Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Կ. Ե., Երևան, 2008, էջ 269:

¹⁹² Գարեգին արք. Յովսեփյանց, Հալուց թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ, 1937, էջ 10, 33: Տես նաև Կ. Մաթևոսյան, Հավուց թառի վանքը,

Աստվածատուր Համադանցուց հետո կատարած շինարարական աշխատանքներով աչքի է ընկնում Ղազար Ա. Ջահկեցին (1737-1751), որին Սիմեոն Երևանցին բնորոշում է իբրև «այր գիտնական և ճարտարակերպ, հանճարեղ և փառապերծ»¹⁹³: Մի շարք քաղաքներում (Եվդոկիա, Կեսարիա, Կաֆա, Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա և այլն) նվիրակ Ղազար Ջահկեցին օծվելով կաթողիկոս՝ տաճարի հարավարևմտյան կողմում նախաձեռնում է հին վեհարանի, ապա «Ղազարապատ» հյուրանոցի կառուցման աշխատանքները: Հյուրատան հարավային մեծ դռանը հետևյալ արձանագրությունն է եղել.

40. «Ի ՌՃՂԹ. (1750) աստուածային շնորհիւ ցեալ տէր Ղազարոս հովիւն ընտրեալ եւ պատրիարքն մեր գովեալ կրկին զաթոռս լուսաւորեալ չքնաղ ձեւով ազնիւ կազմեալ զոր տեսանողքն եղեն ափշեալ քաղցր անումը զսա պսակեալ Ղազարապատ վերածայնեալ»¹⁹⁴:

Ղազար կաթողիկոսի կառուցած վեհարանի շենքը հնում կոչվել է նաև պատրիարքարան: Դեռևս Մովսես, ապա Փրկիչու կաթողիկոսների օրոք կառուցված շենքը ժամանակի ընթացքում անմխիթար վիճակում է հայտնվել, ուստի Ղազար կաթողիկոսը շենքը կառուցել է հիմքից: Մինչ 1962 թ. այն ծառայել է որպես վեհարան, ունեցել ընդունելությունների սրահ, գահասրահ («Մաղկյալ դահլիճ»)՝ զարդարված Հովնաթանյանների որմնանկարներով: 1968 թ. Վազգեն վեհափառ հայրապետի ցանկություններով այն վերածվել է թանգարանի, ուր ցուցադրվում են հայրապետական իրեր, եկեղեցական պարագաներ, պատկերներ և այլն: Ներկայումս հին վեհարանը վերանորոգվում և ամրակայվում է¹⁹⁵:

Երևան, 2012, էջ 45, 101:

¹⁹³ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, էջ 31:

¹⁹⁴ Շահխաթունյանց, էջ 91: Այլուս, էջ 229: Երկրկյան, էջ 31: ՎՏ, էջ 210: Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 63:

¹⁹⁵ Հին վեհարանի կաթողիկոսական հարկաբաժնում է կանգնեցված ծագումով Գուշավանքից ԺԳ. դարի

41. Արձանագիրը քար՝ զետեղված «Ղա-
զարապատ»-ի միջանցք-կամարասրահի
աջակողմյան որմին, 4 տող.

ՇՆՈՐՀՕՔԱՐԱՐԶԻՆ ԶՔՆԱՂ
ԿԱՆԳՆԵՑԱԼԻ ԲԱԶՄԱԾԱԽ ԱՐԴԵԱՄԲ/
ԶՊԱՏՐԻԱՐԳԱՐԱՆՍ ԱՅՍ ԳԵՂԵՑԻԿ ՏԵՍԵԱՄԲ
ԵՒ ՄԵԾԻՆԱԶԱՐԻ ՄԲԷԼԵ ՀԻՆ ԶԵՆԱՄԲ 90

ՇՆՈՐՀՕՔԱՐԱՐԶԻՆ ԶՔՆԱՂ
ՅՈՐԻՆՄԱՄԲ/ ԿԱՌՈՒՅԵԱԼ
ԿԱՆԳՆԵՑԱԼԻ ԲԱԶՄԱԾԱԽ ԱՐԴԵԱՄԲ/
ԶՊԱՏՐԻԱՐԳԱՐԱՆՍ ԱՅՍ ԳԵՂԵՑԻԿ
ՏԵՍԵԱՄԲ/ ԵՒ ՄԵԾԻՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
Ս [Ր] Բ [Ա.ԶԱՆ] ՎԵՀԻՆ ԶԵՆԱՄԲ.
1190 (1741)¹⁹⁶:
աղ. 4, նկ. 31

42. Ղազար կաթողիկոսի անվան հիշա-
տակամբ մեկ այլ արձանագրություն է
փորագրված հիշյալ կամարասրահի կենտ-
րոնական մասում, 7 տող.

ՀԱՍՏԻՉՆ ՀԱՆՈՒՐՅ Ի ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ
ԶՄԵՁ ՍԻՐԵԱՑ/ ԶՏՐ ՂԱԶԱՐՈՍ
ԶԻՐ ՍԻՐԵԼԻՆ ՄԵՁ ՊԱՐԳԵԵԵԱՑ/
ՈՐ ԶՄԲ ԶԱԹՈՈՍ ՍՈՎԻՄԲ ԶԵՆԱՄԲ
ՆՈՐ ՆՈՐՈԳԵԱՑ/ ԵՒ ՀԻԱՀՐԱՇ

ՀԱՍՏԻՉՆ ՀԱՆՈՒՐՅ Ի ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ
ԶՄԵՁ ՍԻՐԵԱՑ/ ԶՏՐ ՂԱԶԱՐՈՍ
ԶԻՐ ՍԻՐԵԼԻՆ ՄԵՁ ՊԱՐԳԵԵԵԱՑ/
ՈՐ ԶՄԲ ԶԱԹՈՈՍ ՍՈՎԻՄԲ ԶԵՆԱՄԲ
ՆՈՐ ՆՈՐՈԳԵԱՑ/ ԵՒ ՀԻԱՀՐԱՇ

հայտնի խաչքարը, որի քանդակային մանրամաս-
ները հատուկ քննության են ենթարկել Հ. Պետրոս-
յանը: Ուշագրավ են հատկապես քիվի պատկերա-
քանդակները, մասնավորապես՝ կենտրոնի՝ քառա-
կերպերով շրջապատված սկավառակի մեջ աթո-
ռին բազմել է Ամենակալը: Սկավառակին կիսով
չափ պահպանված արձանագրությունից պարզ-
վում է, որ փորագրված է եղել Ղանիելի մարգա-
րեությունից մի հատված (Ղան., է., 9): Քառակերպից
աջ՝ ծնկաչոք դիրքով պատկերված է Ամարասի
եպիսկոպոս և խաչքարի պատվիրատու Վրթանեսը՝
գլխավերևում. «Վրթ [անես] եպ [ի] ս [կոպոս]»,
իսկ աջ կողմում՝ Ս. Գրիգորիսը. «Ս [ու] ը Գրի [գո-
րիս]» մակագրությամբ: Տե՛ս Ն. Պետրոսյան,
խաչքար..., էջ 156-157, նկ. 212, 213:

¹⁹⁶ Հախիսյան, էջ 92: Ալիշան, էջ 225: Էփրիկ-
յան, էջ 32: ՎՏ, էջ 210: Վ. Յարուխանյան, Սուրբ
Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 62:

ԿԵՐՏԵՑԵԼՈՎԻՍ ՅՈՅԺ ԶԱՐԴԱՐԵԱՑ/
ԱՌ Ի ՊԱՏԻ ՎԱՅԵԼՁՈՒԹԵ [ԱՆ]
ՄՕՐՍ ՓԱՌԱՑ/ ԵՒ Ի ՊԱՐԾԱՆՍ ՄԵՐՈՑ
Ա.ԶԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ/ ԱՒԱՐՏԵՑԱԻ
ՌՃՂԲ. (1743) ԹՈՒԻՆ¹⁹⁷:

աղ. 4, նկ. 32

2010 թ. մամռանը, հին վեհարանի հիմ-
նանորոգման աշխատանքների ընթացքում,
ինչպես վերը նշվեց, տարածքում իրակա-
նացվել են նաև հնագիտական պեղումներ
(ղեկավար՝ Ն. Հակոբյան): Աշխատանքների
ընթացքում հայտնաբերված տարաբնույթ
շինություններից բացի ուշագրավ են խեցե-
ղենի (հասարակ և ջնարակապատ), հախճա-
պակու, մետաղե առարկաների գտածոները,
որոնցից մեկն արձանագիր է:

43. Պղնձյա թաս՝ միատող (շուրջանակի)
արձանագրությամբ.

Յ [Ի] Շ [Ա.] Տ [Ա.] Է ԱՐԲԱՀԱՄԻՆ,
Ի Դ [ՈՒ] ՌՆ ՄԲ ԷԶՄԻԱԾՆԱ,
ԶԵՆԱՆԲ ՂԱԶԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ¹⁹⁸:

աղ. 4, նկ. 33

ԺԸ. դարին հարազատ թասի մակագրու-
թյան մեջ հիշատակված Ղազարը պատրաս-
տող վարպետի անունն է: Ե. Մուշեղյանը
նկատում է, որ Էջմիածնին նվիրված պղն-
ձեղեն ամանները մեծ մասամբ պատրաստ-
վել են Թոխաթում, որտեղ ԺԸ. դարի առա-
ջին քառորդում բնակվում էին պղնձագործ
վարպետներ Օհանը, Աղեքսանդրը, Ղազա-
րը և այլք: Նրանք հաճախ իրենց անուննե-

¹⁹⁷ Հախիսյան, էջ 92: Ալիշան, էջ 224-225:
Էփրիկյան, էջ 31: Վ. Յարուխանյան, Սուրբ
Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 62:

¹⁹⁸ Ն. Հակոբյան, Նորաբաց հնագիտական հուշար-
ձան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տարածքում, էջ 139:

րը թողնում էին ամանի ներսի կողմում՝
հաճախ իրենց անվանելով վարդապետ, վար-
պետ կամ վարդապետ, ինչպես տվյալ դեպ-
քում¹⁹⁹: Ղազար վարդապետի անվանակիր
և 1727 թվակիր որոշ իրեր պահվում են նաև
Հայաստանի պատմության թանգարա-
նում²⁰⁰:

ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին ևս մեծ թափ
են ստանում Մայր Աթոռում տարվող շի-
նարարական ու նորոգչական աշխատանք-
ները: Էջմիածնին նյութական օգնություն
ցույց տալու նպատակով զանազան վայրե-
րում ստեղծվել էին գանձանակներ, որոնց
կառավարիչներին (գանձապետին) նշանա-
կում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը²⁰¹: Այդ
են վկայում նաև Ս. Էջմիածնի միաբանական
գերեզմանոցի տապանագրերում քանիցս
հանդիպող «գանձապետ» պաշտոնի հիշա-
տակությունները (տե՛ս «Ս. Էջմիածնի միա-
բանական գերեզմանոց» ենթագլուխը):

Ընդարձակվել էր նաև տարբեր վայրեր
մեկնած նվիրականների թիվը. նրանց միջոցով
էին Մայր Աթոռ ուղարկվում հավաքված
գումարներն ու ընծաները, որոնց դիմաց
կաթողիկոսը համապատասխան ստացագիր
էր ուղարկում: Հավաքված գումարների
շնորհիվ իրականացվում էին շինարարական
աշխատանքներ, որոնց մասին կաթողիկոսա-
կան կոնդակներում ու նամակներում պահ-
պանվել են բազմաթիվ վկայություններ²⁰²:

Պատմաբան Հ. Փափազյանը, քննության
առնելով ՄՄ ԿԴ-ում պահվող թուրքական
մի քանի հարկացուցակներ, նկատում է, որ
հիշյալ ժամանակաշրջանում աճել է հատ-
կապես Վաղարշապատ գյուղից գանձվող
հարկերի ընդհանուր գումարը, որը «...
հարկերի ընդհանուր գումարը, որը «...
կարող էր առաջանալ նաև որոշ օբյեկտիվ
պատճառներից, ինչպես, օրինակ՝ բնակչու-
թյան աճ, ոռոգման ցանցի ընդարձակում,

¹⁹⁹ Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովա-
ծուների, պրակ 1, էջ 6:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 134, արձ. 214, 215:

²⁰¹ Դիվան հայոց պատմության (այսուհետ՝ ԴՀՊ), մոր
շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Կ. Ա.,
աշխատանքային ժողովում՝ Վ. Գրիգորյանի, Երևան,
1984, էջ 71:

²⁰² Նույն տեղում, էջ 70-71:

նոր հողերի յուրացում և այլն»²⁰³:

Ջնայած նրան, որ ԺԸ. դարը ևս գերծ-
չէր քաղաքական անբարենպաստ պայման-
ներից, այդուհանդերձ ուխտավորների հոս-
քը դեպի Էջմիածին գրեթե չի դադարել:
Նրանք գալիս էին տարբեր վայրերից (Ամիդ,
Թոխաթ, Կեսարիա, Ղրիմ, Թրակիա և այլն)
իրենց հետ բերելով տարաբնույթ թանկ-
արժեք ընծաներ, ինչպես նաև դրամական
նվիրատվություններ էին անում վանքին՝
դրանց դիմաց ստանալով օրհնություն ու
շնորհակալություն նամակներ²⁰⁴: Նվիրատ-
վություններ են արվել նաև պատարագ-
ներում հիշվելու ակնկալիքով, որոնք հա-
ճախ արձանագրվում էին (տե՛ս Ս. Հովի-
սիմեի նվիրատվական արձանագրություն-
ները, արձ. 520-527):

1763 թ. կաթողիկոսական գահն ստանձ-
նում է Սիմեոն Ա. Երևանցին (1763-1780),
ով հայտնի է իբրև մանկությունից Մայր
Աթոռում ապրած ու կրթված, խելամիտ և
իմաստությամբ լի անձնավորություն, որը
ջանքեր չխնայեց Էջմիածնի ունեցվածքը
հափշտակողներից ազատելու, այլև նորերը
ձեռք բերելու գործում: Ավելին, Սիմեոն
կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում վանքա-
կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում վանքա-
պատկան կալվածքներն իրավական փաստա-
թղթերով հաստատելու գործին՝ կազմելով
մի ցուցակ, ուր տարբեր կալվածաթղթերով
ու թագավորական հրովարտակներով
ամբողջանում է Էջմիածնի սեփականու-
թյունը²⁰⁵:

ԿԴ «Միաբանից դաֆթար»-ում Սիմեոն
Երևանցու՝ կաթողիկոս օծվելու առնչու-
թյամբ պահպանվել է հետևյալ հիշատա-
կությունը. «Սիմեոն վեհն, Ի ՌՄԺԲ. (1763)
կուրթյունը. «Սիմեոն վեհն, Ի ՌՄԺԲ. (1763)
կուրթյունը, եւ ի յապրիլ ամսոյ Ի. (20) ումն
օրն կիւրակի, որ էր տօն երեւման Սրբոյ
Խաչին, հոգեւոր հայրն իմ, որ օծաւ յըն-
թանուր կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, զկնի

²⁰³ Ն. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728
թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր
Մատենադարանի», 1960, ք. 5, էջ 443:

²⁰⁴ ԴՀՊ, մոր շարք, Կ. Ա., էջ 70-71:

²⁰⁵ Առ, Երկերի ժողովածու, Հայոց պատմություն, Կ.
Երրորդ, գիրք երկրորդ, Երևան, 1973, էջ 280:

օծմանն այս ինչ վէճեղէնք բաշխեցաք, թէ Սրբոյ Աթոռոյս միաբանացն, և թէ այլ վանօրէից առաջնորդաց և միաբանաց նոցին»²⁰⁶: Ի դեպ, Հենց Սիմեոն կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ են ստեղծվել վանքի միաբանական ցուցակներն ու գրանցման տարաբնույթ մատյանները: Գյուտ Աղանյանցը նշում է, որ նրա կարգադրությամբ «...երկու մատեան է պատրաստուում, որոնցից մէկում սկսում են արձանագրել այդ ժամանակից սկսած ամեն օր ստացուած և արձակուած գրութեանց ու կոնդակների բովանդակութիւնը..., իսկ միւսում, որ կոչւում էր «բոլորագրահամար» տետր, մուծում էին ուղարկուած կոնդակների ու գրութեանց պատճէնները, և այդ գործն ի կատար ածելու համար նշանակուած է մի առանձին մարդ»²⁰⁷:

Սիմեոն կաթողիկոսի գործունեությունը նշանավորվում է հատկապես շինարարական ու նորոգչական աշխատանքներով²⁰⁸, որոնք հիմնականում վկայված են Մայր տաճարի վիմագրերում²⁰⁹: Սիմեոն կաթողիկոսը նախ «...հեռացոյց զքնակուլթիւնս տանց գեղջն Վաղարշապատու՝ որ կարի

²⁰⁶ ԿԴ. թղթ. 2, վապ. 11, էջ 2:

207 ԴՅԴ, գիրքԳ., Սիմեոնկաթուղիկոսիիշատակարանը,
կենսագրութեամբ եւ յաւելածներով ու ծանոթութիւններով հրատարակեց *Գիւր քահանայ
Իսաակէանկ.* Թիֆլիս, 1894, էջ 27.:

208 ՄՍ Հ^մ 2891 «Մաշտոց ծնունդորութեան» ձեռագրի գրչության հիշատակարանի մի մասը բովանդակում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի շինարարական ու նորոգչական աշխատանքները. «Ապա ի հայրապետանալն իւրում, սկիզբն արար շինութեանց սրբոյ Աթոռոյս»։ - սկսվում է Սիմեոն կաթողիկոսի իրականացրած բարենորոգչական աշխատանքների թվարկումը, որն ավարտվում է այսպես. «Եւ զայլ բազում գործս բարութեան արար երջանիկ հայրապետս մեր սրբասնայլ զորս այլ ոչ թուելով աստէն մի ան մի, թողունք այնմ, որ ի տիեզերական հրապարակին ունի յիշել և գվարծս ըստ բարի և բազմաջան վաստակոց հատուցանել»։ ՄՍ ձեռ. Հ^մ 2891, էջ 76ա։

209 Սիմեոն կաթողիկոսի շինարարական աշխատանքներին անդրադարձել է նաև պ. գ. ք. Ս. Հարությունյանը, որը վկայակոչում է որոշ վիմագրեր՝ քաղված հիմնականում Շահխաթունյանցից: **Ս. Նաթուրյունյան**, Սիմեոն Ա. Երևանցու շինարարական ձեռնարկումները, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), 12, Երևան, 2011, էջ 134-146:

մերձ էր ի մենաստան Աթոռոյս և գրեթե թէ շրջապատեալ զնովաւ, դէպ ի կողմն հիւսիսային...»²¹⁰, գրում է Շահխաթունյանցը, ապա իր իսկ միջոցներով կառուցում է բնակելի տներ ու Ս. Աստվածածին եկեղեցին (տե՛ս չորրորդ գլխի «Ս. Աստվածածին եկեղեցին» ենթագլուխը, արձ. 699): Նա ձեռնամուխ է լինում Մայրավանքի պարսպապատմանը, քանզի «էջմիածինի վանքը և իրեն յարակից շէնքերը պարսպապատ չըլլալուն համար, շատ գողութիւններ կը հանդիպին եղեր..., Սիմէոն թէ՛ վանքը և թէ՛ զամենայն անասնատունս՝ պարսպով կը շրջապատէ ամուր և հաստատուն բրգօք և դիտանոցօք»²¹¹: Պարսպի կառուցման արձանագիր քարը, որն ագուցված է եղել հարավարևելյան բուրգին կից՝ «Կալի» դռան կամարին, այժմ գտնվում է Ս. Հռիփսիմե տաճարի հյուսիսարևելյան ավանդասենյակում (տե՛ս Ս. Հռիփսիմեի «Վանքի պատմությունն ու վիմագրությունը» ենթագլուխը, արձ. 516): Պարսպի և բուրգերի տարբեր մասերում ևս ագուցված են եղել արձանագիր քարեր:

44. Արձանագիրը քար՝ ագուցված տաճարի հարավարևելյան կողմում գտնվող սեղանատան արևելյան որմին, 4 տող.

ՅԻՀԱՏԱՍԿԵԾՈՂՆ ԳԱԶԱՀԱՔ
ՏԵԴԴԱՐԱՊԵՆԱԳՈՒԷՑԻՈՍԿԱՆԻ:
ՌԴԻՅՈՎԵՓԻՆԵԻ ԻՐԿՈՄԱՅԻՆԵ՛ՋՐ
ԴՈՅՆ ԴԱՆԻԷԼԻՆԵՄԱՅՈՅՆ ՁԻՄՅԵ

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԵՕԹՆ ԳԱԶԱԶԱՓ/ ՏԵՂԻ
ՊԱՐՄՊԵՆ ԱԳՈՒԼԵՑԻ ՈՍԿԱՆԻ/ ՈՐԴԻ
ՅՈՎԱՅԵԻՆ ԵՒ ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ԵՒ
ՈՐ/ԴՈՑՆ ԴԱՆԻԷԼԻՆ ԵՒ ԱՅԼՈՑՆ,
ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԺԵ. (1766)²¹²

աղ. 4, նկ. 34

²¹⁰ Հասկանալունեանց, էջ 93:

²¹¹ Մաղաթիս արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 906-907:

212 Հասկադարձունեանց, էջ 94-95: Ալիշան, էջ 212: Էփրիկյան, էջ 7: ՎՏ, էջ 212: Վ. Յարութիւնեան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 66:

«Գազ»-ը պարսկական երկարության
 չափ է, որը հավասար է 112 սմ²¹³: Համա-
 ձայն վիժագրի՝ Ոսկանի որդի Հովսեփը
 հավանաբար հոգացել է պարսպի՝ մոտ 8
 մետրանոց հատվածի կառուցման ծախ-
 սերը՝ ի հիշատակ իրեն, իր կողակցին և
 որդուն՝ Դանիելին:

Մյուս բուրգերի արձանագրությունները, որոնք ներկայումս չեն պահպանվել, հետևյալն են.

45. «Յիշատակ է բուրգս Ղափանեցի մահտեսի Թադէոսի որդի Թողաթեցի մահտեսի Գրիգորին եւ որդւոյն Յարութիւնին եւ Եղիային. Թվ. ՌՄԺԴ. (1765)»²¹⁴:

46. «Շինեցաւ մեծ բուրգս արդեամբք
ի յԱտրանայ սառափ մահտեսի Զաքարիա-
յին եւ Հանգուցեալ եղբօրն իւրոյ մահտեսի
Գրիգորին ի յիշատակ ամենից կենդանեացն
եւ ննջեցելոցն իւրեանց. ԹՎին ՌՄԺԵ.
(1766)»²¹⁵:

«Ատրանայ» ասելով նկատի է առնվում Ադրբայձանադրիսը: Մահտեսի Զաքարիան հիշվում է իբրև սառաֆ կամ վաճառական:

47. «Շինեցաւ բուրգս այս արդեամբ սրբոյ Սաղիմայ պատրիարկ Տեառն Կարապետի աստուածաբան վարդապետին, ի յիշատակ իւրեան եւ հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողաց իւրոց, ի ՌՄԺԶ. (1767)»²¹⁶:

Երուսաղեմ քաղաքը հաճախ կրճատ
կոչվել է Սաղիմ, Սաղիմայ, որը նշանակում
է «խաղաղություն»²¹⁷: Ըստ էության, վիմա-
գրումը հիշատակված է Երուսաղեմի (Սաղի-

²¹³ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 402:

214 Ճախխաթունեանց, էջ 94: Ալիշան, էջ 212:
Էփրիկյան, էջ 6: ՎՏ, էջ 212: Վ. Յարությանան,
Լուր Եւփաթնի շինարար գաիակաւները, էջ 66:

215 **Ճակիաբարությունեաց**, էջ 95: **Այիշան**, էջ 212:
Էփրիկյան, էջ 6: **ՎՏ**, էջ 212: **Վ. Յարության**,
էջ 66: **Մեծ Եղեղ**, զանազան անգամ, էջ 66:

²¹⁶ *Ճախիաթունեանց*, էջ 95: *Ալիշան*, էջ 212: *Էփրիկյան*, էջ 7: 4Տ, էջ 212: *Գ. Յարութիւնեան*, Սուրբ Գրքի ծանոթացում, էջ 66:

217 Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 603:

մայ) պատրիարք Կարապետ Գանձակեցին (1761-1768)²¹⁸, որը և հոգացել է շինարարության ծախսերը:

Սիմեոն կաթողիկոսի շինարարական աշխատանքներից հիշատակովյալն են արժանի նաև ամառային սեղանատան, մոմատների, դպրատան կամ վարժարանի կառուցումը, 1768 թ. Մայրավանքում՝ քանքանի, ապա «Ղուի» կոչվող այգու հնձանի կառուցումը կից շինություններով, ինչպես նաև լուսարար Գրիգոր վարդապետ Եղվարդեցու «աշխատասիրությամբ» Մայր տաճարի և երկու խորանների տանիքի, հարավային զուլգ սյուների ամբողջովին վերանորոգումը, որոնց վերաբերյալ նաև արձանագրություն է փորագրվել:

48. Արձանագիրը քար՝ ագուցված տաճարի արևելյան զանգակատան ներսում, տեսանելի է տանիքից, գիրքը՝ 6 տող.

ԱՐ ԿԵՐԱՆՈՒ ՈՂԵՑԱՔՈՐԱՆՈՐՏԱՆԻՔԱՐԸ
ՏԱԶԱԽԵՐԵՐԿՈՅ ԽՌԱՍՏՆԻՍԿԻՆԵՐ
ՓՈՒՍՏԵ ԱՐՄԱՔՈՒՍՏ ՀՈԳԱՐԱՐԱՁՈՋԵԱՐ
ՏՆՍՈՒՄԷ ՕՆԻՍՖՉԼ ԿՈՂՇԱՆԵՐԷՆՑԵՆՑ
Ե ԱՀ ԽՈՏԱՍՊՐՈՋԷ ԱՍԱԼ ԳՐԻԳՐԻՎԴՅՆԻ
ԱՂԱԿԵՂՃՈՅ ԻՌՄԻՆՈՒՆԻՍՏԱՆԻՔԱՐԸ

ԱՎ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ԲՈԼՈՐ ՏԱՆԻՔ
 Ս [Ր] Բ [Ո] Յ/ ՏԱՃԱՐԻՍ Ե [Ի] ԵՐԿՈՒՑ
 ԽՈՐԱՆԱՑՆ ԻՍԿ Ի ՆԵՐ/ՔՈՒՍՏ ԵԻ
 ԱՐՏԱՔՈՒՍՏ ՀՈԳԱՔԱՐՁՈՒԹԵԱՄԲ/
 ՏՆ ՍԻՄԷՕՆԻ Ս [Ր] Բ [Ա] Զ [Ա] Ն
 Կ [Ա] Թ [ՈՒ] Ղ [Ի] Կ [Ո] ՍԻՆ
 ԵՐԵԻԱՆՑԻՈՅ/ Ե [Ի]
 ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ՀՈՒՍԱՐԱՐ
 ԳՐԻԳՈՐ Վ [ԱՐ] Դ [Ա] Պ [Ե] ՏԻՆ/
 ԵՂՎԱՐԴ [Ե] ՑԻՈՅ Ի ՌՄԻ. (1771)
 ԹՈՒԻՆ ՄԵՐՈՅ:
 ՎԱՐՊԵՏ ԳԱՍՊԱՐ²¹⁹:
 աղ. 4, նկ. 35

²¹⁸ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 340:

219 Հահխաթունիկանց, էջ 34: Այիշան, էջ 221: ԴՅՊ, գիրք Գ., էջ ԴԱ.: ՎՏ, էջ 213:

Վիճաբարի վերջում նշված է նաև վարպետ Գասպարի անունը, որի գլխավորությամբ իրականացվել են հիշյալ աշխատանքները: ԿԴ վավերագրերում պահպանվել է ուստա Գասպարի՝ 1769 թ. ստացականը՝ եկեղեցու տանիքը նորոգելու վերաբերյալ, որի համար ստացել է 77 թուման: Մեկ այլ վավերագիր էլ բովանդակում է այն, որ 1771 թ. Գասպարը Մկրտիչ վարդապետին տալիս է անդորագիր, որում համաձայն կաթողիկոսի հետ կնքած պայմանագրի՝ տաճարի երկու խորանների տանիքը նորոգել է ու ստացել 45 թուման²²⁰: Գասպար քարգործի գործունեությունը շարունակվում է նաև Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի օրոք:

Հավանական ենք համարում, որ վիճաբարում հիշվող լուսարար Գրիգոր վարդապետ Եղվարդեցին Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում թաղված երեմյան լուսարար Գրիգոր եպիսկոպոս Եղվարդեցին է, որը վախճանվել է 1787 թ. (տե՛ս «Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցը» ենթագլուխը, արձ. 369): Նրա անունը հիշատակված է նաև իր իսկ պատվերով 1769 թ. Էջմիածնում հատիկավոր գուգաթելից պատրաստված կրկնակազմի Բ. փեղկին: Կազմի կենտրոնում ամրացված ուռուցիկ քարի տակ առկա է սպիտակ թուղթ՝ վրան կարմիր թանաքով. «ԼՈՒՍԱՐԱՐ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՂՎԱՐԴԵՅԻ»²²¹: Տպագիր Ավետարանի վերջում պահպանվել է նաև Գրիգոր Եղվարդեցու ծավալուն հիշատակագրությունը, որում նշվում է. «...զուսատուն հոգևոց մերոց եւ մտաց զամենասուրբ Աւետարանս փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր եւ մեծաւ տենչմամբ ազատեցի ի գերութենէ եւ ի ձեռաց անօրինաց լէզկեաց իմով հալալ արդեամբս եւ արդար վաստակօք ի վայելս անձին իմոյ, եւ յետ կենացս յիշատակ ինձ եւ յիմոցն, եւ մնասցէ ի Սուրբ Աթոռոջս Էջմիածնի...»²²²:

²²⁰ ԿԴ արխիվ, ցուցակ 3⁰⁰ 1. (թղթ. 4, վավ. 7), էջ 38-39:

²²¹ Ա. Մալխասյան, Սուրբ Էջմիածնի մետաղե կրկնակազմերը, պրակ Ա., Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 56, նկ. 44:

²²² Նույն տեղում, էջ 56, ծանոթ. 75:

Այն, որ Սիմեոն կաթողիկոսը նորոգել է նաև տաճարի հարավային զույգ սյուները, վկայել են դրանցից մեկի արևելյան, իսկ մյուսի՝ արևմտյան ճակատների սեաների արձանագրությունները, որոնք թերևս չեն պահպանվել: Արևելյան սյան արևմտյան ճակատի գրություն համաձայն՝ նորոգումն իրագործվել է երևանցի Յաղուբի որդի Մելիք Մինասի միջոցներով:

49. «Նորոգեցաւ սիւնս մինչեւ ի վերին կամարսն հոգաբարձութեամբ տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, արդեամբ Երեւանու Բլրցի ի Քրիստոս հանգուցեալ Եաղուբի որդի Մելիք Մինասին, ի յիշատակ իւրեանց եւ իւրայնոցն, ի ՌՄԻՁ. (1777) թումն»²²³:

Մատենադարանի արխիվային վավերագրերում տեղ է գտել Բլրցի Յաղուբի որդի Մինասի 1778 թ. մարտի 20-ի հիշատակագիրը՝ իր նախնիներից խոր վիրապին նվիրած վարելահողերի վերաբերյալ. «...ես՝ Բլրցի Եաղուբի որդի Մինասս, ազգաւ յԱռկուռեցի գոլով եւ մեր լուսահոգի նախնիքն խորվիրապու Սուրբ Աթոռին թէմ եւ վիճակ գոլով, ձ. (100) սօմար սերմի տեղ վարելու հող՝ յԱռկուռու հանդին՝ մեր խալիս մլքիցն, իւրեանց հոգոցն վախմն եւ յիշատակ տվեալ էին խորվիրապու Սուրբ Աթոռին...»²²⁴: Բլրցի Մինասը հիշատակվում է նաև ԿԴ «Միաբանից դափթար»-ի 1778 թ. ցուցակներից մեկում. «Նոր Մելիք Բլրցի Եաղուբի որդի Մինասին նախկին գալն ի սուրբ Աթոռս ազուցաք նմա Ա. (1) մօռ աթլաս կապայ եւ Ա. (1) ճերմակ շալ գօտի՝ եզերքն նաղչու, ի սեպտեմբեր ամսոյ 28»²²⁵:

Արևմտյան սյան արևելյան ճակատի գրություն համաձայն՝ նորոգումն իրականացվել է Ջուղայեցի տեր Հովհաննեսի որդի Ստեփանոս տիրացուի միջոցներով:

²²³ Շահխաթունեանց, էջ 34: Այլեւս, էջ 220: ԴՊՊ, գիրք Գ., էջ ԴԱ.: ՎՏ, էջ 213:

²²⁴ Կալվածագրեր եւ տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ I, էջ 70:

²²⁵ ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 243:

50. «Նորոգեցաւ սիւնս մինչեւ ի վերին կամարսն հոգաբարձութեամբ տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, արդեամբ Ջուղայեցի եւ ի Վան բնակեալ ի Քրիստոս հանգուցեալ տէր Յովհաննէսի որդի տիրացու Ստեփանոսին, ի յիշատակ իւրեանց, ի ՌՄԻՁ. (1777)»²²⁶:

Ջուղայեցի Հովհաննեսի որդի Ստեփանոս տիրացուն հիշատակվում է Մայր Աթոռի մուտքի դրանցման մատյանում, ըստ որի՝ 1780 թ. հոկտեմբերին նա մի նամակ է ուղարկել Մկրտիչ վարդապետին եւ մի փոքր ընծա՝ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսին. «Վասն այնորիկ եւ սրբազան Վեհն զթուղթ գրեաց առ նա շնորհակալելով զնմանէ վասն յղեցեալ ընծային նորա»²²⁷: Մուտքի մատյանում գրանցված է նաև նվերը, որը սե գույնի կտոր է՝ «սե թիրմաշալ»²²⁸:

Սիմեոն Երևանցու շինարարական գործունեությունը նշանավորվում է հատկապես Հայաստանում առաջին տպարանի (1771) եւ թղթի գործարանի (1776) կառուցմամբ, ինչի մասին նա մտորում էր դեռևս 1744 թվականից, երբ իբրև նվիրակ մեկնել էր Հնդկաստան²²⁹: Ջգալով Մայր Աթոռում տպարան հիմնելու անհրաժեշտությունը՝ Սիմեոն կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում գործին եւ ավարտում 1771 թ.՝ հնդկաստանաբնակ մեծահարուստ վաճառական Գրիգոր Խոջաջանյանի (Միքայելյան-Չաքիլյանց) միջոցներով, որը «...3106 ոսկի կը տրամադրէ այդ գործին համար, իսկ քանի մը տարի վերջ թղթաշինութեան համար Բարիզէն յատկապէս 2 արուէստագէտ ուղարկել կու տայ Էջմիածին, 14000 բուսկի վարձք խոստանալով անոնց, որոնք սակայն

հոն հասնելուն կը դժկամակին նոյն արուեստը գործադրելու մասին, սակայն հայրապետին սպառնալիքին վրայ տեղի կու տան եւ Գեղամացի Իսահակ եպիսկոպոսի հսկողութեան տակ 1776-ին վերջապէս կը կառուցուի նոյն գործարանը, Վեհն ձմեռանոցին մերձակայքը, 7800 թուման ծախքով, զոր դարձեալ նուիրած է Չաքիկեց»²³⁰:

Մ. Օրմանյանը վկայում է. «շինուած թուղթին վրայ ջրանկար փակագիրներ կային, «Ս. Կ.» եւ «Գ. Մ.», որոնք Սիմէոն կաթողիկոսի եւ Գրիգոր Միքայելեան Չաքիկեանի անունները կարտայայտէին»²³¹: Ըստ պահպանված վկայությունների՝ տպարանը կառուցումից երկու տարի անց՝ 1773 թ. առավել ընդարձակվել ու բարեկարգվել է, իսկ թղթի արտադրամասը գործել է մոտ 5-6 տարի՝ մինչև Սիմեոն կաթողիկոսի մահը²³²: Գյուտ Աղանյանցը նկատում է, որ տպարանը. «...շնորհիւ Տիրացու եւ նկարիչ Յովհաննէս Տէր-Մկրտչեան Աֆանտովի մի ժամանակ ունեցել է եւ՝ վիճաբարտուն եւ նրա վիճաբարական «չարիս»-ի մէջ առաջին անգամ տպուել է կայսր Նիկողայ Պաւլովիչի պատկերը»²³³: Նա վկայակոչում է Ս. Էջմիածնի միաբան «ծաղկազարդ» Իսահակ եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյան Երևանցու (թաղված Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում, տե՛ս արձ. 470) 1839 թվականի նամակը՝ ուղղված Պետերբուրգի Եփրեմ վարդապետ Աթոռյանին, որում հեղինակը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Տեր-Մկրտչյան Աֆանտովի ու նրա գործունեության մասին²³⁴:

²³⁰ Թ. Լուդիկ, Տիպ ու տառ: Նմանահամութիւն, հրատարակութեան պատրաստեց Գ. Գասպարեանը, Երևան, 2012, էջ 176-177:

²³¹ Մադաթիս արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3583:

²³² Շահխաթունեան Ը., Նոր նյութեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմության վերաբերյալ, էջ 262-263:

²³³ ԴՊՊ, գիրք ԺԱ. Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, մասն III. վերջին (1777-1779), հրատ. Գիւր Աղանեանց ա. քահ., Թիֆլիս, 1913, էջ 464, ծանոթ. 13:

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 464-465:

²²⁶ Շահխաթունեանց, էջ 34-35: Այլեւս, էջ 220: ԴՊՊ, գիրք Գ., էջ ԴԱ.-ԴԲ.: ՎՏ, էջ 213:

²²⁷ ԴՊՊ, նոր շարք, հ. Ա., էջ 136:

²²⁸ Նույն տեղում, էջ 546, ծանոթ. 43:

²²⁹ Հայաստանում առաջին տպարանի կառուցման վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Շահխաթունեան Ը., Նոր նյութեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմության վերաբերյալ, ԴԲՀ, 1963, ք. 1, էջ 262-266: Տարուշյունյան Ս. Մ., Առաջին տպարանի եւ թղթի գործարանի հիմնումը Հայաստանում, «Վեմ», 2012, ք. 1 (37), էջ 148:

էջմիածնի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունը կրող տպարանը եղել է տարածաշրջանում առաջինը:

51. Կառուցմանը վերաբերող արձանագրությունը հետևյալն է՝ 14 տող:

ԱՎ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱԻ
[Տ] ՊԱԳՐԱՏՈՒՆՍ ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ
Ի ՄԲ/ ԱԹՈՒՍ ԷՋՄԻ [Ա] ԾԻՆ
ԱՄ [ԵՆԱՅՆ] ՊԱՐԱԳ [Ա] ՅԻԻՔՆ
ՀՈԳԱԲԱՐՁ [Ո] ԻԹ [ԵԱՄ] Բ/ ՏՆ
ՍԻՄԵՕՆ Ս [Ր] Բ [Ա] Ջ [Ա] Ն
Կ [Ա] Թ [ՈՒ] Ղ [Ի] Կ [Ո] Ս [Ի] Ն
ԵՐԵԻ [Ա] ՆՅԻՈՅ, ԱՐԴԵԱՄԲ
ՋՈՒՂ [Ա] Յ [Ե] ՅԻ/ Ի ՀԻՆԴ ԲՆԱԿԵԱԼ
ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՅԻՆ
ԽՕՋԱ/ՋԱՆԵԱՆ, ՈՐ ՄԱԿԱՆՈՒԱՄԲ
ՋԱՔԻԿԵ [Ա] ՆՅ ԿՈՋԻ, Ի ՅԻՇԱՏ [Ա] Կ/
ԻՐԻԵԱՆ Ե [Ի] ԻՐԻ Ի ՔՍ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ
ԾՆՈՂԱՅՆ՝ ՄԻՔԱՅԷԼԻՆ/ Ե [Ի]
ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, ԻՐ ԿԵՆԱԿԻՑ
ՄԱՏԼԻՆԱՅԻՆ Ե [Ի] ՎԱՂԱ/ԹԱՌԱՄ
ՄԻՔԱՅԷԼ ՈՐԴԻՈՅՆ Ե [Ի] ՔԵՐՑՆ՝
ԱՆԱՄԱՐԻԱՅԻՆ ԵԻ ՋԻՊԻ/ՏԱՅԻՆ,
ՀՕՐԵՂԲԱՐՑՆ՝ ԵՂԻԱՋԱՐ [Ի] Ն,
ՍԱՖԱՐԻՆ Ե [Ի] ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ [Ի] Ն,
ՊԱՊՈՒՆ՝ ԳՐԻԳՈՐԻՆ Ե [Ի]
ԿԵՆԱԿԻՑ ԹԱԳՈՒՀԻՈՅՆ ԵԻ
Հ [ՕՐԱՔ] ԵՌՆ՝ ՋԻՔԱՋԱՏԱՅԻՆ/
Ե [Ի] ՄԵԾ ՊԱՊ ՅԱԿՕԲՋԱՆԻՆ Ե [Ի]
ՀՕՐԵՂԲՕՐ ԴՍԵՐԱՅ՝ ԲԷԿՋԱՏԱՆ,
ԳԻԼԼՆԱ/ԲԱԹԻՆ ԵԻ ԱՅԼ ԱՄ [ԵՆԱՅՆ]
ՀԻՆ ԵԻ ՆՈՐ ՆԵՋԵՑ [Ե] Լ [Ո] ՑՆ
ՆՈՐԻՆ: ԱՅՍՈՒ ՊԱՅՄԱՆԱԻ, ՋԻ Ի
ՏԱՐԻՆ [Բ:] / Ի ՏՕՆԻ ԼՈՒՍԱԻՈՐՋԻՆ
ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՅՆ Ի ՄԲ

ԱԹՈՒՐ [ՈՋՍ ՊԱՏԱՐԱԳ] ՄԱՏՋԻՑԻ
ՀԱՆ/ԴԻՍԱԻՈՐՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ՅԻՇԵԼՈՎ
ՋՆՈՍԱ, ՈՐՈՅ Յ [Ի] Շ [Ա] Տ [Ա] Կ
ՕՐՀՆՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ԵՂԻՑԻ. ԱՄԷՆ:
ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻ. (1771)²³⁵:

աղ. 4, ցկ. 36

Տպարանի դռան վերնամասում ագուցված շինարարական ծավալուն արձանագրությունը կրող քարը չնայած գտնվել է մի քանի տասնամյակ առաջ՝ Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանցի և տպարանի վարպետ Ղևոնդ Ղարախանյանի կողմից, սակայն այն հայտնի է եղել դեռևս Շահաթունյանցին: Քարը բաժանված է եղել երեք մասի՝ թաղված հողի մեջ: Կտորները միացվել ու դրվել են վանքի հնությունների թանգարանում: Ներկայումս քարը պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում: Վերջերս կերտվել է նաև քարի կրկնօրինակը:

Վիճաբանությունը հնարավորություն է ընձեռում գաղափար կազմել մադրասաբնակ բարերար Գրիգոր Խոջաջանյանի ընտանիքի անդամների ու հարազատների մասին: Ի դեպ, Գրիգոր աղայի քույր Զիպիտան քանիցս հիշատակվում է Ղուկաս կաթողիկոսի նամակներում: 1785 թ. օգոստոսի 25-ի գրություններից մեկում կարդում ենք. «Թուղթ ի Սուրաթ քաղաքն առ Խոջաջանեան Ջակիկենց Գրիգոր աղայի քոյր Զիպիտայն. շնորհակալութիւն վասն նուիրացն և արծաթոյն՝ տուեցելոյ վասն մեռոնի անօթի, այսինքն գիւղիւմի, և այլ ընծալիցն յղեցելոյ յանուն սրբազան Վեհին»²³⁶: Մեկ այլ՝ 1787 թ. դեկտեմբերի 30-ի գրություն մեջ նշված է. «Թուղթ ի Սուրաթ առ Գրիգոր աղայի քոյր Զիպիտայն, յորում վերայիշումն բանից թղթոյն մերոյ ի յօգոստոսի ԻԵ. (25) առ նա գրեցելոյ, եւ ապա կրկին հարկ՝ յայնժամ գրեցեալ բանին հոգ տանիլ, եւ ծանուցումն, թէ ահա մի Յով-

²³⁵ Շահխաթունեանց, էջ 97: Այլշան, էջ 226-227: ՎՏ, էջ 212: Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, էջ 56-57, արձ. 19: Վ. Յարությանեան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 68-69:

²³⁶ ԴՅՊ, նոր շարք, հ. Ա, էջ 534:

սէփոս պատմագիր եւ մի Սաղմոս յղեցաք վասն քոյ»²³⁷:

Գր. Խոջաջանյանը, որը հայտնի է նաև Ջաքիկյան և Միքայելյան ազգանուններով, ԺԸ. դ. երկրորդ կեսի Մադրասի հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարակիցներից մեկն է: Մադրասյան շարժումը գալիս էր շարունակելու Հովսեփ Էմինի սկսած գործը, որը ղեկավարում էր հնդկահայ մեծահարուստ Շահաթիր Շահամիրյանը: Նրանց ստեղծած «Մադրասյան խմբակ»-ը նպատակ ուներ Ռուսաստանի և Վրաստանի օժանդակությամբ ազատագրել Հայաստանը պարսկական և թուրքական լծից: Հայտնի է, որ Գր. Խոջաջանյանը Սիմեոն կաթողիկոսի հետ բարեկամական կապեր ուներ: Անդրադառնալով «Մադրասյան խմբակ»-ի գործունեությանը և Խոջաջանյանին՝ Լեոն գրում է, որ վերջինս Շահամիրյանի հետ նամակ է հղում էջմիածին՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին, «...որ նա էլ միանա իրենց ծրագրերին և քայլեր անի նրա գործադրության համար: Կաթողիկոսը նախ պիտի միաբանեցներ Հերակլ թագավորին խամսայի մեղիքների հետ, խնդրեր ուսուց կայսրուհու աջակցությունը, էջմիածնի նվիրակների միջոցով տեղեկություններ հավաքեր հայերի թվի մասին, ապա՝ ամեն տեղ տարածեր այն գաղափարը, թե հայերը պիտի զինավարժություն և պատերազմի արվեստը սովորեն»²³⁸: Ի պատասխան վերջիններիս՝ Սիմեոն կաթողիկոսը հայ ժողովրդի համար վնասակար ու կործանիչ է համարում հնդկահայ հայրենասերների նախաձեռնությունը՝ գտնելով, որ ժամանակը դեռ չի հասունացել անկախության դրոշ պարզելու համար:

Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք կառուցված տպարանը հավանաբար 1880-ական թթ. ավերված կամ անմխիթար վիճակում է եղել, քանզի ըստ Մ. Օրմանյանի՝ «...էջմիածնի

տպարանը հին վարժարանի խարխուլ շինքի մէջ զետեղուած էր, եւ ձեռաց մամուլներով միայն կգործէր եւ արագատիպ մամուլի համար հաստատուն չէնք անհրաժեշտ էր»²³⁹: Մակար Ա. Թեղուտցի (1885-1891) կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ տաճարի արևելյան կողմում տպարանի շենքի հիմնովին կառուցումը, որն ըստ Օրմանյանի՝ ավարտին հասցվեց 1889 թ. հոկտեմբերին. «...ծագում առաւ Աստուածաշունչի տպագրութեան պէտքը զգացուելէն, զի Հայ աթոռի մը հսկողութեան ներքեւ հրատարակուած ամբողջ Աստուածաշունչ մը չկար Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնէից եւ զաւակաց ձեռք»²⁴⁰: Կառույցի ճարտարապետը հավանաբար եղել է այդ տարիներին Մայր տաճարի վերանորոգման աշխատանքները ղեկավարող Միքայել Սալամբեկյանը:

52. Արձանագիր քար՝ ագուցված տպարանի կիսանկուղային հարկի արևմտյան որմին, վերևից ունի ապակե ծածկ, գերը՝ 6 տող:

ՀԻՆԵՑԱԻ ՏՊԱ
ՐԱՆՍ ՀՐԱՄԱ
ՆԱԻ ՄԱԿԱՐ
ԿԱԹՈՒՆԻԿՈՍԻՆ
Ի ԹՈՒԻՆ 1888
Ռ.ՅԼԵ

ՀԻՆԵՑԱԻ ՏՊԱ/ՐԱՆՍ ՀՐԱՄԱ/ՆԱԻ
ՄԱԿԱՐ/ ԿԱԹՈՒՆԻԿՈՍԻՆ/ Ի
ԹՈՒԻՆ 1888/ ՌՅԼԵ.:

աղ. 4, ցկ. 37

Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսի հիշար-

²³⁹ Մաղաբիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ., էջ 5315: 1880-ական թթ. անբարեկարգ վիճակում է եղել նաև Մայր տաճարը: 1886 թ. «Մասիս» շաբաթըրթում տեղ գտած նկարագրական բնույթի մի հոդվածում ներկայացվում է տաճարի ներսի «անշուք ու աներ» տեսքը, մասնավորապես «...նկարն էր եղծուած, կամ ծեփը թափուած, կամ ճարտրը խախտուած, կամ անձրևից թրջուած, խուռութիւնը ամեն բան ապականել էր»: Աղաբիա արք., էջմիածնայ վանքը, «Մասիս» շաբաթըրթ, 1886, նոյեմբեր, թ. 3847, էջ 229:

²⁴⁰ Մաղաբիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ., էջ 5314:

²³⁷ ԴՅՊ, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարմեցի, հ. Բ, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, 2003, էջ 320:

²³⁸ Լեոն, Հայոց պատմություն, հ. երրորդ, գիրք երկրորդ, էջ 312, 317:

ժան գործերից են ուսումնական կառավարութեան կողմից փակված հայկական դպրոցների վերաբացումն ու Գեորգյան ճեմարանում ուսումնառութեան բարելավումը: Նրա օրոք է, որ առաջին անգամ ճեմարանականներից ոմանք ցանկով թողն են հայտնում դառնալ կուսակցուն՝ ծառայելով Հայաստանյայց եկեղեցուն²⁴¹:

1920 թվականից ի վեր ՀԳՈՐԾՈՂ տպարանը 1959-1962 թթ.՝ Վազգեն կաթողիկոսի օրոք, ամերիկահայերի հովանավորությամբ հիմնովին վերանորոգվում է (նկ. 11), կառուցվում երկրորդ հարկ, տեղադրվում են տպագրական նոր սարքավորումներ, որի վերաբերյալ արձանագիր մարմարե սալաքար է ազուցված շինութեան արևմտյան մուտքերից մեկի վերնամասում²⁴²:

Տպարանն այսօր հագեցած է ժամանակակից սարքավորումներով, ուր հրատարակվում է աստվածաբանական ու հայագիտական գրականություն: Շենքի երկրորդ հարկում հրատարակչական բաժինն է, «Քրիստոնյա Հայաստան» թերթի և «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունները:

Սիմեոն Երևանցուն հաջորդել է իր իսկ աշակերտ Ղուկաս Ա. Կարնեցին (1780-1799), ով «...ընտրեալ ի միաբանից աթոռոյն և ի պատուաւոր անձանց Հայոց եղելոց յԵրևան...»²⁴³: Ղուկաս կաթողիկոսի գործունեությունը թեպետ ընթանում էր քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, բայց և այնպես նա ևս կարողացել է իրականացնել մի շարք շինարարական ու նորոգչական աշխատանքներ. «Նախապէս ի նստիլն իւր յԱթոռ Սուրբ Լուսաւորչին սկսաւ ըղձաւառ սիրով և մեծատենչ փափագանօք ձեռն արկանել ի շինութիւն և ի նորոգութիւն ներքոյ և արտաքոյ Աստուածակերտի և Քրիստոսատիջի Տաճարին, առ ի պայծառազարդել և ի շքեղացուցանել»²⁴⁴:

Տեղին է նկատել Գյուտ Աղանյանը, երբ գրում է, որ «Իզուր չէր Ղուկասը հարկաւոր կոնդակներով և գրութիւններով բոլոր ազգայիններին ի սէր հրաւիրում առ Մայրն լուսոյ Ա. Էջմիածին. այդ ամենը լինում էր հեռատեսութեամբ և ահա՛ ամեն կողմից կարող հայեր ձեռն են կարկառում և բազմաթիւ նուիրակներ իրանց ժողոված նուէրները թափում շինասէր Հայրապետի գոգին»²⁴⁵:

Ղուկաս կաթողիկոսը նախ նորոգել է տալիս տաճարի որմերի արտաքին չորս շարք քարերը՝ կից աստիճանաձև որմնախարսխին, որն իրագործվում է Ապուլ-չեխցի Աստվածատուր աղայի որդի Հարությունի միջոցներով՝ ի հիշատակ իրեն, ծնողներին և որդուն՝ մահտեսի Հովհաննեսին:

53. Արձանագիր քար (երկատված), գանձատան մոտ, գիրը՝ 15 տող.

Օ ԳԱՆԱՆՈՒՄ ԵՆ ՆՈՐԳԵՑԱՆ
ՆԵՐՔԱՆԱԲԵԱՆ ԶՈՐՔ ԿԵԳ
ՔԱՆԻՔՍ ԲՈՒՄ ՈՐՄՈՑ ԿՍԱ
Ն ԿԱ ՄԲՅ ՏԱ ԶԱՐԻՍ ՀՈԳԱԲԱ
ԶՈՒԹ ԲՆ ԶՈՒԿԱՍՈՒ ՄԲՅ
ԿՈ ԻՎԱՍԻ ԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐՇ
ԱՎԱՅ ԱՊՈՒՂԵԻՍ
ՏԱՆԴՆԱԳՈՒՄ
ՀԱՆ
ԱՅՏՈՒ ՄԵՍ
ՈՐ ԱՂԱՅԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԻ
ՊԱՅՏ ՄԶԻ ԶԱՆԻՍ ԱՄԻ
ՐԱՅԻ ԻՅԻՆՏԻ ԻՆԲԵԱՆ Ե
ՆՈՂԱՅՆ ԵՄԴԻՈՅՆ ԻԻ
ՐՈՑ ՄԶԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ե
ԱՅԼ ԱՐԻՆՅԱՆ ԹԱՄԼԳ.

Օ ԳՆԱԿԱՆՈՒ ԹԵԱՄՐ ԲՆ ԱՅ
ՆՈՐՈԳԵՑԱՆ/ ՆԵՐՔՆԱՇԱՐԵԱՆ ԶՈՐՔ
ԿԱՐԳ/ ՔԱՐԻՆՔՍ ԲՈՒՄ ՈՐՄՈՑ

մից), Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, պրակ Ե., Անթիլիաս-Լիբանան, 1951, էջ 59:

²⁴⁵ ԴՅՊ, գիրք Դ., Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800), առաջաբանով, յաւելումներով եւ ծանօթութիւններով հրատարակեց Գիւր արաք քահանայ Աղանյան, Թիֆլիս, 1899, էջ ԾԲ:

²⁴¹ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. համրագիտարան, էջ 155-156:

²⁴² Ա. Յարութիւնեան, Եկայք շինեսցուք, էջ 39-40:

²⁴³ Շահխաթունեանց, էջ 231:

²⁴⁴ Գարեգին Ա. կաթողիկոս [Դովակիյան], Պատմութիւն Ղուկաս կաթողիկոսի (Մայր Աթոռի Դիւան)

ԼՈՒՍԱ/ՆԿԱՐ ՄԲՅ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀՈԳԱԲԱՐ/
ԶՈՒԹ ԵԱՄՐ ԲՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ
Ս ԼՐ Բ Ա. Զ ԵԱՆ / Կ Ա. Թ ԼՈՒ
Ղ ԼԻ Կ ԼՈՒ ՍԻՆ ԱՄ ԵՆԱՅՆ ԷԱՅՈՑ,
ԱՐԴ ԵԱՄՐ / ԱԿՆԱՅ ԱՊՈՒՂԵԻՍ ԵԻ ԵԻ
Ի ԿՈՍ / ՏԱՆԴՆԱԳՈՒՄ ԵԻ ԲՆԱԿԵԱՆ
Ի ԲՈՒ / ԶԱՆ ԳՈՒՑԵԱՆ ՄՐ ԱՆՏ ԵԱՍԻ
Ա. ՍՏՈՒԱ. ԾՐԱ / ՏՈՒՐ ԱՂԱՅԻ
ՈՐԴԻ ԲԱՐԵ/ՊԱՇՏ Մ Ա. Է ՏԵՍՐ Ի
ՅԱՐՈՒԹԻ ԵԱՆ ԱՄԻ/ՐԱՅԻՆ, Ի
ՅԻՇ Ա. Տ Ա. Կ ԻՆՔԵԱՆ ԵԻ/
ԾՆՈՂԱՅՆ ԵԻ ՈՐԴԻՈՅՆ ԻԻ/ՐՈՑ
Մ Ա. Է ՏԵՍՐ Ի ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ ԵԻ/
ԱՅԼ ԱՄ ԵՆԱՅՆ ԻԻՐԱՅՆ ԼՈՒՑՆ,
ԹՎ ԵԱՆ ԲՈՒՄԼԳ. (1784)²⁴⁶:

աղ. 5, նկ. 38

Քարը նախապես ազուցված է եղել Մայր տաճարի արևելյան կիսաբոլորակին՝ ավագ սեղանի ետնամասում: Այն համապատասխանում է Գեորգ Դ. (1866-1882) կաթողիկոսի օրոք՝ 1868-1869 թթ. «Ավանդատուն» թանգարանի կառուցման ժամանակ: Վիմագիրը որոշակի բացթողումներով է հրատարակել Ալիշանը, որի հետևանքով աղավաղվել է արձանագրության բովանդակությունը: Նախորդ հրատարակություններից առավել ստույգ է Շահխաթունյանցի վերծանությունը, ըստ որի՝ նորոգումը կատարվել է «արդեամբ... մահտեսի Աստուածատուր աղայի որդի բարեպաշտ մահտեսի Յարութիւն ամիրային»՝ ի հիշատակ իրեն, իր ծնողներին և որդուն՝ մահտեսի Հովհաննեսին, մինչդեռ ըստ Ալիշանի վերծանության՝ նորոգումը կատարվել է «արդեամբ... հանգուցեալ մահտեսի Յովհաննէսին»²⁴⁷:

Ղուկաս Կարնեցու նամակներում պահպանվել է Հարություն ամիրային հղած շնորհակալագիրը, որում նշվում է. «...զերկու հարիւր զԾ. (50) զուռուշն իւրեան, զորս տուեալ է սրբոյ Աթոռոյս (առ ի լինիլ զայնքան դրամն զյիշատակ մի), որպէս զի

զրեցուցէ սրբազան Վեհապետն զանունն իւր ի վերայ սեանն միոյ տաճարիս, որում գրէ, թէ անդ ոչ լինի: Իսկ այլ տեղի գոյ եւս յիշատակագրութեան, որ է սրբոյ տաճարիս արտաքոյ աստիճանացն վեր՝ Դ. (4) կարգ նորոգեալ քարանցն որմոց»²⁴⁸: Ակնհերե է, որ խոսքը հիշյալ վիմագրի մասին է: Հարություն ամիրան Կ. Պոլսի ազդեցիկ և ունեւոր հայերից մեկն է եղել, որը մշտապես թղթակցել է Ղուկաս կաթողիկոսի հետ և նյութական օգնութիւն ցուցաբերել Ս. Էջմիածնի վանքին²⁴⁹:

Մոսկվայի Կրեմլի զինապալատում պահվող արձագանք քչոցի 1780 թ. հայերեն արձանագրության մեջ հիշվում է ոմն Աստվատուրի (համապատասխանում անունն է - Ա. Հ.) որդի Հարություն: Անձնանունների և ժամանակային ընդհանրությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ խոսքը թերևս միևնույն անձնավորության մասին է²⁵⁰:

Հիշյալ արձանագրությունից քիչ վեր ազուցված է եղել կապերերով հարուստ մարմարե սալ՝ Ղուկաս շինարար գահակալի անվան հիշատակամբ.

54. «ԲՈՒՄԼԳ. (1784) սուրբ խաչս աստէն արձան դնի միջնորդ առ Տէրն Համայնի, վասն Ղուկասու հայրապետի սուրբ տաճարիս բազմաշխատի, զոր ի ներքուստ եւ արտաքուստ շքեղաշուք նորոգողի»²⁵¹:

Ղուկաս կաթողիկոսը նորոգում է նաև Մայր տաճարի շրջակա սալահատակը՝ Հնդկաստանի Սուրբ քաղաքի բնակիչ բարեպաշտ Զուղայեցի Օհանջան աղայի միջոցներով՝ ի հիշատակ իրեն և իր հարազատների, որոնց անունները այդ փաստի վկայությամբ հիշատակված են վիմագրում:

55. Զանգակատան ներքնահարկի հյուսիսային որմին՝ 11 տող.

²⁴⁸ ԴՅՊ, նոր շարք, հ. Բ., էջ 111:

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 755, ծանոթ. 2:

²⁵⁰ Դիվան հայ վիմագրության (այսուհետ՝ ԴՅՎ), պրակ VIII, աշխատասիրությամբ՝ Գր. Մ. Գրիգորյանի, Երևան, 1999, էջ 56, արձ. 175:

²⁵¹ Շահխաթունեանց, էջ 35: Ալիշան, էջ 223: Էփրիկյան, էջ 29, ՎՏ, էջ 215: Ս. Սաղամյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 104:

²⁴⁶ Շահխաթունեանց, էջ 35: Ալիշան, էջ 223: ՄՄ ձեռ. ԴՅՊ 6273, էջ 369ա: Էփրիկյան, էջ 29: ՎՏ, էջ 215:

²⁴⁷ Ալիշան, էջ 223: Տե՛ս նաև Ա. Նարայանյան, Համառոտ ակնարկ Ղուկասի Ալիշանի վիմագրագիտական գործունեության, ԲԵՂ, Հայագիտություն, 2011, ք. 134.1, էջ 73-74:

արդեամբ Ագուլեցի Պապայեան մահտեսի Կարապետին ի յիշատակ իւր եւ կենակցին՝ մահտեսի Եղիսաբեթին եւ որդւոյն՝ մահտեսի Հայրապետին եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն, ի ՌՄԼԵ. (1786) թուին»²⁶³:

Ըստ վիմագրի՝ նորոգումն իրականացվել է Ագուլիսցի մահտեսի Կարապետի միջոցներով՝ ի հիշատակ իւր կնոջ և որդու: Մահտեսի Կարապետն ու նրա ընտանիքի անդամները հիշատակված են մի տպագիր Ավետարանի՝ 1798 թ. Կ. Պոլսում պատրաստված արծաթե կրկնակազմի Ա. փեղկի արձանագրության մեջ, ըստ որի՝ Ավետարանի տեղ մահտեսի Պապայան Կարապետը կրկնակազմը պատրաստել է տվել ի հիշատակ իրեն ու իւր հարազատներին՝ Գաբրիել ու Աբրահամ վարդապետների ձեռքով. «Յ [Ի] Շ [Ա.] Տ [Ա.] Կ է ՍԲ ԱԻ [Ե] Տ [Ա.] Բ [Ա.] ՆՍ ՊԱՊԱԵԱՆ ՀԱՐՍՆ՝ ԱՆԴ [Ա.] Ռ [Ա.] ՄԻՆ ԵՒ ԱՌՆ Ն [Ո] Բ [Ա.] Ի ՔՍ Հ [Ա.] ՆԳ [ՈՒ] ՅԵԱ [Լ] / ՄԱՀՏԵՍԻ Հ [Ա.] ՅՐ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԻՆ ԻՒՐՈՅՍՏ [Ե] ՓԱՆԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ ԷՋՄԻԱՍԻՆ, [ՁԵ] ՌԱՄԲ ՆԻՒՐԱԿ ԳԱԼՈՒՍՏ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, Ի ՌՄԽԷ. (1798) ԹՈՒՈՋ, Ի ՄԵԾՆ ՊՕԼԻՍ: ՊԱՊԱԵԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ Է, ՁԵՌԱՄԲ ԱԲՐԱՀԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ»²⁶⁴:

58. Երկրորդ սյան հյուսիսարևմտյան կողմում.

«Նորոգեցաւ սիւնս մինչ ի վերին կամարն հոգածութեամբ տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբ Կեսարացի մահտեսի Խըտըրին ի յիշատակ ինքեան եւ ծնողացն՝ Աբրահամին եւ Աննային եւ եղբօրն՝ մահտեսի Պետրոսին եւ որդւոցն՝ Պօղոսին, Յակոբին եւ Աբրահամին եւ այլ կենդանեաց եւ ննջեցելոցն, ի ՌՄԼԵ. (1786) թուին»²⁶⁵:

²⁶³ Շահխաթունեան, էջ 37: Այիշան, էջ 220: Էփրիկյան, էջ 18: ՎՏ, էջ 217:

²⁶⁴ Ա. Մախապյան, Սուրբ Էջմիածնի մետաղե կրկնակազմերը, էջ 13, նկ. 1:

²⁶⁵ Շահխաթունեան, էջ 37-38: Այիշան, էջ 220: Էփրիկյան, էջ 18: ՎՏ, էջ 217: ԴՅՊ, նոր շարք, հ. Ա., էջ 560, ծանոթ. 192:

«Խըտըր»-ը «Խըտըրչաճ» արական անձնանվան կրճատ ձևն է:

Մայր տաճարի սյուների նորոգման առթիվ, 1783 թ. սեպտեմբերի 22-ին Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին ուղղված նամակում նշված է. «...ընդ մահտեսի Խըտըրին խօսեսցիս, եթէ տայցէ զ750 դուռուշն, առցես և ծանուցես մեզ, զի զնորին յիշատակն գրեցուք ի վերայ միոյ սեանն: Իսկ թէ չկարիցէ տալ, ինքն ողջ լիցի...»²⁶⁶: Պարզվում է՝ սյան նորոգման համար մահտեսի Խըտըրը 500 դուռուշ է տրամադրել, որի մասին է վկայում դարձյալ Իսահակ վարդապետին՝ 1784 թ. ապրիլի 27-ին ուղղված նամակը. «Թէպէտ սուրբ եկեղեցւոյ սեանց ծախքն աւելիք են, որպէս յառաջ գրեցաք, և դու իսկ քաջ գիտես, սակայն որովհետեւ մեր սիրելի է և ջերմեռանդ տենչմամբ խնդրէ, հաճեցաք ընդ խնդր նորին, առցես զԵԾ. (500) դուռուշն և գրեսցես մեզ, զի յիշատակն նորին գրեցուցուք ի վերայ սեանն...»²⁶⁷: Մեկ այլ նամակում էլ կարդում ենք հետևյալը. «Մահտեսի Խըտըր, սիրելին մեր, որ զխոստացեալն տուեալ է, բարեաւ մինչ ծաղկումն սրբոյ տաճարիս իջէ ի վերին տեղեացն ի սիւնսն: Յայնժամ զյիշատակն դորին գրեցուցանելոց եմք ի վերայ սեանց միոյ...»²⁶⁸:

ԿԴ մատյաններից մեկում պահպանվել են էջմիածնի սյուների նորոգման համար արված ծախսերի հաշիվները. «Ի ՌՄԼԲ. (1783) թուոջս, վասն շինման երկուց սեանց սրբոյ եկեղեցւոյն..., որոց վասն տրեցեալ բաղչիչն և խիլայն միայն աստ գրեցաւ, որոյ սկիզբն շինման եղեւ ի յուլիսի ԻԸ. (28), և յաւարտն՝ ի սեպտեմբերի ԻԷ. (27)»²⁶⁹: Այնուհետ նշված են ուստա Գասպարին, խառատներ Պետրոսին, Ավետիսին և Գաբրիելին, վերակացու Մարտիրոս վարդապետին և այլնին տրված վճարները²⁷⁰:

²⁶⁶ ԴՅՊ, նոր շարք, հ. Ա., էջ 389:

²⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 416:

²⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 461:

²⁶⁹ ԿԴ, թղթ. 4, վավ. 1, էջ 11:

²⁷⁰ ԴՅՊ, նոր շարք, հ. Ա., էջ 558:

Նկատելի է, որ նորոգումն իրականացվել է 1783 թ., մինչդեռ արձանագրությունը կրում է 1786 թվականը. թերևս հիշյալ թվականին են արձանագրել:

Վերոհիշյալ Ագուլիսցի Կարապետի, նրա կնոջ՝ Եղիսաբեթի և որդու՝ Հայրապետի միջոցներով Ղուկաս կաթողիկոսի օրոք նորոգվել է դեռևս Հակոբ Զուղայեցու կառուցած քանքանը: Նորոգման արձանագրությունը հետևյալն է.

59. «Նորոգեցաւ քանքանս բոլոր շրջանակօքն ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբ Ագուլեցի մահտեսի Կարապետին եւ կնոջն՝ մահտեսի Եղիսաբեթին եւ որդւոյն՝ մահտեսի Հայրապետին, ի թվ. հայոց ՌՄԼԳ. (1784)»²⁷¹:

Պատմաբան Հ. Թորոսյանը նկատում է, որ Մայրավանքի ջրային պաշարներն ավելացնելու նպատակով Հայոց հայրապետներն առանձնակի ուշադրություն են դարձրել նաև ստորգետնյա ջրերի օգտագործմանը՝ կառուցելով քահրիզներ ու քանքաններ: Ըստ նրա՝ «քանքանները փորված հատուկ գայլիկոնախոր հորեր էին, որտեղ ջուրը կուտակվում էր և ապա ջրհանների միջոցով, օգտագործելով քաշող ուժ (գոմեշ, եզ) 200-250 լիտրանոց կաշվե դուլյերով ջուրը վեր էր հանվում»²⁷²:

1784 թ. օգոստոսի 26-ին Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին ուղղված գրության մեջ հիշատակություն կա նաև մահտեսի Կարապետի միջոցներով քանքանը նորոգելու մասին. «Այլև սիրելին մեր, մահտեսի Կարապետ աղայն, որ ի լրացուցանել զծախսն սրբոյ Աթոռոյս ներքին պարսպի աղբերն և շուրջանակի առուոյն, զԲԾ. (200) դուռուշ ևս է տուեալ: Շնորհակալութեամբ ընկալաք և ահա զաղբեր վերայք Բ. (2) մեծամեծ քարինսն պատրաստեցուցեալ մեծ և լաւ, քան զառաջինսն, զնեկ ետուք ի տեղինսն: Յորոյ միոյն վերայ ևս զօրհնեալ մահտեսույ

²⁷¹ Շահխաթունեան, էջ 89-90: Այիշան, էջ 229: ՎՏ, էջ 215:

²⁷² Մ. Թորոսյան, Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, էջ 192:

6 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

յիշատակն արձանագրելոց եմք...»²⁷³:

Քանքանը վերստին նորոգվում է Հովհաննես Ը. Կարբեցի (1831-1842) կաթողիկոսի օրոք՝ 1835 թ., Կարսեցի Հովհաննես (Օվես) Մատակյանցի որդի Հակոբ աղայի միջոցներով.

60. «Այժմ եւս վերստին նորոգեցաւ քանքանս ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննու սրբազան կաթողիկոսին Կարբեցույ, արդեամբ Լարսեցի Մատակեանց մահտեսի Օվէսի որդի մահտեսի Յակոբ աղային յամի Տեառն 1835»²⁷⁴:

Դեռևս Մովսես կաթողիկոսի օրոք տաճարի հարավարևելյան կողմում կառուցված փռնատունը (հացի փուռը) 1731 թ. նորոգում է Աբրահամ Խոշաբեցի կաթողիկոսը, որի հարավային կողմում հետագայում Սիմեոն կաթողիկոսը կառուցում է «Ամբարանոց» կամ «Օշականայ ամբար» կոչվող շինությունը, ուր պահվում էր գյուղմթերք՝ բերված հիմնականում Օշականից: Ղուկաս կաթողիկոսն էլ իր հերթին Զուղայեցի էմնիազյան Խաչիկ աղայի միջոցներով բարեկարգում է այս շինությունը՝ կամարաձև զուլումով, ներքնահարկով ու կից կառույցներով:

61. «Ամբարանոցի» միջանցք-կամարաքանդակներում, ձախից՝ 10 տող.

ՀԱՊԻ ԻՆ ԱՅ ԶԻԿՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԴՈՒՌՆԵՍ ԵԱԵԵԼԱԿՈՂՆ ԵՆԵՔԱՅԱԿՐՈՒՄ ԿԵՅ ԽՈՑԻ ԵՄԵԲԱԿԱՆՈՅ ԲՐՆՁՈՅՆԱՆ ԴԵՐՁ ԿՅՈՒ ԶԻՄՈՒՄ ԱԶՈՎԵՆ. Հ Ո ՂԱՆԴՅՈՒՄ ԶՆ ՂԱՍՈՒ ՄԶՆ ԿԵՐԱԿԱՆ. ԱՐԵԵԼԱՅ ԶՈՂԱՅԵՑԻ ԵՄ ԿԱՅԵԱՆ ԽԱՅԻԿ ԱՂԱՅԻՆ ԻԲԱԴ ԶԻԶԱՏԱԿ ԻՐ ԵԿԵԱԿՅԻՆ ԻՐՈՅ ԱՐԻԱ ԽԱՍԻՄՆ. ԵՄԻՒՈՅՆ ԻՐԵԱՆՑ ՄՈՎՍԵՍ ԱՂԱՅԻՆ. ԵԱՅԼԻՔ ԿԵՆԵԱՆԵԱՅ ԵՆՆՋԵՑԵԼՈՅ ԻՐԵԱՆՑ ԴՈՒՄԻՒ ԹԽ:

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՅ ՇԻՆԵՑԱՆ ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԴՈՒՌՆԵՍ ԵՒ ԱՐԵԵԼԱԿՈՂՆ

²⁷³ ԴՅՊ, նոր շարք, հ. Ա., էջ 461:

²⁷⁴ Շահխաթունեան, էջ 90: Այիշան, էջ 229: ԴՅՊ, գիրք Գ., էջ 210-11, ծանոթ. 31: ՎՏ, էջ 217:

ՆԵՐՔՆԱՅԱՐԿՔՍ, ՈՐՔՆ ԵՒ/
ՎԷՑ ԽՈՒՑՔ ԵՒ ՄԻ ԱՄԲԱՐԱՆՈՑ
ԲՐՆՁՈՑ, ՀԱՆ/ԴԵՐՁ ԿՑՈՐԴ
ՇԻՆՈՒԱԾՈՎՔՆ ՀՈԳԱԾՈՒ [ԹԵԱՄ] Բ/
ՏՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ Ս [Ր] Բ [Ա.] Զ [Ա.] Ն
Կ [Ա.] Թ [Ո] ԻՂ [Ի] Կ [Ո] ՍԻՆ,
ԱՐԴԵԱՄԲՔ/ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ
ԷՄՆԻԱՋԵԱՆ ԽԱՋԻԿ ԱՂԱՅԻՆ/ Ի
ԲԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ԵՒ ԿԵՆԱԿՑԻՆ
ԻՐՈՑ/ ՄԱՐԻԱՄԱ ԽԱՆՈՒՄԻՆ
ԵՒ ՈՐԴԻՈՅՆ ԻՐԵԱՆՑ/ ՄՈՎՍԷՍ
ԱՂԱՅԻՆ: ԵՒ ԱՅԼ ԱՄ [ԵՆԱՅՆ]
ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ/ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑ
ԻՐԵԱՆՑ, Ի ՌՄԻԴ. (1775) ԹՎԻՆ²⁷⁵:

աղ. 5, Գկ. 41

Ղուկաս կաթողիկոսը Զուղայեցի Մար-
գար խաղարկանի միջոցներով տաճարի
հարավային կողմում՝ իրար կից, կառու-
ցում է նաև ամառային սեղանատուն, գինե-
տուն, մառաններ, վերևում՝ միջնաբերդ
շինություններ:

62. Արձանագիր քար՝ ազուցված սեղա-
նատան կամարաքանդի վերնամասում՝
արտաքուստ, Մայր տաճարի հարավային
դռան դիմաց, գիրը՝ 10 տող:

ՅԱՋՈՂՄԱՐԲ ԱՄԵՆԱԿԱՐՈՂԻՆ
ՍՅ ԵՒ ՀՈԳԱԾՈՒ [ԹԵԱՄ] Բ/ ՏՆ
ՂՈՒԿԱՍՈՒ Ս [Ր] Բ [Ա.] Զ [Ա.] Ն
Կ [Ա.] ԹՈՒՂ [Ի] Կ [Ո] Ս [Ի] Ն
ԱՄ [ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ/ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ
Ի ՀԻՄԱՆԷ ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ ԵՒ
ՓՈՔՐ/ ՍՐԱՀՍ ՀԱՆԴԵՐՁ ՀԱՄԱՅՆ

²⁷⁵ Ծախիսաթունեանց, էջ 101: Այիշան, էջ 225-226: ՄՍ
ձեռ. ԳՊ 6273, էջ 369բ: ՎՍ, էջ 216: Վ. Յարության,
Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները,
էջ 73:

ՎԵՐՆԱՅԱՐԿՔՆ/ ԾԱԽԻԻՔ
ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԽԱՂԱՐԵԱՆՑ Ի ԲԱՂ/ԴԱՏ
ԲՆԱԿԵԱԼ ՄԱՐԳԱՐ ԱՂԱՅԻՆ Ի
ՅԻՇԱՏԱԿ/ ԻՆՔԵԱՆ ԵՒ ՀՈԳԵԼՈՑՍ
ԾՆՈՂԱՅՆ ԻՐՈՑ՝ ԱԻԵՏԻՆ/ ԵՒ
ՈՎՍԱՆՆԱՅԻՆ ԵՒ ՔԵՌՆ ԻՐՈՑ
ԱՆՆԱՅԻՆ ԵՒ ԿԱՆԱՆ/ՑՆ ԻՐՈՑ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՑՆ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԻՈՑՆ/
ԵՒ ԱՅԼ ԱՄ [ԵՆԱՅՆ] ԻՐԱՅՆՈՑՆ,
Ի ՌՄԼԷ. (1788) ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ²⁷⁶:

աղ. 5, Գկ. 42

Զուղայեցի Մարգար խաղարկանի անու-
նը քանիցս հիշատակվում է նաև Ղուկաս
կաթողիկոսի գրադրություններում²⁷⁷: Ըստ
ամենայնի՝ նա նույն ժամանակի նշանավոր
այբերից Զուղայեցի Գրիգոր խաղարկանի
ազգականն է: Հնդկաստանում՝ վաճառա-
կան, իսկ Լոնդոնում՝ գրական գործունեու-
թյուն ծավալած Գր. խաղարկանը Հոլան-
դիայում տպարան է հիմնում, պատրաստել
տալիս հայերեն տառեր, ապա այն փոխա-
դրում է Պետերբուրգ և արժանանում ուս-
սահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արք.
Արղունթյանի հավանությունը²⁷⁸: 1780-ական
թթ. խաղարկանի պետերբուրգյան տպարա-
նը տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան: Պե-
տերբուրգի Սմոլենսկյան գերեզմանոցում է
թաղված Գր. խաղարկանը, որի շիրմաքա-
րին առկա է 54 տողից կազմված չափածո
տապանագիր²⁷⁹:

Ղուկաս կաթողիկոսն ընդարձակում է
վանքի՝ դեռևս Աղեքսանդր Զուղայեցու
օրոք կառուցված կամ վերանորոգված ձմե-
ռային սեղանատունը՝ արևելքից հնգակա-
մար կից սրահով:

63. Արձանագիր քար՝ ազուցված ներ-
կայիս «Ռուբեն Սևակ» թանգարանի երրորդ
սրահում, գիրը՝ 9 տող:

²⁷⁶ Ծախիսաթունեանց, էջ 102-103: Այիշան, էջ
228: ՄՍ ձեռ. ԳՊ 6273, էջ 370ա: ՎՍ, էջ 218: Վ.
Յարության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար
գահակալները, էջ 73:

²⁷⁷ ԳՅՊ, նոր շարք, հ. Բ., էջ 123, 128, 330:

²⁷⁸ Առ, Երկերի ժողովածու. Հայոց պատմություն,
երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, էջ 556-557:

²⁷⁹ ԳՅՎ, պրակ VIII, էջ 82-84, 133, արձ. 244:

ԻԹՈՒՆՈՒՄԸ՝ ՀՐԱՆԿՆԵՆՆԵՐ ԱՋՆ
ԿԹԻՂԻՍ ԶԻՆՑԻ ԶԳԿԱՆԱԿՑԻ
ԱՄԱՆԱՅՆ ՆԱԽԻՔ ԿԵՍԱՆՑԻ ԲԵՐՄԱՆՑ
ԱՋԻ ԶՈՒՄՆԵՍ ԱՄԱՆԱՅՆ ԻՅՇՏԻ Ի Բ. Ե
ՀՈՐՆ՝ ՊԱՇՊԱՋԻՐԿԵԱՆ ԱՋԻ ԶԱՌԻՔ
ՄՈՐՆ՝ ԱՋԻ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԱՋԻ ԳՐԻԳՐԻՔ
ՄՈՐՆ՝ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ

Ի ԹՈՒՆՈՒՄԸ. (1790), ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՏՆ ՂՈՒԿ [Ա.] ՍՈՒ ՍՐԲ [Ա.] Զ [Ա.] Ն/
Կ [Ա.] Թ [Ո] ԻՂ [Ի] Կ [Ո] ՍԻՆ,
ՇԻՆԵՑԱԻ ՀԻՆԳ ԿԱՄԱՐ ԿՑՈՐԴՍ/
ՍԵՂԱՆԱՏԱՆ, ԾԱԽԻԻՔ ԿԵՍԱՐԱՅԻ
ԲԱՐԵՊԱՇՏ/ ՄԱՀ [ՏԵՍ] Ի ՅՈՎԱՆՆԷՍ
ԱՄԻՐԱՅԻՆ՝ Ի Յ [Ի] Շ [Ա.] Տ [Ա.] Կ
ԻՐ ԵՒ/ ՀՈՐՆ՝ ՊԱՇՊԱՋԻՐԿԵԱՆ
ՄԱՀ [ՏԵՍ] Ի ՅԱՐՈՒ [Թ] Ի [Ի] ՆԻ/
ՄՈՐՆ՝ ՄԱՀ [ՏԵՍ] Ի ԵՒԱՅԻՆ, ԵԴՐՈՐՆ՝
ՄԱՀ [ՏԵՍ] Ի ԳՐԻԳՈՐԻՆ, Ա/ՄՈՒՍՆՈՑՆ
ԵՒԱՅԻՆ ԵՒ Զ [Ա.] Ի [Ա.] Կ [Ա.] ՑՆ՝
Կ [Ա.] Բ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ ԵՒ ՍԱՐ/ԳՍԻՆ,
ՏԱԼԻԹԱՅԻՆ ԵՒ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԵՒ ԱՅԼ
ՀԱՄԱՅՆ/ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ ԵՒ
ՆՆՋԵՑԵԼՈՑ ԻՐՈՑ²⁸⁰:

աղ. 5 Գկ. 43

Համաձայն արձանագրության՝ շինա-
րարություն ծախսերը հոգացել է մահտեսի
Հովհաննես ամիրա Կեսարացին՝ ի հիշա-
տակ իրեն, հորը՝ մահտեսի Հարությունին,
մորը՝ մահտեսի Եվային, եղբորը՝ մահտեսի
Գրիգորին, կնոջը (վիմագրում՝ ամուս-
նուն)՝ Եվային, զավակներին՝ Կարապետին,
Սարգսին, Տալիթային, Մարիամին և բոլոր
ողջերին ու մահացածներին:

«Պաշտպանության»-ը հավանաբար մահ-
տեսի Հարությունի մականունն է, որ
նշանակում է «գլուխ վաճառականաց»:

Հիշյալ սեղանատան վերնահարկում
Ղուկաս կաթողիկոսը կառուցում, ընդլայ-
նում կամ զուցե վերանորոգում է ամբա-

²⁸⁰ Ծախիսաթունեանց, էջ 103: ՎՍ, էջ 218: Վ. Յա-
րության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահա-
կալները, էջ 74:

րանոցը՝ Թոխատեցի մահտեսի Նիկողայոսի
միջոցներով:

64. Արձանագիր քար՝ ազուցված «Ղա-
զարապատ»-ի երկրորդ հարկում, ներ-
քուստ, գիրը՝ 7 տող:

ԶԻՆՑԱՆԱՅՆԱՅՆ ՀՐԱՆԿՆԵՆՆԵՐ
ԿԹԻՂԻՍ ԶԻՆՑԻ ԶԳԿԱՆԱԿՑԻ
ԱՄԱՆԱՅՆ ՆԱԽԻՔ ԿԵՍԱՆՑԻ ԲԵՐՄԱՆՑ
ԱՋԻ ԶՈՒՄՆԵՍ ԱՄԱՆԱՅՆ ԻՅՇՏԻ Ի Բ. Ե
ՀՈՐՆ՝ ՊԱՇՊԱՋԻՐԿԵԱՆ ԱՋԻ ԶԱՌԻՔ
ՄՈՐՆ՝ ԱՋԻ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԱՋԻ ԳՐԻԳՐԻՔ
ՄՈՐՆ՝ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ

ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՄԲԱՐԱՆՈՑՍ
ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՏՆ/
Ղ [Ո] ԻԿ [Ա.] Ս [Ո] Ի ՍՐԲ [Ա.] Զ [Ա.] Ն
Կ [Ա.] Թ [Ո] ԻՂ [Ի] Կ [Ո] ՍԻՆ,
ԱՐԴԵԱՄԲՔ/ ԹՈՒԱԿՑԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏ
ՄԱՀ [ՏԵ] ՍԻ ՆԻԿՈ/ՂԱՅՈՍԻՆ, Ի
Յ [Ի] Շ [Ա.] Տ [Ա.] Կ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՀՈՐՆ
ԻՐ/ ՊՅՍԱԺԻ ԶԱՏԷ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ
ՄԱՀ [ՏԵ] ՍԻ/ ՍԱՐԳՍԻՆ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆ
ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ/ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑ ԻՐՈՑ,
ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻ. (1791)²⁸¹:

աղ. 5, Գկ. 44

«Պոյաճի»-ն (բոյաչի) ներկարարն է: Այս
մասնագիտությունն առավել մանրամասն
անդրադառնում ենք «Ս. Էջմիածնի միաբա-
նական գերեզմանոցը» ենթագլխում (տե՛ս
արձ. 391, 431):

65. Վեհարանի այգում առկա արձանա-
գիր քարերից ուշագրավ է նաև Ղուկաս
կաթողիկոսի օրոք Օհանյան աղայի միջոց-
ներով կառուցված Մայր տաճարի գրատան
շինարարությունը վերաբերող եռատող վի-
մագիրը:

ԶԻՆՑԱՆԱՅՆ ՀՐԱՆԿՆԵՆՆԵՐ ԿԹԻՂԻՍ
ԶԻՆՑԻ ԶԳԿԱՆԱԿՑԻ ԱՄԱՆԱՅՆ ՆԱԽԻՔ
ԿԵՍԱՆՑԻ ԲԵՐՄԱՆՑ ԱՋԻ ԶՈՒՄՆԵՍ
ԱՄԱՆԱՅՆ ԻՅՇՏԻ Ի Բ. Ե ՀՈՐՆ՝ ՊԱՇՊԱՋԻՐԿԵԱՆ
ԱՋԻ ԶԱՌԻՔ ՄՈՐՆ՝ ԱՋԻ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԱՋԻ ԳՐԻԳՐԻՔ ՄՈՐՆ՝ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ
ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ ԵԱՅՐԵՐՈՐՆ

²⁸¹ Ծախիսաթունեանց, էջ 103: ՎՍ, էջ 218-219: Վ.
Յարության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար
գահակալները, էջ 74:

Ղ [Ո] Ի Կ [Ա] Ս Ի Ս [Ր] Բ [Ա] Ջ [Ա] Ն
Կ [Ա] Թ [ՈՒ] Ղ [Ի] Կ [Ո] Ս Ի Ն /
ԱՐԴԵԱՄԲԲ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱՂԱՅ
ՅՕՀԱՆՋԱՆԻՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ /
ԳԵԱՐԱՔԵԱՆՑ՝ Ի ՅԻՇ [Ա] Տ [Ա] Կ
ԻՒՐ ԵՒ ԻՒՐԱՅՆՈՅՆ,
Ի ԹՎԻՆ ՌՄԽԴ. (1795):

աղ. 5, նկ. 45

Հիշյալ արձանագրությունը ևս վերաբերում է տեղագիրների ուղղագրությանը: Այն փաստում է, որ Ս. էջմիածինը եղել է նաև գրչության կենտրոն, ուր ընդօրինակվել են ձեռագրեր, և որ կառուցվել է առանձին շինություն, որտեղ գրանք գրվել ու պահվել են: Վիմագրի «ՇԻՆԵՅԱԻ» բառը հավանաբար այստեղ ևս կիրառվել է վերանորոգման իմաստով, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, Մայր տաճարի գրատան կամ գրքատան գոյություն մասին վկայություններ կան դեռևս Մովսես, ապա Փիլիպոս կաթողիկոսների ժամանակներից:

Օհանջան (Յոհանջան) աղան հիշատակվում է նաև Ռուսաստանի Դաշնության Ռոստովի շրջանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գավթի վիմագրերից մեկում: Այստեղ ևս խոսքը դպրատան և ուսումնարանի կառուցման մասին է, որն իրականացվել է 1790 թ. Զուղայեցի Օհանջան աղայի միջոցներով՝ ի հիշատակ իր հանգուցյալ տիկնոջը՝ Գյուլիստանին, պապի՝ Գերաք աղային, Թագուհի տիկնոջն ու դուստրերին²⁸²: Նկատենք, որ հենց նույն Օհանջան աղայի բարերարությունը էին իրականացվել նաև Մայր տաճարի սալահատկման աշխատանքները:

Ղուկաս Կարնեցու մահից հետո (1799) կաթողիկոսական գահի համար ծավալվում է անգիծում պայքար, որը պատմության մեջ առավել հայտնի է «Դավիթ-Դանիելյան գավազանակռիվ» անվամբ: ԿԴ արխիվային փաստաթղթերում հիշյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ բազմաթիվ վավերագրեր, նամակներ են պահպանվել: Ուղագրավ է ուստահայոց առաջնորդ Հով-

սեփ արքեպիսկոպոսի՝ 1800 թ. փետրվարի 1-ի նամակն ուղղված Դանիել պատրիարքին, համաձայն որի՝ իրեն էջմիածին են կանչել կաթողիկոսական գահը ստանձնելու համար, և ինքը հանձն կառնի կաթողիկոսությունը միայն էջմիածնի միաբանության համաձայնությամբ²⁸³: Սակայն Հովսեփի վաղահաս մահն առավել լարվածություն է առաջացրել Մայր Աթոռում: Վավերագրերից մեկի համաձայն՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոսի վախճանից հետո էջմիածնի միաբանությունը, Երևանի իշխաններն ու խանը դարձյալ կաթողիկոս են ընտրել Դանիելին, սակայն նույն գրության մեջ նշվում է, որ Դավիթ արքեպիսկոպոսը, կաշառելով Երևանի խանին, հակառակ միաբանության ցանկության բռնի կաթողիկոս է օծվել²⁸⁴: Չնայած սրան՝ վավերագրերը փաստում են, որ Հովսեփը ցանկացել է իրենից հետո կաթողիկոսական գահին տեսնել Դավիթ արքեպիսկոպոսին և հույս է ունեցել, որ էջմիածնի միաբանությունը նրան կընտրի²⁸⁵:

Ստեղծված իրավիճակում ծանր կացության մեջ է հայտնվել Մայր Աթոռի միաբանությունը. շուրջ տասը տարի գրեթե ոչ մի շինարարական ու նորոգչական աշխատանք չի իրականացվել: Այն ծանր է անդրադարձել նաև էջմիածնի տնտեսական և իրավական կացության վրա: Վ. Դիլոյանը նշում է, որ «1804 թ. երևանյան ռազմարշավի ժամանակ Վաղարշապատից գաղթեց 210 ընտանիք, իսկ Վաղարշապատը էջմիածնի ամենամեծ և կարևոր տիրույթն էր»²⁸⁶: Հիշյալ դեպքերի մասին խոսվում է նաև Ս. Հովսեփի մահից 1801 թվակիր մի արձանագրության առնչությամբ (տե՛ս Ս. Հովսեփի «Վանքի պատմությունն ու վիմագրությունը» ենթագլխում, արձ. 536): Մայր տաճարի նորոգչական աշխատանք-

²⁸³ ԿԴ արխիվ, ցուցակ 3^{րդ} 1. (թղթ. 10, վավ. 9), էջ 241:

²⁸⁴ Նույն տեղում (թղթ. 10, վավ. 64), էջ 259-260:

²⁸⁵ Նույն տեղում (թղթ. 11, վավ. 15, 25, 26, 38), էջ 266, 270-274:

²⁸⁶ Վ. Ա. Դիլոյան, Էջմիածնի վանական տնտեսությունը 19-րդ դարի սկզբին, էջ 154:

ները շարունակվել են Եփրեմ Ա. Չորագեղցի (1809-1830) կաթողիկոսի օրոք, երբ ռուս-պարսկական ընդհարումների հետևանքով անմխիթար վիճակում էր հայտնվել նաև հայոց հոգևոր կենտրոնը: Եփրեմ կաթողիկոսը նախ նորոգում է տաճարի տանիքը՝ Ղզլարցի Հակոբ Գալստյանի և Մարկոս Թառամյանի միջոցներով:

66. Մայր տաճարի տանիքի ենթագմբեթային ծածկասալին՝ 5 տող.

ԱՅՍ ՎԵՐԻՆ ԴԱՍՈՒՆ ՏԱՆԵԱՅ ՆՈ
ԴՈՐՈՒ ԹԻՒ ԻՆ Է ԱՐԴԵԱՄԲ Ի ՂԶԼԱՐ
ԲՆԱԿԵԱՆ / ԱՋՆԻԻ ԱՂԱՅ ՅԱԿՈԲ
ԳԱԼՍՏԵԱՆ՝ Ի Յ ԻՒՇ [Ա] Տ [Ա] Կ
ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ /
Ի ՌՄԿԵ Թ. Խ. :

ԱՅՍ ՎԵՐԻՆ ԴԱՍՈՒՆ ՏԱՆԵԱՅ ՆՈ /
ՐՈՐՈՒ ԹԻՒ՝ ԻՆ Է ԱՐԴԵԱՄԲ Ի ՂԶԼԱՐ
ԲՆԱԿԵԱՆ / ԱՋՆԻԻ ԱՂԱՅ ՅԱԿՈԲ
ԳԱԼՍՏԵԱՆ՝ Ի Յ ԻՒՇ [Ա] Տ [Ա] Կ
ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ /
Ի ՌՄԿԵ. (1816) ԻՆ ²⁸⁷:

աղ. 5, նկ. 46

67. Մայր տաճարի տանիքի ենթագմբեթային ծածկասալին, 4 տող.

ԱՅՍ ՎԵՐԻՆ ԴԱՍՈՒՆ ՏԱՆԵԱՅ ՆՈՐՈ
ԴՈՐՈՒ ԹԻՒ ԻՆ Է ԱՐԴԵԱՄԲ Ի ՂԶԼԱՐ
ԲՆԱԿԵԱՆ / Ի Յ ԻՒՇ [Ա] Տ [Ա] Կ
ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ /
Ի ՌՄԿԵ Թ. Խ. :

ԱՅՍ ՎԵՐԻՆ ԴԱՍՈՒՆ ՏԱՆԵԱՅ
ՆՈՐՈՐՈՒ ԹԻՒ՝ ԻՆ Է ԱՐԴԵԱՄԲ
ԱՋՆԻԻ ԱՂԱՅ ՄԱՐԿՈՍ /
ԹԱՌԱՄԵԱՆ՝ Ի Յ ԻՒՇ [Ա] Տ [Ա] Կ
ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ԻՒՇ /
ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ, 1265 (1816) ԹՎԻՆ ²⁸⁸:

աղ. 5, նկ. 47

ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից մինչ օրս Մայր

²⁸⁷ Հախիսաթունեսանց, էջ 38: Ալիշան, էջ 221:

²⁸⁸ Հախիսաթունեսանց, էջ 38: Ալիշան, էջ 221: M. Brosset, Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Georgie et dans l'Arménie, p. 21.

Աթոռում պարբերաբար իրականացվում են շինարարական ու բարենորոգչական աշխատանքներ (նկ. 12), որոնցից ստորև հիշատակում ենք առանձնակի կարևորություն ունեցողները:

Հաշվի առնելով այն, որ Մայր տաճարի ավագ սեղանի երկու կողմում գտնվող ավանդատները փոքր էին, և հնարավոր չէր տեղավորել եկեղեցական սպասքն ու թանգարանային արժեք ներկայացնող իրերը, Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի (1866-1882) կաթողիկոսը 1868 թ. նախաձեռնում է տաճարի արևելյան պատին կից թանգարանային շենքի կառուցումը՝ մուտքը բացելով եկեղեցու հարավային ավանդասենյակից: Կառույցն այսօր էլ ծառայում է իբրև թանգարան, ուր պահվում են տարբեր ժամանակների եկեղեցական իրեր, սպասք, կաթողիկոսական հանդերձանք և այլն: Այստեղ է գտնվում Ս. Գևորգ խորանը, որտեղ տարին մեկ անգամ՝ Ս. Գևորգ Ջորավարի տոնին, պատարագ է մատուցվում:

68. Շինարարական արձանագրությունը կրող օնիքսե սալն ագուցված է թանգարանի արևելյան ճակատին՝ արտաքուստ, գիրը՝ 13 տող.

ՈՂՈՐՄՈՒԹ ԱՅ

Ազգասեր ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԱՆՔԱՅ
Հայոց ԳԵՈՐԳ Դ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ
պօլսեցի ԿԱՌՈՅ ԳԵՐԻՍ ՊԱՏԱՐԱ
ՆՍ ՉԱՅՈՍԻԿ ԲԱՉՈՒ Մ ԶԱՆԻԼ Ք
և ՉԱՐԴ ԵՐԵՎԱՆ ԿԱՅԻՆԱՆ ԳՈՅ
Չ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԱՆ ԵՄ Է ԶԵՄԻՆԻ
ն պատիւ ք բարեպաշտ ժողովրդեան
Հայոց ՌՈՍ ՍԱՍՏԱՆԵԱՅ
յէրորդոս Մ ԿԱՅԻ ՀԱՅՐԱՍՊԵՏՈՒ
ԹԵԱՆ ԻՆՈՒՄ:
Ի ՌՈՍ ԿԱՆՔԱՅ ՓՐԿԻ 1869
և Հայոց ՌՅՁԸ:

ՈՂՈՐՄՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ԱՅ / ԱՋԳԱՍԷՐ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ / ՀԱՅՈՑ
ԳԵՈՐԳ Դ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ / ՊՕԼՍԵՑԻ
ԿԱՌՈՅՑ ԶԵՐԻՍ ՊԱՆԱՐԱՆՍ

²⁸² ՂՅՎ, պրակ VIII, էջ 142, արձ. 476:

ԶԱՅՍՈՍԻԿ ԲԱԶՈՒՄ ԶԱՆԻԻՔ/ ԵՒ
 ԶԱՐԴԱՐԵԱԼ ՊԱՅԾԱՌԱՅՈՅՑ/ ԶՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՍ ՍԲՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ/ ԵՊԱՍՏԻՔ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԺՈՂՈ/ ՎՐԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԵԱՅՑ/ ՅԵՐՈՐԴՈՒՄ ԱՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐՈՒՄ/ Ի ԹՈՒՍԱԿԱՆՈՒ [Թ] Ե [ԱՆ] ՓՐԿԶԻ 1869/ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՌՅԺԸ.²⁸⁹:

աղ. 6, 6կ. 48

1923 թ. Մայր Աթոռի շինարարական հանձնաժողովը՝ ճարտարապետներ Ալ. Թամանյանի և Թ. Թորամանյանի գլխավորությամբ, ի դեմս տաճարի վնասված հարավային աբսիդի՝ ուսումնասիրություններ էր կատարել նաև որմերի ու տանիքի որոշ հատվածներում: Հիշյալ աշխատանքների արդյունքում էլ որոշվել է հեռացնել թանգարանի կիսալուսնաձև զուլյա գմբեթները՝ որոնք «տեղ ու անճաշակ» լինելուց բացի, «...պատճառ են դառնում ձյունահալքի և անձրևի ջրերին տանիքի վրա լճանալուն»²⁹⁰:

Ըստ «Ավանդատուն» թանգարանի դռան վերնամասում ներքուստ ազդեցված մարմարե սալի հնգատող արձանագրության՝ կառույցը վերանորոգվել ու կահավորվել է 1984 թ.՝ Վազգեն շնորհազարդ կաթողիկոսի օրոք, վեներաբելաժայ Վարդգես Երիցյանի բարերարությամբ:

Մայր տաճարի արևելյան կողմում Գեորգ Դ. կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ և «վասն ժառանգաւորաց Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի...» կառուցվում է հոգևոր ճեմարան (նկ. 13):

69. Արձանագիր օնիքսե սալ՝ ազդեցված ճեմարանի հյուսիսային որմի կենտրոնական մասում, արտաքուստ, գիրը՝ 8 տող.

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ
 ԱԶԳԱՍԷՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Դ.
 Կ. ՊՈՒՆԵՑԻ ՅՈՑՆԱԶԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱԹՈՅ ԶԱՅՍ
 ՃԵՄԱՐԱՆ ՎԱՍՆ ԴԱԹՈՒՂԻՒՐԱՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆՍ ՍՐԲՈՅ
 ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՐԴԵԱՄԲ ՎԵՃԱԿԻ ԱՍՏՈՒՍԱՆԵԱՅՑ ԵՒ ՕԺԱՆԴԱ
 ԿՈՒ ԲԵԱՄԲ ՀԱՅՈՑ ԲՆԱԿԵԼՈՅ Ի ՍԱՀՄԱՆՍ
 ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԵԱՅՑ
 ՅԱՄԻ ՓՐԿԶԻ 1871 ՀԱՅՈՑ ՌՅԺ

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ/ ԱԶԳԱՍԷՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Դ./ Կ. ՊՈՒՆԵՑԻ ՅՈՑՆԱԶԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱԹՈՅ ԶԱՅՍ/ ՃԵՄԱՐԱՆ ՎԱՍՆ ԴԱԹՈՒՂԻՒՐԱՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆՍ ՍՐԲՈՅ/ ԷԶՄԻԱԾՆԻ, ԱՐԴԵԱՄԲ ՎԵՃԱԿԻ ԱՍՏՐԱԽԱՆԱՅ ԵՒ ՕԺԱՆԴԱ/ ԿՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՅՈՑ ԲՆԱԿԵԼՈՅ Ի ՍԱՀՄԱՆՍ/ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԵԱՅՑ, ՅԱՄԻ ՓՐԿԶԻ 1871, ՀԱՅՈՑ ՌՅԺ.²⁹¹:

աղ. 6, 6կ. 49

Գեորգյան հոգևոր ճեմարանը մեծ համբավ ու ճանաչում է ձեռք բերել ողջ տարածաշրջանում, ուր ուսանել, ապա դասավանդել են հայ մշակույթի մի շարք երախտավորներ: Ծննդը նորոգվել է Գարեգին Ա. (1995-1999) երջանկահիշատակ կաթողիկոսի օրոք՝ Հայոց ՌՆԽԶ. (1997) թվականին, Գեորգ և Սիրվարդ Հովնանյանների բարերարությամբ, ինչը բովանդակող մարմարյա արձանագիր սալն ազդեցված է շենքի ներսում՝ մուտքից աջ:

Ճեմարանի դիմաց տեղադրված է հայ մեծանուն գրող Ռափայել Պատկանյանի (1830-1892) բրոնզե կիսանդրին: «Արարատ» ամսագրի՝ 1902 թ. հաղորդումներից մեկում նշվում է, որ Ռ. Պատկանյանի կիսանդրին տեղադրվել է նույն 1902 թ.՝ նրա մահվանից տասը տարի անց, ինքիմյան Հայրիկի օրոք՝ հաշվի առնելով բանաստեղծի փափազն էջմիածնում թաղվելու ու մեծ սիրո առ Ս. Էջմիածին: Ինչպես նշվում է հաղորդագրության մեջ, արձանը «...կանգնած է Հ. Նախիջևանցի յայտնի վաճառական պ. Ա. Պողոսեանի ծախքով եւ քանդակագործ պ. Տէր-Մարութեանի աշխատությամբ»:

²⁹¹ Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 110: Ծոցիկյան Ս. Մ., Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 42:

տուլթեամբ, որի բուն օրինակը գտնուում է հանգուցեալ բանաստեղծի գերեզմանի վերայ, Ն. Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում»²⁹²:

Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրոք՝ 1997 թ., Գեորգյան ճեմարանի հարևանությամբ կառուցվել է ատամնաբուժարան: Ծննդի ներսում ազդեցված մարմարե սալի արձանագրության համաձայն այն կառուցվել է «...ի յիշատակ Նշան Գաղաղեանի, վասն միաբանից Մայր Աթոռոյ եւ սանուց Գէորգեան հոգևոր ճեմարանի...»:

1997-1999 թթ. Գեորգյան ճեմարանի հյուսիսարևմտյան կողմում ամբիկահայ բարերարներ Վահան և Անուշ Շամլյանների մեկենասությամբ կառուցվել է նաև ճեմարանի ուսանողների հանրակացարանը՝ նախատեսված 150 ուսանողի համար (նկ. 14):

Ճեմարանից դեպի արևելք Գեորգ Դ. կաթողիկոսի օրոք՝ 1879 թ., դարձյալ ռուսահայ համայնքի միջոցներով կառուցված ճեմարանականների բնակության շենքն է (վիճագրում՝ ննջարան):

70. Արձանագիր մարմարյա սալ՝ ազդեցված կառույցի հյուսիսային որմին, արտաքուստ, գիրը՝ 5 տող.

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՎԵՃԱԿԱՌ ՀԱՅՐԱ
 ՊԵՏ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Դ. ԿԱԹՈՒՂԻ
 ԿՈՍ ԿԱԹՈՅ ԶԱՅՍ ՆԵՋԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳԵԱՆ
 ՃԵՄԱՐԱՆ ԵՊԱՍՏԻՔ ՀԱՅՈՑ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԵԱՅՑ
 ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1879: ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՌՅԺ:

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՎԵՃԱԿԱՌ ՀԱՅՐԱ/ՊԵՏ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Դ. ԿԱԹՈՒՂԻ/ ԿՈՍ ԿԱԹՈՅ ԶԱՅՍ ՆԵՋԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ, ԵՊԱՍՏԻՔ ՀԱՅՈՑ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԵԱՅՑ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1879 ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՌՅԺ.²⁹³:

աղ. 6, 6կ. 50

²⁹² Դուրիս վարդապետ, ճեմարան Ս. Աթոռոյ, «Արարատ», 1902, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 1120:

²⁹³ Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 111:

Հայոց թվականը փրկչականին համապատասխանեցնելու համար վերջին՝ Թ. թվատուր պետք է Ը. կարդալ. Թերևս գրչի վրիպում է:

Ծննդը ներկայումս չի շահագործվում և գտնվում է անմխիթար վիճակում:

Շինարարական, նորոգչական աշխատանքներով հիշարժան է նաև Մկրտիչ Ա. Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ, 1892-1907) կաթողիկոսի գործունեությունը: Նրա օրոք վերանորոգվել են Ս. Հռիփսիմեի, Հաղպատի, Սանահնի, Խոր Վիրապի, Սևանի վանքերը: Խրիմյան Հայրիկի նախաձեռնությամբ կարգավորվել են նաև Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի, Շուշիի թեմական և Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցների կացությունը, Սինոդի աշխատանքները և այլն: Նա մեծ գործունեություն է ծավալել 1890-ական թթ. Սասունի ինքնապաշտպանության և արևմտահայության զանգվածային կոտորածներից փրկվածներին օգնություն ցուցաբերելու գործում²⁹⁴:

Ժ. Գ. վերջերին իրականացված շինարարությունների թվին է պատկանում Մայր տաճարի հյուսիսարևելյան կողմում միաբանների բնակության համար կառուցված շքեղ ու նրբահյուս զարդաքանդակներով երկհարկանի շենքը: Ծարտարապետ Մ. Սամբելյանի նախագծով և Երեմիա եպիսկոպոս Գալուստյանի տեղապահության օրոք կառուցված շենքը հայտնի է նաև «Երեմյան խցեր» անվամբ (նկ. 15):

71. Շինարարական արձանագրությունը շենքի արևմտյան որմի կենտրոնական մասում է, 4 տող.

ԿԱԹՈՒՑԱԻ ՇԻՆՈՒԹԻԻՆՍ ՎՄ ՄԻ
 ԱԲԱՆԻՑ Ձ. ԶՄԻԱԾՆԻ Դ. ՏԵՂԱ
 ՊԱՇՏԻՍԵԱՆ Տ. ԵՐԵՄԵԱՅ ԵՊՈՒ
 ՎՂՐՇՊՏՅՈՅ=1892=1893

ԿԱԹՈՒՑԱԻ ՇԻՆՈՒԹԻԻՆՍ
 Վ [Ա.] Ս [Ն] ՄԻ/ԱԲԱՆԻՑ
 Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ի ՏԵՂԱ/ՊԱՇՏԻՍԵԱՆ
 Տ. ԵՐԵՄԵԱՅ ԵՊ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի

²⁹⁴ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, համրագիտարան, էջ 173-174:

²⁸⁹ Վ. Յարությանյան, Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինի գահակալության օրոք (1956-1980), «Էջմիածին», 1983, թ. 11-12, էջ 55: Նույնի՝ Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 90: Նույնի՝ Եկայր շինեսուցը, էջ 14:

²⁹⁰ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. երկրորդ, էջ 64:

Վ. Ա. Ղ. Ա. ՐՇ. Ա. Պ. Ա. Տ. Ե. ՅԻ. Ո. Յ,
1892-1893²⁹⁵:

աղ. 6, նկ. 51

Ներկայումս չենք ճիմնովին վերանորոգվում է ճարտարապետ Ա. Մանասյանի նախագծով և ամերիկահայ Մարտիկյան ընտանիքի բարերարությունը:

Հին վեհարանի հարավարևմտյան հատվածում է գտնվում ինքնիշխան Հայրիկի օրոք՝ 1896 թ. կառուցված «Ինքնիշխան» թանգարան-պատկերասրահը: Յուզադրվող իրերից շատերն այսօր պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում: Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ չենք ամբողջովին հիմնանորոգվել է ամերիկահայեր Սարգիս և Հուսիկ Բեդեկյանների բարերարությամբ և ստացել հիմնադիր հայրապետի անունը:

1896-1897 թթ. Մայր տաճարի հյուսիսարևմտյան կողմում կառուցվել է նաև Սինոդի շենքը, որտեղ տեղակայված են եղել հայրապետական Դիվանն ու Սինոդի գրասենյակը: 1920-1921 թթ. շենքը բռնագրավվել է խորհրդային իշխանությունների կողմից: Հետագայում Մայր Աթոռին վերադարձված Սինոդի շենքը մինչև 2011 թ. ծառայել է իբրև վարչական մասնաշենք: Վերջին տարիներին իրականացված հիմնանորոգման աշխատանքներից հետո (Ա. Սահակյանի նախագծով) այն վերաբացվել է 2014 թ. ապրիլին, որտեղ տեղակայված են Մայր Աթոռում գործող միջկենդեցական հարաբերությունների բաժինն ու էկոմենիկ (միջկենդեցական հարցերով զբաղվող) գրասենյակները:

Ինքնիշխան Հայրիկին հաջորդել է Մատթեոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի (1908-1910) իզմիրլյանը: Նա իր իմացական կարողությունների համար հրավիրվել էր վեհարան և նշանակվել կաթողիկոսի անձնական քարտուղար, իսկ 1894 թ. ընտրվել է Կ. Պոլսի պատրիարք²⁹⁶:

²⁹⁵ Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 114:

²⁹⁶ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան, էջ 160-161:

Մատթեոս Բ. կաթողիկոսի գահակալման կարճատև տարիներին Մեսրոպ Մազիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի ջանքերով ու նախաձեռնությամբ և Դավիթ Ավան-Յուզադյանի բարերարությամբ Մայր տաճարի հարավային կողմում ճարտարապետ Պողոս Զուրաբյանի (Զուրաբով) նախագծով կառուցվում է Մայրավանքի ձեռագիր մատյանների ու հնատիպ գրքերի պահպանման համար նախատեսված մատենադարանի շենքը (նկ. 16):

72. Նախասրահի ճակատային մասում, 5 տող.

Ի ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍ
Բ. ԵՒ ՏԵՂԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ ԳԵՈՐԳ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՇԻՆԵՑԱԻ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՍ ԶԱՆԻԻՔ ՄԵՍՐՈՊ
ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ԾԱԽԻԻՔ
ԴԱԻԻԹ ԱԻԱՆ ԻԻԶԱՇԵԱՆԻ Ի
ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԱՐԳԱՐՏԻ ՎԱՂԱՄԵՌ
ԴՍՏԵՐ ԻԻՐՈՅ, 1908-1911²⁹⁷:
աղ. 6, նկ. 52

73. Շինարարության փաստը կարճառոտ արձանագրված է նաև հատակին՝ շրջանաձև.

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ԿԱԹՈՒՑԱԻ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՈՅԾԹ. (1910)²⁹⁸:
աղ. 6, նկ. 53

²⁹⁷ Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 118:

²⁹⁸ Նույն տեղում:

Դավիթ Ավան-Յուզադյանը սերում է Ժ. Դ. 20-ական թթ. լեզգիների դեմ կազմակերպված ինքնապաշտպանության հերոս Ավան Յուզադյան տոհմից: Նույն դարի 30-ական թթ. Աստրախան փոխադրված հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչների շարքում հիշատակվում է նաև Ավան Յուզադյան²⁹⁹: Այս տոհմի շառավիղներին է Ի. Դ. սկզբի հայ մեծահարուստ նավթարդյունաբերող Ավան-Յուզադյանը: Հիշյալ ժամանակաշրջանում հայ մեծահարուստներն իրենց կարողություններից բաժին են տրամադրել բարեգործական նպատակների համար: Օրինակ, Մանթաշուլը, Արամյանցը և ուրիշներ միջոցներ են հատկացրել Ներսիսյան դպրոցի շինարարությանը³⁰⁰: Վիմագրում հիշատակվող Դավիթ Ավան-Յուզադյանը մեծահարուստ նավթարդյունաբերող Ավան-Յուզադյան է, ում բարերարությամբ էլ կառուցվել է Ս. Էջմիածնի մատենադարանը:

1945 թվականից կառույցը ծառայել է իբրև Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի ուսումնական մասնաշենք, իսկ ներկայումս այստեղ Մայր Աթոռի գրասենյակներն են:

Մատթեոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի ձեռքով 1910 թ. հունիսի 6-ին՝ ինքնիշխան Հայրիկի տապանաքարի օրհնության օրը, տեղադրվել է նոր վեհարանի կառուցման հիմնաքարը: Շենքի ճարտարապետը դարձյալ Պողոս Զուրաբյանն էր, իսկ բարերարը՝ մեծահարուստ Ալեքսանդր Մանթաշյանը³⁰¹: Առաջին աշխարհամարտից հետո մինչև 1957 թ. շենքը ծառայել է որպես ռազմական շտաբ և զորանոց: Նոր վեհարանը հետագայում հիմնովին վերանորոգվում է Վազգեն հայրապետի օրոք՝ 1957-1962 թթ.³⁰²: Վեհարանի առաջին հարկում են գտնվում հայրապետի աշխատասենյակն ու ընդունարանը, իսկ երկրորդ հարկում՝ գահասրահն

²⁹⁹ ԳԺՊ, հ. IV, էջ 146, 412:

³⁰⁰ ԳԺՊ, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 302-303:

³⁰¹ Ազգապատում, Դ. հատոր, Ա. գիրք, էջ 47:

³⁰² Վ. Յարությանյան, Եկայք շինեսցուք, էջ 43-46:

ու թանգարանային մի քանի սրահներ: Ներկայումս վեհարանն ամբողջովին վերանորոգվում է՝ բարերարությամբ Ս. Կարապետյանի (ՌԴ):

Մայրավանքում շինարարական աշխատանքները շարունակվել են նաև դժվարին պայմաններում: Համաձայն Ալեք և Մարի Մանուկյանների անվան դանձատան դիմաց դրված շինաքարերից մեկի արձանագրության՝ Գեորգ Ե. Սուրենյանցի (1911-1930) կաթողիկոսության երրորդ տարում՝ 1915 թ., կառուցվում է հայրապետական տան, այսինքն՝ վեհարանի շրջակա պարիսպը:

74. Արձանագիր շինաքար՝ դանձատան դիմաց, գիրը՝ 5 տող.

ՆԵՐՍԻՍԻԱՆ ԵՒ
ԻՅԿԴ ԶԵՐՈՐԴՈՒՄՍ ԷՍ ՅՐԱՊ
ՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԳԵՈՐԳ-Ա
ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՊԱՐԻՍՊՈՒՇՈՒ
ՋԶԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՄԲ

...Ն. Ո. ՐԻՆ ՓՐԿ ԴՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
.../ ՌԵԿԴ. (1915) ՅԵՐՈՐԴՈՒՄՍ Ի
ՀԱՅՐԱՊ Ե/ՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ
ԳԵՈՐԳԱ/ ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՊԱՐԻՍՊՈՒ
ՇՈՒ ԴՋ/

ՋԶԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՄԲ:

աղ. 6, նկ. 54

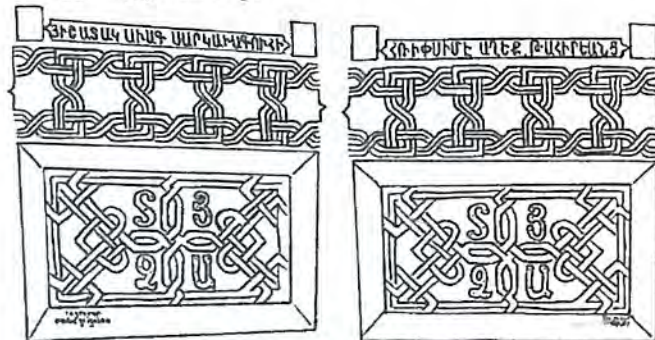
Հայտնի է, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ս. Էջմիածինն ու Վաղարշապատը գաղթականների համար դարձել էին ապաստարան: Քաղաքում ստեղծվել էին որբանոցներ, հիվանդանոցներ, որտեղ բազմաթիվ վիրավորներ էին բերում: Գեորգ Սուրենյանցի կաթողիկոսության ժամանակաշրջանը «համընկավ հայ ժողովրդի պատմության ամենից դրամատիկ փուլի հետ՝ ցեղասպանություն, մայիսյան հերոսամարտեր, Առաջին Հանրապետության հռչակում, Հայաստանի խորհրդայնացում, Հայ եկեղեցու նկատմամբ բռնաճնշումներ և այլն»³⁰³: Հայրենասեր կաթողիկոսը, սա-

³⁰³ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան,

կայն, կարողացել է հոգու տոկունությունը և փառքով պահպանել Ս. Էջմիածինը:

Կառուցողական աշխատանքներին զուգահեռ իրականացվել են նաև որոշ բարեկարգումներ. 1889 թ., ինժեներ Նիկոլայ Գրիգորյանի նախագծով փոխվել են Մայր տաճարի արևմտյան, հյուսիսային և հարավային դռները: Արևմտյան դռան ձախ փեղկին առկա է նախագծողի անվան լատինատառ մակագրությունը՝ «ingenieur Nicolas Grigorian», իսկ աջ փեղկին՝ ռուսերեն. «Б^П ФРАНКЕ, ТИФЛИСЬ»: Դռների ծախսերն ըստ դրանց մակագրությունների՝ եկեղեցու սպասավորներն են հոգացել:

75. Արևմտյան դռան զույգ փեղկերին՝ արտաքուստ, հետևյալ միատող հիշատակագրությունն է.

ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՒԱԳ ՍԱՐԿԱՒԱԳՈՒՀԻ
ՀՈՒՓՈՒՄԷ ԱՂԵՔ [ՍԱՆԴՐԵԱՆ]
ԹԱՀԻՐԵԱՆՑ, ՏՅՁԱ, ՏՅՁԱ.³⁰⁴

աղ. 6, նկ. 55

Ավագ սարկավագուհի Հռիփսիմե Թահիրյանը Թբիլիսիի կուսանաց Ս. Ստեփաննոս անապատի վերջին մայրապետն է եղել: Նա թաղված է Ս. Գայանե վանքի գերեզմանոցում, սակայն տապանադրումն չի կառուցվել ծննդյան ու մահվան թվերը հիշատակված չեն (տե՛ս Ս. Գայանե վանքի

էջ 42:

³⁰⁴ Վ. Մ. Նարոյությունյան, Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության..., «Էջմիածին», 1983, թ. 11-12, էջ 54: Նույնի՝ Եկայք շինեսցուք, էջ 14: Արևիկա [Մանուկեան], Հայ եկեղեցու սարկավագուհիները, Նիւ Եորք, 1991, էջ 47: Ն. Խառատյան, Թբիլիսիի Ս. Ստեփաննոս կուսանաց անապատի և մայրապետ իշխանուհի Հռիփսիմե Թաիրյանի մասին, «Էջմիածին», 2007, ե., էջ 88:

«Տապանադրերը» ենթագլուխը, արձ. 618): Վերջերս նրա կյանքին ու գործունեությանն անդրադարձել է Հ. Խառատյանը, ով արխիվային փաստաթղթերի ու վավերագրերի հիման վրա եզրակացնում է, որ իշխանուհի Հռիփսիմե Թահիրյանցն ապրել ու գործել է 1840-1934 թթ.³⁰⁵:

Թբիլիսիի Ս. Ստեփաննոս կուսանաց անապատի հիմնումը կապված է Բեհբուլ-յան իշխանների անվան հետ: Այն հիմնադրվել է Նոր Զուղայի Ս. Կատարինե անապատի օրինակով 1724-1726 թթ., Բեհբուլ-յան իշխանների կողմից և անմիջական հովանավորությամբ: Եկեղեցին հայտնի է նաև Խոջիվանք անվամբ, որը գործել է մինչև 1920-ական թթ.: Նմանատիպ անապատները, սովորաբար եղել են ուսում ու դպրություն տարածող կրթավայրեր, որբերի ու հիվանդների խնամակալ հաստատություններ: Անապատն իր գոյության ընթացքում դեկավարել են շուրջ տասը մայրապետներ. վերջին մայրապետ Հռ. Թահիրյանցն ընտրվել է 1911 թ. հոկտեմբերին: Նա հայտնի է եղել իբրև առաքինի ու բարեպաշտ անձնավորություն, արել է բազմաթիվ նվիրատվություններ, կաթողիկոսների կողմից վարձատրվել է լանջախաչով, ականակուռ խաչով, մատանիով, իսկ Երուսաղեմի մի պատրիարք շնորհել է չքեղ ոսկե խաչ՝ Կենաց փայտի մասունքով: Նա եղել է վանքի մեծավորուհին, այսինքն՝ ունեցել է ավագ սարկավագության կոչում, կրել մեկ կամ երկու լանջախաչ, իսկ մատենամատին՝ մատանի³⁰⁶:

Մայր Աթոռում պահվում են Հռիփսիմե Թահիրյանցի՝ Էջմիածին ընծայած նվերներից մի քանիսը, որոնցից առանձնանշելի են հատկապես տաճարի փայտյա դռները: Ուսումնասիրողներից ոմանք դռան մակագրության վերջում կարդացել են «ՌՅԼԸ. (1889)» թվագիրը, որը չի պահպանվել: Փոխարենը փեղկերի կենտրոնական մասերում ամրացված են «ՏՅՁԱ» գլխատառերը:

³⁰⁵ Ն. Խառատյան, նշվ. աշխ., էջ 90-91:

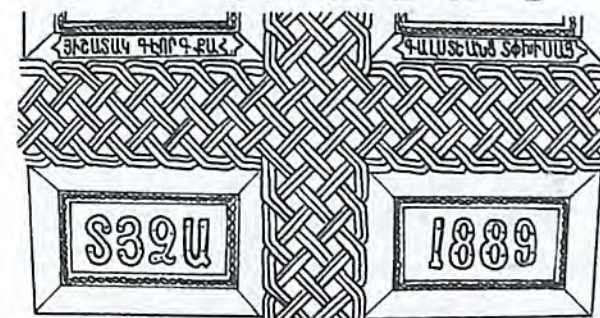
³⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 88:

Դռները հավանաբար վերջին տարիներին վերանորոգվել են, քանի որ Աբել արքեպիսկոպոսի աշխատության մեջ զետեղված Մայր տաճարի դռան լուսանկարում պատկերն այլ է. փեղկերն անխնամ են՝ ենթակա նորոգման, ձախ փեղկին «ՏՅՁԱ» տառերն են, իսկ աջին՝ «ՌՅԼ...»՝ հավանաբար ՌՅԼԸ. (1889) թվագիրը³⁰⁷: Արդ, եթե մի դեպքում գործ ունենք Հայոց մեծ թվականի հետ, որ է՝ ՌՅԼԸ., ապա ի՞նչ է նշանակում «ՏՅՁԱ» տառաչափը: Առաջին հայացքից այն պետք է որ թվական լինի: Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող ծագումով Թիֆլիսից եմիփորոնը կրում է միևնույն թվականը՝ փրկչական 1889 թ., որը կտեսնենք ստորև ներկայացվող դռան մակագրության մեջ և հայերեն տառերով՝ ՏՅՁԱ: Ե. Մուշեղյանը ծանոթագրում է, որ «այդ դեպքում պետք է հաշվել հետևյալ կերպ՝ 4381-1889=2492: Ստացվում է բուն Հայոց կամ Հայկա տոմարը»³⁰⁸: Այսինքն՝ վկայված է սակավ հանդիպող բուն Հայոց թվականը՝ Քրիստոսից առաջ, որի սկիզբն ավանդությունը Հայկ նահապետի՝ Բելի դեմ տարած հաղթանակի հետ է կապում³⁰⁹: Ա. Աբրահամյանը նշում է, որ Հայկի՝ Բելին սպանելու այս ավանդական թվականը միջնադարում հիմք է ծառայել մի նոր թվականի, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Բուն թուական Հայոց» կամ «Հայկեան թուական» անունով³¹⁰:

Ենթադրելի է, որ դռների տվյալ մասերում նախապես ամրացված են եղել ինչպես բուն Հայոց, այնպես էլ Հայոց մեծ թվականները, իսկ փրկչական 1889 թվականը, որն առկա է ներքոնշյալ մակագրության

մեջ, հավանաբար հետագա նորոգման ժամանակ են ավելացրել Հայոց մեծ թվականի փոխարեն:

76. Հյուսիսային դռան արտաքուստ առկա է միատող հետևյալ գրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ ԳԵՈՐԳ ԲԱՀ [ԱՆԱ]
ԳԱԼՍՏԵԱՆՑ ՏՓԽԻՍԱՅ, ՏՅՁԱ. 1889³¹¹:
աղ. 6, նկ. 56

Այստեղ փրկչական 1889 թվականի դիմաց դարձյալ «ՏՅՁԱ» գլխատառերն են, այսինքն՝ գործ ունենք «Բուն Հայոց» կամ «Հայկեան թուական»-ի վկայության հետ:

Հարավային դուռը ևս փոխվել է 1889 թ. Թիֆլիսի հիշյալ անապատի կույսերից Եփրոսինե Աբամելիքյանցի միջոցներով³¹², սակայն դուռը մակագրված չէ:

Մայր տաճարի և շրջակայքի հիմնական բարեկարգումն ու վերակառուցումն սկսվել է 1955 թ. Վազգեն կաթողիկոսի եռանդուն ջանքերով³¹³, և մինչև 1980 թ.

³¹¹ Վ. Մ. Նարոյությունյան, Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության..., էջ 54: Նույնի՝ Եկայք շինեսցուք, էջ 13:

³¹² Ս. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 15:

³¹³ Վազգեն Ա. կաթողիկոսի օրոք կատարված շինարարական աշխատանքների մասին տես Վ. Մ. Նարոյությունյան, Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինի գահակալության օրոք (1956-1980), «Էջմիածին», 1983, թ. 11-12, էջ 51-55, 1984, թ. 1, էջ 51-56, թ. 2, էջ 33-42, թ. 3, էջ 32-38, թ. 4, էջ 23-28, թ. 5, էջ 12-19, թ. 6, էջ 23-30, թ. 11-12, էջ 60-70: Նույնի՝ Եկայք շինեսցուք: Ազգապատում, Դ. հատոր, Գ. գիրք: Վերջերս Վազգեն Ա. հայրապետի գործունեության հետ աղերսվող հազարավոր արխիվային փաստաթղթերի ու հրապարակումների մի մասի հիմամբ առանձին ժողովածու է կազմել ու հրատարակել Գ. Յազճյանը: Տես Վալերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ., Վազգեն Ա. Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1908-1994), կազմող և խմբագիր՝ Գևորգ Եսադեան, Երևան, 2008:

³⁰⁷ Աբել արքեպիսկոպոս, Հայ եկեղեցու սարկավագուհիները, էջ 39:

³⁰⁸ Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, էջ 122, արձ. 176:

³⁰⁹ Հայկա տոմարի՝ Քրիստոսից առաջ 2492/3 թվականից սկսվելու հանգամանքները քննության է առել դեռևս Դ. Ղևոնդ Ալիշանը: Տես Յուշիկե հայրենեաց Հայոց, ի Դ. Ղևոնդ Ալիշան, հ. Ա., Վենետիկ, 1869, էջ 92-103:

³¹⁰ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 98, ծանոթ. 11:

ոչ միայն Ս. Էջմիածնում և նրա հարակից վանքերում, այլև Վաղարշապատից դուրս գտնվող վանական տարբեր համալիրներում (Գեղարդավանք, Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, Երևանի Ս. Սարգիս, Ս. Զորավոր և այլն) իրականացվել են կառուցողական ու նորոգչական մեծածավալ աշխատանքներ:

Մայր Աթոռում շարունակվում են գեոլոգ 1954 թվականից սկսած վանքատարածության պարսպապատման աշխատանքները: 1959 թ. տաճարի հյուսիսարևմտյան կողմում կառուցվել է ժամացույցի աշտարակը: Կառույցի հարավային որմին առկա է շինարարական եռատող արձանագրություն. «Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ԱՇՏԱՐԱԿԱՍ, 1959 թ.»³¹⁴:

1965 թ. հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցի առթիվ Մայր տաճարի հյուսիսային մուտքի դիմաց տեղադրվել է հայ նահատակներին նվիրված առաջին՝ խմբական խաչքարերի հորինվածքով «Նահատակաց» հուշարձանը (նախագիծը՝ Ռ. Իսրայելյանի) (նկ. 17), որի հիմքում Վազգեն Ա. վեհափառ հայրապետի օրհնությունը զետեղվել են Դեր Զորից բերված հայ նահատակների մասունքներ:

Մայրավանքի հարավարևելյան կողմում՝ տպարանի շենքի դիմաց, 1967 թ., ամերիկահայ բարերար Ստեփան Տեր-Գրիգորյանի նվիրատվությամբ կառուցվել է «Կաթնաղբյուր» կոչվող աղբյուր-հուշարձանը (ճարտարապետ՝ Ռ. Իսրայելյան)՝ ի հիշատակ Մեծ եղեռնի օրերին Քղի քաղաքի Տեր-Գրիգորյան գերդաստանի 28 նահատակների և հայրենի այգու՝ «Կաթնաղբյուրի» (նկ. 18):

Հիշյալ հուշարձանի հարևանությամբ՝ 1982 թ., դարձյալ Վազգեն վեհափառի նախաձեռնությամբ և վանքի Միհրան և Սեդա Բուխանյանների աջակցությամբ, ի հիշատակ Խրիմյան Հայրիկի, կառուցվել է «Երկաթե շերեփ» հուշաղբյուրը (ճարտա-

րապետ՝ Արեգ Իսրայելյան) (նկ. 19): Ուշագրավ են հուշարձանի արձանագրությունները, որոնցից մեկը Խրիմյան Հայրիկի պատգամն է, իսկ մյուսը՝ Վազգեն հայրապետի հորդորը. «Հայ մա՛րդ, հիշի՛ր դու միշտ երկաթե շերեփը Հայրիկի»:

Ամերիկահայ բարերարներ Ալեք և Մարի Մանուկյանների միջոցներով 1982 թ. հոկտեմբերի 11-ին բացվել է «Ալեք և Մարի Մանուկյան» գանձատուն-թանգարանը (ճարտարապետ՝ Բ. Արզումանյան): Այստեղ են պահվում ու ցուցադրվում եկեղեցական սրբություններ ու մասունքներ, աշխարհի տարբեր կողմերից հավաքված հոգևոր ու մշակութային արժեքներ, հայոց հայրապետներին ընծայված թանկագին նվերներ: Հիշյալ ժամանակներից սկսած՝ Վաղարշապատ քաղաքն ու վանքը համարվում են թանգարանային ու ճարտարապետական արգելոց³¹⁵:

2007 թ. հուլիսին բարերարներ տեր և տիկին Մանուկյանների աճյունները Դեթրոիթից (ԱՄՆ) տեղափոխել են Վաղարշապատ ու թաղել գանձատան դիմաց: Ալեք Մանուկյանը մահացել է 1996 թ., իսկ Մարի Մանուկյանը՝ 1993 թ.:

Վազգեն հայրապետի օրոք վերակառուցվել է նաև «ԴՈՒՌՆ ՏՐԴԱՏԱՅ» կամար-հուշարձանը (նկ. 20): Կառույցը կիսավեր վիճակում հայտնաբերվել է հին վեհաքանի հյուսիսային կողմում գտնվող հողաշեն շենքի քանդման ժամանակ: Վազգեն վեհափառի օրհնությամբ Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովը որոշել է վերականգնել նաև հիշյալ հուշարձանը՝ և վերականգնել նաև հիշյալ հուշարձանը՝ ճարտարապետ Ա. Գալիկյանի նախագծով: Հայոց առաջին քրիստոնյա թագավոր Ս. Տրդատի անունը կրող այս կոթողը շարունակում է մնալ իբրև հաղթական վկայություն՝ հայ ժողովրդի Մեծ Դարձի ու հավատի առ Աստված: Հիշյալ աշխատանքները բովանդակող 1962 թվակիր արձա-

³¹⁴ Լ. Պողոսյան, Վազգեն Ա. հայրապետը շինարար, Տարեգիրք 2011, Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Երևան, 2011, էջ 127-138:

³¹⁵ Սյրեփան Մելիք-Բախչյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երևան, 2009, էջ 146:

նագրությունը կամարի արևելահայաց որմի աջ կողմում է³¹⁶:

77. Հիշատակագրություն՝ «ԴՈՒՌՆ ՏՐԴԱՏԱՅ» հուշարձանի կամարին՝ ներքուստ, 2 տող.

ԵՍԱՐՍԵՑԻ ՏՐ ՅՈՎԱԶՔԻ
ՌԴԱՎԵՏԻ ՍՍ ԳՐԵՑԻ

ԵՍ՝ ՂԱՐՍԵՑԻ ՏՐ ՅՈՎԱԶՔԻ/
ՈՐԴԻ ԱՎԵՏԻՍՍ, ԳՐԵՑԻ:
աղ. 6, Գկ. 57

Արձանագրության ստորին մասում առկա են նաև մանր գրություններ, որոնք իմաստային ընդհանրություն չունեն և հավանաբար նոր գրառումներ են: Կամարի զանազան մասերում տեսանելի են նաև վարպետների բազմաթիվ ու տարած նշաններ, հակառակ դիրքով «Դ» գիր և այլն:

Մ. Բրոսսեն հիշատակում է ևս մի արձանագրություն, որ նկատել է «Տրդատայ դռան» կամարին. «Ուստայ Գրիգոր, ծառայ Աստուծոյ, թվին ՌՁԸ. (1639)»: Նա կարծում է, որ վիմագրում հիշատակված է Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք Մայր Աթոռի շինարար վարպետներից Գրիգորը³¹⁷: Արձանագրությունը մենք տեղում չգտանք, փոխարենը կամարի արևմտահայաց աջակողմյան մուկթին նկատեցինք մանրատառ հետևյալ գրությունը. ՎԱՐԴԵՍ, ԹՎ [ԻՆ] ՌՃԻԵ. (1676):

Ամենայն հավանականությամբ Վարդեսը կառույցի շինարար վարպետներից է:

Վազգեն վեհափառի օրոք՝ 1962 թ., Հոռոմոսի վանքի հաղթականարի ձևով է կառուցվել Ս. Էջմիածնի արևելյան դարպասը, որը նախկինում գտնվելիս է եղել տպարանի և «Երեմյան խցեր» շենքերի առջևում: Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրոք՝ 2002 թ., վանքի պատմական տարածքի վերականգնման նկատառումներով Մայր Աթոռի ճարտարապետական խորհրդի

³¹⁶ Վ. Յարությանյան, Եկայք շինեսցուք, էջ 42-43:

³¹⁷ M. Brosset, Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Georgie et dans l'Arménie, p. 12-13.

որոշմամբ, Վրեժ և Անահիտ Մարկոսյանների բարերարությամբ «Վազգենյան դարպաս»-ը տեղափոխվել է պարսպի հյուսիսային կողմ:

Մայր տաճարի շրջակայքի բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև արձանագիր շինաքարեր ու քանդակազարդ բեկորներ: Դրանցից մի քանիսը դրված են գանձատան բաց կամարասրահում: Քարերն ամբողջական չեն, գրերը՝ մասամբ եղծված և որոշակի իմաստ չեն արտահայտում: Թերևս կարելի է թվագրել ժՁ-ԺԷ. դդ.:

78. Արձանագիր քար՝ գանձատան դիմաց (0,46 x 0,30 մ), 3 տող.

ԿԱՄԱԻ՝
ՎՍԻԻԱՆ
ԲԲԽԱԻՆ

ԿԱՄԱԻ [ԱՅ] / ՎՍ ԻԻԱՆ /
[ՈՐԳ ԽԱՓ Ա.] և [Է]:
աղ. 7, Գկ. 58

79. Արձանագիր քար՝ նախորդի մոտ (0,39 x 0,41 մ), 3 տող.

ՎՍ ՊԱՍ
ԼԻԶՆԵԻՈ
ԼԱԳՈՐԵՐ

Վ [Ա.] Ս [Է] ՊԱՏ / ...
ԻՋՆԷ ԻՐ / ... [ՈՐԳ] ...:
աղ. 7, Գկ. 59

Նշելի են նաև վերջին տարիներին Գարեգին Բ. վեհափառ հայրապետի հոգածությամբ Մայրավանքի շրջակայքում կառուցված հետևյալ շինությունները³¹⁸:

³¹⁸ Հատկապես Գարեգին Բ. վեհափառ հայրապետի օրոք՝ Մայրավանքի տարածքում գտնվող հուշար-

Լուրիզ Մանուկյանի, Սիմոն և Սենիկ Գևորգյանների բարերարությունը 2001 թ. կառուցվել են Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կամարն ու Ս. Տրդատ արքայի անունը կրող բաց խորանը (ճարտարապետներ՝ Զ. Թորոսյան, Ռ. Զուլհալյան)՝ ի հիշատակ Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյա հոբելյանի (նկ. 21): Ամեն տարի Ս. Տրդատի խորանի վրա են կատարվում մյուսուրհանները, խաղող-օրհները ու այլ հանդիսավոր արարողություններ:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կամարի հարավ-արևելյան որմնապան վրա կանգնեցված է՝ Թանահատի վանքի գերեզմանոցից բերված մի գեղաքանդակ խաչքար՝ հետևյալ արձանագրությամբ.

ԹՈՒԻ ԼՆ՝ ՈԿԷ. (1218), ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ
ԽԱԶՍՍ Ի ԲԱՐԵՆԱԻՍ/ՈՒԹԻ ԼԻՆ՝
ԽԱԶԱՏՐՈՅ ԱՆՅԱՂԹ / ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ,
Տ/ԱՐԱԺԱՄ ՓՈԽԵՑԱԻ /
ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ԲՄ³¹⁹:

2005 թ. Ալեք և Մարի Մանուկյանների որդի Ռիչարդ Մանուկյանի նվիրատվությամբ կառուցվում է 82 կացարաններից բաղկացած և 250 մ երկարությամբ միաբանական շենքը (ճարտարապետ՝ Ռ. Ազատյան): Շենքի հարևանությամբ 2010 թ. Հայկ և Էլզա Դիդիզյանների բարերարությամբ սկիզբ է առել «Գարեգին Ա.» հոգևոր կրթական կենտրոնի շինարարությունը: Կենտրոնում կազմակերպվելու են տարբեր գիտական ծրագրեր, քննարկումներ, գիտաժողովներ:

Վեհարանի հարևանությամբ 2005-2008 թթ. ամերիկահայեր Նազար և Արտեմիս Նազարյանների բարերարությամբ կառուցվել է Դիվանատունը (ճարտարապետ՝ Ա.

Ճանճերի վերանորոգման աշխատանքներին է անդրադարձել Ս. Դանիելյանը: Տե՛ս Մ. Դանիելյան, Պատմական հուշարձանների վերականգնումը Մայրավանքում, «Էջմիածին», 2014, ԺԱ., էջ 108-119:

³¹⁹ Ի. Գ. Ղաթիկյան, Գլաժոր. տեղադրությունը, պեղումները, վիմագիր արձանագրությունները, Երևան, 1983, էջ 107, արձ. 4: ԴՅՎ, պրակ III, էջ 89, արձ. 247:

Ավագյան), որտեղ տեղակայված են Մայր Աթոռի քարտուղարությունը, կաթողիկոսական գրասենյակները, արխիվը և այլն:

2008 թ. լոնդոնաբնակ բարերար Արմեն Սարգսյանի հովանավորությամբ Մայր տաճարի հյուսիսային կողմում կառուցվել է Ս. Վարդան և Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մատուռ-մկրտարանը (ճարտարապետ՝ Զ. Թորոսյան) (նկ. 22):

2007-2011 թթ. Մայրավանքի հարավ-արևելյան կողմում «Վազգենյան դարպաս»-ի հարևանությամբ, կառուցվել է Սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցին (ճարտարապետ՝ Զ. Թորոսյան, բարերար՝ Գ. Գալստյան) (նկ. 23): Այս եկեղեցում են Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի սաները մասնակցում ժամերգությունների, հմտանում ծիսագիտության մեջ:

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի ետնամասում տեղ և տիկին Պետրոս և Աննա Օրունճագճիկների բարերարությամբ (ԱՄՆ) 2009-2011 թթ. կառուցվել է ճեմարանի երկհարկանի նոր մասնաշենքը (ճարտարապետ՝ Զ. Թորոսյան)՝ նախատեսված հանդիսությունների ու մարդկան միջոցառումների համար: Շենքին կից կառուցվել է Մեծ եղեռնի, ստալինյան բռնատիրության և արցախյան ազատամարտի տարիներին նահատակված հոգևորականների անունները հավերժացնող հուշապատ (ճարտարապետ՝ Զ. Թորոսյան), որի հինգ կամարաձև բաց խորշերում կանգնեցված են երեքական խաչքարեր՝ բերված տարբեր վայրերից (Գանձասար, Գեղարդ, Հաղարծնի վանք, Սաղմոսավանք, Ղարդ, Հաղարծնի վանք, Սաղմոսավանք, Վայք, Ամբերդ, Նուռնուս և այլն): Խաչքարերը թվագրվում են Թժ. դդ., դրանցից մի քանիսն արձանագիր է, որոնցից մեկը եղծված է, մեկը՝ ծագում է Վայքից, իր տեսակում եզակի, Թժ. դդ. թվագրվող խաչքարն է, որի վերնամասում ընթերցվել է. «ԽԱՍՍ ՅԻՇ ԱՍ՝ ՏԱՍԿ ՀԱՂԱԳԱՆՈՅ ՈՂՆԻՆ», իսկ մյուսը՝ Բիրամ քարգործի՝ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Արծվաքարի գյուղացի Ղուկասի գերեզմանոցից տեղափոխված 1605 թվակիր կրկնախորան

խաչքարն է (պատվանդանին՝ Քանադեղ և սխալմամբ թվագրված է ԺԳԺԴ. դդ.), որի քիվին և շրջանակներին հետևյալ արձանագրությունն է.

ՄԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷՆԱԻՍ ԼԻՆ՝ ՎԱՐ-
ԴՈՒՄԻ ԼՆ Ե՛ Ի ԿՈՂ ԼԱԿ՝ ՅԻՆ՝
ՄԱՐԻԱՄԻՆ, ԲԻՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ,
ԼՈ՛ՒՄԴ. (1605)³²⁰:

Ճեմարանի դիմաց՝ 2009-2012 թթ., Վաչե և Թամար Մանուկյանների բարերարությամբ կառուցվել է Ս. Էջմիածնի մատենադարանը (ճարտարապետ՝ Ա. Ղուկյան), որտեղ մեկտեղվել են Մայր Աթոռի երեք գրադարաններն ու ձեռագրատունը (նկ. 24):

ԺԸ. դ. կառուցված «Ղազարապատ»-ի շենքում է տեղակայված 2013 թ. բացված

«Ռուբեն Սևակ» Թանգարանը (նախագիծը՝ ճարտարապետ Մ. Մովսեսյանի): Այն հիմնանորոգվել է Ֆրանսահայ Հովհաննես Զիլինգիրյանի բարերարությամբ: Թանգարանում ցուցադրվում են պարոն Զիլինգիրյանի կողմից Մայր Աթոռին նվիրաբերած արևմտահայ նկարիչների շուրջ 200 կտավ, ինչպես նաև անվանի մտավորական Ռուբեն Սևակին պատկանող ածխանկարներ, իրեր ու փաստաթղթեր³²¹:

Մայրավանքի վիմագրական ժառանգություն մասն են կազմում նաև խաչքարային հիշատակագրություններն ու բազմաթիվ տապանագրերը, որոնք ներկայացվում են ուսումնասիրության հաջորդ ենթագլուխներում:

³²⁰ Ս. Բարխուդարյանը խաչքարի երկատված լինելու պատճառով «ԿՈՂԱԿՑԻՆ» բառը կարդացել է «ԳՈՂ...ՑԻՆ» և կարծել, թե խաչքարը կանգնեցված է Վարդումի, Մարիամի և մեկ ուրիշի հիշատակին, որի անունը վնասված է: ԴՅՎ, պրակ IV, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 111, արձ. 444, տե՛ս նաև Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 165, 194, արձ. 80:

³²¹ Մայր Աթոռում՝ վերջին տարիներին իրակացված աշխատանքները լուսաբանող տվյալները վերցրել ենք «Մայր Աթոռի տեղեկատվական համակարգ» ֆեյսբուքյան կայքից (www.facebook.com/infoservicesofmothersee)

ՄԱՅՐԱՎԱՆՔԻ ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ

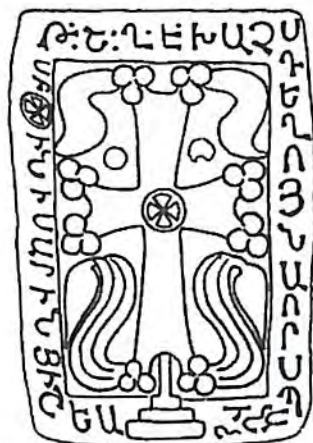
Մայրավանքի ճարտարապետական հարգարանքը լրացնում են նաև խաչքարերը: Դրանց մեծ մասը Վաղգեն Ա. երջանկահիշատակ հայրապետի օրոք են տեղափոխվել Վաղարշապատ: Վեհափառ հայրապետի ցանկությունը Խորհրդային Հայաստանի մի շարք շրջաններում (Վարդենիս, Նորատուփ, Գեղարդ, Մաքենիս և այլն), ինչպես նաև Նախիջևանում ու Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր վայրերում անխնամ մնացած խաչքարերը տեղափոխվել ու կանգնեցվել են վանքի շրջակայքում կամ ագուցվել տարբեր շինությունների որմերին (նկ. 25 ա)՝ համահավաք ցուցադրելու նպատակով³²²:

Հավաքված խաչքարերն իրենց բազմազանությունը ցույց են տալիս նաև խաչքարային արվեստի զարգացումը: Մեզ հասած հնագույն խաչքարերից է Մայրավանքի հյուսիսային պարսպապատի՝ աջից առաջին խորշում կանգնեցված ծագումով Մաքենիսից Թ. դարի խաչքարը, երբ քարգործը քանդակային պարզ լուծումներով կերտել է արվեստի մի ինքնատիպ հուշարձան (նկ. 25 բ):

Մայրավանքի խաչքարերի մեծ մասն արձանագիր է: Նախ ներկայացվում են առանձին կանգնած, ապա տարբեր շինությունների որմերին ագուցված խաչքարերը՝ ժամանակագրական կարգով:

80. ԽԱՉՔԱՐ. 1148 թ., Թանահատի վանքից³²³: Կանգնեցված է գանձատան

գլխավոր մուտքը տանող ճանապարհի աջ կողմում: Միատող արձանագրությունը երիզում է ողջ խաչքարը:

Թ ՎԻՆ ՇՂԷ. (1148), ԽԱՉՍ ԴԵՂՈՅՆԱ
[Է], ՈՐ ՍՊԱՆԻՆ,
ՍԲ [ԽԱՉՍ] ԻՆԻՍԱՐԻՆ ՅԻՇԵԱ Ի ՔԱ:
աղ. 7, Գկ. 60

Համաձայն պատվանդանին փակցված ցուցանակի՝ խաչքարը ծագումով Գլաձորից է և կրում է 1279 թվականը, մինչդեռ ըստ վիմագրի՝ այն կերտվել է Հայոց ՇՂԷ. (1148) թվականին (հավանաբար այլ ցուցանակ է փակցված):

Եռաստիճան պատվանդանին կանգնած հիմնախաչն աչքի է ընկնում խաչաթևերի հատման կետում առկա հավասարաթև խաչով: Նմանօրինակ խաչ է պատկերված նաև արձանագրության մեջ՝ «ՍԲ» բառից հետո, որը հավանաբար «ԽԱՉՍ» բառի խորհրդանշան մի ձև է: «Ինիսար» անձնանվան այլ հիշատակություններ մեզ հայտնի չեն:

Ե հիմնավոր համարել այն տեսակետը (Ե. Լալայան, Ա. Ավետիսյան), որ Թանահատի վանքում է գործել Գլաձորի նշանավոր համալսարանը: ԴՅՎ, պրակ III, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 72: Ի. Գ. Ղարիբյան, Գլաձոր. տեղադրությունը, պեղումները, վիմագիր արձանագրությունները, Երևան, 1983, էջ 66:

³²² Վ. Յարուխանյան, Եկայք շինեսցուք, էջ 38:

³²³ Թանահատ - Գլաձոր տեղանվան մույնացումը հայագիտության վիճահարույց հարցերից է: Ս. Բարխուդարյանը մի քանի փաստ է բերում, որոնց հիմամբ ժխտում է հիշյալ տեղավայրերի մույնացումը, իսկ հնագետ Ի. Ղարիբյանի երկարամյա հետազոտությունները փաստել են, որ ի վերջո պետք

81. ԹԵՎԱՎՈՐ ԽԱՉՔԱՐ. 1171 թ., Հովհաննավանքից: Կանգնեցված է վեհարանի դիմաց՝ մուտքից աջ: Խաչքարը 1976 թ. բեկորներով էջմիածին է բերել Կարապետ սրբազանը, որոնք հավաքել և ամրացրել է ճարտարապետ Հակոբը: Ուղղահայաց խաչաթևի տակից դեպի վեր բարձրացող բուսական մոտիվներով զարդաքանդակը երիզում է միատող արձանագրությունը:

ԵՍ՝ [Մ]ԵՂՈՒՑԵ [ԱԼ] ԶՎԱՐ [Դ]ԱՆ,
ԿԱՆԿ [Ե] ԵՑԻ ԶԵՇԱՆԱՆԻՍ ԻՄՈՎ
ԶԵՌԱՄԲ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԻՆԶ:
Ի :ՈՒ: (1171)³²⁴:
աղ. 7, Գկ. 61

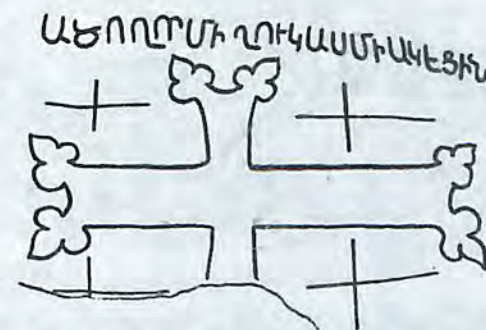
Խաչքարի վերին թևի լայնացող մասում՝ շրջանակի մեջ, պատկերված է Քրիստոսը, ստորին թևի համապատասխան մասում՝ Աղամի դիմաքանդակը, ուր մանր տառերով փորագրված է «ԱԴԱՄ», իսկ հորիզոնական թևերին՝ Պողոս և Պետրոս առաքյալները՝ համապատասխան մակագրություններով: Հ. Պետրոսյանը ենթադրում է, որ խաչքարը կոչվել է հիշյալ սրբերի անուններով³²⁵:

Քննարկվող խաչքարը դեռ վաղ միջնադարից հայտնի թևավոր խաչերի դասական նմուշներից մեկն է (նկ. 26): Նրա կրկնօրինակը կանգնեցված է Մուղնու Ս. Գեորգ եկեղեցու բակում: Այն պատկերված է նաև Մայր տաճարի ավազ խորանի վարագույրներից մեկի կենտրոնում: Թևավոր խաչերն ամրացվել են խորանարդաձև պատվանդանների, հաճախ նաև հուշասյուն կոթողների վրա, երբեմն նաև ագուցվել են եկեղեցիների որմերին կամ պարզապես

տեղադրվել հողի մեջ: Նմանատիպ խաչքարերը որոշ ձևափոխություններով գոյատևում են մինչև ժէ. դ.³²⁶: Իբրև թևավոր խաչքարի դասական օրինակ՝ նշելի է նաև Դվինի խաչքարը³²⁷՝ գտնված պեղումների սկզբնական տարիներին (1937-1939), որն այժմ ցուցադրվում է Հայաստանի պատմություն թանգարանում:

Դառնալով վիմագրին՝ նշենք, որ հիշատակվող Վարդանին Հ. Պետրոսյանն իրավամբ համարում է խաչքարի պատվիրատուն և վարպետը³²⁸:

82. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԲ. դ., Ներկայումս կանգնեցված է ճեմարանի նոր մասնաշենքի հարևանությամբ կառուցված հուշապատի բաց կամարներից մեկում: Խաչքարի վերին ձախ հատվածը մոտ 15 սմ լայնությամբ կտրված է: Հիմնախաչի հորիզոնական թևերի ստորին մասում կան վերջինիս նմանությամբ մեկական փոքր խաչեր, միայն եթե հիմնախաչի թևերն ունեն եռաբողբջ վերջավորություն, ապա փոքրերն ավարտվում են երկգունդ վերջավորությամբ: Մեկական փորագիր խաչեր կան նաև հիմնախաչի հորիզոնական թևերի վերնամասում: Արձանագրությունը խաչքարի աջ եզրին՝ 1 տող:

ԱՅՈՒՄՍԻ ՂՈՒԿԱՍ ՄԻԱԿԵՑԻՆ:
աղ. 7, Գկ. 62

³²⁶ Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984, էջ 11:

³²⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, էջ 150:

³²⁸ Վ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 405:

³²⁴ Վ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 49: Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 107:

³²⁵ Վ. Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 257-259:

7 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

«Միակեցի»-ն նույն «միայնակյաց», «ճգնազգյաց»-ն է: Ոմն խաչատուր միակեց (ճգնավոր) հիշվում է նաև Սանահնի վանքի դրատան վիճազերից մեկում³²⁹:

83. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԲ-ԺԳ. դդ., Գեղարդից: Վեհարան տանող ճանապարհի աջակողմյան խաչքարերից ձախից հինգերորդն է: Արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի ստորին մասում՝ բոլորգորով և ուղղագիծ երկաթագրով՝ 6 տող.

ԿԱՆԵՑԱ
ԻԽԱՉՍԻ
ԲԱՐԵԽԱ
ԻՍՈՒԹԻ
ԲԻԳՈՐԻ ՎԳԱՊԵՏԻ ՈՐՔԵՐԿԻՊԱԳԱՆԵՔԻ ԻՆՏԵՍԱՆԱՍԻՆ
ԵՆԴԵՐՍ ԸՆԴԵՐՍԻՆԵՔՆԵՐԿԻՊԱԳԱՆԵՔԻ ԻՆՏԵՍԱՆԱՍԻՆ

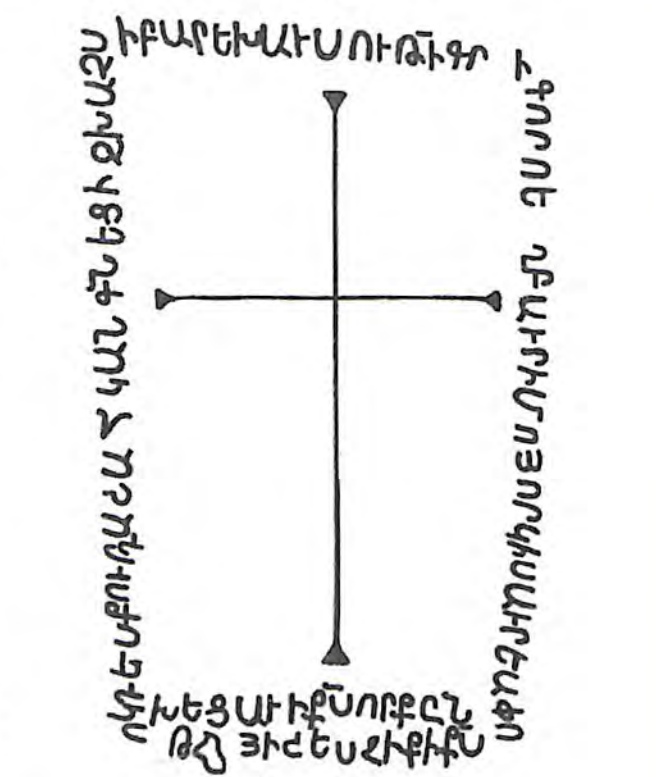
ԿԱՆԿՆԵՑԱ/Ի ԽԱՉՍ Ի/ ԲԱՐԵԽԱ-
ՍՈՒԹԻ [ԻՆ] Գ/ [ԲԻԳ] ՈՐԻ
Վ [ԱՐ] ԴԱՊԵՏԻ, ՈՐՔ ԵՐԿԻՐՊԱԳԱՆԵՔ
ՅԻՇԵՍ/ [ՁԻՔ] Ի ՔՍ ԸՆԴ ԵՄԻՆ ԵԻ
ՋՈՀԱՆՆԵՍ ԿԱՉՄՈՂ ԵԻ/ ՋՄԵՀ [ՐԱՔ] /,
ՋԻԳՆԱ [ՏԻՈ] /Ս, ՋԱՐՐ [ԱՀ] /ԱՄ,
ԵԻ ՋԱ/ԹԱՆԱՍ ԱՇ [ԽԱՏԱԻՈՐՔ] ³³⁰:
աղ. 7, 64. 63

Գրիգորի վարդապետի հիշատակին կանգնեցված խաչքարն Օհաննես վարպետի ձեռագործն է, ում անվան հիշատակմամբ ևս մի քանի խաչքարեր կան Գեղարդում: Արձանագրության վերջում հիշատակվող Մեհրաբ, Իգնատիոս, Աբրահամ և Աթանաս աշխատավորները հավանաբար իրենց օգնությունն են ցուցաբերել խաչքարագործին, որի համար էլ կազմողը հարկ է համարել հիշատակել նաև նրանց անունները:

84. ԽԱՉՔԱՐ. 1215 թ., Թանահատի վանքից: Այժմ կանգնեցված է Գևորգյան հո-

³²⁹ ԴՅՎ, պրակ IX, կազմեցին՝ Մ. Գ. Բարխուդյան, Կ. Գ. Ղաֆադյան, Մ. Տ. Մաղումյան, Երևան, 2012, էջ 90, արձ. 150: Տե՛ս նաև Կ. Ղաֆադյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 159, արձ. 124:
³³⁰ Մ. Մաղումյան, Նորահայտ վիճագրեր խաղբակյան տոհմի մասին, ԼՂԳ, 1977, ք. 9, էջ 96: Նույնի, Վիճագիր մասունքներ, էջ 107:

գևոր ճեմարանի դիմաց. ձախից վեցերորդ խաչքարն է: Այն աչքի է ընկնում քանդակալին հորինվածքում խաղողի ողկույզների ու նուան պտուղների համադրությամբ, որն իր հիմքում ունեն երկուսից էլ գինի ստանալու ընդհանրական պատկերացումը³³¹: Միատող արձանագրությունը երիզում է խաչքարը, ստորին մասում՝ 2 տող.

ՈԿԴ. (1215) ԵՍ՝ ԲՈՒՐԴԱՇԱՀ,
ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՋԽԱՉՍ Ի
ԲԱՐԵԽԱՍՈՒԹԻ [ԻՆ] ԳՐԻԳՈՐՈ՝
ԵՂԱՍԻՐ ԻՄՈՅ, ՈՐ ԿԻՍԱԻՐԵԱ
ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՔՍ, ՈՐՔ ԸՆԴ/Թ [ԵՈՆՈՒՔ]
ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի ՔՍ³³²:
աղ. 7, 64. 64

Արձանագրությունը Ս. Բարխուդյան-նը գրի է առել մինչ Վաղարշապատ բերվելը, երբ խաչքարը կիսով չափ թաղված է եղել վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային կողմում, որի հետևանքով արձանագրությունը հրատարակվել է մասնակի:

³³¹ Վ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 349, 64. 467:
³³² ԴՅՎ, պրակ III, էջ 90, արձ. 250: Մ. Մաղումյան, Նորահայտ վիճագրեր..., էջ 92: Նույնի, Վիճագիր մասունքներ, էջ 110-111: Ի. Գ. Ղաֆադյան, Գլածոր, էջ 154, արձ. 68:

Վիճագրի սկզբնամասը Ս. Բարխուդյանը լրացրել է ենթադրաբար՝ խաչքարը կանգնեցնողին նույնացնելով եկեղեցու ավանդատան շինության ծախսերը հոգացած Ամիրշահի հետ: Նա կարծում էր, որ արձանագրության վերջում կարող է թվական լինել, սակայն թաղված մասերը բացելու հնարավորություն չի եղել³³³:

Խաչքարին անդրադարձել է նաև հնագետ Ի. Ղարիբյանը՝ նշելով, որ այն ներկայումս տեղում չէ, ուստի լուսանկարն ու արձանագրության վերծանությունը բերում է ըստ Ս. Բարխուդյանի: Հիմնվելով վերջինիս՝ խաչքարը կանգնեցնողին եկեղեցու ավանդատան շինության ծախսերը հոգացած Ամիրշահի հետ նույնացնելուց՝ Ի. Ղարիբյանն այն թվագրում է ԺԳ. դարավերջով³³⁴: Պարզվում է, որ թվականն արձանագրության սկզբնամասում է, իսկ խաչքարը կանգնեցնողը Քուրդաշահն է: Ս. Սաղումյանն իր մի հոգնածում անդրադառնում է վերջինիս, միայն թե «Քուրդաշահ» անձնանունը կարգում «Քուրդաշահ»՝ նշելով, որ այն հայոց անձնանունների մեջ առաջին անգամ է հիշատակվում³³⁵: Վասակի և Խաթունի որդի ոմն Քուրդաշահ հիշվում է նաև Սանահնի վանքի եռանավ սրահի վիճագրերից մեկում, ապա նույն վանքի մեծ գավթի մի տապանագրում³³⁶, որը հավանաբար նույն անձն է:

85. ԽԱՉՔԱՐ. 1216 թ., Գեղարդից (բնօրինակը՝ Նյու Յորքում): Բազալտե խաչքարն այժմ կանգնեցված է Գևորգյան ճեմարանի դիմաց. ձախից ութերորդն է: Քիվը հարդարված է երեք խաչաքանդակներով, իսկ կենտրոնում՝ Քրիստոսի խաչելությունը՝ պատկերված Գողգոթայի բլուրը ներկայացնող քանդակազարդ պատվանդանին: Արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի աջ կողմին՝ 9 տող.

³³³ ԴՅՎ, պրակ III, էջ 90:
³³⁴ Ի. Գ. Ղաֆադյան, Գլածոր, էջ 154:
³³⁵ Մ. Մաղումյան, Նորահայտ վիճագրեր խաղբակյան տոհմի մասին, էջ 92, 97:
³³⁶ ԴՅՎ, պրակ IX, էջ 52, արձ. 59, էջ 70, արձ. 104:

ԽԱՉՔԱՐ
ԽԱՉՍ
ՅԵՍԱ
ԿԱՆԿ
ԵՂԱՊ
ԵՐՈՅ
ՈԿԵՐ
ՅԻՇ
[Ա.] ՍԽԱԹ/ [Ա.] ՆԱ. Ե/ ԽԱՉՍ/
ՅԵՍԱՄ/ ԿԱՆԿ/ ԵԻ ՊԱՊ/
ԵՐՈՅՆ/ ՈԿԵ. (1216)
Թ [Վ.ԻՆ] / ՅԻՇ [ԵՑԷՔ]³³⁷:
աղ. 7, 64. 65
Այսինքն՝ Յեսմկանն ու Պապերը խաչքարը կանգնեցրել են Ասխաթանի հոգու փրկության համար: Նկատենք, որ Ասխաթանն ու Յեսմկանը հիշվում են նաև Գեղարդավանքի մեկ այլ վիճագրում՝ փորագրված եկեղեցու աջ ավանդատան դռան վերնամասում³³⁸:

86. ԽԱՉՔԱՐ. 1233 թ., Իմիրգեղից (Վանստան, Արարատի մարզ): Մինչև վերջերս կանգնեցված էր բարձր պատվանդանին՝ Մայր տաճարի արևմտյան կողմում՝ «Դուռն Տրդատայ» հուշարձանից աջ. այժմ հանվել է տեղում իրականացվող շինարարական աշխատանքների պատճառով: Գ. Հովսեփյանը գրում է, որ Աղջոց Ս. Ստեփանոսից հարավ՝ Արջաձոր կամ Այր դարասի կոչված ձորակի վերին մասում՝ բարձր պատվանդանին, մինչև 1905 թ. հայ-թուրքական ընդհարումները կանգնած է եղել ավելի քան 6 մ բարձրություն ունեցող այս խաչքարը, որը, սակայն, հետագայում ցած է ընկել ու կոտրվել: Այն կանգնեցրել է Գրիգոր Խաղբակյան իշխանի կին Զաքա իշխանուհին՝ ամուսնու հիշատակը հավերժացնելու նպատակով, քանզի վերջինս, մասնակցելով զինադրների դեմ մղվող Գանձակի պատերազմին, ձերբակալվեց ու տեղական զրկանքներից հետո հոգին ավանդեց³³⁹: Գ. Հովսեփյանն իր

³³⁷ Ս. Սաղումյան, Վիճագիր մասունքներ, էջ 108-109:
³³⁸ Գարեգին արք. Յովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պողոթանք հայոց պատմության մեջ, Խատոր Գ., Նիւ Եորք, 1942/3, էջ 42, Յաւելուած Ա. 69:
³³⁹ Գարեգին արք. Յովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պողոթանք հայոց պատմության մեջ, մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 64, 81:

ժամանակ ընդօրինակել և հրատարակել է ընկած խաչքարի քիվի և պատվանդանի արձանագրությունները, իսկ թիկունքին փորագրված ընդարձակ վիմագիրը նա չէր կարող նկատել: Տեղափոխելով Վաղարշապատ՝ խաչքարի թիկունքի արձանագրությունը հրատարակել է Ս. Սաղումյանը: Խաչքարը բաժանված է երկու մասի, որի հետևանքով ընդարձակ արձանագրության միջնամասում մի փոքր հատված վնասված է: Ըստ պատվանդանի և խաչքարի թիկունքի վիմագրերի՝ այն նվիրված է Գրիգոր Խաղբակյանին, ում իշխանության հոգևոր կենտրոնը եղել է Աղջոց Ս. Ստեփանոսի վանքը: Մինչ վիմագրերին անցնելը նշենք, որ պատկերաքանդակների հոգևոր և աշխարհիկ ոլորտներն ամբողջացնում են քիվից ներքև պատկերված Պետրոս առաքյալի ու Հովհաննես ավետարանչի, իսկ ստորին մասում՝ սպառազեն Գրիգոր Խաղբակյան իշխանի բարձրաքանդակները: Քիվի կենտրոնական մասում փորագրված է Քրիստոսին վերագրվող հանրահայտ դարձվածքը.

ԵՍԵՆԼՈՒՍԱՇԽԱՐՇԻ

ԵՍ ԵՄ ԼՈՒՍ ԱՇԽԱՐՇԻ:

Պատվանդանին՝ 1 տող.

Թ Ո Ւ Ո Ջ Բ Գ Ր Ի Գ Ռ ՈՐ Դ Ի Խ Ա Ղ Բ Ա Կ Ա

Թ Ո Ւ Լ Ի Ն ՝ Ո Ջ Բ. (1233), Գ Ր Ի Գ Ռ ՈՐ՝
ՈՐ Դ Ի Խ Ա Ղ Բ Ա Կ Ա:

Հիմնական և ընդարձակ արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի թիկունքին՝ 12 տող: Թեպետ կոտրվածքի հետևանքով կան որոշ եղծված գրեր, այդուհանդերձ տառամանցորդներից և ըստ բովանդակության այն վերծանվում է այսպես.

ԱՅՍՆՇԱՆԵՆԱՅԱՆԳՆ
ԵԱԼԻՓՐ ԿՈՒԹԻՉՈՒՐՈՒՄԱՆԻՔԻԳՐԻ
ԳՐԻՇԽԱՆԻՐԻՈՒՄԱՆԻՔԻԳՐԻ
ԴԻԲԱՆՈՒԹՅՈՒՑԵԱԼԵՆԴԵՍՏԱՆ
ԱՅԻՖԻ ԵՅԵՐՈՅ ԸՄԲՈՆԵԱԼԻԳԱ
ՀԱՍՏԱՆԱՐԵԱՄԲՈՍԱԿԵՑ
ՈՒՄՈՒԹՅՈՒՑՆՈՐԲԵՐԿՐ
ՊԱՇՆԻՎԵՐԱԽԱՉ
ԻՍՅԻՇ ԵՅ ԵՖՈՍԵ
Ի ԳՐԵԻՉ ՉԱՉԱՆՈՒՄԵՆ
ՈՋԽԱՉԱՆԳՆԵԱՅԵԻՉԱԿ
ՈՐԴ ԻՆՈՒՆԳՐԻԳՐՈՒ: ԱԲԷԼ:

ԱՅՍ ՆՇԱՆ ԿԵՆԱՅ ԿԱՆԳՆ/
ԵԱԼ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ ԼԻՆ՝ ՀՁԱԻՐ
ՁԱԻՐԱԿԱՆԻ ՔԻ ԳՐԻ/ԳՐՈՐ ԻՇԽԱՆԻ՝
ՈՐԴՈ ԽԱՂԲԱԿԱ, ՈՐ ԲԱՋՈՒՄ
Ա/ՐՈՒԹԻ ԼԻՆ՝, ՔԱՋՈՒԹԻ ԼԻՆ՝
ՑՈՒՑԵԱԼ ԸՆԴԴԵՄ ԹՇԸ/ԱՄԵԱՑ
ԽԱՉԻ ՔԻ ԵԻ ՑԵՏՈՑ ԸՄԲՈՆԵԱԼ Ի
ԳԱ/ՆՁԱԿ ՇԱ՝ ՀԱՍՏԱՆ, ԱՐԵԱՄԲ
ՊՍԱԿԵ Ա՝ Ց/ՁԿԵԱՆՍ ԻՐԻ ԲԱ՝ ՁՈՒՄ
ՏՈՒԹԻՑՆ, ՈՐՔ ԵՐԿՐ/ՊԱ՝ ԳԵՔ
ՀԱՆԴԵՐՁԵԼ՝ ՈՑՆ Ի ՎԵՐԱ ԽԱՉ/ԻՍ
ՑԻՇԵՑԵՔ ՁՄԵ ԴՇ ԻՇԽԱ՝Ն ԳՐ/ԻԳՐՈՐ
ԵԻ ՁՁԱՋ ԱՅ՝Ն ԱՄՈՒՍԻՆ ԴՈՐԱ՝,
ՈՐ ՁԽԱՋՍ ԿԱՆԳՆԵԱՑ ԵԻ ՁՎԱՍ ԴԱ՝/
ՈՐԴԻ ՆՈՐԻՆ ԳՐԻԳՐՈՐՈ, ԱԲԷԼ³⁴⁰:

աղ. 7, նկ. 66 ա-գ

«ՁԱՋԱՅՆ» անձնանվան վերականգնումը մերն է - Ա. Հ.:

Հիշյալ խաչքարի կենցաղային քանդակներն ուսումնասիրելիս հնագետ Գր. Կարախանյանն անդրադառնում է նաև արձանագրություններին և մեջբերում պատվանդանի քիվի ու թիկունքի արձանագրության մի մասը: Նա կարծում է, որ խաչքարագործ վարպետն Աբելն է, որն իր անունը փորագրել է ընդարձակ արձանագրության վերջում³⁴¹: Գր. Կարա-

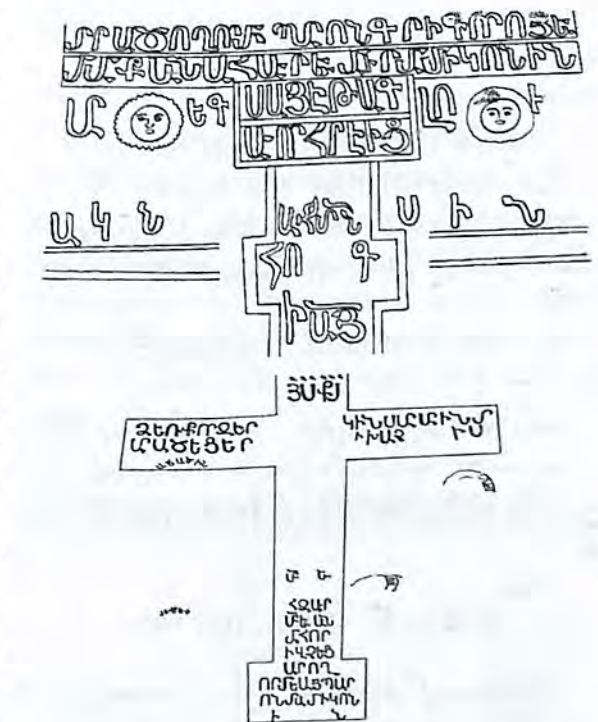
³⁴⁰ Ս. Սաղումյան, Նորահայտ վիմագրեր..., էջ 95: Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, էջ 43:

³⁴¹ Գր. Կարախանյան, Միջնադարյան կենցաղային քանդակներ, «Գիտություն և տեխնիկա», 1975, թ. 11 (147), էջ 19:

խանյանի այս տեսակետը կիսում է նաև Ս. Սաղումյանը³⁴²: Մենք ևս համակարծիք ենք, քանզի արձանագրության վերջում փորագրված և բովանդակության հետ կապ չունեցող անձնանունը կարող էր վերաբերել միայն խաչքարը կազմողին:

87. ԽԱՉՔԱՐ «ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ».
1279 թ., Ուրծից (Արարատի մարզ, Վեդիի ենթաշրջան): Ներկայումս կանգնեցված է Մայր տաճարի հյուսիսային պարսպապատի խաչքարերի շարքում՝ ժամացույցի աշտարակի հարևանությամբ: Խաչքարը կոտրված վիճակում 1968 թ. Վաղարշապատ է բերել Ս. Բաբխուղարյանը: Այն աչքի է ընկնում պատկերաքանդակային յուրօրինակ լուծումներով. մասնավորապես արևն ու լուսինը պատկերված են համապատասխանաբար արծվի և ցուլի մեջքին, խաչյալ Քրիստոսի և խաչի երկու կողմում կանգնած են Մարիամ Աստվածածինն ու Հովհաննես ավետարանիչը, ներքևում՝ Հովսեփ Արեմաթացին և Նիկողիմոսը, իսկ պատվանդանին պատկերված է ձին հեծած Գրիգոր իշխանը՝ առյուծին խոցելիս³⁴³: Խաչքարն իր քանդակային մոտիվներով սերտ աղերսներ ունի Հաղպատի, Դսեղի «Ամենափրկիչ» և Նույնատիպ այլ խաչքարերի հետ, ուստի չի բացառվում, որ զրանք միևնույն վարպետի ձեռագործն են: Նույնիսկ հորիզոնական խաչաթևերին Նույնականորեն կրկնվում է Քրիստոսին բնութագրող արձանագրությունը: Դսեղի «Ամենափրկիչ» խաչքարի պատվանդանի վերին աստիճանի հյուսիսային ճակատին փորագրված է հետևյալը. «ՎԱՐՇԱՄ ՑԻՇԵՑԵՔ»: Վահրամը (Վարհամ) խաչքարագործն է, որին մասնագետներն իրավամբ վերագրում են նաև Վաղարշապատում գտնվող հիշյալ խաչքարը³⁴⁴: Հուշարձանի տարբեր հատվածներում առկա արձանագրությունը համադիր է ընդհանուր պատ-

կերագրությունը և կազմում է զրա որոշակի զարգամոտիվը.

ՏՈՒՄԿՈՆՍ ՏԻՉԱԼԵԱ
ԱՐԱՇԱՔԵՐԸ ՓՐԿԻՉՍԻՐԱՐԵ

Խաչքարի քիվին՝ ելնդագիր, 2 տող.

ՏՐ ԱՇ ՈՂՈՐՄԻ ՊԱՐՈՆ ԳՐԻԳՐՈՐՈՑ
ԵԻ/ՄԱՄՔԱՆԱ՝ ՀԱԻՐ ԵԻ ՄԱԻՐ
ՄԱՄԻԿՈՆԻՆ:

Խաչի ցուցանակին պիղատոսյան հեգնախոսքերը, ելնդագիր, 2 տող.

ՍԱՅ Է ԹԱԳ/ԱՒՈՐ ՀՐԷԻՑ:

Խաչեցյալից աջ՝ առասպելական թռչունի մեջքին արեգակն է՝ «ԱՐԵԳ/ԱԿՆ» վերտառությամբ, իսկ հակառակ կողմում լիալուսինն է եղջերուի մեջքին՝ «ԼՈՒ/ՍԻՆ» վերտառությամբ:

Խաչաթևերին և վերին ուղղահայաց խաչաթևին՝ ելնդատառ, 3 տող.

Ա.Ջ ՏՆ/ ՀՈԳ/Ի ԱՅ/

³⁴² Ս. Սաղումյան, Նորահայտ վիմագրեր..., էջ 96:

³⁴³ Ն. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 187-189:

³⁴⁴ ԴՀՎ, պրակ IX, էջ 394, արձ. 871:

Ուշագրավն այն է, որ ի թիվս այլևայլ շարժառիթների (չինարարություն, նվիրարբերում, ջրօգտագործում և այլն)՝ խաչքարեր են կանգնեցվել նաև անժառանգ անձանց՝ տվյալ դեպքում Տաշուրակի ու Թամթոյի կողմից՝ իրենց հոգու փրկության համար. դրա վառ օրինակներից է հիշյալ արձանագրությունը³⁵¹:

«Տաշուրակ» հազվագեղ հանդիպող անձնանունը հիշվում է նաև Քարաշամբի է. դ. կիսավեր եկեղեցու ավագ խորանի աջակողմյան որմի վիմագրում:

Ս. Բարխուդարյանը «միփորելաց» տերմինը, որը վկայված է նաև Նորատուսի «Հազախաչ» կոչված հուշարձանի վիմագրում «մեփորել», «մեփորեալ» ձևերով, ընդունում է նախ իբրև տեղանուն՝ համարելով Մմակ գավառի վարչական կենտրոնը, որտեղ Զաքարյանների ժամանակ նստել է նրանց կառավարիչը, որն արձանագրություններում կոչվում է դեմեթար, մեփորել կամ առաջնորդ³⁵²:

Ս. Ավագյանը, անդրադառնալով հիշյալ եզրույթին, կարծում է, որ այն չի կարող տեղանուն կամ անձնանուն լինել, այլ «...Հայաստանի վաղ Զաքարյան շրջանի վարչական կամ հարկահավաք պաշտոնյա պետք է արտահայտեր, ամենայն հավանականությամբ գյուղի կամ ավանի առաջնորդ, տանուտեր, դեհմեթար»³⁵³: Համանման տեսակետ ունի նաև Պ. Մուրադյանը, ով կարծում է, որ այս տերմինին համարժեք են գյուղի առաջնորդ, կառավարիչ, նշանակովի վերակացու, տանուտեր իմաստները: Վերջինս իշխանաց իշխան Գրիգորին նույնացնում է խաչքանի իշխան Հասան Բ.-ի որդի Գրիգորի հետ³⁵⁴, ով Տար-

սայիճ Օրբելյանի դստեր՝ Ասփայի ամուսինն էր, իսկ արձանագրության հեղինակ Տաշուրակին, ելնելով «տէր միփորելաց» հիշատակումից, համարում է միփորելի, առաջնորդի տեր կամ վերադաս, քանզի եթե ամեն գյուղ և ավան ունեւ իր մեփորել-առաջնորդը, ապա կար և մի այնպիսի պաշտոնյա, ում ենթարկվում էին հիշյալ մեփորել-առաջնորդները³⁵⁵, ինչը մենք ևս միանգամայն հավանական ենք համարում:

90. ԽԱՉՔԱՐ. Ժ. Գ. դ., Գեղարդից: Մայրավանքի Հյուսիսային պարսպապատի խորշերում կանգնեցված խաչքարերից ձախից չորրորդն է: Խաչքարն աչքի է ընկնում Ժ. Գ. բնորոշ քանդակային հարդարանքի կատարելությամբ: Արձանագրությունը՝ ստորին հատվածում, 3 տող.

ԵՍՄԱՐԴԻՐՈՍԿԱՆԳՆԵՑԻ
ՋԻԱԶՍԻԲԱՐԵԻԱՍՈՒԹԻ
ՆԵՐՍԻՍԵՆԻՐԱՑԻՆ

ԵՍ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ/ ԶԽԱԶՍ Ի
ԲԱՐԵՆԱՒԱՍՈՒԹԻ [ԻՆ] / ՆԵՐՍԻՍԻ
ԵՒ ՏԻՐԱՅՈՒԻՆ³⁵⁶:

աղ. 8, ցկ. 70

«Տիրացու» արական անձնանվան «ՈՒ» դիրը հավանաբար փորագրիչը նախապես բաց է թողել և ավելացրել հետագայում: Այս անձնանունն ունի նաև եկեղեցական պաշտոնի նշանակություն. հաճախ է հանդիպում հատկապես Ժ. Գ.-Ժ. Գ. դ. վիմագրերում: Նեղուցի վանքի վիմագրերից մեկում ևս հանդիպում ենք «Տիրացու» անվան հիշատակման: 1289 թ. Գեղարդում Մխիթար Այրիվանեցու արձանագրության փորագրիչ է հիշվում ոմն Տիրացու գրիչ³⁵⁷:

փին: Վերջինիս անունով Վերին Խաչենի այս իշխանությունը ժ. Գ. դարի կեսից սկսած կոչվում էր Դուխան: Ուրարայան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 152:

³⁵⁵ Պ. Մուրադյան, Սեփորեալ..., էջ 53-54:

³⁵⁶ Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 108:

³⁵⁷ Գարեգին արք. Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանեցի. նորագիտ արձանագրություն եւ երկեր, Երուսաղէմ, 1931, էջ 4: Տե՛ս նաև նույնի հաղ-

³⁵¹ Վ. Տակոբյան, Եկեղեցուն Գվիրատվություն կատարելու և մի պատճառ, ՀԱՔԻՏՈՒՍ 1. Հայաստանի և հարակից երկրների ազգաբանություն և հնագիտություն, Երևան, 2014, էջ 335:

³⁵² ԳՅՎ, պրակ IV, էջ 355: Պ. Մուրադյան, Սեփորեալ..., էջ 51:

³⁵³ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաբանություն, էջ 236:

³⁵⁴ Խաչենի իշխան Հասանը մահացել է ժ. Գ. դարի առաջին կեսին, ում փոխարինել է կինը՝ Դո-

Տիրացու գրիչ հիշվում է նաև Ս. Հովհաննու Կարապետի վանքի 1301 թ. և համաժամանակյա մի քանի այլ վիմագրերում³⁵⁸: Տեղագրական, ժամանակային և անվան հարադատությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ խոսքը թերևս միևնույն գրչի մասին է:

91. ԽԱՉՔԱՐ. Ժ. Գ. դ., Գեղարդից: Վեհարան տանող ճանապարհի աջակողմյան խաչքարերից աջից երկրորդն է: Խաչքարն աչքի է ընկնում վարդյակի տեղում պարանոցներն իրար միահյուսած թռչունների պատկերագրությամբ, որն ըստ Հ. Պետրոսյանի՝ «ակնհայտորեն փոխառած է մանրանկարչությունից, որտեղ, սովորաբար, այդպես են պատկերվում սիրամարդերը»³⁵⁹: Կիսաշրջան կամարից բարձրանում է արմավադարձը, որի կենտրոնական մասից էլ՝ հիմնախաչը: Խաչքարի աջ կողմի փորագրված է հետևյալ անձնանունը՝ 2 տող.

ՏԻՐԱՆ
ՈՒՆ

ՏԻՐԱՆ/ՈՒՆ³⁶⁰:
աղ. 8, ցկ. 71

Ձի բացառվում, որ Տիրանունը խաչքարը կերտող վարպետն է, կամ խաչքարը կանգնեցված լինի ի հիշատակ տվյալ անձնավորության: Ոմն Տիրանուն հիշվում է նաև Գեղարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերին հարկի նվիրագրերից մեկում³⁶¹, ըստ որի՝ եկեղեցուն նվիրաբերվում է 40 դահեկան՝ պատարագներում հիշվելու ակնկալիքով:

բակեանք..., հ. Գ., էջ 59-60:

³⁵⁸ Յուսիկ Մեղրոնյան, Սուրբ Յովհաննու Կարապետի վանքը, «Հանդես ամսօրեայ», 2003, թ. 1-12, էջ 191-197:

³⁵⁹ Վ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 297, ցկ. 405:

³⁶⁰ Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 108:

³⁶¹ Գարեգին արք. Յովսէփեանց, Խաղբակեանք..., հ. Գ., էջ 41, Յաւելուած Ա. 64:

92. ԽԱՉՔԱՐ. Ժ. Գ. դ., Մայրավանքի Հյուսիսային պարսպապատի մոտ կանգնեցված խաչքարերից ձախից վեցերորդն է: Հիմնախաչի վերնամասում՝ կամարի մեջ, պատկերված է Տիրամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, որի երկու կողմում Պողոս և Պետրոս առաքյալներն են. բոլորը կրում են լուսապսակներ: Քիվի կենտրոնական մասում տեղանական հետևյալ բառերն են.

ՏՐ ՅՍ

աղ. 8, ցկ. 72

Առանձնանշելի են հատկապես Մոմիկ քարգործի՝ Նորավանքից էջմիածին տեղափոխված զույգ խաչքարերը, որոնցից մեկը ներկայումս վեհարանում է, իսկ մյուսը՝ գանձատանը: Մոմիկ վարդապետին ու նրա քարգործությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Ս. Բարխուդարյանը: Նա Մոմիկին բնորոշում է իբրև «բազմատաղանդ արվեստագետ», որն «իր ուժերը փայլուն կերպով գործադրել է գրչության, մանրանկարչության, քարի վրա զարդաքանդակելու և վերջապես ճարտարապետության բնագավառներում»³⁶²: Բազմաթիվ նորահայտ վիմագրական նյութի հիմամբ՝ հետագայում Մոմիկի կենսագրության ու տոհմագրության խնդիրներին անդրադարձել են հնագետներ Ա. Քալանթարյանը, Հ. Մելքոնյանը և վիմագրագետ Գ. Սարգսյանը: Ներքին Ուլգյուր հնավայրում հայտնաբերված տապանագրերի հիմամբ կազմվել է անգամ «Մոմիկյանների» տոհմաճառը³⁶³:

93. ԽԱՉՔԱՐ. 1308 թ., Նորավանքից, գտնվում է վեհարանում (նկ. 27): Խաչքարի քիվին եղել է միատող արձանագրություն, որը հոգմահարված է, և միայն առանձին տառեր են նշմարվում, իսկ քարի ստորին մասում հետևյալ քառատող արձանագրությունն է.

³⁶² Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 78:

³⁶³ Քալանթարյան Ա., Սարգսյան Գ., Մեղրոնյան Վ., Նորահայտ հիշատակագրեր Մոմիկի տոհմի մասին, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), 6, Երևան, 2005, էջ 191:

ԺԷ. դդ.:

Վերջերս Ջուղայի բոլոր պահպանված խաչքարերը (այդ թվում Վաղարշապատում գտնվողները) փորձ է արել համահավաք ու բազմակողմանի քննության ենթարկել արվեստաբան Մ. Հարությունյանը: Նա հատուկ ուշադրություն է դարձրել խաչքարերի տեղափոխման պատմությանը, տեխնիկական վիճակին, հորինվածքին, արձանագրություններին և այլն³⁸³:

Ջուղայի խաչքարերից երեքի կրկնօրինակները 2012 թ. աշնանը տեղադրվել են Մայրավանքի հյուսիսարևելյան կողմում՝ Սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցու հարևանությամբ (նկ. 29):

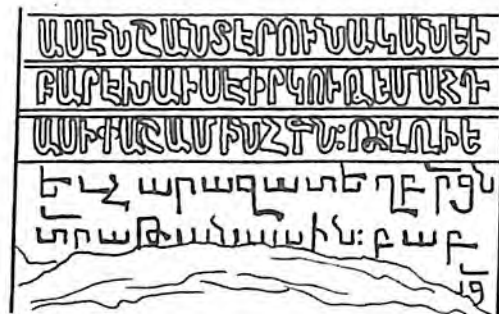
Համաձայն խաչքարերի պատվանդաններին առկա վիմագրերի՝ դրանք կանգնեցվել են ի հիշատակ երկրորդ աշխարհամարտի հայ նահատակների, 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժի և Արցախյան ազատամարտի զոհերի: Խաչքարերից երկուսն ունեն հետևյալ հիշատակագրությունները. «ԹՎ [ԻՆ] ՌԺԶ. (1567): ՄԲ ԽԱԶՍ Յ [Ի] Ծ [ԱՏԱ] Կ Է ԽՕ...», «ԹՎ [ԻՆ] Գ (՝): Խ [Ա.] ԶՍ Յ [Ի] Ծ [Ա.] Տ [Ա.] Կ ՄՈ/ԻՐԱՏԻՆ»: Միայն միավորի թվատառն է փորագրված, իսկ խաչքարի թիկունքին նշված է ԺԶ. դդ.:

100. ԽԱԶԲԱՐ. 1576 թ., Ջուղայից: Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի առջևի խաչքարերից ձախից երրորդն է: Գրիգոր կաղմողի ճեղագործն է, ում ինքնագիրը խաչահիմքի երկու կողմում է: Արձանագրությունը՝ քիվի յոթ փոքր խաչերի արանքում, վարդյակի ստորին մասում՝ 6 տող, ելնդագիր և փորագիր, վերջին տողը գրեթե ամբողջովին վնասված է:

ՅԵՐԵՄԻԱՍ ԵՎ ԵՐԵՄԻԱՍ

³⁸³ Մ. Հարությունյան, Ջուղայի պահպանված խաչքարերը, «Էջմիածին», 2014, է., էջ 21-44:

ՅԻՍ [ՈՒՍ] Ի Ք [ՐԻՍՏՈՍ] Ի ՈՐԴՈՒՆ Ա [ՍՏՈՒԾՈ] Յ/ ԿԱԶՄ [Ո] Ղ ԳՐԻԳ [Ո] Ր:

Ա [Յ] Ս Է ՆՇԱՆ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԵՒ/ ԲԱՐԷԽԱԻՍ Է ՓՐԿՈՒԹԵ [ԱՆ] ՄԱՀԴ/ԱՍԻ ՓԱՇԱՄԻՆ Հ [Ո] Գ [ՈՅ] Ն: ԹՎ [ԻՆ] ՌԻԵ. (1576)/ ԵՒ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՂԲ [Ա] ՐՅՆ/ ՏՐ ԱԹԱՆԱՍԻՆ: ԲԱԲ/ [ԱԶԱՆԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂ] ԱՅ³⁸⁴:

աղ. 10, նկ. 79

Հետազոտողները (Ս. Սաղումյան, Վ. Հարությունյան, Ա. Այվազյան³⁸⁵) խաչքարի քիվի արձանագրությունը կարդացել են «ՍԻՓԻՔՍ ԻՈՐԴՈՒՆԱ»՝ կարծելով, որ Գրիգոր քարգործին մտահոգել է կյանքի ու մահվան առեղծվածային երևույթը, ուր տեղ է տրվել նաև ճակատագրի աստվածուհի Փորտունային, որ նույն իորդունան է: Հ. Պետրոսյանը, չհամաձայնելով նախորդ հրատարակիչների հետ, թե այստեղ գործ ունենք կնոջ գլխով առյուծամարմին սֆինքսի հետ, նշում է, որ խաչքարը սֆինքսի քանդակ է ի կրում և հրատարակիչներն ընթերցումը դիտել են «որպես «Սֆինքս» և «Փորտունա» դիցանունների հիշատակություն, ինչն էլ հիմք է տվել ենթադրել կերպարի կանացիականությունն ու նրա կապը ճակատագրի խորհրդաբանության հետ՝ հակաբրիստոնեական մի գաղափարաբանություն (ու

³⁸⁴ Ս. Սաղումյան, Վ. Հարությունյան, Վիմագրեր Զիմ Ջուղայից, ԼՂԳ, Երևան, 1983, ք. 12, էջ 51: Արզամ Այվազյան, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, Կ. Ա., Ջուղա, Երևան, 2004, էջ 166, արձ. 1143 (այսուհետ՝ Ջուղա): Վ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 230: Մ. Հարությունյան, Ջուղայի պահպանված խաչքարերը, էջ 30-31:

³⁸⁵ Ս. Սաղումյան, Վ. Հարությունյան, Վիմագրեր Զիմ Ջուղայից, էջ 51: Ա. Այվազյան, Ջուղա, էջ 166, արձ. 1143:

պատկերագրություն), ինչը հազիվ թե պատշաճեր խաչքարի փրկագործական կերպարին ընդհանրապես³⁸⁶: Նա կարծում է, որ վերոհիշյալ մոտեցումն արձանագրության սխալ գրչագրման և բառանշատման արդյունքն է, և պետք է կարդալ «յիսիքսիորդունայ» տառաշարը, այսինքն՝ «Յիսուսի Քրիստոսի որդուն Աստուծոյ»՝ այն համարելով ընդարձակ արձանագրության վերջնամասը³⁸⁷: Մենք ևս համակարծիք ենք, քանի որ արձանագրության մանրագինն ուսումնասիրությունն իսկապես այդ է փաստում:

Ս. Սաղումյանը, ապա Ա. Այվազյանը «Աթանաս»-ից հետո վերականգնել են «Բաբաջան» անձնանունը, որի միայն առաջին երեք գրերն են պահպանվել: Նկատելի է, որ Ջուղայի վարպետներն ազատ են արձանագրությունների տեղի ու տառաձևերի ընտրության հարցում: Բացի բոլորաձև երկաթագրից՝ Ջուղայի վիմագրերում հանդիպում են ուղղանկյուն երկաթագիր, շղագիր ու նոտրգիր տառապատկերներ³⁸⁸: Տարբեր տառապատկերներով են գրել նաև միևնույն խաչքարի վրա, որի վառ օրինակն է հիշյալ վիմագիրը:

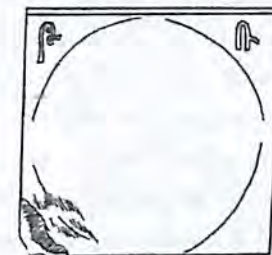
101. ԽԱԶԲԱՐ. 1601 թ., Ջուղայից: Ներկայումս կանգնեցված է հին վեհաբանի արևմտյան կողմի բաց կամարապրահում: Քիվին՝ միագլուխ-երկմարմին, օձապոչ սֆինքսներ, եղբերում՝ պահպան հրեշտակների բարձրաքանդակներ, խաչքարի կենտրոնում հիմնախաչն է, իսկ անկյուններում՝ չորս փոքր խաչաքանդակներ, որոնք երեք կողմից շրջափակված են 46 ութթևեկ աստղաքանդակներով: Քիվին միատող ելնդատառ արձանագրությունն է, իսկ թվատառերը կրկնվում են նաև վարդյակի շուրջը:

³⁸⁶ Վ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 229:

³⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 230:

³⁸⁸ Ս. Սաղումյան, Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 51: Ա. Այվազյան, Ջուղա, էջ 166, արձ. 1143:

ՄԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԱՌ ՔՍ ՅԱԿՈԲԻՆ

ՀՈԳՈՒՆ, Թ [ՎԻՆ] ՌԾ. (1601): ԹՎ [ԻՆ] Ռ [Ծ.] (1601)³⁸⁹:

աղ. 10, նկ. 80

102. ԽԱԶԲԱՐ. 1602 թ., Ջուղայից: Կանգնեցված նախորդի հարևանությամբ: Հիմնախաչն ընդգրկված է սլաքաձև խորանում, կողերին գալարաքանդակներ են, իսկ ստորին մասում՝ Ջուղայում սակավ հանդիպող աղանթատերև խաչաքանդակներ: Արձանագրությունը խաչաթևերի արանքում:

ՄԲ ԽԱԶՍ Յ [Ի] Ծ [Ա.] Տ [Ա.] Կ Է/ ՍՏԵՓԱ/ՆՆՈՍԻՆ./ ԹՎ [ԻՆ] ՌԾԱ. (1602)³⁹⁰:

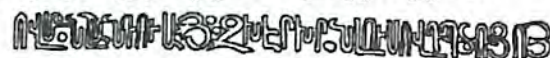
աղ. 10, նկ. 81

Հիշյալ խաչքարի կրկնօրինակը կանգնեցված է Սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցու հարևանությամբ:

³⁸⁹ Ս. Սաղումյան, Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 52-53: Ա. Այվազյան, Ջուղա, էջ 167, արձ. 1144: Մ. Հարությունյան, Ջուղայի պահպանված խաչքարերը, էջ 32:

³⁹⁰ Ս. Սաղումյան, Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 51: Ա. Այվազյան, Ջուղա, էջ 167, արձ. 1146: Մ. Հարությունյան, Ջուղայի պահպանված խաչքարերը, էջ 32:

103. ԽԱՉԺԱՐ. 1602 թ., Զուղայից:
Գևորգյան ճեմարանի առջևի խաչքարերից
ձախից յոթերորդն է: Հիմնախաչն ընդգրկ-
ված է սլաքաձև խորանում՝ երիզված 34
ուլթաթև աստղաքանդակներով, որը հի-
շեցնում է Զուղայում ԺԶ. դ. սկզբներին
գործած Գրիգոր վարպետի արվեստը: Քի-
վը բաժանված է հնգախաչ նուրբ քանդակ-
ներով՝ առնված առանձին խորաններում:
Ուսաքարի վերին հատվածում փորագրված
է միատող արձանագրություն, թվագիրը՝
վարդյակի շուրջ՝ եղևագիր, իսկ ստորին
մասում՝ Ս. Գևորգի պատկերաքանդակից
աջ՝ փորագիր հիշատակագրություն.

Ո՛՛՛՛՛՛՛ ՍԲ ՆՇԱՆ ԴՈՒ ՍՅ,
 ԶԽԷՐԽ [Ո] Ր [Ի] Ն ԼՈՒՍՈՎԴԴ
 Պ [ԱՅ] Ծ [Ա] ՌՅՈՅ,
 ԹՎ [ԻՆ] ՌԾԱ. (1602), ՍԲ
 ԽԱԶՍ/ ՅԻՇ [Ա] Տ [Ա] Կ Է/
 ՍԱՆՈՒԿ/ ԽԷՐԽ [Ո] Ր [Ի] Ն³⁹¹։
 աղ. 10, նկ. 82

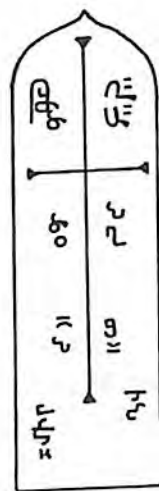
Ուշագրավ է «ա» տառերի փորագրման ձևը, ինչը հաճախ է հանդիպում հատկապես Զուղայի վիմագրերում: Այն նկատելի է նաև ստորև հիշատակվող արձանագրություններում: Մ. Հարությունյանն անձնանունը կարգում է «Խերխար»:

104. ԽԱՉԲԱՐ. 1602 թ., Զուգայից:
Գևորգյան ճեմախանի առջևի խաչքարե-
րից ձախից առաջինն է: Քրիվի կենտրոնում՝
քառակերպ աթոռին բազմել է Քրիստոսը,
որի մի ձեռքին Ավետարանն է, իսկ մյուսն
օրհնող դիրքով է: Քրիստոսի երկու կող-
մում պատկերված են չորս ավետարանիչ-

391 *Մ. Սաղունյան, Վ. Նաբոթյունյան*, նշվ. աշխ.,
էջ 52: *Ա. Ավագյան*, Ջուղա, էջ 167, արժ. 1145:
Մ. Նաբոթյունյան, Ջուղայի պահպանված խաչ-
քարերը, էջ 31:

ների խորհրդանիշները՝ իրենց Ավետա-
րաններով, իսկ նրանց՝ երկու կողմում՝
երկուական առաքյալներ՝ հաղորդությունը
խորհրդանշող հացով լի թասերը ձեռք-
ներին: Արձանագրությունը հիմնախորա-
նի վերին հատվածում՝ միատող, թվականը՝
խաչաթևերի արանքում: Վարդյակի ստո-
րին մասի ձիաքանդակը և արձանագրու-
թյունը չեն պահպանվել:

ՄԲԻԱԶՄԲԱՐԵԽՈՒՄԻՆԻՍՄԱՆԿԶԱՅԻՐԻՆ

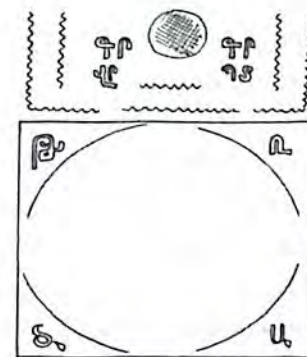
ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՕ [Ս] ԱՌ.ՔՍ
ՄԱՆ [ՈՒ] Կ ԶԱՔԱՐԻՆ:/ ԹՎ [ԻՆ]
ՌԾԱ. (1602), ԾՆՕՂԱՑՆ ԱՄԻՐԻՆ³⁹².
ադ. 10, նկ. 83

105. ԽԱՉԲԱՐ. 1602 թ., Զուղայից։
Մայրավանքի հյուսիսային պարսպապատի
խորշերում կանգնեցված խաչքարերից
ձախից երրորդն է։ Սլաքաձև խորանի տակ
Ադամի դիմաքանդակն է, իսկ կողքերին՝
Գրիգոր քարգործի ստորագրությունը. ըստ
ամենայնի՝ վերոհիշյալ Գրիգոր կազմողն
է։ Քիվի կենտրոնում Քրիստոսն է՝ չորեք-
կերպյան գահին, իսկ շուրջը՝ ավետարա-
նիչների խորհրդանիշները և հրեշտակներ։
Խաչքարի կողերը շրջափակված են 35
աստղազարդերով։ Ենդագիր թվատառերը
վարդյակի շուրջն են, որի ստորին մասում

392 *Մ. Մաղումյան, Վ. Տարությունյան*, նշվ. աշխ.,
էջ 53: *Մ. Մյվազյան*, Զուղա, էջ 167-168, արժ.
1148: *Մ. Տարությունյան*, Զուղայի պահպանված
խաչքարերը, էջ 31:

Ս. Գևորգի պատկերաքանդակն է, կողքին և քիվատակի գոտուն՝ ննջեցյալի նույնաբովանդակ հիշատակագիրը՝ հողմահարված:

ՍԲԻԱԶՍԲԱԵԻԱԻՍԱԴԲՍԴԱՌՆՅՈՎԱՆԻՍԻՆ

ۛۛۛۛۛۛۛۛ
 ۛۛۛۛۛۛۛۛ
 ۛۛۛ: ۛۛ
 ۛۛۛۛۛۛۛ
 ۛۛۛۛۛۛ
 ۛۛ ۛۛۛ

ՄԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ԱՌ-ՔՍ
 ՊԱՐՈՆ ՅՈՎԱՆԻՍԻՆ/ ԳՐ Ի՝ Գ ԼՈՂ Բ/
 Վ ԼԱՂ ԲՊ ԵՆՏ, / ԹՎ ԻՂՆ ՌԾԱ.
 (1602), ՄԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԲԽՈՍՍ ԱՌ/ ՔՍ
 ՊԱՐՈՆ ՅՈՎԱՆԻՍԻՆ ՀՂՈԳՈՅՆՂ³⁹³.
 աղ. 10, ցկ. 84

Ջուղայի խաչքարերի ստորին անբաժանելի մասը կազմող պատկերաքանդակի հեծյալը սովորաբար ջուղայեցու տարազով էր, չունեի նիզակ, լուսապսակ չէր կրում, ինչն էլ հանգեցրել է նրան, որ Հ. Պետրոսյանն իրավամբ նշել է, թե պատկերաքանդակում հանգուցյալն է, իսկ Ս. Գևորգին բնորոշ տարրերը գրեթե բացակայում են³⁹⁴:

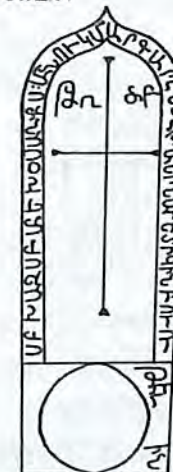
106. ԽԱՉՔԱՐ. 1603 թ., Զուղայից: Գեորգյան ճեմարանի առջևի խաչքարներից ձախից երկրորդն է: Բլիվի կենտրոնում պատկերված է Բրիստոս՝ փառապսակի մեջ, ձեռքին Ավետարանը: Կողքերի քառախորան հորինվածքում բուսական զարդամոտիվներ են, իսկ վարդյակի ձախ մա-

393 Մ. Մադուանյան, Վ. Նարտաթյունյան, նշվ. աշխ.,
էջ 53: Գ. Այվազյան, Ջուղա, էջ 168, արժ. 1149:
Մ. Նարտաթյունյան, Ջուղայի պահպանված խաչ-
քարերը, էջ 32:

³⁹⁴ Տ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 231-232:

8 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

սում հանգուցյալի ծնրադիր քանդակն է։ Արճանագրությունը երիզում է հիմնախաչի սլաքաձև խորանը, իսկ թվականը փորագրված է հորիզոնական խաչաթևերի վերին հատվածում.

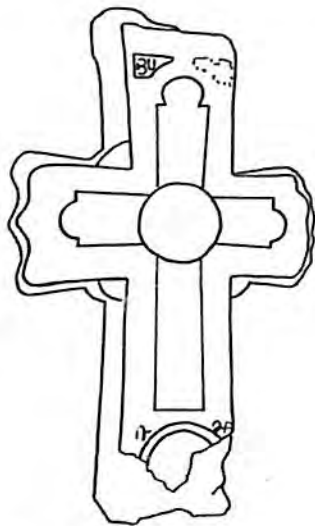
ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ ԱՌ. ՔՄ ՄԱՆՈՒԿ
ՄԱՐԳԱՐԷ ՍՕԼԹԱՆԻՆ, ԱԿԵՏԻԿԻՆ,
ԲՈՒՌԹԷԼԻՆ: ԹՎ. [ԻՆ] ՌԾԲ. (1603)³⁹⁵:
աղ. 10, ցկ. 85

107. ԹԵՎԼՎՈՐ ԽԱՉԲԱՐ. 1631 թ.,
Հյուսիսային Արցախի Հարանց անապա-
տից: Ներկայումս կանգնեցված է վեհա-
րանի մուտքի դիմաց (նկ. 30):

Արևմտյան երեսի վերին խաչաթևին քառակերպ ավոռին բազմած Քրիստոսի պատկերաքանդակն է, իսկ հորիզոնական թևերին՝ Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչներին խորհրդանշող առյուծի ու եզան քանդակները։ Ուշագրավ է հատկապես բոլոր կողմերից նախշագարգ խաչքարի՝ դեռ վաղ միջնադարից հայտնի արևելահայաց խաչահատման ալիքաձև շրջանակը, որն իր լուսային-արևային պատկերազրույթյամբ առնչվում է նաչի Երկրորդ գալստյան խորհրդաբանության հետ³⁹⁰։ Խաչքարի արևմտահայաց կողմում՝ վերին թևի երկու անկյուններում, տերունական ՅՍ (Յիսուս) և ՔՍ (Քրիստոս) ենդագիր բառերն են (վերջինս եղծված է), իսկ թվագիրը ստորին

395 Ս. Ստադումյան, Վ. Նարոթյունյան, ԳՎ. աշխ.,
էջ 53: Ա. Ալվադյան, Զուղա, էջ 167, արժ. 1147:
Մ. Նարոթյունյան, Զուղալի պահպանված խաչ-
քարերը, էջ 31:

396 Տ. Լ. Պեպրոսյան, Խաչքար..., էջ 183-184, 363:

ՅՍ [ԲՍ] / Թ [ՎԻՆ] Ռ. Զ. ... (1631):

աղ. 10, Գկ. 86

Թերևս եղել է նաև միավորի թվատառը, որը եղծվել է:

108. ԽԱՉՔԱՐ - ՆՈՒՇԱԿԱՌՈՂ. 1653

թ., Սողբից: Մայր տաճարի հուշակոթողներից իր տեսակով առանձնանում է հյուսիսարևելյան կողմում՝ նախկին մատենադարանի մուտքի մոտ կանգնեցված քառանիստ կոթողը (նկ. 31): 1911 թ. Սողբ (Զող, Զոթ) գյուղից այն Վաղարշապատ է տեղափոխել Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը: Վերջինս Դադի կամ Խուլթա վանք գնալիս, երբ անցել է Սողբ գյուղով, նկատել է գերեզմանոցի խաչքարերն ու մի ընկած, երկատված սյունաձև հուշակոթող: Ի սկզբանե կոթողները երեքն են եղել, որոնցից երկուսը տարվել են Թբիլիսիի Կովկասյան թանգարան և հենց տեղափոխման ժամանակ հիշյալ կոթողը կտրվել ու մնացել է տեղում³⁹⁷: Կոթողները զեռևս 1862 թ. տեսել է Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, որը նշում է, թե վերջիններս ունեն քանդակային գեղեցիկ հորինվածք, կանգնեցվել են 1653 թ.՝ հայ իշխան Ամիր-

³⁹⁷ Հայկական երեք մեծ վանքերի Տաթևի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները, գրեց՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան, Երուսաղեմ, 1938, էջ 28-29: Տե՛ս նաև Ե. Լալայան, Նոր-Քայազտի գաւառ, «Ազգագրական հանդես», XIX գիրք, էջ 26: Տ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 221:

Ասլանի կողմից³⁹⁸: Սմբատյանցը նշում է չորս կոթող և Ս. Էջմիածնի կոթողի ստորին և նրա վերին գոտու արձանագրությունները վերծանում որպես առանձին գրեր: Այս փաստը թույլ է տալիս ենթադրել, որ 1862 թ. քարն արդեն երկատված է եղել, և Սմբատյանցը դրանք ընդունել է իբրև առանձին կոթողներ:

Բերվելով Վաղարշապատ՝ այն ամրացվել է, սակայն չի ամբողջացել, որովհետև պակասում է վերին վերջավորությունը, որը, ելնելով մյուս երկու խաչարձանների քանդակային ձևից, պետք է փոքր թևավոր խաչ լիներ: Քանի որ կոթողի պատվանդանի տեղափոխումը դժվարությունների հետ էր կապված ու ոչ մի կարևորություն չի ներկայացրել, ուստի իբրև այդպիսին օգտագործվել են Մայր տաճարի նախկին ձիթհանի բազալտե երկու մեծ շրջանաձև քարերը:

Կոթողն ունի մոտ 4 մ բարձրություն, միակողմը քարից է, մուգ մոխրագույն ավազաքարից՝ անհարմար նուրբ քանդակներ ստանալու համար: Այն հարգարված է մեծ ու փոքր ելնդավոր խաչերով, եզրերը՝ պարանաձև հյուսվածքներով: Հիշյալ կոթողը նկատի ունենալով Հ. Պետրոսյանը նշում է, որ «վաղմիջնադարյան կոթողներին նմանվող կոթողներ պատրաստելու փորձեր եղել են և հետագա դարերում, բայց դրանք պատկերացվել և պատկերվել են որպես բազմաթիվ խաչքարերից բաղկացած»³⁹⁹:

Հինգ տարբեր լայնության գոտիները կոթողը բաժանում են չորս մասի, որոնցից ստորին և նրա վերին գոտիներն արձանագիր են, առաջինը՝ փորագիր և ելնդագիր, իսկ երկրորդը՝ ելնդագիր տառերով՝ բացառությամբ երկու տառի: Վերին գոտու արձանագրությունն սկսվում է կոթողի արևելահայաց կողմից՝ բոլորելով չորս նիստերը: Գիրը հյուսիսային նիստին՝ 4, իսկ մնացած նիստերին՝ 3 տող.

³⁹⁸ Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գավառի որ այժմ Նոր-Քայազտ գաւառ, գրեց՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, Նախիջևանցի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 619-620:

³⁹⁹ Տ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 95, Գկ. 105:

ՆԱԿԵԱՅ ՈՒՍԵՄՈՎ ԲԱԿՍԻՄԱՆ ԶԻՆՈՂԱԿՆ
ԵՍՈՒՄԻՆԻ ԲԱՏՈՐԻՅԱՆ ԵՍԱՍ ԵՄ ԵՎ ԴԵՐՅԱՆ
ՀՍԵՍՍԱԿ ԴԵՐԵՄԵՐԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ՊԵՐԵՆԵՐԸ
ԵՎ ԱՆԿԵՑՈՒ

ՇՆԱԽ [ՐՕ] ԲՆ ԱՅ/ ԵՍ՝ ՈՒԼՈՒԽԱ/
ՆՍ, ԵՍ՝ ՄԱԼԲ/ՈՒՄՍ, ԵՍ՝ ԳԱՍ/ԲԱՐՍ,
ՈՐԴԻ Տ/[ԼԵ]Ր ՄԵԼԻՔԱՅԵԹԻՆ,
ԿԱՆԿՆԵՑՈՒՑԱՔ ՄԲ ԽԱ/ՉՍ ԲԱՐԵԽԱ/
ԻՍ ՏՐ ՄԵ [ԼԻ] ԲԱՅ/ԹԻՆ, ԿՈՂԱԿՑ/ԻՆ
ԻԼԲՈՒՄԻՆ./
ՊԱԼԻՆ, ՂԱՍՈՒՄԻ [Ն]⁴⁰⁰:

աղ. 11, Գկ. 87 ա-դ

Տեղագիրները «ՇՆԱԽՐՕԲՆ ԱՅ» արտահայտությունը կարգացել են «ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ», «ՄԱԼԲՈՒՄ» անձնանունը՝ «ՍԱԼԲՈՒՍ»: Ոմն Խոճա Մալքում վկայված է նաև Վերին Ղարանլուխի (Գեղարքունիքի մարզ, Մարտունու ենթաշրջան) գերեզմանատան տապանագրերից մեկում⁴⁰¹:

Արձանագիր են նաև կոթողի ստորին գոտու հյուսիսային, արևմտյան և հարավային նիստերը: Գիրն արևմտյան կողմում՝ 4, մյուս նիստերին՝ 3 տող, իսկ արևմտյան նիստի վերնամասում թվագիրն է՝ դժվարընթեռնելի:

Տեղագիրները
ԱՆԵՐՍՈՒՄՆ ԵՎ ԴԵՐԵՄԵՐԻ
ՄԱՐԵՑՈՒՄՆ ԵՎ ԴԵՐԵՄԵՐԻ
ՍԱՆԿԵՑՈՒՄՆ

ՌՃ [Բ.] (1653) ԹՎ [ԻՆ]
ԵՍ՝ ՄԵՂԱՑՊԱՐՏ [Բ.] ԱՐԳՈՐԾ
ԶՕՀՐԱՊ/Ս, ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽ/ԱԶԵՐՍ,
ՈՎ Կ [Ա.] ԲԴԱՔ ՄԵՋ ՈՂ [Ո] ԲՄԱԾ
ԼԵՐՈՒՔ/ ՌԾՃԵ.../ ԵՎ ՀԱՐՍՆԵՐՈՒՆ/
ԻՐԵՆԱՆ [Յ] ԵՓՐՈՅ [ՍԻ] ՄԻՆ,
ԽԱՍԼԱՐԵՆՏԻՆ⁴⁰²:

աղ. 11, Գկ. 87 բ-դ

Խաչարձանը կանգնեցվել է 1653 թ., տե՛ր Մելիքսեթի զավակներ Ուլուխանի,

⁴⁰⁰ Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի..., էջ 620:
Ե. Լալայան, Նոր-Քայազտի գաւառ, էջ 26-27:
ԴՅՎ, պրակ IV, էջ 333, արձ. 1353: Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 110:

⁴⁰¹ ԴՅՎ, պրակ IV, էջ 230, արձ. 967:

⁴⁰² Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի..., էջ 620-622: Ե. Լալայան, Նոր-Քայազտի գաւառ, էջ 27: ԴՅՎ, պրակ IV, էջ 333, արձ. 1354:

Մալքումի, Գասպարի կողմից՝ ի հիշատակ իրենց հոր, նրա կողակից Իլբումին, Պալին, Ղասունին և հարսներին՝ Եփրոսիմին և Խապարենտին: Վիմագրում հիշատակված Ուլուխան, Գասպար, Մելիքսեթ, Ղասուն անունները բավականին տարածված են եղել ոչ միջնադարում, մասնավորապես Ժե-ԺԼ. դդ., մի մասը նույնիսկ այսօր էլ գործածական է: «Պալի» հազվագեպ հանդիպող արական անձնանունը հիշատակվում է Դաշքենդ գյուղի երկու խաչքարի վիմագրում⁴⁰³, ինչպես նաև Բռնակոթ գյուղի Ս. Գրիգոր եկեղեցու վիմագրերից մեկում⁴⁰⁴: «Եփրոսինէ» (վիմագրում՝ Էփրոսիմ) հունական ծագմամբ իգական անձնանունը, որ նշանակում է «ուրախություն, հաճույք», մեզանում գործածված է միայն Ժե-ԺԼ. դդ.՝ զանազան աղավաղումներով, ինչպես Երրոսինէ, Իբրիսիմէ, Եփրոսիմ և այլն⁴⁰⁵, իսկ «Իլբում» և «Խապարենտ» իգական անձնանունները հիշվում են միայն այս վիմագրում, և նրանց ծագումն անհայտ է նույնիսկ Հր. Աճառյանին⁴⁰⁶: Անհասկանալի է մնում արևմտահայաց նիստի ստորին մասի «ՌԾՃԵ» տառաշարքը: Տեղին է և անգամ այն իբրև թվական ընդունելը:

Կոթողը Զոհրապի ձեռագործն է, որ սխալմամբ «Հարագործ Զոհրապ» են կարգացել «քարգործ»-ի փոխարեն, իսկ «ՄԵՂԱՑՊԱՐՏ»-ը՝ «ՄԵՂԱՊԱՐՏ»: Մ. Տեր-Մովսիսյանն իրավամբ գրում է, որ խաչի փորագրողը քարգործ Զոհրապն է, իսկ քանդակի ընդհանուր փորագրության անշուք և անհամաչափ լինելը վերջինս կապում է ժամանակի անբարենպաստ պայմանների հետ⁴⁰⁷:

109. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԷ. դ., Մաքենյաց վանքից: Կանգնեցված է գանձատուն տանող

⁴⁰³ ԴՅՎ, պրակ IV, էջ 324, արձ. 1321, 1323: Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 110:

⁴⁰⁴ ԴՅՎ, պրակ II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 125, արձ. 374:

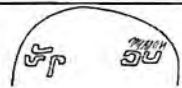
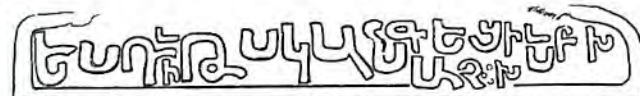
⁴⁰⁵ Աճառյանի թանգարան, հ. Բ., էջ 156-157:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 382-383, 501:

⁴⁰⁷ Մ. Տեր-Մովսիսյան, Հայկական երեք մեծ վանքերի..., էջ 29:

ճանապարհի աջ կողմում: Ուշագրավ է հատկապես խաչքարի քիվատակի հատվածը, որը բաժանված է երեք խորանների: Կենտրոնում պատկերված է խաչելությունը, կողքերին՝ Տիրամայրն ու Հովհաննես ավետարանիչը, իսկ անկյունային խորաններում՝ մեկական հյուսածո խաչեր են: Հիմնախորանի եզրագույններին ևս խաչեր են պատկերված, ինչպես նաև քերովբեներ, այսինքն՝ բարեխոսություն արդյունքն ակնկալվում է Երկրորդ գալստյանը:

Արձանագրությունը՝ քիվին, երկտող, իսկ հիմնախորանի վերնամասում՝ կամարի մեջ, տեղադրված ՏՐ ՅՍ ելնդատառ բառեր են:

ԵՍ՝ Դ Ա. ԻԹՍ, ԿԱՆԳ Ա. ԵՑԻ

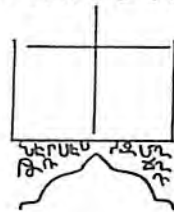
ՄԲ ԽԱՉ Ա. Խ⁴⁰⁸:

աղ. 11, Գկ. 88

Հավանական է, որ արձանագրության վերջին «Խ» գիրը խաչքարագործ վարպետի անվան սկզբնատառը լինի: Ս. Սաղումյանն այն կարգացել է «Ս»՝ ԽԱՉՍ:

110. ԽԱՉՔԱՐ. 1745 թ., Նորատուսից: Վեհարան տանող ճանապարհի աջակողմյան խաչքարերից ձախից երրորդն է: Քիվատակի ճակատային մասում պատկերված է խաչելությունը, իսկ թևերի տակ հավանաբար Տիրամայրը և Հովհաննես ավետարանիչը: Խաչի ներքևում պատկերված է Ադամի գանգը, իսկ վերին երկու կողմում՝ սերովբեներ: Արձանագրությունը փորագրված է քիվին՝ 2 տող, իսկ կազմողի անունն ու թվականը՝ հիմնախորանի երկու կողմում: «Դիվան հայ վիմագրություն» համապատասխան պրակում հիշյալ խաչքարը թվագրված է՝ «ՌՃՂԳ. (1744)»:

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆՈՍ ԵՍԱՐԳԻՍ
ԳՕՂՎԱՅԻ ՈՐԴԻ ԶԷՆԱԼԻՆ, ՆԵՐՍԵՍ
Կ Ա. ԶՍ Ա. Ղ. / ԹՎ ԻՆ ԲՃՂԴ.

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆՈՍ ԵՍԱՐԳԻՍ/
ԳՕՂՎԱՅԻ ՈՐԴԻ ԶԷՆԱԼԻՆ, ՆԵՐՍԵՍ
Կ Ա. ԶՍ Ա. Ղ. / ԹՎ ԻՆ ԲՃՂԴ.

(1745)⁴⁰⁹:

աղ. 11, Գկ. 89

Մինչ վաղարշապատ բերվելը խաչքարը կանգնած է եղել գերեզմանոցի մատուռի մոտ: Ս. Բարխուդարյանն իր ժամանակ գրի է առել նաև խաչքարի դիմացի ուղղանկյունաձև տապանաքարի ՌՃԿԸ. (1719) թվականը կրող գիրը, ուր կրկին հիշվում է Սարգսի որդի Զենալը⁴¹⁰:

Բացի վերոնշյալ առանձին կանգնած կոթողներից՝ Մայրավանքի տարաբնույթ շինությունների որմերին առկա են նաև ագուցված խաչքարեր, որոնց մեծ մասն արձանագիր են: Դրանք հիմնականում ագուցված են «Ղազարապատ»-ի, հին մկրտարանի և միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի որմերին: Ագուցված խաչքարերը ևս ներկայացվում են ըստ ժամանակագրության:

111. ԽԱՉՔԱՐ. 1279 թ., Թանահատի վանքից՝ ագուցված միաբանական կացարանի սկզբնամասում՝ հյուսիսահայաց որմին: Խաչքարը երկատված է, աչքի է ընկնում պարզ համամասնություններով: Հիմնախաչի ստորին մասից արմավազարդի փոխարեն վեր են բարձրանում փոքր խաչեր՝ կոթուններն առնված խաչքուռերի մեջ: Խաչքարի ստորին մասում, որի աջ անկյունը կտրված է, փորագրված է երկտող արձանագրություն:

⁴⁰⁹ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 181, ԳՅՎ, պրակ IV, էջ 41, արձ. 136:

⁴¹⁰ ԳՅՎ, պրակ IV, էջ 41, արձ. 137:

ԹՎ: Զ: Ե: ԿՆ ԳՆ ԵՑ ԱԵ ԽԱՉՍ ԵՍ
ԱՌ ԲԻՄԻ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ

ԹՎ ԻՆ ԶԻԸ. (1279), ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ
ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵՆՈՍ/ԱՒՍՈՒԹԻ ԻՆ
ՏԻՐԱԽԱԳԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻԻՐ...⁴¹¹:

աղ. 11, Գկ. 90

Ս. Բարխուդարյանն անձնանունը կարդում է Ամիր Ավագ, սակայն գրերը հստակ են, և կասկածից վեր է «Տիրաւագ» անվան իսկությունը: Հնագետ Ի. Ղարիբյանը գրում է, որ խաչքարն այժմ տեղում է, և լուսանկարն ու արձանագրության բնագիրը բերում է ըստ Ս. Բարխուդարյանի: Թվականը կցագրով է, ինչը վիմագրերում հազվագեպ է պատահում: Սկզբունքորեն այն կարող ենք կարգալ նաև ՉԼԲ. (1283), սակայն առավել հակված ենք առաջինին:

«ՏԻՐԱԽԱԳ» արական անձնանունը բարդություն է՝ կազմված տէր և աւագ բառերից: Գործածվում է նաև «ՏԷՐԱԽԱԳ» կամ հակադիր՝ «ԱԽԱԳՏԷՐ» ձևերով⁴¹²:

112. ԽԱՉՔԱՐ. 1285 թ., Ռինդ գյուղից (Վայոց ձորի մարզ, Եղեգնաձորի ենթաշրջան): Խաչքարն ագուցված է Մայրավանքի միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի հյուսիսային որմին: Այն աչքի է ընկնում համաչափությամբ, զուսպ և պարզ զարդաքանդակներով: Խորագիր կամարի մեջ հիմնախաչն է, ուղղահայաց խաչաթևի երկու կողմում քանդակված են մեկական խաչեր, որոնց կոթուններն առնված են խաչքուռերի մեջ: Քիվը հարթված է, իսկ խաչի ստորին մասում արձանագրություն է՝ 6 տող:

ԿԱԲԱՐԵՐԻՆԱՅԵՍ
ԴԵՂՍԱԿԱՆԵՑ ԶԽԱՉ
ՍԻՏԲԱԵՆԵՍԵՐԻՆ
ԹԱՎԻՆԵՑ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ
ԵՐԿՐԱԳԵՑԻՆԵՑԵՑԵՐ ԻԻՐ ԻԹ
ԶԼԴ

⁴¹¹ ԳՅՎ, պրակ III, էջ 89, արձ. 248: Ի. Գ. Ղարիբյան, Գլածոր, էջ 155, արձ. 69:

⁴¹² Անճնանունների բառարան, Կ. Ե., Երևան, 1962, էջ 166:

ԿԱՄ ԱԽ ԲԱՐԵՐ ԱՐ ԻՆ ԱՅ ԵՍ՝
ԴԵՂՍ, ԿԱՆԿՆԵՑ Ի ԶԽԱՉ/Ս Ի
ԲԱՐԵՆՈՍ ԵՂԲ ԱԽԻՐ ԻՄ ՈՅ/
ԹԱ Մ ԻՆ ԵՒ ԾՆ ՈՂ ԱՑ ԻՄՈՑ,
ՈՐԲ ԵՐԿՐԱԳԵՑԻՆ
ՅԻՇԵՑԵՑ Ի ԲՍ, Ի Թ ՎԻՆ /
ԶԼԴ. (1285):

աղ. 11, Գկ. 91

Վիմագիրը Վայոց ձորի իշխան Դեղի կողմից իր եղբայր Թամի և ծնողների հիշատակին խաչքար կանգնեցնելու վկայագիրն է: «Թամ» արական անձնանունը վերծանել ենք պայմանականորեն, քանի որ անվան միջնամասում քարը կտրված է: Այն արաբական ծագմամբ բառ է, որ նշանակում է «ամբողջ, կատարյալ»: Խձկոնքի վանքի ԺԳ. դարի մի նվիրագրում և ԺԷ. դարի հիշատակարաններում այն երկիցս վկայված է⁴¹³: Ինչ վերաբերում է Դեղին, ապա նա բավականին հայտնի է եղել հիշյալ տարածաշրջանում, աչքի է ընկել իր կատարած շինարարական ու նվիրատվական գործունեությամբ:

113. ԽԱՉՔԱՐ. 1296 թ., Թանահատի վանքից: Խաչքարի միայն կեսն է ագուցված միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի արևմտահայաց որմին: Գրերը խոշոր են՝ փորագրված քիվին, աջ և ձախ կողերին՝ երկգլխով այն, իսկ թվականը՝ խորանի և հիմնախաչի վերին մասում: Մինչ վաղարշապատ տեղափոխվելը խաչքարի տվյալ հատվածը Ս. Բարխուդարյանը տեսել է Թանահատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան պատի տակ և վիմագիրը հրատարակել է՝ պակասող մասերը գիրը հրատարակել է՝ պակասող մասերը լրացնելով ենթադրաբար: Ի. Ղարիբյանի կողմից 1970 թ. իրականացվող Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթի պեղումների ընթացքում գտնվել է խաչքարի մյուս՝ ավելի թացքում գտնվել է խաչքարի մյուս՝ ավելի խոշոր մասը, որով ամբողջանում է բնախոշոր մասը, որով ամբողջանում է Ի. Ղարիբյանը: Ստորև բերվում է վերծանությունն ամբողջությամբ, միայն թէ՛ վաղարշապատում

⁴¹³ Նույնի Կ. Բ., էջ 264:

գտնվող բեկորի գիրը ներկայացվում է գլխատառերով.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ՝ ՍԱՐԳ/ԱԻԱԳՍ,
կանգնեցի գլխաչս յիշատակ ինձ
եւ ծնողս իմ ընտանիքս: Թ. Վ. Ի. Ե.
ՉԽԵ. (1296)⁴¹⁴:
աղ. 11, Գկ. 92

Վիմագրում հիշատակվում է Սարկավագ սակավ հանդիպող արական անձնանունը, որը խաչքարը կանգնեցրել է իր և ծնողների հիշատակին:

114. ԽԱՉՔԱՐ. 1425 թ., ագուցված միաբանական կացարանի արևելահայաց որմին: Հիմնախաչի հորիզոնական թևերի վերնամասում առկա է համանման երկու փոքր խաչ: Արձանագրությունը երկուսն է խաչքարը երկու կողմից: Նախնական տեղն անհայտ է:

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ԽԱ. ԳՍ
ԲԱ. Բ. Ե. ԽԱ. ԻՍՈՒԹԻ Ի. Ե.
ԱՐՍԿ Ի. Ե. Ե.,
Գ. ՈՒՍԿԱՆ, ՆԵՐՍԻՍԻՆ,
Թ. Վ. Ի. Ե. ՊՅԴ. (1425):
աղ. 12, Գկ. 93

⁴¹⁴ ԴՅՎ, պրակ III, էջ 89, արձ. 249: Ի. Գ. Ղարիբյան, Գլաձոր, էջ 147, արձ. 59:

Այսինքն՝ խաչքարը կանգնեցրել են Արիստակեսի (Արստիկան), Հուսիկի և Ներսեսի հիշատակին:

115. ԽԱՉՔԱՐ. 1450-ական թթ., ագուցված հին մկրտարանի հյուսիսային որմին: Հիմնախաչի վերին մասում առկա են երեք, իսկ աջ և ձախ կողմերում՝ երկուական փոքր խաչեր: Արձանագրությունը քիվին, 1 տող: Նախնական տեղն անհայտ է:

ՍԲԱՅԵԱԿԱՍ ՍԱՐԳԻՍԻ

ՍԲ ԽԱ. ԳՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ՍԱՌԱՅԻՆ,
Թ. Վ. Ի. Ե. Զ... (1451)⁴¹⁵:
աղ. 11, Գկ. 94

«Զ» գրից հետո քարը կոտրված է, ուստի չի բացառվում ևս մեկ կամ երկու գրի առկայությունը, որը կհաստատվի թվականը:

116. ԽԱՉՔԱՐ. 1460 թ., ագուցված միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի հյուսիսային որմին: Հիմնախաչի հորիզոնական խաչաթևերի ստորին աջ և ձախ կողմերում թվականն է՝ երեքագիր: Նախնական տեղն անհայտ է:

Թ. Վ. Ի. Ե. Զ. (1460):
աղ. 12, Գկ. 95

117. ԽԱՉՔԱՐ. 1474 թ., ագուցված ամբարանոցի միջանցք — կամարասրահի ետնամասում՝ աջակողմյան որմին: Խաչքարի վիմագիրը բավականաչափ տարբերակներով հիշատակվում է հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանի կազմած 1890-ական թթ. Մայրավանքի ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից հայտնաբերված խաչքարերի ցուցակում, որը հետագայում հրատարակել

⁴¹⁵ Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 106:

է Պիոն Հակոբյանը: Արձանագրությունը՝ քիվին, 1 տող, իսկ թվագիրը՝ հիմնախաչի հորիզոնական թևերի վերնամասում՝ երեքագիր:

ԽԱՉՔԱՐ ԽԱՆԻՍԻՆԱՅԻՆ

ՍԲ ԽԱ. ԳՍ ԲԱՐԵՆԱ ԽԱ. ԻՍ
ԴՈՒՐՄԵԼ Խ. ԲԻՆ, ՄԱԻՐՆ
ՄԵԼ Խ. ԲԻ: Թ. Վ. Ի. Ե. Զ. (1474)⁴¹⁶:
աղ. 12, Գկ. 96

«Դուրմելիք» իգական անձնանունը մեզանում հիշատակվում է ԺԴ-ԺԵ. դդ. և պարսկերենից թարգմանվում է «մարգարիտ արքայի»: Հր. Աճառյանը հիշատակում է այս անձնանվան «Դուռմելիք», «Դուռմելիք» ձևերով մի քանի վկայություններ⁴¹⁷:

118. ԽԱՉՔԱՐ. 1479 թ., ագուցված միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի հյուսիսային որմին: Հորիզոնական խաչաթևերի ստորին մասում երեքավոր թվատառերն են:

Թ. Վ. Ի. Ե. Զ. (1479):
աղ. 12, Գկ. 97

⁴¹⁶ Պ. Նախկոյան, Էջմիածնի վիմագրերը Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի վերծանմամբ, «Մշակույթ», 1990, ք. 2-3, էջ 87: Վիմագիրը վերծանված է աղավաղված. «Սբ խաչս բարեխաւս դու լեր քաւարան Մելիքին»:
⁴¹⁷ Աճառյանի քառարան, Խ. Բ., էջ 83:

119. ԽԱՉՔԱՐ. 1494 թ., ագուցված հին մկրտարանի հյուսիսային որմին: Արձանագրությունը՝ քիվին, 1 տող, թվագիրը՝ հիմնախաչի ստորին մասում՝ երեքագիր: Նախնական տեղն անհայտ է:

ԽԱՉՔԱՐ ԽԱՆԻՍԻՆԱՅԻՆ

ՍԲ ԽԱ. ԳՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ՄԱՐՁԱՆԻՆ ԵԻ
ԱԼ Ե. ԲԱՆԻՆ/
Թ. Վ. Ի. Ե. Զ. (1494)/
Ա. Ե. Ի. Ե. Զ. (1498):
աղ. 12, Գկ. 98 ա, Բ

Ստորին շարքի առանձին երեքագրերը Ս. Սաղումյանը կարդացել է ԱՇԷԻՆ ՅԻՇԵ-ՅԷՔ, ինչն այնքան էլ համոզիչ չէ: Առինջի գերեզմանոցի խաչքարերից մեկի 1491 թ. վիմագրում պահպանվել է ԱՇԷԻՇ անձնանունը⁴¹⁸: Կարծում ենք՝ խոսքը միևնույն անձնավորության մասին է՝ վկայված ԱՇԷԻՇԱՅ ձևով, որը, թերևս, խաչքարագործն է:

120. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԵ-ԺԶ. դդ., ագուցված ամբարանոցի միջանցք — կամարասրահի ետնամասում՝ ձախակողմյան որմին: Խաչքարը հայտնաբերվել է ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից: Արձանագրությունը՝ քիվին, 1 տող:

ԽԱՉՔԱՐ ԽԱՆԻՍԻՆԱՅԻՆ

ՍԲ ԽԱ. ԳՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ
Բ. Բ. ԻՍՈՍՏՈՒՐԻՆ Ե ՈՐԴՈՅՆ...⁴²⁰:
աղ. 12, Գկ. 99

«Քրիստոսատուր» արական անձնանունը Քրիստոս + տուր բառերից է, որ նշանակում է «Քրիստոսի տվածը», ինչպես

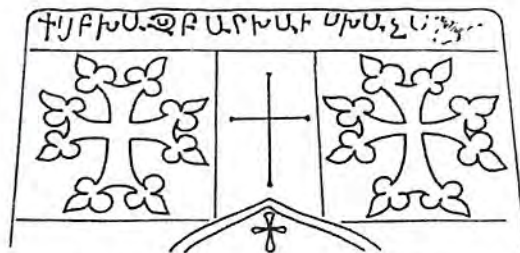
⁴¹⁸ Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 106:

⁴¹⁹ Ռ. Գասպարեան, Միջնադարեան Ադինջ գիւղը եւ նրա վիմական յուշարձանները, «Հանդես ամսօրեայ», 2005, թիւ 1-12, էջ 328, արձ. 17:

⁴²⁰ Պ. Նախկոյան, Էջմիածնի վիմագրերը Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի վերծանմամբ, էջ 86:

Աստուածատուր, Յիսուսատուր, Տիրատուր: Առավել հաճախ է հիշատակվում ժեղարի ձեռագրերում⁴²¹:

121. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԵ-ԺԶ. դդ., ազուցված նախորդի հարևանությունը՝ կամարի կենտրոնական մասում: Քիվի միատող արձանագրությունը դժվարինթոնելի է:

ՄԲ ԽԱՉՔԱՐ ԲԱՐ [Ե] ԽԱԻՍ
ԽԱՉ [ԱՏՈՒՐԻՆ]:
աղ. 12, ցկ. 100

122. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԵ-ԺԶ. դդ., ազուցված հին մկրտարանի հյուսիսային որմին: Խորանի վերին և ստորին մասերում առկա են երեքական խաչաքանդակներ, իսկ հիմնախաչի ուղղահայաց ստորին թևի երկու կողմում՝ մեկական փոքր խաչեր: Նախնական տեղն անհայտ է: Արձանագրությունը՝ քիվին, 1 տող:

ԽԱՉՐԱԽԱՐԱԹՆԻՆ

ԽԱՉ [Ս] ԲԱՐԵԽԱԻՍ ԽԱԹՈՒՆԻՆ⁴²²:
աղ. 12, ցկ. 101

123. ԽԱՉՔԱՐԻ ԲԵԿՈՐ. ԺԵ-ԺԶ. դդ., ազուցված է միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի հյուսիսային որմին: Վարդյակի ստորին մասում փորագրված է միատող արձանագրություն՝ մասամբ եղծված: Նախնական տեղն անհայտ է:

ԹՆԱԿԻ ԲԵԿԻԽԱԹՐ

...ԹՆԱԿԻ ԲԵԿԻԽԱԹՐ [ԻՆ]:
աղ. 12, ցկ. 102

Իգական այս անձնանունը կազմված է թաթարերեն *beg* + խաթուն բառերից և հաճախ է հիշատակվում հատկապես ժե-ժԸ:

⁴²¹ Անձնանունների բառարան, հ. Ե., էջ 231-232:

⁴²² Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, էջ 106:

դդ. ձեռագրերի հիշատակարաններում⁴²³:

124. ԽԱՉՔԱՐ. 1528 թ., ազուցված հին վեհարանի մուտքի ձախ կողմում: Հիմնախաչի ստորին մասից վեր են բարձրանում փոքր խաչեր՝ կոթուններն առնված խաչքուռերի մեջ: Թվականը՝ խաչքարի ստորին մասում, 1 տող: Նախնական տեղն անհայտ է:

Ի Թ [ՎԻՆ] ՋՀԷ. (1528):
աղ. 13, ցկ. 103

125. ԽԱՉՔԱՐ. 1529 թ., ազուցված միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի հյուսիսային որմին: Խաչքարի եզրերը վնասված են, թվականը՝ հիմնախաչի ստորին հատվածում: Նախնական տեղն անհայտ է:

ԽԱՉԷԸ

ԹՎ [ԻՆ] ՋՀԸ. (1529):
աղ. 13, ցկ. 104

126. ԽԱՉՔԱՐԻ ԲԵԿՈՐ. ԺԶ-ԺԷ. դդ., ազուցված է «Բեկիխաթուն»-ի խաչքարի վերնամասում: Խորանի երկու կողմում փորագրված է եղել քարգործ վարպետի անունը, սակայն ձախ հատվածի կտրվածքի հետևանքով կորստյան է մատնվել անձնանունը:

...ԿԱՉՄ [Ո] Ղ:
աղ. 13, ցկ. 105

⁴²³ Անձնանունների բառարան, հ. Ա., էջ 411-412:

ՆՈՐՈԳ [Ո] ՂԻ⁴²⁶:
աղ. 13, ցկ. 107

Դատելով արձանագրության բովանդակությունից՝ Հովհաննես վարպետն ինչ-որ նորոգում է արել, սակայն պարզ չէ՝ որտեղ և ինչ է նորոգել, քանզի չի բացատրվում, որ այս խաչքարը ևս այլ վայրից բերված լինի: Հավանական է նաև, որ Հովհաննեսը մասնակցել է Մայր տաճարում պարբերաբար տարվող շինարարական, նորոգչական աշխատանքներին: Չի բացատրվում նաև, որ նա խաչքարագործը լինի, որն իրեն վարպետ է կոչում:

ՅԱԿ [Ո] Բ ՎԱՐԴ [Ա] Պ [Ե] Տ⁴²⁴:
աղ. 13, ցկ. 106

Ս. Սաղումյանը անդրադառնալով հիշյալ հուշարձանին, նշում է, որ այս և ստորև բերվող 0,50 x 0,80 չափերի խաչքարերը ցուցադրվել են էջմիածնի հին վեհարանի կամարակապ սրահի քարեդարանում, որոնք հավանաբար եղել են պատի շարքում և ուշ միջնադարում իրականացված վերանորոգումների շրջանից են: Ս. Սաղումյանը կարծում է, որ վիմագրում հիշատակված Հակոբ վարդապետը վերանորոգման աշխատանքների վերակացուն է⁴²⁵: Սակայն չի բացատրվում, որ այստեղ գործ ունենք «ՎԱՐԴՊԵՏ» տերմինի հետ, քանի որ խաչատակի աջ և ձախ անկյուններում սովորաբար փորագրվում էր խաչքարագործի անունը: Այսինքն՝ տվյալ տեսանկյունից Հակոբը պետք է որ խաչքարը կերտողը լինի:

128. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԶ-ԺԷ. դդ., ազուցված միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի արևելահայաց որմին: Նախնական տեղն անհայտ է: Արձանագրությունը՝ ստորին հատվածում, 1 տող:

ԽԱՉՔԱՐ ՅՈՎԱՆԱԿԱՆՈՐԻ

ԽԱՉՍ ՎԱՐՊԵՏ ՅՈՎԱՆԱԿԱՆ

⁴²⁴ Ս. Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, էջ 88: Նույնի, Վիմագիր մասունքներ, էջ 111:

⁴²⁵ Ս. Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, էջ 88:

ՄԱԹԷ [Ո] Ս:
աղ. 13, ցկ. 108

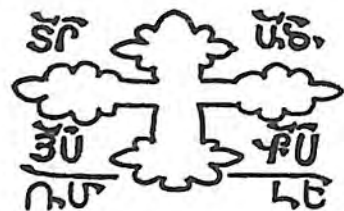
Ս. Բարխուդարյանը հիշատակում է ոմն Մաթեոս երեց կազմողի, ում ձեռագրում է Մարտունու Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային որմին և կրում է Հայոց ՋԶ. (1531) թվականը: Արձանագրությունը ևս երեքագիր է, ուր հիշվում են նաև պատվիրատուն, իր ծնողներն ու ազգականները⁴²⁷: Չի բացատրվում, որ այս փոքր խաչքարը ևս հիշյալ Մաթեոս կազմողի ձեռակերտը լինի:

130. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԶ-ԺԷ. դդ., ազուցված միաբանական կացարանի բաց կամարաշարի հյուսիսային որմին: Քարը բաժանված է երկու խորանների, որոնցից յուրա-

⁴²⁶ Նույնի, Վիմագիր մասունքներ, էջ 111:

⁴²⁷ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 151-152:

136. ԽԱՉՔԱՐ. 1786 թ., ագուցված հին մկրտարանի հյուսիսային որմին: Խաչաթևերի անկյուններում տեղադրված չորս բառերն են՝ ելնդագիր, իսկ հիմնախաչի ստորին մասում թվականն է և բուն արձանագրությունը՝ 2 տող.

ՎՈՒՅԱՆ ԻՐ ԽԱՉՔԱՐՁԱՆ
ՅԻՃՏԿԻ ՏՆՂՈՎԱՍ ԿԱՂԱՍՏ

ՏՐ ԱՅ ՅՍ ՔՍ
ՌՄԼԵ. (1786)/ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՄԲ ԽԱՉՔԱՐ
ԱՐՁԱՆ/ ՅԻՇ Ա.Ս Տ Ա.Ս Կ Ի ՏՆ
ՂՈՒԿԱՍ Կ Ա.Ս Թ Ո Ղ Ղ Ղ Կ Ա Ո Ս ԻՆ:
աղ. 14, Գկ. 115

Խաչքարը բացառիկ է նրանով, որ կերտվել է ի հիշատակ կաթողիկոսի, խոսքը Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի մասին է:

137. ԽԱՉՔԱՐ. 1788 թ., ագուցված «Ղազարապատ»-ի երկրորդ հարկում, ներքուստ: Համեստ չափերով այս խաչքարն աչքի է ընկնում նուրբ ու համաչափ քանդակային արվեստով: Կենտրոնում հիմնախաչն է՝ երկված բուսական զարդանախշերով: Արձանագրությունը՝ խաչի ստորին մասում, 1 տող.

ԵԴԱԻ ՄԲ Խ Ա.Ս ՉՍ Ի ԹՎ ԻՆ:
ՌՄԼԵ. (1788):
աղ. 14, Գկ. 116

138. ԽԱՉՔԱՐ. 1794 թ., մարմարից է՝ ագուցված «Ղազարապատ»-ի հյուսիսային որմին: Խաչաթևերի չորս անկյուններում տեղադրված բառերն են՝ ելնդագիր, իսկ բուն արձանագրությունը ստորին մասում՝ 2 տող.

ԿՏԱԵՑԱ ԶԻՌԱՅՍԵԿԻ
ՌՈՑԱՅ ԻՐ ԽԱՉՔԱՐՁԱՆ

ՏՐ ԱՅ ՅՍ ՔՍ
ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ՇԻՆՈՒԱԾՍ ԵԻ ԿԱ/
ՌՈՒՑԱԻ ՄԲ ԽԱՉՔԱՐ, ԹՎ ԻՆ:
ՌՄԽԳ. (1794)⁴³⁷:
աղ. 14, Գկ. 117

Ըստ վիմագրի՝ խաչքարը կերտվել է կատարված շինարարական աշխատանքները հավերժացնելու նպատակով, որը հավանաբար վերաբերում է հիշյալ ժամանակաշրջանում՝ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի իրականացրած շինարարություններին:

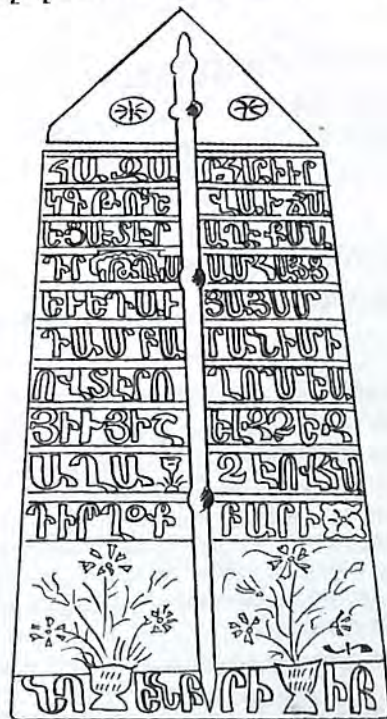
Ամփոփելով պետք է արձանագրել, որ քննվող խաչքարային հիշատակագրություններին 19-ն առաջին անգամ են մտնում գիտական շրջանառության մեջ: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հուշակոթողներից պակաս ուշագրավ չեն նաև տապանաքարերը, որոնք հիմնականում արձանագիր են. դրանք ներկայացվում են հաջորդ ենթագլխում:

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՅԸ

Վաղարշապատի վիմագրական ժառանգության անբաժանելի մասն են կազմում տապանագրերը: Մայր տաճարի շրջակայքում և միաբանական գերեզմանոցում պահպանված տապանաքարերն ու դրանց արձանագրությունները մինչ օրս պատշաճ ուշադրություն չեն արժանացել:

Ձանգակատան ներքնահարկում՝ տաճարի գլխավոր մուտքի երկու կողմում են թաղված ԺԸ. դ. գահակալած կաթողիկոսներ Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցին (1706-1714) և Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացին կամ Կ. Պոլսեցին (1753-1755):

139. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Աղեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսի: Մարմարյա սալին հետևյալ ելնդատառ տապանագիրն է՝ 11 տող.

ՀԱՉԱՐ ՀԱՐԻԻՐ/ ԿԳ. (63) ԹՈՒԻՆ

(1714) ՎԱՂԱՍՆ/ԵՑԱԻ ՏԵՐ
ԱՂԵՔՍԱՆ/ԴՐ Կ Ա.Ս Թ Ո Ղ Ղ Կ Ա Ո Ս
ԱՄ ԵՆԱՅՆ/ ՀԱՅ Ո Ղ Յ/ ԵԻ ԵԴԱԻ
ՅԱՅՍՄ/ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՄԻ/ ՈՎ
ՏԵՐ ՈՂՈՐՄԵԱ/ ՅԻՒ ՅԻՇԵԼ ԶԶԵԶ/
ԱՂԱՉԵ, ՈՎ ՀԱՆ/ԴԻՊ Ո Ղ ՂՈՔ ԲԱՐԻ/
ՆՈ Յ] ԵՆԲ Ե Ն] ՐԻ ԻԲ. (22)⁴³⁸:

աղ. 14, Գկ. 118

«ՅԻԻ»-ն ըստ ամենայնի «ԵԻ»-ն է: Աղեքսանդր Ջուղայեցին աչքի է ընկել հատկապես շինարարական գործունեությամբ, ինչի վկայությամբ մի վիմագիր վերը հիշատակվեց (տե՛ս «Մայր տաճարի պատմությունն ու վիմագրությունը» ենթագլուխը, արձ. 33):

140. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Աղեքսանդր Բյուզանդացի կամ Կ. Պոլսեցի կաթողիկոսի: Մարմարյա սալին հետևյալ չափածո տապանագիրն է՝ 13 տող.

⁴³⁸ Ալիշան, էջ 224: Էփրեկյան, էջ 30:

ԲԱՍ ՈՐԴԻ ՀՕՐ ՄԻԱԾԻՆ/ ԴԱՏՕՂ
 ԲՆՈՒԹԵ [ԱՆ] Ս ՄԵՐ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ/
 ՅՈՐԺԱՄ ՓԱՌՕՔ ԳԱՅՅ [Ե] Ս
 ԿԸՐԿԻՆ,/ ՅԻՇԵԱ ՈՂՈՐՄՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ
 ՔՈՅԻՆ/ ԶՀ [Ա] ՅՐ [Ա] Պ [Ե] ՏՆ ՄԵՐ
 ԶՀՈԳԵԼԻՆ,/ ԶՏՐ ԱՂ [Է] ՔՍԱՆԴՐ
 ԲԻԻԶԱՆԴ [Ա] ՑԻՆ,/ ԱՐԺԱՆԱՑՈ
 Ս [Ր] Բ [Ո] Ց ԳԸՆԴԻՆ/
 ՅԱՐՔԱՅՈՒԹԻ [ԻՆ] Դ ՄՈՅԾ
 ԵՐԿՆԱՅԻՆ,/ ՈՐ ԱՐԴ ՀԱՆԳԵԱԻ ԸՍՏ
 ՔՈՒՄ ԲԱՆԻՆ,/ ԱՍՏԷՆ ԵԴԱԻ ՄԱՐՄԻՆ
 ՆՈՐԻՆ,/ ՀԱԶԱՐ ԵԻ ՅԵՐԿԵՐԻԻՐ
 ՅԱՄԻՆ,/ ԶՈՐՐՈ [Ր] Դ ԵԻՍ ԸՆԴ ՍԸՄԱ
 ԲԱՐԴԻՆ,/ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ ՄԵՏԱՍԱՆԻՆ⁴³⁹:

աղ. 14, նկ. 119

Աղեքսանդր Բյուզանդացու կամ Կոստանդնուպոլսեցու կաթողիկոսության կարճատև ժամանակաշրջանն առավել մանրամասն ներկայացվում է ուսումնասիրություններից մեկից՝ Գրիգոր Գլխում՝ մի նվիրագրի առնչությամբ (տե՛ս Ս. Հռիփսիմեի «Վանքի պատմությունն ու վիճաբանությունը» ենթագլուխը, արձ. 527)։ Մինչ կաթողիկոս օծվելը Աղեքսանդր Բյուզանդացին եղել է Մայր Աթոռի միաբան, վարդապետ, նվիրակ եվդոկիայում։ Աբրահամ Կրետացու կողմից նշանակվել է կաթողիկոսական փոխանորդ։

141. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Մայր տաճարի
հարավային կողմում, եզրերը՝ զնաաված
(1,77 x 0,42 մ), գրերը՝ խոշոր, 9 տող.

፩ ሀይለማርያም
 ፪ ለጊዜው
 ፫ ለጊዜው
 ፬ ለጊዜው
 ፭ ለጊዜው
 ፮ ለጊዜው
 ፯ ለጊዜው
 ፲ ለጊዜው
 ፳ ለጊዜው
 ፶ ለጊዜው

「Ա」 ՅԱ Է Տ Ա」 Պ Ա」 Ն/
Զ Ո Ի Ղ Ա」 ՅԵՅԻ/

⁴³⁹ Շահխաթունեանց, էջ 229-230: Ալիշան, էջ 224:
Էփրիկյան, էջ 31:

2 [Ա.] և [Ա.] ԹՈՒՆ/ԵՆՑ և [Օ] ձ [Ա.] Յ/
Ծ [Ա.] ՏՈՒՐԻ/ ՈՐԴԻ և Օ/ձ [Ա.] Յ
ԳՐԻԳՈՐ/ԻՆ, ԹՎԻՆ Ռ/ԿԵ. (1616):

աղ. 14, նկ. 120

Ենթադրելի է, որ խոջա Գրիգորը բա-
րերար կամ մի ինչ-որ ազդեցիկ անձնա-
վորու[թյուն է հղել, որն իր միջամտու[թյունն է
ունեցել Մայր տաճարի՝ հիշյալ ժամանակա-
շրջանում սկզբնավորվող բարենորոգչական
աշխատանքներին և պատիվ է ունեցել թաղ-
վելու տաճարի հարևանու[թյամբ:

Զանգակատան երկու կողմում ժԹ-ի.
դդ. գահակալած հետևյալ կաթողիկոսների
տապանաքարերն են⁴⁴⁰.

142. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Դանիել Ա. Բայազետցի (Պայազիտեցի, Սուրմառեցի, 1801-1802, 1807-1808) կաթողիկոսի⁴⁴¹: Քարն ուղղանկյունաձև է, կենտրոնում՝ հայրապետական գավազանը, գերբը՝ 4 սող.

ԿԱՐՈՂԻԿՈՍԱՐԵԱՅԷ ՀԱՅՈՅ
ԴԱԽԷԱ ՊԱՅԱԳԻՏԵՑԻ
ՀԱՅԽԱՆԵԱ
30 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1808

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ/
ԴԱՆԻԷԼ Ա. ՊԱՅԱԶԻՏԵՅԻ/
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ/ 30 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 1808:
ադ. 15, ցկ.121

143. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հովհաննես Ը.
Կարբեցի (1831-1842) կաթողիկոսի, գերբ 5
տող.

440 Ուսումնասիրության էջերում քանիցս անդա-
դարծ է արվում այս կամ այն կաթողիկոսի գործու-
նեությանն ու նրանց օրոք իրականացված շինա-
րարական աշխատանքներին, ուստի նպատա-
րահարմար գտանք այստեղ տալ հակիրճ տե-
կահարմար գտանք այստեղ տալ հակիրճ տե-
ղեկություն ու բերել միայն տապանագրերը:
Հայոց հայրապետների մասին մանրամասն տե՛ս
Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան,
II, Էմմիածին, 2008:

441 Ս. Էջմիածին, 2008:
 Դանիել կաթողիկոսի գահակալման դժվարին տա-
 րիները՝ առավել հայտնի «Դավիթ - Դանիելյան
 գավազանակռիվ» անվամբ, ներկայացրել է Գյուտ
 Աղանյանը: ԴՉՊ, գիրք Ե., Դանիել կաթողիկոս
 (1800-1808), հրատարակեց՝ *Գիտք առաջ քառա-*
նայ Աղանյանը, Թիֆլիս, 1902, էջ 302:

ԿԱՌՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ
 ՅՈՂԷԱՆԵՍ ՀԱՅՈՑՅ ԿԱՐՏԵՅԻ
 ԿԱՌՏԱՆԵՅԱԿ Ի 1842 ԱՄԻ
 ՄԱՐՏԻ 25

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ/
ՀԱՅՈՑ/ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ը. ԿԱՐԲԵՑԻ/
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ Ի 1842 ԱՄԻ/
ՄԱՐՏԻ 25⁴⁴².

աղ. 15, նկ. 122

Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի Հայրապետական գործունեության շրջափուլերին տարբեր առիթներով անդրադարձել են Ա. Գ. Երիցյանցը, Մ. Մսերյանցը, Մ. Օրմանյանը, Վերջերս՝ Վ. Թունյանը⁴⁴³ և այլք:

144. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. Ներսես Ե. Աշտա-
րակեցի Շահազիզյան (1843-1857) կաթողի-
կոսի: Քարն ուղղանկյունաձև է՝ ոճավոր-
ված գծանախշերով, վրան քանդակված
են խուլրը, գավազանները, չբանշաններն
ու կաթողիկոսական երկգլխանի արծվա-
խորհրդանշանը, գիրք՝ 7 տող.

ՊԱՇՏՊԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ

ԳԱՐՈՒԿՈՍ ԱՐԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՆԵՐՄԵՆ Ե. ԱԶՏԱՐԱԿԵՏ

Ձեռքի ի 13 փետրվարի 1761

Վարժապետի ի 13 փետրվարի
1857

ՊԱՇՏՊԱՆ/ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ/ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ/ ՆԵՐՍԷՍ
Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ/ ԾՆԵԱԼ Ի 13
ՓԵՏՐՎԱՐԻ, 1761/ ԵՒ/ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Ի
13 ՓԵՏՐՎԱՐԻ/ 1857⁴⁴⁴:

ωη. 15, ενκ. 123

⁴⁴² ՄՍ ձեռ. Գժր 6273, էջ 363աբ:

⁴⁴³ Туян В. Г., Католикос всех армян Ованес VIII Карбеци - "Тишайший патриарх", 1831-1842 гг., Св. Эчмиадзин, 2014.

⁴⁴⁴ ՄՍ ձեռ. ԳՊՁ 6273, էջ 352ա: Ղ. Փիրոպետյանի կարծիքով տապանաքարը թերևս «գործ մեծի քարահատ ճարտարին և Կոստանդնուպոլսեցւոյ պահուն Մկրտչի»: Տապանագիրը տես նաև: *Մ. Սաղումյան*, Աշտարակ. պատմական ամսօրեն., հունվ.

Ներսես Աշտարակեցու (Թորոս Շահազիզյան) ծննդյան տարեթիվն ըստ ամենայնի տապանագրում սխալ է արձանագրված: Հայտնի է, որ նա ծնվել է 1770 թ. փետրվարի 13-ին Աշտարակում տեր Հարություն քահանա Շահազիզյանի ընտանիքում և կաթողիկոս ընտրվելու ժամանակ արդեն 72 տարեկան էր: Ներսես կաթողիկոսի կենսագրությունը շարադրել է Աղեքսանդր Երիցյանցը: Նա նշում է, որ կենսագրությունը գրելիս դժվարությունների առաջ է կանգնել նրա ծննդյան տարին, ամիսն ու օրը ճշտելու հարցում: Իր ձեռքի տակ եղած պաշտոնական, ինչպես նաև Ներսեսի անձնական գրությունների հիմամբ՝ Երիցյանցը ևս հակված է կարծելու, որ «Ներսէսը ծնած է 1770 թուի ամառուայ փերթր կամ աշնան սկզբնեբում...»⁴⁴⁵:

Ներսես կաթողիկոսը Հայ եկեղեցու բազմարդյուն Հայրապետներից է: Նրան էր վիճակված Մայր Աթոռի՝ Դավիթ-Դանիելյան երկարատև դավազանակովի արդյունքում ստեղծված վատթար դրու-թյունը բարելավելու առաքելությունը⁴⁴⁶, իսկ ավելի ուշ՝ պարսկահայոց ներգաղթը կազմակերպելու դժվարին գործը: Հատկանշական է նրա ջանքերով 1824 թ. Թիֆլիսում Ներսիսյան դպրոցի Հիմնադրումն ու 1826 թ. Ամատերդամի տպարանի՝ Թիֆ-

շարժաններ, վիճազիր արձանագրություններ,
Երևան, 1998, էջ 261, աղծ. 31:

ԱՄ ՏՊՈՒ 2946 ձեռագրի 1ա և 1բ էջերուն տեղ է գտել «ի վերայ հանգուցելոյ Ներսէս 5րդ կաթողիկոսի գերեզմանի ասացելալ, որ այն տողերն չկալ տալեալ» խորագրով չափածո դամբանական.

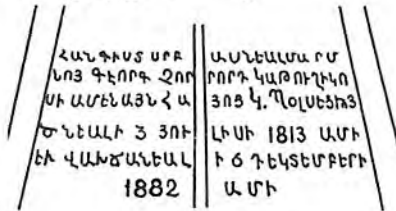
«Թեպետ դարեր շատ անցանքին, սակայն ամուրդ կայ աշխարհի, որչափ արփին այն լուսաբեր յերկնից յերկիր միշտ ծագի, քիչ յապագայ ազգե մարդկան արծան կանգնի փառաւոր, քոյ գործք, վաստակք գտցին գովեստի բիւրաւոց բիւրաւոր, անպարտելի դու ի գինուց, որս եղեր չար դաւանաց, ապերախտին անգութ ծեռամբ, խլեցաւ թէլ քո կենաց, ամբողջելի սիրտ յիշատակ կացցին քարոզ քոյ կենաց, յաւերժ առնել չարագործին ըզյիշատակ եղեռնագ»:

⁴⁴⁵ Նիւթեր Ներսես Ե.-ի կենսագրութեան համար, ժողովեաց *Աղէքսանդր Երիցիանց*, Թիֆլիս, 1877, էջ 19:

⁴⁴⁶ Ներսես եպիսկոպոսը Դանիել կաթողիկոսի ժամանակ, ժողովեց *Աղեքսանդր Երիցեանց*, Թիֆլիս, 1877, էջ 6:

լիս տեղափոխումը, որով սկիզբ դրվեց Թիֆլիսի հայկական տպագրությանը: Մայր Աթոռում իրականացրած շինարարական աշխատանքներից ուշագրավ են «Ներսիսյան լիճ» ջրավազանի և դրան կից անտառի հիմնումը⁴⁴⁷:

145. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճյան (1866-1882) կաթողիկոսի⁴⁴⁸: Քարն ուղղանկյունաձև է, կենտրոնում՝ հայրապետական գավազանը, գիրը՝ 6 տող.

ՀԱՆԳԻՍՏ ՍՐԲԱՍՆԵԱԼ ՄԱՐՄ/ՆՈՅ ԳԵՆՈՐԳ ԶՈՐԻՈՐԴ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ/ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Կ. ՊՕԼՍԵՑԻՅԱՆ/ԾՆԵԱԼ Ի 5 ՅՈՒԼԻՍԻ 1813 ԱՄԻ/ԵԻ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Ի 6 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ/1882 ԱՄԻ:
աղ. 15, նկ. 124

146. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Մակար Ա. Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյան (1885-1891) կա-

⁴⁴⁷ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան, էջ 195-197: Ներսես Աշտարակեցու կյանքն ու գործունեությունը հատկապես 1826-1856 թթ. քաղաքական իրադարձությունների համատեքստում հանգամանորեն ներկայացրել է պատմաբան Վ. Թունյանը: Տե՛ս *В. Тунян, Католикос всех армян Нерсес V Аштаракци - "Защитник отечества"*, Св. Эчмиадзин, 2012.

⁴⁴⁸ Վերջերս Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը վերահրատարակել է Մանուկ Աբեղյանի՝ հայ եկեղեցու արդյունաշատ հայրապետ Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցու կյանքին ու գործունեությանը նվիրված աշխատությունը, ուր քննության է առնվում նաև Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հիմնադրման պատմությունը (Մ. *Աբեղյան*, Գևորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, աշխ. և ծանոթ.՝ Պ. Շ. *Նովիկով-Նիկոլայ*, Ս. Էջմիածին, 2014): Գևորգ Դ. կաթողիկոսի գործունեությունը ներկայացվել է նաև բազմաթիվ արխիվային նյութերի՝ կոնդակների, թղթակցությունների, ելույթների հիմամբ: Տե՛ս Վալերազերի հայ եկեղեցու պատմություն, գիրք ԺԱ., Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866-1882). Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմեց՝ Սանդրո Բէհրուդեան, Երեւան, 2004:

թողիկոսի⁴⁴⁹: Քարն ուղղանկյունաձև է՝ երկված զարդանախշերով, կենտրոնում՝ հայրապետական գավազանն է, գիրը՝ 7 տող.

ՄԱԿԱՐ Ա. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ
ԱՄ [ԵՆԱՅՆ] / ՀԱՅՈՑ / ԾՆԱԻ 1813 ԱՄԻ/
13 ԱՊՐԵԼԻ, ՎԱԽ/ՃԱՆԵՑ [Ա.] Ի 1891
ԱՄԻ/ 16 ԱՊՐԻԼԻ:
աղ. 15, նկ. 125

147. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Մկրտիչ Ա. Վանեցի. Խրիմյան Հայրիկ (1892-1907) կաթողիկոսի⁴⁵⁰: Քարն ուղղանկյունաձև է՝ երկված զարդանախշերով, գիրը՝ ելնդատառ, 9 տող.

⁴⁴⁹ Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսի գործունեությունը և հատկապես փոխհարաբերությունները ռուսական կայսրության ու հոգևոր դասի հետ, հիմնականում արխիվային նյութերի միջոցով վերջերս քննության է ենթարկել Վ. Թունյանը: Տե՛ս *В. Тунян, Деятельность католикоса Макара. 1885-1891 гг.*, Ереван, 2011.

⁴⁵⁰ ԺԹ. դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական-քաղաքական, հոգևոր ականավոր գործիչ Մկրտիչ Ա. Վանեցու կամ Ամենայն Հայոց Հայրիկի գործունեությունը հատուկ քննության է ենթարկել Ե. Կոստանդյանը: Տե՛ս *Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը*, Երևան, 2000: Նրա գահակալման վերջին տարիների, այն է՝ 1903-1907 թթ. գործունեությունը, ինչպես նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կացությունը ցարական բռնապետության ժամանակաշրջանում լուսաբանվել են նաև զանազան գրագրությունների ու վավերագրերի միջոցով: Տե՛ս Վալերազերի հայ եկեղեցու պատմություն, խրիմյան Հայրիկը և ցարական բռնապետությունը (1903-1907 թթ.), կազմող՝ Ս. Ա. *Բէհրուդեան*, Երևան, 2000:

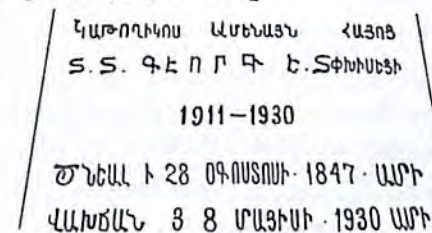
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ/ՄԿՐՏԻՉ Ա./ ՎԱՆԵՑԻ/ ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ/ ՆՈՒԱԳՈՂ ՎՇՏԻՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ/ ԾՆԵԱԼ/ Ի 4 ԱՊՐԻԼԻ, 1820 ԱՄԻ/ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ/ Ի 29 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 1907 ԱՄԻ:
աղ. 15, նկ. 126

148. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Մատթեոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի Իզմիրլյան (1908-1910) կաթողիկոսի⁴⁵¹: Քարը՝ նման նախորդին, գիրը՝ ելնդատառ, 8 տող.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ/ Ս. ՄԱՏԹԵՈՍ Բ./ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍԵՑԻ/ 1908-1910/ ԾՆԵԱԼ/ Ի 22 ՓԵՏՐՈՍԻԱՐԻ 1845 ԱՄԻ/ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ/ Ի 11 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ, 1910 ԱՄԻ:
աղ. 15, նկ. 127

149. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Գևորգ Ե. Տփլիսեցի Սուրենյանց (Վշտալի, 1911-1930) կաթողիկոսի⁴⁵², գիրը՝ 5 տող.

⁴⁵¹ Մատթեոս Իզմիրլյանի կյանքն ու գործունեությունը 1873-1910 թթ. մանրամասն ուսումնասիրվել է նաև արխիվային փաստաթղթերի հիմամբ: Տե՛ս Վալերազերի հայ եկեղեցու պատմություն, գիրք Ը., կազմեց և առաջաբանը գրեց՝ Սանդրո Բէհրուդեան, Երեւան, 2001:

⁴⁵² Հայոց պատմության ամենամոռյալ ժամանակաշրջանում գահակալած Գևորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսի գործունեությունը 1860-1930 թթ. լուսաբանված է արխիվային փաստաթղթերի հիմամբ: Տե՛ս Վալերազերի հայ եկեղեցու պատմություն, գիրք ԺԳ., Գևորգ Ե. Վշտալի Սուրենյանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930), Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ Սանդրո Բէհրուդեան, Երեւան, 2005:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ/ Ս. ԳԵՆՈՐԳ Ե. ՏՓԽԻՍԵՑԻ/ 1911-1930/ ԾՆԵԱԼ Ի 28 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 1847 ԱՄԻ/ ՎԱԽՃԱՆ 3 8 ՄԱՅԻՍԻ, 1930 ԱՄԻ:

աղ. 15, նկ. 128

Այստեղ են թաղված նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը (1932-1938)⁴⁵³, Գևորգ Զ. Չորեքչյանը (1945-1954), Վաղգեն Ա. Պալճյանը (1955-1994), Գարեգին Ա. Սարգսյանը (1995-1999) (աղ. 15, նկ. 129-132):

Տապանադրերի բազմազանությունը աչքի է ընկնում հատկապես Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցը⁴⁵⁴, որը գտնվում է տաճարից մոտ 150 մ հարավ-արևելք (նկ. 32): Գերեզմանոցում կարելի է հաշվել ավելի քան 600 տապանաքար, որոնք ըստ տեսակի հիմնականում կոր և ուղղանկյուն օրորոցաձև կամ հարթ սալաքարեր են: Գերեզմանոցի՝ հողի մակերևույթից մոտ 1,5 մ բարձր լինելու հանգամանքը թույլ է տվել Ս. Էջմիածնի միաբան Արարատ սարկավազ Գափոյանին (Տեր Ղևոնդ) ենթադրել, թե գերեզմանատանը կրկնակի թաղումներ են արվել, և այն պետք է որ ունենա ավելի հին

⁴⁵³ 1938 թ. ապրիլի 6-ին պետամվտանգոյան գործակալները Խորեն Ա. Մուրադբեկյանին խեղդամահ են արել վեհարանի իր նմախնայակում: Ամփոփվել է նախ Ս. Գայանե եկեղեցու գավթում, ապա 1996 թ. սեպտեմբերին աճյունը տեղափոխվել է Մայր տաճարի բակ: Տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան, էջ 98-99:

⁴⁵⁴ Վերջինս հոգևոր ճեմարանի սան Արարատ սարկավազ Գափոյանը (Տեր Ղևոնդ) իր ավարտաճառում ներկայացրել է Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանաքարերն ու դրանց արձանագրությունները: Նա նշում է, որ ներկայումս գերեզմանոցում հաշվվում է 642 տապանաքար, որից 209-ը զուրկ է արձանագրությունից, 26-ը քարածածկ հողաթուղթ է, 6-ը՝ բետոնե տապանաքար: Տապանաքարերի և հողաթուղթերի ընդհանուր թիվը հասնում է 675-ի: Համապատասխան համարակալմամբ ներկայացվում են բոլոր տապանաքարերը (այդ թվում առանց արձանագրության), տապանաքարերը բերվում են նախ բնագրային տեսքով, ապա վերծանված, սակայն առանց ծանոթագրությունների ու գրչագրերի: Աշխատանքում զետեղված է հեղինակի կազմած միաբանական գերեզմանոցի քարտեզը՝ բաղկացած երեք մասից: Տե՛ս *Արարատ սարկավազ Գափոյան*, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն, (ավարտաճառ), Ս. Էջմիածին, 1998:

պատմութիւն: Նա բերում է նաև ականատեսների վկայութիւններն այն մասին, թե միաբանական գերեզմանոցում ամփոփված են հարյուրավոր անհատներ, գաղթականներ, որոնք զոհ գնացին Մեծ եղեռնի սովին ու համաճարակին⁴⁵⁵:

Տապանաքարերը մեծ մասամբ արձանագիր են (մոտ 200-ը՝ առանց արձանագրության), թվագրվում են ժէ. և հետագա դարերով: Վաղագույն տապանագիրը կրում է 1651 թվականը (արձ. 151): Տապանագրերի քննությունն ընդհանուր պատկերացում է տալիս Մայր Աթոռի՝ ուշմիջնադարյան միաբանություն մասին: Վանքն ունեցել է բազմամարդ միաբանություն ու վանական տնտեսություն. միաբաններից շատերն անմիջական կապ են ունեցել այս կամ այն կաթողիկոսի գործունեության հետ՝ լինելով նրա խոստովանահայրը, աշակերտը, դպիրը կամ գրագիրը: Հիմնականում միաբաններն են ղեկավարել Ս. էջմիածնի տնտեսական ու վարչական գործերը: Վ. Դիլոյանի համոզմամբ՝ ստեղծված «խոշոր տնտեսությունը կոչված էր բավարարելու էջմիածնի միաբանության կարիքները, միաբանություն, որը համեմատաբար մեծ էր»⁴⁵⁶: 1813 թ. նրանց թիվը կազմել է շուրջ 300 հոգի, որոնք ոչ միայն կերակրվում էին վանքի հաշվին, այլև դրամական վարձատրություն էին ստանում: էջմիածնի տնտեսությունը վարելու համար Մայր Աթոռն ուներ նաև վարձու աշխատողներ, որոնք էջմիածնապատկան գյուղերից էին, հիմնականում՝ Վաղարշապատից, Օշականից կամ Աշտարակից⁴⁵⁷: Նրանք կոչվել են մշակներ, «ամալաներ»

455 ՆՈՒՆ ԿԵՂՈՒՄ, Էջ III-IV:

456 Վ. Լ. Դիլոյան, Էջմիածնի վանական տնտեսու-
րություն 19-րդ դարի սկզբին, էջ 164:

457 քյունը, 19-րդ դարի սկզբին շատ փոքր էր, քան
փնագրագետ Ս. Սաղունյանը «Աշտարակ» գրքում
իբրև հավելված ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի
միաբանական գերեզմանոցից թվով 8 տապանա-
գիր, որոնք առնչվում են Մայր Աթոռի միաբանու-
թյանն անդամագրված աշտարակցի և մուղենցի
հոգևոր այրերին: Ինչպես հեղինակն է նշում, նրանք
«...որոշակի դեր են խաղացել մեր պատմության,
մշակույթի հերկագրքում, բայց մինչև այժմ ուշա-
դրության չեն արժանացել»: Տես *Ս. Սաղունյան,*
Աշտարակ, էջ 249-253:

կամ ծառայողներ: Վերջիններս հիմնականում արհեստավորներ էին՝ դարբիններ, աչքիներ (խոհարարներ), շաթիրներ, նաև թվանքչիներ (հրացանակիրներ կամ հրացանագործներ) և այլք: Սրանց հետ մեկտեղ վանքի տնտեսությունը կառավարելու համար կաթողիկոսը պաշտոնների է նշանակել նաև տեղի հոգևորականներին. ինչպես օրինակ՝ տնտես, ամբարտար, շորապան, նվիրակ, ձիթապան⁴⁵⁸, գործակալ և այլ պաշտոններ⁴⁵⁹: Դրանք քանիցս հիշատակվում են տապանագրերում, ուստի առավել մանրամասն կանգրդառնանք իրենց տեղում:

ԺԵ-ԺԷ. դդ. Թուրք-պարսկական անընդ-
մեջ պատերազմները քայքայել էին երկ-
րի տնտեսական ու մշակութային կյան-
քը: Միայն 1639 թ. մայիսի 17-ին Կաս-
րե-Շիրինում կնքված հաշտության պայ-
մանագրով երկրում տեական խաղաղու-
թյուն հաստատվեց. Հայաստանը բաժանվեց
Իրանի և Թուրքիայի միջև⁴⁶⁰:

Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների ընթացքում հայ ժողովուրդը կամա թե ակամա փոխհարաբերությունների մեջ էր թուրք և պարսիկ ժողովուրդների հետ, ինչից էլ կարող զերծ մնալ հայերենի բառաֆոնդը: Ասվածի հավաստիքն են հայերենում առկա լեզվական փոխառությունները, որոնք հիմնականում թուրքերենից, պարսկերենից կամ էլ վերջիններիս միջոցով արաբերենից են: Քաղաքական հիշյալ հանգամանքով էլ պայմանավորված՝ մի շարք մասնագիտությունների ու արհեստների անունները տապանադրերում վկայված են՝ փոխառված տվյալ լեզուներից, օրինակ՝ վէքիլ (արաբ.) - լիազոր, հավատարմատար, շաթիր (արաբ.) - ծառա, անձնապահապետ,

458 Շնայած «ծիթապան» պաշտոնը տապանագրերուն չի հիշատակվում, սակայն արխիվային նյութերուն այն քանիցս վկայված է: Հայտնի է, որ Մայր Աթոռն ունեցել է մի քանի ծիթհան. ըստ էության, տվյալ պաշտոնուն նշանակված անձը զբաղվել է ծիթհանի տնօրինման գործերով:

459 *Մ. Ի. Դիմոպան, ԵՀՎ. աշխ., էջ 164-166:*

460 3d7, h. IV, t₂ 107, 630:

քարվանձաշի (թուրք.) - քարավանապետ,
աշխի (թուրք.) - խոհարար և այլն:

Միաբանության կողմից Մայր Աթոռի տնտեսության վարումը արտացոլված է նաև ԿԴ արխիվային փաստաթղթերում⁴⁶¹։ Ինչպես վերը նշվեց, մատյաններից մեկը կրում է «Միաբանից դաֆթարն է»⁴⁶² խորագիրը, որտեղ նշված են Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օծումից հետո (1763) և հետագա տարիներին կաթողիկոսի հրամանով Մայր Աթոռի և դրսի միաբաններին հատկացվող կենցաղային պարագաները (վեճեղենները), որ հիմնականում հանդերձանք է։ Այստեղ ևս միաբանների մասնագիտություններ, արհեստներ, ինչպես նաև հանդերձանք բնորոշող անուններից շատերը վկայակոչվում են փոխառված կամ օտար բառերով, որոնք ներկայումս հիմնականում անգործածական են դարձել (որոշները պահպանվել են ազգանուններում, օրինակ՝ Շաթիրյան, Բոյախչյան, Յուզբաշյան և այլն)։ Մատյանում հիշատակված միաբաններից ու ներքին սպասավորներից շատերի անունները կարելի է կարդալ նաև Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանադրերում։ Հիշյալ մատյանին կից մի քանի հաշվեթերթեր քննության է ենթարկել պատմաբան Վ. Գրիգորյանը⁴⁶³։

461 ՄՄ արխիվային բաժնուն պահվող ԿԴ փաստաթղթերն արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն Մայր Աթոռի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի միաբանության, այլև կաթողիկոսների գործունեության, վանքերի ստացած նվիրատվությունների, միաբանների ունեցած պաշտոնների ու մասնագիտությունների և այլ հարցերի առումով: Ըստ «ուցակների» ԿԴ-ում են ընդգրկված նվիրատվությունների, մուտքի և ելքի, վանքի նորոգությունների ծախսերի և ներքին կարիքների, սննդի, գնված ծախսերի, ջրաղացների կալվածագրերի, կաթողիպոյիների, ջրաղացների կալվածագրերի, տպարանի և կոսմետիկ մատուցված նվերների, տպարանի և թղթի գործարանի կառուցման ծախսերի և այլ մատյանները, որոնց ընդհանուր քննությունը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վանական տնտեսության, միաբանության, կաթողիկոսական գործարքների և այլ կարևոր հարցերի լուսարանման տեսանկյունից դեռ խոր ուսումնասիրման կարիք ունի: Տե՛ս ԿԴ արխիվ, զուգակ 3^{օր} 1, թղթ. 1-14:

⁴⁶² ԿԴ, ԹԴԹ. 2, վապ. 11:

463 Վ. Գրիգորյան, Էջմիածնի վանական միաբանության ժողովների ցուցակներ (1801 թ.), «Բանբեր Մատենադարանի», 1984, թ. 14, էջ 229-239:

Ըստ դրանց՝ Մայր Աթոռի տնտեսությամբ զբաղվել են հիմնականում միաբանները, որոնցից շատերը հիշատակված են ըստ մասնագիտության և արհեստի, ինչպես օրինակ՝ հացապան, շիրաչի, մառանապետ, դարբին, այգեպան, մածնապան, ձիթապան, թիկնապաշ, մոմ սարքող և այլն⁴⁶⁴։

ՄՄ Հ^ր 2882՝ 1763-1798 թթ. էջմիածնում գրված «Ժամանակագրութիւն ձեռնադրութեանց Յակովբ, Սիմէոն և Ղուկաս կաթողիկոսաց» ձեռագիրը ևս կարևոր սկզբնաղբյուր է, ուր տեղ է գտել նշյալ կաթողիկոսների օրոք էջմիածնի միաբանության ձեռագրությունների ժամանակագրությունը: Զեռագրի մաս կազմող Սիմեոն կաթողիկոսի «ձեռնադրութեանց ցուցակ»-ն առանձին հրատարակել է Գյուտ Աղանյանցը⁴⁶⁵, իսկ ամբողջական ցուցակը՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գ. Տեր-Վարդանյանը⁴⁶⁶: Մկրտիչ ավագ սարկավագը Սիմեոն Երևանցու պատվերով գրանցել է միաբանների ձեռնադրությունները՝ մատյանի առաջին թերթում նշելով իր իսկ ստացած հոգևոր աստիճանները՝ Մինաս Ակնեցի, Աղեքսանդր Բյուզանդացի և Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսներից: Ըստ Գ. Տեր-Վարդանյանի՝ ձեռագիրը գրվել է 1763-1798 թթ., միայն թե Մկրտիչը Սիմեոն Երևանցու ձեռնադրությունների արձանագրումից հետո մատյանի սկզբում ավելացրել է նաև Հակոբ Շամախեցու ձեռնադրած եպիսկոպոսների ցանկը⁴⁶⁷: Զեռագրում հիշատակվող միաբաններից շատերի անունները կարելի է կարդալ նաև գերեզմանոցի տապանագրերում. նրանցից մի քանիսի մասին ստորև բերվող տապանագրերին կից տրվում է լրացուցիչ ծանոթություն:

464 ՆՈՒՆ տեղում, էջ 230:

465 ՈՅՊ. ՌԻՆՔ ԺԱ., 1913, էջ 453-462:

466 **գ. Տեր-Վարդանյան** (ստորագրված՝ Գևորգ Գու-
նանյան), ժամանակագրություն ձեռնարկութեանց
(1759-1798), «Էջմիածին», 1980, հոկտեմբեր, էջ
42-51:

467 խոսքն անդուն, էջ 42:

Արձանագրությունները հիմնականում սկսվում են տապանագրերին հատուկ «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ», «ԱՅՍ Է ԴԱՄԲԱՐԱՆ», «ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ», «Ի ՍՈՅՆ ՇԻՐ-ՄԻ ԵԴԵԱԼ ՊԱՀԻ», «ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՐՄ-ՆՈՅ» և այլ բանաձևային կաղապարներով, ինչպես նաև հազվադեպ հանդիպող «ԱՅՍ ԿԱՅԱՐԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ», «ՍԱ ՀՈՂԱ-ՆԻԻԹ ՅԱՐԿ ՏԱՊԱՆԻ», «ԱՆԻԻՆ Ի ԳՈՒՐՍ ԸՆԿՐԿԵՍՅԻ», «ԱՍՏ ԴԵԻ ՅԱԻԱՆԴ ՄԱՐ-ՄԻՆ», «ԳԱՆՁԱՐԱՆ ՄԱՐՄԻՆՈՅ» և այլ ձևակերպումներով: Ուշագրավ են թվա-գրման եղանակները (տարեթիվը, ամի-սը, ամսաթիվը), որոնցով հիմնականում տապանագրերն ավարտվում է: ԺԷ-ԺԸ. դդ. տապանագրերին հատուկ է Հայոց Մեծ թվականով թվագրումը, օրինակ՝ «...ՎԱՂ-ՃԱՆԵՑԱԻ ՌՃԾԳ. (1704), ԹՎԱԿԱՆԻՆ, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ԺԱ. (11)», իսկ ԺԹ. դարից արդեն համատարած է փրկչական թվականի գործածումը, այսպես՝ «...ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1815, Ի ՅԱՊՐԵԼԻ ԺԵ. (15) ԻՆ, ՅԱԻՈՒՐ ԱԻԱԳ Ե. (5) ՇԱԲԱԹԻՆ»:

Միաբանական գերեզմանոցի տապա-նագրերի զգալի մասը վիճաբանության տեղծություններ են, ունեն ներքին հան-գավորում⁴⁶⁸: Բազմաթիվ են կցագրերն ու համառոտագրությունները: Վերջիններս հիմնականում ուղեկցվում են «պատիվ» նշանով: Համառոտագրված են հատկապես տեղական բառերը (Սուրբ, Տէր, Յիսուս, Քրիստոս և այլն). հատկապես հոգևոր աստիճաններ բնորոշող բառերում հան-դիպում են նաև ձայնավորների սղումներ, որոնք դարձյալ կրում են «պատիվ» նշան, օրինակ՝ ՎՐԴՊՏ - «վարդապետ», ՔՀՆՅ - «քահանայ», ԵՊՍԿ - «եպիսկոպոս» և այլն:

Գերեզմանաքարերին տապանագրերից բացի հանդիպում են նաև պատկերաբան-դակներ, որոնք հիմնականում խաչաքան-դակներ են՝ հաճախ համակցված բուսական զարդամոտիվներով, կամ հոգևորականի խույրով և Սուրբ Գրքով (նկ. 33 ա-ը), իսկ

քարի մակերեսին մեծ մասամբ հոգևոր-ականներին պատկանող զավագանն է պատկերվում:

Նկատենք, որ ինչպես այս, այնպես էլ Վաղարշապատի մյուս վանքերի միա-բանական գերեզմանոցներում (վերջիններս ներկայացվում են ուսումնասիրության համապատասխան գլուխներում) ԺԷ. դա-րից վաղ թվագրվող տապանագրեր չեն հան-դիպում: Այս փաստը կարելի է բացատրել երկրի քաղաքական անկայունությամբ, երբ անմխիթար վիճակում էին Հայտնվել Հայաստանի մի շարք վանական համա-լիրներ ու եկեղեցիներ, որից էլ կարող խուսափել նաև Հայոց հոգևոր կենտրոնը: Թեպետ 1441 թ. դարավոր դեգերումներից հետո հայրապետական աթոռը վերահաս-տատվում է Վաղարշապատում, այդուհան-դերձ տիրող քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ իրավիճակը պայմաններ էր ստեղծում կանոնավոր միաբանություն ու վանական տնտեսություն ունենալու հա-մար:

Դատելով տապանագրերի թվագրու-մից՝ Վաղարշապատում հոգևոր կյանքը վերագրվում է ապրել սկսած Մովսես, ապա Փիլիպոս կաթողիկոսների գահակալ-ման ժամանակներից, երբ նրանց ջանքերով դարձյալ «ծնունդ է առել» Ս. էջմիածինը: Ուսումնասիրության առաջին ենթագլխում արդեն իսկ նշվեց, որ ինչպես մատենա-գրական սկզբնաղբյուրներում պահպան-ված տեղեկությունները, այնպես էլ միա-բանական գերեզմանոցի բազմաթիվ տա-պանագրերը հիշյալ կաթողիկոսների օրոք Մայր Աթոռում բազմամարդ միաբանու-թյան հաստատման խոսու են վկայություն են: Վաղարշապատում ուշմիջնադարյան միաբանական գերեզմանոցների առկայու-թյունը պարզապես փաստում է վանքերի՝ ԺԷ. և հետագա դարերում ձևավորված կա-նոնավոր միաբանության գոյությունը:

Գերեզմանոցի արձանագիր տապանա-քարերի թիվն անցնում է 400-ը: Ցավոք մի քանիսն արդեն դժվար թե թվանշանի են դար-ձել. կան նաև մասամբ եղծված և անա-

վարտ տապանագրեր: Սույն աշխատու-թյան մեջ ներկայացվում են ԺԷ-ԺԹ. դդ. տապանագրերը՝ ժամանակագրական կար-գով: Տապանագրերին կից հաճախ տրվում է նաև ծանոթագրություն: Ինչ վերաբե-րում է Ի-ԻԱ. դդ. տապանագրերին, ապա ննջեցյալներից շատերի անուններն ու ծննդյան, մահվան տարեթիվերը թվագրվում են վերջում: Մի քանի տապանագիր չենք ընդգրկել եղծված կամ անավարտ լինելու պատճառով, մի քանիսն էլ քարի անմատ-չելի մասերում փորագրված լինելու պատ-ճառով չունեն լուսանկարներ:

Նախքան տապանաքարերին անցնելը, նշենք, որ գերեզմանոցի կենտրոնում աչքի է ընկնում ԺԵ-ԺԶ. դդ. մի խաչքար:

150. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԵ-ԺԶ. դդ., կանգնեց-ված է գերեզմանոցի կենտրոնում՝ տապա-նաքարերի վրա՝ Եփրեմ Զորագեղցի կա-թողիկոսի շիրմին կից: Խաչքարը հավա-նաբար բերվել է այլ վայրից: Քիվին հետևյալ միատող արձանագրությունն է.

ԽԱՉՔԱՐ ԵՄԵԼԻՔԱՆ

ԽԱՉՔԱՐ ԵՄԵԼԻՔԱՆ ԵՄԵԼԻՔԱՆ
ԵՄԵԼԻՔԱՆ ԵՄԵԼԻՔԱՆ

աղ. 16, նկ. 133

Կարծում ենք՝ խաչքարը կանգնեցվել է ի հիշատակ Եփրեմ կաթողիկոսի, ԺԹ. դարում:

«Մեղիքը», «Մեղիքը»-ը գործա-ծական է եղել որպես թե՛ իգական և թե՛ արական անձնանուն: Մատենագրության մեջ այն հիմնականում հանդիպում է ԺԵ-ԺԶ. դարերից⁴⁶⁹:

151. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-րոցաձև, գիրը՝ 8 տող.

ԶԻՆԻՏ: Զ
ԱՅՍԻՄՆՊԱ
ՆԻՇԻՍՏԱՆ
ԱՅ ԱՔԵՆՈՅՍ
ԻՄՔԵՆԱՆԱՊ
ՍՈՂԱՍԻՈՒՄ
ԿԱՄՏԱՆԱՅ
ԱՌԻՔԱՆԱՆ

ԹՎԻՆ ՌՃ. (1651)/ ԱՅՍ ԻՄ Տ [Ա.] ՊԱ/Ն
Հ [Ա.] ՆԳՍՏԱՐԱՆ/ ՄԱՀԱՔՆՈՅՍ/
ԻՄ ՔԵՆԱՐԱՆ, ԱՊ [Ի] /ՍՈՂԱՍ ՏԻՕՔ
ՄԱ/ՆԿԱՆ, ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ/
ԱՌ Ի Վ [Ա.] ՂՃԱՆ:

աղ. 16, նկ. 134

Հիշյալ չափածո տապանագիրը թերևս վաղագույնն է գերեզմանոցի հստակ թվա-գրմամբ տապանագրերից, ուր հիշատակ-ված է ոմն Աբիսողոմ (Ապիսողոմ), որը կյանքից հեռացել է վաղաժամ, այսինքն՝ երիտասարդ հասակում:

152. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, քարն աչքի է ընկնում հարավային և հյուսիսային նիստերի քանդակային ինքնատիպ լու-ծումներով, որոնք չորս եռակամար խորան-ներ են, գիրը՝ արևելյան նիստին, 5 տող՝ հողմահարված, արևմտյան նիստին՝ 4 տող, վերջին տողը՝ եղծված.

ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴ/ ՄԱՊԵՏԻՆ... ՏԱ...
ՌՃ. (1651).../ ԱՐՈՂՈՐՄԵՍ/ ՑԻ
ՆՈՐԱՐՈՂԲ/ ՈՉ ԵՒ ԴԵՌԱՔՈՒ/ Մ...:

աղ. 16, նկ. 135 ա, բ

Դատելով տապանագրի «նորաբողբոչ եւ դեռաբուս» բառերից՝ ննջեցյալը դարձյալ կյանքից հեռացել է երիտասարդ հասա-կում:

⁴⁶⁸ Հայ վիճագիր բանաստեղծության մասին ման-րամասն տես Մ. Ա. Գևորգյան, Հայ վիճագիր բանաստեղծությունը (XVIII-XIX դդ.), Երևան, 1989:

⁴⁶⁹ Անճառնուհների բառարան, հ. 9., Երևան, 1946, էջ 299:

153. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային և հյուսիսային նիստերին՝ 4 տող.

ԴԱՄԲԱՐԱՆ Ե ՆԻԿՈՂՈՍԻ
ԼԵԶԱՅ ՅԵՐԿՐԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.
ՈՐՎԱՐԴԱՐԵԱՅ ԶԿԵԱՆՍ ԱՇԽԱՔԻ.
ՀԱՋԱՐԿԱՐԻՐ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԱՄԲ:

ՅՈՅՍ ԱՄԵՆԻ
ՅՈՐԺԱՄՓԱՌՕՔ ԳԱՍՀԱՅՐԵՆԻ
ԸԶՍԱԿԱՅՈ ՅՕԳԵԱՅ ԴԱՍԻ
ԱՐԺԱՆԱՅՈ ԿԵՆԱՅ ԶԱՅՆԻ

ԴԱՄԲԱՐԱՆ Ե ՆԻԿՈՂՈՍԻ/ ԼԵԶԱՅ
ՅԵՐԿՐԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ՈՐ ՎՃԱՐԵԱՅ
ԶԿԵԱՆՍ ԱՇԽԱՐՀԻ/ ՀԱՋԱՐ ՀԱՐԻՐ
ՅԵՐԿՐՈՐԴ (1653) ԱՄԻ:/ [ՔՍ ԱՄ]
ՅՈՅՍ ԱՄԵՆԻ/ ՅՈՐԺԱՄ ՓԱՌՕՔ ԳԱՍ
ՀԱՅՐԵՆԻ/ ԸԶՍԱ ԿԱՅՈ ՅՕԳԵԱՅ ԴԱՍԻ/
ԱՐԺԱՆԱՅՈ ԿԵՆԱՅ ԶԱՅՆԻ:

աղ. 16 Գկ. 136 (հատված)

Նիկողոս վարդապետը Լվովից է: Մայր Աթոռը ծագումով Լվովից մի քանի միաբաններ է ունեցել, որոնցից մեկն էլ Ստեփանոս Լեհացին է՝ թաղված Ս. Հովսիսիմե վանքի գերեզմանոցում (տե՛ս արձ. 552):

154. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. սուրանկյուն օրորոցաձև, արևելյան ճակատի սլաքաձև խորանում քանդակված է հյուսածո խաչ, վերևում՝ «ԱՅ» մականգրությունը, իսկ հարավային և հյուսիսային թեք լանջերին բուն տապանագիրն է՝ 3 և 2 տողերից.

ԱՅՍԻՄԲԱՐԱՆ Ե ՄՈՎՍԵՍԻ,
ԳԵՂԵՑԿԱՐՈՒԵՍ ՔԱՐԱՀԱՏԻ,
ՅԵՐԿՐԵ ԳՈՂՈՎ ՍԱ ԽԻԶԱՆՑԻ,
Ք [ՐԻՍՏՈ] ՍԱՍԵՐ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ, ՔԻ/ԵՐ
ՈՐԴԻ ՄԵԾ ՈՒՍՏԱԻ, ԶԱՆԳԱԳԱՏՈՒՆՍ
ՇԻՆՈՂԻ, Ի ՇԻ/ՆՈՒԱԾՈՅՆ

ԱՅՍ ԴԱՄԲԱՐԱՆ Ե ՄՈՎՍԵՍԻ,
ԳԵՂԵՑԿԱՐՈՒԵՍ ՔԱՐԱՀԱՏԻ,
ՅԵՐԿՐԵ ԳՈՂՈՎ ՍԱ ԽԻԶԱՆՑԻ,
Ք [ՐԻՍՏՈ] ՍԱՍԵՐ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ, ՔԻ/ԵՐ
ՈՐԴԻ ՄԵԾ ՈՒՍՏԱԻ, ԶԱՆԳԱԳԱՏՈՒՆՍ
ՇԻՆՈՂԻ, Ի ՇԻ/ՆՈՒԱԾՈՅՆ

ԲԱՐՁՐԲԵՐՁԻ ԱՆԿԵԱԼ ՄԵՌԱԻ
ԿՍԿԾԱԼԻ/ ՈՐ Ե ԹՎ [Ա.] ԿԱՆ ՀԱՅՈՑ
ԱՋԳԻ ՀԱՋԱՐ :Ճ: (100)
ԵԻ :Ջ: (6) ԱՄԻՆ (1657)⁴⁷⁰:

աղ. 16, Գկ. 137 ա, բ

Ըստ տապանագրի՝ ննջեցյալը Մայր տաճարի զանգակատունը շինող վարպետներից կյանքից վաղաժամ հեռացած ուստա Մովսեսն է, որի անունը հիշատակված էր նաև զանգակատան միջնահարկի արևելահայաց որմին (արձ. 12): Տապանագրի «...Ի ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՆ ԲԱՐՁՐԲԵՐՁԻ ԱՆԿԵԱԼ ՄԵՌԱԻ ԿՍԿԾԱԼԻ...» հատվածից պարզվում է, որ Մովսեսը զանգակատան շինարարական աշխատանքների ընթացքում վայր է ընկել վերին հարկից, ինչն էլ դարձել է մահվան պատճառը: Նա հիշատակվում է իբրև «քարահատ», այսինքն՝ քարգործ վարպետ: Մովսեսը զանգակատունը շինող «մեծ ուստա» Սահակ Հիզանցու քրոջ որդին է, ում անունը փորագրվել էր հարկ չի համարել նշել հավանաբար ժամանակին հանրահայտ լինելու պատճառով: Նկատենք, որ «ուստա» եզրույթը թուրքերենից և պարսկերենից փոխառյալ բառ է, որը նշանակում է հմուտ վարպետ, քարգործ⁴⁷¹:

155. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ արևմտյան նիստին, 5 տող.

ԱՅԱՏՊ
ՆԱՔԱՆ
ՑԻՌՈՒՄ
ՆՎԱՐԴ
ԲՈՒՇՅ

ԱՅՍ Ե Տ [Ա.] Պ/ԱՆ ՂԱՔԱՆ/ՑԻ
ԹՈՒՄԱՆ/

⁴⁷⁰ Ս. Մադույան, Երբ և ովքեր են կառուցել..., էջ 31:

⁴⁷¹ Տր. Անառյան, Թուրքերեն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, «Եմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. 9., Մոսկովա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 264: Տե՛ս նաև Ռ. Ս. Ղազարյան, Վ. Մ. Ավարիյան, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, 2009, էջ 621 (այսուհետ՝ Միջին հայերենի բառարան):

Վ [Ա.] Ր [Դ.] [Ա.] Պ [Ե.] [ՏԻՆ] /,
ԹՎ [ԻՆ] ՌՃ [Ջ.] (1657):

աղ. 16, Գկ. 138

Վերջին «Ջ» թվատառը եղծված է և հաղիվ է նշմարվում:

156. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԲԱՐՁՐԲԵՐՁԻ ԱՆԿԵԱԼ ՄԵՌԱԻ ԿՍԿԾԱԼԻ
ՄՈՎՍԵՍԻ ԳՈՂՈՎ ՍԱ ԽԻԶԱՆՑԻ
ՔԱՐԱՀԱՏԻ

Ե ԱՅՍ ՇԻՐԻՄ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՅԱՐԿՍ
Պ [Ա.] ՀԱԿԱՆ ՄԱ [Ր] ԴԿԱՆ ՍԵՌԻ,
ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ/ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՅԵՐԿՐԻ
ԳՈՂՈՎ ԱՐԾԿԵՑԻ, ՈՐ ՎՃԱՐԵԱՅ
ԶԿԵԱՆՍ [ԱՇԽԱՐՀ] Ի/
Ի ՌՃ. ԵԻ Ջ. (1657):

աղ. 16, Գկ. 139

Ուշագրավ է երկրորդ տողի վերջում «աշխարհ» բառի գաղափարանշանով արտահայտման ձևը: Այս երևույթը հաճախ է հանդիպում ձեռագրերում և հնատիպ գրականության մեջ՝ հիմնականում տոմարական և տիեզերագիտական բովանդակության աշխատություններում⁴⁷²: Վիմակությունը այն սակավագույն է:

Մարտիրոս եպիսկոպոսը ծագումով Արծկեից է, որը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգում: Այս անունով կա նաև քաղաք Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Բզնունիք գավառում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին: Արծկեն հիշատակվում է ղեռն սեպագրերում՝ Զիռկունի անունով: Մատենագրության մեջ այն հիշատակվում է երբեմն իբրև գյուղ կամ ավան, երբեմն էլ՝ քաղաք⁴⁷³:

157. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԵՏՊԱՆԱՐԱՐԻԼԵՅՑԻ
ՄԻՄՈՆՎԵԴՅԻՆՈՐՈՅՎՃԱՆ
ԵՄԻՅԵՅԳՐՅՐԻԻԲԵՆՈԹԱՆԵԿԻ.

ԱՅՍ Ե Տ [Ա.] Պ [Ա.] Ն
ԼՈՒՍԱՐԱՐԻ ԼԵՀ [Ա.] ՑԻ/ ՄԻՄՈՆ
Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻ, ՈՐՈՑ
Վ [Ա.] ՂԱՆ/ ԵՂԵԻ ՅԱՄԻ Հ [Ա.] Ջ [Ա.] Ր
Հ [Ա.] ՐԻՐ ԵԻ
ԵՕԹԵԿԻ (1658):
աղ. 16, Գկ. 140

158. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, արձանագրությունը՝ միատող, քարի թեք եզրանիստերին.

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՅՍ Ե ՇԻ [Ր] ԻՄ ԵԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆ
ՏԵՐ ՊՕՂՈՍԻ ՄԱՐՄԵՆՈՑ ԿԱՅԱՆ, ՈՐ
ԷՐ ՅԵՐԿՐԵՆ ՍԱ ԳՈՂԹԱՆ ՏԱՆ, Ի
Հ [Ա.] Ջ [Ա.] Ր ԵԻ Ի Ճ. (100) [ԱՄԻ
Ը.] (8)

ԹՈՒԱԿԱՆ (1659):

աղ. 16, Գկ. 141 (հատված)

Տեր Պողոսը ծագումով Գողթան երկրից է, որը գտնվում է Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում՝ Արաքս գետից ձախ: Գողթանիների հիմնական զբաղմունքն են այգեգործությունը, պտղաբուծությունը ու գինեգործությունը, ինչով էլ պայմանավորված գտնվում անվանվել է նաև «Գինեփետ Գողթն»⁴⁷⁴:

159. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ 13 տող.

ԱՅՍԵՏՊԱՆԱՐԱՐԻԼԵՅՑԻ
ՄԻՄՈՆՎԵԴՅԻՆՈՐՈՅՎՃԱՆ
ԵՄԻՅԵՅԳՐՅՐԻԻԲԵՆՈԹԱՆԵԿԻ.

⁴⁷² Գաղափարագրության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Գ. Արաքսյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 225-244:

⁴⁷³ Տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 449:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 935:

Եսային, որը կյանքից հեռացել է ութսուն տարին բոլորած, հիշատակվում է իբրև Նախիջևանի առաջնորդ. խոսքը թերևս Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի կամ Նախիջևանի թեմի մասին է:

176. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրք՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆՈՒՄԱՆԵՆՑՎԱԲԻԼ
ՍԱՐԳՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ. (1675):

աղ. 18, 64. 158

«Վաքիլ» տերմինն արաբերենից փոխառյալ բառ է, որ նշանակում է վերակացու, հավատարմատար, լիազոր⁴⁸³: Հայերենում արաբերեն փոխառությունների առկայությունն ուշ միջնադարում բացատրվում է պարսկաարաբական հարաբերություններով: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ այդօրինակ փոխառությունների զգալի մասը հայոց լեզու է ներթափանցել պարսիկների հետ ունեցած շփումների արդյունքում⁴⁸⁴:

Տապանագրերում հիշյալ եզրույթը վկայված է նաև «վեքիլ» ձևով, որ նույնիմաստ է: Այն փոխառված է և՛ թուրքերենից, որ նշանակում է փոխանորդ, ներկայացուցիչ, լիազոր, և՛ արաբերենից⁴⁸⁵: Բառը գործածական է եղել Պոլսի, Վանի, Ղարաբաղի բարձրագույն դպրոցներում: Հր. Աճառյանի համոզմամբ՝ թուրքերեն բաղաձայն փոխառություններ ծագում են արաբերենից ու պարսկերենից, ըստ այդմ էլ ծագումով արաբերեն կամ պարսկերեն բաղաձայն փոխառություններ հայերենին են անցել թուրքերենի միջոցով⁴⁸⁶:

Վաքիլ կամ վեքիլ են անվանել նաև կաթողիկոսի ներկայացուցչին, լիազորված

անձին: ԺԸ. դ., երբ վանական տնտեսություն զարգացման գործում մեծապես կարևորվում էր նվիրակությունը, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը Զաքարիա վարդապետին Պոլիս ուղարկելով՝ պատվիրում է նվիրակության պաշտոնին միացնել նաև մուխավելի (միլիթելլի, արաբ. < հոգաբարձու⁴⁸⁷) կամ վեքիլության պաշտոնը, քանի որ Պոլսում հիշյալ պաշտոնն արդեն վերացվել էր: Մուխավելին տնտեսական հարցերով կաթողիկոսի ներկայացուցչին էր, պարզապես այն վեքիլից քիչ ավելի բարձր էր: Հիշյալ պաշտոնները հանձնվել են և՛ հոգևորականներին, և՛ աշխարհականներին⁴⁸⁸: Այս առումով ուշագրավ են Վ. Դիլոյանի՝ վեքիլների ու նվիրակների փոխադարձ գործարքների վերաբերյալ արված դիտարկումները: Ըստ նրա՝ նվիրակության հետ սերտորեն առնչվում են էջմիածնի «առևտրաբանկային» գործառնությունները, որոնք հիմնված էին նվիրակների հավաքած գումարների վրա: Դրանք «նվիրակների կողմից ստացականով հանձնվում էին այսպես կոչված «վեքիլներին», առևտրական աշխարհիկ գործակալներին ի պահ: Վեքիլներս, շրջանառության մեջ դնելով հավաքված գումարները, ստացված շահույթն ուղարկում էին էջմիածին այդ նույն նվիրակների միջոցով, երբ սրանք բռնում էին վերադարձի ճանապարհը»⁴⁸⁹: Ստացվում է, որ նվիրակային գումարներից շահույթ ստանալու գործարքն իրականացրել են վեքիլները, որոնք սովորաբար նշանակվում էին հարուստ վաճառականներից: Նրանց են հանձնվել նաև գանձանակադրամները⁴⁹⁰:

«Վեքիլ» պաշտոնը բաղաձայն վկայված է նաև մատենագրության մեջ և արխիվային փաստաթղթերում. ՄՄ Հ⁴⁹¹ 2428 1634 թ.

⁴⁸⁷ Տր. Աճառյան, Թուրքերեն փոխառելի բառեր հայերենի մեջ, էջ 238:

⁴⁸⁸ Խ. Կանայան, Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ դարում, «Էջմիածին», 1977, Գ., էջ 30:

⁴⁸⁹ Վ. Ա. Դիլոյան, Էջմիածնի վաճառական տնտեսությունը 19-րդ դարի սկզբին, էջ 175:

⁴⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 176:

գրված «Աւետարան» ձեռագրի ստացողը մահտեսի Տոնապետն է. «...որ հաւատարմութեամբ և սրտացաւութեամբ ծառայէ Ս. Յակոբայ վանիցն՝ երբեմն թէրճիման և երբեմն վէքիլ և ավթռակալ գորով...»⁴⁹¹: «Թէրճիման»-ը արաբերեն փոխառություն է, որ նշանակում է թարգման⁴⁹²:

«Օլուսանենց» եզրույթը հավանաբար Սարգսի տոհմանունն է:

177. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրք՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԲԱՇՄԱՇԻՋ
ՏԵՐԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆ ԲԱՇՄԱՇԻՋ [Ա.] Տ/ ՏԵՐԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ. (1676):
աղ. 18, 64. 159

178. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրք՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՇՏԱՍԻ
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆ ՄԱՀՏԱՍԻ/ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ. (1676):
աղ. 18, 64. 160

179. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրք՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՇՏԱՍԻ ԲԱՇՄԱՇԻՋ
ՏՈՒՐ Վ [Ա.] Դ [Ա.] Պ [Ա.] ՏԻ, ԱՇԳԱՒ
ԳՈՒՆՎԱՅԻՆ ՍԱՄԻՓՈՓԻ ՌՃԻԴ. (1679):

ԱՅՍ ԿԱՅԱՐԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԻ, Է ԽԱՉԱՍՏՈՒՐ Վ [Ա.] Դ [Ա.] Պ [Ա.] ՏԻ, ԱՇԳԱՒ ԳՈՒՆՎԱՅԻՆ ՍԱՄԻՓՈՓԻ ՌՃԻԴ. (1679):
աղ. 18, 64. 161

180. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրք՝ 4 տող.

⁴⁹¹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԸ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ., էջ 559:

⁴⁹² Նույն տեղում, էջ 876:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆ
ՂԱՓԱՆՑԻՇԱ
ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ՂԱՓԱՆՑԻ ՇԱ/ԹԻՐ
ՍԱՐԳՍԻՆ/ՆԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ. (1679):
աղ. 18, 64. 162

«Շաթիր» (շաթրը) եզրույթը փոխառված է ինչպես արաբերենից⁴⁹³, այնպես էլ թուրքերենից ու պարսկերենից⁴⁹⁴ և նշանակում է հետիոտն սուրհանդակ կամ կաթողիկոսի անձնապահապետ, որը պաշտոնական և հանդիսավոր երթի ժամանակ գնում է նրա առջևից՝ ձեռքին դավազան բռնած⁴⁹⁵: ԿԴ «Միաբանից դափթար»-ում քանիցս հիշատակվում է «շաթիր» պաշտոնը. օրինակ՝ Հայոց ՌՄԺԹ. (1770) թվականի փետրվարի 6-ին շաթիր Յոհաննիս տրվել է. «...Ա. (1) չալ կապայ, Ա. (1) դատուք արխալուդ, Ա. (1) գոտի, Ա. (1) ջուխտ չալխրբաշի և Ա. (1) ջուխտ պաճուճ, Ա. (1) չալիկ և Ա. (1) ոտաց շոր...»⁴⁹⁶:

181. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրք՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՇՏԱՍԻ
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂԻԱՇ [Ա.] Դ ՀՈԳԵ [Ի.] / ՈՐ ՏԵՐԻ ՍՊ [Ա.] Ս [Ա.] ԻՈՐԻ,
ՍՍԱՄՊՈԼՑԻ/ ՈՀԱՆ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ,
ԹՎԻՆ
ՌՃԻԴ. (1683) ԱՄԻՆ:
աղ. 18, 64. 164

Ըստ տապանագրի՝ Օհան (Ոհան) սարկավազը եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսի սպասավորներից է:

⁴⁹³ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. երրորդ, Երևան, 1944, էջ 491:

⁴⁹⁴ Միջին հայերենի բառարան, էջ 582:

⁴⁹⁵ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. երրորդ, էջ 491:

⁴⁹⁶ ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 39:

⁴⁸³ Միջին հայերենի բառարան, էջ 735:

⁴⁸⁴ Տր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 186:

⁴⁸⁵ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, էջ 612:

⁴⁸⁶ Տր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 281:

182. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏԵՐՄԵՐ ՏՅԻՆՈՐԵՐ
ԴԱՌԱԳԵԼԻՆ ԼԵՆՈՐՓՈՒՆԵ ՅԱՒԱՍՏԻ
ԱՄԻՆՈՋԼԻԲԸ ԿՆԻՆ

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ՄԿՐՏՁԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԱՌԱԳԵԼԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԱՍՏԻՆ
ԱՄԻՆ ՌՃԼԲ. (1683) ԹՎ [Ա.] Կ [Ա.] ՆԻՆ:
աղ. 19, Գկ. 165

183. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՄՈՎԱԶՄԻՆ ՓԻԼԻՍՈՑԱՒ
ԱՒՍՈՒԱՒ ՇԱԲԱՆ ՎԱՐԴ [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻ
ԲՋՆԵՑՈՅՆ/ ԹՎ [Ի.] Ն ՌՃԼԲ. (1683):
աղ. 19, Գկ. 166

Մովսես վարդապետ Բջնեցին հիշատակվում է իբրև «փիլիսոփա», «աստվածաբան», թերևս գիտակ և իմաստուն լինելու համար: Ուշագրավ է «Փիլիսոփա» բառում փ>ֆ հնչյունային անցումը: Հատկապես Ժ-ԺԴ դդ. վիմագրերում խոլ շնչեղ պայթական փ-ն հաճախ փոխակերպվում է Պ-ի, երբեմն էլ՝ Մ-ի, օրինակ՝ յափշտակել-յապշտակել, Հռիփսիմէ-Հռիմսիմէ և այլն: Ըստ էության, այն «...արտացոլում է կենդանի խոսվածքներում այդ հնչյունների արտասանությունը...»⁴⁹⁷: Փ-ն գործածվել է նաև Ժ-ի փոխարեն կամ հակառակը, ինչպես տվյալ դեպքում:

184. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՄԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ
ՍՊԱՍՏՆՈՐ ՏԵՐԻՆԱ ՉԱՏՈՒՐՎԵՐԴՏԻ
ՎԱՊԱՆՑՈՅՆ ԲՈՋԼԵ:

⁴⁹⁷ Մ. Ա. Ավագյան, Վիմակա արձանագրությունների հնչյունաբանություն (X-XIV դդ.), Երևան, 1973, էջ 267:

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՄԵՐ Է [Ջ] Մ [ԻԱՄՆԱ] Յ
Ծ [Ա.] Ռ [Ա.] Յ ԵՒ/ ՍՊԱՍՏՆՈՐ ՏԵՐ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻՆ/
ՀԱՒԱՊԱՆՑՈՅՆ, ԹՎ [ԻՆ] ՌՃԼԵ. (1686):
աղ. 19, Գկ. 167

Ս. Էջմիածնի սպասավորներից Խաչատուր վարդապետը ծագումով Հալեպից է (Հալապ, Բերիա, Երեբիա): Հալապը բաղմիցս հիշատակվում է նաև ԺԵ-ԺԸ դդ. ձեռագրերի հիշատակարաններում: Այն եղել է գրչուկյան կենտրոն, որտեղից մեզ են հասել բազմաթիվ ձեռագրեր: Օրինակ՝ ՄՄ ՀՊ 1443 «Ժողովածոյ» ձեռագիրը գրվել է Հալապում, որի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, գրեցաւ մատեանս ի մայրաքաղաքն Երեբիա, որ է Հալապ ի թվին Հայոց ՌՂԱ. (1642) ամին, յուլիս ամսոյ ի Ի. (20)....»⁴⁹⁸:

185. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ արևմտյան և հարավային նիստերին, 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՎԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ
ՍՊԱՍՏՆՈՐ ՏԵՐԻՆԱ ՉԱՏՈՒՐՎԵՐԴՏԻ
ՎԱՊԱՆՑՈՅՆ ԲՈՋԼԵ

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ/ ՎԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ
ԱՅՍԷ:
ԱՅՍԷ Տ [Ա.] Պ [Ա.] Ն ՎԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ
Ի Հ [ԱՅ] Բ [Ա.] Պ [Ե.] Տ/ՈՒԹԵ [ԱՆ] ՏՆ
ԵՂԻԱՉԱՐՈՒ Ի ԹՎԻՆ ՌՃԼԵ. (1688),
ՈՐՔ Հ [Ա.] Ն [Դ.] Ի Պ [Ի.] Բ ԶՈՂՈՐՄԻՆ:
աղ. 19, Գկ. 168 ա, բ

Տապանաքարի արևմտյան նիստի արձանագրությունը, ուր դարձյալ հիշատակվում է «վեքիլ» պաշտոնը, կարծես թերի է: Այն միևնույն շարադրանքն ունի քարի հարավային նիստին: Ենթադրելի է, որ փորագրողը փորձել է նախապես տապանագիրը գետեղել քարի արևմտյան նիստին, սակայն տեղի անբավարարության

⁴⁹⁸ Հայերեն ձեռագրերի մե. դարի հիշատակարաններ, հ. 4., էջ 54-55: Տես նաև Մայր ցուցակ Խայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 7., կազմեցին՝ Ա. Քոշկերեան, Կ. Մուրիսյան, 3. Քոշկերեան, Երևան, 2008, էջ 1274:

պատճառով այն վերստին փորագրել է հարավային կողմում:

186. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՄԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ
ՍՊԱՍՏՆՈՐ ՏԵՐԻՆԱ ՉԱՏՈՒՐՎԵՐԴՏԻ
ՎԱՊԱՆՑՈՅՆ ԲՈՋԼԵ

ԱՅՍԷ ՇԻՐԻՄ ԵՐԵՄԻԱՅԻ
ԲԱՉՄԱ [Շ] ԽԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, ԱՅԼԵԻ
ՕՐՀՆՈՂ/ ԺԱՄ ՄԵ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵԻ
ԲԱՌ [ԱՆՈՒԾԱԾ ՄԻ ՇՆՁԻ], ՈՐ ԷՐ
ՏԵՂԵԱԻ Մ [Ե.] ՂԵՐ/ՅԻ ԵԻ ՓՈԽԵՑԱԻ
ԱՍՏ ԿԵՆՑԱՂԻ, ՅԱՄԻՆ ՀԱՉԱՐ
ՀԱՐԻՒՐ ԹՎՈՒԻ ԵՐԻՑ ՏԱՍԱՆՑՍ
ԵՐԿՔԱՌԻ (1689):
աղ. 19, Գկ. 169

Տապանագրում հիշատակված է Ս. Էջմիածնի ժամօրհնող կամ պատարագիչ քահանա Երեմիա վարդապետ Մեղրեցին: Ըստ ամենայնի՝ նա նշանավոր բառարանագիր Երեմիա Մեղրեցին է, ինչի մասին է վկայում նաև տապանագրի «բառարանած մի շնչի» արտահայտությունը, այսինքն՝ բառեր քննող, ստուգաբանող, լուծող: Արձանագրության երկրորդ տողում որոշ տառեր եղծված են, ըստ այդմ էլ վերականգնել ենք պայմանականորեն:

187. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ արևմտյան նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷ Տ [Ա.] ՊԱՆ ՄՂՏ/ՄԻ ՔԱՐԳՈՐԾ
ԳՐ/ԻԳՈՐԻՆ, ՌՃԼԸ. (1689):
աղ. 19, Գկ. 170

Տապանագիրը վկայում է, որ Գրիգորը տիրապետել է քարգործության արհեստին:

188. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 7 տող.

ԱՅԷ ՇԻՐԻՄ ԱՌԱՊԱՆՈՋ ԵՄԻՄԱՍ
ՎԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ ՉԱՏՈՒՐՎԵՐԴՏԻ
ՅՁԵՂԱԿԻ ՏԻՍՀԱՍԱԿՎԱՆ ՉԱՒԱՐԵԿՏԱՍ
ԻՅ ԼԵՌՓՈՒՆԵՆԻ ՉԱՒԱՐԵԿՏԱՍ
ԵՐՄԻԱՑԻՍԱՆՈՅ ՎԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ
ՎԵՐԵՄՆԵՆՈՅԵՒ ԵՐԵՄԻԱՑԻՍԱՆՈՅ
ԳԱՆՈՒՄՈՒՄ

ԱՅՍԷ ՇԻՐԻՄ ԱՌԱՊԱՆՈՋ ԵՄԻՄԱՍ
ԽՈՋԵՄԻՄԱՍ/ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻ,
ՈՐ ԵԻ Ի ՔԱՉ ԵՐԱԺՇՏԻ, [ՔԱՂՅՐ ԵԻ
ԱՆՈՒՄ/ՅՇ ԵՂԱՆԱԿԻ, Ի ՏԻՍ ՀԱՍԱԿՍ
ՎԱՂՃԱՆԻ, ՔԱՌԵ [Ա.] Կ ՏԱՍԱՆՑ
ԱՄՕՔ ՓՈԽԻ, ՅԱՄԻ Հ [Ա.] ՉԱՐ Ճ. (100)
ԹՎԻ ԵՐԻՑՏԱՍԱՆՑ ԻՆ/ԵՐ [Բ] ՈՐԴ
(1690), ՄԱՅԻՍ ԱՄՍՈՑ ՀՆԳԵԱԿ ՀՆԴԻՑ,
ՈՐ ՅԱԻԵ/ԱՄԵՐՆ Տ [Ե.] ԲՆ ԱՄԵՆԻ
ԵՂԱԻ Ի ԳԲԻ Ի ՅԱՅՍ ՇԻՐՄԻ, ՄԻՆՁ Ի/
ԳԱՆ [ՈՒՄ] ՏԸՆ ՔԻ:
աղ. 18, Գկ. 163

Տապանագրում Աթանաս վարդապետը հիշատակվում է իբրև քաջ երաժիշտ «քաղցր և անոյշ եղանակի»:

189. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ԻՏԱՊԱՆԱՍՏԱՍ ՓՈՓԻ ԲԱԲԱՅ
ՊՕՂՈՍՆ ՄՂՏԱԻ / ՊԱՇՏՈՆԱՍԱՐ
ՎԵՂԻՆ ՄԵԾԻ ԵՂԻԱՉԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ/
ԵՐԱԽՏԱՌՈՐ ԲԱՉ [ՈՒ] Մ ԱՄԻ Ի
ՄԻ ՏԱՆՆ ՍՐԲՈՑ ԴԱՍԱՍԱՆԻ/
Ի ԹԻԻ ՀԱՅՈՑ, ՈՐ Է ՄԻՋԻ (1691)
ԵՂԵԻ ԶՐԱԻ ԿԵՆԱՑ ԱՍՏԻ:
աղ. 19, Գկ. 171

Ի ՏԱՊԱՆԻ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ԲԱԲԱՅ ՊՕՂՈՍՆ ՄՂՏԱԻ / ՊԱՇՏՈՆԱՍԱՐ ՎԵՂԻՆ ՄԵԾԻ ԵՂԻԱՉԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ/ ԵՐԱԽՏԱՌՈՐ ԲԱՉ [ՈՒ] Մ ԱՄԻ Ի ՄԻ ՏԱՆՆ ՍՐԲՈՑ ԴԱՍԱՍԱՆԻ/ Ի ԹԻԻ ՀԱՅՈՑ, ՈՐ Է ՄԻՋԻ (1691) ԵՂԵԻ ԶՐԱԻ ԿԵՆԱՑ ԱՍՏԻ: Եղիազար կաթողիկոսի օրոք մեզ համար անհայտ պաշտոն զբաղեցնող մահադասի Բաբա Պողոսը հիշատակվում է նաև ՄՄ ՀՊ 435 1686 թ. գրված «Ժամագիրք ատենի» ձեռագրի գրչուկյան հիշատակարանում. «Դարձեալ յիշեսցիք ի Քրիստոս»

զարբանուէր և զհոգիւնկալ զրաբունին՝ զՆահապետ վարդապետ, և զհեզահոգի զծերն պատուական՝ զմահադասի Բաբա Պողոս, որք զարիպակիցք էին և խօսընկալք և մխիթարիչք սրբազան հայրապետին մերոյ տեառն Եղիազարայ կաթողիկոսի»⁴⁹⁹:

Եզակի է արձանագրութեան թվագրման ձևը, այն է՝ «ՄԻՋԻ», որ կարելի է բացատրել այսպես՝ ՄԻ. (220) + ՋԻ. (920) = 1140 + 551 = 1691⁵⁰⁰: Թերևս, առեղծվածազիր թվականի ծածկագրութեան մի տեսակ է:

190. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող. ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆՏԵՐԻՍԱԶԱՏՈՒՐԻՆՈՒՆԻ ԴԵՐՅԱՆԵՍԻՆ ԲԵՃԻԱ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԻՆ, ՈՐ Է/ ՈՐԴԻ ՅՈՎԱՆԷՍԻՆ, ԹՎ ԼԻՆ/ ՌՃԽԱ. (1692):

191. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅԷ ՏԱՊԱՆ
ԱՅՆՑԻԻԳԻՆ
ԱՊՈՒՉԵԽՑԻ
ՄԱՀՏ ԵՆ/ ՍԻ ԱՄՊԱՐՏԱՐ/
ՓԻԼԻՊ ԼՈՍԻՆ, ԹՎ ԼԻՆ/ ՌՃԽԲ. (1693):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԱՅՆՑԻ Ի ԳԻ ԼԻ/ ՂԵՆ/ ԱՊՈՒՉԵԽՑԻ/ ՄԱՀՏ ԵՆ/ ՍԻ ԱՄՊԱՐՏԱՐ/ ՓԻԼԻՊ ԼՈՍԻՆ, ԹՎ ԼԻՆ/ ՌՃԽԲ. (1693):
աղ. 19, Գկ. 172

Մահտեսի Փիլիպոսը, ով ծագումով Ակնի Ապուլեի գյուղից է, տապանագրում հիշատակվում է իբրև ամբարտար (ամպարտար). սա այն անձն է, որին հանձնարարված է ամբարի (մթերանոցի) պահպանությունն ու վերահսկողությունը⁵⁰¹: Նրա մոտ էին հավաքվում ինչպես էջմիածնի

⁴⁹⁹ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., էջ 658:

⁵⁰⁰ Թվականի այս կերպ վերծանումը մեզ հուշեց հնագետ-վիճագրագետ, պ.գ.թ. Յ. Մելքոնյանը:

⁵⁰¹ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 57:

տնտեսությունից, այնպես էլ գյուղերից ստացվող ցորենը, գարին և գյուղատնտեսական այլ կուլտուրաներ⁵⁰²: Հայտնի է, որ Մայրավանքում ամբարանոց (ցորենի) կառուցվել է դեռևս Մովսես Տաթևացու օրոք:

192. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆՏԵՐԻՍԱԶԱՏՈՒՐԻՆՈՒՆԻ ԴԵՐՅԱՆԵՍԻՆ ԲԵՃԻԱ
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԻՆ, ՈՐ Է/ ՈՐԴԻ ՅՈՎԱՆԷՍԻՆ, ԹՎ ԼԻՆ/ ՌՃԽԱ. (1692):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԻ Ի ԲԱՂԱՔԵՆ, ՈՐ ՇՕՇ ԿՈՉԻ/ ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆՏԵՐ ՎԵՐԱԶԱՅՆԻ, ԼՈՒՍԱՐԱՐ ՄԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ/ ՎԱՂԱՔԱՆԵՑԱԻ Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՀԱԶԱՐ ՀԱՐԻՐ Բ [Ա.] Ռ [Ա.] Ս [ՈՒ] Ն
Դ. (4) ԻՆ (1695):
աղ. 20, Գկ. 173

Ծագումով Շոշ (Նոր Զուղա, Սպահան) քաղաքից Հակոբը տապանագրում հիշատակված է և՛ պարոնտեր, և՛ լուսարար Ս. էջմիածնի: Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում «պարոնտեր» կոչումը: Հայ պետականության անկումից հետո եկեղեցին, հոգևոր գործառույթից բացի, իր վրա էր վերցրել նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինման պարտականությունը: Հաշվի առնելով այն, որ եկեղեցու պաշտոնյաներն ու նրանց կալվածքներն ազատված էին մի շարք հարկերից ու տուրքերից, հայ իշխանական տների ներկայացուցիչները վանքերի իրավասության տակ էին դնում իրենց անձնական կալվածքները՝ դրանց վրա կարգելով մերձավոր ազգականներին: Վերջիններս կրում էին «պարոնտեր» կոչումը, այսինքն՝ և՛ պարոն էին (աշխարհիկ իշխան), և՛ «տեր» (հոգևոր առաջնորդ)⁵⁰³: Հատկապես

⁵⁰² Վ. Ա. Դիլյան, Էջմիածնի վանական տնտեսությունը 19-րդ դարի սկզբին, էջ 167:

⁵⁰³ Տե՛ս Շահե քահանա Նալբանդյան, 1441 թվականին կաթողիկոսական աթոռի փոխարդումը Վաղարշապատ, որպես Հայոց պետականության վերահաստատման պատմական նախապայման, «Հայոց եկեղեցի և պետություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 130-131:

ԺԴ-ԺԵ. դդ. «պարոնտերական» բազմաթիվ ինստիտուտներ են ստեղծվում Սյունիքում, Երզնկայում, Վասպուրականում և այլուր: Ըստ պրոֆեսոր Է. Բաղդասարյանի՝ հայ եկեղեցու և Կիլիկյան հայկական թագավորության վերաբերմունքը «պարոնտերության» նկատմամբ ընկալվում է իբրև «յուրօրինակ դաշինք հայ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միջև և միջոց է՝ ստեղծված պայմաններում ինչ-որ չափով պահպանելու հայ ավատատիրության իրավունքները»⁵⁰⁴: Աշխարհիկ ավատատերերը, չկարողանալով պահպանել իրենց տիրույթները, «...ընդունում էին հոգևոր աստիճան և տիրույթներն էլ ձևականորեն եկեղեցուն նվիրում: Մինչդեռ իրականում այդ տիրույթների հետ վարվում էին նախկին ավատատիրական իրավունքով»⁵⁰⁵:

Նկատենք, որ էջմիածնում քանիցս հիշատակվող «պարոնտեր» կոչումը վկայված է ուշմիջնադարյան տապանագրերում: Այս առումով ուշագրավ են ՄՄ ԿԴ-ում և հատկապես Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի նամակներում՝ էջմիածնի հարկատու ծառաների (ճորտերի) մասին պահպանված վկայությունները: Պարզվում է՝ ԺԼ. դ. վերջերին Մայր Աթոռը մեծ թվով ճորտեր ուներ Վրաստանում՝ պայմանավորված հիշյալ երկրի սոցիալ - տնտեսական պայմաններով⁵⁰⁶: Խնդրին անդրադարձել է պատմաբան Բենիամին Հարությունյանը: Նա նկատում է, որ աթոռապատկան ճորտերն ուղղակի հողին կցված ճորտեր չէին, այլ հատուկ ծառաներ, որոնք որոշակի քանակությամբ

թյամբ հարկ էին տալիս վանքին: Վանքն էլ իր հերթին իրավունք ուներ նրանց վաճառել, նվիրաբերել կամ ազատ արձակել⁵⁰⁷:

Միմեռն կաթողիկոսը վանքապատկան ճորտերին կոչում է հարկատու ծառաներ: Պարզվում է, որ դեռևս Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսի ժամանակներից (ԺԼ. դարի սկիզբ) Թիֆլիսից ընտանիքներ են «գնվել»՝ Սուրբ Աթոռին իբրև հարկատու ծառա լինելու համար⁵⁰⁸:

Ինչպես երևում է «Ջամբռ»-ում ներկայացված հարկատու ծառաների ցանկից, նրանց մեծ մասը եղել են հմուտ արհեստավորներ, առևտրականներ, անգամ հոգևորականներ, որոնք էջմիածնին մեծարժեք նվերներ են տվել. «Այլ և են ճորտք սրբոյ Աթոռոյս Ղալայճի (անագագործ) Պաղտասարն, Քոհնեց Պաղտասարի թոռ Պաղտասարն, Դաբաղ (կաշեգործ) մահտեսի Դալթի որդի Յովհաննէսն, Խելթուփնեցի տէր Դալթի, Խելթուփնեցի Ալթանդին...»⁵⁰⁹: Ուշագրավն այն է, որ նրանց թվում հիշատակվում է նաև հոգևորական տեր Դավիթը: Ղուկաս կաթողիկոսի գրագրություններում ու հիշյալ ժամանակաշրջանի վավերագրերում նրանք հաճախ մեծարվել են «պարոն» տիտղոսով: Այս երևույթը նկատում է նաև պատմաբան Հ. Թորոսյանը, ըստ որի՝ «կասկած չկա չի կարող, որ «պարոն» տիտղոսով մեծարվող անձնավորություններն առանձնանում են մնացած ճորտերից իրենց կարողություններով ու հեղինակության աստիճանով»⁵¹⁰: Դատելով մատենագրական աղբյուրներից՝ նա կարծում է, որ ծառա-աղախին-սպասավորների դասին պատկանողներն իրավունք են ունեցել փրկագին վճարելով ազատվել հարկադիր աշխատանքից, որից, փաստորեն, չեն օգտվել անգամ «պարոն» ճորտերը, քանի որ ճորտ լինելու հանգամանքը նրանց հա-

Հայաստանում պարոնտերության ինստիտուտի ձևավորման ու զարգացման մասին տես Վ. Ն. Թորոսյան, Պարոնտերության ինստիտուտի ձևավորումն ու զարգացումը Հայաստանում (XI-XIV դդ.), ԼԳ, 2011, ք. 1-2 (630), էջ 30-42:

⁵⁰⁴ Բաղդասարյան Է., Ավարկ Հայոց եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների, «Հայոց եկեղեցի և պետություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 102-103:

⁵⁰⁵ Ներսես Ընդրեասի, Թուրք ընդհանրական, աշխատասիրությամբ՝ Է. Մ. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995, էջ 25:

⁵⁰⁶ ԳՊՀ, Գոր շարք, հ. Ա., էջ 74:

10 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

⁵⁰⁷ Ե. Մ. Արյուտյան, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., с. 93-94.

⁵⁰⁸ Միսեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, էջ 209:

⁵⁰⁹ Նույն տեղում:

⁵¹⁰ Ն. Թորոսյան, Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, էջ 127:

մար հոստալի պատնեշ էր և «...հնարավորություն էր տալիս նույնիսկ արտոնյալ իրավունք ձեռք բերելու հարկային պարտավորությունների բնագավառում»⁵¹¹: Հայտնի է, որ էջմիածնի ճորտ լինելը ձեռնտու է եղել, քանի որ ըստ վրաց թագավորի հրամանագրի՝ նրանք ազատված էին հարկային պարտականություններից և վճարում էին միայն Մայր Աթոռին: Հիշյալ հանգամանքն էլ խթան է հանդիսացել ճորտերի թվաքանակը կամավորներով համալրվելուն⁵¹²:

Վերոշարադրածից կարելի է եզրակացնել երկու վարկած. միաբանական գերեզմանոցի՝ Ժէ-ԺԸ. դդ. տապանագրերում հիշատակվող պարոնտեր հոգևորականները կա՛մ նախկին պարոնտերների ժառանգներն են, որոնք պատիվ ունեն կրելու այդ կոչումը, կա՛մ էլ Մայր Աթոռի հարկատու հոգևորականները, որոնք, հմուտ լինելով որևէ արհեստում, մեծարվել են «պարոն» տիտղոսով և «տեր»՝ հոգևորական լինելու համար: Այդուհանդերձ հիշյալ երեույթը դեռ խոր ուսումնասիրությունյան կարիք ունի:

Գերեզմանոցում կան ևս մի քանի պարոնտերների տապանագրեր, որոնք կներկայացվեն իրենց տեղում:

193. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է Տ Ա. Պ Ա. Ն ՄՈՎԱՍԷՍ
Վ Ա. Ր Դ. Ա. Պ Ե Տ Ի Ն
Տ Ա. թ Ե Ի Ա. Յ Ո Ն, / ՈՐ ԷՐ
Ե Ղ Բ Օ Ր ՈՐ Դ Ի Տ ՈՒ Մ ՈՎԱՍԷՍԻ
Հ Ա. Յ Ր Ա. Պ Ե Տ Ի Ն,
ՈՐ ԷՐ / Ն ՈՐ Ո Գ Օ Ղ Մ Բ
Ա. Թ. Ո. Ո. Յ Ս Է Ջ Ն Ի Ա. Ծ Ն Ի Ս,
Թ. Վ. Ի Ն. Ռ. Ճ Խ Ե. (1696):

աղ. 20, ցկ. 174

Տապանագիրը կարծես մեկ անգամ ևս վկայում է Մովսես կաթողիկոսի ծավալած

շինարարական գործունեությունը: Ինչպես վերը նշեցինք, այս կաթողիկոսն սկիզբը դրեց Մայր տաճարի շինարարական, նորոգչական աշխատանքների, ինչն էլ, արտացոլվել է նրա եղբորորդու՝ դարձյալ Մովսեսի տապանագրում:

194. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ / ԳԵՈՐՔԻՆ,
Թ. Վ. Ի Ն. Ռ. Ճ Խ Ե. (1697):

աղ. 20, ցկ. 175

195. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

Ի ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ
ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ, ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ, ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ

Ի ՏԱՊԱՆ ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ
ԿԻՐԱԿՈՍՆ ՄՂՏՍԻ / ՊԱՇՏՈՆԱՍԱՐ
ՎԵՀԻՆ ՄԵԾԻ ՏՆ Ե Ղ Ի Ս. ՋԱՐ
Հ Ա. Յ Ր Ա. Պ Ե Տ Ի Ն / ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԲԱՋԱՐԴԻՄԻ, ՏԱՆՆ ՍՐԲՈՅ
ԴԱՍԱՍՏԱՆԻ / Ի Թ. Վ. Ի Ն. ՀԱՅՈՅ Ռ.
(1000) ԵԿԻ Ճ Խ Ե. (1697) ԱԻԵԼԻ, ՈՐՔ
Հ Ա. Ն Դ Ի Պ Ի Ք Տ ՈՒ Ք Ջ Ո Ղ ՈՐ ՄԻ]:

Տապանագրում հիշատակված է գանձապետ և եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսի օրոք մեզ համար անհայտ պաշտոն զբաղեցնող մահտեսի Կիրակոսը: Ինչպես վերը նշեցինք, հիշյալ ժամանակաշրջանում էջմիածնին նյութական օգնություն ցույց տալու համար զանազան վայրերում ստեղծվել էին գանձանակներ, որոնք վերահսկում էին կաթողիկոսի կողմից նշանակված գանձապետները⁵¹³:

⁵¹³ ԴՅՊ, ցոր շարք, հ. Ա., էջ 70-71:

196. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ
ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ, ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ

Ի ԱՅՍ ԿԱՅԱՐԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ, ՈՐ
Է ՄԿՐՏԻՉ / Վ Ա. Ր Դ. Ա. Պ Ե Տ Ի Ն,
ՏԵՂԵԱԻ ԳՈԼՈՎ ԱՇՏԱՐ Ա. ԿԵՑԻ, Ի
ՍՈ/ՅՆ ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ ԱՆՓՈՓԻ Ռ. Ճ. (1100)
ՔԱՌԵԱԿ ՏԱՍ/Ն ԵԻ Է. (7) ԱԻԵԼԻ (1698)
ԵԻ Ի Ն ՈՅՆ ԱՄԻ⁵¹⁴:

աղ. 20, ցկ. 176

Ս. Սաղումյանը նկատում է, որ թվագրման այս կարգը տարածված է հատկապես ձեռագրաց հիշատակարաններում: Ռ. Ճ. (1100), ապա քառյակ տասն, որ է՝ 4x10, այսինքն՝ 40+7+551=1698⁵¹⁵:

197. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ
ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ, ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ

ԱՅՍ Է Տ Ա. ՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏ ԵՆ ԱՆ
ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ Ծ Ա. ՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՓՈՔՐ
ՍԻՄԵՈՆ / Վ Ա. Ր Դ. Ա. Պ Ե Տ Ի Ն, ՈՐ Է
Վ ԵՆ Ր Ա. ՅՏԵՍՈՒՉ ԿԱՐԱՒԱՆԻՆ,
Հ Ո. ԳԵՔ Ա. Ր Ջ ՄԲ ՏԱՆՍ, Թ. Վ. Ի Ն /
Ռ. Ճ Խ Ե. (1698) ԻՆ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ,
ՏՈՒՔ ՋՈՂՈՐ Մ Մ Ի Ն:

աղ. 20, ցկ. 177

Սիմեոն վարդապետը հիշվում է իբրև քարավանի (կարավանի) վերատեսուչ. թերևս նույն քարավանաշին է: Ենթադրելի է, որ նա զբաղվել է Մայր Աթոռի այցելու-ուխտավորների գիշերելու, սնվելու և այլ հարցերով:

198. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Ժէ-ԺԸ. դդ., օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող, վերջին տողում որոշ գրեր եղծված են.

⁵¹⁴ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, էջ 250, արձ. 2:
⁵¹⁵ Նույն տեղում:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ
ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ, ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԵՆԻՆ, ՋՈՐ
ԵԻ ԽԱԼ Լ Ի ՊԱՅ ԱՆՈՒԱՆԷ/ԻՆ, ԷՐ
ՅԱՇԽԱՐԸ ՀԱԻ ՅՈՒՆԱՅ ԵՐԿՐԻՆ,
Բ Լ Ի ՊԱՅԱՆԴՈՒ ՄԵԾ / ՔԱՂԱՔԻՆ ԵԻ
...Տ ՏՆ ԵՓՐ ԵՆ ՄԻՆ՝ ԸՍՏԱՄՊՈԼՈՒ
ՊԱՏՐԻ ԱՐՔԻՆ]:

աղ. 20, ցկ. 178

«Խալիֆա»-ն արաբերենից փոխառյալ բառ է, որ նշանակում է ամիրա, վարժապետ⁵¹⁶: Կարծում ենք՝ տապանագրում հիշատակվող Ստամբուլի պատրիարք Եփրեմ Կ. Պոլսի պատրիարքներից Եփրեմ Ղափանցին է (1684-1686, 1694-1698, 1701-1702)⁵¹⁷, որի պատրիարքության տարեթվերի հիմամբ էլ թվագրել ենք տապանագիրը:

199. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ արևմտյան նիստին, 7 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ
ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ, ԳԱՆՋԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ
ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ, ԵՐԱՄԱՐԴԻՄԻ

ԱՅՍ Է Տ Ա. ՊԱՆ ՋՈՒՂԱ ԵՆ ԵՑԻ
Ծ Ա. ՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՅՈՎԱԷՓ /
Վ ԱՐ. Դ. Ա. Պ Ե Տ Ի Ն, ՈՐ ԷՐ /
ԺԱՄՈՐԸՆՈՂ ՄԲ / ԷՋՄԻԱԾՆԱ, Թ. Վ. Ի Ն
Ռ. Ճ Խ Ե. (1700):

աղ. 20, ցկ. 179

Ս. էջմիածնի ժամօրհնող Հովսեփ վարդապետն ըստ ամենայնի վերոնշյալ «կալանի վերատեսուչ», դարձյալ Ջուղայեցի Մատուրի որդի Սիմեոն վարդապետի եղբայրն է:

⁵¹⁶ Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 607: Տե՛ս նաև Միջին հայերենի բառարան, էջ 301:
⁵¹⁷ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 506:

⁵¹¹ Նույն տեղում, էջ 127-128:
⁵¹² ԴՅՊ, ցոր շարք, հ. Ա., էջ 75:

200. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող, հողմահարված:

ԱՍԵԼԱՅԱՆ ՆՇԱՆ ՅԱՅՏԻ ՌՐՈՒՄՆԱՐՄ
ՄԵՍՐՈՊ Վ.Ա. ԲԴ.Ա. Պ.Ե. ՏԻ, ԷՐ
Ի ՔԱՐՈՁՈՂ/ԱՅ ՎՐԴԻ (°), [ԻՆՔՆ]
ՏԵՂԵԱԻ ԱՍՏ [Ա.] Պ.Ա. ՏՅԻ, ԹՎ. [ԻՆ]
ՌՃԾ. (1701) ԱՄԻ, Ի/ ՍԵՊՏԵՄԲԵ [ՐԻ
Կ (°)] ՈՒԹԻ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՄՕՐ Ի ...
[ԱՐԳԱՆԴԻ]:

ԱՅՍ Է ԱՐՁԱՆ ՆՇԱՆ ՅԱՅՏԻ,
ՈՒՐՈՒՄՆ ՄԱՐՄ/ՆՈՅՍ [ԱՅՍ] ... ՋՏՐ
ՄԵՍՐՈՊ Վ.Ա. ԲԴ.Ա. Պ.Ե. ՏԻ, ԷՐ
Ի ՔԱՐՈՁՈՂ/ԱՅ ՎՐԴԻ (°), [ԻՆՔՆ]
ՏԵՂԵԱԻ ԱՍՏ [Ա.] Պ.Ա. ՏՅԻ, ԹՎ. [ԻՆ]
ՌՃԾ. (1701) ԱՄԻ, Ի/ ՍԵՊՏԵՄԲԵ [ՐԻ
Կ (°)] ՈՒԹԻ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՄՕՐ Ի ...
[ԱՐԳԱՆԴԻ]:

աղ. 20, ցկ. 180

Աստապատը գյուղաքաղաք է Նախի-
ջևանում: ԺԹ. Գ. Պարսկաստանի թագա-
ժառանգ Աբաս Միրզան Աստապատի տե-
ղում կառուցում է մի ամրոց և իր անունով
կոչում Աբասաբադ: Աստապատը գրչու-
թյան կենտրոն է եղել: Այստեղ են գտնվել
Ս. Հովհաննես, Ս. Ստեփանոս կամ Կարմիր
վանքերը⁵¹⁸:

201. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱՄԱՍԱՅ ՄՈՎՍԷՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ Է ԷՋՄԻԱՇՆԵՑԻ,
ԹՎ. [ԻՆ] ՌՃԾ. (1701):

աղ. 20, ցկ. 181

Ժամասացը կամ ժամարարը եկեղեցա-
կան արարողություն, ժամերգություն կա-
տարողն է, պատարագիչ քահանան⁵¹⁹:

202. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 5 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱՄԱՍԱՅ
ՄՈՎՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
ՈՐ Է ԷՋՄԻԱՇՆԵՑԻ
ԹՎ. [ԻՆ] ՌՃԾ. (1701):

ԱՅՍ Է Տ [Ա.] ՊԱՆ ԻՋՄԻՐ/ՑԻ
Ս [Ա.] ՐԿԱՒԱԳ ՅՈՎ/ԱՆԷՍԻ, ԹՎ. [ԻՆ]
ՌՃԾ. (1701) ԻՆ, ՈՐՔ. ՀԱՆԴԻՊԻՔ/
ՏՈՒՔ ԶՈՂ [Ո] ՐՄԻՆ:

աղ. 20, ցկ. 182

Իզմիրը, որ նույն Զմյուռնիան է, քա-
ղաք-նավահանգիստ է Թուրքիայում: Այն
հիմնադրվել է դեռևս մ.թ.ա. II հազարամ-
յակում և կոչվել Սմիրնա: ԺԵ. Գ. քաղաքը
հույներից նվաճում են Թուրքերը և ան-
վանումը հարմարեցնելով իրենց լեզվական
օրենքներին՝ կոչում են Իզմիր⁵²⁰:

203. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 2 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ
ՌՃԾ. (1701) ԻՆ:

աղ. 21, ցկ. 183

204. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևելյան նիստին, 5 տող, քարի վերին
մասում հավասարաթև խաչ է պատկերված:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ
ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ
ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ
ՌՃԾ. (1702):

աղ. 21, ցկ. 184

205. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ արևելյան նիստին, 7 տող:

ՌՃԾ.ԱՄԿԻՐ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ
ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ
ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ

ԱՅՍ Է/ ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ
ՄԱՅԱՆ/ՎԱՄԲ ԲԶՏԱՂ ԿՈՉԻ/ ՌՃԾ. (1702) ՄԵԿ ԹՎ. [ԻՆ]:

աղ. 21, ցկ. 185

206. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող:
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ

ԱՅՍ Է Տ [Ա.] Պ [Ա.] Ն ՏՐ
Ն [Ա.] ՀԱՊԵՏԻՆ,
ՈՐ Է ԵՂԲ [Ա.] ՅՐ Ս [Ա.] ՀԱԿ
Վ [Ա.] ԲԴ.Ա. Պ.Ե. ՏԻՆ/
ԹՎ. [ԻՆ] ՌՃԾ. (1702), ՅԱՄՍԵՆ
Դ [Ե] ԿՏ [Ե] ՄԲԵՐԻ

Ա. (1):

աղ. 21, ցկ. 186

207. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 5 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ
ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ
ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԱՐՏԱՋԱԳԱՆ/ՑԻ
ԳՐԻԳՈՐ Վ/ [Ա.] ԲԴ.Ա. Պ.Ե. ՏԻՆ,
ԹՎ. [ԻՆ]

ՌՃԾ. (1704) ԻՆ:

աղ. 21, ցկ. 187

Արտադադանը (Արտադական, Արտա-
դաքան) գյուղ է Այրարատի Նիգ կամ

Վարաժնունիք գավառում: Հետագայում
կոչվել է Արզաքենդ և մտել Երևանի նա-
հանգի Նոր Բայազետի գավառում: Արտա-
դադանը ներկայիս Կոտայքի մարզի
Արզազան գյուղն է⁵²¹:

208. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 3 տող, ուր դարձյալ
հիշատակվում է «վեքիլ» պաշտոնը:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ
ՓԵՏՐՎԱՐ ԱՄՍՈՅ ՀԻՆԿՆ ԻԼԻ,
ՈՐՔ. ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՂ ՈՐՄԻՆ:

աղ. 21, ցկ. 188

Դատելով տապանագրերի թվագրումից՝
Ս. Էջմիածնի վեքիլ Մովսեսը պետք է որ
հաջորդած լինի վեքիլ Սիմոնին, Սիմոնն էլ՝
իր նախորդ Սարգսին:

209. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ արևելյան նիստին՝ 7,
հյուսիսային նիստին՝ 1 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ
ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ
ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱՔ ՄԵԼԵՔՈՆԻՆ, ՈՐ
Է ՈՐԴԻ ՂԵՎԱՆԴԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂԱՅԱՆԵՑԱԻ ԹՎ.ԱՅԱՆԻ
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ԺԱ. (11) ԻՆ:

աղ. 21, ցկ. 189 (հատված)

210. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 8 տող:

⁵¹⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 342-343:

⁵¹⁹ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. երկրորդ, էջ 138, 139:

⁵²⁰ Վ. Գ. Գրգուրյան, Ն. Մ. Տարուխյան, Աշխարհագրական անունների բառարան, Ա-Կ, Երևան, 1987, էջ 179-180:

⁵²¹ Տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 489:

ՄՏԵՂԾՕՂՆ ԱՄ ԱՄ [ԵՆԱՅՆ] Ի,
 ԶՄԱՐԴՆ ԱՐԱՐ ՀՈՂՈՅ ԵՐԿՐԻ, ՎՃԻՌ
 ԵՀԱՏ/ ԶԻ ՄԵՌԱ [ԵՆ] ԵՒ ՅԵՐԱՏԻՆ
 ՀՈՂ ԼՈՒԾԱՆԻ: ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵՐԵԶ/
 ՄԱՆԻ, ԻՆՁ՝ ԵՓՐԵՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ,
 ՈՐ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴ ԷՒ ԵՐԿՐԻ, ԶՈՐ/
 ԷՏՐԵՆԷ ԱՆՈՒՆ ԿՈԶԻ, ԻՍԿ ԱՅԺՄՍ
 ԵՀԱՍ ՀՐԱՄԱՆ ՓՐԿԶԻ, ՀՈԳՈՅՍ/
 [ՄԱ] ՐՄՆՈՅՍ ԱՐԱՐՈՂԻ, ԶՀՈԳԻՍ ԱՌ
 ՏՐ ԱՒԱՆԴԵՑԻ, ԶՄԱՐՄԻՆՍ ԵՂ ՅԱՅՍ/
 ՇԻՐԻՄԻ, ՈՐՔ ՊԱՏԱՀԻՔ ԵՂԲԱՐՔ
 ԲԱՐԻ ՀՈԳՈՅ ԱՍԷՔ ՀԱՅՐ ՄԵՂԱՅ/ ՄԲ
 ԷՒ ԱՌԻՐԲՔ ԵՕԹԱՆԱՍՆԻ, ՈՐ ԸՍՏ
 ԴԱԻԹԱ ՄԱՐԳԱՐԷՒ/ ՎԱՂՃԱՆ ԿԵՆԱՅ
 ԻՄՈՅ [Ս] ՎԷՐԶԻ, ՌՃԾԴ. (1705) ԹՈՒԻ:
 աղ. 22, ցկ. 190 ա, ք

Տապանագիրը կարծես մենախոսողություն
 լինի, ուր ննջեցյալ Եփրեմ վարդապետը
 «ներկայացնում է» իր անցած կյանքի ու-
 ղին: Նա հիշատակվում է երբեմնի առաջ-
 նորդ Էտրենն (Աղբիանապոլիս) երկրի:
 Ս. Էփրեմյանն Էտրենն կամ Աղբիա-
 նապոլիսը բնորոշում է իբրև «Երոպական
 թուրքիոյ մէջ գլխաւոր քաղաք համանուն
 կուսակալութեան... Պարսպապատ է և
 բերդաւոր. կառուցած կամ զարդարած է
 Աղբիանոս կայսրը. որուն անուամբ կը
 կոչուի»⁵²²: Այն եղել է նաև գրչության
 կենտրոն, որտեղից մեզ ձեռագրեր են հա-
 սել. օրինակ՝ ՄՄ Հ⁶ 1982 3 տարբեր ձե-
 ռագրերից բաղկացած ժողովածուի գրչու-
 թյան ժամանակի հիշատակարանում կար-
 դում ենք. «Աւարտեցաւ գիրքս այս, որ
 կոչի «Ընդդիմադարձ հերձուածողաց», ի
 քաղաքն Էտրենն, թվին ՌՃԾԱ. (1702), ի
 դուռն Աստուածածնին եւ Սուրբ Լուսա-
 ւորչին եւ Սրբոց Զօրավարացն Քրիստոսի

Սրբոյն Թէոդորոսի, ի հայրապետութեան
 տեառն էջմիածնայ սրբազան Նահապետ
 կաթողիկոսի եւ պատրիարքութեանն Եփ-
 րեմ վարդապետի...»⁵²³: Ժամանակային,
 անձի և տեղանվան ընդհանրությունները
 նկատի առնելով՝ չի բացառվում, որ հի-
 շատակարանի և տապանագրի Եփրեմ
 վարդապետը միևնույն անձը լինի:

211. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
 հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊ/ Ե-
 ՏԻՆ, ՏԵՂԵԱԻ ԳՈՂՈՎ ՀԱՄԻԹՅԻ ԵՒ/
 ԱՇԱԿԵՐՏ ՆՄԻՆ ԿԱԹ [Ո] ՂԻԿՈՍԻՆ,
 ՎԱՂՃ [Ա.] ՆԵՑԱԻ/ ԹՎԻՆ ՌՃԾԵ. (1706):
 աղ. 22, ցկ. 191

Կարապետ վարդապետը հիշատակվում
 է որպես կաթողիկոսի, թերևս, Աղեքսանդր
 Զուղայեցու աշակերտ: Նա Համիթյի է,
 այսինքն՝ Ամիդից, որ նույն Դիարբեքիրն է:

212. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
 քարի կոր մասում, 2 տող.

{ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲԱՂԵՇԵՑԻ ԻՍԿԱՆԴԱՐԻ/ ՈՐԴԻ ՄՈՒՂՏՍԻ ՄԱԼԽԱՍԻՆ, ԹՎ [ԻՆ] ՌՃԾԵ. (1706):
 աղ. 22, ցկ. 192

213. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
 րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԳԷՈՐԲԻՆ ՈՐ ԵՐԿՐԻ
 ԱՅՎԱԶԻՆ ՎԱՂՃ ԱՆԵՑԱԹՆ ՌՃ
 ԾԶ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԳԷՈՐԲԻՆ, ՈՐ Է
 ՈՐԴԻ/ ԱՅՎԱԶԻՆ, ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ

⁵²³ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի
 ամուսն Մատեմադարանի, Կ. Ձ., խմբագրություն
 Գ. Տեր-Վարդանեսի, Երևան, 2012, էջ 830-831:

⁵²² Ս. Էփրեմյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բա-
 ռարան, Կ. 1, Վեցերթիկ, 1902, էջ 796-797:

ԹՎ [Ի] Ն ՌՃ/ԾԶ. (1707):
 աղ. 22, ցկ. 193

214. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
 րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԳԷՈՐԲԻՆ ՈՐ ԵՐԿՐԻ
 ԱՅՎԱԶԻՆ ՎԱՂՃ ԱՆԵՑԱԹՆ ՌՃ

ԱՅ [Ս] Է ՏԱՊԱՆ ՄԵՂՐ [Ե] ՑԻ ԴԱՆԻԷԼ
 Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, /
 ԹՎԻՆ ՌՃԾԵ. (1708):
 աղ. 22, ցկ. 194

215. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
 րոցաձև, գիրը՝ արևելյան նիստին, 5 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԳԷՈՐԲԻՆ ՈՐ ԵՐԿՐԻ
 ԱՅՎԱԶԻՆ ՎԱՂՃ ԱՆԵՑԱԹՆ ՌՃ
 ԾԶ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ/ ՍԱՀ [Ա.] ԿԻՆ, ՈՐ Է
 ՈՐԴԻ/ ՇԱԹԻՐ ՎԱՐԴԱՆԻՆ,
 ԹՎ [ԻՆ] ՌՃ/ԾԵ. (1708):
 աղ. 21, ցկ. 195

Կարծում ենք՝ տապանագրում դարձյալ
 վկայված է վերը հիշատակված շաթիր վար-
 դանը, որի որդիներից մեկն էլ տեր Սահակն
 է:

216. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
 րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ Զ [Ա.] ՅՆ/
 ՏՆ ՈՀԱՆ Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] ՊԵՏԻՆ,
 ՌՃԾԸ. (1709) ԻՆ⁵²⁴:
 աղ. 22, ցկ. 196

Ս. Սաղումյանը պատիվ նշանի տակ
 առնված «ԶՅՆ»-ն կարդում է «ձայն» և
 ենթադրում, որ ՈՀան վարդապետը եղել

է երաժշտագետ, նվագող, Տիրոջ ձայնն ու
 պատգամը շնորհող⁵²⁵:

217. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
 րոցաձև, գիրը՝ արևմտյան նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԳԷՈՐԲԻՆ ՈՐ ԵՐԿՐԻ
 ԱՅՎԱԶԻՆ ՎԱՂՃ ԱՆԵՑԱԹՆ ՌՃ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ/ ՊԵՏՐՈՍԻ, ՈՐ Է
 ՈՐԴԻ/ ՏՐ ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ [ԻՆ] /
 [Ո]ՌՃԿ. (1711):
 աղ. 21, ցկ. 197

218. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
 հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԳԷՈՐԲԻՆ ՈՐ ԵՐԿՐԻ
 ԱՅՎԱԶԻՆ ՎԱՂՃ ԱՆԵՑԱԹՆ ՌՃ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԳԱՍԲԱՐԻՆ ԵՒ ՇՈՐԱ/
 ՊԱՆ ՄԲ ԷՋՄԻԱՇՆԻՆ, ՏԵՂԵԱԻ ԳՈՂՈՎ
 ԳՈՂ/ՏԱՆ ԳԱԻԱՌԻՆ, ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ
 ՌՃԿԱ. (1712)/ ԹՎԱԿԱՆԻՆ:
 աղ. 22, ցկ. 198

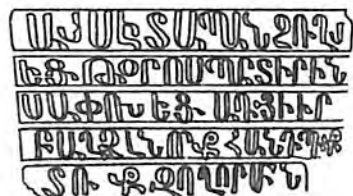
«Շորապան»-ը, որը քանիցս հիշատակ-
 վում է տապանագրերում և ուշ շրջանի
 մատենագրական աղբյուրներում, թերևս
 հանդերձապահ է, որը պահում է կաթո-
 ղիկոսի կամ բարձրաստիճան հոգևորա-
 կանների հանդերձանքն ու խնամք տա-
 նում դրանց վրա: Այլ է հիշյալ պաշտոնի
 վերաբերյալ Վ. Դիլոյանի բացատրությու-
 նը. «Շորապանը գլխավորում էր այն
 պահեստները, որտեղ կենտրոնանում էին
 երկաթեղենը, փայտեղենը, բամբակը, բուր-
 դը, մանածը և այլն»⁵²⁶: Նա նշում է նաև,
 որ շորապանի ենթակայության տակ էին
 գտնվում պայտառներն ու դարբինները,
 մազմանները (մազ մանող) ու մինախոռ-

⁵²⁵ Նույն տեղում:
⁵²⁶ Վ. Ա. Դիլոյան, Էջմիածնի վանական տնտեսու-
 բյուրը 19-րդ դարի սկզբին, էջ 167:

⁵²⁴ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, էջ 250, արձ. 4:

ները (ախոռապետ), ձիթապանն ու անասնապահը և այլք⁵²⁷:

219. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, վրան առկա է սլաքաձև խորշ, որի երկու կողմում թվագրերն է, իսկ բուն արձանագրությունը՝ արևմտյան նիստին, 5 տող, ելնդատառ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶՈՒՂ Ա. ՅԵՑԻ ԹՕՐՈՍ ՊԱՐ ԱՆ ՏԻՐԻՆ/ ՍԱ ՓՈԽԵՑ Ա. Ի ԱՌ ՅԻՐ/ ԲԱՂՁ Ա. Լ Ի Ն, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ/ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻՆ/ ՌՃԿԱ. (1712) ԹՎ ԻՆ:

աղ. 23, ցկ. 199 ա, բ

«Պարտիր» եզրույթը, որը բնորոշում է թորոս Զուղայեցու պաշտոնը կամ կոչումը, պայմանականորեն վերծանել ենք «պարոնտեր»՝ կարծելով, որ տապանագիրը հիշյալ եզրույթի ևս մի վկայությունն է: Չնայած սրան՝ թուրք-հայերեն բառարանում հանդիպում է «պարտատ» բառը, որ նշանակում է դռնապան, սենեկապետ⁵²⁸: Այս դեպքում տեղին կլիներ «պարտիր» անվան տակ հասկանալ թորոս Զուղայեցու պաշտոնը, որ է՝ դռնապան:

220. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 3 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ
ԹՈՒՅԿԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊ Ա. Ն ԿԱՐԲԵՑԻ/
Ա. ԱՍՈՒԱ. Ծ Ա. ՏՈՒՐ
Վ ԱՐ Դ Ա. Պ Ե ՏԻ/ ԹՎ ԻՆ ՌՃԿԱ.
(1713):

աղ. 23, ցկ. 200

221. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող:

ԱՅՍԷՏԱՆՅԱՆՍԱՐԱԿՑԻ ԱՐԱՀԱՆՎԱՆԱՐ
ԷԶԻՄԱՆԻՐԱԿԻ

ԱՅՍ Է ՏԱ. ՊԱ. Ն ՅԱՇՏԱՐԱԿՑԻ
ԱՐԱՀԱՆՎԱՆԱՐ ՎԱ. ՐԴ. ԱՊ Ե ՏԻ
ՄԻ Ա. ԲԱՆ ՄԲ/ ԷԶՄԻԱՇՆԻ, ԹՎ ԻՆ
ՌՃԿԱ. (1713)⁵²⁹:

աղ. 22, ցկ. 201

Կարծում ենք՝ «վարդապետ» բառում փորագրելը որոշ տառեր վրիպել է ու թողել առանց «պատիվ» նշանի: Ակնհայտ է, որ «միաբան» բառի «մի» տառակապակցությունը կցադրի տեսքով ավելացվել է հետո՝ թերևս գրչի անվարժությունից՝ դարձյալ վրիպած լինելու պատճառով:

222. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԱԼԵՑԻ ԿԻՐԱԿՈՍ
Վ Ա. ՐԴ. Ա. Պ Ե ՏԻՆ,
ՌՃԿԱ. (1714) ԹՎ ԻՆ:

աղ. 23, ցկ. 202

223. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ
ԹՈՒՅԿԻ

Ա. ՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶՈՒՂ Ա. ՅԵՑԻ ՏՐ
ԱՆԴՐԻԱՍԻՆ, ՈՐ Է ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՀԱՅՐ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ/ ԿԱԹ ԱՌ ՂԻԿՈՍԻ,

ԹՎ ԻՆ ՌՃԿԱ. (1714) ԻՆ:

աղ. 23, ցկ. 203

Զուղայեցի տեր Անդրիասը հիշատակվում է իբրև խոստովանահայր Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսի, որը գահակալել է 1706-1714 թթ.:

224. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ
ԹՈՒՅԿԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐԿԱՐԻՆ, ՈՐ
Է ՍՊԱՍԱ. Ի ՈՐ ԶՈՒ/ՂԱԵՑԻ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ,
ՌՃԿԱ. (1715)/ ԹՎ ԻՆ:

աղ. 23, ցկ. 204

225. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ
ԹՈՒՅԿԻ

ԱՅՍ ԿԱՅ ԱՐ ԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ
Է ԱՂԵՔ/ՍԱՄՏՈՍ ՊԱՏԱՆԵԿԻ,
ՅԱՆՄԵՂՈՒԹԵ ԱՆ/ Ի ՏԻՍ ՎԱՂՃԱՆԻ,
ՍԱ ԷՐ Ի ԳԵՂՁԵ ՆՈՐ/ՐԱԳԵՂՈՑ,
ՈՐԴԻ ՊՈՂՈՍԻ, ՌՃԿԱ. (1717)/ ԹՎ ԻՆ:

աղ. 23, ցկ. 205

«Աղեքսամտոս» անձնանունը հավանաբար «Աղեքսանդր», «Աղեքսանդրոս» անվան ձևափոխված տարբերակն է: Ննջեցյալը ծագումով Նորադյուղից է. այս անունով բազմաթիվ գյուղեր են հայտնի, ըստ այդմ էլ գծվար է ասել, թե նա ստույգ որտեղից է ծագում:

226. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ
ԹՈՒՅԿԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏԱՊԱՏԵՑԻ
ՆԵՐՍԵՍ Վ Ա. ՐԴ. Ա. ՊԵՏԻՆ, ՈՐ
ԷՐ ԺԱՄՕՐՀՆՈՂ ՄԲ ԷԶՄԻԱՇՆԱՅ,
ԹՎ ԻՆ/ ՌՃԿԱ. (1719) ՄԱՅԻՍԻ ԻԵ. (25),
ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ ԱՌՈՒՐ ՀՈՒՊՍԻՄԵՒ Բ.

(2) ՇԱԲԱԹ:

աղ. 23, ցկ. 206

227. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, վրան ունի սլաքաձև խորշ, գիրը՝ 3 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ
ԹՈՒՅԿԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԱՐՎՁԵ/ՑԻ ՂԱԶԱՐ
Վ Ա. ՐԴ. Ա. Պ Ե ՏԻՆ/ Ն, ՌՃԿԱ.
(1719) ԻՆ:

աղ. 23, ցկ. 207

228. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 4 տող:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՔԱՐ
ԱՆՏՈՐՎԵՐՍԻ
ԹՈՒՅԿԻ

ԱՅՍ Է Տ Ա. ՊԱՆ ԳԱՆՃՑԻ/ ՄԽԻԹԱՐ
Վ Ա. ՐԴ. Ա. Պ Ե ՏԻՆ/ ՌՃԿԱ. (1719)
ԹՎ ԻՆ:/ ԱՅՍ Է ՏԱՊ ԱՆ:

աղ. 23, ցկ. 208

Մխիթար վարդապետը ծագումով Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի Շակաշեն կամ Սակաշեն գավառում գտնվող Գանձակ (Աբբասապատ, Գանջալ, Գենձե, Կենձե, Երիզավիտապոլ, Կիրովաբադ և այլն) քաղաքից է: Այն հիմնադրվել է արաբների զավթումից թ. դ. 30-40-ական թթ. և փոխարինվել է Աղվանքի Պարտավ մայրաքաղաքին: Միջնադարում եղել է հայկական գրչության կենտրոն: Այստեղից են սերում Հով-

⁵²⁷ Նույն տեղում:

⁵²⁸ Համառոտ բառարան ի տաճկական ի հայ, ի պետական պարոցաց յօրինեալ ի Տ. Յակովբոսով. Պոզնան, 1841, էջ 765:

⁵²⁹ Ս. Մաղումյան, Աշտարակ, էջ 250, արժ. 3:

Հաննես Սարկավազը, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Գոշը և այլք⁵³⁰:

229. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին, 4 տող.

ԱՅԱՆԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ
ՈՒՆԵՆԻՄԻՍԿԱՐՁԻ
ՈՒՆԱՐՇԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ
ՈՒՆԱՐՇԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵՍՐՈՒԹԻՆ, / ՈՐ
Է ՈՐ[Է]ԴԻ ՏՐ ՄԿՐՏՁԻՆ, / ՈՐ
ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ ՌՃԿԸ. (1719) /
ԹՎԻՆ, ՄԱՐՏԻ Ա. (1):

աղ. 24, ցկ. 209

230. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. սուրանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅԱՆԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ
ՈՒՆԵՆԻՄԻՍԿԱՐՁԻ
ՈՒՆԱՐՇԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱԼԻՊՈԼՑԻ
ՍԱՀ/ԱԿ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ / ՌՃԿԸ. (1720) ԹՎԻՆ:

աղ. 24, ցկ. 210

Տեղանվանական բառարանում նշվում է, որ «Գալիպոլի» բնակավայրը հիշատակվում է հայերեն ձեռագրացուցակի Ա. հատորում, սակայն տեղն ու բնույթն անհայտ են⁵³¹: Նշենք, որ այն «Գալիպոլի» անվամբ հայտնի Դարգանելիի նեղուցի ափի Կալիպոլիս հին հունական քաղաքն է: Այստեղից մեզ են հասել մի քանի ձեռագրեր, որոնց հիշատակարաններում այն իբրև գյուղաքաղաք է հիշվում: Օրինակ՝ ՄՄ Հ⁴ 646 «Կանոնագիրը Հայոց» ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ Կանոնագիրս ի գիւղաքաղաքն Գալիպոլի... ի ՌՃ. (1731) թուին...»⁵³²,

⁵³⁰ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 785-786:

⁵³¹ Նույն տեղում, էջ 773:

⁵³² Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի

կամ ՄՄ Հ⁴ 1675 «Երեմիա Քեօմիւրճեան. մատենագրութիւնք» ձեռագրի հիշատակարանը. «Գրեալ աւարտեցաւ Պատմութեանց գիրքս ի գիւղաքաղաքն Գալիպոլի... ի ՌՃ. (1732) թուականիս Հայոց»⁵³³: Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակներից մեկում ևս հիշատակված է Գալիպոլ (Գէլիպոլ) տեղավայրը. «Կոնդակ մի օրհնութեան և շնորհակալութեան ի Գէլիպոլ կոչեցեալ զասապայն սակս Բ. հարիւր Ժէ. (217) զուռուզ գանձանակին, որք հասուցեալ էին ձեռամբ գանձապետ խօճայ Կարապետին առ Գալիպոլ վարդապետն»⁵³⁴: Փաստորեն տապանագիրը հիշյալ տեղանվան սակավ հանդիպող ևս մի վկայություն է:

231. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին, 2 տող.

ԱՅԱՆԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ
ՈՒՆԵՆԻՄԻՍԿԱՐՁԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳՐ [Ա.] Գ [Ե] Տ ՅԵՍ [ԱԻ
ՈՐ ՆԻ... ՈՒ] / ԹԱՀՄԱՋԻՆ, ԹՎԻՆ
ՌՃԿԸ. (1720):

աղ. 23, ցկ. 211

Տապանագրի առաջին տողի վերջնամասը եղծված է, վերջանումը՝ պայմանական:

232. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող, առաջին և երկրորդ տողերի սկզբում և վերջում փոքր խաչեր են պատկերված.

+ ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ
+ ՏՐ ՄԿՐՏՁԻՆ ՄԱՐՏԻ Ա. (1):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԲԵԼԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ / ՏՐ
ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ, ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ /
ԹՎ [ԻՆ] ՌՃԿԸ. (1720):

աղ. 24, ցկ. 212

անուան Մատենադարանի, հ. Գ., կազմեց՝ Օ. Եզանյան, Երևան, 2007, էջ 188:

⁵³³ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., կազմեց՝ Օ. Եզանյան, Երևան, 2009, էջ 860:

⁵³⁴ ԳՅԳ, նոր շարք, հ. Ա., էջ 453:

233. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ արևմտյան նիստին, 5 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆ
ԱՐԵՎԱՆԻ
ՏՐ ՄԿՐՏՁԻՆ
ՄԱՐՏԻ Ա. (1):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ / ԼՈՒՍԱՐԱՐ ՄԱՐՏ/ԻՐՈՍ
ՊԱՐՈՆ/Տ [Է] ԲԻՆ, ՌՃ/ԿԹ. (1720) ԻՆ:

աղ. 24, ցկ. 213

234. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ
ՈՒՆԵՆԻՄԻՍԿԱՐՁԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՄԱԴԱՆՑԻ
[ՄԱՆ] ԱՆԻ, ՈՐ Է ՄԱՅՐ
Ա [ՍՏՈՒԱ.] ԾԱՏՈՒՐ /
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ, ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ
ԵՂԵԻ ՍՈՐԻՆ ՌՃ. (1721) ԹՎԻՆ:

աղ. 24, ցկ. 214

Ննջեցյալն Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսի մայրն է, որի անվան սկզբնատառերը եղծված են. տառամանցորդներից պայմանականորեն կարդում ենք «Մանան»:

235. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆ
ԱՐԵՎԱՆԻ
ՏՐ ՄԿՐՏՁԻՆ
ՄԱՐՏԻ Ա. (1):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ / ԿԱՐԲԵՑԻ ՄԱՆՈՒԷԼ /
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ /
ՌՃ. (1721) ԹՎԻՆ / ՓԵՏՐՎԱՐԻ

Զ. (6) ԻՆ⁵³⁵:

աղ. 24, ցկ. 215

⁵³⁵ Ա. Ասատրյան, Կարբի. պատմություն, հուշարձաններ, ազգագրություն, Երևան, 2010, էջ 102:

Պատմաբան Ա. Ասատրյանը, Կարբի գյուղին նվիրված մենագրության մեջ նշում է, որ ԺԸ. դ. Մայր տաճարի միաբանությունում գործել են նաև ծագումով կարբեցի հոգևորականներ, և վկայակոչում միաբանական գերեզմանոցում թաղված նրանցից երեքի տապանագրերը, այդ թվում և Մանուել վարդապետ Կարբեցու տապանագիրը⁵³⁶:

236. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ
ՈՒՆԵՆԻՄԻՍԿԱՐՁԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԲ ԷԶՄԻԱՇՆԱ
ԱԹ [Ո] Ռ [Ա.] ԿԱԼ / ՈՎԱՆԷՍ
Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ,
ՄԱԿՈՒԱՆՈՒԱՄԲ ՍԱՐԵՑԻ /
ՎԵՐԱՋԱ [Յ] ՆԻ,
ԹՎ [ԻՆ] ՌՃԿԸ. (1724) ԻՆ:

աղ. 24, ցկ. 216

Հովհաննես (Ովանես) վարդապետն Աստվածատուր Համադանցու օրոք Ա. Էջմիածնի աթոռակալն է, այսինքն՝ այն անձը, որը հավանում է հայրապետական աթոռին իբրև օրինավոր հաջորդ: Այսպես է կոչվում նաև աթոռը ժամանակավորապես զբաղեցնողը, որ նույն տեղապահն է կամ եկեղեցու երեցվորը⁵³⁷:

237. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, վրան պատկերված է վարդապետական գավազան՝ գիրը հարավային նիստին, 5 տող.

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆԱՐԵՍՐԻՆ
ՈՒՆԵՆԻՄԻՍԿԱՐՁԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԻ ՏՐ
ՊԵՏՐՈՍ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ,

⁵³⁶ Նույն տեղում:

⁵³⁷ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 14:

ԱԹՈՌԱԿԱԼ Գ [Ա.] ՀՈՅՍ/ ՄԵԾԻ,
ՏԵՂԵԱԻ ԳՈԼՈՎ ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ, ԶԻ
ՀՐԱՄԱՆ ՏՆ ԿԱՏԱՐԻ ԵԻ ԻԻՐ/ ԿԵՆԱՅՆ
ՎՃԱՐԻ, ԶԻ ԱՀԱ ՃԱՌ ԹՈՒԱԿԱՆԻ,
ԶԶԱՅՆ ՊՈՐՓԻԻՐԻՆ/ ՎԵՐԱԲԵՐԻ,
ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ ՏՐՆ
ԱՄԵՆԻ ԶԶԵԶ/
ՈՂՈՐՄԻ ՌՃՀԸ. (1729):
աղ. 24, Գկ. 217

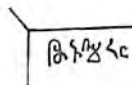
238. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 4 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԵՂՎԱՐԴՑԻ
ՆԻ/ԿՕՂՈՍ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ,
ՌՃՀԸ. (1729) ԹՎԻՆ:
աղ. 24, Գկ. 218

239. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 2 տող,
արևելյան նիստին՝ 1 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԲ ՑԻ ԱԱԹ Է ՈՍ
ՎԱՐԻԱՊԵՐԻ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐ [ԱՆ] ՑԻ ՌԱԹԵՈՍ/
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ/ ԹՎԻՆ ՌՃՀԸ. (1729):
աղ. 25, Գկ. 219 ա, բ

240. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 6 տող.

ԱԾ ՈՂ [ՈՐ] / ՄԻ ՅԷՋՄԻԱ/ ԾՆԵՑԻ
ԲՕԶ/ ՏԱՂԵ [Ն] Ց ՀԱՐՈՒ/ ԹԻՈՒՆ
ՎԱ [Ր] Դ [Ա.] Պ/ ԵՏԻՆ, ԹՎԻՆ
ՌՃՀԸ. (1729):
աղ. 25, Գկ. 220

«Բողոտաղենց»-ը հավանաբար Հարութ-
յունի տոհմանունն է: Մեկ այլ տապանա-
գրում էլ հանդիպում է «Պողտաղենց»
բառը. ըստ ամենայնի՝ դրանք նույնիմաստ
են: Վերջինս «Ջամբու»-ում քանիցս հիշա-
տակվում է: 1749 թ. Վաղարշապատ գյու-
ղից «...Տէր Եսային և Պողտաղենց Գալուս-
տի որդի Մարտիրոսն ի Ջաման-միրզայ-ալի
և յՈւղուր-խան կոչեցելոյ Տաճկաց զայգի
մի առնուն ի գեօղս յայս՝ ութ թումանի»⁵³⁸,
կամ «...Նահապետ Կաթողիկոսն առնու
զայգի մի ի Պողտաղենց Տէր Սարգսի որդի
Տէր Սաչատուրէն՝ հինգ թումանով»⁵³⁹:

241. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ, ուղղանկյու-
նաձև, վերնամասը՝ սլաքաձև, գիրը՝ վերին
մասում՝ 3 տող, կենտրոնում՝ 7 տող՝ տեղ-
տեղ եղծված.

ԱՅ [Ս] Է ՏԱՊԱՆ/ ՄՈ [Պ] ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ/
ԹՎ [ԻՆ] ՈՐ:/ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
ՍՏԱՄԲՕԼՑԻ/ ՄԱՌԱ [ՆԱՊ] ԵՏ/
Մ [ՈՒ] ՂՏՍ [Ի Կ] ԱՐԱ/ ՊԵՏԻՆ, ԹՎ [ԻՆ]
ՌՃ/ [ՀԹ.] (1730):/ ԹՎ [ԻՆ] ՈՐ:
աղ. 25, Գկ. 221

Ծագումով Ստամբուլից մահտեսի Կա-
րապետը տապանագրում մառանապետ է
հիշատակվում, այսինքն՝ մառանի վերա-
կացու, մառանապան: «ՄՈՊ»-ը գուցե
«ՄՈՊ» պետք է կարդալ և ընդունել որպես
«մառանապետ» բառի կրճատ ձև:

⁵³⁸ Մխմեօն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբու, էջ 169:

⁵³⁹ Նույն տեղում, էջ 170:

242. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ [Ա.] ՊԱՏՑԻ ՏՐ
ՌԱԹԵ/ ՈՍԻՆ, ՈՐ Է ՍՊԱՍԱ [Ի] ՈՐ
ԱՐԲԱՀԱՄ Կ [Ա.] Թ [ՈՒ] Ղ/ [Ի] ԿՈՍԻՆ,
ՌՃԶ. (1731) ԹՎԻՆ:
աղ. 25, Գկ. 222

Աստապատցի տեր Թադևոսը (Թաթէոս)
Աբրահամ խոշաբեցի կամ Մշեցի կաթո-
ղիկոսի սպասավորն է:

243. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ
ԸՍՏԱՄՊՕԼՑԻ/ ՄԱՀՏԵՍԻ ՇՈՐԱՊԱՆ
ՂԱԶԱՐԻՆ, ՌՃԶ. (1731) ԹՎԻՆ:
աղ. 25, Գկ. 223

244. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿՆԲԵԱԼ ԱՆՈՒԱՄԲ ՓՐԿԶԻՆ,
ՄԻ [Ն] Զ [Ի] / ԳԱԼՈՒՍՏ ՏՆ ԿՐԿԻՆ, Է
ՍԱ ԴԱԻԻԹ ՎԱՐԴ [Ա.] Պ [Ե] Տ [ԻՆ] / ՈՐ
ՎԱԽՃԱՆ ԷԱՌ ՌՃԶ. (1731) ԹՎԻՆ:
աղ. 25, Գկ. 224

245. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ
ՄԱՀՏԵՍԻ ԱԼԵՔՍԱՆԻՆ, ՈՐ/
ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՔՍ ՌՃԶԱ. (1732) ԹՎԻՆ,
ԱՄՍԻ ՆՈ [Յ] Ե [Մ] ԲԵՐԻՆ, ՈՐՔ/
ՀԱ [Ն] ԴԻՊԻՔ, ՏՈՒՔ Ք Զ ՈՂՈՐՄԻՆ.
ԱՄԵՆ:
աղ. 25, Գկ. 226

246. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ
ՄԱՀՏԵՍԻ ԱԼԵՔՍԱՆԻՆ, ՈՐ/
ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՔՍ ՌՃԶԱ. (1732) ԹՎԻՆ,
ԱՄՍԻ ՆՈ [Յ] Ե [Մ] ԲԵՐԻՆ, ՈՐՔ/
ՀԱ [Ն] ԴԻՊԻՔ, ՏՈՒՔ Ք Զ ՈՂՈՐՄԻՆ.
ԱՄԵՆ:
աղ. 25, Գկ. 226

247. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, կենտրոնում վարդապետական
գավազանն է, գիրը՝ հարավային նիստին, 4
տող.
ԻՍՈՅՆ ՇԻՐՄԻ ԵԴԵԱԼ ՊԱՀԻ ՄԱՐՄԻՆ
ՄԱՔՈՒՐ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] / ՏԻ
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՆՈՒԱՄԲ ԿՈԶԻ, ԲՆԻ [Կ
Տ] ԵՂԱԻ ԱՍՏ [Ա.] ՊԱՏՑԻ/ ՈՐՔ
ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ, ԱԾ ԶԶԵԶ
ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ/ ՈՐ ՎԱՂՃ [Ա.] Ն ԷԱՌ
ԹՎԻՆ Ռ [Ճ] ԶԲ. (1733) ԻՆ, ՅՈՒԼԻՍԻ
ԱՄՍԻ ԺԵ. (15) ԻՆ:
աղ. 25, Գկ. 227

248. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. սուրճանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին, 2
տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ
ՄԱՀՏԵՍԻ ԱԼԵՔՍԱՆԻՆ, ՈՐ/
ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՔՍ ՌՃԶԱ. (1732) ԹՎԻՆ,
ԱՄՍԻ ՆՈ [Յ] Ե [Մ] ԲԵՐԻՆ, ՈՐՔ/
ՀԱ [Ն] ԴԻՊԻՔ, ՏՈՒՔ Ք Զ ՈՂՈՐՄԻՆ.
ԱՄԵՆ:
աղ. 25, Գկ. 226

249. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ [Ա.] ՊԱՏՑԻ ՏՐ
ՌԱԹԵ/ ՈՍԻՆ, ՈՐ Է ՍՊԱՍԱ [Ի] ՈՐ
ԱՐԲԱՀԱՄ Կ [Ա.] Թ [ՈՒ] Ղ/ [Ի] ԿՈՍԻՆ,
ՌՃԶ. (1731) ԹՎԻՆ:
աղ. 25, Գկ. 222

250. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ
ԸՍՏԱՄՊՕԼՑԻ/ ՄԱՀՏԵՍԻ ՇՈՐԱՊԱՆ
ՂԱԶԱՐԻՆ, ՌՃԶ. (1731) ԹՎԻՆ:
աղ. 25, Գկ. 223

251. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ [Ա.] ՊԱՏՑԻ ՏՐ
ՌԱԹԵ/ ՈՍԻՆ, ՈՐ Է ՍՊԱՍԱ [Ի] ՈՐ
ԱՐԲԱՀԱՄ Կ [Ա.] Թ [ՈՒ] Ղ/ [Ի] ԿՈՍԻՆ,
ՌՃԶ. (1731) ԹՎԻՆ:
աղ. 25, Գկ. 222

ՈՐ ՓՈԽԵ/ՑԱԻ ՅԱՐԿՍ ԼՈՒՍՈՅ, Ի
ԹՎԱԿԱՆԻՍ/ ԹՃԶ. ԵՒ Գ. (1734)
ԹՎ [Ո] Յ[]:

աղ. 26, Գկ. 235

Թեքիրտաղ (Թեքֆուրտաղ կամ Ռո-
տոսթոյ) քաղաքը Ս. Էփրիկյանը բնութա-
գրում է այսպես. «Քաղաքս կը գտնուի
Մարմարայի ծովու եւրոպական եզերաց
վրայ... Կ. Պոլսէն շողեկաւով 6-8 ժամ հե-
ռաւորութիւն ունի: Առաջնորդանիստ է և
էտիրնէի կուսակալութեան ներքոյ: ...Թէ-
քիրտաղ՝ հին ատեն Յունաց գիւղ մը եղած
է եւ կը կոչուի եղեր Հեղեհագոն, յորմէ
յառաջ եկած է Ռոտոսթոյ անունը՝ որ կը
նշանակէ իբր վարդապետ լեռ. կը թուի թէ
այս անունն առած է քովի լեռան կարմրա-
գոյն լինելէն. իսկ թուրքերէն Թէքիրտաղ
անունն առնուած է, ըստ ոմանց Թէքիր
անուն աւագակ է մը, որ այդ լեռը ապա-
տանած է եղեր, և ըստ այլոց, Թէքֆուր ի
հնումն իշխանաց կըսուէր և ըստ պատ-
մութեան՝ հոս նստող իշխանին Թէքֆուր՝
կըսէին»⁵⁴³: Քաղաքը, որն ունի հայկա-
կան չորս եկեղեցի (Ս. Թագաւոր, Ս. Խաչ,
Ս. Փրկիչ և Ս. Հովհաննէս), քանիցս հիշա-
տակվում է ձեռագրերի հիշատակարաննե-
րում: Ներկայումս Թեքիրտաղ (Թեքիրդաղ)
անվամբ նահանգ կա թուրքիայում:

256. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածէ, գիրը՝
հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԸՇԵՑԻ ԶԱՔԱՐԻԱՅ
ՎԱՐԴԱ/ՊԵՏԻՆ, ՈՐ Է ԲԱՂԻՇԵՑԻ
ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ԱՇԱԿԵՐՏ,
ԹՎԻՆ ՌՃԶԳ. (1734):

աղ. 26, Գկ. 236

257. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածէ, գիրը՝
արեւմտյան նիստին, 7 տող.

⁵⁴³ Ս. Էփրիկյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բա-
ռարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 33-34:

ԱՅՍ Է Տ/ԱՊԱՆ ՄԱՐ/ՈՒԹԻ ՈՐԴ/Ի
ՊԵՏՈՒՐԱԳ/ ՍԷՖՈՒՆ, ԹՎԻՆ
ՌՃԶԳ. (1734)/ ԻՆ:

աղ. 26, Գկ. 237

Ննջեցյալը Մարութի որդի Սեֆին է:
Բացառված չէ, որ այստեղ ևս վերոնշյալ
Ղափանցի Մարութի որդիներէից մեկն է
հիշատակված: «Պեմուրադ»-ը նույն պէմու-
րատն է (պրսկ. Bi-morad), որ բացատրվում
է նպատակին չհասած, իղձը չկատարված,
անմուրազ⁵⁴⁴: Այսինքն՝ Սեֆին կյանքից
հեռացել է անմուրազ, գուցե և երիտասարդ
հասակում:

258. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցածէ, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ՍՓՐԻՇՆՈՂՈՐՄԵՍՅԻ: ՀԱՆԴՈՒՑԵԼՈՅՆ ՅԱՅՍԱՊԱՆԻ:
ԴՐԻՐ ԱՆՈՒՎ ԴՊՏԻ: ՈՐԵՊԵՏԻՍԿՈՂՈՍ ԿՈ ԶԻ:
ԹՎԻՆ ՌՃԶԳ. (1734):

ՅՍ Է ՓՐԿԻՉՆ ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅՆ ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆԻ/
ԳՐԻԳՈՐ ԱՆՈՒՆ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻ,
ՈՐ ԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿՈԶԻ/
ԳԱԻԱՌԱԻԸՆ ԳՈԼ [] ԿԱՐՓԵՑԻ,
ԼՅԵԱԼ ԱՒՈՒՐԲԵ Ի ՏՐ ՀԱՆԳԶԻ/
ԹՎ [] ԻՆ ՌՃԶԵ. (1736):

աղ. 27, Գկ. 238

⁵⁴⁴ Միջին հայերենի բառարան, էջ 653:
Երմեակ գավառի Շողոք գյուղի Ս. Հակոբ եկեղեցուց
250-300 մ հյուսիս-արևմուտք գտնվող գերեզմա-
նոցի տապանագրերում ևս քանիցս վկայված է «բե-
մուրատ (պեմուրատ)» բառը: Տե՛ս Ա. Այվազյան,
Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. 7.,
Երմեակ գավառ, էջ 73, արձ. 397, 399, էջ 76, արձ.
423, էջ 81, արձ. 485, էջ 83, արձ. 501:

259. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածէ, գիրը՝
հարավային նիստին, 5 տող.

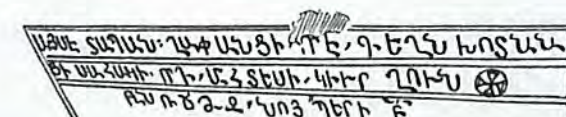
ՈՐԷ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆ. ԱՍԱՔԻՔ ԱՇՈՂՈՐ ՄԻ
ՔԱՏԻ ԵՐՍԱԱՅՐՄԻ ԲԱՐ. ՅՈԳՆԱՏԻԱՏԵՒԴԻՍԱ
ԳՈՐԸՍԵԼԵԱՅ ՀԱՆԱԿԱՆՑԻ. ԵՒ ՄԱԲԱՆ ԳԱՀԱՍՏԵ
ԱՆՈՒՆ ՍՈՐԻՆ ՄԵՍԵՂ ԿՈԶԻ. ԵՊԻՍԿՈՂՈՍ ԳՈԼ ՀԱՏԿԱՐ
Ի ՀԱՔԱՐ ԵՒ ՀԱՒԻՐ ՈՐԴԻ. ՅՈՒՐԱՊԵՆ ԵՒ ԵՒԴԱՐՄԱՆԳԶԻ

ՈՐԲ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ,
ԱՍԱՔԻՔ ԱՇՈՂՈՐՄԻ, ԲԱՆԶԻ ԷՐ
ՍԱ. ԱՅՐ ՄԻ ԲԱՐԻ, ՅՈԳՆԱՏԻԱՏԵՒԴ
ՊԵՏԱՆԻ/ ԳՈԼՈՎ ՏԵՂԵԱԻ ՀԱՆԱՎԱՆՑԻ
ԵՒ ՄԻԱԲԱՆ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ/ ԱՆՈՒՆ
ՍՈՐԻՆ ՄԵՍՐՕՊ ԿՈԶԻ, ԵՊԻՍԿՈՂՈՍ
ԳՈԼ ԸՍՏ ԿԱՐԳԻ/ Ի ՀԱԶԱՐ ԵՒ ՀԱՐԻԻՐ
ՈՐԴԻ, ՅՈՒԹՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳ (1736)
ԹՎԻՆ ԶՍԱ ՀԱՆԳԶԻ:

աղ. 27, Գկ. 239

Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ եպիսկո-
պոսը ծագումով Արագածոտնի մարզի
Օհանավան գյուղից է, որը հայտնի է նաև
Հանավանը անվամբ⁵⁴⁵:

260. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն
օրորոցածէ, գիրը՝ հարավային նիստին,
առնված եղրագծերի մեջ, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ, ՈՐ Է ԳԵՂՆ
ԽՈՏԱՆԱՆ/ՑԻ, ՍԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ ՄԱՀՏԵՍԻ
ԿԻՐՂՈՒՆ, ԹՎ [] ԻՆ ՌՃԶԶ. (1737),
ՆՈՅ [ԵՄ] ՊԵՐԻ Բ. (2):

աղ. 27, Գկ. 240

Խոտանան գյուղը Սյունյաց աշխարհի
Բաղք-Աճանան գավառում է, Կապանից 12
կմ հյուսիս-արևմուտք: Հիշյալ գյուղից էր
սերում Մովսես Տաթևացի կամ Խոտանան-
ցի շինարար կաթողիկոսը: Գյուղում ընդ-
րինակվել են ձեռագրերը Ս. Աստվածածին

⁵⁴⁵ Տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 346:

11 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

եկեղեցում գրվել են Ավետարան ու Կանո-
նագիրք⁵⁴⁶:

261. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածէ, գիրը՝
հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՄԵՏԱՊԱՆ ՏՐՊՈՂՄԱՆ ՍԻՇՅՈՅՈՐ ՎԱՇԵՑԻ
ՌՃԶԶԹԻ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ՊՈՂՈՍԻՆ
ՍԻՇՅՈՅՈՅ, ՈՐ ՎԱԽՃ [Ա.] ՆԵՑԱԻ/
ՌՃԶԶ. (1737) ԹՎԻՆ:
աղ. 27, Գկ. 241

262. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցածէ, գիրը՝ արևմտյան նիստին, 5 տող.

[Ա.] ՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԷՐԷ/ՎԱՆՑԻ ԵՐԵՄԻԱ
ԱԲԱ/ ՄԻԱԲԱՆԱԿ ՊԱՐՈՆՏ [Է] ԲԻՆ, ՈՐ/
ՎԱՂԶ [Ա.] ՆԵՑԱ [Ի] ՌՃԶԶ. (1737)
ԹՎԻՆ:
աղ. 26, Գկ. 242

Երեւանցի Երեմիա պարոնտերը տապա-
նագրում հիշատակվում է նաև «աբա միա-
բնակ»: Աբբա (հուն. abba - հայր) էին կոչ-
վում կաթողիկ եկեղեցու վանահայրերը⁵⁴⁷,
իսկ «միաբնակ»-ը բնորոշում է Երեմիայի՝
հայոց եկեղեցուն հատուկ Քրիստոսի մեջ մի
բնության դավանումը⁵⁴⁸, այսինքն՝ աբբան
այստեղ զուտ «հայր, վանահայր» իմաստն
ունի:

⁵⁴⁶ Նույնի հ. 2, էջ 788:

⁵⁴⁷ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ
1: Տե՛ս նաև Կր. Անտոնյան, Հայերեն արմատական
բառարան, հ. Ա., Երևան, 1971, էջ 73 (այսուհետ՝
Հայերեն արմատական բառարան):

⁵⁴⁸ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. երրորդ, էջ
321:

263. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, Հակոբը վերոնշյալ տեղավայրերից ստույգ քարի վերին հատվածում ունի զարդանախշ, գիրը՝ 12 տող.

ԹԵՔԻՐՏ/ԱՂՅԻ/ ՏԱՊԱՆՍ ԱՅՍ ԶՈՐ ՏԵ/ ՍԱՆԷՔ, ԲՈՒՆ ԹԵՔԻՐ/ՏԱՂՅԻ ԻՄԱՑԷՔ, ՆՈՐԸՆԾԱ/ ՏՐ ԲԱՐՍԵՂՍ ՅԻՇԷՔ, ՀՈ/ԳՈՅ ԶՀԱՅՐ ՄԵՂԱՅՆ Ա/ՍԷՔ, ՍԱ ՎԱՂԱՅՆԻ ԸՍՏ/ ԻՒՐ ՈՒԽՏԻ ՔԱՀԱՆՈՒ/ Թ [ԵԱՄ] Բ ԿԵ [ՆԱ] Ց ԶՐԱԽԻ ԷՐ ԹՎ [Ի] Ն/ ՌՃՁԶ. (1737) Ի ԵԻ Ի ՄՈՒՏՆ/ ՅՈՒՆՎԱՐԻ:

աղ. 27, Գկ. 243

Տեր Բարսեղը բուն Թեքիրտաղցի է: Հիշյալ տեղանվանը վերը անդրադարձանք:

264. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԵՏՄԱՆ: ՀԱՐԲԵՑԻՏԻՆԱՑ ՈՒ յԱԿՈԲԻՆ: Թ. ԻՆՈՒ ՃԶԶԻՆ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՄԲԵՑԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ՅԱԿՈԲԻՆ, ԹՎԻՆ Ռ/ՃԶԶ. (1737) ԻՆ:

աղ. 27, Գկ. 244

Շամբ անունով մի քանի բնակավայր է հիշատակվում տեղանունների բառարանում. մեկը ավան է Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Նախճավան գավառում, մյուսը գյուղ է Սիսիանի շրջանում, որ ապաբնակեցվել է նախորդ դարի 30-ական թթ. վերջերին: Շամբ գյուղ հիշատակվում է նաև Պարսկահայաստանում, Մակուի գավառում, որ նույն Դարաշամբն է⁵⁴⁹: Այդուհանդերձ, զգուշացնելով, թե տիրացու

⁵⁴⁹ Տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 66:

265. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող.

* ՀԵՂԵՄԱՄԻՆ ՅԱՅՍԸՄ
* ՀԵՂԵՄԻՆ: ՈՒՇԵՆԶԵԱ
* ՀԱՐԲԵՑԻՆ: ՈՒՇԵՆԶԵԱ
* ՀԵՂԵՄԱՄԻՆ: ՈՒՇԵՆԶԵԱ
* ՀԱՐԲԵՑԻՆ: ՈՒՇԵՆԶԵԱ

ՀԵՂԵՄԱՄԻՆ: ՅԱՅՍԸՄ
ՏԵՄԲԵՑԻՆ: ՍԵՄԵՆԶԵԱ
ՀԱՐԲԵՑԻՆ: ՈՒՇԵՆԶԵԱ
ԻՆՈՒՇԵՑԻՆ: ՈՒՇԵՆԶԵԱ
ՈՒՇԵՑԻՆ: ՈՒՇԵՆԶԵԱ

ԵԴԱԻ ՄԱՐՄԻՆ ՅԱՅՍԸՄ ՇԻՐՄԻ, ԸՍՏԵՓԱՆՆՈՍ/ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ, ՈՐ Է ՏԵՂԵԱԻ ՏԵՄԲԵՑԻՆ, ԱՇԱԿԵ [ԲՏԵ] ԱԼ/ ԱՌԸՆ ՄԵԾԻ, ՈՐ ՄԱԿԱՆՈՒԱՄԲ ՀԱՅՐ ՄԲ ԿՈՅԻ, ԼՔԵԱԼ/ ԵԹՈՂ ԶԿԵԱՆՍ ԱՇԽԱՐՀԻ, Ի Ռ. (1000) ԵԻ Ճ. (100) ԱՄԻ, Ձ. (80) ԵԻ Ձ. (6) (1737) ԵԻ ԱՅՍ ԵԻ/ ՈՅՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ, ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ, ՁԻ Ձ [Ե] Ձ ՔՍ ՈՂՈՐՄ [Ե] ՍՑ [Ի]:

266. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող

ԱՅՍԵՏՄԱՆ ՂԱՓ ԱՆՑԻԳԵՂԵՆ ՄԱԼԵԻՑԻ ՅԱԿՈ
ԲՈՒՇԻՆ: ՍԻՐԱՅԻ ԱՌԱՔԵԼԻՆ: ԹՎ. ԻՆ ՃԶԶ Է Ի
ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ Բ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ, ԳԵՂԵՆ ՄԱԼԵԻՑԻ ՅԱԿՈ/ԲԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ԱՌԱՔԵԼԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԶԶ. (1738) Ի/ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ Բ. (2):

աղ. 27, Գկ. 245

Մալեվ (Մալաև, Մալավրան, Մալեք, Մալե Ներքին և այլն) գյուղը Մեղրու տարածաշրջանում է՝ Մալե գետի վերնաբաժանում: Միավորված է Ալգարա գյուղին և նրա մի թաղամասն է: 1781 թ. հարկին և նրա մի թաղամասն է: 1781 թ. հարկացուցակի համաձայն՝ Տաթևի վանքին տվել է 5600 դահեկան պտղի հարկ⁵⁵⁰:

⁵⁵⁰ Նույնի հ. 3, էջ 641:

267. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ ՈՒՇԵՑԻՆ
[ՁԻՎԵՐ ԶԱՆԻՆՆԱԶԵ ԹՎ. ԻՆ ՃԶԶ Է Ի
ԿՈՅԻ]

ԱՅՍ Է Տ [ԱՊԱՆ] ՄԱՂԱՔՈՒՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ... ԴԵՐ/ՁԻ ՎԵԼԻՋԱՆԻՆ, ՌՃԶԶ. (1738) ԹՎԻՆ ԵԻ ԴԵՐՁԻ ԵԻ/ Կ [Ա.] Թ [ՈՒ] Ղ [Ի] ԿՈՍԻ:

աղ. 27, Գկ. 246

Առաջին տողում քարը տեղ - տեղ կոտրված է, որի արդյունքում վնասվել է արձանագրությունը: Դերձին հավանաբար դերձակն է, որ հանդիպում է նաև դերձիկ ձևով: Հնարավոր է, որ դերձի վերջանի որդի Մաղաքը եղել է կաթողիկոսի դերձակը:

«Մաղաք» (Մաղաքիա) արական անձնանունը ծագում է եբրայերենից և նշանակում է «հրեշտակ»: Մեղանում գործածվում է սկսած ԺԳ. դարից⁵⁵¹, իսկ «Վելիջան» դարձյալ արական անձնանունը ծագում է արաբերեն veli «տեր, պաշտպան, սուրբ» և պարսկերեն jan բառերից և հիշատակված է ԺԵ. դարից⁵⁵²:

268. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ ԳԵՂԵՆ
ՄԱԼԵԻՑԻ ՅԱԿՈ/ԲԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՑՈՒ
ԱՌԱՔԵԼԻՆ: ԹՎ. ԻՆ ՃԶԶ Է Ի
ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ Բ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԻՐԱԿԱՆՑԻ ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԿԱՎԱԿԻՆ, ՈՐ Է ԸՍՊԱՍԱ [Ի] ՈՐ ՄԱՀՏԵՍԻ ՍԱՔԱՐԻՆ ԵԻ ԱՇԱԿԵՐՏ

⁵⁵¹ Անձնանունների բառարան, հ. Գ., էջ 172:

⁵⁵² Նույնի հ. Ե., էջ 119:

ԴԱՆԻԷԼ/ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, Ի ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅԿԱՍԵՌԻՆ ՌՃԶԶ. (1738) ԻՆ:

Համաձայն տապանագրի՝ Գրիգոր սարկավազը մահտեսի Սաքարի սպասավորն է և Դանիել վարդապետի աշակերտը, տիրացուն, մոնթը: Նա ծագումով Շիրակից է. այս անունով գյուղաքաղաք է հիշատակվում Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառում, որ նույն Երազգավորն է⁵⁵³: Հիշատակվում է նաև Շիրակական գյուղ Անիի շրջանում, որն ապաբնակեցվել է 1970-ական թթ.՝ Ախուրյանի ջրամբարի կառուցման պատճառով: Դրանից հետո 1976 թ. Շիրակական անվամբ գյուղ է հիմնադրվել Մարալիկ քաղաքից 15 կմ հյուսիս-արևմուտք⁵⁵⁴:

269. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ արևելյան նիստին, 4 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ
ՄԱԼԵԻՑԻ ՅԱԿՈ/ԲԻ ՈՐԴԻ
ՏԻՐԱՑՈՒ ԱՌԱՔԵԼԻՆ:
ԹՎ. ԻՆ ՃԶԶ Է Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԲ/ ԷՋՄԻԱՇՆԱ ԳՈՐԾԱ/ ԿԱԼ ՄԱՀՏԵՍԻ ՍԱՔԱՐԻՆ, ՌՃԶԶ (1738) ԹՎ [ԻՆ]:

աղ. 27, Գկ. 247

«Սաքար» անձնանունը թերևս «Սաֆար» անվան հնչյունափոխված ձևն է, որն արաբերեն Safar անձնանունից է և նշանակում է «ճամփորդություն»: Հանդիպում է նաև «Սէֆէր», «Սաքար» և այլն⁵⁵⁵: Ըստ տապանագրի՝ Սաքարը Ս. Էջմիածնի գործակալն է, այսինքն՝ հոգևոր գործերի վարիչը թեմի որևէ մասում՝ առաջնորդի իշխանության տակ⁵⁵⁶: Նրանց պար-

⁵⁵³ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 133:

⁵⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 131:

⁵⁵⁵ Անձնանունների բառարան, հ. Գ., Երևան, 1948, էջ 469:

⁵⁵⁶ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 463:

տականությունների մեջ էին մտնում մշակ-
ների վարձմանն ու այգիների մշակմանը
հետևելը, ինչպես նաև գյուղերից հարկերն
ստանալն ու էջմիածին տեղափոխելը⁵⁵⁷։
Մահտեսի Սաքարը հիշատակվում է նախորդ
տապանագրում։

270. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, երիզված զարդանախշերով, գիրը՝
հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՍ ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԱՆ
ԵՆ ԿԵՆՏՐԱԿ ԵՏԻՆՆԵՐԻ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԱՍՍԵՎԵՐԵՆԻՍԻՍՏՆԵՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՐԻՇԵՎՍԻՍՏՆԵՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ

ԱՅՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒՆ ԾԵՐ ԴՈՒՆԻ
ԴԱՆԻՔԼ ԴԱՐԴԱՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՈՐ ԵՐ
ԺԱՄԱՍՍԻՍ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, Ի ԾԵ/
ՐՈՒԹԵ ԱՆՆՆԱՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՌՃՁԸ.
(1739):

աղ. 27, նկ. 248

271. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 10 տող.

ԱՅՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒՆ ԾԵՐ ԴՈՒՆԻ
ԴԱՆԻՔԼ ԴԱՐԴԱՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՈՐ ԵՐ
ԺԱՄԱՍՍԻՍ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, Ի ԾԵ/
ՐՈՒԹԵ ԱՆՆՆԱՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՌՃՁԸ.
(1739):

ԱՅՍ / ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒՆ ԾԵՐ ԴՈՒՆԻ
ԴԱՆԻՔԼ ԴԱՐԴԱՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՈՐ ԵՐ
ԺԱՄԱՍՍԻՍ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, Ի ԾԵ/
ՐՈՒԹԵ ԱՆՆՆԱՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՌՃՁԸ.
(1740)

աղ. 27, նկ. 249

«Պօղոսյան»-ը հավանաբար տոհմա-
նուն է։ Ննջեցյալն արաբկիրցի է։ Արաբ-
կիր քաղաքը, որ գտնվում է Փոքր Հայքի
երկրորդ Հայք պրովինցիայում, հիմնա-

⁵⁵⁷ Վ. Ա. Գիլյան, Էջմիածնի վանական տնտեսու-
թյունը 19-րդ դարի սկզբին, էջ 167:

ղրվել է Վասպուրականի վերջին թագավոր
Սենեքերիմ Արծրունու կողմից 1021 թ.,
Արաբրակնուհա հռոմեական բերդաքաղաքի
մոտ, որից էլ հավանաբար ստացել է
անունը։ Ունեցել է 7 հայկական եկեղեցի,
սրբավայրեր ու մատուռներ, իսկ միջին
դարերում զարգացած է եղել զբոսայգի
արվեստը. այստեղ գրված հայերեն ամենա-
հին ձեռագիրը թվագրվում է ժ.ե. դարով։
Մեծ եղեռնի կոտորածներից մազապուրծ
եղած արաբկիրցիները 1925 թ. Երևանի մոտ
հիմնադրում են Նոր Արաբկիր ավանը⁵⁵⁸:

272. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 9 տող.

ԱՅՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒՆ ԾԵՐ ԴՈՒՆԻ
ԴԱՆԻՔԼ ԴԱՐԴԱՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՈՐ ԵՐ
ԺԱՄԱՍՍԻՍ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, Ի ԾԵ/
ՐՈՒԹԵ ԱՆՆՆԱՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՌՃՁԸ.
(1740)

ԱՅՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒՆ ԾԵՐ ԴՈՒՆԻ
ԴԱՆԻՔԼ ԴԱՐԴԱՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՈՐ ԵՐ
ԺԱՄԱՍՍԻՍ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, Ի ԾԵ/
ՐՈՒԹԵ ԱՆՆՆԱՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՌՃՁԸ.
(1740) ԹՎԻՆ / ՀՈԳԻՈՅՆ:

աղ. 28, նկ. 250

Տապանագրում Ստեփանոս «ծերու-
նազարդ» վարդապետը հիշվում է իբրև
ղալայճի. բառը թուրքերեն փոխառու-
թյուն է, որ նշանակում է արհեստավոր, որ
ամաններ է կլայելում՝ անագում։ Վանի
բարբառում հիշյալ եզրույթը գործածվել է
պարզապես «կլայելի» ձևով⁵⁵⁹։ «Ձատա»
եզրույթի իմաստը մեզ անհասկանալի է
մնում։

273. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև,
կենտրոնում վարդապետական գավազանն
է, գիրը՝ 6 տող.

⁵⁵⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 376:

⁵⁵⁹ Վ. Ա. Գիլյան, Թուրքերեն փոխառեալ բառեր
հայերենի մեջ, էջ 157: Տե՛ս նաև Միգին հայերենի
բառարան, էջ 452:

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՍ ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԱՆ
ԵՆ ԿԵՆՏՐԱԿ ԵՏԻՆՆԵՐԻ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԱՍՍԵՎԵՐԵՆԻՍԻՍՏՆԵՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՐԻՇԵՎՍԻՍՏՆԵՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ

ԱՅՍ ԵՍ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՍ ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԱՆ
ԵՆ ԿԵՆՏՐԱԿ ԵՏԻՆՆԵՐԻ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԱՍՍԵՎԵՐԵՆԻՍԻՍՏՆԵՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ
(1740) ԹՎԻՆ:
աղ. 28, նկ. 251

274. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒՆ ԾԵՐ ԴՈՒՆԻ
ԴԱՆԻՔԼ ԴԱՐԴԱՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՈՐ ԵՐ
ԺԱՄԱՍՍԻՍ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, Ի ԾԵ/
ՐՈՒԹԵ ԱՆՆՆԱՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՌՃՁԸ.
(1741)

ԱՅՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒՆ ԾԵՐ ԴՈՒՆԻ
ԴԱՆԻՔԼ ԴԱՐԴԱՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՈՐ ԵՐ
ԺԱՄԱՍՍԻՍ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ, Ի ԾԵ/
ՐՈՒԹԵ ԱՆՆՆԱՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ, ՌՃՁԸ.
(1741) ԵՂԻ ԵՒ
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ ԱՄՍՈՑ ՄԵԿԻՆ:

աղ. 28, նկ. 252

Տապանագրում Մկրտիչ վարդապետ
Ղափանցին հիշատակվում է իբրև Մայր
Աթոռի «քարվանքաչի», որը թուրքե-
րենից և պարսկերենից փոխառյալ բառ է և
նշանակում է քարավանապետ, քարավանի
վերատեսուչ⁵⁶⁰:

Քարավանները (կարավան) ուղևորների
խմբեր էին, որ գրաստներով միասին
ճանապարհ էին գնում։ Դրանցով էին պա-
մանավորված միջնադարում բավականին
տարածված քարավանատների (քարվան-
սարա, հյուրանոց-հյուրատուն, պանդոկ)
գոյությունը, որոնք հիմնականում կառուց-
վում էին առևտրային տարանցիկ ճանա-
պարհներին (Արուճ, Թալին, Սելիմ և
այլն)⁵⁶¹։ Ենթադրելի է, որ ժ.Ը. դ. Մայրա-

⁵⁶⁰ Վր. Աճառյան, Թուրքերեն փոխառեալ բառեր
հայերենի մեջ, էջ 359: Տե՛ս նաև Վ. Գրիգորյան,
Էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցակ-
ներ (1801 թ.), էջ 239:

⁵⁶¹ Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատների
վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Վ. Գրիգորյան,
Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատները

վանքի բարեկարգման և նորոգչական
աշխատանքների հետ մեկտեղ աճել է այցե-
լու-ուխտավորների թիվը, որոնց վանքը
պետք է ապահովեր գիշերելու, սնվելու և
շատ ուրիշ միջոցներով։ Ըստ էության, Ղա-
զար Զահեցին Մայր տաճարի հարևանու-
թյամբ 1750 թ. «Ղազարապատ» հյուրա-
նոցը կառուցելիս հենց հիշյալ հանգա-
մանքն է նկատի ունեցել։ Մկրտիչ վարդա-
պետի տապանագրում «Սրբոյ գահիս քար-
վանքաչի» բնորոշումը կարելի է բացատրել
հենց հիշյալ մոտեցմամբ, ըստ որի՝ նա
ստանձնել է Մայր Աթոռի ուխտավոր խմբե-
րի առաջնորդի, վերատեսուչի պաշտոնը։ ԿԴ
«Միաբանից դափթար»-ում բազմիցս հի-
շատակվում է նաև «քարվանքաչի» պաշ-
տոնը, օրինակ՝ Առաքելը, որին տրվել է.
«Ա. (1) գլխակ հասարակ աբա, արխալ[ու]ղ,
շապիկ և ոտաց շոր, ի նոյ[ն]մբերի Ա. (1)»⁵⁶²:

275. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, այս և կից տապանաքարերի վրա
ղրված է մեկ այլ տապանաքար, գիրը՝ 2
տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՍ ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԱՆ
ԵՆ ԿԵՆՏՐԱԿ ԵՏԻՆՆԵՐԻ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԱՍՍԵՎԵՐԵՆԻՍԻՍՏՆԵՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ

ԱՅՍ ԵՍ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՍ ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԱՆ
ԵՆ ԿԵՆՏՐԱԿ ԵՏԻՆՆԵՐԻ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ
(1743) ԹՎԻՆ:

աղ. 28, նկ. 254

Արձանագրության սկզբնամասը եղծված
է և կապակից իմաստ չի արտահայտում։

276. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՍ ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԱՆ
ԵՆ ԿԵՆՏՐԱԿ ԵՏԻՆՆԵՐԻ ՄԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԱՍՍԵՎԵՐԵՆԻՍԻՍՏՆԵՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ

ու կամուրջները, Երևան, 1960: Տե՛ս նաև Վ. Գրի-
գորյան, Դիտարկումներ միջնադարյան Հա-
յաստանի հյուրանոց - հյուրատների և դրանց վի-
մագրերի շուրջ, «Էջմիածին», 2010, ժ., էջ 129-133:

⁵⁶² ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 78:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/Ն ԼՈՒՍԱՐԱՐ/ ՏՐ
ԲԱՐՍԵՂԻՆ/ ՌՃՂԳ. (1744) ԹՎԻՆ:
ադ. 28, նկ. 255

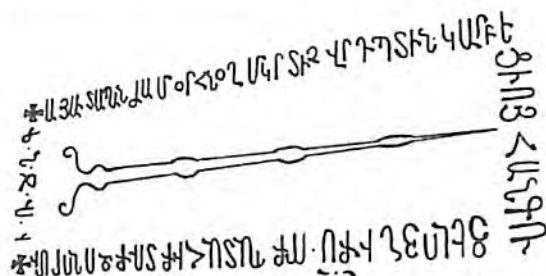
277. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ՅԱՆՏԱՊԱՆԵՐՔՆԿԱՑԻՒԱԶ ԱՏՈՐՃԱՄԱՐՏԱ
ԿՐԵՎԻՆ ԵՆ ՌՅՈՒԳՆԵՐԱԽՏԱՄԱՐՏԱԿՐԵՎԱՐՏԱ
ԳԱՀԻՍ ԲԱՐՍԵՂԻՆԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱ
ՌՃՂԳ ԵՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՐՁՆԿԱՑԻ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՃՇՄԱՐՏԱ/ԿՐՕՆ
Վ ԱՐԴ ՈՐ ԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱ
ՅՈՒԳՆԵՐԱԽՏ ՄԻԱԲԱՆ ԳՈՒՈՎ ՄԵՅ/
ԳԱՀԻՍ, ԲԱՐՍԵՂԻՆ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՓՈԽԻ Ի
ՏՐ Ի ԹՎԻՆ/ ՌՃՂԳ. (1744) ԻՆ:
ադ. 28, նկ. 256

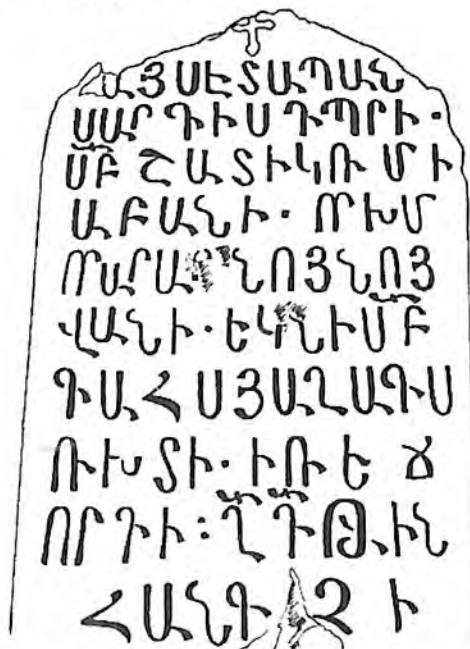
Խաչատուր «ճշմարտակրոն» վարդապետը ծագումով Երզնկայից է, որը քաղաք է Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի նահանգի համանուն գավառում: Տարբեր ժամանակներում հիշատակվել է իբրև բերդաքաղաք, քաղաք կամ ավան: Վաղագույն հիշատակությունները մ.թ.ա. Ը. դարի սեպագրերում են: Քաղաքը զարգացում է ապրել Դ. դարից՝ պայմանավորված բրիտանոնությունից ընդունմամբ: Միջնադարում այն քանիցս ավերածությունների է ենթարկվել թաթար – մոնղոլների, ապա Լենկ – Թեմուրի հրոսակների կողմից: Երզնկան հայտնի է իբրև նշանավոր գրչության կենտրոն. ԺԳ-ԺԷ. դդ. այստեղ ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Ներկայումս Երզնկան թուրքական նահանգի (վիլայեթի) կենտրոն է⁵⁶³:

278. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, կենտրոնում վարդապետական
գավազանն է, միատող արձանագրությունը
բոլորում է տապանաքարը.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԺԱՄՕՐՀՆՈՂ ՄԿՐՏԻՉ
Վ ԱՐԴ ՈՐ ԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱ
ՅՈՒԳՆԵՐԱԽՏ ԻՔՍ, ՈՐՔ ՊԱՏԱՀԻՔ
ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ, Ի ՌՃՂԳ. (1744)⁵⁶⁴:
ադ. 28, նկ. 257

279. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ 10 տող.

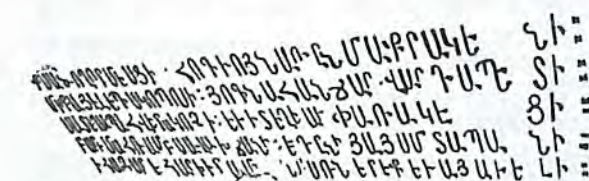
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ՍԱՐԳԻՍ ԴՊՐԻ/ՄԲ
ՇԱՏԻԿՈՒ ՄԻ/ԱԲԱՆԻ, ՈՐ
ԽՄ/ՈՐԱՐԱ ՐԴ ՆՈՅՆՈՅ/ ՎԱՆԻ, ԵԿՆ
Ի ՄԲ/ ԳԱՀՍ ՅԱՂԱԳՍ/ ՈՒԽՏԻ, Ի Ռ.
(1000), ԵԻ Ճ. (100)/ ՈՐԴԻ ՂԴ. (94)
ԹՎԻՆ (1745)/ ՀԱՆԳՉԻ:
ադ. 28, նկ. 253

Սարգիս գլխավոր հիշատակվում է իբրև
միաբան և խմորարար (խմորչի) Ս. Շատիկա
վանքի, որը ուխտի էր եկել Սուրբ Գազ,
այսինքն՝ Ս. Էջմիածին: Շատիկա վանքը
(Շատանյա, Շաղբ, Շաթինաց, Շատինու,

Շատիկա անապատ և այլն) գտնվում է ՀՀ
Վայոց ձորի մարզում՝ Շատին գյուղից մոտ
4 կմ արևելք: Այն հնում մտել է Մեծ Հայքի
Սյունյաց աշխարհի Վայոց ձոր գավառի
մեջ: Սյունյաց նշանավոր ու երկարատև
կյանք ունեցող վանքերից է և եղել է
գրչության կենտրոն: Դեռևս ԺԷ. դ. վանքն
ունեցել է 90 հոգուց բաղկացած միաբանու-
թյուն, որոնց օժանդակությամբ Սարգիս
առաջնորդը Եղեգիս գետի վրա կառուցել
է մի գեղեցիկ կամուրջ, որը կոչվել է Ծա-
տուրի կամուրջ (ըստ Ս. Բարխուդարյանի
հաղորդման՝ այժմ մնում է միայն աջափնյա
խելը)⁵⁶⁵:

Վկայակոչվող տապանագիրը Շատիկա
վանքի հետագա դարերի պատմության
կարևոր մի վկայագիր է, որով փաստ-
վում է այն, որ վանքը միաբանություն է
ունեցել նաև ԺԸ. դարի կեսերին. այստեղ
զարգացած է եղել նաև վանական տնտե-
սությունը, ինչի մասին է վկայում ննջեց-
յալի՝ տապանագրում իբրև վանքի խմո-
րար (խմորչի) հիշատակումը:

280. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, վրան պատկերված է եպիսկո-
պոսական գավազան, գիրը՝ հարավային
նիստին, 5 տող.

ՔՍ ԱՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ ՀՈԳԻՈՅՆ ԱՌԸՆ
ՄԱՔՐԱԿԵՆԻ/ ՄԻՔԱՅԵԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՅՈԳՆԱՀԱՆՃԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ՍԱ
ՏԵՂԱՊԱՀ ՎԵՐԱԿՈՉԻ ԵԻ Ի ՏԵՂԵԱԻ
ՓԱՌԱԿԵՑԻ/ ԲԱՐԻ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՍԱ
ՎԱԽՃԱՆԻ ԵԻ ԴԸՆԻ ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ/ Ի
ՀԱՉԱՐ ԵԻ ՀԱՐԻՐ ԱՄԻ ԻՆԸՍՈՒՆ
ԵՐԵՔ ԵԻ Ա. (1) ՅԱԻԵԼԻ (1745):
ադ. 28, նկ. 258

⁵⁶⁵ ԳՅԿ, պրակ III, էջ 155-156: Մոր. Մեյիթ-Բախչյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, էջ 321:

Կաթողիկոսական տեղապահ Միքայել
եպիսկոպոսը ծագումով Փառակա գյու-
ղից է: Այն նախկինում մտել է Մեծ Հայքի
Վասպուրական աշխարհի Գողթն գա-
վառի մեջ: Փառական հնագույն բնակա-
վայր է: Ուսումնասիրողներից Գ. Աբգար-
յանն անունը ծագած է համարում «Պա-
ռական» բառից, որ նշանակում է «որսի
շուն»: Հայտնի են Փառակա Ձորո վանքը՝
Ս. Գևորգ Անապատով, Ս. Նշան, Ս. Հակոբ,
Ս. Շմավոն, Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները,
որոնց մեծ մասն այժմ ավերակ է: Եղել է
նաև գրչության կենտրոն⁵⁶⁶:

281. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԴԱՆԲԱՐԱՆԻ/ ՏՐ
ՅԱՐՈՒԹԻ ԻՆ ՀԱԲԵՂԱՅԻ/ ՌՐ
ՈՐ Է ՔՎԵՐ ՈՐԴԻ ԵՂ ԻՆ ԱՉԱՐ
Վ ԱՐԴ ՈՐ ԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱ
ՌՃՂԳ ԵՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՆԲԱՐԱՆԻ/ ՏՐ
ՅԱՐՈՒԹԻ ԻՆ ՀԱԲԵՂԱՅԻ/ ՌՐ
ՈՐ Է ՔՎԵՐ ՈՐԴԻ ԵՂ ԻՆ ԱՉԱՐ
Վ ԱՐԴ ՈՐ ԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱ
ՌՃՂԳ ԵՆ
ադ. 28, նկ. 259

282. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող,
առաջին տողի սկզբում և վերջում թռչուն-
ներ են պատկերված.

ԵՄԱՆԻՆ ԻԳՈՐՍ ԸՆԿՐԿԵՍՑԻ ԱՉԱՐ ԱՅՍ ՆՇԱՆ ԵՄ
ԿՅԱՆԻՆՈՐԸՄԻՏ ՀԵՂԱԿՈՐԻ ԵՂԻՍԿՈՊՈՍ ՅԱ
ԹԵՑԻՆՈՅ ՆՈՐԵՆՅՈՇՅԱ ԿՉԻՆՆԻ ԱՐԱՌՈՒԱԿԵ
ԵՔԱՄԱՆՈՐ ՀՆԴԻԴԻ ԴՈՐՔ ԶՈՂՈՐՄԻ ԱՆԵՉԵՉՈՐՄԵՑԻ
ԹՎԻՆ ԵՆ

ԱՆԻՆԻ Ի ԳՈՒՐՍ ԸՆԿՐԿԵՍՑԻ,
ԱՐՁԱՆՍ ԱՅՍ ՆՇԱՆ/ Կ ԱՆԻ ԿՆԻ,
ԽՈՆԱՐՀ ԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱՐՏԱ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՅԱՄԹԵՑԻ, ՈՐՈՅ
ԱՆՈՒՆՆ ՅՈՀԱՆ ԿՈՉԻ, ԷՐ ԱՌՈՒԱԿԱԼ
ՄԲ/ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԴՈՒՔ

⁵⁶⁶ Տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 236-237:

⁵⁶³ Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 235-236:

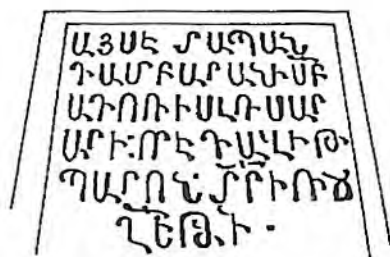
⁵⁶⁴ Ա. Ասարյան, Կարթի..., էջ 102:

ԶՈՂՈՐՄԻ, ԱԾ ԵՒ ԶԵԶ ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ/
ԹՎԻՆ ՌՃՂԵ. (1746):

աղ. 29, ցկ. 260

Տապանագրում հիշատակված է Ս. էջ-միածնի աթոռակալ Յոհան եպիսկոպոս Ամթեցին: Նա բնորոշվում է իբրև «խոնարհամիտ, հեղափոխի» անձնավորություն:

283. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն-նաձև, գիրը՝ 6 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՄԲ/
ԱԴՈՒԻՍ ԼՈՒՍԱՐ/ԱՐԻ, ՈՐ Է ԴԱՎԻԹ/
ՊԱՐՈՆՏ Է՛] ԲԻ, ՌՃ/ՂԵ. (1746) ԹՎԻՆ:

աղ. 29, ցկ. 261

Տապանագրում ևս նշեցյալը հիշատակվում է և՛ պարոնտեր, և՛ Ս. Աթոռի լուսարար: Այսօրինակ վկայությունները փաստում են պարոնտերների՝ նաև հոգևոր ծառայության մեջ լինելու հանգամանքը:

284. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական գավազան է, միատող արձանագրությունը երկզում է քարի երեք կողմը:

ՌԻՍ ՄԻՍՄԵՐԻՆ ՄԱԲՐՎԵՐԻՆ ՏԻՄԵԼՔՈՆ ՀՈԳՆԱՀԱՆՃԱՐ

ՎԱՐՆԱՅՈՒՄՈՍՎ ՎՈՐՎՈՒՆ ՏՈՄ ՎԵՐԵՊՅՈՒՄ ԴՈՎԱՅ

ՌԻՆԻՍ ԱՌԻՍ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՔՈՒՐ
Վ [Ա.] ԲԻ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ, ՏՆ ՄԵԼՔՈՆ
ՀՈԳՆԱՀԱՆՃԱՐ ԵՊ [Ի] ՍԿՈՊՈՍԻ,
ԳՈԼՈՎ ՏԵՂԵԱԻ ԿԱՖԱՅԵՑԻ, ԱՍՏ
ՎԱԽՃԱՆԻ Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ
ՌՃՂԵ. (1746) [Թ] ՈՒԻՆ:

աղ. 29, ցկ. 262

285. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն-նաձև, գիրը՝ 3 տող:

ԱՅՍԻՆ ՏԱՊԱՆ. ՂԱՓ ԱՆՑԻ ԳԵՂՆ ՌԵ
ՄԵՆ՝ ԿԱՐԴ՝ ՑԻ՝ ԱՆՏԵՍԻ՝ ՕՍԵՓԻՆ
ԹՎ. ՌՃՂԵ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ ԳԵՂՆ, ՈՐ Է/
ՄԵՐ ԿԱՐԴՑԻ, ՄԱՀՏԵՍԻ ՕՍԵՓԻՆ/
ԹՎ [Ի] Ն ՌՃՂԵ. (1746):

աղ. 29, ցկ. 263

Մահտեսի Օսեփը Կապանի Մեծ Կարդ գյուղից է, որն առավել հայտնի է Գյարդ, Կարդ, Կարթի, Քարթա և այլ անուններով: Մեծ Կարդը հավանաբար Վերին Գյարդն է, որի ավերակները պահպանվել են մինչև այժմ: Ունի ժէ. դարի թաղակապ եկեղեցի, որի բեմի տակից հանքային ջուր է բխում⁵⁶⁷:

286. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող:

ՎԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԼԱՋՐՎԱՆՑԻ ԵՅՈՒՇՈՒ ՄԲ ՍԱՐԳՍԻ
Վ ԱՌԱՋՆՈՐԻ ԱՐՏԻՐՈՍ ՎԵՐԵՐՑԻ՝ ՈՐՈՅ ՎԱՅԱՆՆԵ Ի
ՎԻՆ ՌՃՂԵ ԹՎ. :

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԼԱՋՐՎԱՆՑԻ ԵՒ ՅՈՒՇՈՒ
ՄԲ ՍԱՐԳՍԻ/ ԱՌԱՋՆՈՐԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ
Վ [Ա.] ԲԻ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐՈՅ
ՎԱՂՃԱՆՆ Է/ Ի ՌՃՂԵ. (1746) ԹՎԻՆ:

աղ. 29, ցկ. 264

Տապանագրում հիշատակված Լազր-վանցի (Նազրվանցի) (Արագածոտնի մարզ, գյուղ Ղազարավան) Մարտիրոս վարդապետն Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի առաջնորդներից է: Այս վանքը եղել է միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր ու մշակութային նշանավոր կենտրոններից մեկը, որտեղ 1654-1662 թթ. վանահայր էր Ոսկան Երևանցին, որն ըստ Օրմանյանի՝ «Ուշիի Ս. Սարգիս վանքին նորոգութեան ձեռնարկեց, պարիսպն ու սենեակները շինեց, բայց եկեղեցին աւարտելու չհասաւ»⁵⁶⁸: Վանքը հարուստ է վիմագրերով⁵⁶⁹, որոնց մեծ մասն

⁵⁶⁷ Նույնի հ. 1, էջ 882:

⁵⁶⁸ Մադարիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 2898:

⁵⁶⁹ Նախքան պեղումներն Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմագրերին անդրադարձել է վիմագրագետ Ռ. Գասպարյանը, որը նախկինում հրատարակված

ի հայտ են եկել 1999-2000 թթ. կատարված հնագիտական պեղումների ընթացքում: Ուսումնասիրողներից Ա. Քալանթարյանն ու Յ. Բաբայանն այս հոգևոր կենտրոնի վիմագրերն ընդգրկող մի հոգևածում վանքի վերջին առաջնորդներից հիշատակում են Սարգիս վարդապետ Ղազարավանցուն (Ղազարավան-Նազրվան գյուղից), որի տապանաքարին հետևյալ արձանագրությունն է. «Այս է տապան Սարգիս վարդապետ Ղազարավան [ա] նցի, որ վաղջա- /նեցաւ ՌՃԿԻ. (1715)/ թվին»⁵⁷⁰:

Մարտիրոս վարդապետը կյանքից հեռացել է ՌՃՂԵ. (1746) թվականին՝ Սարգիս վարդապետի մահից շուրջ երեք տասնամյակ անց, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ շնորհիվ այս տապանագրի՝ Ուշիի Ս. Սարգիս վանքը գործել է մինչ ժԸ. դ. երկրորդ կեսը ներառյալ, իսկ այն հանգամանքը, որ Մարտիրոսը թաղված է Վաղարշապատում, կարող է բացատրվել նրանով, որ վերջինս հավանաբար եղել է նշանավոր անձ, ունեցել է մշտական կապեր Մայրավանքի հետ և պատիվ ունեցել թաղվելու Մայր տաճարի միաբանական գերեզմանատանը, կամ նրա աթոռակալության տարիներին Ուշիում դադարել է վանական կյանքը, և Մարտիրոսը տեղափոխվել է Վաղարշապատ:

287. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող:

ՎԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԼԱՋՐՎԱՆՑԻ ԵՅՈՒՇՈՒ ՄԲ ՍԱՐԳՍԻ

ԱՅՍ Է Տ [Ա.] ՊԱՆ ՏՐ
ՅԱՐ [Ո] ԻԹԻ [Ի] ՆԻ, ՈՐ Է ՏԵՂԵԱԻ/
ԱՂԱՅԵՑԻ, ԹՎԻՆ
ՌՃՂԶ. (1747):

Աղա անվամբ գյուղ հիշատակվում է Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի

արձանագրություններին ավելացրել է ևս յոթը: Տե՛ս Ռ. Ռ. Գասպարյան, Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմագրական արձանագրությունները, ԼՂԳ, 1993, ք. 1, էջ 130-136:

⁵⁷⁰ Յ. Բաբայան, Ա. Քալանթարյան, Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմական արձանագրությունները, ՊԲՀ, 2001, ք. 2 (157), էջ 184-185:

Ջուլֆայի շրջանում: Աղայ գյուղ կա նաև Երզնավանքի նահանգի Ջանգեզուրի գավառում⁵⁷¹: Դժվար է ասել, թե նշված տեղավայրերից որն է տապանագրում հիշատակված:

288. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող:

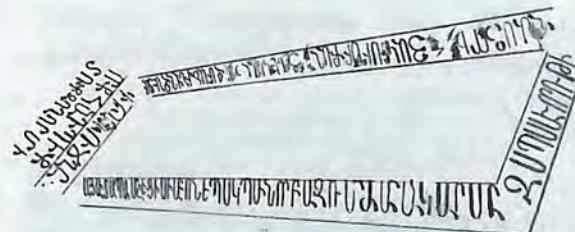
ՍԱՀՈՂԱՆԻԹ: ՅԱԿՅԱՊԱՆ Ի
ՅՆ ՊԵՐՈՍՎԱՐԴՆԵՐ
ՈՐԵՆԵՂԵԱԿԻՐԱԿԵՑ
ԵՊԱՆՈՐԵԱՅԵՐԱՅԵԱՆ Ի
ՎԱԽՃԱՆՆԵ Ի ՌՃՂԵ ԹՎԻ

ՍԱ ՀՈՂԱՆԻԹ ՅԱՐԿ ՏԱՊԱՆԻ/ ՏՆ
ՊԵՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ՈՐ Է ՏԵՂԵԱԻ
ԴՐԱՆՏԿԵՑԻ ԵՒ ՊԱՇՏՈՆԵԱՅ ՄԲ
ԳԱՅԵԱՆԻ/ ՎԱԽՃԱՆՆ ԵՂԵԻ
ՌՃՂԸ. (1749) ԹՎԻ:

աղ. 29, ցկ. 265

Տապանագիրը, որն աչքի է ընկնում սկզբնամասի՝ «ՍԱ ՀՈՂԱՆԻԹ ՅԱՐԿ ՏԱՊԱՆԻ» ինքնատիպ շարադրմամբ, պարզում է, որ Պետրոս վարդապետը Ս. Գալանե վանքի՝ մեզ համար անհայտ որևէ գործի պաշտոնակատարներից է: Նա ծագումով Դրախտեցի է. համանուն գյուղեր են հիշատակվում Սողբ, Ճահուկ, Շուշի գավառներում⁵⁷²:

289. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, միատող արձանագրությունը երկզում է քարի թեք եզրանիստերը, արևմտյան նիստին՝ 3 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵՆՑԻ ՍԻՄԵՈՆ
ԵՊ [Ի] ՍԿ [Ո] Պ [Ո] ՍԻՆ, ՈՐ

⁵⁷¹ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 151, 155:

⁵⁷² Նույնի հ. 2, էջ 150:

ԲԱԶՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՐԱՐ
ԶՍԳ [Ա.] ՍԱԽՈՐՈՒԹԻ [ԻՆ]
[ՎԱՆԱՅ, ՈՐ Ի] ... ՅԱԿ [Ո] Բ [Ո] Ս
Ի ՍԲ ԲԱՂ [Ա.ԲԱ.] Յ ... [ԵԿԵԱԼ ՍԲ
Է] ԶՄԻԱԾԻՆ, Վ [Ա.] ՂԶԱՆԵՅԱԻ
Ի ԹՎ [ԻՆ] ՌՃՂԸ. (1749),/ ՈՐ Բ
ՀԱՆԴԻՊԻՔ/ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ:

աղ. 29, Գկ. 266 (հատված)

Քարի հյուսիսահայաց եզրանիստի
արձանագրությունը դժվար թե թեղծվել է,
տեղ — տեղ եղծված է և մամուլակալած:

290. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍԵՏԱՊԱՆ ԲԱ
ՄԱՀԱՆԱՅԱՆՑԻ
ՅԱԿՈՒԲԱՆՑԻ
ՌՃՂԸ ԶԱՆԴԻՊԻՔ
ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ՄԱՀԱՆԱՅԱՆՑԻ/ ՅԱԿՈՒ
Վ [Ա.] Ր [ԴԱ.] Պ [Ե] ՏԻՆ/ Ռ [ՃՂ] Թ.
(1750) ԹՎ [ԻՆ]/ [Ո] Ր Բ ՀԱՆԴԻՊԻՔ/
ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ:

աղ. 30, Գկ. 267

Մահալան (Մալխազան, Մալխազա-
նի) գյուղը գտնվում է Պարսկահայաս-
տանի Նոյի գավառում: Ժամանակին պատ-
կանել է Ս. Թագեի վանքին: Ժ. Գ. գյուղն
ունեցել է մի կիսավեր եկեղեցի և հին
գերեզմանատուն⁵⁷³:

291. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, վրան պատկերված է վարդապե-
տական գավազանը, որի շուրջ արձանա-
գրությունն է:

ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ ԶԱՆԴԻՊԻՔ
ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ
ՍԱՊԱՆԱՔԱՐ ԶԱՆԴԻՊԻՔ
ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ

⁵⁷³ Նույնի հ. 3, էջ 653:

ԸՆԴ ԱՅ [ՍՈՒ] ԴՆԻ ՎԻՄՈՎ
ՄԱՐՄԻՆ, ՅՈՎ [Ո] ՀԱՆԻՍԻ
Վ [Ա.] Ր [ԴԱ.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ԳԵՄԱՐ/ԷՍ
ԳԵՂԸՆ ԷՐ ՏԵՂ/ՐԱ [Ի], ՀՈԳԻՆ ԵՄՈՅԾ
ՅԱՐ ԲԱՅՈՒԹԻ [ԻՆ] Դ ՎԵՐԻՆ/ ՍՈՐԻՆ
ԳՐԱԳԻՐ, ԺԱՄԱՍԱԾ ՍԲ Գ [Ա.] ՀԻՆ,
ՅԻՇԵԱ ԶՄԻ, ԶԻ Է ՍԲ ՅԱՐԵԱՆԴ ԲՈՅ
ԳԻՆ, Ի ՌՃՂԸ. (1750):

աղ. 30, Գկ. 268

Կարծում ենք՝ Մայր Աթոռի գրագիր և
ժամասաց Հովհաննես վարդապետը ծնուն-
դով պատմական Հայաստանի Երևանի նա-
հանգի Նոր-Բայազետ գավառի Գեմարիս
գյուղից է⁵⁷⁴: Գրագիրը թղթեր, մատյաններ
ընդօրինակողն է կամ գրողը, որը միաժա-
մանակ վարում էր նաև հասարակ գոր-
ծեր⁵⁷⁵: Գրագիրների աշխատանքին սովոր-
աբար հետևում էր եպիսկոպոսներից կամ
վարդապետներից մեկը:

292. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, վրան վարդապետական գավա-
զանն է, գիրը՝ հարավային նիստին, 6 տող.

ՍՈՒՆ ԶԻՐՄԻ ԱՄՓՈԲԱԼ ԿԱՅ Ի
ՊԱՀԵՍՏԻ/ ՄԱՔՈՒՐ ՄԱՐՄԻՆ ՏԵԱՌՆ
ՅՈՎԱԵՓԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ՄԵԾԻՆ
ՊԵՏՐՈՍԻ ԶԵՌԱՍՈՒՆ [Դ] ԱՇԱԿԵՐՏԻ/
ԸՆԴ ՆԸՄԻՆ ԻՍԿ ԳՈԼՈՎ ՏԵՂԵԱԻ
ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ/ ԵՀԱՍ ՎԱՂՃԱՆ ՍՈՐԻՆ
ԿԵՆԱՑ Ի ՄԵՐՍ ՀԱՇՈՒԻ/ ՀԱԶԱՐ
ԵՐԿՈՒ ՀԱՐԻՐ (1751) ԵՒ ՏԱՍՆ
ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ:

աղ. 30, Գկ. 269

293. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 5 տող.

⁵⁷⁴ Նույնի հ. 1, էջ 832:

⁵⁷⁵ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ
473:

ԱՅՍԵՏԱՊԱՆ ԲԱ
ՄԱՀԱՆԱՅԱՆՑԻ
ՅԱԿՈՒԲԱՆՑԻ
ՌՃՂԸ ԶԱՆԴԻՊԻՔ
ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ

ԱՅ [Ս] Է ՏԱՊԱՆ ԲԱ/ԶՄԱՇ [Խ] Ա [Ա.] Տ
ՄԱՀ/ՏԵՍԻ ԽԱՄՈՐԶԻ/ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ/ ԹՎ
ԻՆ. (1751):

աղ. 28, Գկ. 270

Տապանագրում հիշատակված է վանքի
տնտեսությունը՝ սպասավորներից խմորչի
մահտեսի Հարությունը:

294. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 3 տող.

ԱՅՍԵՏԱՊԱՆ ԲԱ
ՄԱՀԱՆԱՅԱՆՑԻ
ՅԱԿՈՒԲԱՆՑԻ
ՌՃՂԸ ԶԱՆԴԻՊԻՔ
ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ

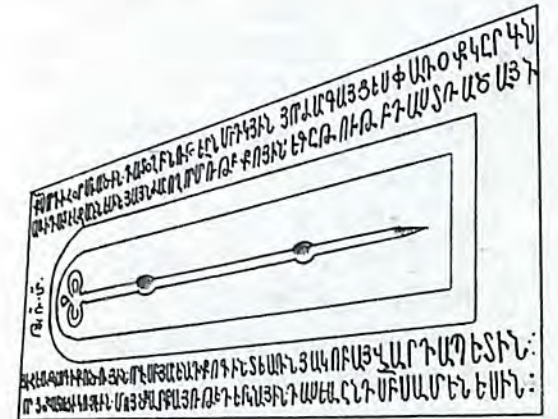
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱ/ԶՄԱՇ [Խ] Ա [Ա.] Տ
ՄԱՀԱՆԱՅԱՆՑԻ, Ի ՌՄ. (1751)
ԹՎ [ԻՆ], ՅԱՊՐԵԼԻ (°):

աղ. 30, Գկ. 271

Արձանագրության վերջին բառը կա-
կածելի է: Մնացածները վանքի տնտեսու-
թյամբ զբաղվողներից մեկն է, որը տապա-
նագրում իբրև աշխի է հիշատակվում, այս-
ինքն՝ խոհարար: «Աշխի» (աշխի, աշխաղ)
եզրույթը թուրքերենից փոխառյալ բառ է
և նշանակում է խոհարար, կերակուր եփող:
Քննվող բառահիմքով են կազմված աշխի
պաշի (խոհարարատ), աշխաղխանա
(խոհանոց) բառերը⁵⁷⁶:

295. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուննաձև,
կենտրոնում վարդապետական գավազանն
է, երկտող արձանագրությունը երկգում է
քարի երկու նիստերը, թվականը՝ գավա-
զանի վերնամասում.

⁵⁷⁶ Տր. Անադոյս, Թուրքերեն փոխառյալ բառեր հա-
յերենի մեջ, էջ 72-73:

ՔՍ ՈՐԴԻ ՀՕՐ ՄԻԱԾԻՆ, ԴԱՏՕՂ
ԲԸՆՈՒԹԵԸՆ Մ [Ա.] ՐԴԿ [Ա.] ՅԻՆ,
ՅՈՐԺԱՄ ԳԱՅՅԵՍ ՓԱՌՕՔ ԿՐԿԻՆ/
ԱՌ Ի ԴԱՏԵԼ ԶԱՄԵՆԵՍԻՆ,
ՅԱՅՆԺԱՄ ՈՂՈՐՄՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ
ԲՈՅԻՆ ԵՒ ԳԸՈՒԹԵԱՄԲԴ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ/ ՅԻՇԵ [Ա.] ԶՀՈԳԻ
ԲՈ Մ [Ա.] Ռ [Ա.] Յ [ԻՆ], ՈՐ Է ՍԲ
ԱՐԵԱՆԴ ԲՈ ԳԻՆ, ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈՒԲԱՅ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ/ ՈՐ ՅՕՇԱԿԱՆՑԻ
ԿՈԶԵԻՆ, ՄՈՅԾ ՅԱՐ ԲԱՅՈՒԹԻ [ԱՆ] Դ
ԵՐԿԱՅԻՆ, ԴԱՍԵԱ ԸՆԴ Ս [ՈՒՐ] ԲԱ
ԱՄԵՆԵՍԻՆ:/
ԹՎ [ԻՆ] ՌՄ. (1751):

աղ. 30, Գկ. 272

Տապանագիրն աղերս-բանաստեղծու-
թյուն է առ Աստված. Հակոբ վարդապետ
Օշականցին տենչում է ժառանգել աստ-
վածային արքայությունն ու դասվել ամե-
նայն սրբերի շարքը: Առաջին տողի «բնու-
թեքն»-ը պիտի կարդալ «բնութեան»:

296. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուննաձև,
կենտրոնում վարդապետական գավազանն
է, գիրը՝ 13 տող.

ՅՍ ՔՍ ՈՐ ԴԻ ՄԻԱԾԻՆ
ՅՈՐԺԱՄ ՓԱՌՕՔ ԳԱՍ
ՀԱՅՐԵՆԻՆ ՅԱՅՆԺԱՅ
ԶԵԱ ՍՈՒԱ ԶՀ ՈԳԻՆ ՈՐԻ
ՏՊԱՆԱՑ ԱՅՍԵՆԻՆ ԸԶՄԸ
ԿՐՏԻՆ ԿՐՏԻՆ ԿՐՏԻՆ ԿՐՏԻՆ
ԵՂԱՅՐԻՆ ԵՂԱՅՐԻՆ ԵՂԱՅՐԻՆ
ԶԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ
ՈՐ ՍԲ ՅԱՐ ՊՏԻՆ ՅԵՐԸՆ
ԶԱԿԱՅ ԲԱ ԶՅՐԳԱՆԻՆ
ԻՌ ԵՐԿԵՒ ՄԻ ՄԱՀՈՒ
ԱԲՍ ԻՏԻՐ ԿԵՐԱՓ ՈՒՑԻ

ՅՍ ՔՍ ՈՐԴԻ ՄԻԱԾԻՆ/ ՅՈՐԺԱՄ
ՓԱՌՕՔ ԳԱՍ/ ՀԱՅՐԵՆԻՆ, ՅԱՅՆԺԱՄ
ՅԻ/ՇԵԱ ՍՈՐԱ ՋՀ ՈՂ ԳԻՆ, ՈՐ Ի/
ՏԱՊԱՆՍ ՅԱՅՍ ԵԴԻՆ, ԸԶՄԸ/ԿԸՐՏԻԶ
Վ [ԱՐ] Դ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ԱՐԵԱՄԲ ԳԸ/
ՆԵԱԼ ՔՈՒՄ Ծ [Ա.] Ռ [Ա.] ՅԻՆ,
ՈՐ ՄԵԾ/ ԵՂԲԱՅՐ ԵՐ ԵՐՋԱՆԿԻՆ, ՏՆ/
ՂԱԶԱՐՈՒ Հ [Ա.] ՅՐ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ,
ՅԱԶ/ՈՐԴ ՍՐՅ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՅԵՐԸՆ/
ՋԱԿԱՅ ՔԱՂՅՐ ԳԱԻԱՌԻՆ/ Ի Ռ. ԵՐԿ
Ճ. ԵԻ ՄԻ (1752) ՄԱՀՈՒ/ԱՄԲՍ [ԵԻ Ի]
ՏՐԴ ՎԵՐԱՓՈ [Խ] Ի:

աղ. 30, 64. 273

Բավականին ուշագրավ բանաստեղծական տապանագրում հիշատակված է Մկրտիչ վարդապետը, որը հիշվում է իբրև «Մեծ եղբայր» Ղազար Զահեցի կաթողիկոսի և «յաջորդ» թերևս առաջնորդ Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի:

297. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 9 տող.

ՈՂՈՐՄԵԱ ՏԵՐ ՔՈՅ ԱՂԱԽՆՈՅՍ/
ԳԱՅԻԱՆԵԱՅ ԽՂՃՈՒԿ ԱՅՐԻՈՅՍ/
ՅԱՌՆԵ ԵԻ ՅՈՐԴԻՈՅ ՋԸՐԿԵԼՈՅՍ/
ՅՕՏԱՐ ՎԱՅՐՈՋ ՄԵՆԱՑԵԼՈՅՍ/
ԾՆՕՂԻՍ ՎԵՀԻՆ ՔՈՅԴ ԾԱՌ [Ա.] ՅԻ/
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ՍԻՄԵՕՆԻ/
ՈՐՈՒՄ ԿԱՐՕՏ ՄԻՆԶ ՄԸՆԱՑԻ/
ՏԵՍՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ՔՈՎ ԻՂՋՆ ԻՄ ԼՅՑԻ/
ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԱ. (1752), ՅՈՒԼԻՍԻ Ի. (20):

աղ. 31, 64. 274

Գայանեն, ով կյանքից հեռացել է 1752 թ. հունիսի 20-ին, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մայրն է: Նրա անունը քանիցս հիշատակվում է նաև Սիմեոն Երևանցու

ձեռագիր աշխատությունների հիշատակարաններում (ՄՄ Հ^ր 1808, 1817, 1818, 1917, 1934 և այլն): ՄՄ Հ^ր 1818 «Մատենագրութիւնք» խորագրով ձեռագրի ծավալուն հիշատակարանում մասնավորապես նշվում է. «Ուրեմն խնդրեմ ի սիրազուն եղբարցդ իմոց պարապողացդ յընթերցասիրութիւն, զի եւ դուք մի՛ ձանձրաս յիբ յիշել յաղօթս ձեր (ի յօգտիլն ձեր ի սմանէ) զվերոյ յիշեալ շարահիւսող սորին զՍիմէօն վարդապետս, նաեւ զհոգեւոր ծնողն իմ եւ զվարժապետն՝ զՇամախեցի Յակոբ նրբամիտ գիտնարդեանս վարդապետ... Նաեւ զմարմնաւոր ծնողս իմ՝ զԿարապետն եւ զԳայիանէն, եւ զեղբայրսն իմ՝ զՄեքիսեթեկն, զՅարութիւնն եւ զՂազարն, զորս ի յիշելն ձեր, յիշեալ լիջիք եւ դուք ի Քրիստոսէ՝ յԱստուծոյ մերմէ»⁵⁷⁷ (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.):

Սիմեոն կաթողիկոսի կենսագրականում Գյուլտ Աղանյանցը նրա ծննդյան թվականը մոտավորապես սահմանում է 1710-1714 թթ. միջակայքում: Նա նշում է նաև, որ «Նորա հօր անունն էր Կարապետ, իսկ մօրը՝ Գայիանէ, որոնք բացի Սիմէօնից երեք որդի էլ ունէին՝ Մեքիսեթ, Յարութիւն և Ղազար»⁵⁷⁸: Այդ է վկայում նաև Մ. Օրմանյանը. «Սիմէոն ծնած է Երեւանի քաղաքամիջում, ծնողքն են Կարապետ և Գայիանէ, և եղբայրները Մեքիսեթեկ և Յարութիւն ու Ղազար, իսկ ծննդեան ու Յարութիւն ու Ղազար, իսկ ծննդեան թուականը, զոր ինքն ալ երբեք չէ յիշած, մերձաւորաբար 1710-ին կը հաշուուի»⁵⁷⁹:

Կարծում ենք՝ տապանաքարը տեղադրվել է Սիմեոնի կաթողիկոսության ժամանակ, քանի որ 1752 թ. նա դեռ կաթողիկոս չէր և զժվար թե տապանագրում «վեհ» կամ «հայրապետ» հիշատակվեր:

298. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին, 4 տող.

⁵⁷⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2., էջ 70:

⁵⁷⁸ ՂՅՊ, գիրք Գ., էջ 49.:

⁵⁷⁹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 3492:

ԱՍԵՔԴ ԴՌՔԱՆ ՈՂՈՐՄԻՆ ՄԱՀԴԵՍ ԿԻՐԱՆՈՍ ԻՆ
ՈՐԵՐԿԻՆԵՆՔԱՓԱՆԵՑԻ ԵԻ ԻԳԵՆԵՆԻՈՏԱՆԵ
ՍԱՐԴԴԻՐ ՈՒՎԱՍՏԱՅԻՆ ՎԱՆՔԱՅ ԱՆԻՑԱՍԻՐ: Թ. Վ. Դ. Բ. ԶԱ

ԱՍԵՔ ԴՌՔԱՆ ՈՂՈՐՄԻՆ ՄԱՀԴԵՍԻ
ԿԻՐԱՆՈՍԻՆ, ՈՐ Է ԵՐԿԻՆ ՂԱՓԱՆԵՑԻ
ԵԻ Ի ԳԵՂԵՆ ԽՈՏԱՆԵՑԻ/ ՍԱ ՈՐԴԻ
ԳՈԼՈՎ ՍԱՀԱԿԻ, ՎԱՂԽՃԱՆԻ
ՅԱ [Յ] ՍՄ ԹՎ [Ն] ՌԲՃԱ. (1752):
աղ. 31, 64. 275

299. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, երկատված, գրերը՝ խոշոր, 10 տող.

ԱՅՍԵՏԱՊԱՆ
ԴԱՄԲԱՐԱՆ
ՏԻՐԱՑՈՒ ԱՌԱ
ԲԵԼԵ ԵՄԻՔԵ
ՅՈՒՇԱ
ՅՈՒՇԱ
ՄԵԴՍԸՀԱԿԻ
ՎԱՆՔԱՆԵՑԻ
Ի Ռ ԼՐԱԿԱՆԻ
ՕԳՈՍՏՈՍԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ/
ՏԻՐԱՑՈՒ ԱՌԱ/ԲԵԼԻ ԵԻ ՄԻ [ԲԱՐԱՆ]/
[ՄԲԵ] ՈՅ ՈՒԽՏԻ/ Տ [ԵՂԵԱԻ ԳՈԼՈՎ]/
ՅՈՒՇԱ [ԿԱ] ՆՑԻ/ ՈՐ Է [ՈՐ] ԴԻ
ՍԸՀԱԿԻ/ ՎԱՆՔԱՆԵՑ [ԱԻ]/ Ի ՌՄԱ.
(1752) ԹՎ [Ա.] ԿԱՆԻ/ ՕԳՈՍՏՈՍԻ
Ժ. (10) ԻՆ:
աղ. 31, 64. 276

300. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲԱԶՄԱԸ
ԽԱՏԵԻՉԱԲԱՆՈՅ ԱՀՏԵՍԻ
ՎԵՏԻՐՈՍԵՆՈՒ ՀԱՅՐ ԳՐԱԳԻ
ՄԱՏԹԵՆՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՌՄԱ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊ [Ա.] ԲԱԶՄԱԸ/ԽԱՏ
ԵԻ ԽՂՃԱԲԱՐԻՈՅ ՄԱՀՏԵՍԻ/
ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ, ՈՐ Է ՀԱՅՐ ԳՐԱԳԻ/
ՄԱՏԹԵՆՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ՌՄԱ. (1752):
աղ. 31, 64. 277

Հատ տապանագրի՝ մահտեսի Մարտի-

րոսը գրագիր Մատթևոս վարդապետի հայրն է: Վերջինս Մայր Աթոռի՝ հիշյալ ժամանակաշրջանի շնորհաշատ գրիչներից է եղել: Բացառված չէ, որ նույն Մատթևոս վարդապետի գրչին է պատկանում էջմիածնում՝ 1771-1772 թթ. գրված, ՄՄ Հ^ր 1708 «Մեկնութիւն Պրոկղի» ձեռագիրը, որի գրչության հիշատակարանում կարդում ենք հետևյալը. «Յիշեսցիք ապա զիմ անարժանութիւնս՝ զՅովսէփ նուաստ եպիսկոպոսս, որ ստացայ զցանկալի գիրս Պրոկղի իմաստնոյ, արդեամբք իմովք գրեցուցանելով զսա քաջավարժ քարտուղարին դահոյս Սրբոյ եւ Մեծի՝ Մատթէոս խոհմաշատ վարդապետին...»⁵⁸⁰:

301. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, վրան պատկերված է վարդապետական գավազան, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԱՍՏԱՊԱՆՑԻ
ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՊԵՏԻՆ
ԹԱՆ ԴՄ Բ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏԱՊԱՆՑԻ/ ԳՐԻԳՈՐ
Վ [Ա.] ԴԴ [Ա.] ՊԵՏԻՆ/ ԹՎԻՆ ՌՄԲ.
(1753):
աղ. 31, 64. 278

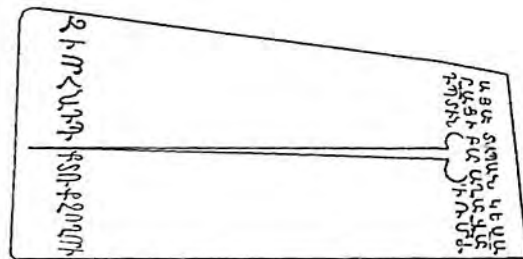
302. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 5 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՇՈՐԱՊԱՆ
ՆԻԿՈՂԱՍ [Յ] ՈՍ ՎԱՐԴԱ/ՊԵՏԻՆ, ՈՐ Է
ՍԱ ՈՒ/ՀԱՆԱՎԱՆՑԻ, ՎԱՂՃԱՆ/ ԵՂԵԻ
ԹՎԻՆ ՌՄԲ. (1753) ԻՆ:
աղ. 31, 64. 279

⁵⁸⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., էջ 939:

գրում հիշատակվող անձը Մայր Աթոռի պահապան — հրացանակիրներին է, կամ որ առավել հավանական է՝ հրացանագործ է:

310. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական դավազանն է, գիրը՝ 4 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԵՍԱ/ՐԱՑԻ ԲԱՐԱՂԱՄ ՎԱՐ/Դ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, Ի ՌՄԺ. (1761)/ ԶԻ, ՈՐ ՀԱՆԴԻՊԻՔ, ՏՈՒՔ ԶՈՂ [ՈՐ] ՄԻ:
աղ. 32, Գկ. 288

311. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-րոցաձև, վրան վարդապետական դավա-զանն է, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող, հողմահարված.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԱՎԱՆ/ [ՑԻ] ...
[ՎԱ.] Ր [Դ] ԱՊԵ/ [ՏԻՆ] ...
ՌՄԺԳ. (1764) ԻՆ:
աղ. 32, Գկ. 289

312. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, ունի խաչաքանդակ, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 7, իսկ արևմտյան նիստին՝ 1 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԵՍԱ/ՐԱՑԻ ԲԱՐԱՂԱՄ ՎԱՐ/Դ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, Ի ՌՄԺ. (1761)/ ԶԻ, ՈՐ ՀԱՆԴԻՊԻՔ, ՏՈՒՔ ԶՈՂ [ՈՐ] ՄԻ:
աղ. 32, Գկ. 288

վազ. 11, էջ 101, 106, 129, 130, 267 և այլն:

ԸՆԹ ԲԱՐԵՎԻՃԱԿ ՅԱՐԿԱԻԸՍ ՇԻՐՄԻ, Է ԴԻՆ ԳԸՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՈՐ ԷՐ ՍԱ ՈՐԴԻ Վ [Ա.] ՂԱՐՇԱՊԱՏՑԻ ԱԻԱԳ Բ [Ա.] Հ [Ա.] Ն [Ա.] Յ ՄԵԾ ՏՐ ԳԱՍՊԱՐԻ/ ՅՈՅԺ [Ա.] ՇԽԱՏԱԻՈՐ ՅՈՉ ՍԱԿԱԻ ՏԱՐԻ, Ի ՇԻՐԱԶՈՒ [Թ] Ե [ԱՆ] ՍԲ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ/ ԱՌՆՈՒ ԶՎԱԽՃ [Ա.] Ն ԴԱՌՆ ՅԱՄԱՆԱԿԻ, ՊԱՐՍԻՑ ԵԻ ՌՈՒՍԱՑ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐ [Ա.] ԶՄԻ/ Ի ԵՐԵՒԱՆՈՒ ԴՂԵԿԻՆ ՄԻՋԻ, ՏՈՒԵ [Ա.] Լ ԱՆԴ Պ [Ա.] Հ [Ե] ՍՏ Շ [Ա.] ԲՈՒՆ ՏԱՊԱՆԻ/ ԱՆԴՈՒՍՏ ՅԵՏ [ՈՐՈ] Յ ՄԱՐՏԸՆ ԱՆՑ [Ա.] ՆԻ, ՔԵՐԵ [Ա.] Լ Ի ԱՆՇԱՐԺ Վ [Ա.] ՅՐԻՍ ԱՄՓՈՓԻ, ՈՐՔ ԴԻ [Պ] ԻՔ ՍԸՄԱ ՏԱՋԻՔ ԶՈՂՈՐՄԻ ԵԻ ՏՐ ՔՍ ԶԵԶ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ, Ի ՌՄԺԳ. (1764) ԵԻ ՍԵՊ [ՏԵՄԲԵՐԻ] Գ. (3) ԻՆ:

աղ. 32, Գկ. 290 ա, բ

Համաձայն տապանագրի՝ ննջեցյալը Տ. Գասպար ավագ քահանա Վաղարշապատ-ցու ուղի Գրիգոր եպիսկոպոսն է: Նա հի-շատակվում է իբրև շիրաջուկյամբ (շի-րաչի — թուրք. < գինեգործ), այսինքն՝ գինեգործությունում զբաղվող⁵⁸⁴: Մեկ այլ Գրիգոր եպիսկոպոս շիրաչի է հիշվում նաև Ս. էջմիածնի՝ 1801 թ. վանական միաբանու-թյան ցուցակներից մեկում⁵⁸⁵:

Տապանագիրը վկայում է, որ Գրիգոր եպիսկոպոսը վախճանվել է ուսուս — պարս-կական պատերազմի դժվարին տարիներին՝ «Ի ԵՐԵՒԱՆՈՒ ԴՂԵԿԻՆ ՄԻՋԻ»: Խոսքն ըստ ամենայնի վերաբերում է ԺԸ. դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրա-կան շարժումներին: Հիշյալ շրջանում պարսից պետություն մեջ ստեղծված անիշ-խանություն հետևանքով մի շարք խա-նություններ (Երևանի, Նախիջևանի, Խո-յի, Ղարաբաղի և այլն) պայքարի մեջ էին մտել միմյանց դեմ՝ իրենց տարածքային ամբողջականության պահպանման համար: Արդյունքում քայքայվում էր Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը, ավերանում էին հարկերը: Ստեղծված ծանր կացություն-

⁵⁸⁴ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Դ., էջ 244:

⁵⁸⁵ Վ. Գրիգորյան, էջմիածնի վանական միաբանու-թյունների ցուցակներ (1801 թ.), էջ 230, 234:

նից դուրս գալու հույսը կապված էր Ռու-սաստանի հետ, որին կողմ էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ Հակոբ Շամախեցին և նրա հաջորդ Սիմեոն Երևանցին⁵⁸⁶:

313. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, քարի վերին անկյուններում առկա են մե-կական փոսեր, իսկ կենտրոնում՝ զարդա-նախշ, գիրը՝ 4 տող:

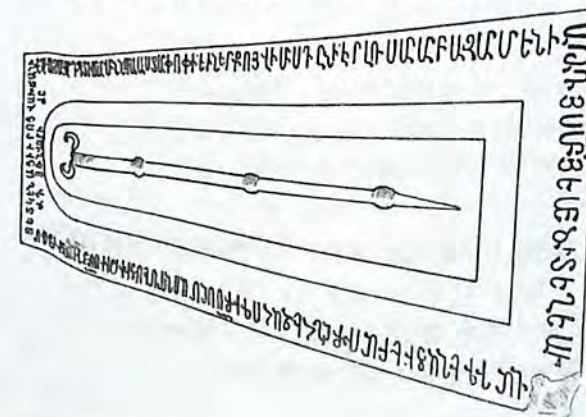

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹՈՒ/ՖԱՆԳՉԻ ՄԷԺԼՈՒ/ ՄԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ/ Ի ՌՄԺԳ. (1764) ԹՈՒԻՆ:

աղ. 33, Գկ. 291

Մեծությամբ մասնագիտությամբ դարձյալ թուփանգչի է, այսինքն՝ հրացանակիր կամ հրացանագործ: Նշենք, որ քարի ստորին մասում պատկերված են նաև տարատեսակ գործիքներ:

314. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական դավազանն է, միատող արձանագրությունը երիզում է տապանաքարը, վերնամասում՝ երկտող:

ՅԵՏ ԿԵՆԱՑ ԻՐԻՈՑ ՎԱԽՃԱՆԻ, ԵՂԻԱԶԱՐ Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ

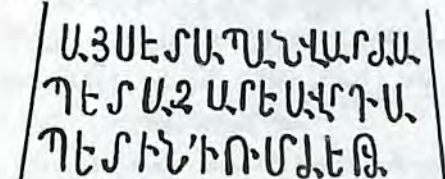
⁵⁸⁶ Մանրամասն տե՛ս ԶԺՊ, հ. IV, 190-206:
12 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

ՄԱՐՄԻՆ ՆՈՐԱ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ԵԻ ՆԵՐՔ [Ո] Յ ՎԻՄԻՍ ԴԸՆԻ, ԷՐ ԼՈՒՍԱՐԱՐ ԲԱԶՄԱՄԵՆԻ ԱԹ [Ո] Ռ [Ո] ՅՍ ՍԲՅ ԵԻ ՄԵԾԻ, ՏԵՂԵԱԻ [ԵՂ] ՎԱՐԴ ԳԵՂԱՑԻ ԵԻ ԲԱՐՈՒՔԸՆ ՀԵԶԱՀՈԳԻ, ՔՍ ՍԸՄԱՑ ՈՂՈՐ [ՄԵՍ] ՑԻ, Ի ԹԻՒՍ ՍԲՅՆ Դ [ԱՍԵ] ՍՑԻ, ԹՎԻՆ ՌՄԺԳ. (1765), ՅՈՒՆՎԱՐԻ ԺԸ. (18):

աղ. 33, Գկ. 292

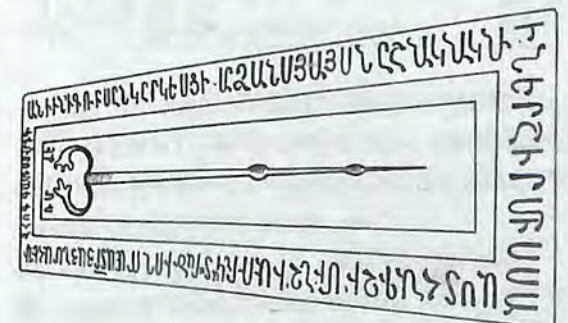
Ննջեցյալը ծագումով եղվարդ գյուղից, Ս. էջմիածնի լուսարար, հեղահոգի եղիա-զար վարդապետն է:

315. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-նաձև, գիրը՝ 3 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԺԱ/ՊԵՏ ԱԶԱՐԵԱ Վ [Ա.] ՐԴԱ/ՊԵՏԻՆ, Ի ՌՄԺԵ. (1766) ԹՎ [ԻՆ]:
աղ. 32, Գկ. 293

316. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական դավազանն է, միատող արձանագրությունը երիզում է տապանաքարը:

ԱՆԻՆ Ի ԳՈՒՐՍ ԸՆԿԸՐԿԵՍՑԻ, ԱՐՁԱՆՍ ՅԱՅՍ ՆԸՇԱՆ ԿԱՆԿՆԻ Ի ՆԵՐ ՇԻՐՄԻՍ ՍԱ ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ, ՄԻՆՉ Ի ԱԻՈՒՐՆ ԿԱՏԱՐԱՄԻ, ՈՂՈՐՄԵԱ ՏՐ

գուժ, Հեքյարիի գավառի Աղբակ (Բաշկալա) գավառակում: Ըստ ավանդության՝ կառուցվել է Գ-Դ. դդ.՝ Բարդուղիմեոս առաքյալի նահատակման վայրում: Միջին դարերում եղել է գրչության կենտրոն, իսկ ուշ շրջանում այստեղ էր գավառի առաջնորդարանը: Այժմ կիսավեր է:

Ս. Բարդուղիմեոս վանք հիշատակվում է նաև Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Դարանաղի գավառում (Ավաղ վանք), ինչպես նաև Էրզրումի նահանգի Երզնկայի գավառում⁶⁰³:

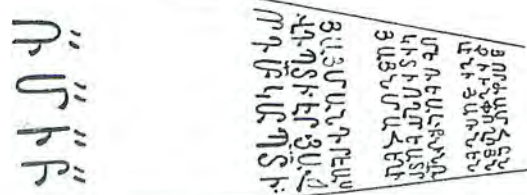
ՄՄ Հ^ր 2882 ձեռագրի Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռնագրերում յուրացվում է հիշատակվում է նաև Ս. Բարդուղիմեոս վանքի առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետը, ով եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1764 թ. «Ի ՌՄԺԳ. (1764) թուոջն... ձեռնադրեաց զերիս եպիսկոպոսունս. զՍտեփաննոս վարդապետն՝ զառաջնորդն վանից Սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի...»⁶⁰⁴:

331. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, վրան պատկերված է եպիսկոպոսական գավազան, գիրը՝ հարավային նիստին, 1 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՋՄԱՇԽԱՏ/ ՄԱՀՏԵՍԻ Ա. ՍՏՈՒԱ. ՍԿ [ՈՊՈՍ] ԵՆ, ՌՄԻԱ. (1772):

աղ. 35, նկ. 309

332. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ 10 տող.

⁶⁰³ Մր. Մեխր-Բախչյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, էջ 81:

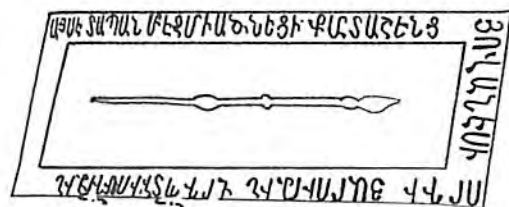
⁶⁰⁴ Գ. Տեր-Վարդանյան (ստորագրված՝ Գևորգ Հուրանյան), ժամանակագրություն ձեռնադրություն (1759-1798), էջ 45:

ՅՈՐԺԱՄ ՀԸՆ/ՋԻԻՆ ՓՈՂՈՅՆ/ ԼԻՆԻ ՅԱՌԵՆ/ ՄԵՌԵԱԼ ՔԵՆԻՆ, ՈՐ/ ԿԻՏԻ ՈՂՈՐ [Մ] ԵԱ ՏՐ/ ՅԱՅՆՄ ԱՀԵՂԻ/ ՅԱՅՍՄ ԱՆԴՐԵԱՍ/ Վ [ԱՐ] Դ [Ա] Պ [Ե] ՏԻ, ԷՐ ՅԱՋ/ՈՐԴ ՍԲ ԿԱՐԱՊ [Ե] ՏԻ, ՌՄԻԱ. (1773):

աղ. 35, նկ. 310

Անդրեաս վարդապետը հիշատակվում է իբրև հաջորդ (առաջնորդ) Ս. Կարապետի. թերևս, Երնջակի Ս. Կարապետ վանքն է:

333. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական գավազանն է, միատող արձանագրությունը երիզում է քարի երեք նիստերը.

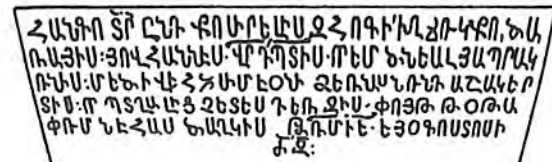

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԲ ԷՋՄԻԱՇՆԵՑԻ ՔԱՐՏԱՇԵՆՑ ՅՈՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻ [Ի] Ն Վ [Ա] ՐԴ [Ա] Պ [Ե] ՏԻՆ, Ի ՌՄԻԱ. (1775) ԹՎԻՆ:

աղ. 35, նկ. 311

«Քարտաշենց» բառը հավանաբար հաջորդական վարդապետի տոհմանունն է:

334. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող.

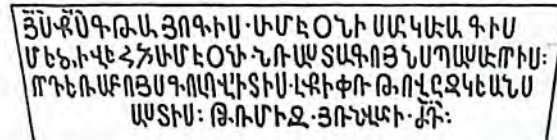

ՀԱՆԳՈ ՏՐ ԸՆԴ ԲՈ ՍԻՐԵԼԻՍ, ՋՀՈԳԻ ԽՂՃՈՒԿ ԲՈ ԾԱ/ՌԱՅԻՍ ՅՈՎՀԱՆԷՍ Վ [Ա] ՐԴ [Ա] Պ [Ե] ՏԻՍ, ՈՐ ԵՄ ԾՆԵԱԼ ՅԱՊՐԱԿ/ՈՒՆԻՍ, ՄԵԾԻ ՎԵՀԻՆ ՍԻՄԵՕՆԻ ՋԵՌԵԱՍՆՈՒՆԴ ԱՇԱԿԵՐ/ՏԻՍ, ՈՐ ՊՏՂԱԼԻՑ ՋԵՏԵՍ ԴԵՌ ՋԻՍ, ՓՈՅԹ ԹՕԹԱ/ՓՈՒՄՆ ԷՀԱՍ ԾԱՂԿԻՍ, ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻԱ.

(1776) ԵՒ ՅՕԳՈՍՏՈՍԻ/ ԺՋ. (16): աղ. 35, նկ. 312

Հովհաննես վարդապետը տապանադրում հիշվում է իբրև «ձեռնասնունդ» աշակերտ Սիմեոն կաթողիկոսի:

335. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

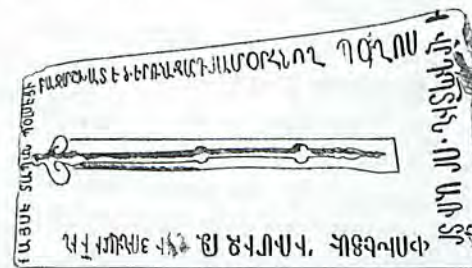

ՅՍ ԲՍ ԳԹԱՅ ՅՈԳԻՍ ՍԻՄԵՕՆԻ ՍԱՐԿԱԽԱԳԻՍ/ ՄԵԾԻ ՎԵՀԻՆ ՍԻՄԵՕՆԻ ՆՈՒԱՍՏԱԳՈՅՆ ՍՊԱՍԱՌՈՐԻՍ, ՈՐ ԴԵՌԱԲՈՅՍ ԳՈԼՈՎ Ի ՏԻՍ ԼՔԻ ՓՈՒԹՈՎ ԸՋԿԵԱՆՍ/ ԱՍՏԻՍ: ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻԱ. (1777) ՅՈՒՆՎԱՐԻ ԺԳ. (13):

աղ. 35, նկ. 313

Սիմեոն սարկավազը ևս Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի սպասավորներն է կամ աշակերտը, որն ըստ տապանագրի՝ կյանքից հեռացել է վաղաժամ:

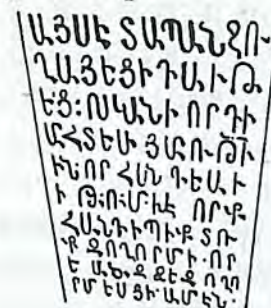
336. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական գավազանն է, միատող արձանագրությունը երիզում է տապանաքարը.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՕԼՍԷՑԻ ԲԱՋՄ [Ա] ՇԽԱՏ ԵՒ ԾԵՐՈՒՆԱՋԱՐԴ [ԺԱ] ՄՕՐՀՆՈՂ ՊՕՂՈՍ Վ [Ա] ՐԴ [Ա] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ԱՌ ՏՐ ՓՈՒՅՑԱԻ Ի ՌՄԻԱ. (1777) ԹՎ [ԻՆ], Ի ՅՈՒՆՎԱՐԻ Ի. (20) ԻՆ:

աղ. 35, նկ. 314

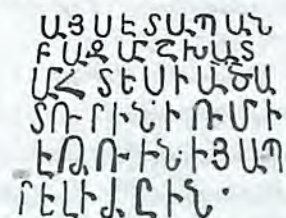
337. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 10 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋՈՒ/ՂԱՅԵՑԻ ԴԱԻԹ/ Ե [Ն] Ց ՈՍԿԱՆԻ ՈՐԴԻ/ ՄԱՀՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹ [Ի] Ի [Ն] /ԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ/ Ի ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻԱ. (1778), ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ, ՏՈՒ/Ք ՋՈՂՈՐՄԻ, ՈՐ/ ԵՒ ԱՄ ՋՋԵՋ ՈՂՈ/ՐՄԵՍՑԻ. ԱՄԷՆ:

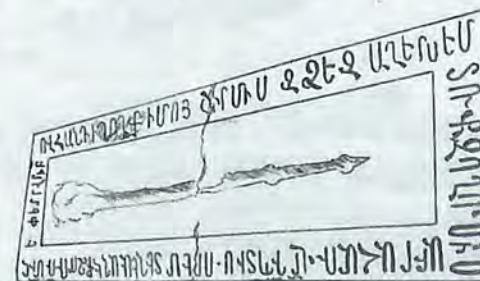
աղ. 35, նկ. 315

338. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԲԱՋՄԱՇԽԱՏ/ ՄԱՀՏԵՍԻ Ա. ՍՏՈՒԱ. ՍԿ/ՏՈՒՐԻՆ Ի ՌՄԻԱ. (1778) ԹՈՒԻՆ, Ի ՅԱՊ/ՐԵԼԻ ԺԸ. (18) ԻՆ: աղ. 36, նկ. 316

339. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական գավազանն է, միատող արձանագրությունը երիզում է տապանաքարը.

ՈՐՎ ՀԱՆԴԻՐԻՊՈՂՔԻ ԻՄՈՅՍ ՇԵՐՄԻՍ
ԶԶԵԶ ԱՂԵՐՍԵՄ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻՍ,
ԱՔՐԱՀԱՄՈՒ Վ ԱՂՐԴ ԱՂՊԵՏՈՒՄ,
ՈՐ ԵՄ ՏԵՂԵԱԻ ԱՂԷՔԶՈՐՈՒ, ՌՄԻԸ.
(1779) ԵՒ ՓԵՏՐՎ ԱՂՐԴ Բ. (2):

ադ. 36, ԸԿ. 317

Աղեգաձոր (Աղէքաձոր) բնակավայրը տեղանվանական բառարանում հիշատակվում է իբրև գրչության կենտրոն, որ հանդիպում է «Յուզակ ձեռագրաց»-ում, սակայն, բնույթը և աշխարհագրական դիրքն անորոշ են: Ձի բացատրվում, որ նույնանում է Աղեթու վանքի հետ, որ վանք և գյուղ է Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Բզնունիք գավառում և ԺԴ-ԺԵ. դդ. եղել է գրչության կենտրոն⁶⁰⁵: ՄՄ Հ^ր 1530 «Մենութիւն եօթանց թղթոցն կաթողիկէից» ձեռագրի հետագայի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի ՌՄԹ. (1760) թվին, ապրելի ամսոյ Ը. (8), ես՝ Աբրահամ վարդապետս, մինչ էի ի յանապատն Ձորագեղայ, առի զայս սուրբ գիրքս, որ կոչի Կաթողիկէիչ Մեկնից...: Ի դուռն Սուրբ Էջմիածնայ, ի վերոյգրեալ Աբրահամ վարդապետս, ի յերկրէն Աղէքաձորու, ի գաւառէն Ճեսնու, կամ ի գիւղէն Քեսնու»⁶⁰⁶: Ժամանակային և անձնանվան ընդհանրությունները թույլ են տալիս կարծել, որ ձեռագրում և տապանագրում հիշատակված է միևնույն անձը:

340. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 7 տող.

[illegible]

ՏԱՊԱՆՍ ԾԱԾԿՕՂ ՀՈՂՈՅՍ ՅԱՐԿԻ, Է
ԽԿՐՏԻԶ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ./ ՈՐ ԷՐ ՏԵՂԵԱԻ

⁶⁰⁵ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 171:

⁶⁰⁶ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., էջ 352:

ՇՕՌՕԹԵՑԻ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ/
ԵՒ ՏԵՂԱՊԱՀ ՅԱՐԳՈՅ ՎԵՀԻ, ՄԻՄԷՕՆԻ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ/ ԱՅՐ ՀԱՆՃԱՐԵՂ ԵՒ
ՄՏԱՑԻ, Ի ԲԱԶՈՒՄ ԻՐԸՍ ՊԻՏԱՆԻ/
ԶՈՐԸՍ ԹՈՂԵԱԼ ԱՅԺՄ ԸԶԿԸՆԻ,
ՃԵՊԵԱՑ Ի ԿՈԶ ՏՆ ԱՄԵՆԻ/ ՀԱՅՑԷ Ի
ԶԵՆՋ ԱՐԴ ԶՈՂՈՐՄԻ, ԱՍԵԼ ՅԱՂՕԹՍ
ՅԻՇՄԱՄԲ ԲԱՐԻ/ ԹՎ [ԻՆ] ՌՃԻԸ.
(1779), Ի ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ ԻԸ. (28):

աղ. 36, նկ. 318

Մայր Աթոռի միաբան Մկրտիչ վարդապետ Շոռոթեցին տապանադրում հիշատակված է իբրև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի տեղապահ: Մ. Օրմանյանը, Սիմեոն կաթողիկոսի կյանքի վերջին տարիներին տեղապահ ու գանձապետ է հիշատակում ոմն Մկրտիչ Շոռոթեցու⁶⁰⁷, որ թերևս միևնույն անձն է:

Շողութ գյուղաքաղաք հիշատակվում է Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Երնջակ գավառում⁶⁰⁸:

341. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. ուղղանկյունաձև,
գիրք՝ 8 տող.

[illegible]

ՅՍ ՈՐԴԻ ՀՕՐ ՄԻԱԾԻՆ/ ԱՅՑԵԼ
Հ [Ո] ԳԻ [Ո] ՅՍ Յ [Ա] ԿՈՔ ԴՊՐԻՆ/
ԵԻ ՈՂՈՐՄԵԱ [Յ] ԽՂՃՈՒԿՍ ԱՆՁԻՆ/
Խ [Ա] ՌՆԵԱ Ի ԳՈՒՆԴՍ Ս [Ր] Բ [Ո] Ց
ՔՈՅԻՆ/ ԱԽԹԵՈՒ ԵՂԷ ՅԵՐԿՈՒՑ
ԸՂՁՈՅ/ ԵԻ ՄԱՆՈՒԿ ՏԻՕՔ Ի Ք [Մ]
Ա.ԼԱՄՈՅ/ ՀԱ. [Ն] [ԳԵ] Ա. ՌՄԻԹ. (1780)
ԹՈՒՈՅ/ ՓԵՏՐՎԱՐԻ ԻԳ. (23) ԱՄՍՈՅ:

աղ. 36, նկ. 319

⁶⁰⁷ *Մ. Օրմանյան*, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 3605, 3624:

⁶⁰⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 148:

Տապանազիրը ձեռագիր հիշատակա-
րաններին բնորոշ առ Աստված ուղղված
աղոթք-բանաստեղծություն է. Քրիստոսից
հայցվում է վաղամեռիկ ննջեցյալին դասել
սրբերի զնդին կամ դասին⁶⁰⁹: «Ախթեռ»-ն
ըստ ամենայնի փոխառություն է, որի
հիմքում ախտն է, որ նշանակում է հիվան-
դություն⁶¹⁰, այսինքն՝ ախտից, հիվանդու-
թյունից եղավ կամ վրա հասավ մահը:

342. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածէ, գիրը՝
Հարավային նիստին, 6 տող.

[illegible]

Է ԱՅՍ ՆԼՁՕՂԱՍ Ի ՍՈՅՆ ՇԻՐՄԻ ՏՐ
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԸ ՄԱՆԻՍԵՑԻ/ ՆԱԽԿԻՆ
 Ծ [Ա.] Ռ [Ա.] ՅՆ ՂԱԶԱՐ ՎԵՀԻ ԵԻ
 ՀԱՅՐՆ ԵՓՐԵՄ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] ՊԵՏԻ/
 ՊԱՇՏՕՆԷԻ ԵԻ ՕՐՀՆԱԾՆԻ, ՄԵԾԻ
 ՎԵՀԻՆ ՍԻՄԷՕՆԻ/ ԱՌ, ՈՐ ԵԿԵԱԼ ԱՍՏ
 ՊԱՏԱՀԻ ԵԻ ՎԱԽՃԱՆԻ ԸՍՏ ԻՐԻ ԸՂՁԻ/
 ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ, ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ, ԶԻ
 ԵԻ ԶԵԶ ՏՐ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ/ ԹՎ [ԻՆ]
 ՌՄԻԹ. (1780) Ի ՅՈՒՆՎԱՐԻ ՄԷԿ:

աղ. 36, նկ. 320

Ըստ տապանագրի՝ Հովհաննես Մանիսեցին նախ եղել է Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի ծառան, սպասավորը, ապա պաշտոն է զբաղեցրել նաև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք։ Վերջինիս առնչությամբ վկայություն է պահպանվել նաև ԿԴ «Միաբանից դաֆթար»-ում։ 1763 թ. վանքի միաբանների շարքում հիշատակվում է նաև տեղի Հովհաննես Մանիսեցին, որին տրվել են. «Ա. (1) ֆարաճալ, Ա. (1) թօփ մարու շալ

609 Տապանագրի աստվածաբանական վերլուծության հարցում խորհրդակցել ենք Մաշտոցյան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ. Ա. Ղազարոսյանի հետ:

⁶¹⁰ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 21: Նաև՝ Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա., էջ 100:

և Գ. (3) Ղատուլք՝ Թադէոս վարդապետի
ձեռօրն»⁶¹¹:

«Մանիս» անունով երկու գյուղ է հիշատակվում Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգում, մեկը՝ Հեքյարի գավառի Ջուլումերկի, մյուսը՝ Արծկեի գավառակում⁶¹²։

343. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածէ, գիրը՝
Հարաւային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ, ԲՍԱՆՑԻ ԱՇԻ ՍԻՄԵՕՆԻ. ՈՒՔ ՀԱՆԻ
ՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՐԸՄԻ: ԹԱՍԻՌ. Ե. ՅՈՒԼԻԱՒ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲՍՏԱՑԻ Մ [Ա.] Հ [ՏԵՍ] Ի
ՍԻՄԷՕՆԻՆ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻ/ՊԻՔ, ՏՈՒՔ
ՋՈՂՈՐՄԻ, ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻԹ. (1780)
ԵՒ ՅՈՒԼԻՍԻ Ի. (20):

ση. 36, 64. 321

Մահտեսի Սիմեոնը թերևս Մեծ Հայքի
Վասպուրական աշխարհի Գողթն գավառի
Բստո գյուղից է, որը ներկայիս Բիստ գյուղն
է՝ Նախիջևանի Օրգուբադի շրջանում⁶¹³։

Մոսկվայի պատմութեան պետական թան-
գարանի արծաթե սկիւններէց մեկի մա-
կազրութեան մեջ հիշատակած է Բստա-
ցի Աբրահամի որդի մահտեսի Սիմոնը.
«Յիշատակ է ի սկիւն Բստացի Աբրահամի
որդի մահտեսի Սիմոնին, ի դուռն Սբ.
Էջմիածնայ»⁶¹⁴. Ենթադրելի է, որ խոսքը
միևնույն անձնավորութեան մասին է:

344. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 3 տող.

[illegible]

611 ԿՂ. ԲՈՒԹ. 2, վապ. 11, էջ 2:

612 Տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 688:

613 *Yonlu* h. 1, t. 740:

614 ԴՅԿ, պրակ VIII, էջ 72, արձ. 212: Թանգարանի տա-
րաբնութ իրերի մակագրություններում քանիցս
հիշատակվում են Ս. Էջնիածնի միաբաններ, բարձ-
րաստիճան հոգևորականներ, նմիրակներ և այլք:
Տես նույն տեղում՝ արձ. 164, 211, 217, 219, 227,
239:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԱՆ/ՏՈՆ ՀԱՔԵՂԱՅԻ/
ՌՄՃԼ. (1781) ԹՎԱԿԱՆԻ:
աղ. 36, Գկ. 322

345. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ՄԵՅ ԱՐՄԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՎԵՂՏԻՉ,
ՅԵՐԿԵՆԱՆԻՔԵԱՆՈՒ ՀԱՅԵԼԵ Ի ՏՐ Ի ՌՄԼ ԹՎ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԲՅ
Ա.Թ. [Ո.] Ռ. [Ո.] ՅՍ ՄԻԱԲԱՆ ՄԿՐՏԻՉ
Վ. [Ա.] ՐԴ. [Ա.] Պ. [Ե.] ՏԻՆ, ՈՐ ԷՐ/
ՅԵՐԿԵՆ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՈՒ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի
ՏՐ Ի ՌՄԼ. (1781) ԹՎԻՆ:
աղ. 36, Գկ. 323

346. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 5 տող.

Վ. ՏԱՊԱՆԱ ԱՅԵ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՎԵՂՏԻՉ ՏԻ Կ-
Վ. ՍԲՅ ԳԱՀԻՆ ԺԱՄԱՍՅ Ե ՎԵՂՏԻՉ ՏԻ Կ-
Վ. ՈՍԵՓԱԿԱՆ ՏԵԼԵԿ ԻԻՌՎ ԷՐ ԿԱՐԵ ՏԻ Կ-
Վ. ԵԼԵԱՌԲԵ ՎԵՂՏԻՉԱՆ ԱՅԻԱԲ ՔԱՐԻ Ի
Վ. Ի ՌՄԼ ԹՎ:

ՏԱՊԱՆԱ ԱՅՍ Է ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ
Վ. [Ա.] ՐԴ. [Ա.] ՊԵՏԻ/ ՍԲՅ ԳԱՀԻՆ
ԺԱՄԱՍՅ ԵԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ/
ՈՐ ՍԵՓԱԿԱՆ ՏԵԼԵԱԻ ԻԻՌՎ
ԷՐ ԿԱՐԵՏԻ/ ԵԻ ԼԻ ԱԻՈՒՐԲԵ
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ԲԱՐԻ/
Ի ՌՄԼ. (1781) ԹՎԻՆ:⁶¹⁵

աղ. 36, Գկ. 324

Ստեփաննոս վարդապետ Կարբեցին
հիշատակվում է և՛ Մայր Աթոռի ժամա-
սաց, և՛ վարժապետ հավանաբար Սիմեոն
երևանցու կառուցած դպրատանը: Նրա
անունը քանիցս հիշատակվում է նաև ԿԴ
«Միաբանից դափթար»-ում:⁶¹⁶

347. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 7 տող.

ԸՆԴ. ԱՅՍՈՒ ՎԻՄՈՎ ՄԱՐՄԻՆ
ՈՐ ԲԸՆԻԿ ՏԵՂԵԱԻ ԷՐ ՅՈՇԱԿԱՆՑԻ,
ՄԻԱԲԱՆ ԳԱՀԻՆ ԵԻ ԱՅՐ ՊԵՏԱՆԻ/
ՋԻ ԷՐ ԳՐԱԳԻՐ ՅՈՅԺ ՎԱՐԺ ԵԻ ԱՐԻ,
ՆՐԱՐՈՒԵՍ ՇԱՀԱՅՈՂ ԹՂԹՈՅԸՆ
ՎԵՀԻ/ ԵԻ ՄԵՇԻ ՎԵՀԻՆ ՏՐ ՍԻՄԵՕՆԻ,
ԷՐ ՇԱՌԱՅ ՆԱԵԻ ՕՐՀՆԱԾՆԻ ՈՐԴԻ/
ՈՐՈՒՄ ԳԹԱՍՑԻ ՓՐԿԻՉՆ ԱՄԵՆԻ,
ԱՌՆԵԼՈՎ ԱՐԺԱՆ ՏԵՍՈՅՆ ԻԻՐ
ԲԱՐԻ/ ՏԱԼՈՎ ԺԱՌԱՆԳԵԼ ԸԶԿԵԱՆՍՆ
ԱՆՋԿԱԼԻ ԵԻ ՊԱՐԱԿՑԵԼՈՎ ՍՐԲ [Ո.] ՑՆ
ԳԸՆԴԻ/ Ի ԹՎԻՆ ՌՄԼ. (1781), Ի
ՅՈՒՆԻՍԻ Ի Գ. (23):
աղ. 37, Գկ. 325

Բավականին ուշագրավ այս տապանա-
գիրը պարզում է ժամանակի նշանավոր
գրիչ, ծաղկող Երեմիա Օշականցու անու-
նը⁶¹⁷: Գյուտ քահանա Աղանյանցը Ս. Էջ-
միածնի նվիրակության թեմերի ցուցակը
ներկայացնելիս նշում է կազմողի՝ նոտար
Երեմիա Օշականցու անունը, որը «Սիմեոն
կաթողիկոսի նախապատիւ սպասաւոր,
Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի սանիկն էր և
վերջը հասաւ արքեպիսկոպոսութեան աս-
տիճանին»⁶¹⁸: Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը
վախճանվել է 1789 թ. և թաղված է
Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում
(տե՛ս արձ. 371): Գյուտ Աղանյանցն
ընդգծում է նաև Երեմիայի՝ ծաղկողական
արվեստին տիրապետելու հանգամանքը.
«Այս Երեմիան մի շատ սիրուն գեղագիր էր,
ընտիր քարտուղար, նրբարուեստ նկարող և
ծաղկազրող զանազան գոյներով և մաքուր
ոսկով»⁶¹⁹:

⁶¹⁷ Երեմիա Օշականցու ծաղկողական արվեստին
ամրագրածն էնք նաև առանձին հոդվածով:
Տե՛ս Ա. Հարությունյան, Գրիչ, ծաղկող Երեմիա
Օշականցին և նրա տապանագիրը, «ՎԵՄ» 2014, Թ.
3 (47), էջ 114-124:

⁶¹⁸ ԴՅՊ, գիրք Գ., էջ 797:

⁶¹⁹ Նույն տեղում:

Հայ մանրանկարիչների մատենագի-
տական ցանկում արվեստաբան Աստղիկ
Գևորգյանը հիշատակում է Երեմիա
արքեպիսկոպոս Օշականցուն, ով ստեղ-
ծագործել է ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին և
Սիմեոն Երևանցու պատվերով ձեռագրեր
նկարազարդել Էջմիածնում: Մաշտոցյան
Մատենադարանում են պահվում Երեմիայի
նկարազարդած երկու ձեռագիր «Մաշտոց
ձեռնադրութեան» (ՄՄ ՀՊ 2891, 2892):
Մատենադարանի ևս 4 ձեռագրի (ՄՄ ՀՊ
1056, 1817, 2646, 10677) գրիչ ու ծաղկող
Երեմիային Ա. Գևորգյանը պայմանակա-
նորեն նույնացնում է Երեմիա Օշականցու
հետ, քանի որ Երեմիա գրիչը ևս գործել է
ԺԸ. դ. երկրորդ կեսին և ձեռագրեր ընդո-
րինակել Էջմիածնում⁶²⁰: Կարծում ենք՝
հիշյալ ձեռագրերի մանրանկարչության
համադրությունը (կիսախորանները, լու-
սանցազարդերը, զարդադրերն աչքի են
ընկնում բազում ընդհանրություններով.
գունազարդման տեխնիկան (վառ գույնային
երանգներ, ոսկի) ևս նմանօրինակ է⁶²¹):
Հավաստում է Ա. Գևորգյանի տեսակետը:
Դատելով հիշատակարաններից՝ Երե-
միան ձեռագրեր է ընդօրինակել ու ծաղկել
Դեռևս սարկավագության տարիներին: Նա
հաճախ հիշատակվում է իբրև «գծող»,
«գրագիր», «նրբարուեստ նկարակերտ»,
«գեղեցկագիր նոտար», «գրիչ», «ծաղկող»,
«գպիր» և այլն: ՄՄ ՀՊ 2891 ձեռագրի հի-
շատակարաններից մեկում կարդում ենք.
«Ջոր տեսանելով շնորհընկալ և օրհնածին
որդույ սոյնոյ տեսունս մերոյ սրբազնկա-
տար վեհապետի տեսուն Երեմիայի արքե-
պիսկոպոսի Յոշականցույ, քաջ քարտու-
ղարի և գեղեցկագիր նոտարի Աստուա-
ծաէջ սրբոյ գահիս և նրբարուեստ նկա-
րակերտի, շարժեցաւ և նա ի յիղձ բարի
երփնազարդել զսոսա գեղեցկագոյն ծաղկօք

և ձագազօք, և յազնիւ և ի զանազան
երանգոց, և ի մաքուր ոսկւոյ...»⁶²²:

ՄՄ ՀՊ 2882 ձեռագրի ձեռնադրություն-
ների ցուցակում քանիցս հիշատակվում է
Երեմիայի անունը: Դեռևս 1753 թ. Երեմիա
տիրացուն ձեռնադրվել է կիսասարկավագ,
իսկ 1767 թ. արդեն վարդապետ, և իբրև
գրագիր հիշվող Երեմիային շնորհվել է
եպիսկոպոսի աստիճան⁶²³:

Հավելենք, որ Երեմիան վարժ և արի
գրագիր, նրբարվեստ ծաղկող ու Սիմեոն
կաթողիկոսի սպասավոր է հիշվում նաև
տապանագրում:

348. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 5 տող.

ԱՅ. Վ. ՀԵՂՄԱՆ ՄԵՄԱՆԱՆ. ԳՈՅԻ
ԻՅՈՒՆԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՎՈՂՈՅ, ՈՐ ԸՆԴ
ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՎՈՂՈՅ, ՈՐ ԸՆԴ
ՎԻՄՈՎ ՄԱՐՄԻՆԱՆ ԳՈՅԻ/ ԳՈՅԻ ՍԲ
ՏԵՍՈՅԻ ԱՐԺԱՆԱՑՈ, Ի ԼՈՅՍ ԵՐԵՍԱՑ
ԳՈՅ ՀԱՆԳՈ/ ՇԵՐՈՅՆ ԴԱԽԹԻ ՄԻԱԿ
ՈՐԴԻՈՅ, ԴԱՆԻԷԼ ՊԵՏԻ ԵՂԲՈՐ ԸՍՍ
ՄԱՐՄԻՆ [Ո.] Ց/ ՈՐ Ի ՌՄԼԱ. (1782), Ի
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ Զ. (6) ԻՆ:
աղ. 37, Գկ. 326

349. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐՄԱՆ ՄԱՀ [ՏԵՍ] Ի
ՅՈՆԱՆԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ/ Ի ՏՐ Ի
ՌՄԼԱ. (1782) ԹՎԻՆ:
աղ. 37, Գկ. 327

⁶²⁰ Ա. Գևորգյան, Հայ մանրանկարիչներ. մատենա-
գիտություն. IX-XIX դդ., Երևան, 1997, էջ 180-182:
⁶²¹ ՄՍ ձեռ. ԳՊ 1056, էջ 10ա, 23ա, 62բ, ՄՍ ձեռ. ԳՊ
1817, էջ 44ա, 52ա, ՄՍ ձեռ. ԳՊ 2646, 3ա, ՄՍ ձեռ.
ԳՊ 2891, էջ 17բ, 19ա, 29ա, ՄՍ ձեռ. ԳՊ 10677, էջ
25ա, 245ա:

⁶²² Ա. Գևորգյան, Հայ մանրանկարիչներ, էջ 182:
⁶²³ Գ. Տեր-Վադդանյան (ստորագրված՝ Գևորգ Գու-
նանյան), Ժամանակագրություն ձեռնագրութեանց
(1759-1798), էջ 43, 45:

⁶¹⁵ Ա. Ասատրյան, Կարբի..., էջ 102:

⁶¹⁶ ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 88, 95:

Մահտեսի Յոնանն ըստ տապանագրի՝ Մայր Աթոռի ամբարապետն է։ Ինչպես վերը նշվեց, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը Մայր տաճարի հարավային կողմում կառուցում է մթերանոց, առավել հայտնի՝ «Ամբարանոց» կամ «Օշականայ ամբար» անուններով։ Շենքը վերանորոգվում է Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի օրոք նախ 1785 թ., ապա 1791 թ.։ Տապանագրում հիշատակված մահտեսի Յոնանը թերևս մինչ կառույցի վերանորոգումը զբաղեցրել է ամբարապետի պաշտոնը։ Նա քանիցս հիշատակվում է նաև ԿԴ «Միաբանից դաֆթար»-ում. Հայոց ՌՄԻԹ. (1780) թվականի հոկտեմբերի 28-ին Մայր Աթոռի ամբարտար մահտեսի Յոնանին տրվել է. «Ա. (1) խինայի տօլամայ կիսամաշ, Ա. (1) մանիսու ալաճայ, արխալուղ ևս կիսամաշ, Բ. (2) քեաթան նոր շապիկք և Բ. (2) հատ երկու տակ ոտաց շոր լավն և նոր, որք էին հանգուցեալ մահտեսի Սիմէօնին»⁶²⁴։

350. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը
Հարավային նիստին, 9 տող.

[illegible]

ՇՆՈՐՀՕՂ ՊԱՐՏԵԱՅ ՏՐ ԳԹՈՒԹԵ [Ա.]
ՈՂՈՐՄԵՍՑԻՍ ԳՈՒՄ ԳԱԼՍՏԵ [Ա.] Ն/
Ի ԻԻԾԵԱԼ ԱՅՐՈՒՅՍ Զ. (80) ԱՄԵԱՆ,
ՇՆՈՐՀԵՍՑԵՍ ԶԿԵԱՆՍ ԱՆՎԱԽՃԱՆ/
ԱՄԷՆ ՕՐՀՆԵԱԼ ՔՈՅԴ ՏԵՍՈՒԹԵ [Ա.] Ն,
ՆԱԵԻ ԶԱՅՆԻԴ ԵՐԱՆԱԿԱՆ/
ԱՐԺԱՆԱՅՈ ՋՀՈԳԻ ՍՈՐԱՅՆ,
ՅԱԶՄԷ ԴԱՍԵԱ ԸՆԴ Ս [Ր] Բ [ՈՅ] Ս
ԱՄԵՆ [Ա.] ՅՆ/ Է ՄԱՅՐ ՊԵՏԻՆ
ՂՈՒՆԿԻԱՆՈՍԻ, ԱՍՏՈՒԱԾԱԷՋ
ԳԱՀԻՍ ԳԸՐԶԻ/ ՅԱԶԳԻ ԽԱԶԱՆԵԱՆ
ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ, ՍԻՐԱՎԱՌ ԸՂԶԻԻ
ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ,/ ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ
ՈՎ ՍԻՐԵԼԻՔ, ՄԻ ԽՆԱՅԻՑԷՔ ՏԱԼ

⁶²⁴ ԿՂ. ԹՈԹ. 2, վավ. 11, էջ 91:

ԶՈՂՈՐՄԻ/ ԶԵՐ ԿՐԿՆԱԿԻ ԾՆՈՂԱՑՆ
ԵՒ ԶԵԶ ՔՍ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈՒ/
ՌՄԼԲ. (1783), Ի ՄԱՐՏԻ Ի. (20):
աղ. 37, ըկ. 328

Ուշագրավ է վիմագրում Մայր տաճարն իբրև «Աստուածաէջ դա՛շ» հիշատակումը: Ննջեցյալը Մայր աթոռի շնորհաշատ գրիչ, նոտար, դարձյալ միաբանական գերեզմանոցում թաղված Ղուենկիանոս Աշտարակեցու մայրն է: Տապանագրից պարզվում է, որ Ղուենկիանոսի տոհմանունը Խաչանյան է. կարևոր մի փաստ, որը չի նշվում Ղուենկիանոսի տապանագրում (տե՛ս արձ. 383):

351. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. օրորոցածէ, գիրը
Հարավային նիստին, 7 տող.

[illegible]

ՈՐ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ՅԱՅՍ ՇԻՐՄԻ,
ՆԱԶԷ ԱՆՈՒՆ ՍՄԱ ԿՈԶԻ,/ ԷՐ
ՍԱ ՏԵՂԵԱԻ ԿԱՂԸԶՎԱՆՑԻ, ԱՅԼ
ՊԱՆԴԽՏԵԱԼ Ի ՍՈՅՆ ՎԱՅՐԻ,/ ՄԱՅՐ
ԶԱՔԱՐԻԱՅ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] ՊԵՏԻ,
Ս [Ր] Բ [Ո] Յ ԳԱՀԻՍ ՄԻԱՔԱՆԻ,/ ՈՐ
ԱՌԱՔԵԱԼ ՆՈՒԻՐԱԿ ՊՕԼՍԻ, ԱՆԴ
ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԿԱՑՈՒՑԱՆԻ,/ ԲԱՅՑ ՄՕՐ
ՎԱԽՃԱՆՆ ՅԱՌԱԶ ԼԻՆԻ, Ի ԹՈՒԻՆ
Ռ. (1000) ԵՐԿԵՐԻԻՐԻ,/ ԻՍԿ ՅԵՏ [Ն]
ԵՐԵՍՆԵՐԿՈՒ (1783) ԱՄԻ, ՅԱՅԼ
ՀԱՆԳՍՏԷ ԱՍՏ ՓՈԽԱԴՐԻ,/ ԱՐԴ ՈՐՔ
ՏԱՅՔ ԶՈՂՈՐՄԻ, ԼԻԶԻՔ ԵՒ ԴՈՒՔ
ԱՅՆՄ ԱՐԺԱՆԻ:

ση. 37, εκ. 329

Ննջեցյալը Կ. Պոլսի նվիրակ, ապա պատ-
րիարք (1773-1781, 1782-1799) Կաղզվանցի
Զաքարիա վարդապետ Փոքուզյանի (1719-
1799) մայրն է: Արձանագրու[թյունը բովան-
դակում է նաև Զաքարիայի գործունեու-

Թյան հետ առնչվող որոշ դրվագներ:

Հայ եկեղեցու նվիրապետական աթոռներին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունն ստեղծվել է 1461 թ: Կ. Պոլսի պատրիարքներն ունեցել են կրոնական և աշխարհիկ մասնակի իրավունքներ. նրանք են տնօրինել թուրքիայի վարչական իրավասություն տակ գտնվող Հայություն կրթությունը, տպագրական գործը, համայնքի օգտին հավաքել հարկեր և այլն⁶²⁵:

Զաքարիա Կաղզվանցին մշտապես պայքարել է կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիների ազդեցություն դեմ: Լեոն գրում է, որ Հակոբ Նալյան պատրիարքից հետո Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներից աչքի է ընկնում հատկապես Զաքարիա Կաղզվանցին, որը հիշյալ «...ներքին պատերազմների մեջ շատ գործոն դեր է կատարել... անխնա հալածելով կաթոլիկության հարած հայերին և փոխադարձաբար հայածանքներ կրելով իր հակառակորդներից»⁶²⁶: Զաքարիա պատրիարքի կենսագրությունը գրել է իր իսկ եղբորորդի Պողոս քահանա Կաղզվանցին, որն ավելի շատ ներբող է⁶²⁷: Նրա պաշտոնավարության ընթացքում Մայր դպրատանը հիմնվել է տպարան (1790), բացվել Կ. Պոլսի առաջին թաղային վարժարանը և այլն: Զաքարիա պատրիարքը վախճանվել է 1799 թ. և ամփոփվել Կ. Պոլսի Գուրուհեյմեի եկեղեցում⁶²⁸: Նրա տապանաքարի չափածո արձանագրությունը ներկայացնում է Պողոս քահանան հիշյալ ներբող-կենսագրականում⁶²⁹:

⁶²⁵ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 504-505:

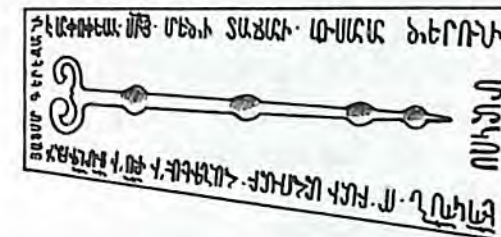
⁶²⁶ *Լևոն*, Հայոց պատմություն, Երրորդ հատոր, գիրք
Երկրորդ, Երևան, 1973, էջ 470:
⁶²⁷

627 զիրք պատմութեանց վարուց և դիպուածոց, իրաց և իրականութեանց Տեառն Ջաքարիայ արհի եպիսկոպոսի և Ազգասէր կարողացեալ Պատրիարքի մեծի Պոլսոյ...: Տէս ԴՅՊ, գիրք Ժ., Մանր մատենագիրք. ԺԵ-ԺԹ. դար, կենսագրական տեղեկութիւններով եւ ծանօթութիւններով իրատարակեց **Գիւր Ադանեանց ա. քահ.**, Թիֆլիս, 1912, էջ 207-352:

628 «Բրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 349:

⁶²⁹ ԴՅՊ, գիրք Ժ., էջ 347-348:

352. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև,
կենտրոնում վարդապետական գավազանն
է, միատող արձանագրութիւնը երիզում է
տապանաքարը.

ՅԱՅՍՄ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ Է
ԱՄՓՈՓԵԱԼ ՄԲՅ ՄԵԾԻ ՏԱՃԱՐԻ
ԼՈՒՍԱՐԱՐ ԾԵՐՈՒՆԻ ՄԱՐԿՈՍ
ԵՊ [ԻՍ] Կ [Ո] Պ [Ո] ՄՆ, ՈՐ ԲԱՐԻ
ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՀԱՆԳԵԱԻ ԻՔՄ Ի
ՌՄԼԳ. (1784) ԹՎԻՆ:
ադ. 37, ցկ. 330

353. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը
Հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ԳԵԳԵԶԱՐՆ ԱԳՈՒԼԵՑԻ ԱՅՏԻ ՍԿՐՏՔԻ-ՈՒ ՎԱԽՃԱՐԱՅԻՆ ԽՈՒՆԴ ԴԱՅ:
Է՛՛՛ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ՄՈՍ ԶԵ՛՛՛:

ԱՅՍ է ԳԵՐԵԶՄԱՆ ԱԳՈՒԼԵՑԻ
ՄԱՀ [ՏԵՍ] Ի ՄԿՐՏԶԻՆ, ՈՐ
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ ՌՄԼԳ. (1784) ԹՎԻՆ/ ԵԻ
Ի ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ [Ա]ՄՍՈՑ Ե. (5) ԻՆ:
ադ. 37, ցկ. 331

Ագուլիսը Սյունյաց աշխարհի Գողթն
գավառի նշանավոր գյուղաքաղաքներից է,
գրչության հայտնի կենտրոն, որն ունեցել է
11 եկեղեցի⁶³⁰:

354. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը
հարավային նիստին, 2 տող.

+ ԽՈՒԷ ՏԱԿԱՆ ՎԵՃԱԴՆՏ-ԿԱԿԱԴՆՏ-ՎԵՂՈՏՅ. +
 + ԸՆԴԱՆԵԼԷ 'Ի ՏՐ ԴՆՈՒՐ ԹՅ. +

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԿԱՐԱՊԵՏ
Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻՆ, / ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԽ
Ի ՏՐ Ի ՌԻԼԳ. (1784) ԹՎԻՆ:

աղ. 37, նկ. 332

⁶³⁰ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 27:

355. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԴԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ԹԻՖԼԻՉՅԻ ԼՂԻ Ի ԴԱՆԻՔԱՆՆԵՐ Ի ՌՄԼԳ. ԹՎ. ԻՆ. Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ԹԻՖԼԻՉՅԻ ԱՐԶԻ/ ՅԱԿՈԲՋԱՆԻՆ, [ՈՐ] ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ Ի ՌՄԼԳ. (1784) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 333

356. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 7 տող.

Ի ԴԱՆԻՔԱՆՆԵՐ Ի ՌՄԼԳ. Ե
ԴԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ԹԻՖԼԻՉՅԻ ԼՂԻ Ի ԴԱՆԻՔԱՆՆԵՐ Ի ՌՄԼԳ. ԹՎ. ԻՆ. Ի

Ի ԴԱՆԻՔԱՆՆԵՐ Ի ՌՄԼԳ. Ե
ԴԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ԹԻՖԼԻՉՅԻ ԼՂԻ Ի ԴԱՆԻՔԱՆՆԵՐ Ի ՌՄԼԳ. ԹՎ. ԻՆ. Ի

Ի Թ [Ո] Ի [Ա.] Կ [Ա.] ՆԻՍ ՌՄԼԳ. (1784) ԵՒ Ի ՅՈՒՆԻՍԻ ԻԵ. (25) ԻՆ/ ՅԱՅՍՄ ԾԻՐՄԻ Է ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԾԵՐ ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՊԵՏՆ ԵՐԱՆԵԱԼ/ ՈՐ ՔԻԻԹՈՒՐԻՆ ՍՊԱՍԱԻՈՐԵԱԼ, ՆՈՐԻՆ ԱՆՈՒԱՄԲՆ ԵՒ ՅԱՏԿԱՑԵԱԼ/ ԵՒ Ի ՂՈՒԿԱՍ ՎԵՀԻՆ ՍԻՐԵԱԼ, ԵՐԱԽՏԱԻՈՐ ԶԻ ՆՄԱ ԵՂԵԱԼ/ ԻՄԱՍՏՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ՊԱՅՄԱՌԱՑԵԱԼ, ԵՒ ՍԲ ՎԱՐՈՒՔ ԳԵՐԱՓԱՅԼԵԱԼ/ ԲԱՅՑ ՈՉ ԲՆԱԻ ՓԱՌԱԻՈԼԵԱԼ, ԱՅԼ ՔՐՋԱԶԳԱՍ ԿՐՕՆԱԻՈՐԵԱԼ/ ԱՊԱ ԲԱՐԻՈՔ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՓՈԽԵԱԼ, ԱՌ ՏՐ ՔՐՈ ՈՒՄ ՏԵՆՋԱՑԵԱԼ:

Դատելով տապանագրից՝ Հովհաննես պետը (թերևս նույն վարդապետն է) Քյուրթուրի երեմանի սպասավորն է: Խոսքը Ա. էջմիածնի միաբան, Կ. Պոլսում էջմիածնի նվիրակ, Կարնո առաջնորդ, ապա Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսի աթոռակից Պետրոս վարդապետ Հոռմկլայեցու կամ Այնթապցու մասին է, որին մականվամբ Քյուրթուր էին

կոչում: Պատմագիտական գրականության մեջ (Մ. Ջամջյանց, Սիմեոն Երևանցի, Հ. Շահխաթունյանց, Մ. Օրմանյան և այլք) նրա մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել: Մաղաքիա արք. Օրմանյանը տարբեր առիթներով քանիցս անդրադառնում է նրա գործունեությանը: 1745 թ. Խորասանի Մեչեթ մայրաքաղաք՝ Նադիր շահին տեսություն գնացած Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսի հետ հիշատակվում են նաև «...Պետրոս Այնթապցի եւ Աղեքսանդր Բիւզանդացի վարդապետները, աւելի ծանօթ իրենց Քիւրթիւր եւ Քարաքաշ մականուններով»⁶³¹: Պետական հարկերը չվճարելու, ինչպես նաև միաբանների հետ ունեցած տարաձայնությունների պատճառով Թավրիզից Երևանի կուսակալությանը տրված հրամանի համաձայն՝ պաշտոնանկ է հռչակվում ու Սևանա լիճում բանտարկվում Ղազար կաթողիկոսը, որի փոխարեն. «...Պետրոս Այնթապցի, մականունանալ Քիւրթիւր, կաթողիկոս օծուեցաւ Մայր տաճարին մէջ 1748-ին ամսաթիւր անորոշ... Այդ գիրն ստորագրած էին 21 եպիսկոպոս եւ 19 վարդապետներ, եւ 1748 մայիս 20 թուական կը կրէր»⁶³²: Նման կերպով կաթողիկոսական պաշտոն վարողներին Մ. Օրմանյանն աթոռակից է անվանում և նշում, որ ինչպես մյուս աթոռակիցները, այնպես էլ Պետրոս Այնթապցուն. «կաթողիկոսներու շարայարուծեան չենք անցըներ, թէպէտ սովորական ցուցակներ անցուցած ըլլան»⁶³³: Նա նաև նկատում է, որ «Պետրոս կաթողիկոսական աթոռը գրաւելով, որեւէ արգիւնաւորութիւն ցոյց տուած չէ, եւ Երևանցին ու Շահխաթունեան բառ մըն ալ չունին անոր գործունէութեան վրայ»⁶³⁴: Ղազար Ջահկեցու՝ բանտից ազատվելուն ու կաթողիկոսության վերադառնալուն պես Պետրոսը ձերբակալվում և արսորվում է Ջահուկ՝ Ղազարի բնիկ գավառը: Նրա

⁶³¹ Մ. Օրմանյան, Ազգայապատմ., հ. Բ., էջ 3420:

⁶³² Նույն տեղում, էջ 3426:

⁶³³ Նույն տեղում, էջ 3428:

⁶³⁴ Նույն տեղում, էջ 3429:

կաթողիկոսության տեղում թյուրևս սահմանվում է 1748 թ. ապրիլից մինչև 1749 թ. փետրվար, և ինչպես Մ. Օրմանյանն է նշում, հայտնի է «թէ ինչչափ ատեն մնաց Քիւրթիւր Ջահուկի արգելարանին մէջ, միայն յայտնի է, թէ այլեւս չազատեցաւ եւ բանտին մէջ մեռաւ»⁶³⁵:

Դառնալով տապանագրին՝ պետք է փաստել, որ Հովհաննես պետը հետագայում վայելել է Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի սերն ու հարգանքը: Նա թեպետ փայլել է սրբակենցաղ վարքով, «բայց ոչ բնաւ փառաւորեալ, այլ քրճազգած կրօնաւորեալ»: Քրճազգածը (քրճազգեաց) քրճե զգեստ հագնողն է: Քուրճը այժի մազից գործած զգեստ է⁶³⁶:

357. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. շեղանկյուն օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԴԱՅՍԷ ԳԵՐԵԶՄԱՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԱԻԵՏԻՔ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵՑ [Ա.Ի] / Ի ՌՄԼԳ. (1784) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 334

ԱՅՍ Է ԳԵՐԵԶՄԱՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԱԻԵՏԻՔ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵՑ [Ա.Ի] / Ի ՌՄԼԳ. (1784) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 334

358. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԴԱՅՍԷ ԳԵՐԵԶՄԱՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԱԻԵՏԻՔ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵՑ [Ա.Ի] / Ի ՌՄԼԳ. (1784) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 334

ԱՅՍ Է ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՍԲՅ ԱՌՈՒՈՅՆ ԲԱԶՄԱՄԵԱՅ ԴՈՆԱՊԱՆ/ ՅՈՎԱՆՆԵՍԻՆ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ Ի ՌՄԼԳ. (1785) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 335

Համաձայն եկեղեցական պաշտոնների աստիճանակարգման՝ դռնապանը (փակակալ) կամ ժամկոչը պաշտոնյաների ստորին աստիճանումն են եղել⁶³⁷: ԿԴ արխիվային

⁶³⁵ Նույն տեղում, էջ 3430:

⁶³⁶ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. չորրորդ, էջ 588, 594:

⁶³⁷ Նույնի հ. առաջին, էջ 541:

փաստաթղթերում հիշյալ պաշտոնը հաճախ է հիշատակվում:

359. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. շեղանկյուն օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԴԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՍԻՄԵՕՆ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՀԱՆԳՈՒ/ՑԵԼՈՅ Ի ՔՐՈ, Ի ՌՄԼԳ. (1785) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 336

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԵՐՈՒՆԻ ՍԻՄԵՕՆ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՀԱՆԳՈՒ/ՑԵԼՈՅ Ի ՔՐՈ, Ի ՌՄԼԳ. (1785) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 336

360. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԴԱՅՍԷ ԶԱՆԴԻՊԱՆ ԱՅՍՄ ՍԱՊԱՆԱՔԱՆ ԱՌՈՒՈՅՆ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵՑ [Ա.Ի] / Ի ՌՄԼԳ. (1785) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 337

ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՅՍՄ ՍԱՊԱՆԱՔԱՆ, ԱՍԱՍՋԻՔ ԱՍ ՈՂՈՐՄԻ ՕՇԱԿԱՆ/ՑԻ ԹՕՄԱՍ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏՐ Ի ՌՄԼԳ. (1785) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 337

361. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն շաճե, գիրը՝ 2 տող.

ԳԵՐԵԶՄԱՆ ԱՅՍ ՍԱՊԱՆԱՔԱՆ ՊՕՂՈՍԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏՐ Ի ՌՄԼԳ. (1786) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 338

ԳԵՐԵԶՄԱՆ ԱՅՍ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ ՄԱՌԱՆԱՊԵՏ ՊՕՂՈՍԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏՐ Ի ՌՄԼԳ. (1786) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 338

Տապանագրում հիշատակված է վանքի տնտեսության սպասավորներից մառանապետ Պողոսը:

362. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է ԶԻՐԻՄ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆԱՔԱՆ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ԵՐ/ ՅԵՐԿՐԵՆ ՆԱԽԻՋԵԻ [Ա.] ՆԱԽԻՋԵԻ ԱՌ ՏՐ Ի ՌՄԼԳ. (1786) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 338

ԱՅՍ Է ԶԻՐԻՄ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆԱՔԱՆ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ԵՐ/ ՅԵՐԿՐԵՆ ՆԱԽԻՋԵԻ [Ա.] ՆԱԽԻՋԵԻ ԱՌ ՏՐ Ի ՌՄԼԳ. (1786) ԹՎ. ԻՆ. աղ. 38, ցկ. 338

ԵՒ ՔԵՌՈՐԴԻ ԵՍԱՅԻ
ԵՊ [ԻՍ] Կ [Ո] Պ [Ո] ՍԻՆ, ՓՈ/ԽԵՑԱԻ ԱՌ
ՏՐ Ի ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎԻՆ ԵՒ Ի
ՅՈՒՆՎԱՐԻ ԺԶ. (16) ԻՆ:
աղ. 38, ցկ. 339

363. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 6 տող.

ԲԱՐԵՎԻՃԱՅԱԿԸՍԸՐԻՄԻ, ԵՌԵՐԱՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵ ՏԻ:
ՄԲՅ ԳԱՅԻՍ ԵՋՄԻԱՆԻՆԻ, ԱՇԽԱՏԱՅԻՐ ՄԻԱԲԱՆ ՆԻ:
ՈՐԵՐ ԳԻՒՂԻՒ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ, ԱՅՐ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԵՆԵՐՈՒՄ:
ԻՍԿ ԱՐԴԱՅԱՆՈՍԸՆԵՐԻ ԴԻՄԵՑ ԱՌՏՐ ՅՈՅՍՆ ԱՆԵՆԻ:
Ի ԹՈՒՍ ՌԵՐԵՐԻՒՄ ԻՒ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՎ ՔՅ ԵՐՈՐ ԴԻ:
Ի ՀԱՆՔԱՓԱՅԱՆ ՅԱՆՈՐ ՄԵՆԻ, ԳԱՄՏԵՆ ՄԲՅ ՀՈԳԻՈՅՆ ՏՈՒՄ:

ԲԱՐԵՎԻՃԱՅԱՅ ՅԱՐԿԸՍ ՇԻՐՄԻ, Ե
ՌԵԹԵՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ՄԲՅ ԳԱՅԻՍ
ԵՋՄԻԱՆԻՆԻ, ԱՇԽԱՏԱՅԻՐ ՄԻԱԲԱՆԻ/ ՈՐ
ԵՐ ԳԻՒՂԻՒ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ, ԱՅՐ
ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԵՒ ԾԵՐՈՒՆԻ/ ԻՍԿ ԱՐԴ
ԱՌԵ [Ա] Լ ՎԱՆՔԱՆ ԲԱՐԻ, ԴԻՄԵ [Ա] Յ
ԱՌ ՏՐ ՅՈՅՍՆ ԱՄԵՆԻ/ Ի ԹՈՒՍ
Ռ. (1000) ԵՐԿԵՐԻՐԻ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ
ՎԵՑԵՐՈՐԴԻ (1787)/ Ի ՀՐԱՇԱՓԱՌ
ՅԱՒՈՐ ՄԵԾԻ ԳԱԼՍԵ [Ա] Ն ՄԲՅ
ՀՈԳԻՈՅՆ ՏՈՒՄ⁶³⁸:
աղ. 38, ցկ. 340

Ս. Էջմիածնի միաբան Ռեթնոս Աշտա-
րակեցու մասին բազմաթիվ հիշատակու-
թյուններ կան ԿԴ արխիվային փաստա-
թղթերում: Սիմեոն Երևանցու օրոք նրան
իբրև նվիրակ նշանակելու մասին կարգում
ենք հետևյալը. «Պատրաստեաց ապա սրբա-
զան Վեհն զչորեսին նուիրակունս ի յառա-
քել. զԱշտարակեցի Ռեթնոս վարդապետն ի
յՍպահան, զՋուղայեցի Ստեփաննոս վար-
դապետն ի Գիլան, զԿալակերտցի Յակոբ
վարդապետն ի Նախիջևան, և զՎաղարշ-
կերտցի Մինաս վարդապետն ի Բայազետ:
Եւ գրեցան սոցին աղագաւ թուղթք»⁶³⁹:

Ներկայացնելով տապանագիրը՝ Ս. Սա-
ղումյանը նշում է, որ Ռեթնոսը դարձ
ականավոր հոգևոր առաջնորդներից է, ով
Հովհաննես Ղրիմեցու ձեռագիր աշխատու-
թյան վկայությամբ՝ Գոլոշենց տոհմից է: Նա

⁶³⁸ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, էջ 251, արձ. 8:

⁶³⁹ ԳՅՊ, մոր շարք, հ. Ա., էջ 318:

1771 թվականին առաջնորդ է նշանակվել
և 5 տարի գլխավորել է Հաղպատավանքի
միաբանությունը⁶⁴⁰:

364. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍ ԵՍԱՊԱՆ ՄԲՅ ԳԱՅԻՍ ԵՋՄԱՆ ՊՈՂՈՍ ՎՐԴԵՔԱՅԻՆ
ՅԵՐԿԻՐԻ ՈՐԵՐ ՅԵՐԿԻՐԵՆ ՆԱԽԻՋԵՆԱՆԻՒՄԻ ՄԼԶԱԹԻ:

ԱՅՍ ԵՍԱՊԱՆ ՄԲՅ ԳԱՅԻՍ ՄԻԱԲԱՆ
ՊՈՂՈՍ Վ [Ա] ՐԴ [Ա] ՊԵ [Տ] ԻՆ,
ՀԱՆԳՈՒ/ՅԵԼՈՅ Ի ՏՐ, ՈՐ ԵՐ
ՅԵՐԿԻՐԵՆ ՆԱԽԻՋԵՆԱՆՈՒ,
Ի ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎԻՆ:
աղ. 38, ցկ. 341

365. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 5 տող.

ԲԱՐԵՎԻՃԱՅԱՅ ՅԱՐԿԸՍ ՇԻՐՄԻ, ԵՌԵՐԱՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵ ՏԻ:
ՄԲՅ ԳԱՅԻՍ ԵՋՄԻԱՆԻՆԻ, ԱՇԽԱՏԱՅԻՐ ՄԻԱԲԱՆ ՆԻ:
ՈՐԵՐ ԳԻՒՂԻՒ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ, ԱՅՐ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԵՆԵՐՈՒՄ:
ԻՍԿ ԱՐԴԱՅԱՆՈՍԸՆԵՐԻ ԴԻՄԵՑ ԱՌՏՐ ՅՈՅՍՆ ԱՆԵՆԻ:
Ի ԹՈՒՍ ՌԵՐԵՐԻՒՄ ԻՒ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՎ ՔՅ ԵՐՈՐ ԴԻ:
Ի ՀԱՆՔԱՓԱՅԱՆ ՅԱՆՈՐ ՄԵՆԻ, ԳԱՄՏԵՆ ՄԲՅ ՀՈԳԻՈՅՆ ՏՈՒՄ:

ԲԱՐԵՎԻՃԱՅԱՅ ՅԱՐԿԸՍ ՇԻՐՄԻ, ԵՌԵՐԱՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵ ՏԻ:
ՈՐԵՐ ԳԻՒՂԻՒ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ, ԱՅՐ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԵՆԵՐՈՒՄ:
ԻՍԿ ԱՐԴԱՅԱՆՈՍԸՆԵՐԻ ԴԻՄԵՑ ԱՌՏՐ ՅՈՅՍՆ ԱՆԵՆԻ:
Ի ԹՈՒՍ ՌԵՐԵՐԻՒՄ ԻՒ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՎ ՔՅ ԵՐՈՐ ԴԻ:
Ի ՀԱՆՔԱՓԱՅԱՆ ՅԱՆՈՐ ՄԵՆԻ, ԳԱՄՏԵՆ ՄԲՅ ՀՈԳԻՈՅՆ ՏՈՒՄ:
աղ. 38, ցկ. 342

ԺԸ. դարի նշանավոր աստվածաբան,
գիտնական, փիլիսոփա ու հոգևոր գոր-
ծիչ Պետրոս Աղամալյան կամ Բերդուկյան
Նախիջևանցու կյանքի ու գործունեու-
թյան մասին մեզ հասած տեղեկություն-
ները հիմնականում իր իսկ ձեռագիր ու
տպագիր հիշատակարաններից են: Նախորդ

⁶⁴⁰ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, էջ 251: Տե՛ս նաև Կ.
Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 276:

⁶⁴¹ ԿԴ արխիվ, ցուցակ ԳՊ 1. (թղթ. 6, վավ. 6), էջ 74: Տե՛ս
նաև Միքայել վրդ. Աջապահյան, Պետրոս արք.
Բերդուկյան. կյանք և մատենագրական վաստակ,
«Էջմիածին», 1991, է-Ը., էջ 41: «Քրիստոնյա Հա-
յաստան» համագիտարան, էջ 861-863:

ուսումնասիրողները նյութերի հիման վրա
նրա կյանքն ու մատենագրական վաստակն
առավել հանգամանալից ներկայացրել է
Միքայել վարդապետ Աջապահյանը⁶⁴²:

Պետրոս Բերդուկյան-Աղամալյանը ծնե-
վել է 1720-ական թթ. Նախիջևանում,
լստ այդմ էլ առավել հայտնի է Պետրոս
Նախիջևանցի անվամբ: Կարծիք կա, թե
Պետրոսը Վաղարշապատի Ս. Շողակաթ
կամ Մարիանե եկեղեցու բարերար Աղա-
մալ Նախիջևանցու շառավիղներից է, որ-
տեղից էլ՝ Աղամալյան ազգանունը: Պար-
սից Թահմազ Ղուլի խանի արշավանքների
տարիներին նա տեղափոխվում է Կ. Պոլիս.
այստեղ ձեռնադրվում է աբեղա, ապա
ուղարկվում Ղրիմ՝ նշանակվելով Ս. Օգ-
սենտի վանքի վանահայր և առաջնորդ:
Ղրիմից Պետրոսն Էջմիածին է տեղափոխ-
վել թերևս 1750-ական թթ. երկրորդ կեսին.
այդ շրջանում Հակոբ Շամախեցի կաթողի-
կոսի կողմից ձեռնադրվել է եպիսկոպոս:
Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում
ծավալել է մանկավարժական բուռն գործու-
նեություն: 1772-1777 թթ. Սիմեոն Երևանցի
կաթողիկոսի կողմից նշանակվել է Էջմիածնի
նվիրակ եպիսկոպ (Թոքատ) քաղաքում⁶⁴³:
Սակայն գաղտնիք էր հիշյալ կաթողիկոսի
անբարյացակամ վերաբերմունքը Պետրոսի
նկատմամբ, որի արդյունքում նա շուրջ մեկ
տարի անցկացրել է առանձնություն մեջ⁶⁴⁴:

1783 թ. Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի
կողմից Պետրոս եպիսկոպոսը նշանակվում
է Կարինի առաջնորդ: Կյանքի վերջին տա-
րիների վերաբերյալ տեղեկությունները
սուղ են. հայտնի էր անգամ Պետրոսի
մահվան թվականը: Բանասիրության դոկ-
տոր Շ. Նազարյանը գրում է, որ նա «վախ-
ճանվում է 1784 թ. և թաղվում Էջմիածնի
Ս. Գայանեի վանքի ներքին բակում»⁶⁴⁵:

⁶⁴² Միքայել վրդ. Աջապահյան, Եզվ. աշխ., էջ 33-48:

⁶⁴³ Սիմեոն կաթողիկոսի՝ Եվդոկիայի Եվդոկիա Պետրոս
վարդապետին հղած գրությունների մասին տե՛ս
ԳՅՊ, գիրք Ը., Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարան,
մասն երկրորդ, հրատ. Գիւր առաջ քահանայ
Աղանեսան, Թիֆլիս, 1908:

⁶⁴⁴ Միքայել վրդ. Աջապահյան, Եզվ. աշխ., էջ 39:

⁶⁴⁵ Շ. Լ. Նազարյան, Պետրոս Նախիջևանցի և XVIII
13 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

Հիշյալ տեսակետը մերժվեց, երբ Գևորգ
սարկավազ Աջապահյանին հաջողվեց ՄՄ
ԿԴ-ում հայտնաբերել նրա տապանա-
գրի պատճենը, հետո էլ տապանաքարը՝
Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում,
լստ որի՝ Պետրոս եպիսկոպոսը վախճանվել
է 1787 թ.:

Պետրոս Բերդուկյան-Աղամալյանը թո-
ղել է աստվածաբանական, մեկնողական,
փիլիսոփայական հսկայական գրական ժա-
ռանգություն: Մաշտոցյան Մատենադա-
րանի ավելի քան 160 ձեռագիր (ՀՊ՝ 2891,
2892, 4357 և այլն) պարունակում են նրա
մոտ 20 անուն գործերը⁶⁴⁶:

Պետրոս Բերդուկյան-Աղամալյան Նա-
խիջևանցու կյանքի վերջին տարիների
վերաբերյալ կարևոր վկայություն է պահ-
պանվել ՄՄ ՀՊ՝ 2882 ձեռագրի Ղուկաս
Կարնեցու ձեռնադրությունների ցուցա-
կում, համաձայն որի՝ «Ի ՌՄԼԵ. (1786) ...
ետ գաւազան ծայրագոյն վարդապետու-
թեան միաբանացն Սրբոյ Աթոռոյս, այս-
ինքն՝ Բերթումեան Պետրոս, Կաֆայեցի
Աստուածատուր, Մանիսեցի Եփրեմ, Գեղա-
մացի Յոհան, լուսարար Մարտիրոս, չի-
րաչի Գրիգոր և Արապկերցի Կարապետ
վարդապետացն, Տեառնընդառաջ օրն, ի
փետրվարի ԺԴ. (14)»⁶⁴⁷: Ըստ տվյալ հիշա-
տակության՝ 1786 թ. Պետրոսին շնորհվել է
ծայրագոյն վարդապետի աստիճան, մինչ-
դեռ ինչպես վերը նշեցինք, նա եպիսկոպոս
էր ձեռնադրվել դեռևս Հակոբ Շամախեցի
կաթողիկոսից: Թերևս այստեղ նկատի է
առնվում արքեպիսկոպոսությունը:

366. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ 2 տող.

դարի վերանորոգվող հայ հոգևոր երգը, ՊԲՀ,
1981, ք. 3, էջ 130:

⁶⁴⁶ Միքայել վրդ. Աջապահյան, Եզվ. աշխ., էջ 41-
48, տե՛ս նաև Միքայել սարկավազ Գալիսյան,
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզ-
մանատան արձանագրությունների վերծանու-
թյուն, (ավարտաճառ), էջ 1-3:

⁶⁴⁷ Գ. Տեր-Վարդանյան (ստորագրված՝ Գևորգ Դու-
մանյան), Ժամանակագրություն ձեռնագրություն
(1759-1798), էջ 49:

ԱՅՍԷ ԳԵՐԵՋՄԱՆ ԶԵՂԻՆԷ ԿՈՒՍԻՆ. ՈՐ ԷՐ ԵՐԿՐԱՒ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՑԻ ԵՒ
ՔՈՅՐ ԵՍԱՅԻ Վ. [Ա.] ԲԴ. [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻՆ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

աղ. 38, ցկ. 343

367. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 2 տող.

ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԳԻՒԿԱՅԻ ՏՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ՎՐԴՊՏԻՆ, Ի ՔՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՒ ԱՅՍ ԳԻՒԿԱՅԻ ՏՐ
ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ Վ. [Ա.] ԲԴ. [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻՆ, Ի
ՔՍ/ ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

աղ. 39, ցկ. 344

Աղեքսանդր վարդապետը Հավանաբար
Վաղարշապատ գյուղից է, ինչով էլ պայ-
մանավորված՝ տապանադրում հիշատակ-
վում է իբրև «գիւղացի», այսինքն՝ նաև
տեղացի, բնիկ իմաստով:

368. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 6 տող.

ԴՆԻՐԻՄՍ ՈՒՆՕՂ ԱՅՍ ԱՅՍԱՆ, ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ

ՇԻՐԻՄՍ ՈՒՆՕՂ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ԵՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ

աղ. 38, ցկ. 345

Տապանագիրը Հավաստում է, որ ին-
չատուր սարկավազը վախճանվել է վաղա-

ժամ՝ կսկիծ ու սուգ թողնելով Հարազատ-
ների սրտում:

369. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ՎՐԴՊՏԻՆ, Ի ՔՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

ԱՅՍ ԵՒ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ
ԵՐԿՐԱՒ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՑԻ ԵՒ ԵՐԿՐԱՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ

աղ. 39, ցկ. 346

Կարծում ենք՝ ննջեցյալը ուսումնասի-
րողից չէր 48 վիճակում հիշատակվող
լուսարար Գրիգոր վարդապետ Եղվարդե-
ցին է, որի «աշխատասիրությունը» և քա-
ղաքի Գառնարի գլխավորությունը դեռևս
Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք՝ 1771
թ. վերանորոգվել էին Մայր տաճարի տա-
նիքն ու Հարավային գույքը այդպիսով:

Հավելենք, որ ՄՄ չէր 2882 ձեռագրի
ձեռնագրությունների ցուցակում տեղ է
գտել նաև Ս. Եղվարդեցի միաբան, լուսարար
Գրիգոր վարդապետ Եղվարդեցու անու-
նը, ով եպիսկոպոս է ձեռնադրվել Սիմեոն
կաթողիկոսից 1767 թ.⁶⁴⁸:

370. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ՎՐԴՊՏԻՆ, Ի ՔՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

ԱՅՍ ԵՒ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ
ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):
Վ. [Ա.] ԲԴ. [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻՆ, / ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ
Ի ՔՍ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):
ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

աղ. 39, ցկ. 347

371. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 5 տող.

⁶⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 45:

ԱՅՍԷ ԳԵՐԵՋՄԱՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ

ԱՅՍ ԵՒ ԳԵՐԵՋՄԱՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ
ՏԵՂԻՆ/ ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ,
/ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

աղ. 38, ցկ. 348

Տապանագրում հիշատակված է Սիմեոն
Երևանցի կաթողիկոսի սպասավոր ու վեր-
ջինիս օրոք Ս. Հովհաննիսյանի վանքի հյուսիս-
արևմտյան պարիսպը կառուցող Մկրտիչ
արքեպիսկոպոսը: Ըստ պահպանված տեղե-
կությունների՝ նրա սանիկն է եղել վերը
հիշատակված գրիչ, ծաղկող Երեմիա Օշա-
կանցին:

372. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 8 տող.

ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ԴՆԻՐԻՄՍ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ

ԸՆԴ ԶԱՐԿԱՒ ՇԻՐԻՄՍ ԾԱՌԱՅԻՆ [Ա.] Լ
ՊԱՀԻ/ ՍԱՐԴՆՈՅ ՍԱՐԴՆՈՅ
Վ. [Ա.] ԲԴ. [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻՆ, / ՈՐ ՏԵՂԵԱՒ ՍԱ
ԱՐԴՆՈՅ ՍԱՐԴՆՈՅ ՍԱՐԴՆՈՅ ՍԱՐԴՆՈՅ
ՈՐԴԻ/ ՓՈԽՈՒՄՆ ԶԱՍՏԵԱՅՍ ԱՌ ՏՐ
ԴԻՊԻ/ Ո. (1000) ԵՐԿ [ՈՒ] Հ [Ա.] ԲԻՐ
ԵՐԵՍ [ՈՒ] Ն ԵՒ ԸՆԴ (1790), / ՈՐ
ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐԴԻ, / ԶԻ
ԵՒ ԶԵԶ ՏՐ ՈՂՈՐԴԻՆ:

աղ. 39, ցկ. 349

Սողոմոն վարդապետը ծագումով Արդ-
վինից է: Արդվինը (Լիվանիա) քաղաք է
Բաթումի մարզի Արդվինի շրջանում, որ
հնում մտնում էր Եգր (Եգեբը) աշխարհի
նիպալ գավառի մեջ, իսկ ներկայումս Թուր-
քիայի Արդվին նահանգի կենտրոնն է⁶⁴⁹:

⁶⁴⁹ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 416:

373. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ՎՐԴՊՏԻՆ, Ի ՔՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

ԱՅՍ ԵՒ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ
ԵՐԿՐԱՒ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՑԻ ԵՒ ԵՐԿՐԱՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ
ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ ԵՒ ՍԱՍՏԻՆՑ ՍԱՎԱՆԱ ԳԻՒ

աղ. 39, ցկ. 350

Մահտեսի Ենգոն (Ենկո) վանքի տնտե-
սողիցյան սպասավորներից է և տապանա-
դրում հիշատակված է իբրև հացապան,
այսինքն՝ հացթուխ, հացագործ⁶⁵⁰:

374. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
Հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ՎՐԴՊՏԻՆ, Ի ՔՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

ԱՅՍ ԵՒ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ
ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ Վ. [Ա.] ԲԴ. [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻՆ, / ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ
Ի ՔՍ, Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1790) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):
ՓԵՏՐ [ՎԱՐԻ] Զ. (6):

աղ. 39, ցկ. 351

Ահարոն վարդապետը ծագումով Աղե-
քաձորից է. հիշյալ տեղանվանը վերն անդ-
րադարձանք:

375. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ՎՐԴՊՏԻՆ, Ի ՔՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

ԱՅՍ ԵՒ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ
ՍԱՐԴՆՈՅ ԱՐԶԻՆ ԵՒ ՍԱՐԴՆՈՅ ՏԵՂԻՆ,
/ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):
ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

աղ. 39, ցկ. 352

376. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ՎՐԴՊՏԻՆ, Ի ՔՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՔՍ ՌՄԼԶ. (1787) ԹՎ. ԻՆ. ԵՒ ՅՈՒՆՎ. [Ա.] Բ [Ի.] ԻԴ. (24):

⁶⁵⁰ Միջին հայերենի բառարան, էջ 417:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ ԳԱՌՆԵՑԻՈՅ, / ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՔՍ Ի ՌՄԽԱ. (1792) ԹՎԻՆ ԵԻ Ի ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] Ը. (8): աղ. 40, Գկ. 355

377. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն- նաձև, գիրը՝ 2 տող.

ՎԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԶԱՅՐ Թ ՄԱՀԱԿ ՎԵՐԻՏԻՆԻ Ի ՄԵՂԱՅԻՈՅ ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՍ Ի ՌՄԽԱ ԹՎԻՆ ԵԻ Ի ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] Ը. (8):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲՆԻԿ ՄԻԱԲԱՆ ՀԱՅՐ ՍԲ ՍԱՀԱԿ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ / ՄԵՂԱՅԻՈՅ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՍ Ի ՌՄԽԱ. (1793) ԹՎԻՆ, ՆՈՅ [ՏԵՄԲԵՐԻ] ԺԳ. (13): աղ. 39, Գկ. 353

378. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն- նաձև, գիրը՝ 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԶԱՅՐ Թ ՄԱՀԱԿ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ / ՄԵՂԱՅԻՈՅ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՍ Ի ՌՄԽԱ. (1793) ԹՎԻՆ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԱՐՎԵՋՑԻ ԶԱԼԻ ՈՐԴԻ ՏՈՒՐԿԱՐ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, / ՈՐ ԵԿԵԱԼ ԱՍՏ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ Ի ՌՄԽԱ. (1793) ԹՎԻՆ: աղ. 39, Գկ. 354

Ննջեցալը՝ Զալի որդի Հարութը, մաս- նագիտությունը դուրկար (տուրկար) է, այսինքն՝ հյուսն, ատաղձագործ: Այն թուրքերեն փոխառություն է և ծագում է պարսկերեն *dulger* բառից⁶⁵¹:

379. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ՎԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԶԱՅՐ Թ ՄԱՀԱԿ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ / ՄԵՂԱՅԻՈՅ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՍ Ի ՌՄԽԱ. (1793) ԹՎԻՆ:

ԱՅՍ Է ԴԱՆԲԱՐԱՆ ՊՕՋՏԱՂԵԱՆՑ ՊԵՏՐՈՍ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՏԵՂԵԱԻ ՍԲ ԷՋ/ՄԻԱԾՆԵՑԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՌՄԽԱ. (1794) ԹՎԻՆ ԵԻ Ի ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] Ը. (8): աղ. 40, Գկ. 356

«Պողոտաղեանց»-ը հավանաբար էջմիած- նեցի Պետրոս վարդապետի տոհմանունն է:

380. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԶԱՅՐ Թ ՄԱՀԱԿ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ / ՄԵՂԱՅԻՈՅ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՍ Ի ՌՄԽԱ. (1793) ԹՎԻՆ:

ԱՅՍ Է ՏԱ [ՊԱ] Ն ԲԱՋՄԱՇԽԱՍ ԵԻ ԾԵՐՈՒՆԱՋԱՐԴ ԺԱՄՕՐՀՆՕՂ ՍՏԵ / ՓԱՆՆՈՍ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ ՅՕՇԱԿԱՆՑԻՈՅ, ՈՐ ԱՌ ՏՐ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի / ՌՄԽԱ. (1794) Թ [Վ] ԻՆ ԵԻ Ի ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] ԺԸ. (18): աղ. 40, Գկ. 357

381. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ՎԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԶԱՅՐ Թ ՄԱՀԱԿ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ / ՄԵՂԱՅԻՈՅ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՍ Ի ՌՄԽԱ. (1793) ԹՎԻՆ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԵՐ ՅԱՐՈՒ [Թ] Ի [ԻՆ] Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ ԱՐԾԱԽԱՅԻՈՅ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՏՐ Ի ՌՄԽԱ. (1795) ԹՎԻՆ [ԵԻ] Ի ԴԵԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] ԻԱ. (21): աղ. 40, Գկ. 358

382. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 7 տող.

ՎՏՐ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐՀԻՆ ՊԱՆԾԱԼԻ / Ի ԳԵՂԱՅԻՆ ՄՕՂՆԻՈՅ, ՅՈՐՈՒՄ ԴԵՏ ԼԻՆԻ / ԵՂԵԱԼ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՍԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ / ԵԻ ՄԵՐԹ ՆՈՒՐԱԿ ԿԱՐՆՈՅ ԲԱՂԱՔԻ / ԿՆՔԵՑԱԻ ՄԱՐՄՆՈՎ ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆ / ՅՈՒՍԱՑԵԱԼ ՀՈԳԻՈՎ ԱՌ ՏՐՆ ԱՄԵՆԻ / ՅԱՄԻ ՏՆ 1796 ԵԻ ՄԱՐՏԻ 22⁶⁵²:

ՎՏՐ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐՀԻՆ ՊԱՆԾԱԼԻ / Ի ԳԵՂԱՅԻՆ ՄՕՂՆԻՈՅ, ՅՈՐՈՒՄ ԴԵՏ ԼԻՆԻ / ԵՂԵԱԼ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՍԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ / ԵԻ ՄԵՐԹ ՆՈՒՐԱԿ ԿԱՐՆՈՅ ԲԱՂԱՔԻ / ԿՆՔԵՑԱԻ ՄԱՐՄՆՈՎ ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆ / ՅՈՒՍԱՑԵԱԼ ՀՈԳԻՈՎ ԱՌ ՏՐՆ ԱՄԵՆԻ / ՅԱՄԻ ՏՆ 1796 ԵԻ ՄԱՐՏԻ 22⁶⁵²: աղ. 39, Գկ. 359

Բավականին ուշագրավ չափածո տա- պանագիրը տեր Նիկողայոսի կյանքի ու գործունեության «վկայագիրն» է. նա նախ հիշատակվում է իբրև դէտ⁶⁵³, այսինքն՝ դիտորդ, տեսուչ, վերահսկիչ հայրենի Մուղ- նի գյուղում, ապա Ս. էջմիածնի վարժապետ և Կարնո քաղաքի նվիրակ: Տապանագրե- րում քանիցս հանդիպող դէտ, դիտ եզրույ- թը փոխառված է պահլավերեն *det*, պարսկե- րեն՝ *didan* - տեսանել բառերից⁶⁵⁴: ԿԴ «Միաբանից դափթար»-ի 1787 թ. ցուցա- կում քանիցս հիշատակվում է վարժապետ Նիկողայոս վարդապետ, որը թերևս տապա- նագրում հիշատակվող անձն է⁶⁵⁵:

Նիկողայոս վարժապետը հիշատակվում է նաև ՄՄ Հ՞ր 2882 ձեռագրի Ղուկաս կա- թողիկոսի ձեռնագրությունների ցուցա- կում. «Ի ՌՄԼԵ. (1786)... ետ գաւազան ծայրագոյն վարդապետութեան միաբանացն Սրբոյ Աթոռոյս... վարժապետ Նիկողայոս վարդապետացն. Ի Հինգերորդ կիւրակէին զկնի Սրբոյ Խաչին, հոկտեմբերի Ժ. (10)»⁶⁵⁶:

383. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 7 տող.

Վ ՂՈՒՆԿԻԱՆՈՍ ՏԵՍՈՒԶՆ ԱՐՀԻ / ԷՐ ՀԱՅՐԵՆԵԱԻ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ / ԱՅՐ ԶՈՒԱՐՃԱԽՕՍ ԱՌԱՔԻՆԻ / ԵԻ ՔԱՋ ՆՕՏԱՐ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ / ԱՌ ՏՐ ԳՆԱՑ Ն [Ո] Բ [Ա.] ՀՈԳԻ / ՄԱՐՄԻՆ ԵԴԱԻ ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ / Ի ՌՄԽԱ. (1798) ԵԻ Ի ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] Ժ. (6): աղ. 40, Գկ. 360

ՂՈՒՆԿԻԱՆՈՍ ՏԵՍՈՒԶՆ ԱՐՀԻ / ԷՐ ՀԱՅՐԵՆԵԱԻ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ / ԱՅՐ ԶՈՒԱՐՃԱԽՕՍ ԱՌԱՔԻՆԻ / ԵԻ ՔԱՋ ՆՕՏԱՐ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ / ԱՌ ՏՐ ԳՆԱՑ Ն [Ո] Բ [Ա.] ՀՈԳԻ / ՄԱՐՄԻՆ ԵԴԱԻ ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ / Ի ՌՄԽԱ. (1798) ԵԻ Ի ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] Ժ. (6): աղ. 40, Գկ. 360

⁶⁵³ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. առաջին, էջ 613:

⁶⁵⁴ Հայերեն արժատական բառարան, հ. Ա., էջ 661-662, նաև Հայերեն ձեռագրերի ժե. դարի հիշատակարաններ, հ. Բ., էջ 875:

⁶⁵⁵ ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 123, 127:

⁶⁵⁶ Գ. Տեր-Վարդանյան (ստորագրված՝ Գևորգ Հու- նանյան), ժամանակագրություն ձեռնագրություն (1759-1798), էջ 49:

Ղուկանյանու Աշտարակեցին տապա- նագրում հիշատակվում է և՛ տեսուչ, և՛ նոտար: Նոտարը գրիչն է, արքունի կամ եկեղեցական քարտուղարը, գրագիրը: Սա այն անձն է, ով իրավաբանական բնույթի ակտեր, փաստաթղթեր է վավերացնում ու գրանցում մատյանում⁶⁵⁷:

Սիմեոն և Ղուկաս կաթողիկոսների կոն- դակներում, նամակներում ու զանազան գրագրություններում բազմիցս հիշատակ- վում է Ղուկանյանու Աշտարակեցու անու- նը, ինչը Ղուկանյանոսի՝ Մայր Աթոռի առա- ջատար նոտար ու գրագիր լինելու վկա- յությունն է:

Մաշտոցյան Մատենադարանում են պահվում Ղուկանյանու Աշտարակեցու գրչին պատկանող նոտագրով գրված մեզ հասած շուրջ տասը ձեռագիր մատյան (ՄՄ Հ՞ր 2, 1880, 2289, 2499, 2646, 2652, 3281, 7424 (Գ. գրիչ), 10853): Ձեռագրերի ստացողներից մի քանիսի անունները հու- շում են, որ Ղուկանյանոսը ժամանակի բա- վականին հայտնի ու բազմաշնորհ գրիչ- ներից է եղել, ում էլ վերապահվել է տվյալ անձանց պատվիրած մատյանները գրելու պատասխանատու գործը:

Մաշտոցյան Մատենադարանի՝ Հիմնա- կանում էջմիածնում գրված մի շարք ձեռա- գրերում (ՄՄ Հ՞ր 704, 710, 874, 1100, 1546, 1576, 2182, 2289, 2340, 8763, 9563 և այլն) պահպանվել է Ղուկանյանու Աշտարակեցու անվանակիր շրջանաձև կամ ութանկյուն կնքագրությամբ, որի վրա սովորաբար նշված է «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ ՂՈՒՆԿԻԱՆՈՍ ՎԱՐ- ԴԱՊԵՏ». գրանք Հիմնականում թվագրված են 1760-1780 թթ.: Այս փաստը ևս Ղուկա- նյանոսի՝ առաջատար նոտարի կարգավի- ճակ ունենալու վկայությունն է:

ՄՄ Հ՞ր 2882 ձեռագրի Սիմեոն և Ղուկաս կաթողիկոսների ձեռնագրությունների ցուցակներում վկայված են Ղուկանյանո- սին հոգևոր աստիճաններ շնորհելու տա- րեթվերը: Օրինակ՝ 1784 թ. իբրև «գրա- գիր» հիշատակվող Ղուկանյանոսին «ետ

⁶⁵¹ Նույն տեղում, էջ 175:

⁶⁵² Ս. Մաղումյան, Աշտարակ, էջ 252, արձ. 9:

⁶⁶⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 466-467:

վանայ»⁶⁷⁴: Համաձայն հիշատակարանների՝ Ստեփանոս Ենոքյանը Ս. Էջմիածնի «հեղա-հոգի» միաբաններից է, որը նաև հաջորդն է «Տաշրայ և արգաւանդահոգ երկրին Շիրակվանայ»: «Հաջորդ» բառն ըստ էության «առաջնորդ» իմաստով է գործածվել, քանի որ ՄՄ Հ⁶⁷⁵ 3363 «Յակօբ Մծբնացի, Զգօն գիրք»՝ 1823 թ. գրված ձեռագրի գրչու-թյան հիշատակարանում (տիտղոսաթերթին) Ստեփանոս Ենոքյանը Շիրակ երկրի առաջնորդ է հիշվում. «Իսկ այժմ վերստին արտագրեցաւ ի ընտիր օրինակէ, ի յաւուրս տեառն Եփրեմայ սրբազան հայրապետի եւ երջանիկ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, նաեւ առաջնորդի երկրիս մերում Շիրակայ տեառն Ստեփանոս աստուածաբան վարդապետի Ենօքեան կոչեցելոյ...»⁶⁷⁵: Այս փաստի առնչությամբ տեղեկություններ են պահպանվել նաև ՄՄ ԿԴ արխիվում. վավերագրերից մեկը Շիրակի թեմի առաջնորդ Ստեփանոս Ենոքյանի կազմած մատ-յանն է՝ տիտղոսաթերթին հետևյալ գրու-թյամբ. «1825 յամի, Շիրակու և Բամպակու տէրունի ժողովրդոց տարեկան ամենայն արդեանց դաւթարն է, ձեռամբ յաջորդ Ստեփանոս վարդապետին Ենօքեան»⁶⁷⁶:

Պահպանվել է նաև Ստեփանոս Ենոք-յանի՝ 1825-1826 թթ. կազմած Շիրակի ու Փամբակի ժողովրդից հավաքած արդ-յունքների, ինչպես նաև Ս. Էջմիածին ու Հաղպատ ուղարկած գումարների «Դաւ-թար ամենայն ելից» խորագրով մատյա-նը՝ հետևյալ նախաբան-հիշատակագրու-թյամբ. «Յամի Տեառն 1825, յունվարի 1-էն սկսեալ մինչեւ յամի Տեառն 1826 յունվա-րի 1, որ լրոնայ մին տարի Շիրակայ և Փամբակու տէրունի ժողովրդոց նուեալ արդեանցէն, հրամանաւ բարցր սրբազան տեղապահան և վեհապետի սպասավոր Յովսեփ վարդապետի գիտութեանն ամե-նայն հասուցելոցն, թէ՛ Սուրբ Էջմիածին, թէ՛ ի Սուրբ Նշանի վանս Հաղբատայ, թէ՛

Աթոռոցոց և թէ՛ մեր անձնական ծախսն յականէ յանուանէ աստէն նշանակեմք նաղտեղէն և նուիթէղէն Ստեփան վարդա-պետ Ենօքեանի»⁶⁷⁷:

Ստեփանոս Ենոքյանը ԺԹ. դարի 20-ական թթ. վերջերին իր մասնակցությու-ն է ունեցել պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպման գործում: Այդ մասին տե-ղեկություններ են պահպանվել արխիվա-յին փաստաթղթերում ու նամակներում: Հայ-ռուսական բարեկամության ջատագով Ներսես Աշտարակեցու նամակներից շա-տերն ուղղված են Պարսկաստանի ազդեցիկ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչներին, որոն-ցում հանձնարարականներ էին տրվում պարսկահայերի գաղթը կազմակերպելու առնչությամբ: Ներսես Աշտարակեցու կող-մից՝ Պարսկաստանի հետ դիվանագիտա-կան բանակցություններ վարելու նպատա-կով տարբեր վայրեր գործուղված անձանց թվում հիշատակվում է նաև Ստեփանոս եպիսկոպոս Ենոքյանը, ով Բարսեղ արք-եպիսկոպոսի, Նիկողայոս վարդապետի և ուրիշների հետ նպաստել է գաղթի հաջող կազմակերպմանը⁶⁷⁸:

Պարսկահայ համայնքներին, ի մասնավորի Ատրպատականի հայերին, Ներսես Աշտա-րակեցու 1827 թ. դեկտեմբերի 28-ի կոչում ասվում է. «...առաքեցի առ ձեզ զգերայարգ Ստեփանոս եպիսկոպոս Թիֆլիզցի և զՆի-կողայոս վարդապետ նուիրակն ձեր նախա-ծանօթ ձեզ, որպէսզի նոքա աւելի քան, զոր գրեմքս մեք՝ քարոզելով վասն ամենայն պարտուպատշաճ եղելոցն հոգևորականու-թեանց մերոց...»⁶⁷⁹: Ծանոթագրութիւն-ներում հոգվածագիրը հավելում է, որ Ստե-փանոս եպիսկոպոս Թիֆլիսեցին նույն Ստե-փանոս եպիսկոպոս Ենոքյանն է, ով 1816 թ. եղել է Ս. Էջմիածնի վարժարանի տեսուչը, 1820 թ.՝ Շիրակի թեմի առաջնորդը, իսկ

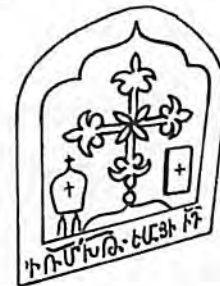
⁶⁷⁷ Նույն տեղում, թղթ. 52, վավ. 342, էջ 1ա:

⁶⁷⁸ Վ. Ա. Պարսաւմյան, Ա. Ս. Գրիբոեդովը և հայ-ռու-սական հարաբերությունները, Երևան, 1947, էջ 117:

⁶⁷⁹ Մ. Խոստարյան, Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումը ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, ԼՂԳ, 1978, թ. 10, էջ 99:

1825 թ.՝ նվիրակ Զմյուռնիայում: Պարսկա-հայերի գաղթը հորդորելու նպատակով նա Թավրիզ է մեկնել 1827 թ. դեկտեմբերին: Կյանքի վերջին տարիներին նա Ս. Էջմիածնի բարձրագույն խորհրդի անդամ էր⁶⁸⁰:

407. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. օրորոցածև, ունի խաչաքանդակ, որի երկու կողմում պատ-կերված են խույր և Սուրբ գիրք, գիրք՝ հարավային նիստին՝ 7, հյուսիսային նիստին՝ 4, իսկ արևմտյան կողմից՝ 1 տող.

1 ԱՏՈՒՔ ՅՈՐԵԱՆ ԱՅՈՐ. ՅԱՆԵԱԼ. 3
1 ՅՈՐԵԱՆ ՄԻՄԵՋ ՀՈՂՈՅ ՅԱՆԵԱԼ. 3
1 ԱՅՈՐ ՀՈՂՈՅ ՅԱՆԵԱԼ. 3
1 ՅԱՆԵԱՆ ՅԱՆԵԱԼ ԲՈՒՍԵԱԼ ԳԱՅԼԵԱԼ. 3

ՊԱՆԾԱԼԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:
ՅԱՐԱՆԻ ԴԱՆԱԼԻՆ: ՃԱՂԻԿ ՇԵՆՈՐՀԱԲՅՈՍ:
ԸՆՏԻՐ ԼՈՒՍԱՐԱՐ: ՄԲՅ ԱՌՈ ՌՈՅՈՍ:
ԱՐՔԵԱՆՆ ԿԱՐԻՐ: ՂԱԲԱՐ ԲԱՋԱԼՈՅ Ս:
ԱՐՔԻՐՅԵԼ ՅԵՐԿԻՄ: ՀՈԳԻՈՎ ՄԵՃԱՅՈՅՈՍ:
ԱՐՄՆՈՎ ԻՐԻ ԵՄՈՒՍ: ՅԱՆԵԱՆ ԱՅՈՐ ՀՈՂՈՅ
ՅԱՆԻ ՀԱՅԱՔԱՆ: ԳԱՍՏԵԱՆ ՏՕՆ:

ՊԱՆԾԱԼԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ/
ՅԱՐԱՆԻ ԴԱՆԱԼԻՆ ԾԱՂԻԿ
ՇԵՆՈՐՀԱՐ ԼՈՒՍԱՐԱՐ/ ԸՆՏԻՐ ԼՈՒՍԱՐԱՐ
ՄԲՅ ԱՌՈՌՈՅՈՍ/ ՄԱՔՐԱԿԱՆ
ՎԱՐՈՒՔ, ՂԱՄԲԱՐ ԲԱՋԱԼՈՅ/
ԹԸՆՈՒՑԵ ԼԱՂՈՅՆ, ՀՈԳԻՈՎ
ՄԵԾԱՅՈՅՈՍ/ ՄԱՐՄԵՆՈՎ ԻՐ ԵՄՈՒՍ
ՅԱՐԳԱՆՏ ԱՅՈՐ ՀՈՂՈՅ/ ՅԱՆԻՐ
ՀՐԱՇԱՔԱՆ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ՏՕՆԻ:/ ԱՏՈՒՔ
ՅՈՐԵԱՆՆ ԱՅՈՐ ՅԱՆԵԱԼ/ ՅՈՐԵԱՆՆ
Ի ՄԵՋ ՀՈՂՈՅՈՍ ԾԱԾԿԵ ԼԱՂ/ ԱՅՈՐ
ՀՈՂՈՅՈՍ ՅԵՆՈՅ ԲՈՒՍԵԱԼ/ ՅԱՆԵ ԼԱՂ
ԾԱԾԿԵ ԼԱՂ, ԲՈՒՍԵ ԼԱՂ, ՓԱՅԼԵԱԼ:/
Ի ՌՄԻՆԹ. (1800)
ԵՒ ՄԱՅԻ ԼՍԻՒ ԻԴ. (24):
աղ. 42, 64. 381 ա-գ

Ծագումով Հաբանդ գավառից Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, ով Մայր Աթոռում գրա-

ղեցրել է լուսարարի պաշտոնը, տապա-նագրում բնորոշվում է իբրև «ղամբար բազմալոյս»: «Ղամբար»-ը (ղամպար, լամ-բար, լամպար) ջահն է, ճառագայթը, կան-թեղը, ճրագը⁶⁸¹:

408. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. օրորոցածև, գիրք՝ հարավային նիստին, 5 տող.

ԻԱՍՏԻՔ ՀՈԳԻՐ ՎԵՐԵՎԵՐԻ ՄԻԱՊ ՊԱՆԾԱԼԻՆ ԵՆԵՓԱՆ
ԸՆԾԱՅԵԼ ՅՈՐԵԱՆ ՄԻՄԵՋ ՀՈՂՈՅ ՅԱՆԵԱԼ. 3
ԱՅՈՐ ՀՈՂՈՅ ՅԱՆԵԱԼ. 3
ՅԱՆԵԱՆ ՅԱՆԵԱԼ ԲՈՒՍԵԱԼ ԳԱՅԼԵԱԼ. 3
ՅԱՆԵԱՆ 1800 ԵՒ ՀՈԿ ԻՍԿԻՄԵՆ ԴԻՒՆԻՐ:

ԻՄԱՍՏԻՔ ՀՈԳԻ ԼՈՒՍԱՐ ՎԱՆԵԱՆ
ԼՈՒՍԱՐ ՎԱՆԱՐ ՄԻՄԵՋ ՀՈՂՈՅ
ԱՐՔԵԱՆՆ/ ԸՆԾԱՅԵԼ ԼԱՂ
Յ ԼԱՇԽԱՐԶ/ Ի ԲԱԳՐԵԱՆԴ ԳԱՆԱՐ,
ԼՅԵ ԼԱՂ ԶԻՐԻ ԶԿԵԱՆ ԱՌԱՔԻՆԱԲԱՐ/
ՄԻՆԶ ԵՐ ՏԵՂԱՊԱՀ ՄԲՅ ԱՌՈՌՈՅՈՍ,
ԵՏ ՆԱ ՀՐԱԺԵՇՏ ՅԱՅՄԱՐԿ
ԿԵՆՑԱՂ ԼՈՒՍԱՐ/ ԳԱՅԵԼ ԼԱՂ
ՀՈԳԻ ԼՈՒՍԱՐ ԲՈՒՍԵԱՆ ՅՈՐ, ԵԹՈՂ
ԶՄԱՐՄԻՆԻ Ի ՆԵՐՔՈՅ ՀՈՂՈՅՈՍ/ ՅԱՄԻ
ՏՈՒՆ 1800 ԵՒ ՀՈԿ ԼՍԵՄԲԵՐԻՒ ԻԳ. (23),
ԻՍԿ Ի ՄԵՐՍ ԹԻՒ ՌՄԻՆԹ.:
աղ. 43, 64. 382

Հիշյալ տապանագրում ևս «աշխարհ» բառն արտահայտված է գաղափարանշա-նով:
Մինաս արքեպիսկոպոսը վարել է Ս. Աթոռի տեղապահի պաշտոնը: Ըստ տա-պանագրի՝ նա ծագումով Մեծ Հայքի Այ-րարատ նահանգի Բագրևանդ գավառից է: Այն Ա-Ե. դդ. Արշակունիների արքունական տիրույթն էր: Հետագայում այստեղ իշխել են Կամսարականները, Մամիկոնյանները, ապա Բագրատունիները: Այժմ մտնում է Թուրքիայի Ադրի վիլայեթի մեջ⁶⁸²:

409. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. օրորոցածև, գիրք՝ հարավային նիստին, 7 տող.

⁶⁸¹ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, էջ 162:
⁶⁸² Նույնի հ. առաջին, էջ 536-537:

⁶⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 328-329:
⁶⁷⁵ ՄՄ ձեռ. Հ⁶⁷⁵ 3363, էջ 4ա:
⁶⁷⁶ ԿԴ արխիվ, թղթ. 52, վավ. 343, էջ 1ա:

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԽՕԵՑԻ
ՄԻՐՁԱԻ ՈՐԴԻ ՄՅՏԻ
ԱՒԵՏՍԻՆ ՈՐԴԻՆԱՆՈՒԵՐ
ԵՐԻՍԱՆԵՍՄԱՏՅՈՒՆ
ՃԱՆԵՑԱՆ ԻՌՄՏԵՆ Թ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽՕԵՑԻ/ ՄԻՐՁԱԻ ՈՐԴԻ
Մ [Ա.] ՀՏ [ԵՍ] Ի/ ԱԻԵՏԻՍԻՆ, ՈՐ
[Գ] ՆԱԼՈՒ ԷՐ/ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ, [ԱՍ] Տ
ՎԱԽ/ՃԱՆԵՑԱԻ Ի
ՌՄԾԵ. (1806) ԹՎ [ԻՆ]:
աղ. 44, Գկ. 389

Ննջեցյալը խոյեցի Միրզայի որդի Ավետիսն է, որի տապանազրին կից վրացերեն ամփոփումը նրա կամ նրա տոհմի՝ վիրահայոց շրջանում ունեցած կապերի ու հեղինակությունից վկայությունն է: Նկատենք, որ այն միաբանական գերեզմանոցի միակ վրացերեն արձանագրությունն է: Լ. Մելիքյան-Բեկը նշում է, որ «Հայ-վրացական փոխհարաբերությունների պատմության մեջ ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին և ԺԹ. դարի սկզբներին որոշ դեր են խաղացել, ինչպես հայտնի է, այլևայլ պատմական դեմքեր թե՛ հայերից և թե՛ վրացիներից: Դրանցից ոմանց գործունեությունը, չհաշված Սայաթ-Նովային և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանին, անմիջապես ընթացել է Հայաստանում՝ պարսից տիրապետության օրոք»⁶⁸⁸: Կարծում ենք՝ 1806 թվակիր տապանագիրը հիշյալ ժամանակաշրջանի հայ – վրացական փոխհարաբերության դրսևորումներից մեկն է: Արձանագրության վրացերեն մասը (11 տող), որ «մխեդրուլի» (փոքրատառ բոլորգիր) է, նույնաբովանդակ է. չնայած քարը տեղ-տեղ վնասված է, բայց ընթերցելի են արձանագրության սկզբում առկա թվականը, ապա «խոյեցի Ավետիս՝ Միրզայի որդի», «մահտեսի» բառերը⁶⁸⁹:

⁶⁸⁸ Լևոն Մելիքյան-Բեկ, Պատմա-բանասիրական պրակտումներ, աշխ.՝ Պարույր Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 386:

⁶⁸⁹ Վրացերեն արձանագրությունը վերծանել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի «Քրիստոնյա

416. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
հարավային նիստին, 7 տող.

ԴԵՍ ԴԵՆՈՐԴԻՍ ՄԵԾԻ ԱՐՀԻՈՅՆ ՓԻԼԴՊՈՍ Ի
ԴԵՆԱՆԱՅԱՍԱԿ ՅՈՒՍԵՓ ԴՊԻՐՍ ՄՕՂՆԵ ՑԻՑ
ԿՐԻՆՉ ԾԱՆԵԼԻ ԴՊՐԱՏԱՆ ԷՋՄԻԱՆ ԿԻՐ
ԿՐԻՆՉ ԱՅՈՒ ԲԱՌԱՄԵՑՈՅՑ ԱՍՏ ԻՅԻՐՄԻ
ԿՐԻՐ ԶԻՍ ՏԵՍԵԱՆ ՈՎ ԱՆՑԱՌՔ ՏՈՒՔ ՈՊՈՒ
ԿՐԻՐ ԵՎ ԿՐԻՐ ԱՌ ՏՐ ԿԵԱՆՔՆ ԱԵ ԿԵ
ԿՐԻՐ ՏՐ 1807 ԿՐԻՐ 20 ԿՐ

ԵՍ՝ ՔԵՆՈՐԴԻՍ ՄԵԾԻ ԱՐՀԻՈՅՆ
ՓԻԼԴՊՈՍԻ/ ԴԵՆԱՆԱՅԱՍԱԿ ՅՈՒՍԵՓ
ԴՊԻՐՍ ՄՕՂՆԵՑԻ/ ՄԻՆՉ ԾԱՆԵԼԻ Ի
ԴՊՐԱՏԱՆ ԷՋՄԻԱՆԻ/ ՀՈՂՄԵ ՄԱՀՈՒ
ԲԱՌԱՄԵՑՈՅՑ ԱՍՏ Ի ՇԻՐՄԻ/ ԱՐԴ՝
ԶԻՍ ՏԵՍԵԱՆ, ՈՎ ԱՆՑԱՌՔ, ՏՈՒՔ
ՈՂՈՐՄԻ/ ԱՂՕԹԵԼՈՎ Վ [Ա.] Ս [Ն] ԻՄ
ԱՌ ՏՐ ԿԵԱՆՔՆ ԱՄԵՆԻ/ ՅԱՄԻ ՏՐ
1807, Հ [Ո] ԿՏ [Ե] ՄԲ [Ե] ՐԻ [20]⁶⁹⁰:
աղ. 44, Գկ. 390

Տապանագրից պարզվում է, որ Փիլիպոս արքեպիսկոպոսի քեռորդի Հովսեփ զպիր Մուղնեցին վախճանվել է պատանի տարիքում, երբ դեռ սովորելիս է եղել էջմիածնի դպրատանը:

417. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
հարավային նիստին, 11 տող.

ԿՐԻՐ 1807 ԻՐ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ
ՏԵՐ ԱՅՏԵՐ ՊԱՆՈՒՆԱՆ ԱՐՀԻՈՅՆ ՇԻՐ
ՎԵՐԻ ՆՈՒԿԱՍՈՒ ՈՒՄ ԵՎ ԴՆՁՊՏ ԲԱՆԻՐ ԱՆՆԱ ՏԻՐ
ԱՊԱ ՅԵԻԴՈՒԿԱ ԱՌ ԱՅԴՍ ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՈՎ ՆՈՒՆԱԿ
ԵՐ ԶԵՐԿԻՐՈՒՄ ԱՐԳ ԵՊՍ Ի ՏՓԵՐՍ ԴԱՆԱՐ
ՀԱՅ ԶԵՐԿԻՐ ՆՈՒԿԱ ԴՆՁ ՆՈՒՆԱԿ Ի ԲԻՆԱՆԱՆ ԴՍԱՅԻՐ
ԱՅՏ ՏՈՒՆԱՆ ԱՅՍՐ ԱՆԵՐԻՐ ԻՐ ԴՐՈՑՈՑ ՅԱՂՈՐՄ
ՀԱՅ ԱՊԱ ՊԱՏԱՆ ԶԵՐԵԱՆ ԴԱՆԱՐ Ի ՈՍԱՐՆ ՈՌԱՆ
ԴՆԱՆԱՆ ԶԵՐԵԱՆ ՅԵՐՈՂԱՆԱՆ ԿԵՑ ԱՆՑ ԱՆՑ ԿՐԻՐ
ԴՆԱՆԱՆ ՊՏԵՐ ԶԳԻՆ ԱՐԲԱՆԵԱՆ ՍՈՐԻՆ ՄԲԻՐ
ԶՓՈՒՆ ԱՍՏԵՆ ՄԱՂԱՆՈՐԵՆ ԱՌ ՏՐ Ի ԶՈՅՍ ՅԱՌՈՐԵՆ

Ի ՅԱՄԻ 1807, Ի 19 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ/ ՏԵՐ
ԱՅՏ, ՏԵՐ ՊԱՆՈՒՆԱՆ ԱՐՀԻ, ԱՇԱԿԵՐՏ
ԸՆՏԻՐ/ ՎԵՐԻ ՂՈՒԿԱՍՈՒ, ՈՒՄ
ԵՐ Գ [Ա.] ՆՉ [Ա.] Պ [Ե] Տ ԲԱՆԻՐ
ԱՆՊԱՏԻՐ/ ԱՊԱ ՅԵԻԴՈՒԿԱ ԱՌ ԱՅԴՍ
ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐՈՎ ՆՈՒՆԱԿ/ ԵՐ Ի
ՅԵՐԿԻՐ [ՈՐ] ԴԻՄԵ ԱՐԲԵՊ [ԻՍԿՈՊՈ] Ս
Ի Տ [ՓԵ] ԻՍ ՔԱՂԱՔ/ ԻՍԿ ՅԵՐ [ՐՈ] ՐԴ

Արևելք» բաժնի գիտաշխատող, պ.գ.թ. Գ. Մարգարյանը. հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

⁶⁹⁰ Ս. Մադույան, Աշտարակ, էջ 252, արձ. 10:

ՆՈՒԱԳ Դ [Ա.] ԲՉ [ԵԱ] Լ ՆՈՒԻ [ԲԱ] Կ
Ի ԲԻԻԶԱՆԴ ՔԱՂԱՔ/ [Դ] ԱՐՉ
ՏՈՒԵԱԼ ԱՅՍՐ ԱՐԴԵԱՄԲԻ ԻՐ
ԳՈՐԾՈՑ ՅԱԹՈՒՍ ԼՈՒՍԱԾԱԳ/ ԻՍԿ
ԱՊԱ ՊԱՏԱՆԴ ՅԵՐԵԻԱՆ ՔԱՂԱՔ/ Ի
ՌԱՋՄԵ ՌՈՒՍԵՆ/ [Ա] ՆԴ ԿԵՔԵԱԼ
ԶԿԵԱՆՍ ՅԵՐՈՒՆԱՍՆ ԵՐ ՎԵՑ
ԱՄԱՑ ԼՐՈՒԹԵ [Ա.] Ն/ [Բ] ԵՐԵԱԼ
ԱՍՏ Պ [Ա.] ՏԻՎ ԶԳԻՆ ՍՐԲԱՍՆԵԱԼ,
ՍՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԵ [Ա.] Ն/ ԱՄՓՈՓԵՆ
ԱՍՏԵՆ ՄԱՂԹԱՆՕՐԵՆ ԱՌ ՏՐ Ի ՅՈՅՍ
ՅԱՐՈՒԹԵ [Ա.] Ն:

աղ. 44, Գկ. 391

Ննջեցյալը հիշատակվում է նախ իբրև աշակերտ ու դանձապետ Ղուկաս կաթողիկոսի, ապա նվիրակ եվդոկիա (Թոքատ) ու Բյուզանդ (Կ. Պոլիս) քաղաքներում, ինչպես նաև արքեպիսկոպոս Թիֆլիսում: Տապանագրից դատելով՝ նա վախճանվել է «ի ռազմն ռուսեն», այսինքն՝ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին, երբ պատանդ էր ընկել Երևան քաղաքում:

418. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
հարավային նիստին, 6 տող.

ԿՐԻՐ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ՍՐԲԱՋԱՆ ՎԵ ՀԻՐ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ

ՏՈՒՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ՍՐԲԱՋԱՆ ՎԵՀԻ/
ՀԱՐԱՋԱՆ ՊԱՏՈՆԵԱՆ Ի ԲԵԼԵ
ԱՆՏԻ/ ՈՐ ՅՈՐՁՈՐՁԵԱԼ ԿՈՉԻ
Տ [Ի] Ր [Ա.] Ց [Ո] Ի ՆԱՀԱՊԵՏ/ ՄԲՑ
ԱՌՈՒՈՅՍ ԳՈՎԵԱԼ ԳԱՆՁԱՊԵՏ/
ՊԱՀԵԱԼ ԶԿՈՒՍՈՒԹԻՆ Ի ՍԵՐ ԲԻ/
ԳՆԱՅ ԱՅԺՄ ԱՌ ՆԱ ՏԵՆՁՄԱՄԲ
ՊԱՍԿԻ:

Ի ՌՄԾԵ. (1808) ԹՎԻՆ:

աղ. 44, Գկ. 392

Ղուկաս Կարնեցու պաշտոնյաներից տիրացու Նահապետը վարել է դանձապետի պաշտոնը: Թվականը տապանաքարի արևմտյան նիստին է:

419. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
հարավային նիստին՝ 5, արևմտյան նիստին՝
1 տող.

ԿՐԻՐ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ՍՐԲԱՋԱՆ ՎԵ ՀԻՐ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ
ԿՐԻՐ ՊԱՏՈՆԵԱՆ ԿՐԻՐ ՍԻՐԻ

ՆՈՒԱԳԱՐԱՆ ՔԱՂՑՐԻԿ ԵՐԳՈՑ
ԱՆԵՂԻՆ, ԵՐԳԱԿԻՑ ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ
Ի ՆՈՐՍ ԱՋԻՆ/ Ի ԼՈՒՍԱՓԱՌ
ՄԱՅՐ ՀԱՅԿԱՍԵՌ ԱՋԻՆ, ՅԱԹՈՒ
ԳԵՐԱՀՐԱՇ ՄԲ ԷՋՄԻԱՆԻ/
ՏԵՍՉԱԿԱՆ ՊԱ [Տ] [Ո] ԻՈՎ
ԱՍՏ ՀԱՆԴԻՍԱՑԵ [Ա.] Լ, ՎՐԱՑԻ
ՉԱՅՆԵԱԼ ԱՍԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐՀԻՆ/
ՈՐՈՑ ԴԻՆ ԱՅԺՄԻԿ ԱՆԿԵԱԼ ԸՆԴ
ԵՐԿՐՕՔ, ԱՍԴԵՑՄԱՄԲ ՀՈԳՈՑՆ ԺՏԷ
ԱՐՏԱՍԻՕՔ/ ՅԻՇԵԼ ԱՌ ԱՂԵՐՍԻԻ
ՀԱՅՑՄԱՆ, Ի ՀԱՆԳՈՒՑԱՆԵԼ ԶՍԱ ԱՆԴ
ՓԱՌՕՔ:/
ՅԱՄԻ ՏՐ 1808 ԻՆ:

աղ. 45, Գկ. 393 ա, բ

Տապանագրի սկզբնամասն աչքի է ընկնում Ս. Էջմիածինը փառաբանող ինքնատիպ տողերով: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն ըստ ամենայնի Մայր Աթոռի տեսչի պաշտոնն է զբաղեցրել: Նա կրել է «Վրացի» մականունը, ինչը, կարծում ենք, վրաց միջավայրում ունեցած կապերի ու հեղինակության արդյունքն է: Նրա մասին բազմաթիվ հիշատակություններ են պահպանվել կաթողիկոսական գրադարանություններում, նամակներում, նաև ժամանակի արևելային փաստաթղթերում, որոնց մեծ մասը տեղ են գտել Գյուլտ ավագ քահանա Աղանյանցի աշխատասիրությանը հրատարակված «Դիւան հայոց պատմութեան» մատենաշարի էջերում: Օրինակ՝ Հաշտար-խանի նվիրակ Հովսեփ (Արղունյան-Երկայնաբազուկ) և Թիֆլիսի առաջնորդ

ԴԵՌԱԽ [Ա.] ՅԾ/ Կ [Ա.] ԹԵՑ [Ա.] Ի
ՏԵԱՌՆԷ ՏԱՐԱԺԱՄ ՅԱՆԿԱՐԾ:/ ՅԱՄԻ
ՏՆ 1815 Ի ՅԱՊ [ԲԵԼԻ] ԺԵ. (15) ԻՆ/
ՅԱՒՈՒՐ ԱՒԱԳ Ե. (5) Շ [Ա.] Բ [Ա.] ԹԷՆ:

աղ. 46, Գկ. 401 ա, ք

Ննջեցյալը «լուսաձև» տաճարի, այս-
ինքն՝ Ս. Էջմիածնի ժամօրհնող Ալեքսիա-
նոս արքեպիսկոպոսի հոգևոր որդի Գրիգոր
վարդապետ Պոլսեցին է, ով կյանքից հե-
ռացել է տարածամ, այսինքն՝ երիտասարդ
հասակում:

428. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին՝ 4, և արևմտյան
նիստին՝ 1 տող.

+ ԳԱՆՁԵԼ ՊՆՏ ԶԱՅՍ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԵՒ
+ ԼԱՐՄԻՆ ԶՈՒՄԵՓ ՎՐԻՊ ԵՒ
+ ՈՐ ԵՐ ՏԵԼԵՍ ԴՈՒՔԼԻՉԵ ԵՒ
+ ՄԵՐԻՆ ԵՒ

ԳԱՆՁԵ [Ա.] Լ ՊԱՀԻ ՅԱՅՍ
ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ/ ՄԱՐՄԻՆ ԶՈՒՄԵՓ
Վ [Ա.] ԲԻ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ/ ՈՐ ԵՐ ՏԵԼԵՍ
ԹԻՖԼԻՉԵ [Յ] Ի/ ՄԵՐ .../ ՅԱՄԻ ՏՆ
1815, Յ [ՈՒՆ] ՎԱՐ [Ի] 28:

աղ. 46, Գկ. 402 ա, ք

Ինչպես պարզ երևում է գրչագրից՝
«ՄԱՐՄԻՆ» բառում փորագրվելը սխալ-
մամբ երկու «ԱՐ» է կցագրել: Տապանա-
գրի վերջին տողում քարը կոտրված է, որի
հետևանքով գիրը վնասվել է:

429. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 7 տող.

+ ՄԵ ԿՐԻՏԻ ՄԵՃԻՆ ԿԵՍԱՐԻ ԵՒ ՈՅԻԻ
+ ԿՐԻՏԻ ՄԵՃԻՆ ՄԵՃԻՆ ԶԱՐ ԴՈՅԻԻ
+ ԿՐԻՏԻ ՄԵՃԻՆ ԶԱՐ ԴՈՅԻԻ ԼՈՒՍՈՅԻԻ
+ ԿՐԻՏԻ ՄԵՃԻՆ ԶԱՐ ԴՈՅԻԻ ԼՈՒՍՈՅԻԻ
+ ԿՐԻՏԻ ՄԵՃԻՆ ԶԱՐ ԴՈՅԻԻ ԼՈՒՍՈՅԻԻ
+ ԿՐԻՏԻ ՄԵՃԻՆ ԶԱՐ ԴՈՅԻԻ ԼՈՒՍՈՅԻԻ
+ ԿՐԻՏԻ ՄԵՃԻՆ ԶԱՐ ԴՈՅԻԻ ԼՈՒՍՈՅԻԻ

ՄԵ Կ [Ա.] Բ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ ՄԵՃԻՆ
ԿԵՍԱՐ [Ի] ՈՅ/ Կ [Ա.] Բ [Ա.] Պ [Ե] Տ
Վ [Ա.] ԲԻ [Ա.] Պ [Ե] Տ ՄԵՃԻՆ
ՅԱՐԳՈՅ/ ԴԻՄԵԼ ԿԱՄԵԼՈՎ Ի ԳԱՀՍ
ԼՈՒՍՈՅ/ Ի ԶԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ԶՎ [Ա.] ԽԶԱՆ

ԱՌՆՈՒ/ ՍԼԱ [ՅԱԻ] Ի ՅԵՐԿԻՆՍ
ԹԻՈՔՆ ԼՈՐԻՈՅ/ ԱՐԺԱՆԻ ԵՂԵԱԼ
ՄԱՐՄԻՆՈՎ ԱՅՍ ԼՈՐԻՈՅ/ ՅԱՄԻ ՏՆ
1815, ԼՈՐԻՈՅ [Ե] ՄԵ [ԵՐ] Ի ԻԴ. (24):

աղ. 46, Գկ. 403

430. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հյուսիսային նիստին՝ 9 տող, արևելյան
նիստին՝ 1 տող, հողմահարված.

+ ԶՈՒՄԱՆ ՎՐԻՊԵՏ ՄՅՐ ԶՆՈՐԻՍԱ
+ ՄԱՐՄԻՆ ՎԱՐՈՒՐ Ե ԱՌԱՔԻ ԵՒ
+ ԲՆԻԿ ՄԵՃԻՆ ԱՌԱՅՍ ՄԵ ԵՒ
+ ԱՌ ՈՐ ԶՐԱՄԱՆ ՏՆ ԶԱՄԱՆ ԵՒ
+ ԵՒ ՈՐ ԶՐԱՄԱՆ ՏՆ ԶԱՄԱՆ ԵՒ
+ ԶԱՆՅԱՆՈՐ ԿԵՆԵՍ ԱՌԱՅՍ ՄԵ
+ ԶՈՒՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԶԱՄԱՆ ԵՒ
+ ԶՈՒՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԶԱՄԱՆ ԵՒ

ՅՈՒՄԱՆ Վ [Ա.] Բ [Դ] [Ա.] ՊԵՏ ԱՅՐ
ՇՆՈՐԶԱԼԻ/ ՄԱՐՄԻՆԱՆ ՎԱՐՈՒՐ
ԵՒ ԱՌԱՔԻՆԻ/ ԲՆԻԿ ՄԵՃԻՆ
ԱՌ [Ո] Բ [Ո] ՅՍ ՄԵՃԻՆ/ ԱՌ ՈՐ
ԶՐԱՄԱՆ ՏՆ ԶԱՄԱՆ/ ԵՒ ՕՐԶԱՍ
ՄԱՀՈՒՆ ՅԻՆՔՆ ԺԱՄԱՆԻ/ ՅԱՆՅԱՒՈՐ
ԿԵՆԵՍ ԱՌԱՅՍ ՓՈԽԻ/ ԳՈԼՈՎ ՄԱ
ԳԻԻՂԻ ՇԱՀՐԻԱՐԵՑԻ/ ԼՈՐԵՆՈՐ
[Ո] ԲԻՆ ՏՆ ՊՈՂՈՍԻ/ ԵՂԻԱԶ [ԱՐԱ
Ե] Պ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի:/ [ՅԱՄԻ ՏՆ]
1815, ՕԳ [ՈՍՏՈ] ՄԻ Ի [Ը.] (28):

աղ. 46, Գկ. 404 ա, ք

Տապանագրի վերջնամասում որոշ բա-
ռեր եղծված են ու դժվար թեղծելի:
Ս. Էջմիածնի «բնիկ» միաբան Յոնան վար-
դապետը շահրիարեցի է: Երևանի նահան-
գի Էջմիածնի գավառում հիշատակվում են
Մեծ և Փոքր Շահրիար գյուղերը: Դրանցից
առաջինը ՀՀ Արմավիրի մարզի ներկայիս
Նալբանդյան գյուղն է, իսկ երկրորդը՝
նույն մարզի Նոր Արտազերսը⁶⁹⁷:

431. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. փոքր օրորոցաձև,
գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ԽԱՅԱՆ ՏԱՊԱՆ ՆԱԽԶԵ Ի
ԽԱՅԱՆ ԲՈԵԱԶԻ ԶԱՐՈՒ
ԻՌԱՅ ՄԵ ԶՈՒՄԵՓ ԵՒ
ԻՌԱՅ ԲԱՅ ԶՈՒՄԵՓ

⁶⁹⁷ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 60:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԱԽԶԵ/ԱՆՅԻ ԲՈԵԱԶԻ
ՅԱՐՈՒ/ԹՈՒՆԻ ՈՐԴԻ ՅՈՎԱԶԻՆ/ Ի
ՌՄԿԻ. (1815) ԹՎԻՆ,
ՅՈՒԼ [ԻՍԻ] Ե. (5) ԻՆ:

աղ. 46, Գկ. 405

Հովսեփը (Յովսէփ) Նախիջևանցի բոյաչի
(պոյաճի), այսինքն ներկարար Հարությունի
որդին է:

432. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին՝ 4 տող, արևմտյան
նիստին՝ միատող, ունի խաչաքանդակ.

+ ՄՅԵՓԻՆ ԵՆՕՔԵԱՆ ԵՊ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի
+ ՏՓԽԻՍ ԲՆԻՔԻ ՌԻՏԻԻ ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ՄԵ
+ ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ՄԵ
+ ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ՄԵ

ՄՅԵՓԻՆ ԵՆՕՔԵԱՆ ԵՊ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի
ՄԱՅՐ ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՆ ՆՈՒՆԷ ԱՆՈՒԱՆԻ/
ՏՓԽԻՍ Բ [Ա.] Ղ [Ա.] ԲԷ ՈՒՍԻՏԻԲ
ԶԱՐՈՒ ԶԱՐՈՒ ԼՈՒՍԵՂԷՆ ՄԲ
ԷՋՄԻ [Ա.] ՇՆԻ/ ԻՂՁ ԼՈՐԻՈՅ ԻՐՈՅ
ՅՈՒՍՈՎ ԿԱՍԱՐԻ ՎԻՃԱԿԱԻ ՄԱՀՈՒ
ԱՌ ՄԵ ՓՈԽԻ/ ԲԱՐԻ ԶԱՐՈՒՈՎ ՅԱՅՍ
ՏԱՊԱՆ ԳԱՆՁԻ, ՄԵՃ ՍԿՆ ՈՒՆԵԼՈՎ
ԿԵՆԱՅՆ ԱՆՄԱՀԻ/ ՅԱՄԻ ՏՆ 1816,
ՍԵՊ [ՏԵՄԲԵՐԻ] 18:

աղ. 46, Գկ. 406 ա, ք

Ննջեցյալը վերահիշյալ Ստեփանոս
Ենոքյանի մայրն է (տե՛ս արձ. 406), որն
ըստ տապանագրի՝ Թիֆլիսից (Տփլիս)
Ս. Էջմիածին ուխտի էր եկել: Պատահական
է, որ Ստեփանոս Ենոքյանն Էջմիածնում
1769 թ. գրված ՄՄ Հ⁹ 2257 «Ժողովածոյ»
ձեռագրի քարոզներից մի մասի հեղինակ է
հիշատակվում՝ Ենոքյան Ստեփանոս եպի-
սկոպոս Թիֆլիսեցի անվամբ. «Քարոզ Ող-
ջունի, ասացեալ ի Ենօքեան Ստեփանոս

եպիսկոպոսէ Թիֆլիզեցոյ...»⁶⁹⁸:

433. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին՝ 12, և արևմտյան նիս-
տին՝ 1 տող.

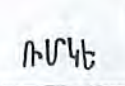
+ ՏՅՏ ԱՆՇՈՒՆՆ ԵՆՈՅ ԵՒՆ ԲՆԱՆ ԵՒ
+ ԲՆԱՆ ԴՆՈՂ ԴԱՐՁԻՔ ԶՈՐՄԵ ՍՏԵՆ ԶԱՐՈՒ
+ ԴԱՐՈՒ ԱՅԻԱՍԻԿ ԶԱՐՈՒ ՓՈԽԻՆ ԶԱՐՈՒ
+ ԵՒ Ի ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՄ ՓՈԽԻՆ ԳՇ ՏԱՐՈՒ
+ ԳՇՈՒՆ ԵՆՈՒՐ ԴՆԱՆՈՒՆ ԵՐ ԶԱՐՈՒ
+ ԶԱՐՈՒ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ
+ ԶԱՐՈՒ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ
+ ԶԱՐՈՒ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ
+ ԶԱՐՈՒ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ
+ ԶԱՐՈՒ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ ԴՆԱՆՈՒՆ

ԸՍՏ ԱՆՇՈՒՆՆ ՎՃՈՌՅ ԷՒՆ ԻՆՔՆ
ԷՍԿ/ ԹԷ Ի ԼՈՂ ԴԱՐՁԻՔ ԶՈՐՄԵ
ՍՏԵՂԾԱՅՔ/ ԱՐԴ ԱՀԱԻԱՍԻԿ
ՅԱՅՆ ՓՈԽԱՐԿԵՑԱԻ/ ԵՒ Ի
ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԱՄ ՓՈԽԻՆ [Ա.] Լ ԳՇՏԱԻ/
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒ [ԹԵԱՄ] Բ ՈՍԿԵՑՈՅԼ ԷՐ
ՍԱ/ ԶԱՐՈՒՆՈՒՆ ԱՆՈՒԱՆ Ս [Բ] Բ [Ո] ՅՆ
ԳԷՈՐԳԵԱՅ/ ՍՈՅՆ ԲՆԻԿ ՏԵՂԵԱԻ
Է ԵՐԵԻԱՆՅԻ/ ԶԱՐՈՒՈՐ ՈՐԴԻ
ՈՍԿԵՑՈՅԼ ՍԱՐԳՍԻ/ ՈՒՍՏԻ ՊԱՂԱՍԻՄ
ԱՌ ՁԵՁ ՍԻՐԵԼԻՔ/ ՁԻ Ի ԶԱՆԴԻՊԱՆ
ՁՍԱ ՅԻՇԵՍՁԻՔ/ ԵՒ ԴՈՒՔ ԵՂԻՁԻՔ
ԱՐԺԱՆԻ ՅԻՇՄԱՆ/ ԵՒ ՅԱՒՈՒՐ ՄԵՃԻ
ՏՆ ԳԱԼՍՏԵԱՆ:/ Ի ՌՄԿԵ. (1816) ԹՎԻՆ,
ԴԵԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] Թ. (9) ԻՆ:

աղ. 47, Գկ. 407 ա, ք

«Ոսկեծոյլ» Սարգսի որդի Գևորգ
Երևանցին մասնագիտությամբ դարձյալ
«ոսկեծոյլ» է, այսինքն՝ ոսկերիչ:

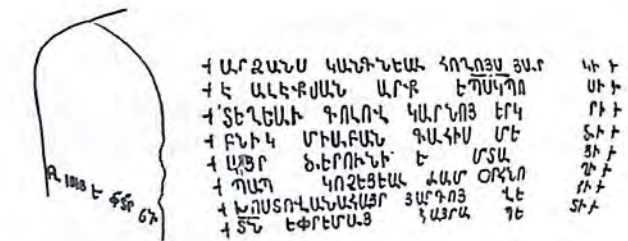
434. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, քարը երկատված է, ստորին աջ անկ-
յունում միայն թվագրված է, 1 տող.

ՌՄԿԵ. (1816):
աղ. 47, Գկ. 408

435. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին՝ 8, արևմտյան նիստին՝
1 տող.

⁶⁹⁸ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի
անուան Մատենադարանի, հ. Է., էջ 678:

ԱՐՁԱՆՆԱԿԱՆ ՎԱՆՔԱՆԵՐԸ ՀՈՂՈՅՍ ՅԱՐԿԻ/
Է ԱԼԷՔՍԱՆ ԱՐՔԵՊ [Ի] ՍԿ [Ո] ՊՈՍԻ/
ՏԵՂԵԱՒԻ ԳՈՂՈՎ ԿԱՐՆՈՅ ԵՐԿՐԻ/
ԲՆԻԿ ՄԻԱԲԱՆ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ/ Ա [Յ] Բ
ԾԵՐՈՒՆԻ ԵՒ ՄՏԱՑԻ/ ՊԱՊ ԿՈՉԵՑԵԱԼ
ԺԱՄՕՐՀՆՈՂԻ/ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՀԱՅՐ
ՅԱՐԳՈՅ ՎԵՀԻ/ ՏՆ ԵՓՐԵՄԱՅ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ/ ԹՎ [ԻՆ] 1818 ԵՒ
Փ [Ե] ՏՐ [ՎԱՐԻ] 6 ԻՆ:

աղ. 47, Ըկ. 409 ա, ք

Ս. Էջմիածնի միաբան Ալեքսան արքեպիսկոպոս Կարենցին հիշատակվում է իբրև ժամօրհնող և խոստովանահայր Եփրեմ Զորագեղցի կաթողիկոսի: Ըստ ամենայնի՝ նրա անունը վկայված է ՄՄ Հ⁴⁰ 2882 ձեռագրի Ղուկաս կաթողիկոսի ձեռնադրությունների ցուցակում: «Ի ՌՄԽԴ. (1795) թուղթն. ձեռնադրեաց եպիսկոպոս... զժամօրհնող Ալեքսանդրոս վարդապետն Կարենցի՝ ի միաբանութիւն Սրբոյ Աթոռոյս. ի հոկտեմբերի ԺԱ. (11), զկնի Սրբոյ Խաչի չորրորդ կիւրակէի հի[ն] զաբաթի օրն...»⁶⁹⁹: Տապանագրից դատելով՝ նա կրել է նաև «Պապ» մականունը:

436. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 6, արևմտյան նիստին՝ 1 տող.

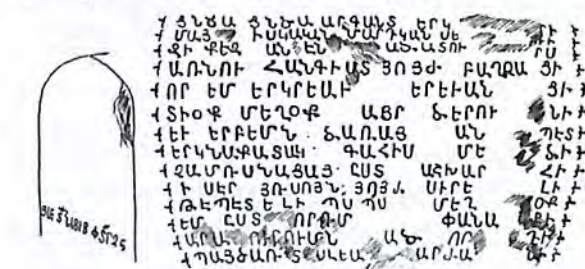
ԿԱՐՁԱՆՆԱԿԱՆ ՎԱՆՔԱՆԵՐԸ ՀՈՂՈՅՍ ՅԱՐԿԻ/
Է ԱԼԷՔՍԱՆ ԱՐՔԵՊ [Ի] ՍԿ [Ո] ՊՈՍԻ/
ՏԵՂԵԱՒԻ ԳՈՂՈՎ ԿԱՐՆՈՅ ԵՐԿՐԻ/
ԲՆԻԿ ՄԻԱԲԱՆ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ/ Ա [Յ] Բ
ԾԵՐՈՒՆԻ ԵՒ ՄՏԱՑԻ/ ՊԱՊ ԿՈՉԵՑԵԱԼ
ԺԱՄՕՐՀՆՈՂԻ/ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՀԱՅՐ
ՅԱՐԳՈՅ ՎԵՀԻ/ ՏՆ ԵՓՐԵՄԱՅ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ/ ԹՎ [ԻՆ] 1818 ԵՒ
Փ [Ե] ՏՐ [ՎԱՐԻ] 6 ԻՆ:

Ա.ՋԱՆԻԻ Ծ [Ա.] Ո [Ա.] Յ ԱՆԵՂ ԷՒՆ ԵՒ
ԵՓՐԵՄԱՅ ՄԵԾԻ ՎԵՀԻՆ/ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ
ԱՇԽՈՅԺ ԱՐՀԻՆ, ՈՐ ԿԱՒԱԼԵՐ
ԿԱՅՍԵՐԱՅԻՆ/ ՏՈՒՆԿ ՏԻՓԽԻՍՈՒ
ՄԱՅՐ Ք [Ա.] Ղ [Ա.] ՔԻՆ, ԱՆՄԱՀ
ԱՐՁԱՆ ԽՈՉԵ [Ա.] ՆՅ ՋՄԱՐՄԻՆ/
[ՄԱ.] ԳԱՆՋԱՊԵՏ ՄԲՅ ԳԱՀԻՆ, ԷՐ
ԽԱՋԱՋԳԵԱՅ ԱՅՐ Փ [Ա.] ՈԱԳԻՆ/
[ՅԻՇԱՏԱԿ] Ի ԸՆԴ ԶԱՐԿԱԻ Մ [Օ] ԲՆ
ՆԱԽԿԻՆ, ԹԱՂԵԱԼ ՓԱՌՕՔ ՅԱՌՆԷ
ԿՐԿԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի 46 ԱՄԵԱՅ
ՀԱՍՍԿԻ/ ՅԱՄԻ ՏՆ 1818:

աղ. 47, Ըկ. 410 ա, ք

Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը Եփրեմ Զորագեղցի կաթողիկոսի օրոք Մայր Աթոռի գանձապետի պաշտոնն է զբաղեցրել: Նա հիշատակվում է իբրև «ԿԱԻԱԼԵՐ ԿԱՅՍԵՐԱՅԻՆ», ինչը թերևս ասոցացվում է ասպետի, Ս. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանի հետ, որը շնորհվում էր կայսեր կողմից:

437. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին՝ 14 տող, արևելյան նիստին՝ 1 տող, հողմահարված.

ՅՆԾԱ՝ ՅՆԾԱ՝ ԱՐԳԱՆՏ ԵՐԿՐԻ/
ՄԱՅ [Բ] ԻՍԿԱԿԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆ ՍԵՌԻ/
ՋԻ ՔԵԶ ԱՆ...ԷՆ Ա [ՍՏՈՒԱ] ԾԱՏՈՒՐՍ/
ԱՌՆՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՅԺ ԲԱՂՋԱՅԻ/
ՈՐ ԵՄ ԵՐԿՐԵԱԻ ԵՐԵՒԱՆՑԻ/ ՏԻՕՔ
ՄԵՂՕՔ ԱՅՐ ԾԵՐՈՒՆԻ/ ԵՒ ԵՐԲԵՄՆ
ԾԱՌԱՅ ԱՆՊԵՏ/ ԵՐԿՆԱՔԱՏԱԿ ԳԱՀԻՍ

699 Գ. Տեր-Վարդանյան (ստորագրված՝ Գևորգ Յու-նանյան), Ժամանակագրություն ձեռնադրութեանց (1759-1798), էջ 51:

ՄԵԾԻ/ ՋԱՄՈՒՍՆԱՅԱՅ ԸՍՏ ԱՇԽԱՐՀԻ/
Ի ՍԷՐ ՅՈՒՍՈՅՆ ՅՈՅԺ ՍԻՐԵԼԻ/ ԹԷՊԵՏ
ԵՒ ԼԻ Պ [Է] Ս Պ [Է] Ս ՄԵՂՕՔ/ ԵՄ
ԸՍՏ ՈՐՈՒՄ [ՀՈՂ] ՓԱՆԱՔԻ/ ԱՐԱ
[ՈՒՐՈՒ] ՄՆ ԱՇ ՈՐԴԻ/ ՊԱՅԾԱՌ
[ՏԵՍԼԵԱՆԴ ԱՐԺ] ԱՆԻ/ ՅԱՄԻ ՏՆ 1818,
Փ [Ե] ՏՐ [ՎԱՐԻ] 25:

աղ. 47, Ըկ. 411

Արձանագրությունը տեղ-տեղ վնասված է ու դժվար է թեւում, ըստ այդմ էլ որոշ բառերի վերծանումները պայմանական են: Հստակ է, որ ննջեցյալն Աստվածատուր Երևանցին է, ով հիշվում է երբեմնի ծառա «Երկնաքատակ դահիս մեծի», այսինքն՝ Ս. Էջմիածնի:

438. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, ունի խաչաքանդակ, որի երկու կողմում՝ խույր և Սուրբ Գրիգոր, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 8, իսկ արևմտյան կողմում՝ 1 տող.

ՈՐ Ի ՄԱՐՄՆԻ ՀՈՂԱՆԻԹ, ՋԻՍ
ԱՄՓՈՓԵԱԼ ՏԷՐ ՅԻՍՈՒՍ/ ԱՅԺՄԻԿ
ՄԱՀՈՒՄԲ ՋԻՍ ԿՈՉԵՍ ՅՈՒՂԻՆ
ԱՌ ՔԵԶ ՀՈԳԵԼՈՅՍ/ Ի ԴԱՏԱՍՏԱՆ
ՔՈ ԱՀԵՂ ԱՐԺԱՆԱՅՈ ՋԻՍ ՋԱՅՆԻՆ/
ԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԱՐՈՅ, ՅՈՐ ԱՐԴ
ԴԻՄԵՄ ՄԵԾԱՅՈՅՍ/ ԵՄ՝ ԳՐԻԳՈՐ
ԱՆԱՐԺԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՈՒՐԲ ԳԱՀԻՆ/
ԵՒ ՏԵՂԱԿԱԼ ԱԹՈՌՈՅ ՏԵԱՌՆ
ԵՓՐԵՄԱՅ ՄԵԾ ՎԵՀԻՆ/ ՆՈՅՆ ԵՒ
ԱՒԱԳ ԼՈՒՍԱՐԱՐ ԱՍՏՈՒԱԾԷՋԵԱՆ
ՏԱՃԱՐԻ/ ԱՐՔԱՅՈՒ [Թ] Ե [ԱՆ] Դ
ՎԵՐՆՈՒՄ ԱՐԱ ՋԻՍ ՏԷՐ ԱՐԺԱՆԻ/
1821, ԴԵԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] 23:

աղ. 47, Ըկ. 412 ա, ք

Տապանագրի սկզբնամասն առ Աստված ուղղված աղերս-բանաստեղծություն է: Մայր Աթոռի ավագ լուսարար Գրիգորը, ով իրեն անարժան եպիսկոպոս է կոչում, Եփրեմ

կաթողիկոսի տեղակալ կամ տեղապահն է: Սույն տապանագրում ևս Ս. Էջմիածնից հիշվում է իբրև Աստվածաշնորհ տաճար:

439. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 6, իսկ արևմտյան նիստին՝ 1 տող.

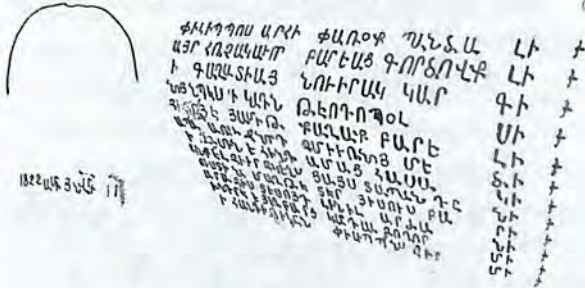

ՂԱՋԱՆՋԵՑԻ ՅԱԿՈԲ ԾԵՐՈՒՆԻՍ/
ՅԵՐՈՒՆԵԱԿ ՈՐԴՈՅ ՋՐԿԵԱԼ ԵՂԿԵԼԻՍ/
ԸՆԴ ՍԱՌԱ ԿՆՈՋՍ ԵԿԻ ՅԱՅՍ ՏԵՂԻՍ/
ՏԵՍԱՆԵԼ ԶՈՐԴԵԱԿՍ ՄԻԱԿ ՍԻՐԵԼԻՍ/
ԱՐԲԱՀԱՄ ՎՐԴԵՏ ՆՕՏԱՐ ՎԵՀԻՍ/
ԵՓՐԵՄԱՅ Ս [Բ] Բ [Ա] Ջ [Ա] Ն
Հ [Ա] ՅՐ [Ա] Պ [Ե] ՏԻՍ/ 1822,
Յ [ՈՒ] Լ [Ի] ՍԻ 6:

աղ. 48, Ըկ. 413 ա, ք

Ըստ էության, ննջեցյալը Ղազանցեցի Հակոբն է, որի որդին՝ Աբրահամ վարդապետը, եղել է Եփրեմ կաթողիկոսի նոտարը: Ղազանցին գյուղ է Շիրակի մարզում:

440. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 12, արևմտյան նիստին՝ 1 տող.

ՓԼԻՊՊՈՍ ԱՐՀԻ ՓԱՌՕՔ ՊԱՆԾԱԼԻ/
ԱՅՐ ՀՈՋԱԿԱՌՐ, ԲԱՐԵԱՅ ԳՈՐԾՈՎՔ
ԼԻ/ Ի ԳԱՂԱՏԻԱՅ ՆՈՒՐԱԿ ԿԱՐԳԻ/
ՆՈՅՆՊԵՍ Ի ԿԱՐԻՆ ԹԷՈՒՆՊՈԼՍԻ/
[ՅԵՏՈՅ ԵՒ] ՅԱՄԻԹ ՔԱՂԱՔ ԲԱՐԵԼԻ/
ԱՊԱ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՋՄԻԹՆՈՅ ՄԵԾԻ/ Ի
[ՎԱԹ] ՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ/

ԿՆՔԵ Ա. Լ. ԶԻՒՐ ԶԿԵ Ա. ՆՍ ՅԱՅՍ
ՏԱՊԱՆ ԴԸՆԻ/ ՈՒՍՏԻ ՆԱ ՄԱՂԹԷ ՏԵՐ
ՅԻՍՈՒՍ ԲԱՐԻ/ ԱՐԱ ԶԻՍ ՏԵՍՈՅԻ
ԼԻՆԻԼ ԱՐԺԱՆԻ/ ԽԵՂԻԷ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ
ԿԱՐԴԱԼ ԶՈՂՈՐՄԻ/ Ի ՀԱՆԴԻ ԴԻԼԸՆ
ՓԻԼԻՊՊ ԵԱ. ՆՍ ՇԻՐՄԻ/ 1822 ԱՄԻ
Յ ՈՒՆՎ Ա. ՐԻ 11:

աղ. 48, ցկ. 414 ա, ք

Փիլիպոս արքեպիսկոպոսը, ով տապա-
նագրում հիշվում է իբրև «այր հռչակաւոր,
բարեաց գործովք լի», նվիրակ է կարգվել
Գաղաթիւս (Գաղատիս)⁷⁰⁰, Կարին-Թեոդո-
պոլիս, Ամիդ (Դիարբեքիր) քաղաքներում,
ապա առաջնորդ Զմյուռնիայում: Կյանքից
հեռացել է վաթսուհինգ տարեկան
հասակում:

441. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը
հարավային նիստին, տեղ-տեղ եղծված, 3
տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԷՊԻՍԿՈՍ ԱՌԱՔԵ
ԼԵԱՆ ԴԻՄԻՏՐԻՍՈՅՈՒ ՓՈՒԵՑԱԻ ԱՌԱՔԵ
ՄԱՐԿՑ ԶԱՄԻ ԵՆ 1822

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳՐԻԳՈՐ
ԵՊ ԼԻՍ ԿՈՊՈՍ ԻՆ ՏՐ ԱՌԱՔԵ/ԼԵԱՆ
Թ՝ ՓԻԼԻՊՊ ԶԵՑԻՈՅ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ
ՔՍ/ ՄԱՐ ՏԻՂ 8, ԶԱՄԻ ՏՆ 1826]:
աղ. 46, ցկ. 415

442. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը
հարավային նիստին, 3 տող.

1 ԱՅՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՆ Ի
1 ՏՕՆ ԱՐԲԵՂՍԻՆ ՄՕՂՆԵՑԻՈՅ Ի
1 1828 ՍԵՊՏԵՐԻ 30 Ի

ԱՅՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՆ/ՏՕՆ
ԱՐԲԵՂ ԼԻՍ ԿՈՊՈՍ ԻՆ ՄՕՂՆԵՑԻՈՅ/
1828, ՍԵՊՏ ԵՄԲԵՐ ԻՐ 30⁷⁰¹:
աղ. 48, ցկ. 416

⁷⁰⁰ Գաղաթիւս քաղաքը Փոքր Ասիայի հարավարևելյան
կողմում, Ալիս գետի վերին հոսանքի շրջանում:
Հիմնադրվել է դեռևս հնագույն ժամանակներում:
Հայտնի է, որ ժող. դարի 40-ական թթ. ուներ շուրջ
7000 տուն հայ, թուրք, հրեա ու հույն բնակիչ,
ինչպես նաև մի քանի եկեղեցի: Տե՛ս Տեղանունների
բառարան, հ. 1, էջ 775:

⁷⁰¹ Ս. Մադուրյան, Աշտարակ, էջ 253, արծ. 13:

443. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը
հարավային նիստին, 3 տող.

1 ԱՅՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԵՓՐԵՄ Ի
1 ԱՐԲԵՂՍԻՆ ՄԱՐԶԵՎԱՆ ՅԻՈՅ Ի
1 1829 ԱՊՐԵԼԻ 18 Ի

ԱՅՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԵՓՐԵՄ/
ԱՐԲԵՂ ԼԻՍ ԿՈՊՈՍ ԻՆ
ՄԱՐԶԵՎԱՆ ՅԻՈՅ/ 1829, ԱՊՐԵԼԻ 18 ԻՆ:
աղ. 48, ցկ. 417

Մարգվանը (Թեոդոսուպոլիս, Մարսո-
վան, Մերգիֆոն, Յուդեթ, Նեոպոլիս և
այլն) քաղաք է պատմական Փոքր Հայ-
քում, Սեբաստիայի նահանգի Ամասիայի
գավառում, Մարգվանի գավառակում, վեր-
ջինիս կենտրոնը: Ունեցել է երեք եկեղեցի և
եղել գրչության կենտրոն: Պատմության մեջ
հայտնի է նաև Փաղեմոն կամ Պոնտական
Փաղեմոն անունով⁷⁰²:

444. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նածե, միատող արձանագրությունը քարը
երիզում է երեք կողմից.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ԽՕԵՑԻ ՍՀԱԹՍԱԶ
ԱՌԱՔԵԼԻՆ, ՈՐ Է ՓԻԼՈՒՄԵԱՆ, 1829:
աղ. 48, ցկ. 418

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽՕԵՑԻ ՍՀԱԹՍԱԶ
ԱՌԱՔԵԼԻՆ, ՈՐ Է ՓԻԼՈՒՄԵԱՆ, 1829:
աղ. 48, ցկ. 418

Խոյեցի Առաքելը մասնագիտությամբ
սահմանադ է, այսինքն՝ ժամագործ: «Սահմա-
նադ» եզրույթը թուրքերենից և պարսկե-
րենից փոխառյալ բառ է: Պոլսի, Վանի,
Նախիջևանի բարբառներում այն հանդի-
պում է սահաթճի, սահաչի ձևերով, իսկ
«սահմանադ»-ը բնորոշ է Ղարաբաղի բար-
բառին⁷⁰³:

445. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 8,
արևմտյան նիստին՝ 1 տող.

⁷⁰² Տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 730-731:

⁷⁰³ Տ. Անադյան, Թուրքերեն փոխառյալ բառերի հա-
յերենի մեջ, էջ 302:

Ի ՏՈՂՄԷ ՎԵՀԻՑ ԱՐԱԳԱԾՈՒՆԵԱՆՑ,
ԿՈՉԵՄ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԵԼԻՔ ՍԵԼՈՒՍ/
ՍԻՐՈՎ ԲՈՐԲՈՔԵ Ա. Լ. Ի ՍԵՐ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ, ԵԿԻ Ի ԶՄԻՒՌՆՈՅ ՅԱՅՍ
ՏԵՂԻ Փ Ա. ՈՒ Ա. Ց/ ՏԱԼ ԱԾԵԼ Ի
ԼՈՅՍ ԶՇՈՒՔ ԻՄ ՆԱԽՆԵ Ա. Ց, ՈՐՔ
ԷՆ ՏԻՐՕՂ ԳԱԻԱՌ Ա. Ց ԲԱԶՄԱՑ/
ԵՆԹ ԱՐ Ա. Ց Ա. Ց ԾԻ ՎԵՀԻՑ Ի
ԼԵՐԱՆՑ, ՇՏ ԵՄ Ա. Ր Ա. ՆԻՆ
ԲՈՒՍՈՅ ԵՒ ԱՐԴԵԱՆՑ/ ՓՈՒԹ Ա. ՑԻ
ԱԻԱՂ ՕՐՀԱՆ ԻՄ ԿԵՆԱՑ,
ԶՐԿԵ Ա. Ց ԶԻՍ ՅԱՅՍՏԵ Ա. Ց,
ՅԻՄՈՑ ԸՆՏ Ա. ՆԵ Ա. Ց/ ԱՐԴ՝
ՄՆԱՆ Ն ՈՂՔ Ա. Ց Ի ՍՈՒԳ
Թ Ա. ՆԾ Ա. Ն Ա. Ց, ՈՐՔ Ի ՏԱՐ
ՅԵՐԿՐԷՍ ԲԱՑ Ի ԲԱՑ/ ՆԵՐԵԱ՝ ՈՎ
ԴՈՒ ՏՐ ԻՄՈՑ ՅԱՆՑ Ա. Ն Ա. Ց,
ԶՈՐ ԳՈՐԾԵ Ա. Ն Է ԻՄ ՅԱՅՍ ՏՈՒՆ
Փ ՈՂՐՁ Ա. Ն Ա. Ց/ ԷԴ ՅԻՇԵԱ ԱՂԷ
ԶՔՈ ԳՈՐԾ ՁԵՌ Ա. Ց, ՈՐ ՅՈՒՍՈՎ
ԴԻՄԷ Ի ՏԵՍ ՔՈ Փ Ա. ՈՒ Ա. Ց:/
ԶԱՄԻ ՏՈՒՆ 1829, ՅՈՒՆ ԼԻՍ 1:

աղ. 48, ցկ. 419 ա, ք

Բավականին խոսուն չափածո տապա-
նագրից պարզվում է, որ ննջեցյալն Արա-
գածունի կամ Արագածունյանց նշանավոր
տոհմից է: Նրա նախնիներն, ինչպես տա-
պանագիրն է փաստում. «...ԷՆ ՏԻՐՕՂ
ԳԱԻԱՌ Ա. Ց ԲԱԶՄԱՑ/ ԵՆԹ ԱՐ Ա. Ց-
Գ Ա. Ց ԾԻ ՎԵՀԻՑ Ի ԼԵՐԱՆՑ...»: Ըստ
հոլթյան նա կյանքից հեռացել է վաղաժամ՝
սուգ ու կսկիծ թողնելով հարազատների
սրտում: Դիմելով Աստուծո՛ւ՝ ննջեցյալը հայ-
ցում է մեղքերի թողություն և ակնկալում
արժանանալ աստվածային փառքին:

446. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը
հարավային նիստին, 9 տող, վերջին տողը
եղծված և զգալորեն թեղծված:

1831 ՅԱՄԻ ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] 27/
ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ Ի ՆԵՐ ՏԱՊԱՆԻ/
ԳԵՐԱՊԱՆԾ ՓԱՌՕՎՔ ՅԱԶՍ ԱՄԵՆԻ/
ԱՐՀԻՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԵՏԸՆ ԶՄԻՒՌՆԻ/
ԲՆԻԿ ՄԻԱԲԱՆ ԱԹՈՌՈՅՍ ՄԵԾԻ/
ԷՐ ՍԱ ՏԵՂԱՊԱՀ ԵՓՐԵՄԱՑ ՎԵՀԻ/
ԱՌԱԶԻՆ ԱՍՊԵՏ ՍՐԲ ՈՂՆ ԱՆՆԱՅԻ/
ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՔՍ ՅՈՅՍՆ ԱՄԵՆԻ/
ՈՐՔ ԶԱՆ ԴԻՊՈՒՔ, ՏՈՒՔ
ԶՈՂՈՐՄԻ ԲՍ ԱՍ ԵՒ ՁԵԶ
ՈՂՈՐՄԻ:
աղ. 48, ցկ. 420

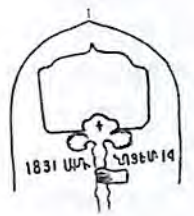
Մայր Աթոռի «բնիկ» միաբան Մարտի-
րոս արքեպիսկոպոսը հիշվում է նախ որ-
պես պետ, այսինքն՝ առաջնորդ Զմյուռ-
նիայի, ապա տեղապահ Եփրեմ Զորագեղցի
կաթողիկոսի: Տապանագրի «առաջին աս-
պետ սրբոյն Աննայի» արտահայտություն-
նից ենթադրում ենք, որ խոսքը Ս. Աննայի
առաջին աստիճանի չքանչանի մասին է,
որով Ալեքսանդր I կայսեր կողմից դեռևս
1809 թ. պարզեցվել էր Եփրեմ կաթողի-
կոսը: Հավանաբար չքանչանակիր է նաև
Եփրեմի տեղապահ Մարտիրոսը, որի մա-
սին ժամանակի աղբյուրներում և ուսում-
նասիրություններում բազմաթիվ հիշա-
տակություններ են պահպանվել: Նրան
են ուղղված Վասիլի Թամարայի⁷⁰⁴, ապա
Գևորգ Աղայեկովի 1801 թվականի թղթե-
րը⁷⁰⁵, իսկ 1802 թ. գրություններից մեկում,
որ կրում է «Թուղթ օրհնութեան առ Իգ-
միրու հասարակութիւն, ընդ որս եւ սակաւ
ինչ միմիջարկութիւն զվշտացն, զորս ի խամ-
սեցի պատրիարքէն Պօսոյ կրեալ էին...»
խորագիրը, Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը

⁷⁰⁴ ԴՅՊ, գիրք Ե., Դաւիթ կաթողիկոս, մասն երկրորդ,
հրատ. Գիւյս աւագ քահանայ Աղանեսն, Թիֆ-
լիս, 1909, էջ 467-468:

⁷⁰⁵ Նույնի գիրք Ե., էջ 129-132:

հիշվում է իբրև իզմիրցիների «արժանավայել» առաջնորդ⁷⁰⁶:

447. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, արևմտյան նիստին պատկերված է ձեռքում բռնած եպիսկոպոսական գավազան, գիրը՝ հարավային նիստին՝ ծ, արևմտյան նիստին՝ 1 տող.

Ի՞նչ արժանավայել զԱՐԴՈՒՆԻ ԳԻՏՈՒՆ
ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱՀԻՍ ՏԻՐԱՆՈՒՆ
ՎԱՍՏԱԿԵԱԼ ԳՈՐԾՈՎ ԵՒ ԳՐԶԱԻ
ԻՒՐՈՎ/ ԵԹՈՂ ԱՌ ՅԱՊԱՅՍ ԶԻՒՐ
ԲԱՐԻ ԱՆՈՒՆ/ ՉԵ ԵՍ ԼԸՑԵԱԼ ՀԱՍԱԿ
ՀԱՍԱՐԱԿ/ Ի ՅԻՍՈՒՆ ԵՒ ՈՒԹ ԱՄ ԻՒՐ
ԲՈՎԱՆԴԱԿ/ ԵԼԻՔ ԶԱՅՍ ԿԵԱՆՍ ԵԼ Ի
ՍԵՊՀԱԿԱՆ/ ՊԱՐԵԼ ԶԱՆՄԱՀՈՒՔ
ՎԵՐՆՈՑՆ ԲԱՏԱԿ/ 1831 ԱՄԻ
ՆՈՅԵՄ ԲԵՐԻ 14:

աղ. 49, ցկ. 421 ա, բ

Ննջեցյալը տեղ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն է, ով հիշատակված է իբրև «բաբունի գիտուն», ինչը վաստակել է «գործով եւ գրչաւ իւրով», այսինքն՝ վարժապետ կամ գրագիր ու նոտար է եղել: Ըստ էության, կյանքից հեռացել է հիսունութ տարեկան հասակում:

448. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին 4 տող, հոգմահարված.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՀ/ ԲԻԱՐՑԻ

⁷⁰⁶ Նույնի գիրք 2, Դաւիթ կաթողիկոս, մասն առաջին, հրատ. Գիւր առաջ քսիւնայ Աղանեսանց, Թիֆլիս, 1904, էջ 548-549:

[30] ՀԱՆՆԷՍ/ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՕՀԱ/ՆԵՆ,
1831, ՆՈՅ [ԵՄԲԵՐ] Ի Ի. (20):

աղ. 49, ցկ. 422

ԿԴ «Միաբանից դափթար»-ի Հայոց ՌՄԼԶ. (1787) թվականի ցուցակում հիշատակվում է Շահրիարցի Յոհանն⁷⁰⁷, ով, գուցե Հովհաննես վարդապետի հայրն է:

449. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ ծ, արևմտյան նիստին՝ 1 տող.

Ի՞նչ արժանավայել զԱՐԴՈՒՆԻ ԳԻՏՈՒՆ
ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱՀԻՍ ՏԻՐԱՆՈՒՆ
ՎԱՍՏԱԿԵԱԼ ԳՈՐԾՈՎ ԵՒ ԳՐԶԱԻ
ԻՒՐՈՎ/ ԵԹՈՂ ԱՌ ՅԱՊԱՅՍ ԶԻՒՐ
ԲԱՐԻ ԱՆՈՒՆ/ ՉԵ ԵՍ ԼԸՑԵԱԼ ՀԱՍԱԿ
ՀԱՍԱՐԱԿ/ Ի ՅԻՍՈՒՆ ԵՒ ՈՒԹ ԱՄ ԻՒՐ
ԲՈՎԱՆԴԱԿ/ ԵԼԻՔ ԶԱՅՍ ԿԵԱՆՍ ԵԼ Ի
ՍԵՊՀԱԿԱՆ/ ՊԱՐԵԼ ԶԱՆՄԱՀՈՒՔ
ՎԵՐՆՈՑՆ ԲԱՏԱԿ/ 1831 ԱՄԻ
ՆՈՅԵՄ ԲԵՐԻ 14:

Յ [Ա.] ՅՍՄԻԿ Տ [Ա.] Պ [Ա.] ՆԻ
ԿՆՔԵ [Ա.] Լ Պ [Ա.] ՀՊԱՆԻ/ ԱՅՐ
ԳԵՂ [Ա.] Մ [Ա.] ՑԻ ՍՏԵՓ [Ա.] ՆԼ [Ո.] Ս
ԱՐՀԻ/ ԱԻ [Ա.] Գ Լ [Ո.] ԻՍ [Ա.] Բ [Ա.] Բ
ՄԲ ԷՋՄԻ [Ա.] ԾՆԻ/ ՈՐ
Մ [Ա.] Հ [Ո.] Ի [Ա.] ՄԲ Յ [Ա.] ՇԽ [Ա.] Բ [Հ]
ՄԵՌԵԼՈՑ ԲՆ [Ա.] ԿԻ/ ՍԱՀ [Ա.] Կ ԵԻ
ՄԵՍՐ [Ո.] ՎԲ ՀԱՅ [Ո.] Ց ԲԱՐՈՒՆԻՔ/
Ծ [Ա.] ՂԿԵ [Ա.] Լ ԾԵՐ [Ո.] ԻՆԻ [Ո.] ՅՍ
Հ [Ո.] ԳԵԾԻՆ ՈՐԴԻՔ/ Կ [Ա.] ՆԳՆԵՆ
ԶԱՅՍ ԱՐՁԱՆԸՍ ՅԻՇ [Ա.] ՏԱԿԻ/ Ի
Ց [Ո.] ՅՑ [Ձ] ԵՐՄԱՆ ՍԻՐՈՑ ԻՒՐՈՑՆ
ՍՐՏԻ/ ՅԱՄԻ ՏՆ 1831, ԴԵԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ]
15:

աղ. 49, ցկ. 423 ա, բ

Ըստ արձանագրության՝ տապանաքարը դնել են տվել ննջեցյալի հոգևոր գավալներ Սահակ և Մեսրոպ բաբունիները: Ս. Էջմիածնի ավագ լուսարար Ստեփանոս արհին ծագումով գեղամացի է: Գեղամ գյուղը գտնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Մազազ գավառում, որ ներկայիս Գառնին է⁷⁰⁸:

450. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող.

⁷⁰⁷ ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 278:

⁷⁰⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 822:

Ի՞նչ արժանավայել զԱՐԴՈՒՆԻ ԳԻՏՈՒՆ
ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱՀԻՍ ՏԻՐԱՆՈՒՆ
ՎԱՍՏԱԿԵԱԼ ԳՈՐԾՈՎ ԵՒ ԳՐԶԱԻ
ԻՒՐՈՎ/ ԵԹՈՂ ԱՌ ՅԱՊԱՅՍ ԶԻՒՐ
ԲԱՐԻ ԱՆՈՒՆ/ ՉԵ ԵՍ ԼԸՑԵԱԼ ՀԱՍԱԿ
ՀԱՍԱՐԱԿ/ Ի ՅԻՍՈՒՆ ԵՒ ՈՒԹ ԱՄ ԻՒՐ
ԲՈՎԱՆԴԱԿ/ ԵԼԻՔ ԶԱՅՍ ԿԵԱՆՍ ԵԼ Ի
ՍԵՊՀԱԿԱՆ/ ՊԱՐԵԼ ԶԱՆՄԱՀՈՒՔ
ՎԵՐՆՈՑՆ ԲԱՏԱԿ/ 1831 ԱՄԻ
ՆՈՅԵՄ ԲԵՐԻ 14:

ԲԱՋԱԲԱՆՏԻԿ ՅԱՅՍՄ ՇԻՐՄԻ/ ԴԻ
ԿՈՒՍԱԿՐՈՆ ԱԻԱՆԴ ԴԸՆԻ/ ՀԱՅՐ
ՄԻՆԱՍԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ՋՐԻԱՋԱՆ
ԲԱՋ ԲԺՇԿԻ/ 1832:

աղ. 49, ցկ. 424

Դատելով տապանաքարից՝ Մինաս վարդապետը մասնագիտությամբ բժիշկ է եղել:

451. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող.

ԱՅՍ Է ԴԱՐԲԱՐԱՆ ԱՍՊԵՏ ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՔ
ԵՊՍԻ ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՑ ԱՌԱՋԻՆ/ ԱՆԿԱՄՈՑ
ԼՈՒՍԱՆ ՈՐՁԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՍԻՆՈՒՄ ԱԻԱԳ
ԼԵՍԱՐԱՐ ԵԱԹՈՐԱԿԱԼԻ ՄԲՑ ԷՋՄԻԱԾՆԻ
ՀԱՆԳԵԱԻ Ի 23 ԱՊՐԵԼԻ 1833 ԱՐ

ԱՅՍ Է ԴԱՐԲԱՐԱՆ ԱՍՊԵՏ ԲԱՐՍԵՂ
ԱՐՔ/ԵՊ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՑ,
ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԴԱՄՈՑ/ ԼՈՒՍԱՆ ՈՐՁԱԿԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՍԻՆՈՒՄ, ԱԻԱԳ/ ԼՈՒՍԱՐԱՐ
ԵՒ ԱԹՈՐԱԿԱԼԻ ՄԲՑ ԷՋՄԻԱԾՆԻ/
ՀԱՆԳԵԱԻ Ի 23 ԱՊՐԵԼԻ, 1833

ԱՄ[Բ] Ի:

աղ. 49, ցկ. 425

Տապանաքարը վկայում է, որ Ս. Էջմիածնի ավագ լուսարար և աթոռակալ Բարսեղ արք. Կեսարացին տվյալ ժամանակաշրջանում կազմավորվող Սինոդի առաջին անդամներից է: «Ասպետ» բառն ըստ էության հուշում է, որ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը ևս չքանչանակիր է և կայսեր կողմից նրան շնորհվել է, հավանաբար, Ս. Աննայի առաջին աստիճանի չքանչան:

452. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Եփրեմ Ա. Ձորագեղցի կաթողիկոսի: Մարմարյա ուղղանկյունաձև տապանաքարը գերեզմանոցի զրեթե կենտրոնում է՝ խաչքարի մոտ: Քարը գտնվում է երկթեք ծածկով դամբարանում (նկ. 34), կենտրոնում հայրապետական գավազանն է, գիրը՝ 11 տող.

ԵՓՐԵՄ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹ ԵԱՄ Բ
ՍՐԲԱՍՆԵԱԼ/ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԾՆԵԱԼ ՅԱՄԻ
ՏՈՒՆ 1750/ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑԱԻ Ի 1810
ԵՒ ԸՆԿԱ/ԼԵԱԼ Ի Թ [Ա.] Գ [Ա.] ԻՈՐ
ԿԱՅՍԵՐԵ ԱՄ ԵՆԱՅՆ/ ՌՈՒՍԱՑ,
ԶԱՍՊԵՏՈՒ Թ Ի ԻՆ/ Ս [Բ] Բ [Ո] ՑՆ
ԱՆ/ՆԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՑ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ/
ՆԵԱՅԻՈՑ ԵՒ ԱՆԴՐԵԻ ԱՌԱՔԵԼՈՑ/
ՎԵՐԱՓՈԽԵՑԱԻ ՅԱՍՏԵԱՑՍ ԵՐ/
ԶԱՆԻԿ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՅԱՆԱՆՑ ԿԵԱՆՍԵ/
ՅԱԻՏԵՆԻՑ ԵՒ ԵԴԱԻ ՅԱՅՍ ՇԻ/
ԲԻՄ Ի 1835, Ի 16 ՅՈՒԼԻՍԻ⁷⁰⁹:

աղ. 49, ցկ. 426

Մինչ կաթողիկոս օծվելը՝ 1801-1809 թթ., Եփրեմ Ձորագեղցին ռուսահայոց թեմի առաջնորդն էր: Նա միջնորդ է եղել Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև 1813 թ. Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը կնքելիս և մշտապես ցանկացել է Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրել Հայաստանը, վերականգնել Հայոց պետականությունը: Ինչպես վերը նշվեց, Ալեքսանդր I կայսեր կողմից դեռևս 1809 թ. Եփրեմ կաթողիկոսը պարգևատրվել է Ս. Աննայի առաջին աստիճանի չքանչանով, ինչն արտահայտվել է նաև տապանաքրում: Այդ մասին հիշատակում է նաև Աղեքսանդր Երեցյանը. դեռևս 1802 թ. ռուսահայոց առաջնորդ Եփրեմ Ձորագեղցին կայսրից ստանում է պնակ⁷¹⁰ ու վեղարի

⁷⁰⁹ ՍՄ ձեռ. Գ^թ 6273, էջ 344ա: Ղ. Փիրղալեմյանը գրում է. «Հասարակ միաբանության գերեզմանոցի մեջն է Եփրեմ հայրապետի գերեզման, ի մերթոյ փոքր կաթողիկէի միոյ եւ հիւանդոք մամաւանդ ի դեմոյ ըմբռնեալք յաճախեն ի շիրիմ լուսահոգւոյն»: Տես նույն տեղում:

⁷¹⁰ Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ պնակն լամբախաչի մման ձվածն մի պատվանդան է, մեջը Աստվածածնի

խաչ, ապա «...հրովարտակի հետ կայս-
րը շնորհեց Եփրեմին Ս. Աննայի առաջին
աստիճանի աստղով եւ ժապաւէնով»⁷¹¹:

1822 թ. Եփրեմ կաթողիկոսը մեկնել է
Շուշի: Իր կաթողիկոսության ընթացքում
նա բազմիցս է ցանկացել հրաժարվել
հայրապետական գահից. նախ 1812 թ.,
որը կանխեց Ներսես Աշտարակեցին, ապա
Շուշիից՝ 1822 թ. հունիսի 20-ի՝ գեներալ
Վելիամինովին և հունիսի 30-ի՝ ռուսաց
Ալեքսանդր Պավլովիչ կայսերն ուղղված
գրությունները բովանդակում էին Եփրեմ
կաթողիկոսի հրաժարականը⁷¹²: Ձծավալ-
վելով մանրամասների մեջ՝ միայն նշենք,
որ հաջորդ հորս տարիները (1822-1826) նա
անցկացրել է Հաղպատի վանքում և վերա-
դարձել էջմիածին 1828 թ.՝ Արևելյան Հա-
յաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հե-
տո: Նկատի առնելով առողջական խնդիր-
ներն ու հավատացած լինելով, թե իրեն
փոխարինելու կգա Ներսես Աշտարակեցի
բազմադպրուն հոգևորականը, Եփրեմ կա-
թողիկոսն անհնար է համարել իր հետագա
կաթողիկոսական գործունեությունը և
1830 թ. հոկտեմբերի 8-ին դարձյալ հրա-
ժարական ներկայացրել, որն ընդունվել է
Սինդիկ կողմից ու հաստատվել ցարական
հրովարտակով⁷¹³:

Հավանական է, որ հիշյալ հանգաման-
քով է պայմանավորված Եփրեմ կաթողի-
կոսի՝ միաբանական գերեզմանոցում թաղ-
վելը, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում
հայրապետների մարմինն ամփոփում էին
կա՛մ Ս. Գայանե վանքի նախասրահում,

կա՛մ Մայր տաճարի զանգակատան մոտ:

Եփրեմ հայրապետի՝ միաբանական
գերեզմանոցում թաղված լինելու փաստի
առնչությամբ վկայություն է պահպանվել
նաև ՄՄ ՀՊ 7130 ձեռագրի «Ցանկ վախ-
ճանեալ կաթողիկոսաց (ի Յակոբայ Զուղա-
յեցույ ցեփրեմ)» հետագայի հավելագրու-
թյան մեջ. «Եփրեմ կաթողիկոս վախճանի
ի 1835 ամի և դնի ի միջին տեղում
գերեզմանատան միաբանութեան Աթոռոյն՝
ըստ կտակելոյն իւրոյ, դորոյ վերայ շինե-
ցաւ օրո[րո]ցած արձան և ի միջի այնմ
վէմն մարմարոնեայ տապանին»⁷¹⁴: Այս-
ինքն՝ իր իսկ ցանկութեամբ է նա թաղվել
միաբանական գերեզմանոցում, որի մասին
գրավոր տեղեկություն է թողել:

Եփրեմ Զորագեղցու գրչին են պատ-
կանում Մաշտոցյան Մատենադարանում
պահվող որոշ ձեռագրեր, օրինակ՝ վերո-
հիշյալ Երեմիա Օշականցու նկարազարդած
ձեռագրերի (ՀՊ 2891, 2892) գրչը վարդա-
պետ, հետագայում կաթողիկոս Եփրեմ
Զորագեղցին է⁷¹⁵:

453. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյու-
նաձև, միատող արձանագրությունը երի-
զում է տապանաքարը.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՅ Է ԶՂՄԻԱԾՆԻ
ՎՂԱՐԴԱՍ ԱՄԱՆ ՍՂԱՆ
ՄԱՄԱՆ ԶԼՏԵՍԻ ԽԱՄԱՆ ԶԱՍԼՈՒՐԻՆ
ՎԱՆԵՑԻ ՈՍՅ, 1835,
ՅՈՒՆՎԱՆՈՒՐԻ 16:
աղ. 49, նկ. 427

Վանքի ինչառուրը հիշատակվում է
որպես Ս. էջմիածնի վարժատան կամ ժա-
ռանգավորաց դպրոցի սան:

⁷¹¹ ՄՄ ձեռ. ԳՊ 7130, էջ 21բ:
⁷¹² Ա. Գեորգեան, Հայ մանրագրիչներ. մատենա-
գիտություն. IX-XIX դդ., էջ 182:
⁷¹³ ՄՄ ձեռ. ԳՊ 7130, էջ 21բ:
⁷¹⁴ Ա. Գեորգեան, Հայ մանրագրիչներ. մատենա-
գիտություն. IX-XIX դդ., էջ 182:
⁷¹⁵ ՄՄ ձեռ. ԳՊ 7130, էջ 21բ:

պատկերով, վրան մի թագ, տակից՝ կախազարդ՝
ականակուռ: Շղթայով կախվում է վզից՝ զարդա-
րելով կուրծքը: Տես Մատենադար. Օրմանյան,
Ծիսական բառարան, էջ 114:

⁷¹¹ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը եւ Կովկասի
հայք XIX դարում, մասն Ա., (1800-1832), աշխա-
տախրեւաց Աղեքսանդր դ. Երեցեանց, Թիֆլիզ,
1894, էջ 51:

⁷¹² Եփրեմ Զորագեղցու՝ հայրապետական գահից
հրաժարվելու առնչությամբ մամրամասն տեսն Աղ.
Երեցեանց, նշվ. աշխ., էջ 204-219, 602-617:

⁷¹³ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ
342-343: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրա-
գիտարան, էջ 82-83:

454. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցած, գիրը՝
հարավային նիստին, 3 տող.

1838
+ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՄԻՆՈՅ ՏԵՂԻ,
+ ՈՐ Է ԳԵՂԱՅԵՆ ԶԻԿԱՆՈՅ ՅԻՆ ԵՄԵՆԻ ԵՎ ՍՄԵՐԻ Ի

1838/ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՄԻՆՈՅ ՏԵՂԻ,
ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԶԻ ԵՊ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի, / ՈՐ
Է ԳԵՂԱՅԵՆ ԶԻԿԱՆՈՅ ՅԻՆ ԵՄԵՆԻ ԵՎ ՍՄԵՐԻ Ի:

աղ. 49, նկ. 428
Շիկահողը (Շահավուզ, Շխավուզ և
այլն) գյուղ է Սյունիքի մարզում՝ Կապանի
մերձակայքում: Գյուղի տարածքում պահ-
պանվել են միջնադարյան գյուղատեղիներ,
գերեզմաններ (ժէ-ժԸ. դդ.), կամուրջ (ժԹ.
դդ.), իսկ գյուղի արևմտյան կողմում կան
բերդի ավերակներ⁷¹⁶:

455. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցած, գիրը՝
հարավային նիստին, 3 տող.

+ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՈՂԱՆԵՍ ԿՂՄԻՆ
+ ՆԱԿԱՍՈՒՐԻՆ ԵՎ ՆԱԿԱՆՅԻՆՈՅ ՈՐԿԱՆ
+ ԳԵԱՆ Ի ՔՍ 1840 ԱՄԻ ԴԵԿ 3:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՈՂԱՆԵՍ
Վ [Ա.] ԴԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՆ/
ՆԱՎԱՍԱՐԴԵ [Ա.] Ն ՆԱԿԱՆՅԻՆՈՅ ՈՅ,
ՈՐ ՀԱՆ/ԳԵԱՆ Ի ՔՍ 1840 ԱՄԻ,
ԴԵԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] 3:
աղ. 50, նկ. 429

456. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցած, արև-
մտյան նիստին ունի խաչաքանդակ, որի
շուրջ՝ խույր և Սուրբ Գիրք, գիրը՝ հարա-
վային նիստին՝ 4, արևմտյան նիստին՝ 1
տող.

+ ԱՄԱՆԻ ԵՂԱՆԻ ՅԱՅՍՐ ԶԻՐ ՄԻԴ
+ ԴԻ ՅԱՆՈՒԲԱՅ ՍԱՐԿԱՆԱ ԳԻԴ
+ ՈՐ ԵՐ ՈՐԴԻ ԶՈՐ ՎԱՐԴԱ ՆԻԴ
+ ՏՐ ԶԵՆՆԵՆՅԱՆ ԲԱՆԱՅՑ ՅԻԴ

ԱՄԱՆԻ ԵՂԱՆԻ ՅԱՅՍՐ ՇԻՐՄԻ/ ԴԻ
ՅԱԿՈՎԲԱՅ ՍԱՐԿԱՆԱԳԻ, / ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ

⁷¹⁶ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 120-121:

ՀՈՐ ՎԱՐԴԱՆԻ/ ՏՐ ԶԵՆՆԵՆՅԱՆ
ԲԱՆԱՅՑՑԻ:/ Ի 1840 ԱՄԻ,
ՄԱՅ [Ի] ՄԻ 1:
աղ. 50, նկ. 430 ա, բ

Հակոբ սարկավազը ծագումով Բայա-
զետից է (Բայազետ, Բայբուք, Պայազետ
և այլն). այն քաղաք է Արևմտյան Հա-
յաստանի էրզրումի նահանգի Բայազետի
գավառում՝ վերջինիս կենտրոնը: Մինչև
ժ. Կ. կոչվել է Դարույնք, ապա Բայազետ:
1828-1829 թթ. Բայազետից գաղթածներն
Արևելյան Հայաստանի Գեղարքունյաց գա-
վառի Գավառ ավանն անվանում են Նոր
Բայազետ: 1877 թ. թուրքերի ու քրդերի
կողմից քաղաքի պաշարումը նկարագրված
է Րաֆֆու «Խենթը» վեպում: Բայազետում
է գտնվել Բազրատունիների տոհմական
դամբարանը: Ներկայումս Բայազետը
փոքր քաղաք է՝ բնակեցված թուրքերով ու
քրդերով⁷¹⁷:

457. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ 4 տող.

+ ՈՂԱՅՈՅՆ ՔԵԶ ՇԻՐԻՄ ՃՇՄԱՐԻՏ ՏՈՒՆ ԻՄ
+ ԶԱՆԻԱՐԶԵՍ ԵՎԱՅ ՔԵԶ ԲՆԱԿԻՄ
+ ԴՈՓԱՍՈՒՐԻՆ ԵՎ ՔՂԱՆՈՒՆԵԱՆՅԱՆ
1841 ԱՄԻ ԴԵԿ 3:

ՈՂԱՅՈՅՆ ՔԵԶ ՇԻՐԻՄ ՃՇՄԱՐԻՏ
ՏՈՒՆ ԻՄ/ ՅԱՆԵԱՐԶԵՍ ԵՎԱՅ [Ա.] Ո-
ՔԵԶ ԲՆԱԿԻՄ/ ԹՈՓ [Ա.] ՍԻՄԵՐԻՆ
ԵՊ [ԻՍԿՈՊ] Ս ԲԶՆՈՒՆԵԱՆՅԱՆ/ 1841
ԱՄԻ, Ի 6 ՆՈ [Յ] ԵՄԲԵՐԻ:
աղ. 50, նկ. 431

Սիմեոն Բզնունյանցը կամ Բզնունին
Հայտնի է նաև իր ծաղկողական ու գրչա-
կան վաստակով: Նա ձեռագրեր է ընդօրի-
նակել ու նկարազարդել էջմիածնում, Կ.
Պոլսում և այլուր, որոնցից երեքը պահ-
վում են Մաշտոցյան Մատենադարանում
(ձեռ. ՀՊ 2945, 3375, 6246): Հայ մանրա-
նկարիչների մատենագիտական ցանկում
արվեստաբան Ա. Գևորգյանը հիշատակում
է նաև Սիմեոնին՝ նշելով, որ նա Հովհան-
նեսի և Աննայի որդին է՝ ծնված 1767 թ.

⁷¹⁷ Նույնի հ. 1, էջ 583-584:

Վաղարշապատում: Նկարչական արվեստի մեջ հմտանալու նպատակով մեկնել է Կ. Պոլիս և աշակերտել պատկերահան Սերովբեին: Կարապետ և Մանուկ եղբայրներից սովորել է նկարել նաև ապակու վրա⁷¹⁸: Իր գրչին պատկանող ձեռագրերի հիշատակաբաններում նա քանիցս հիշվում է դարձյալ «թոփալ» մականվամբ, այսպես օրինակ՝ ՄՄ Հ^ր 3375 ձեռագրի գրչուծյան հիշատակարանը. «Սոյն Բարոգրքիս գլխագիրն, գլխահամարն եւ ծաղիկն հանդերձ թռչնոքն, թոփալ Սիմէօն եպիսկոպոս Բզնունեանց նկարեցի, ի ժամանակս ազատմանն իմոյ ի Սաղիանու վանքն, 1835-ին»⁷¹⁹: Ս. Թադեի վանքի ճերմակ եկեղեցու հարավային մուտքի փայտյա դռանը հիշատակված է Սիմեոն եպիսկոպոս Բզնունյանցի անունը. «Յիշատակ է դուռս Սբ. Էջմիածնայ գուղացի Սիմէօն եպիսկոպոսիս Բզնունեայն»⁷²⁰:

458. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔԵՊՈՍԻ
ԱՐԹՈՒԻՆՑԻՈՅ ԲԱՐԱՋԱՆԵԱՆ ԲԱՐԱՋԱՆԵԱՆ
ԵՆԻՍԻՆՑԻՈՅ ՄԱՐԲԱՆԻ ՄԱՐԲԱՆԻ
ՆԱԿԱՆՑ ԵՄԻՆ 1842 Ի 4 ՓԵՏՐՎԱՐԻ Ի 4 ՄԱՐԿ 69 ԱՅՑ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔԵՊ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի/ ԱՐԹՈՒԻՆՑԻՈՅ ԲԱՐԱՋԱՆԵԱՆ ԲԱՐԱՋԱՆԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՎԱԽՃԱ/ՆԵԼՈՅՆ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ՎԱԽՃԱ/ՆԵԼՈՅՆ ՅԱՄԻ 1842, Ի 4 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ 64 ԱՄԱՑ:
աղ. 50, ցկ. 432

Տապանագրում հիշվում է նաև Ս. Էջմիածնի միաբան Գրիգոր արք. Բաբաջանյանի՝ երաժշտի մասնագիտությունը տիրապետելու հանգամանքը: Կարծում ենք՝ Գրիգորն աչքի է ընկել իր երաժշտական կամ գուցե երգեցողական բացառիկ տա-

⁷¹⁸ Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, էջ 691:

⁷¹⁹ Նույն տեղում, էջ 692:

⁷²⁰ Ա. Տախնազարյան, Արտագի երեք վանքերը, գիրք ժե., Երևան, 2012, էջ 172, արձ. 2Ա.: «Գուղացի»-ն վերծանված է՝ «գուղցի», «Բզնունեայն»՝ «Բզնունցուն»:

ղանդով, ինչով էլ պայմանավորված է նրան իբրև «քաղցրանվագ» երաժշտ բնորոշելը:

459. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏԵՐՈՒՆԻ
ՄԱՐԿՈՍ [Վ] ԱՐԴԱ/ՊԵՏԻՆ
ԱՇՏԱՐԱԿ [Ե] Ց [ԻՈ] Յ/ ՇՈՒԽԵԱՆՑ,
1842 ԱՄԻ:
աղ. 50, ցկ. 433

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԵՐՈՒՆԻ ՄԱՐԿՈՍ [Վ] ԱՐԴԱ/ՊԵՏԻՆ ԱՇՏԱՐԱԿ [Ե] Ց [ԻՈ] Յ/ ՇՈՒԽԵԱՆՑ,
1842 ԱՄԻ:
աղ. 50, ցկ. 433

Մարկոս վարդապետն Աշտարակի հայտնի Շուխյան գերդաստանի շառավիղներից է: Նրանց անվան հետ է կապված ՄՄ Հ^ր 6436 «Աւետարան» ձեռագրի պատմությունը (գրված 1669 թ., Նոր Զուղայում), որը կրում է նաև «Շուխոնց Աւետարան» անունը: 1827 թ. Մարկոս վարդապետ Շուխյանցը եղել է Մուղնու Ս. Գևորգ վանքի վանահայրը: Ռուս-պարսկական պատերազմի խառն օրերին նա այլ վայր է տեղափոխել ու փրկել վանքի սրբությունները և ետ վերադարձրել խաղաղության հաստատումից հետո⁷²¹: Ս. Էջմիածնի կառավարության արխիվային գրադրությունների տետրում նշված է, որ Մարկոս վարդապետ Շուխյանցը 1829 թ. ապրիլի 8-ին իր իսկ ցանկությամբ նշանակվել է Սաղմոսավանքի վանահայր⁷²²:

460. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 7 տող.

ՍՈՒՔԻԱՍ ԱՐԶԻՈՅ ԴԵՏԻՆ ԲԱՐԱՋԱՆԵԱՆ
ՀԱՅՍԵՐԿԱՆԵԱՆ ԶԱՅՍԱՆԵԱՆ ԴՐՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐ
ԻՍԿՈՐ ԻՆՍՄԱՆՈՒՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ ԶՈՒՆԵԱՆ
ՈՒՅՈՒՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ
ՍԱՅԵՏ ԲԱՐԱՋԱՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ
ԻՍԿՈՐ ԻՆՍՄԱՆՈՒՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ
ԻՍԿՈՐ ԻՆՍՄԱՆՈՒՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ ԿԱՆԴԱՆԵԱՆ

ՍՈՒՔԻԱՍ ԱՐԶԻՈՅ ԴԵՏԻՆ

⁷²¹ Կ. Մարտիրոսյան, Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, կազմեց և խմբագրեց՝ Եղիշկ արք. Պարոտյանը, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 47:

⁷²² Կր արխիվ, ցուցակ 3^{րդ} 7. (թղթ. 59, վավ. 449. ժգ.), էջ 147:

ԲԱՋԱՐԹՈՒՆ, ՍՐԲԱՆԵԱԼ ՄԱՐՄՆՈՅ ՑՈՐԵԱՆ ԱՆՑՕՂՈՒՆ/ ՀԱՏ ՄԵՐԿ ՍԵՐՄԱՆԻ ՅԱՅՍ ԱՆԴ ԸՍՏ ԳՐՈՅՆ, ՓՏԻԼ Ի ՓԹԹԻԼ ԱՏՈՔ ԲԱՋՄԱՐԴԻՆ, ԻՍԿ ՈՐ Ի ՆՄԱ ԱԻԱՆԴ ՏԻՐԱԿԱՆ, ԴԱՐՁ ԱՌՆԻ ՀՈԳԻՆ Ի ՎԵՐՆՈՑ ԿԱՅԵԱՆ/ ՈՒՐ ՅՈՒՍՈՎ ԱՆԽԱՐ ԸՆԴ ԻՐ ԳՈՐԾԱՐԱՆ, ՄՆԱՅ ՄԻԱՆԱԼ ՅԱԻՈՒՐ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ/ ՍԱՅ ԵՏ ԲԱՋՄԱՇԱՀ ՎԱՍՍԱԿՈՑ ԲԱՐԵԱՑ, ԿՆՔԵԱՑ ԶԻՐ ԶԿԵԱՆ ՎԱԹՍՈՒՆ ՀԻ [Ն] Գ ԱՄԱՑ/ ՈՒՄ ԶԴԱՄԲԱՐԱՆ ԱՐՏԱՍՈՒՕՔ ԿԱՆԳՆԵԱՑ ՄԱԿԱՐ ԲԱՐՈՒՆ, Ի ՑՈՅՑ ԵՐԱԽՏԵԱՑ/ ՅԱՄԻ ՏՈՒՆ 1844, ՅՈՒՆԻՍԻ 15:

աղ. 50, ցկ. 434

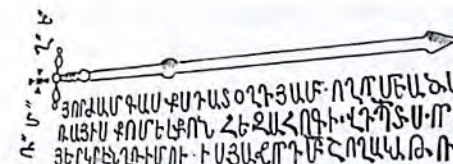
Տապանագրում ուշագրավն այն է, որ նշված է նաև քարը դնողի՝ Մակար րաբունու անունը: Սուքիաս արքեպիսկոպոսը, ով վախճանվել է վաթսուհինգ տարեկան հասակում, հիշվում է իբրև գետ, այսինքն՝ տեսուչ, վերահսկիչ:

461. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, վրան պատկերված է եպիսկոպոսական գավազան, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող.

ՅԱՅՄ ՅԱՐԿԻ ՆԵՋԻ ԱՐԶԻ ՊԱՆԾԱԼԻ/ ԳԵՐԳ ԵՊ [ԻՍ] ԿՈՊՈՍ՝ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ/ Ի ՑԵՐԿԵՆ ՍԻՆԵԱՑ ՍԻՍԱԿԵԱՆ ՏՈՀՄԻ/ ԵՒ Ի ԳԵՂՋԵՆ ԻՍԿ ՏԱԹԵԻԱ ԿՈԶԻ/ ՅԱՄԻ 1844, Ի 13 ԴԵԿՏԵ [ՄԲԵ] ՐԻ:

աղ. 50, ցկ. 435

462. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում վարդապետական գավազան է, գիրը՝ 3 տող, թվականը՝ գավազանի վերին մասում.

ՈՄՂԵ. (1846): ՅՈՐԺԱՄ ԳԱՍ ԲՍ ԴԱՏՕՂԻ ԱՄ [ԵՆ] Ի, ՈՂՈՐՄԵԱ ԾԱ/ ՌԱՅԻՍ ԳՈ ՄԵԼՔՈՆ ՀԵՋԱՀՈԳԻ Վ [ԱՐ] Դ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻՍ, ՈՐ Է/ ՑԵՐԿԵՆ ԴՈՒՄՈՒ, [ԵՒ] Ս ՅԱՋՈՐԴ ՄԲ ՇՈՂԱԿԱԹՈՒ:

աղ. 50, ցկ. 436

Մեղքոն վարդապետ Ղրիմեցին հիշատակվում է «յաջորդ Ս. Շողակաթոս», այսինքն՝ Ս. Շողակաթի առաջնորդ: Ենթադրելի է, որ ի թիվս Ս. Շողակաթ կոչվող վանքերի (Շողակաթանք, Շողակաթ եկեղեցի երզնկայի գավառում, Շողակաթ եկեղեցի երևանի Նորք թաղամասում և այլն) խոսքը թերևս վաղարշապատի Ս. Շողակաթ կամ Մարիանե վանքի մասին է:

463. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 4 տող.

ՄԱՆՈԿ ՊԱՏԱՆԻ ՈՐԲ ԳՍԱՆ ԱՄԵԱՑ
ՅԱՅՄ ՍԱՊԱՆԻ ՎԱՂԱՀԱՍ ՀԱՆԳԵԱՑ
ՎԱՂԱՀԱՍ ՍԱՊԱՆԻ ՎԱՂԱՀԱՍ
ՍԵՆԵԱՆՑ Ի 40 ՄԱՐՏԻ 1840 ՇԱՄԻ

ՄԱՆՈԿ ՊԱՏԱՆԻ ՈՐԲ ԳՍԱՆ ԱՄԵԱՑ/ ՅԱՅՄ ՍԱՊԱՆԻ ՎԱՂԱՀԱՍ ՀԱՆԳԵԱՑ/ ՎԱՂ [Ե] ՑԻ ԱԻԵՏԻՔ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ ՏՐ ՆԵՐ/ՍԵՍԵԱՆՑ Ի [10] ՄԱՐՏԻ, 184 [6] ԱՄԻ:
աղ. 50, ցկ. 437

464. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲԱՐԴՈՒՂԻ/ՄԵՆՍ ՄԵՆՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆԻ
ՀԱՅՐ ՏԻՆԱՅՈՒ ԳՐԻԳՈՐ
ՏՐ ԵՐԶԱՆԵՍԵԱՆՑ 1840

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐԴՈՒՂԻ/ՄԵՆՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆԻ, ՈՐ Է ՀԱՅՐ ՏԻՐԱՑՈՒ ԳՐԻ [ԳՈՐԻ] / ՏՐ [Յ] ՕՀԱՆԵՍԵԱՆՑ, 184 [6]:
աղ. 50, ցկ. 438

Ըստ ամենայնի՝ Արագածունին Ղուկաս արքեպիսկոպոսի տոհմանունն է, իսկ ծագումով նա Թալինի տարածաշրջանի Մաստարա գյուղից է (ներկայումս ՀՀ Արագածոտնի մարզում):

474. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 3 տող.

ՀՈՒԿԱՍ ԱՐԱԳԱԾՈՒՆԻ
ԿԻՉԿԱՍԱՆԻ ԲԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՊԱՏ
ՄԲ ԵՋՄԱՐԴԻՆԻ ՎԱՂՃԱՆԵԱԼ 1864 ԱՄԻ

ՀՈՒԿԱՍ ԱՐԱԳԱԾՈՒՆԻ
ԱՐԱԳԱԾՈՒՆԻ/
Կ [Ա.] Թ [Ո.] Ղ [Ի.] Կ [Ո.] Ս [Ա.] ԱՆ
ԲԱՋՄԱՐԴԻՆԻ ՏԵՂԱՊԱՏ/ ՄԲ
ԵՋՄԱՐԴԻՆԻ, ՎԱՂՃԱՆԵԱԼ 1864 ԱՄԻ:
աղ. 51, Գկ. 448

Տապանագրում հիշատակվող Ղուկաս արքեպիսկոպոսը ևս Արագածունի տոհմից է:

475. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, տեղագրված երեք այլ տապանաքարերի վրա, գիրը՝ 8 տող.

Գրիգոր Ալիսագե՝ խնայ և Ղազար
Տրդատի անունի շնորհալի քաջ
նիք տարա ժամանակի օր
վերապրեցան յաճախեալ
եղան յայտառ տապանքար
զարձանս որդեգր ինչ երկրորդի
եսայի վարդապետի ցփխնեցող:
1865 Նոյեմբ. 16

Գրիգոր Ալիսագեանց և Ղազար/ Տէր
Գեորգեանց շնորհալի քաջ/ նիք տարածամ
մահու ի մի օր/ վերապրեցան յառաջագ
եւ/ եղան յայտառ տապանքար, կանգնեաց/
զարձանս որդեգրին երկրորդի/ Եսայի
վարդապետի Տփխնեցող/ ի
6 նոյեմբերի, 1865 ամի:
աղ. 52, Գկ. 449

Ըստ տապանագրի՝ ննջեցյալները երկուսն են (այդ են վկայում նաև տապանաքարի իրար զուգադիր համանման քանդակները)՝ քաջունիներ Գրիգոր Ալիսագեանց և Ղազար Տեր-Գեորգեանց: Ուշա-

գրավ է, որ տապանագրում նշված է նաև քարը կանգնեցնողի՝ Եսայի վարդապետի անունը, ինչը սակավագույն է:

476. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, քարի կոր մակերեսին ունի զարդանախշեր, իսկ արևմտյան նիստին՝ խաչաքանդակ, որի երկու կողմում՝ խույր և Սուրբ գիրք, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 4, հյուսիսային նիստին՝ 5 տող.

ԲԵՐՄԱՆՑԱՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:

ԴՈՒՄԱՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:

ԲԵՐՄԱՆՑԱՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ
ՏԵՂԱՊԱՏ/ ԵՐԵՒԻ ՊԱՐՁ ՅԱՅՄԱՐԿ
ԻՍԿ ՏԱՊԱՆ/ ԶԻ ԲԱՂԻՇԵՑԻ ՍԻՄԵՕՆ
ՐԱԲՈՒՆԻՆ/ ԿԱՂ ԿԱՆԳԵԱԼ, ԿԱՊԻ
ՅԱՅՄ ԱՐԳԵԼԱՐԱՆ/ ԴՈՒ ՄԱՐԴ
ԱՆՑԱՆՈՐ, ԵՐԲ ԶԱՅՄ ԸՆԹԵՌՆՈՒՍ/
ԸՋՄԱՐԴԻՆԻ ՊԱՏԿԵՐ ԻՄԻՏ ՔՈ
ԿԱԼՆՈՒՍ/ ՅԻՇԵԱ, ԹԵ ԳԱՅ ՕՐ,
ՅՈՐՈՒՄ ԾՐԱՐԵԱԼ/ ԴԻՑԻՍ ԻՄ ԸՆԹԵՐ
ԴԻՑԻՍ, ԶՈՐԻՑ ՅՈՒՍ/ ԾՆԵԱԼ Ի 1827
ԱՄԻ, ՎԱՂՃԱՆԵԱԼ Ի 1865 ԱՄԻ:
աղ. 52, Գկ. 450 ա, բ

477. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 8, արևմտյան նիստին՝ 6 տող, տեղ-տեղ եղծված.

ԲԵՐՄԱՆՑԱՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:
ԵՐԲ ԶԱՅԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՒՆ ՏԵՂԱՊԱՏ:

ՈՐ ԲԱՋՄԱՐԴԻՆԻ ՀՈԼՈՎԵ [Ա.] Լ
ԿԵ [Ա.] ՆՍ ԵՐՁԱՆԻԿ/ ԶՎԵՐՁԻՆ
ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՍՏ ԸՆՏՐԵՑԵՐ ԳԵՂԵՑԻԿ/
ՀԱՆԳԻՐ ՀՈԳՈՑ Ի ԿԵՆ [ՅԱՂՈՅՍ]
ՑԱՒԱԼԻՑ/ ՄԻՆՉԵՒ ԱՏՈՔ ԲՈՒՍՑԻՍ
[ՓԱՌՕՔ ԱՆՄԱՀԻՑ]/ ԸՆԿԱԼ,

[ԸՋ] ՀԱՅՐ ԶՈՂ [Ջ] ՈՅՆ ՎԵՐՁԻՆ
Ի ՆՇԱՆ/ [ՅԱԻԵՐԺ Ս] ԻՐՈՅԴ
ԵՒ ԵՐԱՆՏԵԱՅԴ ԱՆՍԱՀՄԱՆ/
[Ջ] ՔՈ ՇԻՐ [ՄԱ] ... [ԵՒ ԱՅՍ]
ԵՐԳ ԼԱԼԱԳԻՆ/ ՀԻԻՍԻՆ ՈՐԴԻՔ
ՆՈՅՆ ԵՒ ԱՆԲԱՆԴ [ԱՄ] ՈՒՍԻՆ:/
Ա [ՍՏՈՒԱ] Ծ [Ա] ՏՈՒՐ ԳՐԻԳՈ/
ՐԵ [Ա] Ն Ա [ՍՏՈՒԱ] ԾԱՏՐԵ [ԱՆ] Ց/
ՏՓԽԻՍԵՑԻ, ԿՆ/ՔԵ [Ա] Ց ԶԿԵ [Ա] ՆՍ
ԻՐԻ/ Ի [5] Հ [Ո] ԿՏ [ԵՄԲԵՐԻ]/ 1868
ԱՄԻ:

աղ. 52, Գկ. 451 ա, բ

478. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 7 տող.

ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ

ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ
ՄԻԱՐԱՆ ՍԵ. ԷՋՄԱՐԴԻ

«Արարատ» ամսագրում տպագրված մահախոսականում նշվում է, որ հիշյալ օրը կյանքից հեռացավ Մայր Աթոռի «Հեղաբարո և խոհեմ» միաբան ուրարակիր Մարտիրոս Տեր-Հովհաննիսյանը: Չնայած ազգանվան անհամապատասխանությունը՝ կասկածից վեր է, որ խոսքը միևնույն անձի մասին է: Նա ծնվել է 1847 թ. հոկտեմբերի 7-ին «յԱրշարունիս Երասխաձոր Գաւառի Փանիկ գեղջ մէջ»: Իսկ 1866 թ. սեպտեմբերի 4-ին արժանացած էր ուրարակիրության⁷²⁶: Ուրարը հոգևորականի զգեստի մի մասն է: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ դրանք լինում են երկու տեսակ՝ սարկավագի և քահանայի: Առաջինը նեղ ու երկար է՝ 10-12 սմ լայնու-

⁷²⁶ Մահացուցակ, «Արարատ», 1869, հոկտեմբեր, էջ 152:

թյամբ, դրվում է ձախ ուսի վրա՝ հետևից և առջևից հավասարաչափ կախվելով: Այն սովորաբար պետք է ունենա երեք խաչ: Քահանայական ուրարն անհամեմատ լայն է՝ վերևից ներքև դարձյալ երեք մեկական խաչերով, որը կոչվում է նաև փորուրար⁷²⁷:

479. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ԱՊՐԸՀԱՄ/ ՎԱՆԵՑԻ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ.../ Մ [ՈՒՆ] ԴՍԻ
ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ/ ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՊԱՏՃԱ... Լ
... Ա.../ ՓԱՆՈՍ ԱՄԻՐԵԱՆ/ 1872 ԱՄԻ,
ՄԱՐՏԻ 11:
1872 ԱՄԻ ՄԱՐՏԻ 11

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ԱՊՐԸՀԱՄ/ ՎԱՆԵՑԻ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ.../ Մ [ՈՒՆ] ԴՍԻ
ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ/ ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՊԱՏՃԱ... Լ
... Ա.../ ՓԱՆՈՍ ԱՄԻՐԵԱՆ/ 1872 ԱՄԻ,
ՄԱՐՏԻ 11:
աղ. 52, Գկ. 453

Քարը տեղ-տեղ եղծված է, որի պատճառով որոշ բառեր իմաստ չեն արտահայտում:

480. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ՅՈՎՀԱՆ
ԱՍԼԱՆԻԵԱՆՑ ՎԱԽՃ
Ի 1876 ԱՄԻ 16 ՅՈՒՆ

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ՅՈՎՀԱՆ [ՆԵՒՍ] .../
ԱՍԼԱՆԻԵԱՆՑ ՎԱԽՃ [ԱՆԵՑԱՆ] /
Ի 1876 ԱՄԻ, 16 ՅՈՒՆ...:
աղ. 52, Գկ. 454

Քարի հարավային նիստի արտաքին շերտը կիսով չափ կոտրված է, որի հետևանքով արձանագրություն մի մասը վնասվել է: Ամսանունը չենք վերականգնում, քանի որ կարող է հիշատակված լինի և՛ հունիսը, և՛ հունվարը:

481. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 7 տող.

⁷²⁷ Միադարձա տր. Օրմանյան, Ծիսական քառաբան, էջ 109-110:

ԱՍՏ ՀԱՆԳՁԻ
ԼՈՒՍԵՂ ԳԵՈՐԳԵԱՆ
ԿՈՌԵՍԹՈՐԴԵԳԻՐ
ՔՆԵՄԱՐԱՆԻ ԾԱՆԱԽԻՆ
ՆԱԽԻՋԵԱՆ ՅԱՄԻՐՈՍ
ԵՆՋԵԱՅԻՆԻՆԻ ՆՅՈՒՆ
ՈՒԱՐԻ 1876 ԱՄԻՒ

ԱՍՏ ՀԱՆԳՁԻ/ԼՈՒՍԵՂ ԵՂ
ԳԵՈՐԳԵԱՆ/ԿՈՐԵՍԹՈՐԴԵԳԻՐ,
ՈՐԴԵԳԻՐ/ԻՒՒ ՃԵՄԱՐԱՆԻ, ԾՆԱԽ
Ի Ն./ՆԱԽԻՋԵԱՆ, ՅԱՄԻ 1861/ԵԻ
ՆՆՋԵԱՅԻ Ի ՀԻՆԳՆ ՅՈՒՆ/ՈՒԱՐԻ 1876
ԱՄԻ:
աղ. 53, Գկ. 455

482. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 5 տող.

ԱՅՍ ԵՍ ՊԱՆ ԲԱՋ ՊԱՏՄԱՐԱՆ Ի
ԵՆՆԱԳԻՏԻ ՏԵԱՌՆ ԱԲԵԼԻ ԱՐԲ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՄԻԱԲԱՆԻ ՍԵՋՄԻ
ԱՏՆԻ ՈՐՀԱՆԳԵԱՆԻ ՏԵՐ ՅԱՄԻ
1876

ԱՅՍ ԵՍ ՏԱՊԱՆ ԲԱՋ ՊԱՏՄԱՐԱՆԻ/
ԵԻ ՀՆԱԳԻՏԻ ՏԵԱՌՆ ԱԲԵԼԻ
ԱՐԲ/ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՄԻԱԲԱՆԻ
Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՆԻ Ի ՏԵՐ,
ՅԱՄԻ/ 1876:
աղ. 53, Գկ. 456

Ուսումնասիրության առաջաբանում
արդեն իսկ նշվեց, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջ-
միածնում «Արարատ»-ի ժառանգությունը
մատենաշարով վերջերս լույս է տեսել տե-
ղագիր, հնագետ⁷²⁸ ու պատմաբան Աբել
արք. Մխիթարյանցի երկերի ժողովածուն⁷²⁹։
Աշխատության սկզբում «Կենսագրական
փորձ» խորագրի ներքո տեղեկություններ
են հաղորդվում նաև նրա կյանքի ու գոր-
ծունեության վերաբերյալ։ Ծնունդով վա-
ղարչապատյի Աբելը Ս. Էջմիածնում աշա-

⁷²⁸ «Հնագետ» ասելով նկատի է առնվում ոչ թե ներ-
կայիս հնագետի մասնագիտությունը, այլ հնու-
թյունների հանդեպ հետաքրքրություն ունենալու
զաղափարը։

⁷²⁹ Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանց, Երկերի
ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2009:

կերտել է Մեսրոպ Թաղիադյանին, ստեղ-
ծագործել դեռևս երիտասարդ հասակից,
ապա կյանքը նվիրել Հայ եկեղեցուն ու նրա
պատմության ուսումնասիրմանը։ 1868 թ.
Գևորգ Դ. կաթողիկոսի հրամանով ստանձ-
նել է «Արարատ» ամսագրի առաջին խմբա-
գրի պաշտոնը։ Կյանքի վերջին տարիներին
եղել է Մուղղուն Ս. Գևորգ վանքի վանա-
հայրը (1870-1874), որտեղ հոգևոր դպրոց է
բացել։ Աբել արքեպիսկոպոսի թողած
գիտական ժառանգության մեջ առանձնակի
տեղ է գրավում Սահակ Ամատունու հայտ-
նաբերած «Հայոց պատմությունը», որը շա-
րունակում է Մ. Չամչյանի պատմությունը
մինչև 1870 թ.։ ՄՄ ՀՊ 8822 ձեռագիրը
հիշյալ աշխատության Գ., Դ. հատորներն
են և Բ. հատորի կեսը⁷³⁰։ Աբել Մխիթար-
յանցը մահացել է 1876 թ. դեկտեմբերին
Վաղարչապատում, որի առթիվ «Արարատ»
ամսագրում նշվում է հետևյալը.
«Ս. Էջմիածնի միաբաններէն Աբել եպիսկո-
պոս Մխիթարեանց ի 12ն ամսոյս իւր
մահկանացու կենաց ընթացքը կնքեց և ի
յաջորդ աւուրն եկեղեցական հանդիսիւ
մարմինը Միաբանութեան գերեզմանա-
տանում ի հող ամփոփեցաւ»⁷³¹։

483. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 4 տող.

ՎՐԹԱՆԵՍ ՎՐԴ ԽԱՅԱՆ
ԵԱՆՑ ԱԼԵԲՍԱՆԴՐԱՊՈԼ
ՅԻ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԽԻՒՅ
ՅՈՒՆԻՍԻ 1877ԱՄԻՒ

ՎՐԹԱՆԵՍ Վ. Ա. ԲԴ [ԱՊԵՏ] ԽԱՅԱՆ
Ն/ԵԱՆՑ ԱԼԵԲՍԱՆԴՐԱՊՈԼ/ՅԻ,
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԽԻ Ի 19/ ՅՈՒՆԻՍԻ,
1877 ԱՄԻ:
աղ. 53, Գկ. 457

«Ի 19-ն ամսոյս՝ Մայր Աթոռոյս միա-
բաններէն Աղէքսանդրապօլցի բարեշնորհ
Վրթանէս վարդապետ խաթակնեան... առ
Աստուած փոխեցաւ», - գրված է «Արա-

⁷³⁰ Նույն տեղում, էջ 16:

⁷³¹ [ՄահախոսակաՆ] Արթը/Եպիսկոպոս, «Արարատ»,
1876, դեկտեմբեր, էջ 466:

րատ» ամսագրի մահախոսականում⁷³²։
Վրթանէս վարդապետը, ով իր ուսումն
ստացել էր Մայր Աթոռի հին դպրանոցում,
բնորոշվում է իբրև «վարուք պարկեշտ եւ
լստ բաւականին ուսումնասէր» անձնա-
վորություն, որ «ուսուցչութեան եւ վանա-
հայրական պաշտօններ ստանձնած էր»։
Կյանքի վերջին տարիներին նա Մայր Աթոռի
տնտեսական և տպարանական հանձ-
նաժողովի անդամ էր⁷³³։

484. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև,
կենտրոնում եպիսկոպոսական դավազանն
է, գիրը՝ 8 տող.

ԻՍՄԱՆ ԴՆ [Ի] ԴԻ ԺԱՄ/ՕՐՀՆՈՂ
ՓԻԼԻՊ/ՊՈՍ ԱՐՀԻ ԵՊԻՍԿՈՍ/ՊՈՍԻ,
ՄԻԱԲԱՆ ՍՐ/ԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ/ Ի
1880 ԱՄԻ, ԹՈՒՆ/ՓՐԿՉԱԿԱՆ/ Ի 1
ԴԵԿՏԵ [Մ] Բ [Ե] ՐԻ:
աղ. 53, Գկ. 458

485. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 8 տող.

ԱՅՍ ՀԱՆԳՁԻ ՄԱՐՄԻՆ ՀԵԳ ՊԱՏԱՆԵԿԻ
ՎԱՐԱՊԵՏ ԱՆՈՒՆ ՂՈՒՄՐԻԿԵԱՆ ՏՈՅՄԻ
ՎԱՐԱՊԵՏԱՆԱՅԻՐՑ ԵԱՌԱԲԵԼ
ՈՐԴԵԳԻՐ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԶԵՄԱՐԱՆԻ
Ի ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ԵՆԵԱԼ
ՎԱՌԱՄԵԱԼ Ի ՏԵՐ ՍԱՆԻ, ՅԱՄԻ
Ի ՔԱՍԱՆ ԵՎ ՅԵՐՐՈՐԴ ՕՐ ՄԱՐՏԻ
Ի ՏԱՋԱՐ ՈՐՀԱՐԻՐ ՈՒՆ ՍՈՒՆ ՄԵՍԻԱՆԻ

ԱՅՍ ՀԱՆԳՁԻ ՄԱՐՄԻՆ ՀԵԳ
ՊԱՏԱՆԵԿԻ/ ՎԱՐԱՊԵՏ ԱՆՈՒՆ
ՂՈՒՄՐԻԿԵԱՆ ՏՈՅՄԻ/ ԱՐԻ, ՋԱՆԱՍԷՐ
ԵԻ ԱՌԱՔԵՆԻ/ ՈՐԴԵԳԻՐ ԳԵՈՐԳԵԱՆ
ՃԵՄԱՐԱՆԻ/ Ի ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ԾՆԵԱԼ
ՔԱՂԱՔԻ/ ԹԱՌԱՄԵԱԼ Ի Տ [Ի] Ս
ԾԱՂԻ [Կ] ՀԱՍԱԿԻ/ Ի ՔԱՍԱՆ ԵԻ
ՎԵՑԵՐՐՈՐԴ ՕՐ ՄԱՐՏԻ/ ՀԱՋԱՐ ՈՒԹ

⁷³² [ՄահախոսակաՆ], «Արարատ», 1877, յունիս, էջ
239:

⁷³³ Նույն տեղում:

ՀԱՐԻՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ՄԷԿ ԱՄԻ:

աղ. 53, Գկ. 459

Համաձայն տապանագրի՝ Կարապետ
Ղումրիկյանը, ով հիշատակվում է իբրև
«որդեգիր» - Գևորգյան ճեմարանի, կյան-
քից հեռացել է վաղաժամ՝ «ի տիս ծաղիկ
հասակի»։ Տիգրանակերտը թերևս նույն
Ամիդ-Դիարբեքիրն է:

486. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 7 տող.

ԱՅՍՈՒԱԾԱՏՈՒՐ/ Վ [Ա.] ԲԴ [ԱՊԵՏ] Տ
Կ [ՈՍՏԱՆԴՆՈՒ] ՊՈԼՍԵՑԻ/ ՄԻԱԲԱՆ
ՄԱՅՐ/ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ/ ԷՋՄԻԱԾՆԻ
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԽԻ Ի 25 ՓԵ/ՏՐՎԱՐԻ,
1883 ԱՄԻ:
աղ. 53, Գկ. 460

487. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գիրը՝ 8 տող.

ԱՅՍ ԵՍ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՁ
ՏԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՅՈՒՆ
ՎԱԿԻՄԵԱՆ ԵՐԵՒԱՆՅՈՅ
ԱՇԱՊՏԻՃԵՄԱՐԱՆԻ
Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ Դ ԴԱՍԱ
ՐԱՆԻՇՆԵԱԼ Ի 1867 ԵԻ
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Ի 1883
Ի ՓԵՏՐ [ՎԱՐԻ] 2:

ԱՅՍ ԵՍ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՁ/ՏԵԱՆ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՅՈՒՎԱԿԻՄԵԱՆ
ԵՐԵՒԱՆ [Յ] ՈՅ/ ԱՇԱ [ԿԵ] ՐՏԻ
ՃԵՄԱՐԱՆԻ/ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ Դ. (4)
ԴԱՍԱ/ՐԱՆԻ, ԾՆԵԱԼ Ի 1867 ԵԻ/
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Ի 1883/
Ի ՓԵՏՐ [ՎԱՐԻ] 2:

աղ. 53, Գկ. 461

488. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, երկզված հյուսսածո գալարազարդով, գիրը՝ 4 տող.

ԵՂԻԱԳԱՐ ԱՐՔԵՊՈՍ ԱՌՆՋԵՑԻ
ԲԱԶՄԱՐԴԻՆՆԵՐՈՒՄԻԱԲԱՆ ՄԻԱԲԱՆ
ՏՆԵԱԼ 1810 ԱՄԻ
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ 1884 ԱՄԻ

ԵՂԻԱԳԱՐ ԱՐՔԵՊ [ԻՍԿՈՊՈ] Ս
ԱՌՆՋԵՑԻ/ ԲԱԶՄԱՐԴԻՆՆԵՐՈՒՄԻԱԲԱՆ
ՄԻԱԲԱՆ ԵՂԻԱԳԱՐ/ ԾՆԵԱԼ 1810 ԱՄԻ,
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ 1884 ԱՄԻ:

աղ. 54, Գկ. 462

Եղիազար արքեպիսկոպոս Տեր-Կարապետյանն ուսումն ստացել է Մայր Աթոռի ժառանգավորաց դպրոցում և 1835 թ. ստացել կիսասարկավագություն: 1839 թ. ձեռնադրվել է սարկավագ, ապա արքեպ (1842), վարդապետ (1850), ծայրագույն վարդապետ (1852), եպիսկոպոս (1859), արքեպիսկոպոս (1860): Վարել է մի շարք պաշտոններ. 1841-1848 թթ. ուսուցչություն է արել Էջմիածնի հոգևոր դպրանոցում, 1857 թ. Ներսիս Աշտարակեցի կաթողիկոսի կողմից նշանակվել է Սինոդի անդամ, 1857-1859 թթ. վարել է Մայր Աթոռի ծախսարարության, իսկ 1860-1861 թթ. վերատեսչի պաշտոնը՝ ժառանգավորաց դպրոցում: 1863-1865 թթ. եղել է Մայր Աթոռի ավագ լուսարարը: 1865 թ. նշանակվել է Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի թեմերի ժամանակավոր կառավարիչ, իսկ 1873-1881 թթ. վարել է Երևանի թեմի փոխանորդության պաշտոնը: Մահախոսականում նշվում է, որ նա կյանքից հեռացել է 71 տարեկան հասակում, սակայն տապանադրում հստակ է ծննդյան տարեթիվը, որ է՝ 1810 թ., հետևաբար մահացել է 74 տարեկանում՝ 1884 թ. մարտի 14-ին⁷³⁴:

Հոգևոր ծառայությունից զատ նա ծավալել է նաև մատենադրական գործունեություն: Լեզվաբան Վ. Համբարձումյանը գնահատանքի է արժանացրել Եղիազար Առնջեցու՝ հատկապես բառարանագրական վաստակը: «Ցուցակ ձեռագրաց»-ի հատոր-

⁷³⁴ Մահացուցակը, «Արարատ», 1884, մարտ, էջ 134-135:

ներից հայտնի գրիչ և թարգմանիչ Եղիազար Առնջեցին հեղինակել է նաև «Բառգիրք գրոյս ի հայ և ի ռուս լեզու» երկը, որը զետեղված է ՄՄ ՀՊ 6418 ձեռագրում: Ամբողջացնելով Եղիազար արքեպիսկոպոսի գրական ժառանգությունը՝ Վ. Համբարձումյանը կարծում է, որ նա հայ մտավոր մշակույթի գործին ծառայել է որպես հեղինակ, թարգմանիչ ու գրիչ, որը թղթին է հանձնել «Ճարտասանութիւն» ծավալուն աշխատությունը, կազմել նրա տերմինների բառարանը, թարգմանել «Ծաղկաբաղ ընթերցուածք ի Հնոյ Կտակարանէ» գործը և կազմել վերջինիս դժվարիմաց բառերի հայերեն-ռուսերեն զուգադրությունը բառարանը⁷³⁵:

489. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. դադաղաձև, գիրը՝ արևելյան նիստին՝ 4, հյուսիսային նիստին՝ 2 տող.

ՅԱՆՅԱՆ ԱՐՔԵՊ
ԵԱՄԲ ՈՐԴՈՒ
ՔԻՐՈՅ
ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ

ՅՈՒՆԱԿԻՄ ԱՐՔԵՊԻ ԿՈՊՈՍ ՏԵՐ
ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, 1827-1886/ ԾՆԵՑԱԻ
ԱՐ [Դ] / ԵԱՄԲ ՈՐԴՈՒՅ ԻՐԻՈՅ/
ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ:

աղ. 54, Գկ. 463

Դատելով տապանագրից՝ քարը կերտվել է Տեր Գրիգորի միջոցներով: Բացառիկ է տապանաքարի համար «չինեցալ» բառի կիրառումը:

490. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. դադաղաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 7 տող.

ՀԱՆԳԵԱԻ ԵՐԶԱՄԻ 1887

ԱՍՏ ՀԱՆԳԵԱԻ ՄԻԱԲԱՆ ՎԱՆՈՒՅ
ՄԲՅ ՍՍԱԼ ԵՐ ԱՌՆՋԵՑԻ ՏԵՐ
ՅՈՒՆԱԿԻՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԶԱՎ
ՄԵԱՆՑ ՈՐ ՅԵՏԵՐԿԱՐԱ ՄԵԱՑ ՓՈԽ
ԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱՎԱՐՈՒՄ
Ի ՀԱՍԱԿԻ ՏՏ ԱՄԱՑ

⁷³⁵ Վ. Համբարձումյան, Եղիազար Առնջեցին բառարանագիր, ՊԲՀ, 1989, ք. 3, էջ 116:

ՀԱՆԳԵԱԻ Ի [Տ] ԵՐ [Յ] ԱՄԻՆ
1887:/ ԱՍՏ ՀԱՆԳԵԱԻ ՄԻԱԲԱՆ
ՎԱՆՈՒՅՆ/ Ս [Դ] Բ [Ո] Յ ՍՍԱԹԵԻ
ԱՌՆՋԵՑԻ ՏԵՐ/ ՅՈՒՆԱԿԻՄ
ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԶԱՎԱ/ՄԵԱՆՑ, ՈՐ ՅԵՏ
ԵՐԿԱՐԱՄԵԱՑ ՓՈԽ/ԱՆՈՐԴԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱՎԱՐՈՒԹԵ [Ա.] Ն/
Ի ՀԱՍԱԿԻ 55 ԱՄԱՑ:

աղ. 53, Գկ. 464

Հովհաննես Ղալամյանցն արեղա է ձեռնադրվել Տաթևի վանքում, ստացել վարդապետական ակադեմիկոս լանջախաչ և փրկոն: Մայր Աթոռում վարել է զանազան պաշտոններ. Տաթևի առաջնորդությունից ազատվելով՝ Ս. Էջմիածնում նշանակվել է վանական կառավարության անդամ: Մահացել է ապրիլի 25-ին, ըստ գրվածքի՝ 60 տարեկան հասակում⁷³⁶:

491. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 10 տող.

ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՎԱՐԴԱ
ՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԳԱՆ
ՋԱԿԵՑԻՆԱԽԿԻՆՄԱ
ԲԱՆ ԵՐՈՒ ՍԱԶԵՄԻ Ե
ՎԵՐԱԲՆԱԿ ՄԵԱԲԱՆ
ԷՋՄԻԱՇՆԻ Ե ԺԱՄ
ՕՐՀ ՆՈՂ ՈՐՀ ԱՆ
ԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ
Ի 1887 ԱՄԻ
Ի 22 ՄԱՐՏԻ

ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՎԱՐԴԱ/ՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
ԳԱՆ/ՋԱԿԵՑԻ, ՆԱԽԿԻՆ ՄԻԱԲԱՆ
ԵՐՈՒՍԱԶԵՄԻ ԵԻ/ ՎԵՐԱԲՆԱԿ
ՄԻԱԲԱՆ/ ԷՋՄԻԱՇՆԻ ԵԻ ԺԱՄ/
ՕՐՀ ՆՈՂ, ՈՐ ՀԱՆ/ԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ/ Ի 1887
ԱՄԻ/ Ի 22 ՄԱՐՏԻ:

աղ. 54, Գկ. 465

Ուշագրավն այն է, որ Բառնաբաս վարդապետ Գանձակեցին մահախոսականում հիշատակվում է Տեր-Հովսեփյան: Նա իր հոգևոր ծառայությունն սկսել է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքից, որտեղ ձեռնադրվել է սարկավագ և կարգվել լու-

սարար: Վարել է բազմաթիվ պաշտոններ. երկար տարիներ զբաղեցրել է Դամասկոսում տեսչի պաշտոնը, ապա Կ. Պոլսում ստանալով ծայրագույն վարդապետի աստիճան՝ նշանակվել է Արաբկիրի առաջնորդ: 1878 թ. գալով Մայր Աթոռ՝ Գևորգ Դ. կաթողիկոսի կողմից նշանակվել է ժամօրհնող և մինչև կյանքի վերջը (1887) վարել է հիշյալ պաշտոնը: Բառնաբաս վարդապետի գրչին է պատկանում «Յաջորդութիւն պատրիարքացն Երուսաղէմի ի Յակովբայ առաքելոյ Տեառն եղբօրէ մինչեւ ցմերս ժամանակ» աշխատությունը⁷³⁷:

492. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, կենտրոնում պատկերված է եպիսկոպոսական գավազան և խուլր, գիրը՝ 14 տող.

ԱՅՍԵՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԱՍ
ՏԵԱՆ ՀՈԳԵԻՆՈՐ
ԻՐՈՅԹԱՆ ԵՐՈՒՄ
ԵՊՄԻՇԻՆ ԵՐՈՒՄ
ՀԱՆԳԵԱԻ ԵՐՈՒՄ
1889ԱՄԻ ԵՐՈՒՄ
ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԵՐՈՒՄ
ԱՋՔՅԱՐՏԱՆ ԵՐՈՒՄ
ԳԻՆ ՅԱԻԵՐ ԵՐՈՒՄ
ՏԱԿ ԿԱՆԳՈՒՄ ԵՐՈՒՄ
ԳԹԱՂԱՍԲ ԵՐՈՒՄ
ՋԱՍՊ ԵՐՈՒՄ
ՋԱՓ ԲԻՐԻ ԵՐՈՒՄ
ԱՆ ԵՐՈՒՄ

ԱՅՍ ԵՐ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԱՍ/ՏԵԱՆ ՀՈԳԵԻՆՈՐ
ԾՆՈՂԻՆ/ ԻՄՈՅ ԹԱԴԵՆՈՍ ԱՐՔ/
ԵՊ [ԻՍԿՈՊՈ] ՄԻ ԶԻՆԵԱԿԱՆ, ՈՐ/
ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԻ Ի 10 ՅՈՒՆԻՄԻ/ 1889
ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ 66 ԱՄԱՑ/ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ
ԱՅՍ ԵՐՈՒՄ/ ԱՋՔ ՅԱՐՏԱՆՈՒՍ
ԴԱՌՆԱ/ԳԻՆ ՅԱԻԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱ/ՏԱԿ
ԿԱՆԳՆ [Ե] ԱՑ ՔԵՋ ՀԱՅՐ/ ԳԹԱՌԱՍ
ՔՈՅԴ ՀԱՄԱ/ՋԱՍՊ Վ [Ա.] ԲԴ [ԱՊԵ] Տ
ՓՈԽԱՆ ԱՅՆ/ՋԱՓ ԲԻՐԻ ԲԱՐԵԱՑ, ՋՈՐ/
ՍՆՈՒՑԵՐ ԱՆՆԱԽԱՆՁ:

աղ. 54, Գկ. 466

⁷³⁷ Բառնաբաս վարդապետ Տեր-Յովսեփյան, [մահախոսական], «Արարատ», 1887, մարտ, էջ 143-144:

⁷³⁶ Մահագոյթ, «Արարատ», 1887, ապրիլ, էջ 194:

Ի հավելումն տապանագրին՝ նշենք, որ ըստ Թադևոս արքեպիսկոպոսի մահախոսականի՝ նա ուսումնն ստացել է Մայր Աթոռի ժառանգավորաց դպրոցում 1836-1846 թթ., որից հետո ձեռնադրվել է սարկավագ, ապա վարդապետ (1856), եպիսկոպոս (1868), արքեպիսկոպոս (1885): Վարել է բազմաթիվ պաշտոններ. նախ զբաղվել է ուսուցչությամբ՝ հայոց լեզու և գրականություն դասավանդելով տեղի ժառանգավորաց դպրոցում: 1864 թ. նշանակվել է Ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամ, 1872 թ. կարգվել է Ախալցխայի առաջնորդական փոխանորդ, 1876 թ.՝ Շամախու թեմի ժամանակավոր կառավարիչ, իսկ 1886 թ.՝ դարձյալ Սինոդի անդամ, ուր մնացել է մինչև մահը⁷³⁸:

Համաձայն տապանագրի՝ քարը դրել է Համազասպ վարդապետը՝ որպես «յաւէր-ժական յիշատակ»:

493. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 6 տող, որոշ տառեր՝ եղծված.

ԱՅՍՏԱՊԱՆՆ. ԱՇԱԿՆԻԿՈ
ՂՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
ՈՐԴԵԳՐԻ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐ/ԱՆԻ,
ԹԱՄԱՐԱՆ ԵՄԱՆ ԵՄԱՆ ԵՄԱՆ
ԱՆԻՍԵՆ 1879 ՎԱՆՔԱՆԵ
ՅԱՒ 1892 ԱՇ:

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԱՐՇ [ԱԿ] ՆԻԿՈ/
ՂՈՒՄԱՆԻՒ ՓԱՐԲ ԳՈՒՂԻՑ/
ՈՐԴԵԳՐԻ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐ/ԱՆԻ,
[ԹԱ]ՌԱՄ [Ե]ԱՆ Ի ԾԱՂԻԿ
Հ[Ա.]ՍԱԿԻ, ԾՆԵԱՆ Ի 1879 ԱՄԻ,
ՎԱՂԱՆԵ/ՅԱԻ
1892 ԱՄԻ:
աղ. 54, Գկ. 467

Դատելով տապանագրից՝ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի սան Արշակ Նիկողոսյանը կյանքից հեռացել է վաղաժամ: Կարծում ենք՝ նա ծագումով Փարպի (Փարբի) գյուղից է, և «Փարբ» տեղանվան վերջին գիրը պետք է կցագիր ընդունել:

⁷³⁸ Մահագոյժ, «Արարատ», 1889, յուլիս, էջ 418:

494. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, եզրերը՝ գալարաձև քանդակներով, գիրը՝ հարավային նիստին՝ ներառված զարդանախշում, 4 տող.

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՅՈՎԱԿԻՄ/ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՂԱՄԵՔԵ [ԱՆ] Յ/ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻՈՅ,
ՎԱՆ/ՃԱՆԵԱՆ Ի 1893 ԱՄԻ,
24 ՕԳ [Ո]Ս [ՏՈՍ] Ի:
աղ. 54, Գկ. 468

Հայր Հովակիմ վարդապետ Ղամբեյանցի մահախոսականում կարդում ենք, որ նա Մայր Աթոռի «միաբանութեանս յարգուած և սիրուած անդամներից» մեկն էր: Ծնվել է 1842 թ. Վաղարշապատում: Ուսումնն ստացել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում: Երկար տարիներ վարել է ուսուցչական պաշտոն Տաթևում, Սևանում, Վաղարշապատում⁷³⁹:

495. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 5 տող.

ԱՆԴԱՄ ՍԻՆՕԴԻ ՆԵՐՍԵՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ
ՓԱՐՊԵՑԻ ՎԱՆՔԱՆԵՑԱԻ
ՅՅ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 1894 ԱՄ
Ի ՀԱՍԱԿԻ 45 ԱՄԱՑ
ԱՆԴԱՄ ՍԻՆՕԴԻ ՆԵՐՍԵՍ/
ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ/ ՓԱՐՊԵՑԻ,
ՎԱՆՔԱՆԵՑԱԻ/ 3 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 1894
ԱՄԻ/ Ի ՀԱՍԱԿԻ 45 ԱՄԱՑ:
աղ. 54, Գկ. 469

Ներսես վարդապետ Հայկազունին իր ուսումնն ստացել է Գրիգոր եպիսկոպոս իսահակյանցի մոտ: Նա երկար տարիներ քահանայապետել է Փարպի գյուղում: Մայր Աթոռ է եկել 1886 թ.՝ կոչվելով մահից

⁷³⁹ Հ. Յովակիմ վարդապետ Ղամբեյանց, [մահախոսական], «Արարատ», 1893, օգոստոս, էջ 784:

հետո, որտեղ էլ Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսի հրամանով վեղար է ընդունել: Նույն թվականին նշանակվել է վանական կառավարիչ, իսկ 1892 թ.՝ Սինոդի անդամ: Հանկարծամահ է եղել 1894 թ. Երևանում⁷⁴⁰:

496. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, վրան խաչաքանդակ, գիրը՝ 7 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՎԱ
ՏԱԲԱՂԻ ԳԵՈՐԳ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՐ
ՏԻՐՈՍԵԱՆ ՂՄՅԻՑ
ՆԱՆ Ի 1830 ԵՎ
ՃԱՆԵՑԱԻ Ի 1896 ԱՄ
Ի 12 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ Ի

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՎԱ/ՏԱԲԱՂՏ
ԳԵՈ[Ո] [Ր] Գ/ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՐ/
ՏԻՐՈՍԵԱՆ Ղ [ՐԻ] Մ [Ե] ՑԻ [Ո] Յ /
ԾՆԱԻ Ի 1830 ԵՎ [Ա] Ն/ՃԱՆԵՑԱԻ Ի
1896 ԱՄԻ/ Ի 12 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ:
աղ. 54, Գկ. 470

497. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, ուղղանկյունաձև խորշում, 5 տող.

ԲԱԶՄԱՇԽԱՏ ՎԱՆԱ ՀԱՅՐ
ՀԱՂԱՐՇՆՈՅ ՎԱՆԻՑ ՊՈՂՈՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
ՎԱՆՔԱՆԵՑԱԻ 2 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 1897
ԱՄԻ

ԲԱԶՄԱՇԽԱՏ ՎԱՆԱ ՀԱՅՐ/
ՀԱՂԱՐՇՆՈՅ ՎԱՆԻՑ ՊՈՂՈՍ/
ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ/
ՎԱՆՔԱՆԵՑԱԻ 2 ՆՈՅԵՄԲ [Ե] ՐԻ,
1897/ ԱՄԻ:
աղ. 54, Գկ. 471

Պողոս վարդապետ Տեր-Մարգարյանը Հաղարծինի վանահայրն էր, ում «անխոնջ աշխատանքին է պարտական այսօր Հաղարծնի վանքը իւր կալվածներով և բարեխնութեամբ», - նշվում է Պողոս վարդապետի մահախոսականում: Նա ծնվել է 1830 թ. Քանաքեռում: 1841-1848 թթ.

⁷⁴⁰ Մահագոյժ, «Արարատ», 1894, հոկտեմբեր, էջ 324:

սովորել է Մայր Աթոռի ժառանգավորաց դպրոցում, որից հետո շուրջ տասը տարի եղել է վանական կառավարիչ: 1864 թ. նշանակվել է Սինոդի անդամ, ապա կարգվել Ղազախ գավառի վանքերի կալվածների կառավարիչ, Հաղարծինի վանահոր պաշտոնակատար, Գանձակի փոխանորդ, Հաղարծինի վանահայր: Աշխատանքի բերումով գալով Ս. Էջմիածին՝ վարակվում է տիֆ հիվանդությամբ և օրեր անց վախճանվում⁷⁴¹:

498. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ արևմտյան նիստին, 2 տող և նույնաբովանդակ հիշատակագրություն քարի վրա՝ 3 տող.

ՅՈՎԱՆՆԵՍ ԵՊՍՏԱՆԻԱՆ
1822 1897

ՏԱԲԱՆԵՑԻ ՅՈՎԱՆ
ՆԵՍ ԵՊՍՏ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒ
ԹԵԱՆՑ 1822 1897

ՅՈՎԱՆՆԵՍ ԵՊ [ԻՍԿՈՊՈ]Ս
ՏԱԹԵԻԱՑԻ/ 1822 - 1897/ ՏԱԹԵԻԱՑԻ
ՅՈՎԱՆ/ՆԵՍ ԵՊ [ԻՍԿՈՊՈ]Ս Տ [Ե] Ր
ՅԱՐՈՒ/Թ [ԻՆ] ԵԱՆՑ, 1822-1897:
աղ. 54, Գկ. 472 ա, բ

«Արարատ» ամսագրում «Փոխումն յաստեացս» խորագրի ներքո կարճառոտ ներկայացված է Տ. Հովհաննես եպիսկոպոս Տեր-Հարությունյանի կյանքն ու գործունեությունը: Գրվածքում նշված է, որ ըստ Տ. Հովհաննեսի՝ նա ծնվել է 1817 թ. Սյունյաց աշխարհի Տաթև ավանում և ուսումնն ստացել տեղի վարժարանում: Նույն մեծաստանի վանահայր Սիմեոն արքեպիսկոպոսից ստացել է սարկավագական կոչում: 1840-ական թթ. տեղափոխվելով Ս. Էջմիածին՝ Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի հրամանով դարձել է Սուրբ Աթոռի միաբան, իսկ Ներսես Աշտարակեցուց ստացել կուսակրոն քահանայի կոչում: 1853 թ. փոխանորդական պաշտոնով մեկնել է

⁷⁴¹ Պողոս վարդապետ Տ. Մարգարեան, [մահախոսական], «Արարատ», 1896, նոյեմբեր, էջ 522:

Պարսկաստանի Ասպահան քաղաքը, ուր մնալով երկու տարի՝ ստացել է ծայրագույն վարդապետի աստիճան: 1882 թ. Մայր Աթոռում Գևորգ Դ. կաթողիկոսից ստացել է եպիսկոպոսական պնակ: Տեր Հովհաննես սրբազանի զբաղեցրած պաշտոնները բազմազան են՝ վանական կառավարության անդամ, տեսուչ, տնտես, խոստովանահայր, ժամօրհնող և այլն: Նա փոխանորդական պարտականություններ է կատարել Նախիջևանում, Ալեքսանդրապոլում, Տաթևում, վանահայր է եղել նաև Գնդեվանքում⁷⁴²:

499. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, 7 տող.

ՅԱՅՍՄԱՆԻ ԴՆԻ
ՄԱՐՄԻՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԼ
ԱԿԵՏԻՍ ԲԵԳՏԵՐ
ԳԱՐԻԵԼԵԱՆՑ ԶՈՇԻ
ԲԱՆԱԿԱՆՑ ԵՎԵԼԵՆԻ
1848ԱԵ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ
1900 ԱԵ 13ԱՆԻՍԻ:

ՅԱՅՍՄԱՆ «Տ» ԱՊԱՆԻ ԴՆԻ/ ՄԱՐՄԻՆ
ՀԱՆԳՈՒՅԵԼ ԱԵ/ ԱԿԵՏԻՍ ԲԵԳՏԵՐ
ՏԵՐ/ ԳԱՐԻԵԼԵԱՆՑ, ՇՈՒՇԻ/
ԲԱՆԱԿԱՆՑ, ԵՎԵԼԵՆԻ 8 ԱՊ [ԲԵԼ] Ի/ 1848
ԱՄ [Ի] ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ/ 1900 ԱՄԻ, 1
ՅՈՒՆԻՍԻ:
աղ. 55, նկ. 473

500. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 4 տող.

ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՍ
ՊՈՍ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐ
ԵԱՆԻՆԱԿԱՆՑ
1834 1906Թ

ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՍ/ՊՈՍ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐ/
ԵԱՆ ԽՆԱԾԱԽՑԻ/ 1834-1906 թ.:
աղ. 55, նկ. 474

Հայագիտության երախտավոր Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը ժ. գ.

սկզբնավորված հայերեն վիմագրերի հավաքչությամբ զբաղվողներից մեկն էր: Նա ընդօրինակել, վերծանել է բազմաթիվ վիմագրեր՝ հիմնականում Արցախից, որոնք հրատարակել է «Աղուանից երկիր եւ դրացիք» և «Արցախ»⁷⁴³ տեղագրական բնույթի աշխատությունների էջերում:

«Արարատ» ամսագրում տպագրված մահախոսականի համաձայն՝ ծնունդով Շուշիի Խանաթախ գյուղից Մակար Բարխուդարյանցը 30 տարեկան հասակում գնացել է Երուսաղեմ, 1862-1868 թթ. սովորել տեղի ժառանգավորաց դպրոցում: Ավարտելուց հետո ձեռնադրվել է սարկավագ: 1870 թ. Եսայի պատրիարքի կողմից ձեռնադրվել է վարդապետ, իսկ 1880 թ. Գևորգ Դ. կաթողիկոսի հրամանով դարձել Ս. Էջմիածնի միաբան: 1895 թ. նշանակվել է Մայր տաճարի լուսարարապետ, եղել է նաև Սինոդի անդամ: Կյանքի վերջին տարիներին նա վանահայր էր նշանակվել Ագուլիսի Ս. Թովմա Առաքելոց վանքում, բայց հիվանդության պատճառով գնալ չի կարողացել⁷⁴⁴:

501. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 8 տող.

ՄԱԿԱՆ Տ. ՅՈՒՄԻԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿ/ՊՈՍ
ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ/ ՄԱՐԳԱՐ «Տ» ՑԻ/ ԵՒՎԵԼ
Ե 1853 թ./ ՎԱԽՃԱՆՎԵԼ Ե/ 1922 թ.
ԴԵԿՏ [ԵՄԲԵՐԻ] [25] ԻՆ:
աղ. 55, նկ. 475

ՄԱԿԱՆ Տ. ՅՈՒՄԻԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿ/ՊՈՍ
ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ/ ՄԱՐԳԱՐ «Տ» ՑԻ/ ԵՒՎԵԼ
Ե 1853 թ./ ՎԱԽՃԱՆՎԵԼ Ե/ 1922 թ.
ԴԵԿՏ [ԵՄԲԵՐԻ] [25] ԻՆ:
աղ. 55, նկ. 475

Մայր Աթոռի միաբան Հուսիկ արքեպիսկոպոսը ժ. գ. դարավերջի և Ի. դարասկզբի

⁷⁴³ Նշված աշխատությունները վերջերս վերահրատարակվել են մեկ գրքով: Տե՛ս Մակար եպ. Բարխուդարյանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999:

⁷⁴⁴ [Մահախոսական], «Արարատ», 1906, փետրուար, էջ 116-117:

⁷⁴² Փոխումն յաստեացս, [մահախոսական], «Արարատ», 1897, փետրուար, էջ 84:

անվանի եկեղեցականներից է: «Արարատ» ամսագրում հրատարակված նրա բազմաթիվ հոդվածները, որոնք վերջերս լույս տեսան նաև առանձին գրքով, Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գիտական բեղուն գործունեության արգասիքն են: Նա ծնվել է 1853 թ. ներկայիս ՀՀ Արմավիրի մարզի Մարգարա գյուղում: 1866-1870 թթ. սովորել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում: 1872 թ. ձեռնադրվել է սարկավագ, ապա արքեպիսկոպոս (1876), վարդապետ (1878), եպիսկոպոս (1903), իսկ 1907 թ. Հունվարի 14-ին արժանացել է արքեպիսկոպոսի Ազգի ընկնելով կազմակերպչական ունակություններով՝ զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ՝ Էջմիածնի վանական վարչության անդամ ու տնտեսավար (1877), Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական տեղապահ (1881), «Արարատ» ամսագրի խմբագիր (1883, 1909), Սինոդի անդամ (1898-1903), Ս. Հովհաննիսյանի վանահայր (1904), Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ (1905) և այլն:

Առանձնանշելի է հատկապես Հուսիկ արքեպիսկոպոսի ավանդը թարգմանական ոլորտում. նրա բազմաթիվ թարգմանությունները հիմնականում կրոնական-աստվածաբանական, հնագիտական ու տեղագրական թեմաներով են: Նա կատարել է ուսումնասիրություններ հայ եկեղեցու պատմության, մատենագրության, հնագիտության, ճարտարապետության և այլ բնագավառների վերաբերյալ, որոնք չեն կորցրել իրենց գիտական արժեքը⁷⁴⁵:

«Արարատ» ամսագրի էջերում հրատարակված մահախոսականներում հիշատակվում են հոգևորականներ (Եղիազար արք. Խաչատրյան († 1869), Իսրայել արք. Տեր-Պետրոսյան († 1869), Հովսեփ վարդապետ Բժշկյան († 1869), Մկրտիչ եպիսկոպոս Հովակիմյանց Աստրախանցի († 1870), Մովսես արք. Ազարյան – Մաղաբյանց Գանձակեցի

(† 1872), Թադևոս եպիսկոպոս Տեր-Դանիելյան († 1887), ճեմարանականներ Քիչնեցի Լուսեղեն Տովլաթյան († 1888), Վաղարշապատցի Տիգրան Թառումյան († 1888), Տիգրան Ժամհարյան († 1891), Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Գալստեանց († 1890), Մկրտիչ արք. Բաբամեանց († 1892), Ստեփան վարդապետ Իսկանդարյան († 1899) և այլք, որոնք դարձյալ թաղված են Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում, սակայն նրանց անունները տապանաքերում վկայված չեն: Կարծում ենք՝ նրանց տապանաքերին առանց արձանագրության են:

Ինչպես վերը նշվեց, միաբանական գերեզմանոցի ժ. գ. դարավերջից ԻԱ. դ. տապանաքերում հիշատակված ննջեցյալների անունները (մի մասն աշխարհիկ անձինք են), ծննդյան, մահվան տարեթիվերը վկայակոչվում են վերջում՝ ըստ ժամանակագրության, որ ներկայացվում են ստորև.

Ճեմարանի նախկին սան, իրավագիտության ուսանող Մուշեղ սարկավագ Տեր-Գաբրիելյան (1874-1901)
Գրիգորիս վարդապետ Տեր-Հակոբյան Սամաղարցի (1834-1902)
Գրիգոր ծայրագույն վարդապետ Տեր-Ստեփանոսյան Երևանցի (1836-1905)
Տիգրան Տեր-Կարապետյան (1885-1907)
Արիստակես արք. Դավթյան Սանահնեցի (1842-1908)
Գրիգոր արք. Գառնակեղյան Վաղարշապատցի (1836-1910)
Եղիա վարդապետ Հասան-Ջալալյան Ցաղկունցի (1836-1910)
Ճեմարանի սան Սամսոն Բաբայան Չայլովցի (1892-1910)
Ղևոնդ Թարխանյան (1891-1911)
Վանա Էրերին⁷⁴⁶ գյուղացի Արշակ Սևոյան (1875-1920) և կինը՝ Զարուհի Ներսեսի

⁷⁴⁵ Մամրամասն տե՛ս Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան, Երկրի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2009: Գրքի առաջաբանում նշվում է, որ Հուսիկ արքեպիսկոպոսը վախճանվել է 1924 թ., իսկ ըստ տապանագրի՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 25-ին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 8):

⁷⁴⁶ Էրերին (Էրերմա, Էրերի, Էրիրին և այլն) գյուղը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանի նահանգի Թիմար գավառակում: Գյուղի բնակչությունը զոհ է գնացել ու տարագրվել Մեծ եղեռնի տարիներին: Տե՛ս Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 364:

- (1880-1930)՝ ի հիշատակ դուստրերից՝
Երանուհուց և Արմենուհուց
Վանա Էրերին դուղացի Մանուկ Օհաննեսան Տեր-Հարությունյանց († 1926)
Մարիամ Գևորգյան (1871-1933)
Օհան Սահակյան (1888-1936)
Մարիամ Թավուխյան (1893-1937)՝ հիշատակ իր ամուսնուց
Տիրուհի Ալթուն Վարդանյանի վանեցի (1895-1942)՝ հիշատակ Մարտիրոսից
Միլլերեթ Մելքեթյան Վանեցի (1937-1942)
Բաղդասար Ավետիսյան Դիվրիկցի (1866-1944)
Ղուկաս Սարոյան Իգլերցի (1873-1944)
Անսի Խուրավերդյան (1876-1946)
Ավագ Դավթյան (1890-1946)
Աղամ Հովհաննիսյան (1880-1947)՝ հիշատակ որդուց
Մարի՝ կողակից Հակովբյանց Գալտանի (1895-1947)՝ հիշատակ իր որդի Անդրանիկից
Հովհաննես Գրիգորյան (1888-1947)
Ռոզա Մուրադյան (1910-1947)՝ հիշատակ իր որդի Հայկից
Մկրտիչ Հովհաննիսյան (1915-1947)՝ ի հիշատակ եղբորից
Դավիթ և Համբարձում Ոսկանյաններ (1896-1947, 1931-1947)
Պողոս Թորոսյան (1910-1947)՝ ի հիշատակ եղբորից
Տեր Ղուկաս Խաչիկի (1871-1948) և կինը՝ Շուշան Մինասյան (1879-1948)՝ հիշատակ որդի Հարությունից
Մկրտիչ Կարապետյան (1901-1949)
Արմենակ Հավաքյան (1902-1949)՝ հիշատակ իր որդի Արտաշեսից և իր թոռ Արմենակից
Նուբար Հարությունյան (1875-1950)
Համբարձում (1880-1951)՝ հիշատակ իր կին Գոհարից
Մարտիրոս և Ոսկի Զենջիրլյաններ (1895-1951, 1905-1956)
Մուրասա Տերտերյան Իրանցի (1892-1952)՝ իր որդի Սեթից
Ասատուր և Աստղիկ Հովհաննիսյաններ (1914-1952, 1917-1949)
Զուհո Պետրոսյան (1879-1954)՝ ի հիշատակ իր որդի Սարգսից
Ռիմա Գևորգյան (1937-1956)
Գաբրիել և Գյոզալ Շահբաղյաններ (1949-1957)
Մկրտիչ Սահակյան (1903-1961)
Արշալույս Ստեփանյան (1928-1974)
Գայանե և Գուրգեն Տեր-Բարսեղյան-Թասարյաններ (1900-1975, 1918-1997)
Կալկաթայի Հայոց ճեմարանի վերատեսուչ Վահան Փոլատյան Քեսաբցի (1925-1988)
Տեր Պողոս վարդապետ Տեր-Նշանյան (1887-1992)
Տ. Մուշեղ վարդապետ Պերճ Պետիկյան (1927-1995)՝ հիշատակ հանգուցեալ Լևոն Հարություն Վայժակյանից
Էլլեն Սանդրիկ /ELLEN SANDRIK/ (1951-1995)
Լևոն Հարություն Վայժակյան՝ անգլերեն լեզվի դասախոս Անգլիայից (1971-1996)
Տ. Մամբրե վարդապետ Մարգարյան (1912-2000)
Ադրինես Տատրյան (1915-2002)
Տ. Շահե արք. Աճեմյան՝ ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան (1926-2005)
Տ. Դերենիկ վարդապետ Դավթյան (1966-2005)
Տ. Զավեն արքեպիսկոպոս Հակոբյան (1977-2005)
Տ. Գարեգին ավագ քահանա Հովսեփյան (1928-2006)՝ հովիվ ի Մուսուլ՝ Իրաք
Տ. Տրդատ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյան (1972-2007)
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ Տ. Յուսիկ արք. Սանթրոյան (1920-2011)
Անթվակի թաղամասից՝
Զիմի և Գայանե Թամաքյաններ
Լալա
Մանիկ Թիմոսյան՝ հիշատակ հանգուցյալ Լևոն Հարություն Վայժակյանից
Սարգիս և Գյուլիգար Պողոսյաններ՝ ի հիշատակ Ազգուշից
Սանամ Լևոնի Մանուկյան:

Նպատակահար ենք գտնում ստորև ներկայացնել միաբանական գերեզմանոցում թաղված վերոհիշյալ բոլոր հոգևորականների անվանացանկն ըստ աստիճանականության, ինչպես նաև վանական տնտեսության սպասավորների, պաշտոնյաների և աշխարհիկ անձանց անունները՝ ժամանակագրական կարգով.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Եփրեմ Ա. Զորագեղցի (1750-1835)

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ (ԱՐՀԻ)

Յակոբյան Թիֆլիսցի († 1784)

Մկրտիչ՝ պաշտոնեայ Սիմեոն վեհի († 1789)

Նիկողայոս Մուղնեցի՝ դէտ, նվիրակ, վարժապետ († 1796)

Ղուկասյան Աշտարակեցի՝ նոտար, տեսուչ († 1798)

Գրիգոր՝ Յաբանդ գավառից, լուսարար († 1800)

Մինաս Բագրևանդցի՝ տեղապահ († 1800)

Թադէոս Վաղարշապատցի՝ ատենադպիր Ղուկաս կաթողիկոսի († 1802)

Ստեփաննոս Վրացի († 1808)

Գրիգոր Խամսեցի՝ Կ. Պոլսի պատրիարք († 1811)

Ալէքսան Կարնեցի՝ խոստովանահայր († 1818)

Ստեփաննոս կալալեր կայսերային, գանձապետ Մայր Աթոռի († 1818)

Փիլիպպոս, նվիրակ († 1822)

Անտոն Մուղնեցի († 1828)

Ստեփաննոս Ենօքեան՝ դէտ († 1829)

Եփրեմ Մարգվանցի († 1829)

Մարտիրոս՝ պետն Զմյուռնի, տեղապահ († 1831)

Ստեփաննոս՝ րաբունի († 1831)

Ստեփաննոս Գեղամացի՝ ավագ լուսարար († 1831)

Բարսեղ Կեսարացի՝ Սինոդի անդամ, լուսարար և աթոռակալ († 1833)

Բարսեղ Շիկահոցի († 1838)

Գրիգոր Բաբաջանեան Արդուինցի՝ երաժիշտ († 1842)

Սուքիաս՝ դէտ († 1844)

Գէորգ Տաթևացի († 1844)

Մկրտիչ Յովհաննիսեան — Կարճիկեանց Վաղարշապատցի՝ ժամօրհնող, վեբիլ († 1847)

Ղուկաս Մաստարեցի (1789-1861)

Ղուկաս Արագածունի՝ տեղապահ († 1864)

Աբէլ [Միթարեանց]՝ հնագետ և պատմաբան († 1876)

Փիլիպպոս՝ ժամօրհնող († 1880)

Եղիազար [Տէր-Կարապետեան] Առնջեցի (1810-1884)

Յովակիմ Տէր-Գրիգորեան (1827-1886)

Թադէոս Զիւնական († 1889)

Արիստակէս Դաւթեան Սանահնեցի (1842-1908)

Գրիգոր Գառնակերեան Վաղարշապատցի (1836-1910)

Յուսիկ [Տէր]-Մովսիսեան Մարգարեցի (1853-1922)

Տ. Շահէ Աճեմեան (1926-2005)

Տ. Յուսիկ Սանթրոյեան՝ Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ (1920-2011)

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Մարտիրոս Արծկեցի († 1657)

Մեսրոպ Հանավանցի († 1736)

Միքայէլ Փառակեցի († 1745)

Յօհան Յամթեցի՝ աթոռակալ († 1746)

Մելքոն Կաֆայեցի († 1746)

Սիմէոն Մշեցի († 1749)

Գրիգոր Վաղարշապատցի՝ շիրաջությամբ զբաղվող († 1764)

Ղուկաս՝ ժամասաց († 1772)

Ստեփանոս՝ առաջնորդ Ս. Բարդուղիմեոս վանքի († 1772)

Երեմիա Օշականցի՝ գրագիր, ծաղկող († 1781)

Մարկոս՝ լուսարար († 1784)

Պետրոս Բերդումեան-Աղամալեան Նախիջևանցի († 1787)

Գրիգոր Եղվարդեցի՝ ժամօրհնող և լուսարար († 1787)

Ստեփաննոս Կարճիկեան († 1809)
Յովակիմ՝ առաջնորդ Ս. Ստաթեի վանքի,
ժամօրհնող Մայր Աթոռի († 1811)
Գրիգոր՝ տեղապահ († 1821)
Գրիգոր Տէր-Առաքելեան Թփիսիզեցի
(† 1826)
Սիմէօն Բզնունեանց († 1841)
Իսահակ Երևանցի (1773-1857)
Գէորգ Բզնունեան Վաղարշապատցի, լուսարար († 1861)
Յովհաննէս Տէր-Յարութիւնեանց Տաթեւացի (1822-1897)
Մակար Բարխուդարեան Խնածախցի (1834-1906)

ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Պետրոս († 1651)
Նիկողոս Լեհացի († 1653)
Թուման Ղափանցի († 1657)
Սիմոն Լեհացի՝ լուսարար († 1658)
Գրիգոր Բաղիշեցի († 1659)
Յովանէս Էջմիածնեցի († 1664)
Մանուէլ քարոզբան († 1668)
Առաքել պատմագիր [Դավրիժեցի] († 1670)
Խաչատուր Ջուղայեցի († 1679)
Մովսէս Բջնեցի՝ փիլիսոփա († 1683)
Երեմիա Մեղրեցի՝ բառարանագիր († 1685)
Խաչատուր Հալապեցի († 1686)
Աթանաս՝ երաժիշտ († 1690)
Մովսէս Տաթեւացի († 1696)
Մկրտիչ Աշտարակցի († 1698)
Սիմէոն Ջուղայեցի՝ վերատեսուչ քարավանի († 1698)
Յովսէփ Ջուղայեցի՝ ժամօրհնող († 1700)
Մեսրոպ Աստապատցի († 1701)
Մովսէս Էջմիածնեցի՝ ժամասաց († 1701)
Գրիգոր Արտազազանցի († 1704)
Եփրեմ՝ առաջնորդ Էտրենէ երկրի († 1705)
Կարապետ Համիթցի († 1706)
Դանիէլ Մեղրեցի († 1708)
Ոհան Աշտարակցի († 1709)
Աստուածատուր Կարբեցի († 1713)
Կիրակոս Թալինցի († 1714)
Ներսէս Աստապատցի՝ ժամօրհնող († 1719)
Ղազար Թարվզեցի († 1719)

Մխիթար Գանճցի († 1719)
Սահակ Գալիպոլցի († 1720)
Մանուէլ Կարբեցի († 1721)
Ովանէս, մականուամբ Սարեցի՝ աթոռակալ Ս. Էջմիածնի († 1724)
Պետրոս Աստապատցի՝ աթոռակալ († 1729)
Նիկողոս Եղվարդցի († 1729)
Ռաթէոս Ղափանցի († 1729)
Հարութիւն Էջմիածնեցի, Բօզտաղենց († 1729)
Դաւիթ († 1731)
Խաչատուր Աստապատցի († 1733)
Յովհաննէս Տիարպեքրցի († 1734)
Ջաքարիայ Մշեցի († 1734)
Գրիգոր Կարբեցի († 1736)
Ստեփաննոս Տեարբքըրցի († 1737)
Դանիէլ՝ ժամասաց († 1739)
Ջաքարիա Գառնեցի († 1740)
Խաչատուր Երզնկացի († 1744)
Մկրտիչ Կարբեցի՝ ժամօրհնող († 1744)
Մարտիրոս Լազրվանցի՝ Ուշիի Ս. Սարգսի առաջնորդ († 1746)
Պետրոս Դրախտիկեցի, պաշտօնեայ Ս. Գայեանի († 1749)
Յակոբ Մահլազանցի († 1750)
Յովհաննէս Գեմարէսցի՝ զրազիր, ժամասաց († 1750)
Յովսէփ Աստապատցի († 1751)
Յակոբ Օշականցի († 1751)
Մկրտիչ՝ Հաջորդ Ս. Կարապետի († 1752)
Գրիգոր Աստապատցի († 1753)
Օվանէս Սեփաստացի († 1757)
Մելքոն՝ լուսարար Ուլքիլիսայի († 1757)
Գալուստ Ղարսէցի՝ ժամօրհնող († 1758)
Յակոբ Յամթեցի՝ ժամօրհնող († 1758)
Բարադամ Կեսարացի († 1761)
Եղիազար Եղվարդցի՝ լուսարար († 1765)
Ազարիա՝ վարժապետ († 1766)
Գալուստ († 1766)
Յօհան Գեղարքունցի՝ վարժապետ († 1766)
Ղուկիանոս՝ գործապետ Ս. Աթոռի († 1770)
Սարգիս Կարբեցի († 1770)
Թադէոս՝ գործապետ Ս. Աթոռի († 1770)
Կարապետ Ջուղայեցի († 1771)
Յովսէփ՝ նվիրակ Հնդկաց երկրի († 1771)

Անտոն՝ Հայր Լուսավորչի Ս. Անապատի († 1771)
Անդրէաս՝ Հաջորդ Ս. Կարապետի († 1773)
Յարութիւն Էջմիածնեցի, Քարտաշենց († 1775)
Յովհաննէս Ապրակունիսցի († 1776)
Պօղոս Պօլսեցի՝ ժամօրհնող († 1777)
Աբրահամ Աղէքճորցի († 1779)
Մկրտիչ Շօռօթեցի՝ տեղապահ Սիմէօն Հայրապետի († 1779)
Մկրտիչ Նախիջևանցի († 1781)
Ստեփաննոս Կարբեցի՝ ժամասաց, վարժապետ († 1781)
Գաբրիէլ՝ շորապան († 1781)
Կարապետ՝ վարժապետ († 1784)
Աւետիք Ջուղայեցի († 1784)
Սիմէոն ծերունի († 1785)
Թօմաս Օշականցի († 1785)
Միքայէլ Նախիջևանցի († 1787)
Ռէթէոս Աշտարակցի († 1787)
Պօղոս Նախիջևանցի († 1787)
Աղէքսանդր գիւղացի († 1787)
Յովանէս Քանաքեռցի († 1789)
Սողոմօն Արթուրիցի Բաբաջանեան († 1790)
Ահարօն Աղէքճորցի († 1790)
Ստեփան Կարբեցի՝ ժամասաց († 1792)
Մարտիրոս Գառնեցի († 1792)
Սահակ Մեղրեցի († 1793)
Պետրոս Էջմիածնեցի, Պօղտաղեանց († 1794)
Ստեփաննոս Օշականցի՝ ժամօրհնող († 1794)
Յարութիւն Արծախեցի († 1795)
Գրիգոր Թիֆլիսեցի († 1798)
Մատթէոս՝ նոտար (ԺԸ. դ.)
Յովսէփ՝ բժիշկ (ԺԸ. դ.)
Թադէոս (ԺԸ. դ.)
Գէորգ Գէորգեանց Աշտարակցի († 1809)
Գրիգոր Պօլսեցի († 1815)
Յովսէփ Թիֆլիսեցի († 1815)
Կարապետ՝ միաբան Կեսարիո Ս. Կարապետի († 1815)
Յօնան Շահրիարեցի († 1815)
Աբրահամ Ղազանչեցի՝ նոտար († 1822)
Յոհաննէս Շահրիարցի († 1831)
Մինաս՝ բժիշկ († 1832)
Յօհաննէս Նափասարեան Նախիջևանցի († 1840)
Մարկոս Շուխեանց Աշտարակեցի († 1842)
Մելքոն Ղրիմեցի՝ Հաջորդ Ս. Շողակաթի († 1846)
Բարդուղիմէոս Տէր-Յօհաննէսեանց († 1846)
Գրիգոր Աշտարակեցի († 1847)
Ջաքարիա Աբովեանց Սանահնեցի († 1847)
Վրթանէս Խաթակնեանց Ալէքսանդրապոլցի († 1877)
Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցի († 1883)
Յովհաննէս Ղալամեանց († 1887)
Բառնաբաս Պետրոսեան Գանձակեցի՝ ժամօրհնող († 1887)
Յովակիմ Ղամբեանց Վաղարշապատցի († 1893)
Ներսէս Հայկազունի Փարպեցի՝ Սինոդի անդամ († 1894)
Գէորգ Մարտիրոսեան Ղրիմեցի (1830-1896)
Պողոս Տէր-Մարգարեան՝ վանահայր Հաղարծինի վանքի († 1897)
Գրիգորիս Տէր-Հակոբեան Սամաղարցի (1834-1902)
Գրիգոր Տէր-Ստեփանոսեան Երեւանցի (1836-1905)
Եղիա Հասան-Ջալալեան Յաղկունքցի (1836-1910)
Տէր Պօղոս Տէր-Նշանեան (1887-1992)
Տ. Մուշեղ Պերճ Պետիկյան (1927-1995)
Տ. Մամբրէ Մարգարեան (1912-2000)
Տ. Դերենիկ Դաւթեան (1966-2005)

ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ

Խաչատուր († 1702)
Կիրակոս Էջմիածնեցի († 1733)
Բարսեղ Թէքիրտաղցի († 1737)
Տէր Գրիգոր Խամսեցի († 1768)
Յարութիւն Նախիջևանցի (ԺԸ. դ.)
Դաւիթ Թիֆլիզեցի՝ թարգման († 1801)
Տ. Գաբեգին Յովսէփեան (1928-2006)
Տէր Պօղոս՝ Գողթան տան († 1659)
Տէր Յովանէս՝ խոստովանահայր († 1662)
Տէր Յակոբ († 1671)
Տէր Գրիգոր († 1676)
Տէր Մկրտիչ († 1683)

Տէր Խաչատուր († 1692)
 Տէր Օվանէս՝ որդի շաթիր Վարդանի († 1702)
 Տէր Նահապետ († 1702)
 Տէր Աւետիս († 1704)
 Տէր Գէորգ՝ որդի Այվազի († 1707)
 Տէր Սահակ՝ որդի շաթիր Վարդանի († 1708)
 Տէր Պետրոս՝ որդի տէր Նահապետի († 1711)
 Տէր Անդրիաս Զուղայեցի՝ խոստովանա-
 չայր († 1714)
 Տէր Թադէոս Աստապատցի՝ սպասավոր
 Աբրահամ կաթողիկոսի († 1731)
 Տէր Յովանէս († 1734)
 Տէր Պողոս Սիւնեցի († 1737)
 Տէր Սարգիս († 1743)
 Տէր Բարսեղ՝ լուսարար († 1744)
 Տէր Յարութիւն Աղայեցի († 1747)
 Տէր Յովհաննէս Մանիսեցի († 1780)

ԱՐԵՂԱՆԵՐ

Տէր Աւետիս՝ լուսարար († 1734)
 Տէր Յարութիւն († 1745)
 Տէր Անտոն († 1781)
 Տ. Զաւէն Յակոբեան (1977-2005)
 Տ. Տրդատ Մարտիրոսեան (1972-2007)

ՍԱՐԿԱՎԱԳՆԵՐ

Ոհան Ստամպուլցի († 1683)
 Յովանէս Իզմիրցի († 1701)
 Մելքոն՝ որդի Ղեւանդին († 1701)
 Գրիգոր Շիրակավանցի († 1738)
 Սիմէօն՝ սպասավոր Սիմէօն Կաթողիկոսի
 († 1777)
 Խաչատուր Զուղայեցի († 1787)
 Մկրտիչ՝ Յելլադայից († 1801)
 Յակոբ Տէր-Ղեւոնդեանց Բայազետցի
 († 1840)
 Մուշեղ Տէր-Գաբրիէլեան (1874-1901)

ԴՊԻՐՆԵՐ, ՏԻՐԱՅՈՒՆԵՐ, ԳՐԱԳԻՐՆԵՐ

Յակոբ Շամբեցի († 1737)
 Առաքել Մալեւեցի († 1738)
 Սարգիս՝ միաբան և խմորարար Ս. Շատիկա
 վանքի († 1741)

Առաքել Օշականցի († 1752)
 Արութ՝ լուսարար Ս. Գայիանէի († 1767)
 Յակոբ († 1780)
 Եղիա (ԺԸ. դ.)
 Յովսէփ Մուղնեցի († 1807)
 Նահապետ՝ գանձապետ († 1808)
 Մկրտիչ՝ հոգևոր որդի Պողոս արքեպիս-
 կոպոսի († 1854)

ՎԱՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՍԱՎՈՐ-
ՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐ

Կարապետ Ստամբուլցի՝ մառանապետ,
 մուղտսի († 1660)
 Կարապետ՝ տնտես († 1661)
 Յոհան Մակուեցի՝ տնտես, մահտեսի
 († 1663)
 Դաւիթ՝ տնտես († 1667)
 Սարգիս՝ վաքիլ († 1675)
 Սարուխան Ղափանցի՝ շաթիր († 1679)
 Սիմոն՝ վաքիլ († 1688)
 Փիլիպոս Ապուլեիցի՝ ամբարտար, մահ-
 տեսի († 1693)
 Մովսէս՝ վաքիլ († 1704)
 Տէր Գասպար՝ Գողթան գավառից, չորապան
 († 1712)
 Ղազար Ստամբուլցի՝ չորապան, մահտեսի
 († 1731)
 Վարդէվան՝ շաթիր Աբրահամ կաթողիկոսի
 († 1734)
 Ստեփանոս Էրզրումցի՝ ղալայճի († 1740)
 Մկրտիչ Ղափանցի՝ քարվանքաչի († 1741)
 Յարութիւն խամորչի, մահտեսի († 1751)
 Մնացական՝ աշէի († 1751)
 Նիկողայոս վրդ. Ուհանավանցի՝ չորապան
 († 1753)
 Գրիգոր վրդ. Բջնեցի՝ հայր Լուսավորչի
 Ս. Անապատի, հանդերձապան Մայր
 Աթոռի († 1760)
 Սանդրոս Թուֆանզի († 1761)
 Մէժլում Թուֆանզի († 1764)
 Ստեփան Զուղայեցի՝ գաջապ († 1770)
 Թօմա վրդ.՝ չորապան († 1770)
 Մարկոս Ակնցի՝ տպագիր († 1771)
 Յօնան մահտեսի՝ ամբարտար († 1782)
 Յովաննէս՝ դռնապան Ս. Աթոռի († 1785)

Պողոս՝ մառանապետ († 1786)
 Ենկո մահտեսի՝ հացապան († 1790)
 Յարութ Թավրիզեցի՝ տուրկար († 1793)
 Ղուկաս եպս. Արաբկիրցի՝ տնտես († 1812)
 Յովսէփ՝ որդի բոյաչի Հարությունի († 1815)
 Առաքել Փիլուսեան Խոյեցի՝ սհաթսազ
 († 1829)

ՄԱՀՏԵՍԻՆԵՐ

Աստուածատուր († 1669)
 Ոսկան Բաղիշեցի († 1673)
 Պետրոս († 1676)
 Գրիգոր քարգործ († 1689)
 Պողոս բաբայ († 1691)
 Գէորգ († 1697)
 Կիրակոս, գանձապետ († 1697)
 Մալխաս Բաղիշեցի († 1706)
 Պետրոս († 1731)
 Ալէքսան († 1732)
 Մարութ Ղափանցի՝ հայր Լուսավորչի
 Ս. Անապատի († 1734)
 Կիւրեղ Խոտանանցի († 1737)
 Սաքար՝ գործակալ Ս. Էջմիածնի († 1738)
 Օսեփ Մեծ Կարգի († 1746)
 Կիրակոս Խոտանեցի († 1752)
 Մարտիրոս († 1752)
 Գրիգոր Բաղիշեցի՝ քարգործ († 1757)
 Յարութիւն Զուղայեցի († 1778)
 Աստուածատուր († 1778)
 Սիմէօն Բստացի († 1780)
 Մկրտիչ Ագուլեցի († 1784)
 Սարգիս՝ չորապան (ԺԸ. դ.)
 Պետրոս (ԺԸ. դ.)
 Աւետիս Խոյեցի († 1806)
 Խաչատուր Վանեցի († 1835)
 Վարդերես Տէվէրեան Ատաբաղարցի
 († 1857)

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԱՆՁԻՆՔ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ապիսոդոմ († 1651)
 Մովսէս Խիզանցի՝ գեղեցկաւ արուեստ
 քարահատ († 1657)
 Եղիսէ պատանի († 1662)
 Դանիէլ՝ Մաճար գավառից († 1662)

16 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

Աւետիս († 1668)
 Ատոմ († 1669)
 Կիրակոս († 1671)
 Եսայի՝ առաջնորդ Նախիջևանի († 1674)
 Յակոբ պարոնտեր՝ Շոշ քաղաքից, լուսա-
 րար († 1695)
 Յարութիւն խալիֆայ Բիւզանդացի (ԺԷ-
 ԺԸ. դդ.)
 Թօրոս Զուղայեցի պարոնտեր(°) († 1712)
 Աբրահամ Աշտարակցի († 1713)
 Աբգար՝ սպասավոր Աղեքսանդր Զուղա-
 յեցի կաթողիկոսի († 1715)
 Աղէքսամտոս պատանի Նորագեղցի
 († 1717)
 Մեսրոբ՝ որդի տէր Մկրտչի († 1719)
 Յէսայի գրագետ († 1720)
 Աբէլ՝ որդի տէր Նահապետի († 1720)
 Մարտիրոս՝ պարոնտեր լուսարար († 1720)
 Մանան (°) Համադանցի՝ մայր Աստվածա-
 տուր կաթողիկոսի († 1721)
 Կոստանդ՝ որդի Ղափանցի Մարութի
 († 1734)
 Սարգիս Թէքիրտաղցի՝ բաբունի († 1734)
 Սէֆի՝ որդի Մարութի († 1734)
 Երեմիա Երեւանցի պարոնտեր († 1737)
 Մաղաք՝ որդի դերձի Վելիջանին († 1738)
 Նազար պարոն՝ որդի Արաբկիրցի մահտեսի
 Գրիգորի († 1740)
 Դաւիթ լուսարար, պարոնտեր († 1746)
 Գայիանէ ալրի, մայր Սիմէօն հայրապետի
 († 1752)
 Ծատուր Էրզրումցի († 1771)
 Ստեփանոս († 1782)
 Մայր Ղուկիւսանոս Աշտարակեցու († 1783)
 Նազէ Կաղզգվանցի՝ մայր Զաքարիա վար-
 դապետի († 1783)
 Յովաննէս պետ († 1784)
 Հեղինէ կույս՝ քույր Եսայի վարդապետին
 († 1787)
 Մովսէս (ԺԸ. դ.)
 Յովաննէս՝ ծառա Աստծո (ԺԸ. դ.)
 Մարկոս պարոնտեր (ԺԸ. դ.)
 Սահակ պատանեկ (ԺԸ. դ.)
 Եղիա Նախիջևանցի (ԺԸ. դ.)
 Աստուածատուր (ԺԸ. դ.)
 Գրիգոր պատանի (ԺԸ. դ.)

Սառայ Ղազանչեցի (ԺԸ. դ.)
 Յոհան Թոխաթցի (ԺԸ. դ.)
 Ղուկաս Վաղարշապատցի († 1801)
 Յարութիւն՝ Ստամբուլ Խասգյուղացի († 1801)
 Յակոբ Բզնունեայն († 1803)
 Պառույն՝ որդի Յովսէփի († 1814)
 Գէորգ՝ որդի քարահատ Ղազար Վանեցու († 1814)
 Նունէ՝ մայր Ստեփաննոս Ենօքեանի († 1816)
 Գէորգ Երեւանցի՝ ոսկեծուլ († 1816)
 Աստուածատուր Երեւանցի († 1818)
 Յովհաննէս Մէլիք-Արազածունեանց († 1829)
 Աւետիք Պաղտասարեան Տէր-Ներսէսեանց Վանեցի († 1846)
 Գաբրիէլ Աշտարակեցի՝ ըրբունի († 1850)
 Գրիգոր Ալիսագեանց՝ ըրբունի († 1865)
 Ղազար Տէր-Գէորգեանց († 1865)
 Սիմէօն Բաղիշեցի՝ ըրբունի († 1865)
 Աստուածատուր Գրիգորեան-Աստուածատրեանց Տփլիսեցի († 1868)
 Մարտիրոս Տէր-Աղէքսանդրեան Փանկրցի՝ ուրարակիր († 1869)
 Ապրէզամ Վանեցի († 1872)
 Յովհաննէս Ասլանեանց († 1876)
 Լուսեղէն Գէորգեան – Կոթեանց՝ որդեգիր ճեմարանի (1861-1876)
 Կարապետ Ղումրիկեան Տիգրանակերտցի († 1881)
 Յարութիւն Յովակիմեան Երեւանցի՝ աշակերտ ճեմարանի (1867-1883)
 Արշակ Նիկողոսեան Փարպեցի՝ որդեգիր Գեորգյան ճեմարանի (1879-1892)
 Աւետիս Տէր-Գաբրիէլեանց (1848-1900)
 Տիգրան Տեր-Կարապետյան (1885-1907)
 Սամսոն Բաբայան Չայլովեցի (1892-1910)
 Ղեւոնդ Թարխանեան (1891-1911)
 Արշակ Սեւոյան՝ Վանա Էրեբին գյուղացի (1875-1920) և կինը՝ Զարուհի Ներսէսի (1880-1930)
 Մանուկ Օհանէսեան Տէր-Յարութիւնեանց Վանա Էրեբին գյուղացի († 1926)
 Մարիամ Գէորգեան (1871-1933)
 Ոհան Սահակի Սահակյան (1888-1936)

Մայրամ Հարությունի Թավուսչյան (1893-1937)
 Տիրուհի Ալթուն Վարդանյանի Վանեցի (1895-1942)
 Միլլերեթ Մելքեթեան Վանեցի (1937-1942)
 Բաղդասար Աւետիսեան Դիւրիկցի (1866-1944)
 Ղուկաս Սարոյան Իգդիրցի (1873-1944)
 Անսի Մարգարի Խուրավերդյան (1876-1946)
 Ավագ Մնացականի Դավթյան (1890-1946)
 Մարի՝ կողակից Հակովբյանց Գալտանի (1895-1947)
 Ադամ Հովհաննիսյան (1880-1947)
 Հովհաննէս Գրիգորյան (1888-1947)
 Ռոզա Մուրադյան (1910-1947)
 Պողոս Թորոսյան (1910-1947)
 Մկրտիչ Հովհաննիսյան (1915-1947)
 Դավիթ և Համբարձում Ոսկանյաններ (1896-1947, 1931-1947)
 Տէր Ղուկաս Խաչիկի (1871-1948) և կինը՝ Շուշան Մինասյան (1879-1948)
 Մկրտիչ Կարապետյան (1901-1949)
 Արմենակ Մովսէսի Հալվաջյան (1902-1949)
 Ասատուր և Աստղիկ Հովհաննիսյաններ (1914-1952, 1917-1949)
 Նուբար Հարությունյան (1875-1950)
 Համբարձում (1880-1951)
 Մուրադ Տէրտէրյան Իրանցի (1892-1952)
 Զունո Պետրոսյան (1879-1954)
 Մարտիրոս և Ոսկի Զենջիրճյաններ (1895-1951, 1905-1956)
 Ռիմա Գեւորգյան (1937-1956)
 Գաբրիէլ և Գեօղալ Շահբազեաններ (1949-1957)
 Մկրտիչ Սահակի Սահակյան (1903-1961)
 Արշալուս Ստեփանյան (1928-1974)
 Գայանէ և Գուրգեն Տեր-Բարսեղյան-Թասարյաններ (1900-1975, 1918-1997)
 Վահան Փոլատյան Քեսաբցի (1925-1988)
 Էլլեն Սանդրիկ /ELLEN SANDRIK/ (1951-1995)
 Լեւոն Հարություն Կայծակյան (1971-1996)
 Ադրինէ Տատրյան (1915-2002)
 Լալա (ԺԹ. դ.)
 Զիմի և Գայանէ Թամաքյաններ (Ի. դ.)

Մանիկ Թիմոսյան (Ի. դ.)
 Սարգիս և Գյուլիզար Պողոսյաններ (Ի. դ.)
 Սանամ Լեւոնի Մանուկյան (Ի. դ.):

* * *

Ամփոփելով ուսումնասիրութեան առաջին մասը՝ հանգում ենք հետեւյալին.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վաղագույն հայատառ վիմագրերն ըստ էության թվագրվում են ԺԶ. դարով (գուցե առավել վաղ թվագրվածները չեն պահպանվել). դրանք այցելու-նվիրատուների հիշատակագրութուններ են: Այս փաստը թույլ է տալիս հավաստել, որ զարգացած միջնադարում Մայր տաճարը թերևս մի որոշ ժամանակ չի գործել կամ ամայի վիճակում է գտնվել, առավել ևս, որ ասվածի օգտին է նաև հիշյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ մատենագրական վկայութունների գրեթե բացակայութիւնը: Չպետք է մոռանալ այն, որ Ե. դ. հայրապետական աթոռը Վաղարշապատից Դիլին էր փոխադրվել, ապա աստանդական մնացել մինչև 1441 թ., երբ վերահաստատվեց Վաղարշապատում: Չնայած նրան, որ հիշյալ իրադարձութունը չի խանգարել Մայրավանքին՝ իր ունեցած դիրքն ու կարևորութիւնը պահպանելուն, այդուհանդերձ դրա մասին վիմագիր ու մատենագիր աղբյուրները «չունեն»: Ավելին, ԺԲ-ԺԳ. դդ. Մայր տաճարի անշուք և ամայի, «որը ու չվայտ» կացութիւնը ցավով էին արձանագրում Ներսէս Շնորհալին ու Ստեփանոս Օրբելյանը:

Մայր տաճարի վիմագրերի զգալի մասը թվագրված է ԺԷ. և հետագա դարերով: Հիշյալ շրջանում՝ սկսած Մովսէս Գ. Տաթևացի կաթողիկոսից, Մայրավանքում ծավալվում են շինարարական ու նորոգչական աշխատանքներ. դրանք վկայված են ինչպես վիմագիր, այնպես էլ մատենագիր սկզբնաղբյուրներում և արխիվային փաստաթղթերում: Հայոց շինարար գահակալների եկեղեցաշէն գործունեութեան արգասիքն են դրանք: Այս շրջանում են հիմնանորոգվել տաճարի գմբեթը, կառուցվել զանգակատունը (Փիլիպոս Աղբակեցի, Հակոբ

Ջուղայեցի), երեք փոքր զանգակատուն-գմբեթները (Եղիազար Այնթապցի), սեղանատունը (Աղէքսանդր Ջուղայեցի, Աստվածատուր Համադանցի), տնտեսատունը, լճակը (Աստվածատուր Համադանցի), հին վեհարանը, հյուրանոցը (Ղազար Ջահկեցի), տպարանը (Սիմեոն Երեւանցի, Մակար Թեղուտցի), գրատունը (Փիլիպոս Աղբակեցի, Ղուկաս Կարնեցի) և այլն: Բազմաթիվ նորահայտ ու նախկինում հրատարակված վիմագրերի քննութիւնը պարզում է հիշյալ աշխատանքները նախաձեռնող հայոց հայրապետների, շինարար վարպետների, բարերարների, հաճախ նաև վերջիններիս ազգականների անունները: Ակնհայտ է, որ կատարված աշխատանքների մասին վիմագիր կազմելը դարձել էր մի «ավանդույթ», որ սրբորեն պահպանել են գրեթե բոլոր հայրապետները:

Շինարարական աշխատանքներին զուգահեռ աշխուժացել է նաև վանական միաբանութիւնը. այդ են վկայում ոչ միայն ձեռագիր հիշատակարաններից, ժամանակագրութիւններից ու ԿԴ արխիվային փաստաթղթերից՝ մեզ հասած տեղեկութիւնները, այլև Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի ավելի քան 400 տապանագրերը, որոնք թվագրվում են ԺԷ. և հետագա դարերով: Ստացվում է, որ Մովսէս, ապա Փիլիպոս կաթողիկոսները ձեռնամուխ են եղել ոչ միայն Մայր տաճարի հիմնանորոգման աշխատանքներին, այլև տեղում վանական միաբանութիւն ու տնտեսութիւն են հաստատել, որի ստեղծման համար խթան են հանդիսացել նաև տեղում վանական դպրոցի բացումն ու 1635-1637 թթ. Հովհաննավանքի դպրոցն Էջմիածին տեղափոխելը: Հիշյալ շրջանում էջմիածինը դարձել է նաև գրչութեան կենտրոն. այստեղ գրված բազմաթիվ ձեռագրեր այսօր պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում:

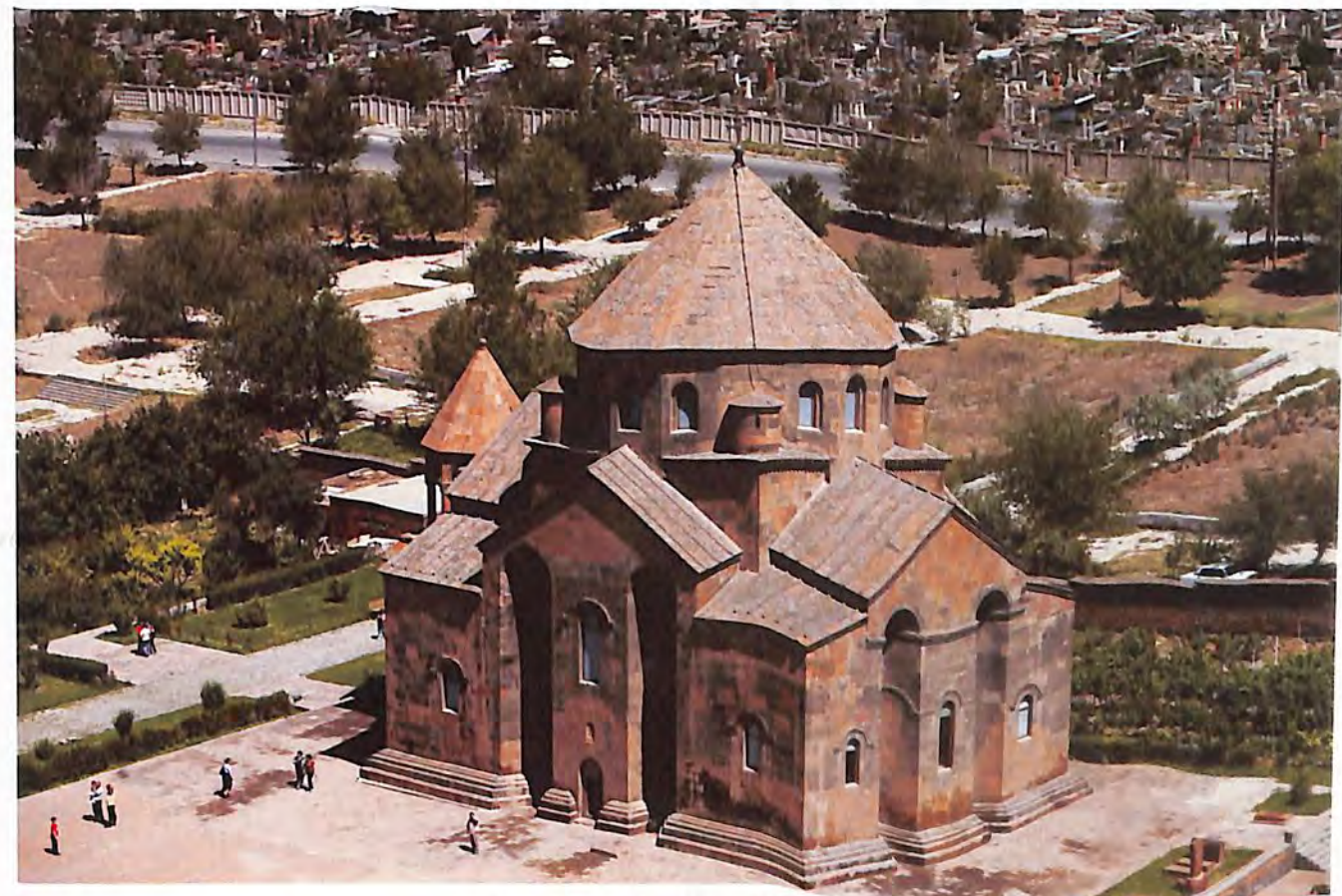
Միաբանական գերեզմանոցի ավելի քան 360 տապանագրերի ընդհանուր քննութիւնը հանգեցնում է նրան, որ Ս. Էջմիածինը շարունակել է ունենալ հոգևոր

կենտրոնի իր դերն ու նշանակությունը հատկապես հիշյալ դարերում: Ըստ տապանաքերի՝ միաբաններն են հոգացել վանքի վարչական ու տնտեսական գործերը, նրանք պաշտոններ են վարել այս կամ այն կաթողիկոսի օրոք թե՛ տեղում (գործակալ, թարգման, դետ, նոտար, շաթիր, վեքիլ, քարվանքաչի և այլն), և թե՛ դրսում՝ հիմնականում իբրև նվիրակ:

Ինչ վերաբերում է Մայր Աթոռի տարածքում կանգնեցված և առանձին շինությունների որմերին ագուցված շուրջ 60 խաչքարերին, ապա դրանց հիշատակագրությունների ուսումնասիրությունն առիթ հանդիսացավ պարզելու, որ այդ խաչքարերը չունեն տեղական ծագում, այլ

բերվել են Հայաստանի, Արցախի ու Նախիջևանի տարբեր վայրերից, հիմնականում Վազգեն Ա. վեհափառի օրոք՝ համաքավաք ցուցադրելու նպատակով: Խաչքարային հիշատակագրությունների հրատարակումը առիթ հանդիսացավ քննության ենթարկել նաև դրանց քանդակային, հորինվածքային լուծումները՝ պարզելով խաչքարագործ վարպետներից մի քանիսի անունները:

Ուսումնասիրության առաջին՝ «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին» գլխում ներկայացված 501 վիմագրից մոտ 400-ն առաջին անգամ են վիմագրագիտական քննության ենթարկվում ու դրվում գիտական չրջանառության մեջ, իսկ 15-ը չեն պահպանվել:

Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ՎԱՆՔԸ

ՔԼՈՒԹ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ս. ՆՈՒՓՍԻՄԵ ՎԱՆՔԸ

«Դարձեալ վերստին արարչագործ զօրութիւն,
եւ դարձեալ եղեւ ստրուածատունկ զարդարի,
քանզի ծառն կենաց փնկեցաւ ի դրախտին՝
քերելով մեզ պտուղ զերանելին Նոյսիսին»

Կոմիտաս Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Տայոց

ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վաղարշապատ քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում՝ ոչ բարձր բլրի վրա, վեր է խոյանում հայկական միջնադարյան ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը՝ Ս. Հռիփսիմե տաճարը: Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ բացի «Ճախարակաձև խարսխից»՝ Լուսավորչի տեսիլքում կային նաև երեք այլ խարսխներ. «...մի՛ ի տեղում, ուր վկայեաց սուրբն Գայիան է երկուք ընկերօքն. և մի՛ ի տեղում, ուր վկայեաց սուրբն Հռիփսիմ է երեսուն և երկու ընկերօքն, և մի՛ ի տեղում հնձանին»¹: Այսպես, Հռիփսիմե կույսի և նրա երեսուներկու ընկերակիցների նահատակման վայրում Գրիգոր Լուսավորչը հիմնում է քրիստոնեական առաջին վկայարաններից մեկը:

Պարսից Շապուհ Բ. արքայի և Մեհրուժան Արծրունու՝ Դ. դ. վերջին Հայաստան կատարած ասպատակության ժամանակ Վաղարշապատի մյուս վկայարանների հետ ավերվում է նաև Հռիփսիմե կույսի վկայարանը: 395 թ. դրանք բարեկարգում ու վերաշինում է Ս. Սահակ Պարթև (387-439) կաթողիկոսը, ում կողմից և կառուցված «անշուք ու մթին» վկայարան-մատուռներից մեկի տեղում կամ առավել հավանական է, դրա հարևանությամբ մոտ երեք դար հետո Կոմիտաս Ա. Աղցեցի (615-628) կաթողիկոսը կառուցում է Ս. Հռիփսիմեի տաճարը: Այս մասին Սեբեոսը հաղորդում է. «Եւ եղև յամի ԻԸ.-երորդի թագաւորութեանն Ապրուէզ Խոսրովութեանց կաթողիկոսն Կոմիտաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած և մթին էր շինուածն,

որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց կաթողիկոսի, որդւոյն Ներսիսի»²:

1976 թ. Ս. Հռիփսիմե վանքի շրջակայքում իրականացված հնագիտական-հետախուզական աշխատանքների ընթացքում, տաճարի արևելյան կողմում մոտ 10 մ հեռավորության վրա, պատահաբար բացվում են Դ-Ե. դդ. միախորան, թաղակապ եկեղեցու ավերակները³, (տե՛ս «Վաղարշապատի միանավ բազիլիկ եկեղեցիները» ենթագլուխը): Այն հավանաբար վաղքրիստոնեական այն կառույցն է, որն ըստ հույժան՝ չի քանդել Կոմիտաս կաթողիկոսը կամ այդ ժամանակ այն արդեն իսկ ավերված է եղել, և նա տաճարը կառուցել է վերջինիս հարևանությամբ:

Եկեղեցու տեղի կառուցման հարցում ուսումնասիրողների տեսակետները հիմնված են մատենագրական վկայությունների վրա, համաձայն որոնց՝ Կոմիտասը տաճարը կառուցել է սահակաշեն մատուռի տեղում՝ այն քանդելուց հետո: Վիմագրագետ Ալ. Մանուշարյանի համոզմամբ՝ «տաճարի տեղում Դ. դարում կառուցված է եղել աշտարակաձև մի մատուռ, ակներևաբար կատակոմբային տիպի դամբարանի վրա, որովհետև Ագաթանգեղոսն այն բնութագրում է «կարճ, ցածր» բառերով», սակայն «թե ինչ վիճակում է հասել այն մինչև է. դարի սկիզբը, ներկայումս հնարավոր չէ պարզել»⁴: Շնորհք արք.

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 416:

² Սեբեոս, էջ 121:

³ Ռ. Մ. Թորոսյան, Հռիփսիմեի տաճարի շրջակայքի նորահայտ հուշարձանները, Հանրապետական չորրորդ գիտական կոնֆերանս, զեկուցումների թեզեր, Երևան, 1979, էջ 45: Documents of Armenian architecture. Vagharshapat, v. 23, Venezia, 1998, p. 142.

⁴ Ա. Ա. Մանուշարյան, Բնությունը Հայաստանի IV-

Գալուստյանը տաճարի կառուցման մասին նշում է հետևյալը. «Ասոնցմէ (նկատի ունի վկայարան-մատուռները - Ա. Հ.) Հռիփսիմեանցը բոլորովին քակեց, երբ մէջտեղ ելաւ Հռիփսիմէի տապանը, Կոմիտաս կաթողիկոս, իր կնիքն ալ աւելցնելով, վերստին թաղեց եւ անոր վրայ շինեց հռչակաւոր եկեղեցի մը 618-ին՝ հրաշատես եւ վայելուչ եւ նազելի եւ պայծառ»⁵:

Կարծում ենք՝ եկեղեցու շրջակայքի հնազգիտական ուսումնասիրությունն ու ի հայտ եկած բազիլիկ եկեղեցու ավերակներն էական նշանակություն ունեն տաճարի կառուցման տեղի հարցում, և ըստ այդմ էլ հավանական պետք է համարել, որ Կոմիտաս կաթողիկոսը տաճարը կառուցել է բազիլիկ եկեղեցու կից և անմիջապես դամբարանի վրա (վերջինիս կանգնեցնելու նպատակով):

Սերեոսի հաղորդմամբ՝ աշխատանքների ընթացքում գտնվել են Սուրբ կույսի նշխարները, որոնք Կոմիտասն ամփոփել է իր տեղում. «Շինեաց զեկեղեցին, և զերանելին եթող ի բացեայ վասն զիջութեան որմոցն, մինչև ցամաքել կրոյն: Ապա ամփոփեցաւ ի կայեանս իւր»⁶: Այդ են վկայում նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Սամուէլ Անեցին: Ըստ Դրասխանակերտցու. «...մեծ հայրապետն Կոմիտաս զվկայարան սուրբ Հռիփսիմեանցն, որ նախ խրթին եւ փորատեսակ իմն էր շինեալ, եւս հրաշապէս եւ վայելուչ եւ նազելի և պայծառ շինուածով յարգարէր. ուր եւ պատահեալ իսկ սուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ... էր նա կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Սահակայ. ապա եւ մեծի հայրապետին եւս Կոմիտասայ ոչ համարձակեալ բանալ զնա, եղ եւ զիւր եւս կնիք ի վերայ նորա...»⁷, իսկ Սամուէլ Անեցին գրում է. «...գտան է եւ ի նմին զնշխարս ոսկերաց սրբոյն եւ ոչ համարձակեցաւ բանալ զմատանեալն ի սրբոյն

Գրիգորէ եւ սրբոյն Սահակայ, այլ եւ իւրովն կնքեալ մատանեաւ ամփոփէ անդէն»⁸:

Կոմիտաս կաթողիկոսը տաճարի ավագ խորանը տեղափոխել է դամբարանի ստորգետնյա թաղածածկ մասի վրա: Վերջինիս մուտքը նախկինում եղել է արևմտյան կողմից, որն այժմ փակ է, և դամբարան կարելի է մտնել տաճարի հյուսիսարևելյան ավանդատնյակից՝ հետագայում փորված անցումի միջով: Ներսում տեղադրված է Ս. Հսիփսիմե կույսի դամբարանը տապանաբարը (նկ. 35). վրան պատկերված է Սուրբ կույսը՝ խաչը ձեռքին, իսկ ստորին մասում հետևյալ մակագրությունն է. «Նորոգեցաւ ի հայրապետութեան Տ. Տ. Վազգէն Ա. կաթողիկոսի, 1986 թիւ»:

Ստորգետնյա դամբարանը, որն իրենից ներկայացնում է ուղղանկյուն հատակագծով, արևելյան կողմում աբսիդով և պայտաձև թաղով մի շինություն, ճարտարապետներ Ա. Երեմյանը⁹ և Ս. Մնացականյանը վերագրում են Սահակ կաթողիկոսին, այսինքն՝ թվագրում են Ե. դարի սկզբով: Ըստ Ս. Մնացականյանի՝ դամբարանի վերնամասը քանդելուց հետո պահպանված ստորգետնյա շինության վրա Կոմիտաս կաթողիկոսը 618 թ. կառուցել է ներկայիս հոյակերտ տաճարը: Իբրև ապացույց նա վկայակոչում է Օձունի կոթողի հայտնի պատկերաքանդակները, ուր բուսական և երկրաչափական նրբազեղ զարդամոտիվները քրիստոնեական պատկերաքանդակներին բացի կան նաև Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման ու տարածման հետ առնչվող հանգուցային դրվագներ, այդ թվում խոզակերպ Տրդատը, Գրիգոր Լուսավորիչը, Հռիփսիմեի դամբարանը, Տրդատն իր քրոջ՝ Խոսրովդուխտի հետ և այլն¹⁰: Ստացվում է այնպես, որ դամբարան - վկայարանի հարևանությամբ մինչև տաճարի կառուցումը գոյություն է ունեցել վերոնշյալ պեղումներով բացված միանավ

եկեղեցին, որի մասին աղբյուրները լռում են: Բացառված չէ, որ երկու շինությունների փոքրածավալ լինելու հանգամանքը նկատի առնելով՝ Կոմիտասը նախաձեռնել է մեծ եկեղեցու կառուցումը՝ անմիջապես դամբարանի վրա և կից բազիլիկ եկեղեցուն:

Ըստ հատակագծի՝ տաճարը ներկայացնում է քառախորան մի հորինվածք՝ պարփակված ուղղանկյուն եզրաձևեր ունեցող արտաքին պատերով: Այն ունի երկու մուտք՝ բացված արևմտյան և հարավային խաչաթևերում, իսկ ներսի չորս անկյուններում ավանդատներն են՝ քառակուսի եզրաձևերի մեջ: Հենց Ս. Հռիփսիմեի տիպի հուշարձաններում է, որ առաջին անգամ ի հայտ են գալիս սենյակներ կենտրոնագմբեթ հորինվածքի արևմտյան կողմում, որը մինչ այդ հայտնի չէր գմբեթավոր համակարգում¹¹: Տաճարն ինքնատիպ է նաև ամեն մի պատի մեջ ներս ընկած զույգ խորշերով, որոնք լույսի և ստվերի համակցությամբ ստեղծում են եռանկյուններ՝ վերևում ստանալով աղեղնաձև վերջավորություն:

Ինքնատիպ են նաև տաճարի պատուհանների կամարաձև պսակները՝ ոճավորված բուսական ու երկրաչափական զարդամոտիվներով (նկ. 36): Դրանք է. դարի ճարտարապետության տիպիկ նմուշներ են:

Մեծագույն բարեբախտությամբ պահպանվել են տաճարի կառուցման գրեթե նույնաբովանդակ զույգ վկայագրերը՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի անվան հիշատակմամբ:

502. Տաճարի արևմտյան որմի ճակատային ու դժվարտեսանելի մասում՝ արտաքուստ, միակտուր մուգ քարին (1,98 x 0,61), 4 տող.

ԵՍԿՈՄԵԱՍԵԿԵՂԵՑԱՊԱՆՍԸ
ԲՈՅՀՈՒՓԱՄԵԻԿՈՅԵՑԱՅՅԱ
ԹՈՒՍԱՐԲՈՅՆԳՐԵԳՈՐԻՇԻՆԵՑԻ
ՉՏԱՋԱՐՍՐԲՈՅՆԵԿԱՅԻՅԱՓԻ

ԵՍ՝ ԿՈՄԻՏԱՍ ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՆ ՍԸ/ԲԲՈՅ

¹¹ Նույն տեղում, էջ 95, 121, նաև Վ. Մ. Տարությունյան, Էջմիածնի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1969, էջ 22-23:

ՀՈՒՓՍԻՄԵԻ, ԿՈՉԵՑԱՅ
ՅԱ/ԹՈՒՍԱՐԲՈՅՆ ԳՐԵԳՈՐԻ ՇԻՆԵՑԻ/
ԶՏԱՃԱՐ ՍՐԲՈՅ ՎԿԱՅԻՅԱ ՔԻ¹²:
աղ. 55, նկ. 476

Ժէ. դ. Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի օրոք եկեղեցու արևմտյան մուտքին կից կառուցված նախամուտքը, ապա դրա վրա Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի օրոք կառուցված զանգակատունը քողարկում են հիշյալ արձանագրությունը, ինչպես նաև արևմտյան դռան վերին մասում առկա պատուհանի կամարի քանդակազարդերը¹³: Հավանաբար Մեսրոպ վարդապետը հենց այս հանգամանքը նկատի ունենալով է նշել, որ Ղուկաս կաթողիկոսի՝ 1790 թ. տաճարի արևմտյան մուտքի դիմաց կառուցած զանգակատունը միմիայն եկեղեցու տեղեկությունն է ծառայում¹⁴: Իրոք որ, առաջին հայացքից արձանագրությունը տեսանելի չէ, և դժվար է որոշել դրա ստույգ տեղը: Այդ է պատճառը, որ Հովսեփ Օրբելին, երբ եղել է Ս. Հռիփսիմեի վանքում, չգտնելով արձանագրությունը, նշել է, որ նախորդ հրատարակիչները. «К сожалению, не могут при этом сообщить, где именно находится надпись, так как мне самому не приходилось видеть эту надпись...»¹⁵:

¹² Շահխաթունյան, էջ 264: Ալիշան, էջ 238: Գ. Նովիկովսկի, Կոմիտաս կաթողիկոսի մի մոր արձանագրություն, «Արարատ», 1898, էջ 442: Նույնի Քարտեզ հայ հնագրության, «Շողակաթ Ս. Էջմիածնի» հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 172: Մեսրոպ վարդ., Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիներ, էջ 96: Ս. Մ. Շողակաթ, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 133: Ա. Ե. Երեյան, Храм Рипсимэ, с. 27. Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ Ս. Հռիփսիմեի, Ս. Գայանեի և Ս. Շողակաթի վանքերի և այդ վանքերում գտնվող կաթողիկոսական տապանագրությունների մասին, «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 32: Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ерewan, 1963, с. 407. Ի. Գ. Արքիսիմյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 83: Վ. Յարությանյան, Եկայք շինեսցուք, էջ 60: ԴՊ, հ. երրորդ, էջ 94: Ա. Казарян, Церковная архитектура стран Закавказья, том I, М., 2012, с. 290.

¹³ Գ. Նովիկովսկի, Կոմիտաս կաթողիկոսի մի մոր արձանագրություն, էջ 441-442:

¹⁴ Մեսրոպ վարդ., Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիներ, էջ 96:

¹⁵ Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, с. 406.

IX դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 77-78:

⁵ Շնորհք արք. Գալուստյան, Հայագրի սուրբեր, էջ 209:

⁶ Սերեոս, էջ 121:

⁷ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, ՄԶ, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, էջ 402:

⁸ Սամուէլ Անեցի, էջ 98:

⁹ Ա. Ե. Երեյան, Храм Рипсимэ, с. 68.

¹⁰ ԴՊ, հ. երրորդ, Երևան, 2004, էջ 184-186, 193-195:

Արձանագրու[թյունը գրի է առել դեռևս Հովհաննես Շահխաթունյանցը, ումից էլ՝ Ղևոնդ Ալիշանը: Սակայն նրանք արձանագրու[թյան մի քանի բառեր այլ կերպ են վերծանել, մասնավորապես «եկեղեցապան»-ը կարդացել են «եկեղեցապահ»¹⁶, «կոչեցայ»-ն՝ «կարգեցայ»: «Կոչեցայ» բառի սկզբնամասը փոքր-ինչ կոտրված է, սակայն ինչպես նկատում է Գ. Հովսեփյանը, հստակ երևում է «կո» վանկը և «չ» տառի ծայրը, որ ամենայն հաստատու[թյամբ կարելի է ասել, թե «կոչեցայ» պետք է լինի և ոչ «կարգեցայ»¹⁷:

Վիմագրում Կոմիտասը հիշատակված է իբրև «եկեղեցապան»¹⁸, այսինքն՝ վանահայր՝ առաջնորդ իմաստով:

Ս. Հռիփսիմեի վանքին նվիրված մե-
նագրության մեջ ճարտարապետ Ա. Երեմ-
յանը նշում է, որ վիմագրում Կոմիտասի՝
եկեղեցապան կոչվելու հանգամանքը կա-
րելի է բացատրել նրանով, որ մինչ կաթո-
ղիկոս օծվելը վերջինս եղել է Ս. Հռիփսիմե
եկեղեցու վանահայրը կամ եկեղեցապանը,
սակայն այստեղ խոսքը Ս. Սահակի կառու-
ցած վկայարանի մասին է, որն ըստ էության,
կատարել է եկեղեցու դեր մինչ տաճարի
կառուցումը¹⁹: Ըստ Սեբեոսի՝ Աբրահամ Ա.

16 «Եկեղեցապահ» է կարդում նաև Վահան վրդ. Տերյանը, իսկ «Արթույ»-ը՝ «Արթույ»: *Վահան վրդ. Տերյան*, նշվ. աշխ., էջ 32:

17 *q. Smolutschinskij*, *Եղվ. աշխ.*, էջ 442:

18 Նմանատիպ հիշատակություններ ունենք մահվան համաժամեցի: Դրանցից մեկը վկայված է վաճառատներից Գեորգի տապանագրում, որը հայտնաբերվել է 1989 թ. Ս. Գրիգոր եկեղեցու պեղումների ընթացքում՝ հյուսիսային պատը բացելիս: Տապանագիրը եռատող է. «ԳԵՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՊԱՆ :Շ:Խ: (1091)»: Մյուսը կարմրավուն խաչքար է, որը երիզում է հետևյալ միատող արձանագրությունը. «ԹՎԻՆ :ՆԶԲ: (1033) ՅԻՇԵԱ ՔՄ ՄԾ ՋՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՊԱՆ»: Վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանը նշում է, որ Վահանավանքի Ժ-ԺԱ. դդ. վիմագրերում հիշատակված Ստեփանոսներից ոչ մեկը բառացիորեն հիշատակված չէ որպես «եկեղեցյալան»: Այս արտահայտությունը վկայում է, որ Ստեփանոսը, ինչպես և վերը հիշված Գեորգը ու Ս. Յովիպիմենի վանքի Կոմիտասը եղել են եկեղեցու սպասավորներ, առաջնորդներ: Տես *Գր. Գրիգորյան, Վահանավանք. պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Երևան, 2007, էջ 67*:

¹⁹ А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, с. 26.

Աղբաթանեցուց (607-615) հետո «...յա-
ջորդէ զաթոռ հայրապետությանն Կոմի-
տաս Տարաւնոյ եպիսկոպոսն, որ ի գեղջէ
Աղցիցն աւանէ, և առ սովաւ կատարի
շինուած եկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի»²⁰: Ա.
Երեմյանն իրավամբ նկատում է, որ դժվար
թե Տարոնի եպիսկոպոսը միևնույն ժամա-
նակ լիներ նաև Ս. Հռիփսիմեի վանահայրը,
ուստի հնարավոր է, որ Կոմիտասը վանա-
հայր է եղել այստեղ մինչ Տարոնում եպիս-
կոպոս լինելը, ինչի մասին Սեբեոսը կարող
էր և չհիշատակել²¹: Բացի այդ՝ «Գիրք
թղթոց»-ում պահպանված մի նամակում
608 թ. մի քանի եպիսկոպոսների, երեցների
անուններ են հիշատակվում, այդ թվում
«երէց Սամուէլ սրբոյ Հռիփսիմէի»²², որը
վկայում է՝ մինչ տաճարի կառուցումը տե-
ղում եկեղեցու գոյության փաստը: Ասվածի
օգտին է նաև Մխիթար Այրիվանեցու վկա-
յությունը, ըստ որի. «Տէր Կոմիտաս մեծա-
ցոյց գվկայարան սրբոյն Հռիփսիմեայ»²³:

Փաստորեն վիճաբերում կոմիտասի՝ Ս. Հռիփսիմեի եկեղեցապան Հիշատակումը հավանաբար վերաբերում է Ս. Սահակի կառուցած վկայարանին կամ այն բազիլիկ եկեղեցուն, որի ավերակներն այսօր տեսանելի են տաճարի արևելյան կողմում:

Իր մի հոգևածում Ա. Երեմյանը հարց է բարձրացնում այն մասին, թե արդյոք հենց նույն Կոմիտասը չէ այս հանճարեղ կերտվածքի հեղինակը կամ ճարտարապետը, քանզի հայտնի է, որ վերջինս եղել է բազմաշնորհ անձավորություն՝ երգահան, երաժիշտ, արվեստաբան, ում գրչին են պատկանում եկեղեցադավանաբանական բնույթի մի շարք աշխատություններ, ինչն էլ չի բացառում, որ Կոմիտասը կարող էր ունենալ նաև ճարտարապետական կարողություն²⁴:

²⁰ *Ulephnu*, ٤٩ 112:

²¹ А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, с. 27.

²² Գիրք թղթոց, երկրորդ հրատարակչություն, Երևան, 1994, էջ 299:

²³ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց:
ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ
50:

²⁴ *Ա. Երեմյան*, Զոհիսիմեն, «Գիտությունը և տեխնիկա», 1967, թ. 1 (41), էջ 15-16:

Կոմիտաս կաթողիկոսի՝ տաճարի կառուցմանը վերաբերող երկրորդ արձանագրուելունը ծեփից բացվել է իրիմյան Հայրիկի օրոք՝ 1898 թ. նորոգման աշխատանքների ժամանակ:

503. Արձանագիրը քար՝ ագուցված ավազ
խորանի գմբեթարդին, ներքուստ, 3 տող.

ԲԱՍԻՆՆԵԱՅԵՆՈՒՄԻՍԱՍ
 ՀԱՅՈՑԼԱԹՈՂԷԼՈՍՇԻՆ
 ԱՂՍՐԲՈՅ ՀՌԻՓՍԻՍԵԻ

ՔՍ ԱԾ ՅԻՇԵԱ ԶԿՈՄԻՏԱՍ/
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՇԻՆ/ԱԽՂ
ՍՐԲՈՑ ՀՌԻՓՍԻՄԵԻ²⁵:

աղ. 55, նկ. 477

Արձանագրությունը հիմնականում ան-
եղծ է, որոշ տեղեր միայն ծեփը մաքրելիս
վարպետների անգգուշույթյան պատճառով
փոքր-ինչ վնասվել է:

Վիմագրում Կոմիտասը կաթողիկոս է հիշվում. դրանով իսկ հաստատվում է պատմիչների տեղեկությունները, ըստ որոնց՝ տաճարը կառուցվել է Կոմիտասի կողմից: Արձանագրությունը կրող քարի տեղագրություն հարցի շուրջ առաջացել են տարակարծություններ, որոնց անդրադարձել է Ա. Երեմյանը: Քարն իր կորուծյամբ առավել համընկնում է հարավային և հյուսիսային խորանների շառավիղներին: Բացի այդ՝ արևելյան խորանի կենտրոնական մասում նման վիմագրի առկայությունն անսովոր է, ուստի հավանական է, որ քարն սկզբնապես տեղադրված է եղել հյուսիսային խորանում՝ հակառակ հարավային մուտքին, որտեղից մտնողին այն տեսանելի կլիներ: Ըստ էության, երբ քանդված է եղել տաճարի հյուսիսային խորանը, քարը տեղափոխվել է այժմյան տեղը²⁶:

25 **Գ. Նովակիյան,** Կոմիտաս կաթողիկոսի մի նոր արձանագրություն, էջ 441: *Սլաշույ փարդ.*, էջ-միաժին..., էջ 96: **А. Б. Еремян,** Храм Рипсимэ, с. 28. **И. А. Орбели,** Избранные труды, с. 408. ՀԳՊ, Խ. Երրորդ, էջ 94: **А. Казарян,** Церковная архитектура стран Закавказья, том I, с. 290.

²⁶ А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, с. 27-28.

Ըստ Ա. Մանուչարյանի՝ արձանագրությունն ունի ոչ թե չինարարական, այլ հայ-ցեղու բովանդակություն և, ըստ երևույթին, փորագրվել է Կոմիտասի մահվան՝ 628 թվականին²⁷:

Բացի նրանից, որ վերոնշյալ արձանագրու[թյունները] համարվում են Ս. Հռիփսիմեի վանքի հնագույն վկայագրերը, դրանք նաև մեր վաղագույն վիմագրերն են՝ Տեկորի տաճարի արևմտյան մուտքի բարավորի արձանագրու[թյունից] հետո²⁸։ Նշյալ վիմագրերի հնագրական տեսակը, որն ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ «խոշոր, բոլորաձև և գեղեցիկ երկաթագիր է»²⁹, ինչպես նաև շինու[թյան] ճարտարապետական հորինվածքն ու մատենագրական սկզբնաղբյուրները փաստում են տաճարի՝ է. դ. կառույց լինելու իրողու[թյունը]։ Այս առումով Ա. Երեմյանը ևս նշում է, որ տառաձևերի համեմատու[թյունը] է. դ. հնագրու[թյանը] լիովին համոզիչ է, քանզի դրանք հիշյալ դարի բոլորաձև երկաթագրի տիպիկ նմուշներ են³⁰։

Բացի հիշյալ արձանագրուածյուններից՝ Ա. Երեմյանը կարծում է, որ եղել են ևս երկուսը՝ արևմտյան պատի արտաքուստ աջ և ձախ կողմերում ագուցված «ծիծեռնակապոչ» բռնակներով հուշատախտակներին (նկ. 37): Ըստ Ա. Երեմյանի՝ թեև քարերին առկա գրերն ամբողջովին եղծված են, սակայն նշմարվում եմ հայերեն տառերին բնորոշ մասնիկներ, որոնք թույլ են տալիս կարծել, թե վիմագրերը եղել են հայատառ³¹: Մենք փորձեցինք ուսումնասիրել դրանք և պետք է փաստենք, որ գոնե տաճարի մուտք-

²⁷ Այ. Մանուկասարյան, Եզվ. աշխ., էջ 79:

²⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, էջ 107-111:

²⁹ *Գարեգին վարդապետ (Յովսեփեան)*, Զարսեզ
իայ հնագրութեան, էջ 172:

³⁰ А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, с. 27.

³¹ Նույն տեղում, էջ 28: 4. Ղաֆաղարյանը հիշյալ երկու արձանագրությունները ևս վերագրում է Կոմիտաս կաթողիկոսին՝ նշելով, որ դրանք գտնվում են տաճարի «արևմտյան պատի հյուսիսային և հարավային ծայրերին (դրսից), խիստ մաշված են և միայն հատուկեն տառեր են կարդացվում»: Տես հոդիդրային Հայաստանի պատմական հուշարձանները, Վաղարշապատի շրջան, էջ 12-13:

քից դեպի աջ ագուցված ուղղանկյունաձև քարին իսկապես հայերեն գրեր նշմարվում են, ինչպես օրինակ՝ Ա, Ղ, Յ և այլն:

Մինչև ժ. դ. պատմիչներից և ոչ մեկը որևէ տեղեկություն չի հաղորդում վանքում կատարված շինարարական աշխատանքների մասին: Առաջել Դավրիժեցին նկարագրում է ժ. դ. տաճարի անմխիթար վիճակը և նույն դարում Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի ծավալած շինարարական աշխատանքները. «Վասն զի յարտաքուստ կուսէ եկեղեցւոյն գլուխ կաթողիկէին, և տանիքն բովանդակ, և երեսք որմոցն և յատակք նորին. իսկ ի ներսի կողմանէ բեմն, և սալարկ յատակըն, և չորից խորանաց մէջն, այս ամենայն զոր յիշեցի, աւերեալ և քայքայեալ էր. վասն որոյ բազում ջանիւ և յօքնակի աշխատութեամբ, գուն գործեալ մինչև զամենայն նորոգեալ կատարեցին, և ի վերայ գագաթան եկեղեցւոյն կառուցին զնշան տէրունական խաչին»³²:

Դավրիժեցին վկայում է, որ հիշյալ աշխատանքների ժամանակ երեք տեղից գտնվում են Ս. Հռիփսիմե կույսի նշխարները. երկուսը՝ քարերի մեջ, իսկ մեկը՝ փայտե արկղում՝ զբաղած մատուանման փոքր կառույցում, որի որմերին ևս գրեր են եղել, որոնք պատմիչը գրի է առել:

504. «Դ՛ Ո՛վ Հրաշափառ և երջանիկ վկայ անբաժանելի ծոցածին Հօր՝ և համազոյգ Հոգւոյն կամողին ընդ ստորինս ասեմ, անոխակալ երկնաւոր փեսային հարսն, զբարեգործակ արքայն ունող, գոլով գլուխ, միշտ և անընդհատ յաղագս ծանօթ քեզ սպասաւոր սուրբ Հոգւոյն»:

505. «Դ՛ Ո՛վ սրբուհի, աղաչեմ յիշատակողացս անուան քոյ բարեխօսութեամբ և աննուազ աղօթիւք լեր պահապան և անդ իս, որով հանդիսացիս ստորնոցս լինիլ, սուրբ կոյս արագ օգնական, որ և պատասխարան եղիցիս յամենայնի յաղթող բարեբան»:

506. «Դ՛ Յիշեա՛ և զիս՝ զոր նուիրեցայց

իսկապէս ըստ անուանս վերստին աստուածագործողին կամահաճոյ յարկիս, զոհն մասնատիպս՝ որոյ շնորհօքն բաւականացայց, աղաչեմ յանձն և յարանուն քեզ Հռիփսիմէ»:

507. «Դ՛ Յակովբ քահանայ սուրբ կաթողիկէ արհի եպիսկոպոսարանին»:

508. «Դ՛ Ես՝ Խոսրովիկ, ծառայ սուրբ Հռիփսիմէի»:

509. «Դ՛ Սուրբ Ոլոգին»:

510. «Դ՛ Ստեփաննոս»³³:

Թե ովքե՞ր են վիճակներում վկայված անձինք, և թե ե՞րբ են գրվել, դժվար է ասել (պետք է որ Ե-Ձ. դդ. գրեր լինեն): Ըստ Հայր Ալիշանի՝ արձանագրության հեղինակը Ս. Հռիփսիմե կույսին անվանակից մեկն է, իսկ Խոսրովիկը, ով վիճակներում հիշվում է իբրև ծառա Ս. Հռիփսիմեի, հավանաբար եկեղեցապան է եղել մինչ Կոմիտասը, կամ Սահակ Պարթևի աշակերտ և թարգմանիչ Խոսրովն է³⁴: Հիշյալ գրերը հավանաբար ներկայումս չեն պահպանվել, կամ էլ նրանց տեղը մեզ հայտնի չէ:

Վերոնշյալ նորոգման ժամանակ են վերականգնվել տաճարի բոլոր ճակտոնները, գմբեթի ծածկը, քանդվել ու հեռացվել են շքամուտքերը, կառուցվել է արևմտյան մուտքին կից նախասրահը, ապա գանգալատունը և այլն: Զխորանալով ճարտարապետական մանրամասների մեջ՝ հավելենք, որ ուշ շրջանում ևս կատարվել են մասնակի նորոգումներ, որոնցից է գմբեթն ավարտող թմբուկի նիստերին համապատասխանող վրանաձև սալածածկ վեղարը: Խաչաթևերի և անկյունային սենյակների լանջավոր ծածկերը, այնպես էլ գմբեթի սֆերան հնում

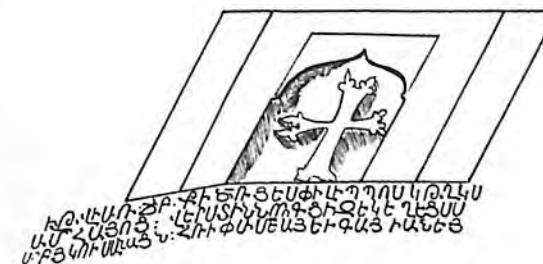
³³ Նույն տեղում, էջ 268-269: Ալիշան, էջ 238: Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 34-35:

³⁴ Ալիշան, էջ 238, տես նաև Ռ. Մարտիրոսյան, Հռիփսիմեի տաճարը, «Էջմիածին», 1953, թ. 2, էջ 25-32:

եղել են կղմինդրածածկ³⁵:

Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք ինչպես Ս. Հռիփսիմե, այնպես էլ Ս. Գայանե վանքերում իրականացված նորոգչական աշխատանքները վկայված են Ս. Հռիփսիմե տաճարի որմերին ագուցված խաչքարերից մեկի վիճակներում:

511. ԽԱՉՔԱՐ. ագուցված տաճարի արևմտյան մուտքի ճակատային և դժվարտեսանելի տեղում՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի արձանագրությունից վեր, 3 տող.

Ի ԹՎԻՍ ՌՃԲ. (1653), ԲԻ
Ծ Ա. Ո. Ա. Յ ԵՍ՝ ԳԻԼԻՊՊՈՍ
Կ Ա. թ. Ո. Ղ. Ի. Կ Ո. Ս/ Ա. Մ. Ե. Ա. Յ. Ն
ՀԱՅՈՑ, ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳ Ե ՅԻ
ՋԵԿԵՂԵՑ Ի Ս/ ՍՐԲ Ո. Ց ԿՈՒՍԱՆԱՅՆ
ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՑ ԵԻ
ԳԱՅԻԱՆԵ Ա. Յ³⁶,
աղ. 55, Գկ. 478

Նորոգման աշխատանքներին ժամանակակից է Ս. Հռիփսիմեի վանքից Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող եկեղեցական վարագույրը, որի կենտրոնում Ս. Հռիփսիմեն է, իսկ կողքերին՝ նրա երեսուներկու ընկերուհիները: Վարագույրն արձանագիր է. «Սուրբ կոյսն Հռիփսիմէ ԼԷ. (37) ընկերօքն: Յիշատակ է գոգնոցս խոճայ Աւետիքին եւ իւր ծնողաց հոգոյն, ի դուռն Ս. Հռիփսիմեանց ի կուսին,

³⁵ ՀՃՊ, հ. երրորդ, էջ 98-100:

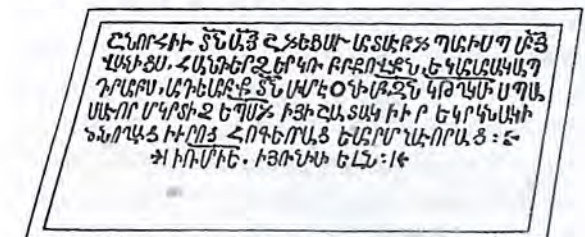
³⁶ Շահխաթունեան, էջ 264: Ալիշան, էջ 240: ՎՏ, էջ 198-199: Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 34: Վ. Յարությունեան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 15: Նույնի եկայք շինեսցուք, էջ 59: А. Казарян, Церковная архитектура стран Закавказья, том I, с. 293.

Թվին ՌՃԲ. (1653), մայիսի Դ. (4)»³⁷:

Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսը ևս Ս. Հռիփսիմեի վանքում ծավալում է շինարարական աշխատանքներ ու միաբանություն հաստատում, որի մասին Զաքարիա Սարկավազը գրում է. «Սա արար շինուածս ի սուրբ Հռիփսիմէն, տունս գեղեցկաշէն, հրուանդանս և հովանոցս. և հաստատեաց Միաբանս»³⁸:

Ս. Հռիփսիմե վանքի հյուսիսարևմտյան հին պարիսպը բուրգերով և հյուսիսային կողմի քարաշեն կամարով հանդերձ կառուցվել է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի սպասավոր, Ս. Էջմիածնի միաբան Մկրտիչ եպիսկոպոսի միջոցներով (նկ. 38):

512. Արձանագիր քար՝ ագուցված պարսպի հյուսիսային դարպասի արևելահայաց որմին, 6 տող.

ՇՆՈՐՀԻԻ ՏՆ ԱՅ ՇԻՆԵՑԱԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՐԻՍՊԱՐԱՅ/ ՎԱՆԻՑԱՅ,
ՀԱՆԴԵՐՁ ԵՐԿՈՒ ԲՐԲՈՎԲՆ, Ե Ի
ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ/ ԴՐԱՄԲՍ, ԱՐԴԵԱՄԲԲ
ՏՆ ՍԻՄԵՕՆԻ Ս ՐԻ Բ Ա. Ջ Ա. Ն
Կ Ա. թ. Ո. Ղ. Ի. Կ Ո. ՍԻ ՍՊԱ/ՍԱԻՈՐ
ՄԿՐՏԻՋ ԵՊ Ի Ս ԿՈՊՈՍ ԻՆ՝ Ի
ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐԻ
Ե Ի՝ ԿՐԿՆԱԿԻ ԾՆՈՂԱՑ ԻՐՈՑ
ՀՈԳԵՈՐԱՑ ԵԻ ՄԱՐՄԵԱԻՈՐԱՑ, Ի
ՌՄԻԵ. (1776), Ի ՅՈՒՆԻՍԻ ԵԼՆ³⁹,
աղ. 55, Գկ. 479

³⁷ Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, էջ 92, արձ. 105:

³⁸ Զարարիա Սարկավազ, հ. երկրորդ, էջ 106:

³⁹ Շահխաթունեան, էջ 265: Ալիշան, էջ 241: ՎՏ, էջ 213: Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 35-36: Վ. Յարությունեան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 71:

Մկրտիչ եպիսկոպոսը վախճանվել է 1789 թ. և թաղվել Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում: Օրորոցաձև շիրմաքարի հնգատող արձանագրությունը վերը հիշատակվեց (տե՛ս արձ. 371):

Հովհ. Շահխաթունյանցը վկայում է, որ տաճարի գմբեթի խաչը կանգնեցվել է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք, ըստ հիշատակագրության՝ 1765 թ. «Գազաթ գլխոյ սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ կուսի ի մէջ ութանկիւնի արծաթաչէն անօթոյ կազմեալ ի ժամանակէ Սիմէոն կաթողիկոսի Երևանցւոյ... ունի և յիշատակագրութիւն յերկոսին անկիւնս յերկ կողմանս յիշեալ կպեղն. «Ձեռամբ Սիմէոն կաթողիկոսին, Սուրբ Հռիփսիմէի գազաթն է. ՌՄԺԴ. (1765)»⁴⁰:

Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք վեր խոյացած տաճարի նախամուտքն ըստ Հայր Ալիշանի կառուցել է Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսը. «Ի վերայ արձանագրին Կոմիտասայ»⁴¹, քողարկելով տաճարի կառուցման հնագույն արձանագրությունը: 1790 թ. Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը հնդկահայ կալկաթաբնակ իսաչիկ Զնթուկյանի հովանավորությամբ նախասրահի վրա կառուցում է զանգակատունը:

513. Նախասրահի հյուսիսարևելյան մույթի հարավային կողմում՝ 13 տող.

ՁԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆՍ ԱՅՍ ՅԻՇՏԻՒՐ ԿՆՅՈՒ ՆԵԱԼ ՍՅՈՒՆՍԱՅԻՒՄՔԻ ԻՇԽԱՆՆ ԴԵՐՃԱՅԱԼ: ՈՐ ԵՐ ՏՈՂՄԻՒՒ ՔԱՋ ԶՆԶԻՄԵԱՆ ԳՈՒՅՆՆՆՈՐ ԴԱՐՈՆ ԱՌԱՔԵԼԻ ՅԱՏԿԱ ՅԵԱԼ ՆՈՐ ԶՈՂԱՅՈՒ ԴՅՆԻԿՍ ԳՆԱ ՅԵԱԼ ԴԻ ԿԱԿԱԶԱ ՄԵԾ. ԲԵՐԻ ԲԸՆԱ ԿԵԱԼ ՈՐ ԵՂՈՒՄՈՎ ՊԱՏԱՆԵՐ ԱՅԳԻ ԵՐԵ ԵԱԼ ԴԻ ԲԱՅՈՒՄ ԱՅԳՍ ԲԸՆԱ ԱՆՈՒՄԵՐ ԶՈՂԱՅԵԼ ՅԱՅԻԼԻԱՅԻՈՒՅ ԴՅՈՒՄԵՐ ՕԺՏԵ ՅԵԱԼ ՈՍԿԻԱՅ ԱՆԵԱԿ ԵՊԱՏԵՐԱՅ ՊԱՍ ԿԵԱԼ ԻՍԿԱՅՈՒ ՎԱԽՃԱՆ ԲԱՐԻ ԸՆԿԱ ԿԵԱԼ ՈՒՅ ԸՆԴ ԶԱՅԻ ՂԱՏՆ ԴՅՈՒՄՔԻ ԼԵԱԼ ԱՅՍԻՅԵՆ Ե ԴՅՈՒ ՓՐԿՅՈՒՆ ՈՒՂՂ:

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆՍ ԱՅՍ ՅԻՇՏԻՒՐ ԿՆՅՈՒ ԿԱՆԳՆԵԱԼ/

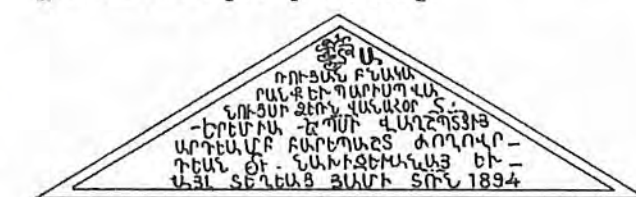
Ա.ԶՆԻԻ ԱՂԱՅ ԽԱԶԻԿ ԻՇԽԱՆՆ ԴԵՐՃԱՅԱԼ/ ՈՐ ԵՐ ՏՈՂՄԻՒՒ ՔԱՋ ԶՆԶԻՄԵԱՆ ԳՈՒՅՆՆՈՐ ԴԱՐՈՆ ԱՌԱՔԵԼԻ ՅԱՏԿԱՅԵԱԼ/ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ ԴՅՆԻԿՍ ԳՆԱՅԵԱԼ/ Ի ԿԱԿԱԶԱ ՄԵԾ ԲԱՅՈՒՄ ՎԱԽՃԱՆ/ ՈՐ ԵՐ ԳՈՐԾՈՎ ԴԱՐՄԱՆ ԲԱՅՈՒՄ ԱՆՈՒՄԵՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒՒ ՅԱՆԳԼԻԱՅԻՈՒՅ ԹԱՅՈՒՄ ԴԱՅՈՒՄ ՕԺՏԵՑԵԱԼ/ ՈՍԿԻԱՅ ՄԱՆԵԱԿ ԵՐ ԴԱՏԿԵՐԱԿ ԴԱՏԿԵԱԼ/ ԻՍԿ ԶԿՆԻ ՎԱԽՃԱՆ ԲԱՐԻ ԸՆԿԱԼԵԱԼ/ ՈՒՅ ԸՆԴ ԶԱՅԻ ՂԱՏՆ Ի ՎԵՐԱՅՈՒՄ ՅԱԻԼԵԱԼ/ ԱՅՍԻՅԵՆ ԵՐ ԵՐԻ ՓՐԿՅՈՒՆ ՈՒՂՂ. (1790)⁴²:

աղ. 56, նկ. 480

Ուշագրավ է վիմագրում թվատառերի՝ այբենական անվանումներով հիշատակումը, որ է՝ Ռայ, Չայ, Ղատ: ՄՄ ԿԴ-ում պահպանվել են զանգակատան շինարարության ծախսերի վերաբերյալ հաշվեթղթեր⁴³:

Վանքի ներկայիս հարավարևելյան պարիսպը, ինչպես նաև միաբանական սենյակները կառուցվել են ավելի ուշ՝ 1894 թ., Երեմիա եպիսկոպոս Վաղարշապատցու օժանդակությամբ և Նախիջևանի «բարեպաշտ» ժողովրդի միջոցներով:

514. Պարսպի հարավային մուտքի եռանկյունաձև ճակտոնին, 8 տող.

ԿԱՌՈՒՑԱՆ ԲՆԱԿԱ/ՐԱՆՔ ԵՐ ԴԱՐԻՍՊ ՎԱՆՈՒՅՍ Ի ՁԵՌՆ ՎԱՆԱՆՈՐ

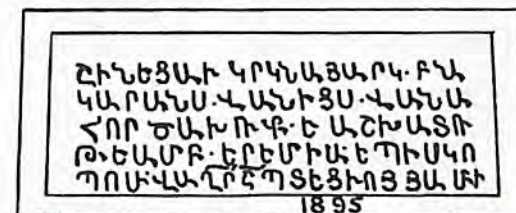
⁴² Շահխաթունյանց, էջ 265: Ալիշան, էջ 240-241: ՎՏ, էջ 218: Ս. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, Խ. Ա., էջ 134: Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 35:
⁴³ ԿԴ արխիվ, ցուցակ 3^{րդ} 1. (թղթ. 6, վավ. 19), էջ 78:

Տ./ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊ [Ի] Ս [ԿՈՊՈՍ] Ի ՎԱՂ [ԱՐ] Շ [Ա.] Պ [Ա.] ՏՅԻ [Ո] Յ, ԱՐԴԵԱՄԲ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԱՅ ԵՐ ԱՅԼ ՏԵՂԵԱՅ ՅԱՄԻ ՏՈՆ 1894⁴⁴:
աղ. 56, նկ. 481

Նշենք, որ պարիսպն անմիջապես կառուցվել է վերոնշյալ Դ-Ե. դդ. բազիլիկ եկեղեցու վրա՝ բաժանելով այն երկու մասի⁴⁵:

Մեկ տարի անց՝ 1895 թ., դարձյալ Երեմիա Վաղարշապատցու ջանքերով, տաճարի հարավային կողմում կառուցվում է երկհարկանի վանատունը:

515. Արձանագիր քար՝ ագուցված վանատան հարավային որմին, արտաքուստ, 5 տող.

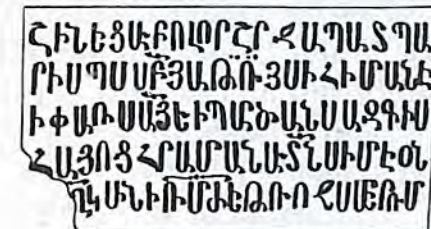
ՇԻՆԵՑԱԻ ԿՐԿՆԱՅԱՐԿ ԲՆԱ/ԿԱՐԱՆՍ ՎԱՆԻՅՍ ՎԱՆԱ/ՀՈՐ, ԾԱԽՈՒՔ ԵՐ ԱՇԽԱՏՈՒ/ԹԵԱՄԲ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈ/ ՊՈՍԻ ՎԱՂ [Ա.] ՐՇ [Ա.] Պ [Ա.] ՏԵՑԻՈՅ, ՅԱՄԻ/ 1895⁴⁶:
աղ. 56, նկ. 482

Ս. Հռիփսիմի դամբարանում առկա են բազմաթիվ արձանագիր քարեր. դրանց մեծ մասը բերվել է 1950-ական թթ. Մայր տաճարի վերանորոգման, ինչպես նաև հարակից վանքերի բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ:

516. Արձանագիր քար Ս. Հռիփսիմի կույսի դամբարան տանող ավանդասենյակում, բովանդակում է Սիմեոն Երևան-

⁴⁴ Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 36:
⁴⁵ Documents of Armenian architecture, v. 23, p. 98.
⁴⁶ Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 36: Վ. Յարության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 115:

ցու օրոք Մայր տաճարի շրջակա պարսպի շինարարությունը, 5 տող.

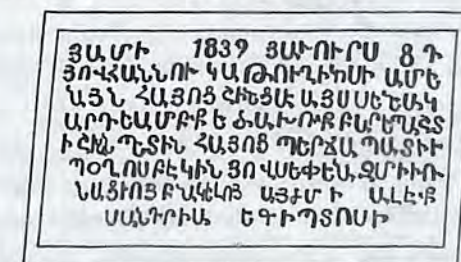

ՇԻՆԵՑԱԻ ԲՈՂՈՐ ՇՐՋԱՊԱՏ ՊԱ/ ՐԻՍՊՍ ՄԲՅ ԱԹՈՒՈՅՍ Ի ՀԻՄԱՆԵ/ Ի ՓԱՌՍ ԱՅ ԵՐ ԴԱՐՄԱՆՍ ԱՋԳԻՍ/ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՄԱՆԱՏՆՍԻՄԵՕՆ ԴԱՆԻՌՄԱՆՈՒՐԱՆՈՐ

Արձանագրության թվականը Հայր Ալիշանը կարդացել է ՌՄԺԵ. (1768):

Հիշյալ ավանդասենյակում է դրված նաև 1839 թվականը կրող արձանագիր երեք ուղղանկյունաձև սալաքար: Ըստ վիմագրերի՝ դրանք Հովհաննես Կարբեցու օրոք Ղազարապատի վերնահարկի արևմտյան երեք սենյակների կառուցման կամ նորոգման են վերաբերում, որոնց ծախսերը հոգացել են Եգիպտոսի փոխարքայի պաշտոնյաներ Պողոս և Պետրոս Յուսուֆյանները (վիմագրերում՝ Յոսեփեան) և նրանց աշխատակից «մեծաշուք աղա» Ստեփան Սահակյան – իսաֆայանց Կեսարացին: Քարերից յուրաքանչյուրն սկզբնապես ագուցված է եղել սենյակների արևելյան որմին:

517. Արձանագիր քար, գիրը՝ 8 տող.

ՅԱՄԻ 1839 ՅԱՌՈՒՐՍ 8 Դ (ութերորդ)/

⁴⁷ Շահխաթունյանց, էջ 94: Ալիշան, էջ 212: ԴԳՊ, գիրք Գ., էջ 2Ը.: Վ. Յարության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 65:

⁴⁰ Շահխաթունյանց, էջ 68:
⁴¹ Ալիշան, էջ 240:

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵ/
ՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՑԱԻ ԱՅՍ ՍԵՆԵԱԿ/
ԱՐԴԵԱՄԲԵ ԵՒ ԾԱԽՈՒՔ ԲԱՐԵՊԱՇՏ/
ԻՇԽԱՆ ՊԵՏԻՆ ՀԱՅՈՑ ՊԵՐՃԱՊԱՏԻՒ/
ՊՕՂՈՍ ԲԵԿԻՆ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ ԶՄԻՒՌ/
ՆԱՅԻՈՑ, ԲՆԱԿԵԼՈՑ ԱՅԺՄ Ի
ԱԼԷՔ/ՍԱՆԴՐԻԱ ԵԳԻՊՏՈՍԻ⁴⁸:

աղ. 56, Գկ. 484

Թուրքիայի զարգացած ու նավահան-
գատային երկրորդ քաղաքը Կ. Պոլսից հե-
տո Զմյուռնիան էր (Իզմիր): ԺԹ. դ. առա-
ջին կեսին այն խոշոր առևտրաարդյունա-
գործական կենտրոն էր: Հայր Հակոբ վրդ.
Քոստանի խոսքերով. «Օսմանեան իշխանու-
թեան տակ գտնուող նաւահանգիստ քա-
ղաքներուն մէջէն ամենէն աւելի Զմիւռնիա
վայելած է եւ կը վայելէ վաճառականութեան
պտուղները»⁴⁹: Քաղաքի վաճառականների
գերակշռող մասը հայերն ու հույներն էին,
ովքեր առևտրական տներ էին հիմնում Եվ-
րոպայում:

ԺԹ. դ. առաջին կեսի եգիպտահայ ամե-
նից արտոնյալ խավը վաճառականներն են
եղել, որոնց մեծ մասը կապված էր ասիա-
կան և եվրոպական շուկաների հետ: Հայ
վաճառականներից մի քանիսն անգամ
առաջ են քաշվել բարձր պաշտոնների՝
առևտրային տարբեր բնագավառներում:
Նրանցից մեկն էր վիմագրում հիշատակ-
ված «բարեպաշտ ու պերճապատիվ» Պողոս
Յուսուֆյանը (Յովսեփեան), ով մտերիմ
հարաբերությունների մեջ լինելով Եգիպ-
տոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալիի հետ,
նշանակվում է նրա խորհրդական առևտրի
ասպարեզում, ապա արքունի թարգմանիչ,
արտաքին գործերի ղեկավար և ի վերջո
վարչապետ: Բավականին ազդեցիկ այս
անձնավորության շնորհիվ եգիպտահայ
առաջնորդարանին տրվել են որոշ արտո-
նություններ, միաժամանակ նա մեծ դեր է
խաղացել հայ երիտասարդներին՝ Եվրոպա-
յում կրթություն ստանալու գործում⁵⁰:

⁴⁸ Շահխաթունեան, էջ 105: Ալիշան, էջ 229:

⁴⁹ Վ. Յակոբ վ. Բուկան, Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի
շրջակայս, հ. Ա., էջ 20:

⁵⁰ ՅԺՊ, հ. V, Երևան, 1974, էջ 546:

Վերոնշյալ վիմագրից պարզ է դառնում,
որ նա նաև բարեգործություններ է զբաղվել
և միջոցներ տրամադրել տվյալ ղեկավարում
Մայր Աթոռում կառուցվող շինությունը:
Պողոս Յուսուֆյանի բարեգործություն-
ներից մի դրվագ է հիշատակում նաև Հ.
Հակոբ Քոսյանը, ըստ որի՝ Զմյուռնիայի
Ս. Մեսրոպյան վարժարանում գաղղիներեն
և անգլերեն լեզուների դասավանդման
համար նա «...40.000 ֆիորին կը կտակէ
ազգային արկելը, նոյն գումարով անշարժ
ստացուածք գնելու եւ եկամուտովը
գաղղիներէն եւ անգլիներէն լեզուաց դասա-
տուներու ամսականը վճարելու համար»⁵¹:

518. Արձանագիր քար, նախորդից աջ,
գիրը՝ 6 տող.

ՅԱՄԻ 1839 ՅԱԻՈՒՐՍ 8 Դ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ
ՍԵՆԵԱԿ ԱՐԴԵԱՄԲԵ ԵՒ ԾԱԽՈՒՔ
ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԵՐՃԱՊԱՏ
ՏԻՒ ԱՂԱՅ ՊԵՏՐՈՍԻ ՅՕՎՍԵՓԵԱՆ
ԵՒ ՅԻՅԱԿԵԼՈՑ ԱՅԺՄ Ի ԹՐԷՍՍ

ՅԱՄԻ 1839 ՅԱԻՈՒՐՍ 8 Դ (ութերորդ)
ՀՈՎՀԱՆՆՈՒ/ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՑԱԻ ԱՅՍ
ՍԵՆԵԱԿ ԱՐԴԵԱՄԲԵ ԵՒ ԾԱԽՈՒՔ/
ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ԳԵՐԱՊԱ/
ՏԻՒ ԱՂԱՅ ՊԵՏՐՈՍԻ ՅՕՎՍԵՓԵԱՆ
ԶՄԻՒՐ/ՆԵԱՅԻՈՑ,
ԲՆԱԿԵԼՈՑ ԱՅԺՄ Ի ԹՐԷՍՍ⁵²
աղ. 56, Գկ. 485

Բավականին հայտնի անձնավորություն
է եղել նաև Պետրոս Յուսուֆյանը (Յով-
սեփեան), ով Տրիեստում (վիմագրում՝
Թրէստ) հիմնել է մի քանի առևտրա-
կան տներ, ինչպես նաև կազմակերպել է
զմյուռնացիների առևտրական ընկերու-
թյուն⁵³: Հիշյալ վիմագիրը վկայում է, որ
«բարեպաշտ ու գերապատիվ» Պետրոս
Զմյուռնացին ևս զբաղվել է բարեգոր-

⁵¹ Վ. Յակոբ վ. Բուկան, Գլ. աշխ., էջ 122:

⁵² Շահխաթունեան, էջ 105: Ալիշան, էջ 229:

⁵³ ՅԺՊ, հ. V, էջ 531:

ծուծյամբ՝ հոգալով Մայր Աթոռում կա-
ռուցվող շինությունների ծախսերը: Նա հանգ-
չում է Զմյուռնիայի Ս. Ստեփանոս եկե-
ղեցու գերեզմանոցում: Տապանաքարի
երկնքվյալն (հայերեն, ֆրանսերեն) արձա-
նագրությունը հրատարակել է Հ. Հակոբ
Քոսյանը: Հայերեն հատվածը հետևյալն է.
«ԱՍՏ ՀԱՆԳՁԻ ՄԱՐՄԻՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՒ
ՍՈՒՖԵԱՆՑ, ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՍԵՂԱՆԱՒՈՐԻ
ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ ԵԳԻՊ-
ՏՈՍԻ Ի ԹՐԷՍՍ, ԾՆԵԱԼ Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ Ի
1780 ԵՒ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ Ի ԿՕՐԻՑԱ, Ի 10
ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 1846»⁵⁴:

Տապանագրում Պետրոս Յուսուֆյանը
հիշատակվում է իբրև սեղանավոր, այս-
ինքն՝ վաճառական, ինչպես նաև Տրիես-
տում Եգիպտոսի փոխարքայի գործակալ:

519. Արձանագիր քար, նախորդից ձախ,
քարը բաժանված է երեք մասի, գիրը՝ 7 տող.

ՅԱՄԻ 1839 ՅԱԻՈՒՐՍ 8 Դ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ
ՍԵՆԵԱԿ ԱՐԴԵԱՄԲԵ ԵՒ ԾԱԽՈՒՔ
ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԵՐՃԱՊԱՏ
ՏԻՒ ԱՂԱՅ ՊԵՏՐՈՍԻ ՅՕՎՍԵՓԵԱՆ
ԵՒ ՅԻՅԱԿԵԼՈՑ ԱՅԺՄ Ի ԹՐԷՍՍ

ՅԱՄԻ 1839 ՅԱԻՈՒՐՍ 8 Դ (ութերորդ)
ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ/ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՑԱԻ ԱՅՍ ՍԵՆԵԱԿ
ԱՐԴԵԱՄԲԵ ԵՒ ԾԱԽՈՒՔ/ ԲԱՐԵՊԱՇՏ
ԻՇԽԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՆՈՒՐ/ ԱՂԱՅ
ՍՏԵՓԱՆԻ ՍԱՀԱԿԵԱՆ ԽԵԼՑ/ԱՅԵԱՆՑ
ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՑ, ԲՆԱԿԵԼՈՑ
ԱՅԺՄ Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ⁵⁵:

աղ. 56, Գկ. 486

Դատելով արձանագրությունից՝ կա-
ռուցման բարերար Ստեփան Սահակյան
— Խալֆայանցը (Խեղֆայանց) դարձյալ
ժամանակի նշանավոր ղեկավարից է, ով ապ-
րել ու գործել է Զմյուռնիայում: Նրա զբա-
ղեցրած բարձր պաշտոնի մասին են վկա-

⁵⁴ Վ. Յակոբ վ. Բուկան, Գլ. աշխ., էջ 101:

⁵⁵ Շահխաթունեան, էջ 106: Ալիշան, էջ 229-230:

17 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

յում վիմագրում պահպանված «բարեպաշտ
իշխան», «մեծաշուք աղա» բնորոշումները:

Բացի շինարարական արձանագրու-
թյուններից՝ Ս. Հովսիսիմի տաճարի որ-
մերին պահպանվել են նաև նվիրագրեր:
Դրանցից ուշագրավ է հատկապես արև-
մայան մուտքի բարավորի դժվարընթե-
նելի արձանագրությունը⁵⁶, որը բացվել է
Վազգեն կաթողիկոսի օրոք իրականացված
պատերի ծեփի հեռացման աշխատանքների
ժամանակ (1958): Մոտ 4 մ բարձրության
վրա գտնվող վիմագիրը հնարավոր եղավ
ընթերցել և ընդօրինակել միայն շոշափելու
և հնարավորին չափ մաքրելու միջոցով⁵⁷:

Ս. Հովսիսիմի տաճարում վերջին շրջա-
նի հիմնական վերանորոգումներն սկսվել
են 1955 թ., այսինքն՝ Վազգեն հայրապե-
տի գահակալման առաջին իսկ տարվանից:
Նպատակ ունենալով վերականգնել տաճա-
րի հնամենի տեսքը՝ վեհափառ հայրապետի
անմիջական համաձայնությամբ որոշվում
է նախևառաջ հեռացնել ԺԹ. դ. վերջում
արված եկեղեցու ներսի որմերի ծեփը, որը
միայն խաթարում էր տաճարի հնամյա տես-
քը: 1958 թ. մայիսին ճարտարապետ Հրանտ
Հակոբյանի ղեկավարությամբ սկսվում են
ծեփի մաքրման աշխատանքները՝ կրաջրի
հետքերի վերացման համար կիրառելով
նաև ավազաշիթ մեքենա⁵⁸: Վ. Հարու-
թյունյանը գրում է, թե բացի նրանից, որ
ծեփի հեռացման արդյունքում բացվեց
տաճարի հնամյա տեսքը, «...գմբեթի ներ-
քին սփերիկ մակերևույթի վրա բացվեցին

⁵⁶ Արձանագրությանն անդրադարձել ենք նաև
առանձին հոդվածով: Ա. Տարությունյան, Եվս
մի նորահայտ նվիրագիր Ս. Հովսիսիմի վանքից,
«Եջմիածին», 2013, Ժ., էջ 96-103:

⁵⁷ Արձանագրությունն ընդօրինակելիս մեզ աջակցեց
վիմագրագետ, պ.գ.թ. Գ. Սարգսյանը. հայտնում
ենք մեր շնորհակալությունը:

⁵⁸ Վ. Տարությունյան, Պատմություն Ս. Էջմիածնի
Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինի գահա-
կալության օրոք (1956-1980). Վերանորոգման և
բարեփոխման աշխատանքներ Ս. Հովսիսիմի
եկեղեցուն, «Եջմիածին», 1984, Գ., էջ 33: Տես նաև
Է. Մելիքյան, Հովսիսիմի տաճարի վերակառու-
ցումների բնույթը, «Գիտություն և տեխնիկա»,
1978, ք. 4 (176), էջ 22:

վարպետների բազում նշաններ⁵⁹, որոնց համեմատումը տաճարի արտաքին նշանների հետ միանգամայն համոզում է, որ դրանք հիմնականում նման են միմյանց, այսինքն՝ գմբեթի ներքին սփերայի շարվածքը նախնական է, անեղծ, այսինքն՝ վերանորոգման չի ենթարկվել...»⁶⁰: Իսկ այն, որ Ս. Հռիփսիմեի բարավորի արձանագրությունը ևս բացվել է վերոնշյալ նորոգման ժամանակ՝ որմերի ծեփը մաքրելիս, հավաստում է Հր. Հակոբյանը: Նա նշում է, որ ի թիվս ճարտարապետական տեսանկյունից ուշագրավ բացահայտումների՝ «...բացվեցին նաև երեք արձանագրություն և մի քանի ծածկագիր հիշեցնող արձանագրություններ:

ա. Արևելյան խորանի կենտրոնական և հարավային լուսամուտների տակ՝ երկու քարի վրա անկանոն գրված: Գրված լինելով տուփ քարի վրա, որը մինչև ծեփելը խիստ հոգմահարված է եղել և ծեփելուց հետո որոշ չափով վնասվել, արձանագրությունը ներկայումս գրեթե անընթեռնելի է⁶¹:

բ. Երկու արձանագրություն արևմտյան կենտրոնական մուտքի վրա՝ կամարի և լուսնետի ներսի (տիմպանի) քարի վրա: Դա մի նվիրատվական արձանագրություն է: Մուտքի բարավորի վրա քանդակված խաչի կողքերում եղած արձանագրությունը նույնպես գրված է անկանոն և դժվարընթեռնելի է⁶²: Արևմտյան դռան վերին մասի եր-

կու արձանագրություններ ասելով նկատի է առնվում խնդրո առարկա նվիրագիրը, պարզապես Հր. Հակոբյանը բարավորի կամարին առկա թվականն ընդունել է իբրև առանձին վիմագիր, մինչդեռ այն վերաբերում է միևնույն արձանագրությանը:

520. Տաճարի գլխավոր մուտքի բարավորին, 9 տող.

Ի ԹՎԻՍ ԶԾԱ. (1302)/ ՅՈՒՍՈՎ ԱՆՄԱՀԻՆ ԱՅ Ե ԼԻ՝ ՈՂ/ՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԻՄ ՊԱՐՈՆԱՅՆ ՇԱՀԸՆՇԱՀԻ Ե ԼԻ՝ ԻՐ/ ԵՂԱՐՑՆ, ԵՍ՝ ՍԱՐԳԻՍ ՄՈՆԹՍ ԿՈՇԵՑԻ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ/ ՄԲ ՀՈՒՓՍԻՄԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՅՍ Ե ԼԻ՝ ԹՈՂԻ ԶԻՄ ՀԱԼԱԼ ՊԱՐՏՔ/Ն :Ո՛: (1000) ՍՊԻՏԱԿ, ՈՐ ՅԻՄ ՅԵՏ Ե ԼԻ՝ ...ԱՅԼ ՈՉ ՈՒՄ ԳՐԱԻ Ի ԶԿԱՅ Հ Ե Լ/Տ ՍԱ ԼԻ՝ ՑԱ, ՈՉ ՄԵԾ Ե ԼԻ՝ ՈՉ ՓՈՔԵՐ, Ե ԼԻ՝ ՍՈՔԱ Ք Ե ԼԻ՝ ՀԱՆԷՔ Ե ԼԻ՝ ՏԱՆՈՒՏԵՐՔ ԱՒՏ Ե ԼԻ՝ ԲԵՆ ՅԱՄԵՆ ՏԱՐԻ :Գ: (3) ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՆԵՆ ՅԱՅ/ ՏՆՈՒԹԵ Ե ԼԻ՝ Ա: (1) ԻՆՁ, :Ա: (1) ԹԱՃԵՐԻՆ, :Ա: (1) ԱՁԱ Ե ԼԻ՝ ԿԵՆԱ, ԿԱՏԱՐԻ/Չ ԳՐՈՅՍ ԱԻՐՀԻՆ ՅԱՅ Ե ԼԻ՝ ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ ԴԱՏԻ Ի ՏԷ:

աղ. 57, նկ. 487

Նվիրատուն Սարգիս մոնթ Կոչեցին է, ով Հայոց ԶԾԱ. (1302) թվականին Ս. Հռիփսիմեի վանքին ընծայել է 1000 սպիտակ (արծաթե դրամ): Այն իրավունք չունեն օտարել ո՛չ մեծերը, ո՛չ փոքրերը, ո՛չ վանքի քահանաները և ո՛չ տանուտերերը, այսինքն՝ անձեռնմխելի է, որը կարելի է նույնացնել վիմագրերում բազմիցս հիշա-

թերցել արձանագրությունը և հողվածում նշել է բովանդակության նվիրատվական բնույթը և ոչ ավելին: Տր. Տակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁵⁹ Ծեփից բացված քարերի վրա առկա վարպետների նշանները, որ հիմնականում կորագծեր են, խաչեր, աստղաճիշեր, առանձին տառեր ու կցագրեր, ճարտարապետ Զր. Հակոբյանը դասակարգում է ըստ տեղանքի՝ ներսի ցածր մասերում, ճակատներին և գմբեթի վրա՝ ներքուստ: Հատկապես ուշագրավ են գմբեթի վրա բավականին տարածված «ՍՍ», «Տ», «ՍՊ», «ՍԲ» կրճատ գրերը, որոնք հավանաբար ճարտարապետի, քարգործ վարպետների անվան սկզբնատառերն են կամ հապաված ձևերը: Տե՛ս Տր. Տակոբյան, Նորահայտ նյութեր Հռիփսիմեի տաճարի վերաբերյալ, «Հայկական արվեստ», ք. 1, Հիմ և միջին դարեր, ծանոթագրությունը՝ Յու. Թամանյանի, Երևան, 1974, էջ 52:

⁶⁰ Վ. Տարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁶¹ Մենք փորձեցինք ընթերցել արձանագրությունը, սակայն քարերը մաշված են, տեղ-տեղ վնասված, ուստի տեսանելի են միայն առանձին անկանոն գրեր, 2 տող. «ԱՎԵ[Տ].../ ՍՍ ՈՒ[Ք]»:

⁶² Ենթադրելի է, որ ճարտարապետը փորձել է ըն-

տակվող ունեցվածքի, կալվածքի տնօրինման մի գործառույթի հետ, որ ընդունված է կոչել «վախմ» կամ «վակֆ»: Հր. Աճառյանը «վախմ»-ը մեկնաբանում է «իբրև բարեպաշտական նվեր եկեղեցուն կտակուած հող կամ կալուած», որի նախնական գործածություն հանդիպում է Սանահնի վանքի 1183 թ. մի վիմագրում: Այս տեղմինն ունի արաբական ծագում՝ նույնանալով «վակֆ»-ի (vaqf) հետ⁶³, որ բովանդակում է վաճառքն արգելված կալվածքը կամ ունեցվածքը, որն իր ձեռքում ունեցողը կարող էր միայն օգտվել դրա հասույթից, այլ ոչ երբեք օտարել այն:

Ուշագրավ է, որ նվիրատվությունը կատարվել է ոչ թե վիմագրերում լայնորեն տարածված «ՄԲ ուխտին» կամ «ՄԲ եկեղեցոյս», այլ «ՄԲ ՀՈՒՓՍԻՄԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՅՍ», որ հավանաբար այսպես է վկայված տաճարի՝ Ս. Հռիփսիմեի նահատակման տեղում կառուցված լինելու պատճառով, որտեղ էլ ամփոփված են վերջինիս նշխարները:

Սարգիսը, ով հավանաբար Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառի Կոչ գյուղից է (ներկայումս Արագածոտնի մարզում), վիմագրում մոնթ է հիշվում, որ նշանակում է վանական դպրոցի աշակերտ, պատանի, տիրացու, որ սպասավորում կամ աշակերտում է որևէ վարդապետի մոտ⁶⁴:

⁶³ Հայերեն արմատական բառարան, Կ. Դ., Երևան, 1979, էջ 295:

Անդրադառնալով «վակֆ»-ին՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գրում է. «Վակֆ են կոչվում այն հողերը, որոնք բարեգործական նպատակներով առհավետ նվիրված են մահմեդական կրոնական հաստատություններին: Վակֆ էին համարվում նաև քրիստոնեական վանքապարկան կալվածները (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.): Խալիֆայության ժամանակ վակֆ էին համարվում նաև այն հողերը, որոնք խալիֆայության կողմից բռնի կամ պայմանագրով վերցված էին նախկին տերերի ձեռքից, այն պայմանով, որ վերջիններս մնալով իրենց հողերի վրա, օգտագործեն այն վճարելով հողահարկ (խարաջ)»: Տե՛ս Իրև Ալ-Ասիր, Արաբական աղբյուրներ, Կ. Բ., թարգմանությունը քննադրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 380, ծանոթ. 143:

⁶⁴ Հայերեն բացատրական բառարան, Կ. Երրորդ, էջ 357:

Կարծում ենք՝ Սարգիս հովանավորչական ամուր դիրքի մասին է խոսում վիմագրի՝ «ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԻՄ ՊԱՐՈՆԱՅՆ ՇԱՀԸՆՇԱՀԻ Ե ԼԻ ԻՐ ԵՂԱՐՑՆ...» հատվածը, որից կարելի է եզրակացնել, որ Զաքարյան Շահնշահի և նրա եղբայրների հովանավորությունը վայելող մեկն է եղել Սարգիսը, ով վերջիններիս բարեհաճությունով Ս. Հռիփսիմեի վանքին է հատկացրել նշյալ քանակությամբ դրամ և պատիվ ունեցել արձանագրությունը թողնելու տաճարի գլխավոր մուտքի բարավորին:

Վիմագրերում բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ պատարագների դիմաց նվիրաբերվել են քսանական դահեկաններ, դեկաններ, ինչպես նաև արծաթ դրամներ: Վերջիններս կոչվել են նաև սպիտակ կամ ստակ: Դրամական նվիրատվությունները մեծամասամբ ուղեկցվել են «հալալ ինչք», «հալալ արդիւնք», «հոգոյ բաժին», «արդար ինչք», «հոգո պահուստ» և այլ արտահայտություններով⁶⁵, իսկ խնդրո առարկա վիմագրում այն պարզապես կոչվում է «ՀԱԼԱԼ ՊԱՐՏՔ», որը եզակի է իբր տեսակում և կարելի է մեկնաբանել նվիրատուի կողմից իր իսկ ջանքերով, «հալալ քրտինքով» վաստակած դրամ, որն իբրև հոգու պարտք նվիրաբերվում է տվյալ հոգևոր հաստատությանը:

Համաձայն վիմագրի՝ նվիրատվության դիմաց Սարգիսն ստանալու է տարեկան երեք պատարագ Հայտնություն տոնին՝ մեկն իր, մեկը՝ Թաճերին, իսկ մյուսը՝ Ազատկենին: Հայտնություն տոնը նույն Աստվածաճայտնությունն է. այսպես է կոչվում Քրիստոսի առաջին ու սկզբնական տնօրինության համախմբված հիշատակությունը: Բ. դ. Քրիստոսի բոլոր սկզբնական տնօրինություններն սկսվեցին տոնվել Հայտնության կամ Աստվածաճայտնության անվան տակ՝ ամփոփելով բոլոր տնօրինությունները, որով Քրիստոսն աշխարհին

⁶⁵ Լ. Մարգարյան, Հայաստանի նվիրատվական արձանագրությունները. (9-14-րդ դարեր), Երևան, 2007, էջ 85:

Հայտնվեց իբրև Փրկիչ և Աստված⁶⁶:

Վիճազորում հիշվող «Ազատկեն»-ը կարծես փոփոխված տարբերակն է ԺԳ. դ. սակավ հանդիպող «Ազատտիկին» իգական անձնանվան: Ըստ Աճառյանի՝ կազմված է ազատ+տիկին բառերից և մի անգամ գործածվում է ԺԳ. դ. ձեռագրերից մեկում⁶⁷: Կարծում ենք՝ նվիրագրում հիշատակվող «Ազատկեն»-ն Ազատտիկին անձնանվան Ազատկին-Ազատկեն ձևափոխված տարբերակն է:

Զարգացած միջնադարում Վաղարշապատի հոգևոր կենտրոնների և մասնավորապես Ս. Հռիփսիմեի վանքի վերաբերյալ տեղեկությունները խիստ կցկտուր են, ինչն էլ հանգեցրել է հիշյալ վանքերի՝ անմխիթար և ամայի վիճակում լինելու գաղափարին: Այս և համաժամանակյա մի քանի վիճազորների առկայությունը գալիս է փաստելու ճիշտ հակառակը, քանի որ նվիրատվության իրողությունը տվյալ հոգևոր հաստատությունը վկայում է այն, որ վանքը գործել է՝ որոշակի դերակատարություն ունենալով հատկապես ժամանակի սոցիալ – տնտեսական կյանքում: Հիշյալ ժամանակաշրջանով թվագրվող տապանադրերի բացակայությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ միաբանությունը եղել է սակավաթիվ, ոչ կանոնավոր, սակայն դա չի խանգարել վանքերի և վանական կյանքի հետագա զարգացմանը:

Ս. Հռիփսիմե վանքի մնացած նվիրագրերն ուղիղնադարյան են. նվիրագրերում են մթերք, կենցաղային պարագաներ (աղ, ձեթ, բրինձ, խունկ, մոմ)՝ «լիտր» կշռային միավորի հիշատակմամբ, մի երևույթ, որը սակավադեպ է վիճազորում⁶⁸:

⁶⁶ Այս մեծ տոմի օրը սահմանվել է հունվարի 6-ը, որն ունի իր ութօրյան՝ ճրագալույցի օրն իբրև նախապատրաստական օր և Աստվածահայտնության տոմարը հաստատվեց ինը օր՝ հունվարի 5-13-ը: Տոմի գլխավոր խորհուրդը Բրիստոսի ծնունդն է, ինչով էլ պայմանավորվում է «Ծննդյան տոն» անվանումը: Տես Մադաթիա աղբ. Օրանյան, Ծիսական բառարան, էջ 8-9:

⁶⁷ Աճճանունների բառարան, հ. Ա., էջ 54:

⁶⁸ Նվիրագրերին անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով, որտեղ 1 լիտրին պայմանականորեն

նվիրատվական արձանագրություններում սովորաբար նշվում է նվիրագրերի առարկան (անշարժ կամ շարժական գույք), որի դիմաց նվիրատուն կամ նվիրատուները ստացել են բարոյական հատուցում՝ հոգու փրկություն համար պատարագներում հիշվելու ակնկալությամբ⁶⁹:

Դեռևս վաղ միջնադարից Հայաստանում շրջանառվել է բյուզանդական «լիտր» (libra, litra, logarika litra) դրամակշռային միավորը⁷⁰: Այն տեղ է գտել չափուկշռային միավորների համակարգում և ներկայացված է Հ. Մանանդյանի (1 լ. = 326,4 գրամ)⁷¹, Ռ. Վարդանյանի (1 լ. = 320,4 գրամ)⁷² և այլոց աշխատություններում: Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված գտածոների (քարե, բրոնզե, ապակե կշռաքարեր) հիմամբ «լիտր»-ի կշիռը միջին հաշվով հավասար է 320,4 գրամ (ըստ Դվինի նյութերի) կամ 320 գրամ (ըստ Անիի նյութերի)⁷³: Պեղումներով ի հայտ եկած նոմիսմա – հիստամենոնի կամ բյուզանդական ոսկեդրամի, տարբեր կշռաքարերի առկայությունը պարզում է, որ Հայաստանում, մասնավորապես Դվինում դեռևս վաղ միջնադարից լայն կիրառություն է ունեցել բյուզանդական դրամակշռային համակարգը: Նոմիսմա – հիստամենոնի մեծությունն ըստ գտնված նյութերի՝ կշռում է մոտ 4,45 գրամ⁷⁴, և քանի

համարժեք ենք համարել 1 կիլոգրամը: Ա. Տարուխյան, Նորահայտ վիճագրեր «լիտր» կշռաչափի վերաբերյալ, «Վեմ», 2012, ք. 4 (40), էջ 99-109: «Լիտր»-ի ներկայիս հաշվարկն առավել հիմնավոր է ու համոզիչ:

⁶⁹ Կարո Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 110: Տես նաև Գր. Մ. Գրիգորյան, Հայկական վիճագրություն, էջ 74:

⁷⁰ Բյուզանդական դրամակշռային համակարգի «լիտր» միավորի մասին տես Schilbach E., Byzantinische Metrologie, Munchen, 1970:

⁷¹ Հ. Մանանդյան, Կշիռները յեվ չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, յերեվան, 1930, էջ 30:

⁷² Ռ. Վ. Վաղդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները (V-XV դարեր), Երևան, 1989, էջ 170:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 138:

⁷⁴ Վարդանյան Ռ. Վ., Զապադարյան Ա. Ա., Վաղ բյուզանդական դրամա-կշռային միավորների նմուշներ Դվինի պեղումներից, Հայկական ՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատություններ, Երևան, 1983, էջ 39:

որ 1 լիտրը կազմում է ՀԲ. (72) դահեկան, հետևաբար Դվինի նյութերի հիման վրա 1 լիտրը կշռում է 320,4 գրամ (4,45 x 72):

Բացի քննարկվող ուղիղնադարյան նվիրագրերից՝ «լիտր»-ը վկայված է նաև ձեռագրերի հիշատակարաններում, ժամանակագրություններում, ինչպես նաև արխիվային փաստաթղթերում: ՄՄ ՀՊ 4684 1407 թ. գրված «Յայսմաուրը» ձեռագրի ծավալուն հիշատակարանում նշվում է, թե պատվիրատուն ձեռագրի համար Հովհաննես գրչին վճարում է «...ՍՃԾ. (2150) դր[ամ] և Զ. (6) կապիճ հաց, Ա. (1) լիտր եղ, Բ. (2) մեղր...»⁷⁵: Անգամ դժվարին պայմաններում վանքերն ստացել են նվիրատվություններ. «Թվին ՌՄԻԷ. (1778) բազում չաքուրկայ և կարկուտ էկաւ. կարի դժուար, սով սաստիկ եղաւ, վանքին ութն լիտր չամիչ եկաւ, ութն լիտր գինու շիրայ»,⁷⁶ կամ «...ԴՃ. (400) մարդ Հայոց ազգէն մեռաւ անօթուն... Յորժամ յունիս ամիսն մտաք՝ եղաւ քիւլայ մի ցորեան Կ. (50) դուրուշ, լիտր մի չամիչ՝ Ե. (5) դուրուշ, լիտր մի շիրիկ իւղ՝ Զ. (6) դուրուշ»⁷⁷:

ԿԴ արխիվային փաստաթղթերում ևս «լիտր»-ը քանիցս հիշատակվում է. «Միաբանից դափթար»-ում նշվում է, որ Հայոց ՌՄԺԷ. (1768) թվականին «Տէր Վահանին ետու Ա. (1) մսրայ շալ, լաւ փիլոն, Ա. (1) բապուճ, Ի. (20) լիտր բրինձ, Ե. (5) լիտր գինի, կէս լիտր արաղ, յուլիսի ԺԱ. (11) ին»⁷⁸, կամ մի ուշագրավ վկայություն համաձայն՝ Հայոց ՌՄԻԹ. (1780) թվականին «Այրի աղքատ կնոջ միոյ ետու Ա. (1) եօրդան, Ա. (1) դօշակ, Ա. (1) թօփ ալաճայ, Ա. (1) թօփ կտաւ, Ա. (1) սոմար ալիւր, Ա. (1) լիտր բրինձ, փոքր ինչ իւղ, ի փետրվարի 20»⁷⁹:

տանքներին նվիրված գիտական նստաշրջան. գեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1983, էջ 39:

⁷⁵ Հայերեն ձեռագրերի Ժե. դարի հիշատակարաններ, հ. Ա., կազմեց՝ Լ. Խուսիկյան, Երևան, 1955, էջ 71:

⁷⁶ Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, էջ 528:

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 30:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 87: Տես նաև նույնի էջ 90, 92, 94, 97, 102 և այլուր:

Հարց է առաջանում. որքա՞ն է կշռել ուշ շրջանի վերոնշյալ վկայագրերում և խնդրո առարկա նվիրագրերում հիշատակված 1 լիտրը:

Ըստ առանձին բացատրական բառարանների՝ լիտրը հավասար է «չափ ժբ. (12) ունկեաց, մեծի կամ փոքու. իբր գի մեծ ունկին է ժբ. (12) տրամ, և փոքրն ը. (8), ուստի մեծ լիտրն լինի իբր ճիւղ. (144) տրամ, և փոքրն՝ ղգ. (96)»⁸⁰: Հայաստանում «լիտրը 12 ֆունտ է, թիֆլիսում՝ 9 ֆունտ, Ախալքալաքում՝ 20 ֆունտ: Այժմ հեղուկների և չոր նյութերի չափի միություն է, որ տանում է մի կիլոգրամ թորած ջուր»⁸¹, ինչպես նաև «մի տեսակ չափ է, որ համաձայն Հ. Մանանդյանի քննություն հավասար է 326 գրամի. այժմ Հայաստանում լիտրը 6 տաճկական օխա կամ 12 ռուսական թունկա է»⁸²:

Հարկ է նկատի առնել այն հանգամանքը, որ Ս. Հռիփսիմեի տաճարի ներքոնշյալ արձանագրությունները թվագրվում են ԺԸ. դարով, մի ժամանակաշրջան, երբ Արևելյան Հայաստանը գտնվում էր Պարսկաստանի տիրապետության տակ, ուր շրջանառություն մեջ են եղել նաև արաբական կշիռներ ու չափեր: Արաբական լիտրի կշիռը միջին հաշվով հավասար է եղել 408 գրամի կամ 1 ռուսական ֆունտի⁸³, որը կիրառվել է նաև ուշ միջնադարում: Նկատենք մի կարևոր հանգամանք ևս. պատմաբան Բենիամին Հարությունյանը, քննություն ենթարկելով Հայաստանի վանական տնտեսությունը ԺԷ-ԺԸ. դդ., ներկայացնում է նաև հիշյալ ժամանակաշրջանում Երևանի խանություն չափուկշռային համակարգի

⁸⁰ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. առաջին, Երևան, 1979, էջ 888:

⁸¹ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 200:

⁸² Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ., Երևան, 1973, էջ 285-286:

⁸³ Հ. Մանանդյանը նշում է, որ Մ. Գոշի «Պատաստանագրություն» լիտրի կշիռը 100 դրամ է և, քանի որ 1 դրամը հավասար է 4,08 գրամի, ուստի 1 լիտրը կկշռի 408 գրամ: Վ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

միավորների ցուցակը, ուր նշվում է, որ երևանյան լիտրն իբրև կշռային միավոր հավասար է 12 ռուսական ֆունտի կամ 5 կիլոգրամի, իսկ որպես հեղուկային չափ՝ 4 չարեքի⁸⁴։ Այդ է փաստում նաև պատմաբան Հ. Աբրահամյանը՝ գրելով, որ լիտրը ծանրության չափ է. «Երևանի լիտրը կշռում է 4,8 կգ, Թիֆլիզինը՝ 3,5 կգ, Լոռիում և Փամբակում՝ 2,4 կգ, Շիրակի գյուղերում (հատկապես էրզրումի շրջանից գաղթածների մոտ) 8 կգ և այլն»⁸⁵։ Ակնհայտ է, որ հատկապես երևանի լիտրը գրեթե նույնանում է ուշ շրջանում գործածված արաբական լիտրին (12 x 408), որը համարժեք է ռուսական ֆունտին։ Կարգարեղիի չափուկշռային աղյուսակում 1 ռուսական ֆունտը հավասար է 409,51718 գրամ. այն ռուսական չափուկշռային համակարգի հնացած ու գործածությունից դուրս եկած միավորներից է, որից առաջացել են այլ չափեր ու կշիռներ⁸⁶։

Զափուկշոպյին համակարգի՝ տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցած վերոնշյալ բոլոր արժեքները նկատի առնելով՝ կարծում ենք՝ նվիրագրերում վկայված «լիտր»-ի մեծությունը պետք է հաշվել երևանյան լիտրին համարժեք, այսինքն՝ 1 լիտրի համար սահմանելով 12 ռուսական ֆունտ կամ 5 կիլոգրամ⁸⁷:

Ս. Հովհաննիսյանի տաճարի որմերի՝ «լիտր» կշռային միավորի հիշատակմամբ նվիրագրերը թվով վեցն են.

521. Տաճարի արևմտյան որմին, արտա-
քուստ՝ մուտքից ձախ, 5 տող.

84 *Б. М. Арутюнян*, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., с. 113.

85 Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների
վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ I, էջ
181, ծանոթ. 10:

86 *Cardarelli F.*, Encyclopaedia of Scientific Units, Weights and Measures: their SI equivalences and origins, London, New York, Springer, 2003, pp. 121-124.

87 «Լիտոր» միավորի՝ ուշ միջնադարում ունեցած կշռի շուրջ խորհրդակցել ենք նաև Հայաստանի պատմության թանգարանի դրամագիտության բաժնի գիտաշխատող Զ. Յովհաննիսյանի հետ:

ԿԱՄԱՆԱՅԵՍՄԱՆԻԿԱՆԻ
ՈՐԴԱՍԿԱՆՍ ԵՏՈՒ ՄԹՈՒՅԻՍ
ՏՄԱՆՃԵՏՐԱՆՈՅՈՐԴԻՈՐ
ԷՆԻԿԱՏԵՅԻ ԱՄՆԱԶԱՆԵՑ
ՅԻՇԵՆԹԱՆՈՒՃԶԲՍԻՆ

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՄ՝ ՄԱՐԳԱՐԻ/ ՈՐԴԻ
ԱՍԼԱՆՍ, ԵՏՈՒ ՄԲ ՌԻԽՏԻՍ/ ՏԱՐԷՆ Ճ
(100) ԼԻՏՐ ԱՂ ՈՐԴՈՑ ՈՐԴԻ, ՈՐ/Ե
(5) ՆԱԻ Ա, ԿԱՏԵ Ա, Ց ԺԱՄՆ ԶՄԵԶ/
ՅԻՇԵՆ, ԹՎԻՆ ՌՃՀԲ. (1723). Ա ԱՄ՝ ԻՆ:
աղ. 56, նկ. 488

Նշենք, որ 100 լիտրը հավասար է եղել 1 կենդինարի, որը Շիրակացու մոտ համապատասխանում է հռոմեական centupondium-ին և բյուզանդական kentenarion-ին⁸⁸: Կռային համակարգի այս միավորը, որ կոչվել է նաև «ղանթար», հավասար է 32,04 կիլոգրամի: Հավանաբար այն կիրառվել է սկսած 324 թվականից մինչև Հայաստանում բյուզանդական տիրապետություն անկումը, այն է՝ մինչև ԺԱ. դարի վերջը⁸⁹:

Եթե նվիրաբերված 100 լիտր աղի կշռա-
յին արժեքը փորձենք հաշվել երևանյան
լիտրով, ապա գործ կունենանք մոտ 500
կիլոգրամի հետ, քանի որ ինչպես վերը
նշվեց, երևանյան 1 լիտրը կշռում է 5
կիլոգրամ կամ 12 ուսսական ֆունտ:

Վերամագրի վերջին «ԱՄԻՆ» բառի «Ա» և «Մ» գրերի փոքր ստեղծված փորագրվելը բաց է թողել:

522. Տաճարի հարավային պատի ձախակողմյան խորշին՝ 4 ստոյ.

ԿԱՏԱՆՅԵՍՇԱՆՈՇԷՐԱՅ
ՌԿԵՐԴԻՆԻԱՆՍՏՈՒՄ
ՌԻՏԻՍԻԿԻՆԻԱՆՍՏԱՆԵ
ՅԱՆ

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՄ՝ ՏԱՆՈՒՏԷՐ ՄԱՆ/ՈՒԿԻ
ՈՐԴԻ ԴԻԼԱՆՍ, ԵՏՈՒ ՍԲ/ ՈՒԽՏԻՍ Ի

88 Ն. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

89 *Ռ. Ն. Վարդանյան*, նշվ. աշխ., էջ 165:

(20) ԼԻՏՐ ԲՐԻՆՁ

ԱՄԷՆ/ ՅԱՄԻ:

աղ. 57, նկ. 489

Համաձայն վիմագրի՝ Թերևս միաբաններին սնունդով ապահովելու նպատակով ամեն տարի վանքին նվիրաբերվել է 20 լիտր բրինձ, որը կշռում է մոտ 100 կիլոգրամ:

523. Տաճարի հարավային ուղիով՝ նախորդից աջ, 5 տող.

ነሁና፡ሀይለማርያም ሥላሴ ለገብረ
ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ
ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ
ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ
ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ
ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ ሥላሴ

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ՝ ԶՈՐԱԳԵՂՅԻ ՍԻ/
ՄՈՆՍ ԵՒ ԻՄ Թ [Ո] ՌՈՒՆԷՔ՝ ԵՂԻԱԶԱՐ/
ԵՒ ՎԱՐԴԱՆ, ՏՈՒԱՔ ՄԲ ՌԻԽՏԻՍ ՏԱ/
ԲԷՆՆ ՄԷԿ ԿԱՐԱՍ ԲԱԺԿԻ ԵՒ ՄԷԿ
ԼԻ/ՏՐ ՄՈՄ, ՈՐԴՈՅ ՈՐԴԻ ՈՐ...:

աղ. 57, նկ. 490

Արձանագրությունն անավարտ է: Ըստ վիճադրի՝ վանքին նվիրաբերվել է 1 կարաս բաժկի և 1 լիտր մոմ, որը կշռում է 5 կիր-յոգրամ կամ 12 ռուսական ֆունտ:

Նվիրատուական արձանագրություններում հաճախագեպ են նվիրատուի կողմից եկեղեցուն «մոմագին», «լուսագին»⁹⁰ տալու վկայությունները, այսինքն՝ նվիրատուն եկեղեցուն տալիս է նվեր (հիմնականում դրամական)՝ իբրև մոմի (լույսի) գին⁹¹: Այս առումով ուշագրավ է Հաղպատականքի ժամատան արևմտյան մուտքի կամարաձև շրջանակի արձանագրությունը. «...ես՝ Մխարբրձէլ, որդի Շահանշահի, որդո մեծին Զաքարի, և ամուսին մեր Վանէնի... ըստ նախնեացն մերոց միաբանեցաք և տվաք յաւանդ անցո [դիկ] ... :ՌՇ: (1500) սպիտակ

⁹⁰ ԴՅԿ, պրակ II, էջ 114:

⁹¹ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. երկրորդ, էջ 212:

ՄԲ/ Նշանիս մոմագին լամէն տարի...»⁹²:

524. Նախասրահի հյուսիսարևելյան մուկթի արևմտյան կողմում, 6 տող.

ነገሩን ለሕዝቡ ለማሳወቅ
 እና ለማስታወቅ ለሚችሉ
 ሰውያን ለሚገኙ ሁሉም
 ሰውያን ለሚገኙ ሁሉም
 ሰውያን ለሚገኙ ሁሉም
 ሰውያን ለሚገኙ ሁሉም

ԿԱՄԱԿՆ ԱՅ ԵՍ՝ ԳԱՍՊԱՍ/ՐԻ ՈՐԴԻ
 ԲԱԲԵԼՍ, ԵՏՈՒ ԽԲ/ ՌԻԽՏԻՍ ՏԱՐԻԿՆ
 Ա. (1) ԿԱՐԱՍ/ ԲԱԺԿԱՑՈՒ, Ա. (1)
 ԼԻՏՐ ՄՈՄ, ՈՐ/ԴՈՑ ՈՐԴԻ, ՈՐԵ (5)
 ՆԱԽԱԿԱՏԵ Ա. Ց/
 ԺԱՄՆ ԶՄԵԶ ՅԻՇԵՆ, ՌՃՀԵ. (1728):
 աղ. 57, նկ. 491

Վերջին երկու արձանագրություններում վկայված «բաժկի» և «բաժկացու» բառերերը Հր. Աճառյանը բացատրում է այսպես. բաժկի՝ «Հաղորդութեան գինի», բաժակացու՝ «Հաղորդութեան պատրաստելու գինի»⁹³: Այսինքն՝ վանքին նվիրաբերվել է որոշակի քանակությամբ անապակ գինի՝ պատարագների ժամանակ կիրառելու նպատակով: Նույն տեսակետն է արտահայտում նաև վիմագրագետ Ս. Ավագյանը: Նա «փաս - փասգի» բառի քննություն ժամանակ հիշատակում է նաև «բաժակ» բառերը՝ իբրև պատարագի ժամանակ Հավատացյալներին բաժանվող գինի⁹⁴: Ս. Հաղորդության ծեսի հիմքում ընկած է անխառն գինու, այսինքն՝ բաժակի օգտագործման սրբագործված ավանդույթունը, որը հաստատել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը: Դրա մասին «եկեղեցական մա-

⁹² ԴՅԿ, պրակ IX, էջ 155-156, արժ. 273: Տես նաև Գ. Ղափաղարյան, Զարբատ, էջ 171:

⁹³ Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա., էջ 381, նաև
Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ
315: Սոր բառգիրից Հայկազեան լեզուի, հ. առաջին,
էջ 421: *Մ. Օրմանյան*, Ծիսական բառարան, էջ
58:

⁹⁴ Ս. Ա. Ավագյան, «Կիմական արծանագրությունները ընդհանուր առմամբ», էջ 332-338:

տենագիրներն սկսում են հիշատակել է. դարի վերջից և Ը. դարի սկզբից՝ հորդորելով անխախտ և անշեղ պահպանել լուսավորչահաստատ ավանդությունը»⁹⁵: «Բաժակ» եզրույթը, իբրև հաղորդության անապակ գինի, որ տրվել է եկեղեցիներին, նախկինում քննարկվել է նաև մեր կողմից⁹⁶:

525. Տաճարի արևմտյան պատին, արտաքուստ, 6 տող.

ՀԱՌԶՕՔՆՔԻ ԵՍՍԱՆ
ՌՏԷՐ ՀԱՋԱՍԵՏՈՒՄԻ
ՌԻՏԻՍԵԼԻՏԵՔԻՆԵ
ՅԱՌԴՅՈՒՄԻՆԵՍԿԱ
ՏԵՑԻԱՄՆՅԱՆԶԱԶ
ՌՃԸԲ

ՀԱՌԶՕՔՆՔԻ ԵՍՍԱՆ/ՌՏԷՐ
ՀԱՍԶԱՍ, ԵՏՈՒ ՄԲ/ ՌԻՏԻՍ : Ե (5)
ԼԻՏՐ ԶԵԹ ԱՄԵՆ/ ՅԱՄԻ ՈՐԴ [Ո] 8
ՈՐԴԻ, ՈՐ ԻԵ (5) ՆԱԽԱԿԱ/ՏԵ [Ա] 8
ԺԱՄՆ Յ [Ի] ՇԵՆ ԶՄԵԶ/ ՌՃԸԲ. (1723):
աղ. 57, Գկ. 492

Ըստ նվիրագրի՝ տանուտեր Համգան եկեղեցուն 5 լիտր ձեթ է նվիրաբերել. թերևս այս դեպքում տեղին կլինի հիմք ընդունել Երևանի խանության չափուկչոպին համակարգում վկայված լիտրի հեղուկային չափը, որը, ինչպես վերը նշվեց, հավասար է 4 չարեքի⁹⁷, այսինքն՝ 20 չարեք ձեթ է նվիրաբերվել: Իբրև ծանրության չափ՝ 1 չարեքը հավասար է 2,5 ֆունտի⁹⁸, որից էլ՝ $20 \times 2,5 = 50$ ֆունտ կամ մոտ 20 կիլոգրամ:

⁹⁵ Ջադարիա վարդապետ Բադուխյան, Անապակ բաժակի խնդիրը Հայոց եկեղեցուն, Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 153:

⁹⁶ Ա. Նարուշյանյան, «Բաժակ» գինու նվիրաբերման վկայություններ հայկական վիմագրերում, «Էջմիածին», 2011, Բ., էջ 121-129:

⁹⁷ Б. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., с. 113.

⁹⁸ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Դ, Երևան, 2007, էջ 388: Հայերեն բացատրական բառարան, հ. չորրորդ, էջ 15:

Հայտնի է, որ ձեթը նույնպես մեծ կիրառություն է ունեցել եկեղեցիներում՝ իբրև լույսի աղբյուր, ինչով էլ բացատրվում է վանական համալիրներում ու եկեղեցիներում հնագիտական պեղումներով ի հայտ եկած ձիթաճրագների առկայությունը: Ձեթի նվիրաբերումը լիտրով հիշատակված է նաև Սանահնի վանքի «Քէթթուկ»-ի ԺԳ-ԺԴ. դդ. մի արձանագրության մեջ. «Կամա ԱՅ, մեք՝ որդիք Բէկին և Խուլթուկին, թոռն Կուճիպարկին, ընծայեցի ՄԲ Ա. [ստուա] ծածնիս և իմ մաւրս գերեզմանաց, զմեր որդին զՎարդանն, որ տայ ձ (100) լիտր ձեթ ի ՄԲ Ա. [ստուա] ծածնիս. Ծ (50) լիտրն Ա. [ստուա] ծածնիս և Ծ (50) լիտրն իմ մաւր գերեզմանացն ամէն տարի անխափան...»⁹⁹:

Ըստ ստորև վկայակոչվող վիմագրի՝ լիտրով է նվիրաբերվել նաև խունկը: Խնկարկումը եկեղեցու ամենահին սովորություններից է: Այն կատարվում է տարբեր նպատակներով. հավասարապես խնկարկվում են պատարագն ու սեղանը, անձինք ու եկեղեցին, մեծն ու փոքրը¹⁰⁰: Խունկը գործածելուց առաջ օրհնության աղոթք ունի Մաշտոցում, որ կոչվում է «Կանոն խունկ աւրհնելոյ»¹⁰¹:

526. Տաճարի արևմտյան որմին, մուտքից ձախ, արտաքուստ, 5 տող.

ԿՏԱՅԵՍԻԷ ԶՈՒՄԻ
ՍԱՀԱԵՏՈՒՄ ՌՏԻՍՍ
ԼԵՏՐԻՎՆԱՏԷՔԻՆԵ
ԴՈՅՄՈՒՄԻՆԵՍԿԱ
ՄԷՅ ՀԵՆ ԶՄԵԶ/ ՌՃԸԲ

ԿԱՄԱԻՆ ՄՅ ԵՍ՝ ԽԷԶՈՒՄԻ ՈՐԴԻ/
ՍԱՀԱԿՍ, ԵՏՈՒ ՄԲ ՌԻՏԻՍ Մ. (1)/ ԼԻՏՐ

⁹⁹ Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի Բեթուկը), աշխ.՝ Պ. Մարտիրոսյան, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 130-131, արձ. 65: Տե՛ս նաև ԴՅՎ, պրակ IX, էջ 119, արձ. 225:

¹⁰⁰ Մ. Օրմանյան, Ծիսական բառարան, էջ 89:

¹⁰¹ Մայր Մաշտոց, հ. Ա., աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանյանի, Ս. Էջմիածին, 2012, էջ 409, Կանոն ԼԵ. (35):

ԽՈՒՆԿ ՏԱՐԷՆ ԵՒ .../ [Ո] ՐԴՈՑ
ՈՐԴԻ, ՈՐ ԻԵ (5) ՆԱԽԱԿ [Ա.] Տ [ԵԱ.] 8
ԺԱ/ՄՆ
Յ [Ի] ՇԵՆ ԶՄԵԶ, ՌՃԸԲ. (1723):
աղ. 57, Գկ. 493

Ուշագրավ է, որ վերոնշյալ վիմագրերում պատարագները հատկացվել են նավակատիքի օրերին: Նավակատիք է կոչվում տաճարի կամ տան բացման ու նվիրագործության արարողությունը. այսպես են կոչվում նաև տարվա հինգ տաղավար տոների նախընթաց օրերը, երբ թուլյատրելի է Վարդավառի, Աստվածածնի ու Սուրբ Խաչի նախընթաց շաբաթ օրերին առավոտյան պատարագից հետո, իսկ Ծննդյան ու Զատիկի ճրագալույցներին երեկոյան պատարագից հետո, կաթնեղեն ու ձկնեղեն կերակուրներ գործածելը¹⁰²: Փաստորեն նվիրատուներն ակնկալել են պատարագներ ստանալ տարվա հինգ տաղավար տոների նախընթաց օրերին, սակայն դժվար է ասել՝ իրենք են այդպես նախընտրել, թե այդ օրն են նվիրել:

Նավակատիքին պատարագ ստանալու վկայություններ արձանագրություն կար նաև Մայր տաճարի զանգակատան ներքնահարկում. այն վերը հիշատակվեց (տե՛ս արձ. 32):

Վիմագրերում հանդիպող «լիտր»-ի վաղադույն հիշատակություններից նշելի է հատկապես Անիի Մայր տաճարի արևելյան որմին՝ Առաւնս (Ահարոն) Մազիստրոսի 1055-1056 թթ. արձանագրությունը¹⁰³: Վիմագրում վկայված են նաև մի շարք հարկատեսակներ, ինչպիսիք են «պախտից տանց» - տնահարկ, «թաստակ» - բնահարկ, որը տրվել է բերքի Զ. մասի չափով (ըստ Մանանդյանի), «գիւտ» - բյուզանդական պետությանը տրվող հարկատեսակ: Ըստ Ս. Պողոսյանի՝ զրանք գանձվել են մթերքով. մեկը 8 լիտրի, իսկ մյուսը՝ 2 լիտրի չափով¹⁰⁴: Սակայն ինչպես նկատում է

¹⁰² Մ. Օրմանյան, Ծիսական բառարան, էջ 33:

¹⁰³ ԴՅՎ, պրակ I, կազմեց՝ Մ. Ա. Օրմանյան, Երևան, 1966, էջ 38, արձ. 107:

¹⁰⁴ Մ. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյու-

բյուզանդագետ Հ. Բարթիկյանը, «պախտ» և «թաստակ» բառերի մեջ բնահարկ տեսնելու հայագետների սխալը բխում է «լիտր» բառի ոչ ճիշտ մեկնաբանությունից: Անիի արձանագրության մեջ «լիտր»-ը գործածված է ոչ թե որպես հեղուկ կամ հատիկային մարմինների ծանրության չափ, այլ որպես լիտր ոսկի, իսկ 1 լիտր ոսկին հավասար էր 72 ոսկեդրամի՝ դահեկանի¹⁰⁵: Փաստորեն 8 լիտր «պաղտ տանց և թաստակ»-ը հավասար էր 576 (8 x 72) ոսկեդրամի, իսկ Անի քաղաքի մուլթասիբի (ոստիկանապետի պաշտոնակատար) Ահարոն մազիստրոսին վճարած 2 լիտր «գիւտ» հարկը կազմում է 144 (2 x 72) ոսկեդրամ: Առանձնանշելի է նաև վանքի նվիրագրերից մեկը, ըստ որի՝ նվիրատուն՝ Ստամբուլցի Աղեքսանդր վարդապետը, Ս. Հռիփսիմի վանքին է ընծայել 50 ոչխար, որպես տամաղուլս՝ հիշատակ իրեն և իր ծնողներին:

527. Նախասրահի հարավարևելյան մույթի արևմտյան կողմում, 4 տող¹⁰⁶.

ԸՍՏԱՐԵՐՈԼՑԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴԻ
ՊՏԵՆՏՈՒՄԻՆՍԻՍՏԻՍՆԱՅՆ
ՏԱՄԱԶԼՈՒԽՆ ԶՄԱՅՅՈՒՐՆԵ
ԻԻՐՈՆՈՒՅՆ ԹԱՎԻՆԻ:

ԸՍՏԱՐԵՐՈԼՑԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴԻ
Վ [Ա.] ՐԴ/ [Ա.] Պ [Ե.] ՏՆ ԵՏՈՒ
ՄԲ ՅՈՒ [Խ] ՏԻՍ Ծ (50) ՈՂԶԱՐ/
ՏԱՄԱԶԼՈՒԽ, Յ [Ի] Շ [Ա.] ՏԱԿ ՅՈՒՐՆ
ԵԻ/ ԻՐ ԾՆՕՂԱՑՆ, ԹՎ [ԻՆ]
ՌՃԸԲ. (1730) ԻՆ:
աղ. 57, Գկ. 494

դացիական շարժումները Հայաստանում 9-13-րդ դդ., Երևան, 1956, էջ 191:

¹⁰⁵ Մ. Մ. Բարթիկյան, Միարոն Մազիստրոսի արձանագրության (1055-1056) մեջ հիշատակված հարկերի մասին, ՊԲՀ, 1959, ք. 4, էջ 172:

¹⁰⁶ Այս արձանագրության անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով: Ա. Նարուշյանյան, Նորահայտ արձանագրություն Ս. Հռիփսիմի վանքից, ՊԲՀ, 2011, ք. 2, էջ 192-199:

Ամենայն հավանականությամբ Աղեքսանդր վարդապետը նույն Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացի կամ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսն է, ով գահակալել է 1753-1755 թթ.: Նա կրել է Քարաքաշ (Ղարաղաշ) մականունը և հաջորդել Մինաս Ա. Ակենցուն (1751-1753)¹⁰⁷: Աղեքսանդր Բյուզանդացու կյանքին ու գործունեությանը տարբեր առիթներով անդրադարձել են Միքայել Չամչյանցը¹⁰⁸, Սիմեոն Երևանցին¹⁰⁹, Մաղաքիա արք. Օրմանյանը¹¹⁰, Գյուտապագ քահանա Աղանյանցը¹¹¹ և այլք:

Մինչ կաթողիկոս օծվելը, Աղեքսանդրը հիշվում է որպես վարդապետ, նվիրակ եվդոկիայում¹¹²: Կաթողիկոսության տարիներին նա դարձյալ պահպանում է եվդոկիայում ունեցած իր կապերը, իսկ Հարություն վարդապետ Բասենցուն, որն այդ ժամանակ նվիրակ էր այնտեղ (1754), կարգում է նույն քաղաքի առաջնորդ¹¹³:

Աղեքսանդր Բյուզանդացին իբրև վարդապետ և աթոռակալ է հիշվում նաև Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի օրոք (1734-1737), երբ Նադիր շահի շքախումբը պարենի բացակայության պատճառով 1735 թ. հանգրվանում է Ապարանի Շիրադալա (այժմ՝ Վարդենիս) կոչվող գյուղում¹¹⁴:

Գահակալելով մոտ երկու տարի՝ 1755 թ.
Աղեքսանդր Բյուզանդացին վախճանվում
և թաղվում է Մայր տաճարի զանգակատան

107 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 36:
Ն. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն.
Ե-ԺԸ, ք. Կ. Ս. Երևան, 1959, էջ 555-556:

108 *Միքայել Չամչյան*, Հայոց պատմություն, հ Գ., էջ 827-831, 864-865:

109 *Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Զամբռ, էջ 32:*

¹¹⁰ Մաղաթիւ արք. Օրմնեցւոյն, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 3421-3422, 3331, 3450:

111 ԴՅՊ, գիրք Գ., էջ Է.:

¹¹² Մադաթիւ տրք. Օրմանցան, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 3331:

¹¹³ *Գրիգորիս Գալեմբյարյան*, Կենսագրություն Սարգիս արք. Սարաֆյան և Ժամանակի հայ կաթոլիկոսներ, Վիեննա, 1908, էջ 359:

¹¹⁴ *Արտահամ Կրեպուսի*, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն և ծանոթագրություններ՝ *Լ. Կ. Նորդսկյանի*, Երևան, 1973, էջ 49-51: *Մ. Օրոնսկյան*, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 3338-3339:

Ներսուհմ՝ գլխավոր մուտքի հարավային կողմում. տապանադիրը վերը հիշատակեց (տե՛ս արձ. 140):

Դառնալով նվիրատվությանը՝ նշենք, որ ընտանի կենդանիների՝ ոչխարների, ձիերի, ջորիների նվիրատվության դեպքերը բազմաթիվ են վիմական արձանագրություններում, սակայն այս վիմագիրը եղակի է նրանով, որ նվիրատուն Սուրբ ուխտին ընծայում է 50 ոչխար՝ որպես տամաղլուխ, այսինքն՝ «անասուն, որ պահում են բազմացնելու համար»։ Այն դասվում է գավառական բառերի շարքը և դործածվում նաև տամաղլիխ, տամաղլըղ, դամաղլըխ ձևերով¹¹⁵։ Այսինքն՝ նվիրատուն վանքին է նվիրել 50 ոչխար, որոնց պիտի պահեին տամաղլուխի՝ սերունդ ստանալու նպատակով։

Աբել արք. Մխիթարյանցը գրում է, որ Ժէ-ԺԸ. դդ. էջմիածնի վանքերին տրվում էին վարելահողեր, իսկ Մայր Աթոռից՝ լծկան և կթու անասուններ¹¹⁶, իսկ Ս. Շողակաթի և Ս. Հռիփսիմի վանքերը միաբանների համար հատկացվելիք հացն ու հանդերձանքը թեպետ ստանում էին Մայր Աթոռից, սակայն «նրանք ևս ունէին առատութեամբ վար ու ցանք և անասունք ո՛չ սակաւ, որով միաբանից ուտելիքը կպատրաստուէր»¹¹⁷:

Զիւերի ու ոչխարների նվիրաբերումը եկեղեցիներին վկայված է նաև մատենագրութեան մեջ: Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմամբ՝ Աշոտ Ա.-ն մահանալիս (891). «...բաշխէր գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ ի տնանկս եւ յաղքատս... եւ զերամակս ձիոց, եւ զդասակս անդէոց եւ զհաւտս ոչխարաց՝ ամենեւին բնաւին բաշխել յեկեղեցիս ուղղափառաց, ի նուիրումն պատարագին սրբութեան...»¹¹⁸:

Ս. Հովսիսիմե վանքի վիճադրերից
առանձնանում է նաև Հայոց Զեւ. (1296)
Թվականը կրող արտոնագիրը, որը ևս բաց-

¹¹⁵ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. չորրորդ, էջ 369:

116 Արեյ Արքայիսկոպոս Մխիթարեանց, Երկերի ժողովածու, էջ 135:

117 Նույն տեղում, էջ 138:

118 *Յովհաննէս Դրասխանակերպրցի*, ՄՀ, ժԱ. հատոր, Ժ. դար, էջ 445:

վել է Խորիմյան Հայրերիկի օրոք՝ 1898 թ. տա-
ճարի ներսուժ տարվող նորոգման աշխա-
տանքների ժամանակ՝ որմերի ծեփը հե-
ռացնելիս: Համաձայն վիմագրի՝ մի խումբ
անձինք (Շիրին, Պայալուն խաթունները,
Թողթեսը, Թալեն, Խոճան, Ղայիրը), հավա-
նաբար տեղի իշխանավորները, վերացնում
են վանքից գանձվող բամբակի (վիմա-
գրում՝ բաբակ) շարիաթը, ինչպես նաև
Հահնայի օգտին հավաքվող բամբակի լրա-
ցուցիչ հարկը:

528. Տաճարի ավազ խորանի աջակողմ-
յան որմին, 16 տող.

ተጽዕኖ

25

ከግሪክ ጥንታዊ ስርዓት ጋር በተያያዘ የሚገኝ የግሪክ ስርዓት ስለሆነ በግልጽ ሊታወቅ ይችላል።

Ի ԹՎԻՍ/ ՉԽԵ. (1296)/ Ի
ՊԱՐՈՆՈՒԹԵ ԼԱՆ՝ ԻՇԽԱՆԱՑ
ԻՇԽԱՆԻ/Ն ՄԵԾԻՆ ՇԱՀԸՆՇԱՀԻ ԵՒ
ԱՂԲՈՒՂ/ԴԻՆ, ԵՍ՝ ՇԻՐԻՆ ԽԱԹՈՒՆՍ
ՈՒ ՊԱՅԱԼՈՒՆ/ ԽԱԹՈՒՆՍ ՈՒ
ԹԱԻՂԹԷՍ ՈՒ ԹԱԼԷՍ/ ՈՒ ԽՈՃԷՍ ՈՒ
ՂԱՅԻՐՍ, ԹՈՂԱՔ ԶՀ/ՌԻՓՄԻՄՈՒՑՍ
ԶԲԱԲԱԿԻՆ ՇԱՐԻԱՏԵՆ ԵՒ/ ԶՇԱՀՆԱԻՆ
ԲԱԲԱԿԻ ՀԱԿՆ, ԱՐԴ՝ Ի ՄԵՐՈՑ
ԿԱՄ/ ՅԱԻՏԱՐԱՑ, Ի ՄԵԾԱՑ ԿԱՄ Ի
ՓՈՔՈՒՆՑ ԽԱՓԱՆ/ԵԼ ԶԱՆԱ ՅԺԸ
(318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎԱԾ/ Է,
ԿԱՅԷՆԻ ԵՒ ՅՈՒԴԱԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑ Է,

ԵՒ/ ՅԻՐ ՀԱՒԱՏԷՆ ԱՊԻԶԱՐ Է ՅԱՄԷՆ
ՅԱԶ/ԳԷ ՆԱԼԱԹ Է, ԵՒ ԱՐԴՆԵԼ ՀՈՂ
ԶՆԱՅ ՄԻ/ ԾԱԾԿԵՍՑԷ, ԿԱՏԱՐԻԶԲՆ
ԱՐԴՆԻՆ ՅԱՅ, ՎԱՐՀԱՄ ԳՐԻԶ¹¹⁹:

աղ. 58, նկ. 495

Խնդրո առարկա վիճաբերի որոշ եզրույթներ՝ մասնավորապես «չարիաթ», «չահնա», «հակ», քննվել են ուսումնասիրողների կողմից: Դեռ իր ժամանակ Ն. Մառը նկատել է, թե հայկական «չարիաթ»-ը ծագել է արաբական «sariat»-ից, և մահմեդական «չարիաթ» սովորույթյան համաձայն՝ «չարիաթ» են կոչվել դանձվոր բոլոր հարկերն ու տուրքերը¹²⁰: Հետագայում հիշյալ տերմիններին անդրադարձել են Հ. Մանանդյանը¹²¹, Ս. Հակոբյանը¹²², Ս. Պողոս-

¹¹⁹ *Գ. Նովսեփյան*, Կոմիտաս Կաթողիկոսի մի նոր արձանագրություն, էջ 442: ՎՏ, էջ 138:

¹²⁰ Н. Март, Новые материалы по армянской эпиграфике, Санкт-Петербург, 1893, с. 80.

121 **Մ. Մանանդյան**, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, II, Երևան, 1928, էջ 14-15: Նույնի թնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ., Երևան, 1977, էջ 175-176: Հ. Մանանդյանը «շարիաթը» դիտում է իբրև շինականների կողմից իրենց տերերին՝ հողից օգտվելու համար վճարվող բնահարկի տեսակ, քանի որ սելջուկյան արշավանքներից հետո տիրող ծանր իրավիճակն ստիպում էր պարզապես դրամով վճարվող հարկերը փոխարինել բնամթերքով, որը նույնանում է Մխիթար Գոշի հիշատակած «հնգեկ» հարկատեսակի հետ, որի վերաբերյալ «Ղատաստանագրքում» նշվում է. «Արտորայք ջրարբիք ընդ հնկեկիւ լիցին, իսկ դրախտք՝ տասանորդեցին, զի հող միայն է թագաւորի և իշխանի և ոչ ջուր: Սոյնպէս՝ այգիք և ծառատունկք»: **Մխիթար Գոշ**, Գիրք Ղատաստանի, աշխ. **Խոսքով Թորոյանի**, Երևան, 1975, էջ 304:

Թալինի շրջանի Իրինոյ գյուղի է. դ. եկեղեցու փնամաքերից մեկում, որն ըստ Ս. Բարխուդարյանի կրում է ՉԼԵ. (1286) թվականը, հիշատակված է «Հարիատս գերեզմանի» հարկային տերմինը: Տես Ս. Գ. Բարխուդարյան, Սոցիալ - տնտեսական բովանդակության արձանագրություններ և դիտողություններ, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Երևան, 1971, էջ 81-82: Տրամաբանական է, որ բացի «բնախաղ» իմաստն ունենալուց, այն կարող էր արտահայտվել որպես «հողա-հառ», որից էլ՝ գերեզմանատեղի, հողի հարկ:

¹²² Ս. Ե. Տակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն (Վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջան), մաս 1, Երևան, 1957, էջ 404:

յանը¹²³, Բ. Առաքելյանը¹²⁴, Ս. Ավագյանը¹²⁵ և այլք:

Վիմագրում խոսվում է բամբակի հարկի մասին: Խ. Ավետիսյանը գրում է, որ Հայաստանում բամբակի մշակութային զբաղվել են դարեր առաջ, և դա արվել է պարբերաբար, քանի որ բամբակից գանձվող հարկերը և դրա օգտակարության մասին եղած փաստերն այդ են վկայում: Բամբակի կուլտուրայի մշակման առումով բացառություն չէր նաև Արարատյան դաշտը, ինչի վառ օրինակն է Ս. Հռիփսիմեի հիշյալ արձանագրությունը: Խ. Ավետիսյանը կարծում է, որ Զաքարյան իշխանի վասալների կողմից վերացվող բամբակի շարիաթը գանձվող բերքի մեկ տասներորդ մասն էր (տասանորդ), իսկ շահնայի, ում առանց որևէ հիմնավորման անվանում է քաղաքապետ, օգտին հավաքվող հարկը, ըստ նրա, ուներ կշռային իմաստ¹²⁶:

«Շահնահակ» եզրույթը վկայված է նաև Նորագավթի Ս. Գրիգոր եկեղեցուց՝ 1937 թ. երևանի պատմության թանգարան տեղափոխված մի սրբատաշ քարաբեկորի անթվական վիմագրում¹²⁷: Ինչպես Ս. Հռիփսիմեի,

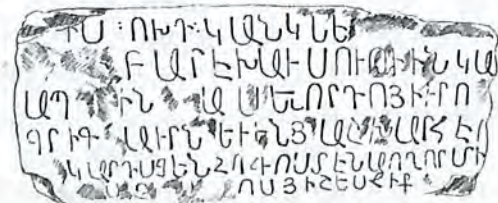
այնպես էլ այս արձանագրության մեջ հիշվում է Զաքարյան Շահնահակ անունը: Ըստ էության՝ նա իվանե Բ.-ի որդի Շահնահակ Բ.-ն է, ում օրոք լիովին տրամաբանական է այս հարկատեսակի վերացումը, քանի որ Ժ. Գ. դ. վերջին և Ժ. Գ. դ. սկզբին մոնղոլական տիրապետությունն իր թուլացման շրջանն էր ապրում:

Ուշագրավ է արձանագրություններում սակավ հանդիպող գրչի անվան հիշատակությունը, որն առկա է հիշյալ վիմագրում, այն է՝ Վահրամ (Վարհամ) գրիչ: Այս երևույթն առաջացել է հայկական գրի ու գրականության ստեղծումից հետո, երբ ձեռագրերը ընդօրինակողները և արձանագրություններ փորագրողներն սկսել են դրանցում հիշատակել նաև իրենց անունը: Ս. Բարխուդարյանը նշում է, որ «գրիչ» վարպետները մեծ մասամբ եղել են նաև քարտաշներ, ովքեր կատարում էին նաև քանդակագործական տարբեր աշխատանքներ¹²⁸:

Տաճարի որմերի տարբեր մասերում, ինչպես նաև ներսում կան հիշատակագրություններ, մի քանիսն էլ եղծված են և որոշակի իմաստ չեն արտահայտում:

Եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատանը, որտեղից բացվում է դամբարանի մուտքը, ինչպես վերը նշվեց, գրված են արձանագիր քարեր, նաև տաճարի երկու մուտքերի նախկին փայտե դռները:

529. Խաչքարի պատվանդան՝ ավանդատենյակի աջ կողմում, եզրերը վնասված ու մասամբ կոտրված են: Նախնական տեղն անհայտ է: Պատվանդանի երեսին առկա է հողմահարված արձանագրություն՝ 6 տող.

128 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 199, 202:

¹²³ Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9-13-րդ դդ., էջ 207, 221:

¹²⁴ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 225-226:

Շարիաթ իբրև բնահարկ քանիցս հիշատակված է Մրենի վիմագրերում: Տաճարի հարավային պատի արձանագրություններից երկուսում խոսվում է հացի շարիաթը վերացնելու մասին: Դրանցից մեկում պարոն Սահմադինը և իր կինը «...վասն շինոլթեան համար Մրենո հացին շարիատն թողել էաք», իսկ մյուսում դարձյալ նույն անձը գնում է. «...զՄրեն յիմ հալալ արդեանց և հաստատեցաք արձանագրով և թողաք զՄրենոյ տասնական հացին, որ է շարիատն...»: Խ. Ա. Օրբելի, Надписи Мрена, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա., էջ 38-39, արձ. 14, 17:

¹²⁵ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 152, 172:

¹²⁶ Խ. Ա. Ավետիսյան, Բամբակագործության զարգացումը Հայաստանում XIX դարում և XX դարի սկզբներին, «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հ. 1, Երևան, 1964, էջ 194-195:

¹²⁷ Կ. Ասատրյան, Միջնորագավթի պատմությունից, ՊԲՀ, 1968, ք. 4 (43), էջ 250-251:

[ԹՎ] ԻՍ : ՈՒՆԴ: (1195)
ԿԱՆԿՆԵ [ՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ
Ի] / ԲԱՐԷԽԱԻՍՈՒ [ԹԻԻ] Ն
ԿԱ [Բ] / ԱՊ [ԵՏ] ԻՆ ... ԱՍ ԵԻ ՈՐԴՈՅ
Ի [Ի] ՐՈ / ԳՐԻԳՈՐԵՆ ԵԻ [Ե] Ն
ՅԱ [ԵԽ] ԱՐՀԵ ... / ... ԿԱՐԴ [Ա] ՍՅԵՆ
ՀՈԳՈՍ ՏԵՆԱ ՈՂՈՐՄԻ / ...
Ա [ՂԱԻԹ] Ս ՅԻՇԵՍՋԻԲ:

աղ. 58, նկ. 496

Դատելով ընթեռնելի հատվածից՝ խաչքարը կանգնեցվել է 1195 թ., կարապետի և իր որդի Գրիգորի հիշատակին, որոնց հոգու փրկության համար կարդացողներից հայցվում է աղոթք բարձրացնել առ Աստված:

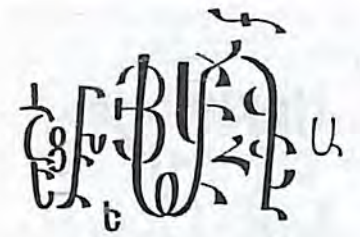
530. Արձանագիր քար՝ նախորդի դիմաց, գիրը՝ մասամբ եղծված, 9 տող.

... ԱԻՐ ԵԻ ՈՒՆԵՆ Ս... / ԵԻՏԻՍ
ԱՆՑՄԱՆ... / ԻՆՁ ՈՒՆԵՆ, ՈՐ ԽԱ... /
ԿԱՊԵԱԼԻՆ Ի ԲԵ... / ՎԿԱԵ ԱՅՍ
ԳՐՈՅՍ... / ԵՍ՝ ՍՄԲԱՏ, ԵԻ ԵՍ՝
ԱԲ / [ԱՍ], ԵԻ ԵՍ՝ ԱՇՈՏ,
ԵԻ Ե [Ս] / ԳՐԻԳՈՐ, ԵԻ ԵՍ՝ ՍՄԲԱՏ:
աղ. 58, նկ. 497

Արձանագրության մի մասը որոշակի իմաստ չի արտահայտում. հստակ ընթեռնելի են անձնանունները: Սրա նախնական տեղը ևս անհայտ է:

531. Տաճարի արևելյան որմի ձախ խորշին տեղ է գտել Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի անվան փակագիրը.

ՇԱՄԱԽԵՑԻ ՅԱԿՕԲ,
ԹՎԻՆ ՌՃՀԱ. (1722)¹²⁹:
աղ. 58, նկ. 498

Ս. Սաղումյանը թվատառի միավոր չի համարում փակագրից աջ, հետագայում փորված և անմշակ «Ա» գիրը: Հակոբ կաթողիկոսի անունը փակագրված է նաև Ս. Գալանե վանքի նախասրահի կամարայան արևմտահայաց կողմում, որը ներկայացվում է իր տեղում (տե՛ս արձ. 579): Հակոբ Շամախեցին մինչ կաթողիկոս օծվելը եղել է Հայրապետական աթոռի տեղապահ:

532. Փակագրի վերնամասում, 5 տող.

ՀՊ
ԵՍԷՋՄԵԱՇՆԷ
ՅԻՅՈՀԱՆԻՈՐԴԻ
ՊԵՏՐՈՍԳՐԵՑԻԹ
ԻՆՌՃՀԱԻՆԱՄԵՆ

ՀՊ / ԵՍ՝ ԷՋՄԵԱՇՆԷ / ՅԻ ՅՈՀԱՆԻ ՈՐԴԻ /
ՊԵՏՐՈՍ, ԳՐԵՑԻ Ի ԹՎ / ԻՆ
ՌՃՀԱ. (1722) ԻՆ. ԱՄԷՆ¹³⁰:
աղ. 58, նկ. 499

Անհասկանալի են մնում վիմագրի առաջին տողի «ՀՊ» գրերը, գուցե «Հայր Պետրոս»: Ս. Սաղումյանի կարծիքով, վիմագիրն ուղղակիորեն վերաբերում է նախորդ փակագրին, և էջմիածնեցի Պետրոսն այն փորագրողն է, որի մասին «արձանագրության մեջ որոշակի չէր գրվի, այլապես փակագիրը կկորցնեք իմաստը»¹³¹:

¹²⁹ Ս. Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, էջ 89: Գր. Գրիգորյան, Հայկական վիմագրություն, էջ 179, արձ. 95:

¹³⁰ Ս. Սաղումյան, նշվ. աշխ., էջ 89:

¹³¹ Նույն տեղում:

533. Հիշատակագրություններ գավթի հարավարևմտյան մույթին, 2 տող.

ՄԻՔԱԼԸՍԱԳՐ
ԵՑԻՆՈՒՄԻ ԳԻՆ
ԵՍԵ ԿԿՍ
ԳՐԵՑԻ

ՄԻՔԱԼԸՍԱԳՐ/ԵՑԻՆՈՒՄԻ (1754) ԻՆ:

Նախորդի ստորին մասում, 2 տող.

ԵՍ՝ ԵԼԻԿՍ/ ԳՐԵՑԻ:
աղ. 58, նկ. 500

534. Հիմնադրան անկյունային մասում, 2 տող.

ՄԻ
ԻՔԱԼԸՍԱԳՐ
ՄԻՔԱԼԸՍԱԳՐ [Լ]:
աղ. 58, նկ. 501

Հավանաբար վերոհիշյալ Միքայելն է:

535. Հիշատակագրություն տաճարի արևելյան որմի ձախ խորշին.

ԵՍՆԻՐՈՅՈՒԿՈՐՊԵՆ

ԵՍ՝ ՏԻՐԱՅՈՒԿԱՐ [Ա.] ՊԵՏ:
աղ. 58 նկ. 502

Վիմագրի «Ա» դրերը հակառակ դիրքով են:

536. Արձանագիր քար՝ դրված Սուրբ կույսի դամբարան տանող ավանդասենյակում, գիրը՝ 4 տող.

ԵՐԻՍՄԱՆ ԱՄՈՒՐ ՊԱԶԵԱՆ
ՍՄԵԱՋԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԸՍԵ
ՐԱՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏ ՊԱԶԵԱՆ
ՂԱՆԴԱՊԵՏ

[Տ] ԵՐԻՍՄԱՆ ԱՄՈՒՐ ՊԱԶԵԱՆ/
[Ջ] Ս[Ր] ԲԱՋԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸՍ Ե [Ի]/

[ԻԻ] ԲԱՐՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏ ՊԱԶԵԱՆ/
[Ռ] ՄԾ. (1801), ԱՊ [ԲԻԼ] ԻԸ. (28)¹³²:
աղ. 59, նկ. 503

Արձանագրության անդրագրած է Մ. Բրոսսեն: Նա արձանագիր քարը նկատել է՝ ագուցված Ս. Էջմիածնի պարսպի «Կալի» դռան մուտքի ձախ կողմում, արտաքուստ, որը վրիպել է Հ. Շահխաթունյանցի ուշադրությունից: Ըստ Բրոսսենի՝ թեև արձանագրությունը և հատկապես թվականը տեղ-տեղ եղծված են, սակայն պետք է կարդալ ՌՄԾ. (1250), որ փրկչական 1801-ն է¹³³:

Դառնալով արձանագրության բովանդակությանը՝ պետք է փաստենք, որ այն մի աղբյուր է առ Աստված, ուր Բարձրյալից հայցվում է ամուր ու հաստատուն պահել սրբազան հայրապետին և յուր աթոռը: Դատելով թվականից՝ խոսքը հավանաբար վերաբերում է հայ եկեղեցու պատմության մեջ «Դավիթ-Դանիելյան գավազանակուրի» անունով հայտնի իրադարձությանը, երբ անդիջում պայքար էր մղվում հայրապետական աթոռի համար: Ղուկաս Կարնեցու մահից հետո (1799)՝ Մայր Աթոռում ծավալված խառնակությունների ու միաբանների ծանր վիճակի մասին վկայություններ են պահպանվել նաև ԿԴ արխիվային փաստաթղթերում: Դրանցից շատերը միաբանների նամակներն են՝ ուղղված ռուսահայոց առաջնորդ Հովսեփ Արղունյանին և Կ. Պոլսի Դանիել պատրիարքին¹³⁴: Վերջինիս՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս առաջադրվելու կապակցությամբ Դավիթ Էնեգեթցին ընտրվում է Հայոց պատրիարք, որին, սակայն, Օսմանյան կառավարությունը չի հաստատում: 1801 թ. մարտի 16-ին Կ. Պոլսում Դանիել Սուրմառեցին ընտրվում է կաթողիկոս, սակայն մինչ նրա ժամանումը Էջմիածին, ռուսական կառավարության աջակցությամբ Դավիթ Էնեգեթցին գրավում է հայրապետական աթոռն ու հակառակ Մայր

¹³² Brosset M., Rapports sur un Voyage Archiologique dans la Georgie et dans l'Arménie, p. 12.

¹³³ Նույն տեղում, էջ 11-12.

¹³⁴ ԿԴ արխիվ, ցուցակ 3^{րդ} 1, (թղթ. 6, վավ, 155-162), էջ 119-121:

Աթոռի միաբանություն կամքի՝ հռչակվում կաթողիկոս: Դանիել Սուրմառեցու կողմնակիցներն էլ 1802 թ. մայիսի 25-ին Բագրևանդի Ս. Հովհաննես եկեղեցում նրան օծում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Նույն թվականին Դավիթ Էնեգեթցու կարգադրությամբ Դանիել Սուրմառեցին բանտարկվել է, ապա Ֆաթալի Շահի հրամանով աքսորվել Մարաղա (1804-1807): Միայն 1807 թ. ռուսական կառավարությունը ետ է կանչում Դանիելին ու Դավիթ Էնեգեթցուն ստիպում հրաժարվել գահից: Սակայն կաթողիկոսությունը ստանձնելուց ընդամենը մեկ տարի հետո՝ 1808 թ., Դանիել Սուրմառեցին վախճանվում է: Այս անգամ ևս Դավիթ Էնեգեթցին ճիգեր է գործադրում վերագրավել հայրապետական աթոռը, սակայն ապարդյուն¹³⁵:

Ենթադրելի է, որ քննվող վիմագրում հիշատակված սրբազան հայրապետը Դանիել Սուրմառեցին է:

Ավանդասենյակում է դրված նաև մեկ այլ արձանագիր քարաբեկոր, ուր ընթերցելի են առանձին և անկապակից դրեր:

Ս. Հռիփսիմեի վաճառում 1959 թ. Ալ. Սահինյանի ղեկավարությամբ իրականացված հետախուզական աշխատանքները պարզել են, որ 618 թ. կառուցված տաճարի դմբեթակիր որմնամույթներից երեքի տակ տեղադրված են հնագույն շենքի զարդաքանդակ (պարանահյուս, ուլունքաշար գոտիներով) քիվերի բեկորներ՝ նման Գառնիի հեթանոսական տաճարի քանդակային մոտիվներին, որոնք հավանաբար պատկանել են հելլենիստական շրջանում ստեղծված մի կառույցի, որը գտնվելիս է եղել Ս. Հռիփսիմեի տաճարի տեղում կամ շրջակայքում: Պեղումների ժամանակ մոտ 40 սմ խորություն վրա բացվել են տաճարի սկզբնական հատակը, ինչպես նաև Ս. Հռիփսիմեի կույսի դամբարանի նախկին մուտքի քարե աստիճանը¹³⁶:

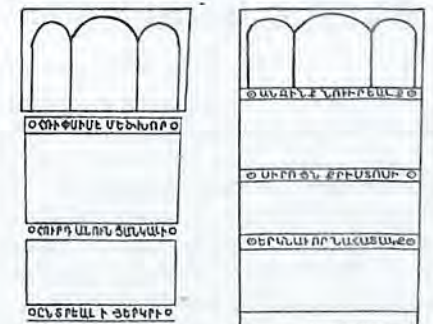
¹³⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան, էջ 72-74:

¹³⁶ Հաղորդագրություն: Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի և Ս. Հռիփսիմեի տաճարի պեղումների մասին,

Երկարատև ընդմիջումից հետո հնագիտական պեղումները շարունակվել են 1970-ական թթ. վերջերին՝ ակադեմիկոս Բ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ¹³⁷: Այս շրջանում են բացվել արևելյան պարսպի տակ գտնվող միանավ բազիլիկ եկեղեցու ավերակները, ի հայտ են եկել վաղմիջնադարյան գերեզմաններ, հնձան և այլն (տե՛ս «Վաղարշապատի միանավ բազիլիկ եկեղեցիները» ենթագլուխը):

Ս. Հռիփսիմեի տաճարը վերանորոգվել է նաև 1985 թ.՝ Վազգեն Ա. վեհափառ հայրապետի օրոք, իտալահայ Մարի Հյուսիսյան – Մնտիկյանի մեկենասությամբ, որն արձանագրված է տաճարի գլխավոր մուտքի բաժնիքին, ներքուստ: Հիշյալ նորոգումների ժամանակ ճարտարապետ Ա. Գալիկյանի նախագծով փոխվել են տաճարի մուտքերի փայտե դռները: Հարավային մուտքի դռուր երկու կողմից աչքի է ընկնում ինքնատիպ փորագրությամբ (նկ. 39). արտաքինից դռան վերնամասը հարգարված է երեք փոքր կամարներով, կենտրոնում՝ Ս. Հռիփսիմեն՝ «Ս. Հռիփսիմե» մակագրությամբ, երկու կողմում՝ հրեշտակներ, իսկ ներսից դարձյալ եռակամար է, կենտրոնում՝ խաչ:

537. Դռան ներքուստ և արտաքուստ երեք գոտիաձև երկնքներին Կոմիտաս կաթողիկոսի՝ Հռիփսիմյանց կույսերին ձոնած «Անձինք նուիրեալք» սքանչելի շարականի հետևյալ տողերն են.

«Էջմիածին», 1959, թ. 7, էջ 21: Տե՛ս նաև 36Պ, հ. առաջին, էջ 231:

¹³⁷ [Հաղորդագրություն], «Էջմիածին», 1979, Ե., էջ 3-6: Ազգապատում, Գ. հատոր, Գ. գիրք, էջ 14:

ՀՌԻՓՍԻՄԷՆ ՄԵԾ ԽՈՐ/ՀՈՒՐԴ ԱՆՈՒՆ
ՑԱՆԿԱԼԻ/ ԸՆՏՐԵԱԼ Ի ՅԵՐԿՐԻ:
ԱՆՁԻՆՔ ՆՈՒՐԵԱԼՔ/ ՍԻՐՈՅՆ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ/ ԵՐԿՆԱՒՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿՔ:

աղ. 59, 64. 504 ա, ք

Շարականի նյութը հեղինակը վերցրել է Ագաթանգեղոսից ու գեղարվեստորեն մշակել: Առաջին հերթին այն «...աչքի է ընկնում իր վեհ գաղափարներով, գեղարվեստական բազմազան ու նոր ձևերով և, որ գլխավորն է, ջերմ քնարականությամբ ու երկյուղած բարեպաշտությամբ»¹³⁸:

Ճարտարապետ Ա. Գալիկյանի և ինժեներ Ավ. Թեքենեճյանի նախագծով 1986-1987 թթ. իրականացվել է զանգակատան

հիմնովին վերանորոգումը¹³⁹:

Ս. Հռիփսիմե վանքի շրջակայքը բարեկարգ է ու կանաչապատ: Շնորհք արք. Գալուստյանը գրում է, որ Հռիփսիմյանց կույսերի հանդեպ հայ ժողովրդի խոնարհումը դրսևորվել է մշակութային գլուխգործոցներով. «Առաջինը նոյնինքն Ս. Հռիփսիմեանց տաճարն է... իսկ երկրորդը՝ նոյնինքն Հռիփսիմեանց ի յարգանս յօրինուած «Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի» գեղեցկահիւս շարականը: Երկուքն ալ հոգածութեամբ եւ հեղինակութեամբ մեր Կոմիտաս Կաթողիկոսին»¹⁴⁰:

Ս. Հռիփսիմեան համայն հայության նվիրական հոգևոր օջախներից է:

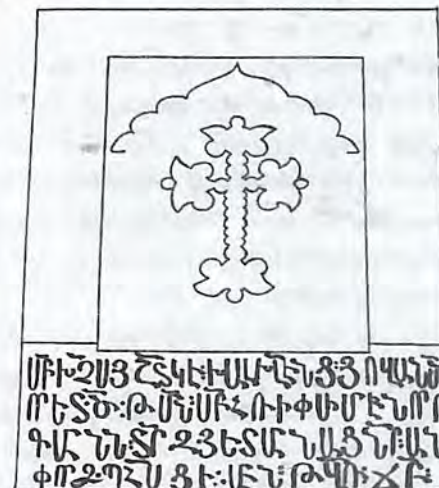
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ

Ս. Հռիփսիմե վանքից առանձնանշելի են նաև հուշակոթողները, որոնք հիմնականում խաչքարեր ու տապանաքարեր են: Ուշագրավ է հատկապես վանատան հարակից այգում կանգնեցված խաչքարը՝ հարազատ ԺԱ-ԺԲ. դդ. (նկ. 40): Պակաս ուշագրավ է նաև տաճարի արևմտյան խորանում՝ ձախ պատին հենած, ծագումով Օշականից և ԺԱ. դ. բնորոշ խաչքարը (նկ. 41), որը, ցավոք, արձանագրություն չունի: Այն բաժանված է եղել բեկորների. հետագայում ամբողջացվել ու ներառվել է մետաղե շրջանակի մեջ: Դեռևս դարասկզբին խաչքարին անդրադարձել է Յ. Ստրիգովսկին¹⁴¹: Նա նշում է, որ այն պահվում է էջմիածնի թանգարանում և թվագրում է-Ը. դարերով, ինչը միանգամայն չի համապատասխանում խաչքարի պատկերազրույթյանն ու քանդակային մոտիվներին: Նա նաև բերում է խաչքարի՝ իր ժամանակ արված լուսանկարը, որտեղ այն բաժանված է մի քանի մասի (հիմնականում վերին հատվածը): Վերջերս Հ. Պետրոսյանը, ելնելով խաչքարի քանդակային մի շարք առանձնահատկություններից (խաչատակի հորիզոնական արմավազարդ, խաչաթևերի եռանկյուն վերջավորություններ, երկրաչափական հյուսածո քանդակներ), այն թվագրել է ԺԱ. դարով¹⁴², դասելով քարե շրջանի մեջ ներառված ծավալային խաչքարի շարքը, որոնք տիպաբանորեն աղերս-

վում են «...այսպես կոչվող իռլանդական քարե խաչերի հետ, որոնք, որպես կանոն, իրենցից ներկայացնում են նեղ սյուները պսակող շրջանի մեջ ներառված խաչեր»¹⁴³:

Մինչ վանքի շրջակայքում գտնվող խաչքարերին անցնելը նշենք, որ խաչքարեր կան ագուցված նաև տաճարի որմերին, արտաքուստ¹⁴⁴:

538. ԽԱՉՔԱՐ. 1653 թ., մարմարից, ագուցված եկեղեցու հարավային դռան վերնամասում¹⁴⁵, գիրը՝ ստորին հատվածում, 4 տող.

¹⁴³ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 52:

¹⁴⁴ Փոքր չափերի մեկական խաչքարեր են ագուցված տաճարի արևմտյան որմի զույգ խորշերի մեջ, որոնք բավականին վատ են պահպանված: Ձախակողմյան խորշում ագուցված խաչքարն արձանագիր է. հիմնախաչի հորիզոնական թևերի վերնամասում ընթերցելի է «ԳԱՅԱՆԷ» անձնանունը. թերևս պետք է ենթադրել, որ խաչքարը կերտվել է ի հիշատակ կամ ի բարեխոսություն Գայանեի:

¹⁴⁵ Ս. Հռիփսիմե և Ս. Շողակաթ վանքերի որմերին ագուցված խաչքարերի վիճագրերին անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով: Ա. Հարությունյան, Ս. Հռիփսիմեի և Ս. Շողակաթի վանքերի որմերին ագուցված խաչքարերի մորախայտ վիճագրերը, «Էջմիածին», 2011, ե., էջ 88-94:

¹⁴¹ Strzygowski J., Die Baukunst des Armenie und Europa, Band 1, Wien, 1918, s. 257, abb. 287.

¹⁴² H. Petrosyan, Similarities between the Early Christian Armenian Monuments and Irish High Crosses in the light of New Discoveries, Studies in Language, History and Narrative, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 61, Washington, 2012, p. 178, illus. 19.

18 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

¹³⁸ Գ. Ա. Տակոբյան, Կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձինք նուիրեալք» շարականը, «Էջմիածին», 1976, Ա., էջ 25-26:

¹³⁹ Լ. Յարութիւնեան, Եկայք շինեսցուք, էջ 65:

¹⁴⁰ Շնորհք արք. Գալուստեան, Հայագգի սուրբեր, էջ 212:

ՄԲ Խ Ա. ՉՍ Յ Ի Դ Շ Ա. Տ Ա. Կ Է
 ԽԱԼ Խ Ա. ԼԷՆ Յ ՅՈՎԱՆ Է Ս Ի Ն,
 ՈՐ ԵՏԾ (50) Թ ՈՒ Մ Ա. Ն ՄԲ
 ՀՈՒՓՍԻՄԷՒ ՆՈՐՈ/ԳՄԱՆՆ,
 ՏՐ ԶՅԵՏԱՄՆԱՅ Ն ՈՐ Ա.
 ԱՆ/ՓՈՐՁ Պ Ա. Հ Ե ՍՑԷ.
 ԱՄԷՆ, ԹՎ ԻՆ ՌՃԲ. (1653):

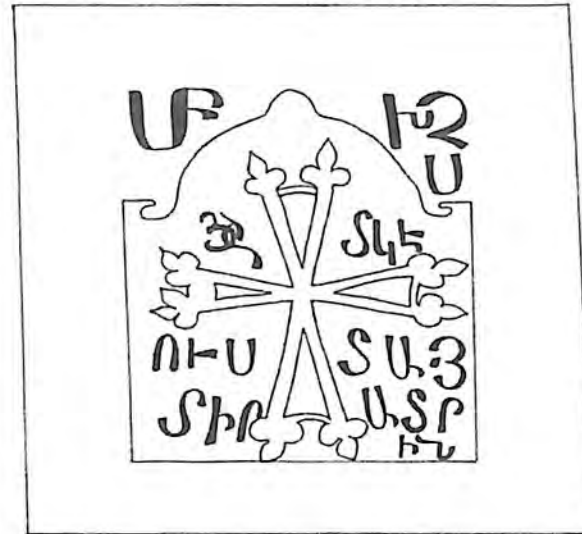
աղ. 59, նկ. 505

Խաչքարեր կանգնեցնելու շարժառիթ-
 ներից էին նաև վանքերին ու տաճար-
 ներին արված նվիրատվությունները¹⁴⁶։
 Խաչքարային արձանագրություններում
 բազմաթիվ են այգիների, մարգերի, հո-
 ղատարածքների նվիրաբերման վկայու-
 թյունները, սակայն վերոնշյալ արձանա-
 գրությունն առանձնակի է նրանով, որ
 փաստում է տաճարի նորոգումը, որի հա-
 մար նվիրատուն՝ Հովհաննես Խալիա-
 լեանցը, 50 թուման է հատկացրել՝ Տիրոջ
 կամքով իր հետնորդներին անփորձանք
 պահելու ակնկալիքով։ Ըստ արձանագրու-
 թյան՝ Ս. Հովսիսի վանքի նորոգման
 աշխատանքներն իրականացվել են Հայոց
 ՌՃԲ. (1653) թվականին, այսինքն՝ Փիլիպոս
 Աղբակեցի կաթողիկոսի օրոք, ինչի մասին
 է վկայում նաև տաճարի արևմտյան որմի
 ճակատային մասում ագուցված խաչքա-
 րի եռատող արձանագրությունը, որը վերը
 հիշատակվեց (տե՛ս արձ. 511)։

Խաչքարն աչքի է ընկնում ոչ միայն
 արձանագրության բովանդակային կարե-
 րությունը, այլև կրոնական յուրօրինակ
 պատկերաքանդակներով։ Դրանք են՝ խո-
 րանի վերին աջ և ձախ անկյուններում
 հրեշտակների (վեցաթև սերովբենների), ինչ-
 պես նաև խաչաթևերի վերջնամասերում,
 հավանաբար, չորս ավետարանիչների
 պատկերաքանդակները։

539. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԷ-ԺԸ. դդ., ագուցված
 տաճարի արևելյան որմի վերին ճակատին։
 Հիմնախաչը հավասարաթև է, իսկ արձա-
 նագրությունը հիմնականում փորագրված
 է խաչաթևերի անկյուններում։

¹⁴⁶ Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշար-
 ծանները, էջ 57։

ՄԲ Խ Ա. ՉՍ Յ Ի Դ Շ Ա. Տ Ա. Կ Է
 ՈՒՍՍԱՅ/ՏԻՐԱՏ ՈՒ ՐԻՆ:

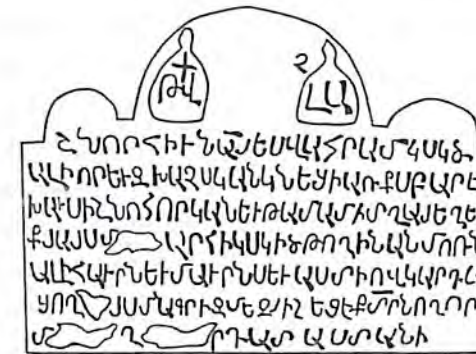
աղ. 59, նկ. 506

Տիրատունն ամենայն հավանականու-
 թյամբ խաչքարագործ վարպետն է, որը
 հիշատակվում է «ուստա» պատվանվամբ։
 Ստ. Մնացականյանը Ս. Հովսիսի վանքի
 ճարտարապետության ուսումնասիրու-
 թյան մեջ նշում է, որ վանքում նորոգչա-
 կան աշխատանքներ են կատարվել նաև ուշ
 շրջանում, ինչի մասին վկայում է արևելյան
 ճակատի կենտրոնում ագուցված «ուստա
 Ասատուրի» խաչքարը¹⁴⁷։ Ենթադրելի է, որ
 խաչքարի բարձրագույն լինելու պատճառով
 նա Տիրատուր վարպետի անունը «Ասա-
 տուր» է կարդացել։

540. ԽԱՉՔԱՐ. կանգնեցված պատվան-
 դանին՝ տաճարի արևելյան կողմում¹⁴⁸։
 Պատվանդանի արևմտյան նիստը երիզված
 է գալարազարդով՝ վերևում եռակամար։
 Կենտրոնական կամարի երկու կողմում՝
 նախազարդերի մեջ, արձանագրության
 թվականն է, որին հաջորդում է բուն
 արձանագրությունը՝ 8 տող։

¹⁴⁷ ՀԳՊ, հ. երրորդ, էջ 95։

¹⁴⁸ Խաչքարին անդրադարձել ենք առանձին հոդ-
 վածով։ Ա. Նսրուշյան, Սի խաչքար՝ Ս. Հովսի-
 սիմի վանքից, «Վեմ» համահայկական հանդես,
 2012, ք. 1, էջ 107-114։

ԹՎ ԻՆ ՉԼԱ. (1282)/ ՇՆՈՐՀԻՆ
 ՄՅ ԵՍ՝ ՎԱՀՐԱՄ ԿՍԿԾ/ԱԼԻ, ՈՐ ԵՒ
 ԶԽԱՉՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԱՌ ՔՄ ԲԱՐԷ/ԽԱԽՍ
 Ի ՇՆՈՐՀՈՐԿԱՆ ԵՒ ԹԱՄԱՄԻ ՏՂԱՅ
 ԵՂԵ Ա. Լ/Ք/ ՅԱՅՍՄ ԱՇԽԱՐՀԻ
 ԿՍԿԾ ԹՈՂԻՆ ԱՆՄՈՒ Ա. Ն/ԱԼԻ
 ՀԱԻՐՆ ԵՒ ՄԱԻՐՆ՝ ՍԵՒԱՍՏԻ, ՈՎ
 ԿԱՐԴԱ/ՅՈՂ Բ ՄԱՅՄՆ ԳՐԻ,
 ԶՄԵԶ ՅԻՇԵՑԷՔ ՏՐՆ ՈՂՈՐ/Մ Ի
 ԱՆԵ Ղ ԱՌԻՐ ԴԱՏԱՍՍԱՆԻ¹⁴⁹։

աղ. 59, նկ. 507

Արձանագրությունը չափածո է և կարող
 է համարվել հայ վիմագիր բանաստեղծու-
 թյան վաղագույն օրինակներից մեկը, քանի
 որ նմանատիպ բանաստեղծություններն
 առավել տարածված են ԺԷ-ԺԹ. դդ.։

Ըստ վիմագրի՝ Վահրամ «կսկծալին»
 խաչքար է կանգնեցրել իր զավակների՝
 Շնոհորիկի և Թամամի հիշատակին, որոնք
 կյանքից հեռացել են երիտասարդ հաս-
 կում՝ կսկիծ թողնելով ծնողների սրտում։

Վիմագրում վկայված է նաև Վահրամի
 կնոջ՝ Սևաստի անունը։ Հր. Աճառյանն այդ
 անձնանվան հիշատակությանը հանդիպում
 է միայն մեկ անգամ՝ այն էլ հիշյալ վիմա-
 գրում։ Անվան ծագումը լեզվաբանը կա-
 պում է հունական «օգոստափառուհի»,
 «վեհափառուհի» ձևերի հետ. բացի այդ
 հայտնի է եղել կայսրուհիներին տրվող մի
 տիտղոս, որ հին հունարենում կարդացվել
 է «սեբաստե» կամ «սեվաստի»¹⁵⁰։

Նկատենք, որ պատվանդանը 1874 թ.
 Վաղարշապատ է բերվել Սուրմալու գավա-

¹⁴⁹ Այլուս, էջ 125։ Գ. Բաումգարտեն, Մեր հնութիւն-
 ները, էջ 133։ Պ. Նսրուշյան, Էջմիածնի վիմագրերը
 Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի վերծանմամբ, էջ 86։

¹⁵⁰ Անճանաչողների բառարան, հ. Դ., էջ 484։

ռի Խալֆալու գյուղից (նկ. 42)։ Խալֆալուն
 (Գալֆալու, Ղալֆալի, Ղալֆալու) գյուղ է
 Երևանի նահանգի Սուրմալու գավառում,
 Իգդիրի մոտ¹⁵¹։ Համաձայն Հայր Արիշանի
 տեղեկության՝ 1874 թ. «...գեղըն Գալֆալու
 յայտնեցան յայլևայլ ժամանակ մնացուածք
 վաղեմի շինութեանց և անօթոց, ընդ որս և
 տապանադիրս այս...»¹⁵², ապա մեջբերում է
 վիմագիրը՝ թվականը կարդալով ԼԱ. (582)։
 Ըստ նրա՝ տապանադիր թվացող արձանա-
 գրության լուսանկարը 14 տարի անց՝ 1888
 թ. իրեն է ուղարկել Վրաստանում հայոց
 գերապատիվ առաջնորդ Տեր Արիստակես
 եպիսկոպոս Սեդրակյանցը՝ հավելելով նաև
 հույժ կարեոր մի ծանոթություն, որը հարկ
 ենք համարում մեջբերել. «Այս տապա-
 նադիր գտաւ 14 ամօք յառաջ (1874), յի-
 մում ծննդավայրի, ի Խալֆալու գեղը Սուր-
 մալու գաւառի, հեռի յիգտիր աւանէ 5
 վերստիւ ի փորելն գիւղականաց՝ գիւտի
 նպատակաւ զհողակոյտս ընդարձակ տեղ-
 ւոջ միոյ ի հարաւակողմն գեղը՝ այժմ ի
 բնակչաց Վանքատեղ անուանելոյ։ Պատահ-
 մամբ ի հայտ եկեալ յողորմանէ տեղւոյն ի
 ջուրց՝ արծաթեայ և պղնձեայ դրամքք...
 յերեւան ի փոշիախառն հողակուտէն զհի-
 մունս փոքրիկ եկեղեցւոյ միոյ ի տաշեալ
 քարանց, և ընդ քանի մի կիսաբեկ խաչքա-
 րանց՝ զքարն անխաչ, որոյ վերայ տապա-
 նադիրն է վերոյիշեալ, որ երեւի լինել պա-
 տուանդան խաչքարի։ Թէպէտև թուական
 տապանագրոյն որպէս եղեալն է՝ կրէ այժմ
 միայն զԼ և Ա տառս, սակայն յանեղծու-
 թենէ և ի ձեւոյ տառիցն՝ մարթ է կասկածել
 վասն այդչափ հնութեան. և հաւանելի է թէ
 յառաջ քան զտառսն զայնոսիկ լեալ իցէ Չ.
 դիր, որոյ հազիւ իմն աղօտ նշմարելի հետս՝
 հաւանեալ եմ ընդունել»¹⁵³։

Արիշանից հետո արձանագրությանն
 անդրադարձել է Կ. Բասմաջյանը. «...երկա-
 թագիր արձանագրութիւնն ալ կը գտնուի
 Գէորգեան ճեմարանի բակում, եւ դուրս
 բերուած է Սուրմալի վիճակի Խալֆալու

¹⁵¹ Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 628։

¹⁵² Այլուս, էջ 125։

¹⁵³ Նույն տեղում։

գիւղի «Վանքատեղ» կոչուած աւերակներէն»¹⁵⁴: Փաստորեն մինչ Ս. Հռիփսիմի վանք հասնելը, պատվանդանը խալիֆալուից բերվել ու տեղադրվել է Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի բակում:

Ըստ Բասմաջյանի՝ Վանքատեղը, որտեղից գտնվել է պատվանդանը «հին մեծաստան մը եղած է, ինչպէս ցոյց կուտան անունն եւ հոն գտնուած փոքրիկ եկեղեցւոյ մը աւերակն, որ այժմ Ս. Յովհաննէս կը կոչուի եւ ուխտատեղի դարձած է մօտակայ բնակչաց»¹⁵⁵: Նա նշում է, որ արձանագրութիւնն Ալիշանի մօտ հրատարակված է թերի ու սխալաշատ, եւ թե թվականն իրոք կարդանք ԼԱ. (582), ապա գործ կուենանք բավականին հին արձանագրութիւն հետ, մինչդեռ թվականն ընդգրկող քանդակից դուրս՝ քիչ վեր, փորագրված է փոքր «Ձ», ինչն էլ հուշում է, որ արձանագրութիւնն ունի ոչ թե «ԼԱ.» (582), այլ «ՁԼԱ.» (1282) թվականը¹⁵⁶: Մենք եւս համակարծիք ենք, քանզի Հայր Ալիշանի՝ սուլն արձանագրութիւն վերծանութիւնը պարունակում է որոշակի տարրնթերցումներ ու բացթողումներ:

Թվականի՝ ՁԼԱ. (1282) տարբերակին է հակված նաև Պ. Հակոբյանը. նա կարծում է, որ կասկածները ծագել են այն հանգամանքից, որ «Ձ» գիրը փորագրված է զարդաքանդակից դուրս՝ ավելի փոքր չափով, համաչափութիւնը չխախտելու համար¹⁵⁷:

Բարեբախտաբար, Կարապետ Բասմաջյանն իր ժամանակ լուսանկարել է արձանագրութիւնը եւ զետեղել վերոնշյալ հոգվածի էջերում, որը համեմատեցինք մեր կողմից արված լուսանկարի հետ: Ակնհայտ է, որ որոշ տառեր, անգամ բառեր եղնված են, եւ դրանց վերականգնումը մեր

վերծանութիւն մեջ, վերահաստատվեց՝ շնորհիվ նախկին լուսանկարի:

541. Դառնալով խաչքարի քիվի երկտող արձանագրութիւնը, պետք է փաստենք, որ եթե պատվանդանը զարդացած միջնադարից մեզ հասած ինքնատիպ նմուշ է, ապա խաչքարն իր քանդակային եւ հնագրական առանձնահատկութիւններով բնորոշ է ժԶ-ԺԷ. դդ.

ԽԱՉՔԱՐԻ ԿԱՆԿԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՍԲ ԽԱՉՔԱՐԻ ԿԱՆԿԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՈՐԴՈՒՄ/ ՈՎԱՆԻՆԵՍԻՆ, ՈՎ ՈՐ
ԿԱՐԴԱՅ ՈՂ [ՈՐՄԻ] ¹⁵⁸:

աղ. 59, ցկ. 508

Գ. Տեր-Մկրտչյանի 1897 թ. կազմած՝ էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից հանված խաչքարերի եւ դրանց վիմագրերի ցուցակում նշվում է նաև հիշյալ արձանագրութիւնը, իսկ մնացյալ արձանագիր խաչքարերը, որ ներկայումս գտնվում են Ս. Հռիփսիմի վանքի արևելյան կողմում, ներկայացվում են ստորև:

Մինչ նշյալ խաչքարերին անցնելը նկատենք, որ Գ. Տեր-Մկրտչյանի կազմած ցուցակում տեղ է գտել նաև մի անմշակ խաչքանդակ քարի արձանագրութիւն, որն ամենավաղ թվագրվածն է մյուսների համեմատ: Քարը Վաղարշապատ է բերվել 1874 թ. Սուրմալու գավառի Բլուր գյուղից (հավանաբար վերոնշյալ պատվանդանի հետ միասին - Ա. Հ.): Սկզբում այն դրվել է Գեորգյան ճեմարանում, իսկ հետո տեղափոխվել Հայաստանի պատմութիւն թանգարան: Ջուր հանելուն վերաբերող արձանագրութիւնը փորագրված է խաչաթևերի շուրջ, վերին մասում եւ խաչի տակ՝ 4 տող. «Կամ եղեւ Հայոց ջրի զառուս վ [ա] սն մեղացն հանել յանուն/ ԱՅ ՆԽԱ. (992)/ ի թագավորութեան Սինաթ/էրեմա, ես՝ Գոր/ք կակնեց [ի] խաչ/ս»¹⁵⁹:

¹⁵⁸ Նույն տեղում:

¹⁵⁹ Գ. Բասմաջյան, Մեր հնութիւնները, էջ 131: Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածու:

Ըստ Բասմաջյանի՝ վիմագրում հիշվում է Աբուսահլ - Համազասպի որդի Սենեքերիմ Արծրունին (990-1021), ով բազմաթիվ շինութիւններով հարստացրեց Վասպուրականը: Վերջինիս օրոք կատարված ջրաշինական աշխատանքներից մեկի վկայագիրը հանդիսացող այս արձանագրութիւնը փաստում է ջրի եւ ջրօգտագործման ոլորտում տարվող աշխատանքները վիմագրերով հավերժացնելու սովորույթը:

Վանքի արևելյան պարսպապատի տակ շարված է 24 խաչքար, որոնցից մօտ 6-ն է ամբողջական, 3-ը՝ երկատված, 8-ը՝ արձանագիր, 13-ը՝ առանց գրութիւն, իսկ 2-ը՝ եղծված արձանագրութիւն: Պարզվում է, որ դրանք հայտնաբերվել են Մայր Աթոռում՝ 1896-1897 թթ. ընթացքում տարվող հին վեհարանի, տպարանի եւ երեմնի ժառանգավորաց դպրոցի (վարժարանի) ավերակների մաքրման աշխատանքների ժամանակ: Բացի խաչքարերից եւ քանդակագործ բեկորներից, որոնք մեծամասամբ արձանագիր են, հայտնաբերվել են շուրջ 1600 տարբեր տեսակի պղնձյա ամաններ (հիմնականում արձանագիր), որոնք հավանաբար ծառայել են Մայր Աթոռի միաբանութիւն կարիքների համար: Հնագիտական նշանակութիւն ունեցող իրերի մասնագիտական ուսումնասիրութիւնը Ն. Մառի խորհրդով ուսական կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը հանձնարարել է հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանին: Վերջինս ձեռնամուխ է եղել գործին եւ 1897 թ. ավարտուն տեսքի բերել բոլոր արձանագրութիւնների վերծանութիւնները, մասնավորապես գրեթե անփոփոխ վերարտադրել է խաչքարերի վրա փորագրված բնագիրը, ապա ծանոթութիւններում տեղեկութիւններ հաղորդել հայտնաբերման վայրի, կասկած հարուցող ընթերցումների մասին՝ հարկ եղած դեպքում բացատրելով դրանք: Գ. Տեր-Մկրտչյանի անտիպ մնացած հիշյալ աշխատութիւնը գիտական շրջանառու-

թիւն մեջ է դրել Պ. Հակոբյանը¹⁶⁰: Զիմանալով արձանագիր խաչքարերի ներկայիս գտնվելու վայրը (ինչպես նշեցինք, դրանց մեծ մասն այժմ շարված են Ս. Հռիփսիմի տաճարի պարսպապատի մօտ)՝ վերջինս կոչ է անում հայ վիմագրութիւնը զբաղվող մասնագետներին որոնել եւ պարզել դարասկզբին անվթար պահվող խաչքարերի որպիսութիւնը:

Ստորև ներկայացվում են Ս. Հռիփսիմի արևելյան պարսպապատի տակ շարված արձանագիր խաչքարերը՝ ժամանակագրական կարգով:

542. ԽԱՉՔԱՐ. 1424 թ., գտնված ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից՝ երկատված: Արձանագրութիւնը՝ խաչքարի ստորին մասում, 1 տող.

ԹՎ ԻԼ ՊԶԳ. (1424) ՆԱԲՐԻՔՍ
ՅԻՇ ԵՆ 8 ԵՂ Բ Ի ՔՍ¹⁶¹:

աղ. 59, ցկ. 509

Դատելով թվականից՝ խաչքարն ավելի վաղ է, քան հայրապետական աթոռը Վաղարշապատ տեղափոխելն ու հետագայում Մայր տաճարի հիմնովին վերանորոգումը: «Նաբրիք» կամ «Նաւրիք»-ը հավանաբար անձնանուն է, որն այլ աղբյուրներում էլ հանդիպում:

543. ԽԱՉՔԱՐ. 1552 թ., ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից: Քիվին՝ միատող արձանագրութիւն, իսկ սլաքաձև հիմնախորանի վերին երկու անկյուններում եղնատառ թվագիրն է, որը Գ. Տեր-Մկրտչյանը էլ նկատել:

ԽԱՉՔԱՐԻ ԿԱՆԿԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՍԲ ԽԱՉՔԱՐԻ ԿԱՆԿԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԽԱ ԶՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ

¹⁵⁴ Գ. Բասմաջյան, Մեր հնութիւնները, «Բանասիր. հանդէս հնախօսական, պատմական, լեզուաբանական եւ քննական», Փարիզ, 1901, ք. 1-4, էջ 130-133:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 133:

¹⁵⁶ Նույն տեղում:

¹⁵⁷ Պ. Հակոբյան, Էջմիածնի վիմագրերը Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի վերծանմամբ, էջ 86:

Մերի, պրակ 1, էջ 51, արծ. 4: Պ. Հակոբյան, Էջմիածնի վիմագրերը..., էջ 88:

¹⁶⁰ Պ. Հակոբյան, Էջմիածնի վիմագրերը..., էջ 80:

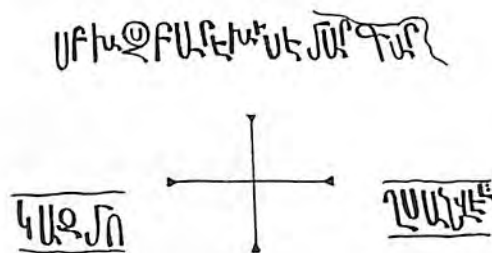
¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 87:

ԱԿՈՒԲԱՆԻՆ ԵՒ.../ ՌԱ. (1552)¹⁶²:

աղ. 59, ցկ. 510

Քարի ստորին մասը և վերին ձախ անկյունը կոտրված է:

544. ԽԱՉԲԱՐ. ԺՁ. դ., ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից: Խաչքարի ստորին մասը կոտրված է, արձանագրությունը փորագրված է քիվին, իսկ հիմնախաչի հորիզոնական թևերի մոտ կազմողի անունն է:

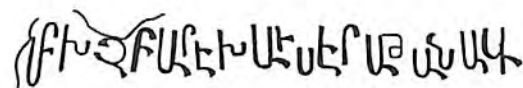
ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ԵՒ
ՄԱՐԳԱՐ [ԻՆ] / ԿԱՉՄՈՂ ՍԱՆՎԵԼ¹⁶³:

աղ. 60, ցկ. 511

Միջնադարյան քարգործ վարպետներին նվիրված աշխատության մեջ Ս. Բարխուդարյանն անդրադարձել է նաև հիշյալ արձանագրությանը՝ նշելով, որ Ս. Հռիփսիմեի արևելյան պարսպի տակ շարված խաչքարերը հավաքված են տարբեր տեղերից և մեծ մասամբ շրջապատի գերեզմաններից¹⁶⁴, մինչդեռ վերը նշեցինք, որ դրանց մեծ մասը ԺԺ. դ. վերջին դուրս են հանվել Ս. Էջմիածնի հարակից կառույցների մաքրման աշխատանքների ժամանակ: Ս. Բարխուդարյանը նկատել է, որ այս խաչքարն ունի արձանագրություն փորագրելու մի առանձնահատկություն, քանի որ ողջ քիվը պատած է զուգահեռ դժերով՝ տառերի համաչափությունը պահելու նպատակով: Նա նշում է, որ այս շարքում կա նաև մեկ այլ նմանատիպ խաչքար, որի քիվի արձանագրությունն ամբողջովին եղծված

է, իսկ թվականը պահպանվել է, որ է՝ ՌԱ. (1552): Բարխուդարյանը կարծում է, որ այդ խաչքարը ևս Սանվել կազմողի ձեռագործն է¹⁶⁵: Մենք մեր հետազոտությունների ժամանակ նման խաչքար չենք նկատել: Գ. Տեր-Մկրտչյանը գրի է առել այս խաչքարի միայն քիվի արձանագրությունը, իսկ կազմողի անունը հավանաբար չի նկատել:

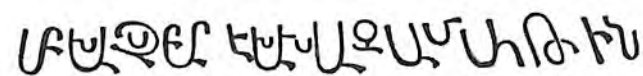
545. ԽԱՉԲԱՐ. ԺՁ. դ., ժառանգավորաց դպրոցից: Գիրը՝ քիվին, 1 տող.

ՄԲ Խ [Ա.] Չ [Ս] ԲԱՐԵՆԱԻՍ
ԵՐ ԱԹԱՆԱՍԻ¹⁶⁶:

աղ. 59, ցկ. 512

546. ԽԱՉԲԱՐ. ԺՁ. դ., ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից: Խաչքարը երկատված է, գիրը՝ քիվին, 1 տող.

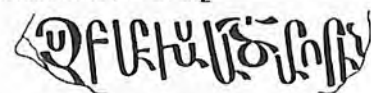

† ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ԱՉԱՄԱԹԻՆ¹⁶⁷:

աղ. 60, ցկ. 513

«Ազամաթ» իգական անձնանունն արաբական ծագում ունի և նշանակում է մեծություն, պերճություն, վեհություն: Այն քանիցս հանդիպում է ուշմիջնադարյան ձեռագրերի հիշատակարաններում¹⁶⁸:

547. ԽԱՉԲԱՐԻ ԲԵԿՈՐ. ԺՁ. դ., գիրը՝ ստորին մասում, 1 տող.

[ԽԱ.] ՉՍ ԲԱՐԵՆԱ [Ի] Ս
Ա. [ՍՏՈՒԱ.] ԾԱՏՈ [Ի] ՐԻՆ:

աղ. 60, ցկ. 514

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 86:

¹⁶³ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 168: Պ. Տակոբյան, Էջմիածնի վիմագրերը..., էջ 87:

¹⁶⁴ Ս. Բարխուդարյան, ցվ. աշխ., էջ 168:

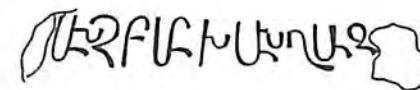
¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

¹⁶⁶ Պ. Տակոբյան, Էջմիածնի վիմագրերը..., էջ 87:

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 86:

¹⁶⁸ Ամձնանունների բառարան, հ. Ա., էջ 53:

548. ԽԱՉԲԱՐ. ԺՁ. դ., վերին աջ հատվածը կոտրված է, գիրը՝ քիվին, 1 տող.

ԽԱՉՍ ԲԱՐ [Ե] ԽԱԻՍ ՂԱՉ [ԱՐԻՆ] :

աղ. 60, ցկ. 515

549. ԽԱՉԲԱՐ. ԺՁ. դ., հայտնաբերված ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից, գիրը՝ ստորին մասում, եղնագիր, 3 տող.

ՄԲ ԽԱՉՍ Բ [Ա.] ՐԵՆ [Ա.] ԻՍ/
ՄԱՐՏ [Ի] Ր [Ո] Ս ԵՊ [ԻՍ] Կ [ՈՊՈ] ՍԻՆ/
... [Գ] Ց [Ե] ՆՈՐՈԳՄԱՆ
ՀՐ [ԱՄԱ] Ն [Ա.] Ի Մ [Ե] ԼԲ [ԻՍԵԹ]
Կ [Ա.] Թ [ՈՂԻԿՈՍԻ] ¹⁶⁹:

աղ. 60, ցկ. 516

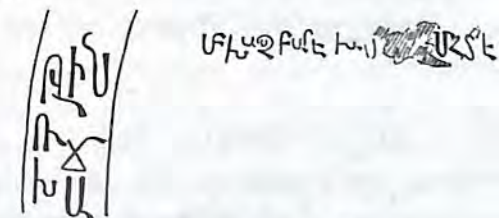
Ենթադրելի է, որ խաչքարը կանգնեցվել է ոմն Մարտիրոս եպիսկոպոսի հիշատակին, ով ինչ-որ նորոգություն է արել Մելիքսեթ (Մելքիսեդեկ) կաթողիկոսի հրամանով: Վերջինս Լուսավորչի աթոռի միահեծան գահակալ չի եղել, և այդ պատճառով Մ. Օրմանյանից

սկսած նրա անունը չի հիշատակվում հայոց կաթողիկոսների անվանացանկում:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը խաչքարը կորած է համարել և արձանագրության վերջանությունն արել է ըստ նախորդ տարիներին հանված հստամպաժի:

Հր. Աճառյանը հիշատակում է ոմն Մարտիրոս եպիսկոպոս Ամթեցու, որն իբրև նվիրակ մեկնել է Լեհաստան՝ Միքայել կամ Մելիքսեթ (Մելքիսեդեկ) կաթողիկոսի կողմից¹⁷⁰: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը միևնույն անձի մասին է:

550. ԽԱՉԲԱՐ. 1692 թ., հավանաբար ժառանգավորաց դպրոցի ավերակներից, գիրը՝ քիվին, 1 տող, թվականը՝ ձախ կողմին.

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆԱ [ԻՍ] ...
Մ [Ա.] ՀՏԵ [ՍԻ] :

ԹՎԻՆ ՌՃԽԱ. (1692):

աղ. 60, ցկ. 517

Հիմնախորանի վերին երկու կողմում նշմարվում են եղծված գրեր:

Սրանց շարքում առկա են անընթեռնելի արձանագրությամբ մեկ-երկու խաչքարեր ևս, մի քանիսն էլ՝ առանց գրի:

¹⁶⁹ Պ. Տակոբյան, Էջմիածնի վիմագրերը..., էջ 87:

¹⁷⁰ Ամձնանունների բառարան, հ. Գ., էջ 286:

ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԸ

Ս. Հռիփսիմեի միաբանական գերեզմանոցը վանքի արևելյան կողմում է: ԺԹ. դարավերջին Երեմիա Վաղարշապատցու կառուցած հարավարևելյան պարիսպն այն բաժանում է երկու մասի: Գերեզմանոցում առկա են հիմնականում օրորոցաձև և հարթ ուղղանկյունաձև տապանաքարեր, որոնք մեծ մասամբ արձանագիր են և թվագրվում են ԺԷ-ԺԹ. դդ.¹⁷¹. Ներկայացվում են ըստ ժամանակագրության:

551. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի կաթողիկոսի: ԺԷ. դ. վանքը վերանորոգող և Մայր տաճարի զանգակատան կառուցման ընթացքում վախճանված Փիլիպոս կաթողիկոսը թաղված է եկեղեցու հյուսիսային խորանում: Այդ մասին վկայում է Զաքարիա Ագոլեցին. «Թվին ՌՃԴ. (1655) մարտի ԻԵ. օրվան (25) էջմիածնում, որ Փիլիպոս կաթողիկոսն վախճանեցաւ, եղաւ սուրբ Հռիփսիմէ եկեղեցին՝ ի կողմն յուսուսային: Սա էր Կ. (60) ամաց: Սորա փոխարէն աթոռ նստաւ Հակոբ կաթողիկոսն Զուղայեցի»¹⁷²:

Շինարար հայրապետի գերեզմանին հետագայում Եփրեմ Զորագեղցի կաթողիկոսը մարմարյա տապանավեմ է դրել: Արձանագրությունը՝ 10 տող.

ՀԱ.ԶԱՐ ՀԱՐԻԻՐ ԶՈՐՍ ԹՈՒԻՆ/ ՄԱՐՏԻ
ՔՍԱՆ ԵՒ ՀՆԳԻՆ/ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ
ՀԱԽԲԱԿՑԻ/ ՏԵՐ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՍՔԱՆ/
ԶԵԼԱԳՈՐԾ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ/ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԵՒ/ ԵԴԱԻ ՄԲ ՆՇԱՐՔ/
Ն [Ո]Ր [Ա.] ՅԱՅՍՄ ՇԻՐՄԻ/ ՈՐՈՑ
ՅԻՇԱՏԱԿՆ
ՕՐՀՆՈՒ [ԹԵԱՄ] Բ ԵՂԻՑԻ¹⁷³:
աղ. 60, նկ. 518

Կարծիք կա, թե ավագ խորանի դիմաց է թաղված նաև տաճարը կառուցող Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը: Այս մասին Հովհ. Շահխաթունյանը գրում է. «Ի մէջ այս տաճարի զառաջեալ բեմին սրբոյ սեղանոյ՝ ուր դնի գրակալ ընթերցուածոց, է տապան երանելոյն Կոմիտասայ կաթողիկոսի վայելչակերտ յարգարողի սրբոյ եկեղեցւոյս ըստ աւանդութեանն հասելոյ առ մեզ, և վէմն, որ կայ ի վերայ հարթ հաւասար սալայատակին, է մեծ գրութեամբ և ձևով տապանաքարի՝ որոյ նման ոչ գտանի ի բովանդակ սալայատակին

անդ. և թէ լեալ իցէ յառաջագոյն ի նմա մակագրութիւն անուան, գուցէ ընդ այլ քայքայեալ սալայատակացն ի քանի նուագս նորոգութեանցն փոփոխեալ և անհետացեալ»¹⁷⁴: Այսինքն՝ Շահխաթունյանցը տապանաքար հիշեցնող սալաքարը վատահաբար համարում է Կոմիտաս կաթողիկոսի շիրմաքարը, որի վրա հավանաբար մակագրութիւն է եղել, որը ժամանակի ընթացքում եղծվել է: Համանման մոտեցում ունի նաև Ս. Ծոցիկյանը. «Դպրաց դասուն առջևն է գերեզմանը Աղձակեցի Կոմիտաս կաթողիկոսին: Վրան պարզ, անարձանագիր տապանաքար մը: Սակայն այդ վէմն այնքան խոշոր է, որ աչքի կիյնայ, և մեծ ուշադրութիւն կը գրաւէ»¹⁷⁵:

Նկատենք, որ Կոմիտասի ժամանակ եկեղեցական օրենքով հայկական տաճարների ներսում թաղումները սրբապղծութիւն են համարվել, ըստ այդմ էլ՝ հազվադեպ են պատահում: Այս հանգամանքը նկատի առնելով՝ Թ. Թորամանյանը բացասաբար է վերաբերում վերոնշյալ տեսակետներին: Ըստ նրա՝ կարծեցյալ տապանաքարը նախկինում ստորգետնյա դամբարանը տանող դռան տեղն է, որը հետագայում լցվել է հողով¹⁷⁶: Կարծում ենք՝ թվացյալ տապանաքարը (1,55 x 0,92) պարզապես սովորականից մեծ հափերով սալաքար է:

Ս. Հռիփսիմե վանքի 1958-1959 թթ. նորոգումների ընթացքում տաճարի ավագ դռան դիմաց հայտնաբերվել է երկու գերեզման: Համաձայն Սիմեոն Երևանցու, Հովհ. Շահխաթունյանցի, Մ. Օրմանյանի և այլոց վկայությունների՝ այդտեղ են թաղվել կաթողիկոսներ Աստվածատուր Համադանցին (1715-1725) և Կարապետ Ուլնեցին (1726-1729): Նրանց տապանաքարն անհայտացել են դեռևս ԺԹ. դարի սկզբներին: Վազգեն հայրապետի հրամանով գերեզմանների վրա արձանագիր մարմարե

նոր սալաքարեր են տեղադրվել¹⁷⁷:

Դառնալով վանքի միաբանական գերեզմանոցին և առկա ուշմիջնադարյան տապանաքարերին, պետք է փաստենք, որ Ս. Հռիփսիմե վանքում ևս հիշյալ ժամանակաշրջանում սովորացել ու կանոնավորվել է վանական միաբանությունը: Գերեզմանատանն առկա է մոտ 50 տապանաքար, որոնցից ավելի քան 30-ն արձանագիր են. կան նաև մի քանի եղծված, անավարտ և անընթեռնելի տապանագրեր: Ստորև ներկայացվում են նախ տաճարի շրջակայքի, ապա պարսպից դուրս գտնվող տապանաքարերի վկայագրերն ըստ ժամանակագրության:

552. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, երկատված, կենտրոնում պատկերված է վարդապետական դավազան, գրերը խոշոր են՝ բաղկացած 13 տողից, ընդգրկված ուղիղ, իսկ վերևում՝ սլաքաձև եզրագոտում: Քարի տակ, ինչպես Ալիշանն է գրում, «թաղեալ կայ անդ և քաջ գիտնականն և թարգմանիչն Ստեփանոս վարդապետ Լեհացի կոչեցեալ, այսպիսի ունեւով տապանագիր»:

ՅԱՐԿ Ի ԴԱՄԲԱՐԱՆԻՍ ԵԴ/ԵԱԼ ՊԱՀԻ
ՄԱՐՄԻՆ/ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐԴ [Ա.] ՊԵՏԻ/
Ա. [ՍՏՈՒԱ.] ԾԱՔԱՆ ԸՍՏԵՓ/ԱՆՆՈՍԻ,
ՈՐ ԵՐ ՏԵՂ/ԵԱԻՆ ԻՍԴ ԼԵՀԱՑԻ/.

¹⁷¹ Ս. Հռիփսիմեի վանքից որոշ տապանագրեր ներկայացված են նաև առանձին հոդվածով: Ա. Տաթևյանյան, Նորահայտ տապանագրեր Ս. Հռիփսիմեի վանքից, «Էջմիածին», 2012, Բ., էջ 71-82:

¹⁷² Զաքարիա Ագոլեցու Օրագրությունը, Երեւան, 1938, էջ 45:

¹⁷³ Այիշան, էջ 240: Տե՛ս նաև Ռ. Մարտիրոսյան, Հռիփսիմեի տաճարը, «Էջմիածին», 1953, ք. 2, էջ 28: Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 18:

¹⁷⁴ Շահխաթունյանց, էջ 270-271:

¹⁷⁵ Ս. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, Կ. Ա., էջ 130:

¹⁷⁶ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Կ. առաջին, Երևան, 1942, էջ 293:

¹⁷⁷ Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 38:

ԱՆԻԻՆ Դ ԳՈՒԲՍ ԱՅՂԱՆ ԸՆԿԻՐԿԻ,
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԻՒՐ ԸՆԴ ԵՐԵՄՆԻ/, ԿՐԿԻՆ
ՔԱՌԵ Ա. Կ ԹԻՒ/ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (1689),
ՈՐՔ ԶՂԱՆ/ԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ/
ԱՄ Ե ԼԻ ԶԵԶ ՈՂ ՈՂ ՐՄԱՅԻ¹⁷⁸:

աղ. 61, 64, 519

Ստեփանոս վարդապետ Լեհացին (Լվով-
ցի, Իլովացի) ԺԷ. դարի նշանավոր հոգևոր
ու մշակութային գործիչներից է¹⁷⁹, ով ծնվել
է դարասկզբին Լեհաստանի Լվով քաղա-
քում: Կրթությունն ստացել է ծննդավայ-
րում, գերագույն տիրապետել է լատիներե-
նին, լեհերենին ու կատարել բազմաթիվ
թարգմանություններ (հիմնականում աստ-
վածաբանական, փիլիսոփայական աշխա-
տություններ): Գալով Էջմիածին (հավանա-
բար 1636 թ.)՝ Ս. Էջմիածնի միաբանության
անդամ Ստեփանոս Լեհացին Փիլիպոս
Աղբակեցի կաթողիկոսի կողմից նախ ձեռ-
նադրվել է քահանա, ապա ստացել վարդա-
պետական աստիճան, որի մասին Առաքել
Դավրիժեցին գրում է. «Եւ ի ժամանակին՝
յորում Նիկոլ եպիսկոպոսն Իլովայ նեղէր և
վտանգէր զհայազունն ժողովուրդսն՝ որ
յիլով էին, ծնողք Ստեփանոսին՝ վասն
բարեպաշտութեան և վասն ուղղափառու-
թեան, հանեալ զսա յիլովայ՝ առաքեցին ի
սուրբ Աթոռն Էջմիածին ի ժամանակս Փի-
լիպոս կաթողիկոսին»¹⁸⁰: Այն, որ Ստե-
փանոս Լեհացին աչքի է ընկել իր բացառիկ
ունակություններով, պարկեշտությամբ,
վկայում է նաև Առաքել պատմագիրը. «Զո-
րոյ ուսումն և զմաքրութիւն վարուց տեսա-
նելով ամենայն վարդապետաց՝ վկայեցին
առաջի Փիլիպոս կաթողիկոսին. այլ և
ինքն իսկ տեսաւ Փիլիպոս տեսանելով
զարծանաւորութիւն նորա, կոչեաց յևս
գերադրական ի փառս, զի յետ օրհնելոյ

զնա կուսակրօն քահանայ, ետ նմա իշխա-
նութիւն վարդապետական...»¹⁸¹:

Կարծիքներ կան, թե Ստեփանոս Լեհա-
ցին նաև հմուտ նկարիչ էր. նրան են
վերագրվում մեզ հասած ութ պատկեր,
ինչպես նաև Էջմիածնի Մայր տաճարի ու
զանգակատան որմերի որոշ նկարազար-
դումներ: Շահխաթունյանցը նշում է, որ
իր ժամանակի պատկերները «...փայլին
չնորհք ձեռաց մեծանուն վարդապետին
Ստեփանոսի Լեհացույ, և քաջ նկարչին
հօր Յովնաթանու»¹⁸²: Նա Ստեփանոս Լե-
հացու վրձինն է վերագրում նաև Մայր
տաճարի՝ Հովհաննես Մկրտչի խորանի
տասներկու առաքյալների դիմանկարներն
ու «Թովմայի թերահավատությունը» պատ-
կերը¹⁸³: Ն. Ակինյանը ևս կարծում է, որ
Ստեփանոս Լեհացին «Լեմբերգ հետեւած էր
նախնաբար նաև նկարչութեան և ստացած
ծանօթութիւն նկարչական արուեստին»¹⁸⁴:

Ստեփանոս Լեհացին մեծ վաստակ ունի
նաև Էջմիածնի գրատան կազմավորման
ու բազմաթիվ ձեռագրերի ընթերցանման
գործում (ի դեպ, մեզ հայտնի առաջին
մատենադարանապետը Ստեփանոս Լեհա-
ցու աշակերտներից Ներսես սարկավազն
է¹⁸⁵), որոնց հիշատակարաններում նա հա-
ճախ իբրև գրիչ, թարգմանիչ կամ ստացող
է հիշվում: Այդօրինակ վկայություններից
մեկը, որ Գ. Հովսեփյանի կարծիքով պետք
է որ գրված լինի նրա կյանքի վերջին
չըջանում, մասնավորապես 1668-1686 թթ.
միջակայքում, ոչ ամբողջությամբ պահ-
պանված պատարագի խորհրդատետր է, որը
պատկանել է նյույորքաբնակ հնահավաք և
գորգավաճառ Պարույրյանին: Ստեփանոս
Լեհացու՝ հիշյալ ձեռագրում պահպանված
ինքնագիր հիշատակարանը հետևյալն է.
«Զապիկար գրիչս եւ զստացող սորին տէր

¹⁸¹ Նույն տեղում:

¹⁸² Շահխաթունյանց, էջ 45:

¹⁸³ Նույն տեղում:

¹⁸⁴ Ն. Ակինյան, Ստեփանոս վարդապետ Լեհացի,
«Հանդես ամսօրեայ», 1912, թ. 1, էջ 65:

¹⁸⁵ Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները,
էջ 20:

Ստեփանոս Իլովացի աղաչեմ յիշել ի ժամ
զենման երկնաւոր դառին, ով սուրբ խորհր-
դածու»¹⁸⁶: Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ ձեռագիրն
առանձնանում է նրանով, որ պարզում է,
թե գրչության հետ մեկտեղ Ստեփանոսը
յուրացրել էր նաև ծաղկողի արհեստը: Ի
տարբերություն այն հիշատակարաննե-
րի, որոնցում փաստեր չկան Ստեփանո-
սի՝ նկարիչ լինելու մասին, հիշյալ ձեռա-
գրում առկա մանրանկարները մտորելու
տեղիք են տալիս: Լեհացու գրչին պատ-
կանող մեզ հայտնի ձեռագրերից շատերի
հիշատակարաններում, սակայն, կարդում
ենք, թե «...զձեռն ի գործ արկեալ իմ
ձեռամբս դժագրեցի և ոսկէնկար ծաղկօք և
երփն երփն գունօք զարդարեալ երու...»¹⁸⁷
կամ «...իմ ձեռամբս դժագրեցի»¹⁸⁸ զայս
խորհրդատետրս, ի վայելումն անձին իմոյ:
Եւ երու յարդարել ոսկէնկար ծաղկօք և երփն
երփն գունօք»¹⁸⁹ (ընդգծումները մերն են
- Ա. Հ.), այսինքն՝ ակնհայտ է, որ հիշյալ
ձեռագրերի նկարազարդումը Ստեփանոս
Լեհացունը չէ, դեռ ավելին՝ հիշատակա-
րաններում նշվում է ծաղկողի՝ Սիմեոն Բա-
բունու անունը:

Հառիճում 1673 թ. գրված ձեռագրերից
մեկի հիշատակարանում (բովանդակում
է նաև «Հարանց Վարք»-ի՝ Ստեփանոս
Լեհացու թարգմանությունը) Ստեփանոսը
հիշվում է իբրև Ս. Էջմիածնի վերակացու
և գանձապետ. «...թարգմանեալ եղեւ ի
լատին բարբառոյ հայ բարբառ, ձեռամբ
Ստեփանոս վարդապետի Իլովացույ, որ
է վերակացու և գանձապետ ի Սուրբ կա-
թողիկոսարանն Էջմիածնի»¹⁹⁰: Ավելի

¹⁸⁶ Գալուստի Ա. Կաթողիկոս (Մովսէսյան), Էջմիած-
նի տաճարի նկարազարդումն ու ծաղկազարդումը,
էջ 16:

¹⁸⁷ Հայերեն ձեռագրերի ժե. դարի հիշատակարաններ,
հ. Գ., էջ 211:

¹⁸⁸ Թերևս «գծագրեցի» բառի հիմքում պետք է հաս-
կանալ մանրանկարները Լեհացու ձեռքով գծա-
կարելը, որը հետո միայն նկարազարդել է
ծաղկողը:

¹⁸⁹ Հայերեն ձեռագրերի ժե. դարի հիշատակարաններ,
հ. Գ., էջ 336:

¹⁹⁰ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի
անուն Մատենադարանի, հ. Գ., էջ 295:

ուշ Ստեփանոս Լեհացին հիշվում է իբրև
աթոռակալ և տեղապահ: Այս մասին
վկայություններ են պահպանվել 1625 թ.
գրված ժամագրքերից մեկի կազմողի հիշա-
տակարանում, ըստ որի՝ «...մեծ կաթողի-
կոսն Հայոց Յակոբ զնաց ի Կոստանդ-
նուպօլիս վասն հոգալոյ իրաց ինչ յաղագս
Սուրբ Աթոռին եւ ի թուին Ռ. եւ Ճ. եւ Ի.
եւ Թ. (1680), օգոստոս ամսոյ Բ. (2), յա-
ւուր երկուշաբթի վաղճանեցաւ... ժողովե-
ցան ամենայն վարդապետք եւ եպիսկո-
պոսք եւ վանականք եւ մեծամեծք ի Հայոց
յերեւանայ եւ Նախչուանայ ի Սուրբ
Աթոռն Էջմիածին եւ սգացին զսուգ կա-
թողիկոսին եւ հաստատեցին զՍտեփանոսն
տեղապահ...»¹⁹¹:

Սակայն Զաքարիա Սարկավազի մի
վկայությունից պարզվում է, որ Ստեփա-
նոսը տեղապահի պաշտոնում նշանակվել է
դեռևս Հակոբ Զուղայեցու մահից մի քանի
ամիս առաջ, քանի որ 1679 թ. նոյեմբերի
14-ին, երբ վախճանվում է Հովհաննա-
վանքի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ
Կարեցին. «...էր տեղապահ ի Սուրբ
Էջմիածին Իլովացի Ստեփանոս վարդա-
պետն, որ բազում վարդապետօք և եպիս-
կոպոսօք եկն ի թաղումն»¹⁹²:

Ստեփանոս Լեհացին իբրև թարգմա-
նիչ քանիցս հիշատակվում է նաև հայ
հաստիպ գրքերի հիշատակարաններում:
Օրինակ՝ «Բուրաստան աղօթից» (տպ. Կ.
Պոլիս, 1704 թ.) գրքի տիտղոսաթերթին
նշված է. «Գիրք բուրաստան աղօթից,
յորում պարունակին բանք մաղթանաց և
խօսք ընդ Աստուածոյ... թարգմանեցեալ ի
Լազինացոյ լեզուէ ի հայկական բարբառ.
աշխատասիրութեամբ ուրեմն Ստեփանո-
սի վարդապետի Լէհեցոյ, ի փառս մեծա-
գոյնս Աստուծոյ...»¹⁹³: Հովսեփոս Փլա-

¹⁹¹ Նույնի հ. Բ., էջ 1049-1050: Աճմանությունների բա-
նարան, հ. Գ., էջ 676-677: «Քրիստոնյա Հայաստան»
հանրագիտարան, էջ 925:

¹⁹² Զաքարիայ Մարկավազի պատմագրություն, հ.
երրորդ, էջ 37:

¹⁹³ Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, հ. Ա., [կազ-
մեցիմ] Ն. Ա. Ոսկանյան, Բ. Ա. Կոթլարյան, Ա. Մ.
Մալախյան, Երևան, 1988, էջ 152:

¹⁷⁸ Շահխաթունյանց, էջ 272, Այիշան, էջ 241:

¹⁷⁹ Ստեփանոս Լեհացուն ու նրա տապանագրին
անդրադարձել ենք նաև առանձին հոդվածով: Ա.
Հարությունյան, Ստեփանոս վարդապետ Լե-
հացին և նրա տապանագիրը, «Վեմ» համահայ-
կական հանդես, 2013, թ. 3 (43), էջ 78-87:

¹⁸⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 323:

բիոսի «Պատմութիւնք յաղագս պատե-
րազմին հրէից ընդ հռովմայեցիս» (տպ.
էջմիածին, 1787 թ.) աշխատութեան թարգ-
մանիչը դարձյալ Ստեփանոսն է: Այդ մա-
սին վկայված է ոչ միայն գրքի տիտղոսա-
թերթի, այլև թարգմանողի ծավալուն
հիշատակարանում. «Շնորհիւ և գթու-
թեամբ բարերարին Աստուծոյ, ես՝ Ստե-
փանոս Լեհացի, յետին ի մանկանց եկե-
ղեցոյ, և կրտսեր ի սպասաւորացն բանին
Աստուծոյ... ի թուաբերութեան տումարին
Հայոց ՌձԹ. (1660), և ի Հայրապետու-
թեան սրբազան Տեառն Յակոբայ, զայս
պատմութիւն Յովսէպոսի թարգմանեցի ի
լատինացեաց բարբառոյ ի Հայոց լեզու...»¹⁹⁴:

Ուսումնասիրողների մոտ տարակար-
ծութիւններ տեղիք է տվել Ստեփանոս
Լեհացու մահվան տարեթվի հարցն, այն
դեպքում, երբ տալանագրում թվագիրն
առկա է: Հետազոտողները նրա մահվան
տարեթիվը նշում են մոտավոր, հիմնա-
կանում 1680-1699 թթ. միջակայքում, սա-
կայն առավել տարածված են 1689 թ.¹⁹⁵ և
1699 թ.¹⁹⁶:

Մ. Չամչյանցը, անդրադառնալով Ստե-
փանոս վարդապետի գործունեությանն ու
հատկապես նրա կատարած թարգմանու-
թյուններին, գրում է. «Եւ ինքն լեալ իբր
ուխտուն ամաց՝ վախճանեցաւ ի թուակա-
նութեանս Հայոց ՌձԽԸ. (1699), փոքր
մի առաջ կամ յետոյ»¹⁹⁷: Այսինքն՝ ըստ
Չամչյանցի՝ Ստեփանոս Լեհացին վախ-
ճանվել է մոտավորապես 1699 թ.՝ ուխտուն
տարեկան հասակում, հետեւաբար պետք է
որ ծնված լինի 1619 թ.:

Այլ կարծիքի է Մ. Օրմանյանը. «Ստե-
փանոսի գործունեութիւնը Փիլիպպոսի
օրով սկսած, ու Հարունակած է մինչեւ անոր
յաջորդին ալ մահը»¹⁹⁸, այսինքն՝ մինչև
Հակոբ Զուղայեցու մահը, որ է՝ 1680 թ.:

Ղ. Ալիշանը գրում է, թե Ստեփանոսը
«...էջմիածին եկեաց և անդ աթոռակալ
եղև Յակովբայ կաթողիկոսի Դ., և տե-
ղապահ յետ մահուան նորա, և անդ մե-
ռաւ յամին 1681 և կայ թաղեալ ի Հռիփ-
սիմեանց տաճարի»¹⁹⁹: Ավելի ուշ, «Կամե-
նից. տարեգիրք Հայոց»-ի ՌձԼԴ. (1685)
տարեթվի դիմաց, համառոտ նկարագրե-
լով Լեհացու գործունեութիւնը՝ Ալիշանը
նշում է. «Յետոյ բարի վարուք և ուղղափա-
ռութեամբ զկեանս իւր վճարեալ՝ հանգեալ
ի Քրիստոս, մօտ յայսմ ամի»²⁰⁰:

Ստեփանոս վարդապետի տալանա-
գրում տարեթիվն անընթեռնելի է հա-
մարում Գ. Հովսէփյանը՝ նշելով, թե «Ստե-
փանոսի մահուան ճիշդ թուականը չգի-
տենք, որովհետեւ եղծուած է թուականը
նորա գերեզմանի արձանագրութեան մէջ,
թաղուած Հռիփսիմէի վանքի արեւելեան
կողմը»²⁰¹:

Լեոն «Հայոց պատմութեան» էջերում
ժէ. դ. գիտութեան բնագավառը նկարա-
գրելիս առաջնահերթ նշում է Ստեփանոս
Լեհացու անունն ու նրա ունեցած ավանդը
Հայոց թարգմանական գրականութեան
ասպարեզում: Ըստ նրա՝ մեծանուն գիտ-
նականը «վախճանվել է խորին ծերութեան
մեջ, 80 տարեկան հասակում, 1689 թվա-
կանին և թաղված է Հռիփսիմեի վանքի
գերեզմանատանը»²⁰²:

¹⁹⁸ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ.
Բ., էջ 2896:

¹⁹⁹ [Ալիշան Ղ.], Ճառ ընթերցեալ ի հայկական
ճեմարանիս, տեսութիւն ի գանձ լեզուիս հայոց
կամ ի Ստեփանեան բառարան, «Բազմավէպ»,
1852, ք. 5, էջ 88:

²⁰⁰ [Ղ. Ալիշան], Կամենից. տարեգիրք հայոց, Լեհաս-
տանի եւ Ռումինիոյ հաւաստեցեայ յաւելումով,
Վեներտիկ, 1896, էջ 143-144:

²⁰¹ Գաբրիել Ա. Կաթողիկոս [Նովսեփյան], Էջմիած-
նի տաճարի նկարագրողուն ու ծաղկագարդունը,
էջ 12-13:

²⁰² Լեոն, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, գիրք

¹⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 599:

¹⁹⁵ Յուզակ ծեռագրաց Դադեան Խոսեփ վարդա-
պետի, մասն Ա., Վաղարշապատ, 1898, էջ 92: Ն.
Ալիսեան, Ստեփանոս վարդապետ Լեհացի, էջ 64:
«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ
925: ՀԱՅ, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 135:

¹⁹⁶ Յուզակ ծեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենա-
դարանի, հ. Ա., էջ 1617, նույնի հ. Բ., էջ 1461, նույնի
հ. Գ., էջ 419: Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն,
հ. Գ., էջ 620:

¹⁹⁷ Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 620:

Կարծում ենք՝ Ստեփանոս վարդապետի
մահվան թվականի անճշտությունը բխում
է վիճաբար՝ այդ հատվածի եղծված լինե-
լուց: Հ. Շահխաթունյանցը և Ղ. Ալիշանը,
անդրադառնալով տալանագրին, այն
վերծանել են այսպես. «...անիւն ի գուրս այս
ընկրկի, հազար հարիւր ընդ երեսնի, կրկին
բառիւ Կ թիւ հայկազնի» (ընդգծումը մերն
է - Ա. Հ.): Ընդգծված մասն անհասկանալի
է համարում նաև Ն. Ալիսեանը՝ նշելով, որ
«իմաստը կը պահանջէ միակոր թիւ»: Նա
ստույգ է համարում իմաջիկ վարդապետի
կազմած ձեռագրացուցակի Հ^ր 74 ժո-
ղովածուի յոթերորդ միավորում տեղ գտած
վկայությունը, որտեղ Ստեփանոս վարդա-
պետի թարգմանությունները թվարկելուց
հետո նշվում է, թե վերջինս «...վախճանե-
ցաւ ի թվին ՌձԼԸ. (1689)»²⁰³: Ըստ այդմ
էլ Ալիսեանը «Կ»-ն վերծանում է «Դ.» (4)
և կարդում. «ԿԻԿԻՆ ԲԱՌԻԻ Դ. (4) ԹԻԻ
ՀԱՅԿԱԶՆԻ»²⁰⁴:

Տալանագրի մանրազնին ուսումնա-
սիրությունը պարզում է, որ «ԿԻԿԻՆ»-ին
հաջորդում է ոչ թե «ԲԱՌԻԻ Դ. կամ Կ.»,
այլ «ԲԱՌԵԱԿ» բառը, որը նշանակում է
չորս²⁰⁵: Վերջինիս կապը հիշյալ շարա-
դանքի հետ կարելի է բացատրել այսպես.
«...ՀԱԶԱՐ ՀԱՐԻԻ ԸՆԴ ԵՐԵՍՆԻ, ԿԻԿԻՆ
ԲԱՌԵԱԿ ԹԻԻ ՀԱՅԿԱԶՆԻ», այսինքն՝
գույգ չորս, կրկնակի չորս իմաստով, ուստի
1130 թվականին, որը հստակ է, պետք է
գումարել 8, կստացվի՝ 1138 + 551 = 1689,
հետեւաբար Ստեփանոս վարդապետ Լե-
հացու մահվան ստույգ տարեթիվը պետք է
համարել 1689 թ., ինչպես փաստել են Խ.
Դադեանը, Ն. Ալիսեանը, Լեոն և այլք:

553. ՏԱՊԱՆԱԳՐ. Հարթ ուղղան-
կյունաձև, գիրը՝ 7 տող:

առաջին, էջ 409-410:

²⁰³ Յուզակ ծեռագրաց Դադեան Խոսեփ վարդա-
պետի, մասն Ա., էջ 92, ծեռ. 74:

²⁰⁴ Ն. Ալիսեան, Ստեփանոս վարդապետ Լեհացի, էջ
64:

²⁰⁵ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. չորրորդ, էջ
557:

ՆՈՐԶՈՔՆ ԱՅՍ ԵՍՍ Ե
ՏԱՊԱՆԱԳՐ ԳՐԱՊԱՐ ՊԱՐՈՆՏԵ/
ԲԻՆ, ՈՐ Է ԵՂԲԱՅՐ/ ՆԵՐՍԵՍ
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ ԹՎ ԼԻՂ Ե/
ՌՁԾԸ. (1709), ՄԱՅԻՍ ԻԳ (23):
աղ. 60, նկ. 520

Ներսես պարոնտերի որդի Գասպարը,
որ դարձյալ «պարոնտեր» է, հոգևոր ավա-
տատների դասը ներկայացնող «պարոն-
տիրություն» ժառանգորդներից է կամ
Ս. էջմիածնի հարկատու ծառաներից,
որոնցից մի քանիսը հիշատակվում էին նաև
Ս. էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի
տալանագրերում, որտեղ և հիշյալ կոչու-
մը քննարկվեց (տե՛ս արձ. 192, 219, 233,
262, 283, 387):

554. ՏԱՊԱՆԱԳՐ. Հարթ ուղղանկյուն-
նաձև, գրերը՝ խոշոր, 12 տող:

ԱՅՍԵ ԴԱԲԱՆՆԵ
ՏՈՆ ՄԻՆԻՃԳ
ՆԱԳԱՐԱՊԱՐԳ
ԼՆԱ: ԼՂԴԴ: ՈՐԵ
ՏԱՊԱՆԱԳՐԻ
ԴԻՂԵՆ ԿՈՉՆԵՑ
ԵԱԼԱՊՈՉԵԻՑ
ԻՄՓՈՍԵՅԱՆԱՐ
ՏՐԻՃԿԱՅԻ:
ՈՐԲ ՀԱՆԴԳԻՖԻՃ
ՌԻՓՈՂՈՐԵՏՏԻՆ
ՁԵԶՈՂՈՐԱՄԻՑԻ

ԱՅՍ Ե ԴԱՄԲԱՐԱՆ/ Տ ԼԵԱՂ ՌԵ
Մ ԼԵՂ ԾԳ/ՆԱԶԳ ԵՍՍ ՄԱՐԳԱՐԱՆ

«Վ» ԱՐ՝ Դ ԱՍ՝ Պ ԵՏ՝ Ի, ՈՐ Է/
 Տ Ե՝ Ղ Ի՝ Ս ԱԿՆՑԻ ԵԻ/ Գ Ի՝ ԻՂԷՆ
 ԿՈԶՖԵՑ/ԷԱԼ ԱՊՈԻԶԵԽՑ/Ի, ՈՐ
 ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ/ ՏՐ ՌՃԿԶ. (1717)
 ԱՄԻՆ,/ ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ Տ/ՈՒՔ
 ՈՂՈՐՄԻ ԵԻ ՏՐՆ/ ԶԵԶ ՈՂՈՐՄԱՑԻ:

աղ. 61, նկ. 521

Մարգար վարդապետը հիշվում է իբրև ճգնազգայաց, այսինքն՝ յուր անձը ճգնության տված²⁰⁶: Վերջինս Ակնի Ապուհեխ գյուղից է, որն ըստ պահպանված տեղեկու-թյունների՝ հիմնադրվել է Ժ. Գ. Ապու-ղամբ Արծկեցու և Բունիաթ Սեբաստացու նախաձեռնությամբ²⁰⁷: Վիմագրում որոշ տառեր եղծված են, իսկ վեցերորդ տողում «կոչեցեալ» բառը փորագրված է «Ֆ» հնչյունի հավելմամբ՝ «կոչֆեցեալ»:

555. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 10 տող.

ሱህ ታህ

ሁሉም የጥቅም አባላት

ፌዴራላዊ ዲሞክራሲያዊ ሪፐብሊክ
ኢትዮጵያ ፋዲራላዊ ዲሞክራሲያዊ ሪፐብሊክ
ጥቅም ላይ የዋለው የጥያቄ ወረቀት

ቡሔተህ ቡቶረህ
ጉቱጊዮና ቡቶደባህ
ሆህ ሊጎኑጊቴደባህ

ՌՄԺԱ. (1762) /ԱՆԻԻՆ Ի ԳՈՒԲՍ
ԸՆԿՐԿԵՍՑԻ ԱՐ/ՁԱՆՍ ԱՅՍ ՆԸ/
ՇԱՆ ԿԱՆԿՆԻ ԱԻԵՏԻՍ/ ԱՆՈՒՆ
Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե.] ՏԻ,/ ՈՐ ԷՐ
ՅԱ. [ՌԱ.] Զ [Ն.] ՈՐԴ ՄԲՅ/ ՈՒԽՏԻՍ, ՈՐՔ.
ՀԱՆ/ԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ. ԶՈՂՈՐ/ՄԻ ԱԾ
Ե [Ի.] ՁԵԶ ՈՂ [Ո.] ՐՄ [ԵՍ] ՑԻ:

աղ. 61, նկ. 522

Համաձայն տապանագրի՝ Ավետիս վարդապետը վանքի առաջնորդներից է, ում հոգու խաղաղության համար այցելուներից հայցվում է ողորմածություն: Հետաքրքիր է տապանագրի սկզբնամասը՝ «ԱՆԻԻՆ Ի ԳՈՒԻՍ ԸՆԿՐԿԵՍՅԻ», այսինքն՝ անուն, որ ընկրկվել է գուբի՝ փոսի, վիհի, խորխորատի²⁰⁸ մեջ:

ԿԴ՝ 1763 թ. ցուցակներում հիշատակվում է Ս. Հռիփսիմեի վանքից ոմն Ավետիս վարդապետ, որին տրվել է «...Ս. (1) Կիսամաշ փիլոն և իմ ճզմայն»²⁰⁹: Զի բացառվում, որ խոսքը միևնույն անձնավորով լիցանք վերաբերի, պարզապես գրանցումն արվել է Ավետիսի մահից հետո:

556. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև,
կենտրոնում՝ վարդապետական գավազան,
գիրք՝ 5 տող.

ለጌጃህ
 ለህጉህ
 ለጥራህ
 ለብረሃኑህ
 ለሰላሙህ

ԱՅ [Ս] Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄ [ԲԱ] /
 ԲԱՆԻ ՅԱԿՈԲ ԱՆ [ՌԻ] / ԱՄԲ
 Վ [Ա] ԲԴ [Ա] ՊԵՏԻ, / ՈՐ Է
 ՏԵՂԻՍ ՔԱՂ / ԱՔ, ԱՂ [ԱԶԵՄ] :

աղ. 60, նկ. 523

Տապանադրում հիշատակվող Հակոբ վարդապետը «ՔԱՂԱՔ»-ից է: Քաղաք անունով Արևմտյան Հայաստանում երկու գյուղ է հիշատակվում. մեկը՝ Բիթլիսի նահանգի Մուշ գավառում, մյուսը՝ Էրզրումի նահանգում²¹⁰: Հաշվի առնելով այն, որ Վաղարշապատը տարբեր ժամանակներում կոչվել է նաև Մայրաքաղաք, նո-

²⁰⁸ Ռ. Ս. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, հ. Ա., Երևան, 2000, էջ 339:

²⁰⁹ ԿՂ. թղթ. 2. վապ. 11, էջ 3:

²¹⁰ Տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 291:

բաքաղաք, Նոր Քաղաք, Քաղաքուղաշտ²¹¹
անուաններով, կարծում ենք, որ Հակոբ վար-
դապետը տեղացի է, բուն Վաղարշապատ
քաղաքից, ուստի և «ՈՐ է ՏԵՂԻՍ ՔԱ-
ՂԱՔ» ասելով նկատի է առնվում Վաղար-
շապատը: Հնագրական առումով տապանա-
գիրը կարելի է թվագրել ԺԸ. դարով:

557. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.** օրորոցաձև,
ննջեցյալի անուկը փորագրված է տապանա-
քարի արևմտյան, իսկ բուն տապանագիրը՝
հարավային նիստին, ծ տող.

[illegible]

3Ա... ԸՂՍՏԱ ԻՄՊՕՂԻՑԻ/ ...Ն
 ԱՆԵԼ ԷՐ ԿՐՂԱՅԻ/ ՏԱՊԱՆՍ Է
 ՎԱ ԶՐՂ ՀՄԱՆԳՍ ԻՏԻ/ ՎԱՆԱՀՕՐ
 ՀՈՒՓՍԻՄԷԻ/ ՅԵՏՆ ԵԻՂ ԺԻՐ
 ԺԱՂՄՕՐՀՆՕՂԻ/ ՏՂԱՃԱՐՂԻՆ
 ԷՋՄԻԱԾՆԻ/ ԱՆՈՐ ԱՆՈՒԱՄԲ
 ՄԵԾ ԱՂԱ ԻՏԻՎՂ/ ՅԱՐԴԵԱԼ
 ՅԵՂԲԱՐՅ ԱՄԵՆԻ:/ ՅԱՐՈՒԹԻ ԻՂՆ:

ωη. 61, 64. 524 ω, ρ

Տապանազիրը հողմահարված է, առաջին երկու տողերը գրեթե անընթեռնելի են: Պարզվում է՝ ՀարուՅյունը Ս. Հռիփսիմեի վանահայրն է եղել, ինչպես նաև Ս. Էջմիածնի «Ժիր Ժամօրհնողը»: Հիշյալ տապանազիրը ևս կարելի է թվագրել ԺԸ դարով:

558. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.** օրորոցաձև,
արևելյան նիստին ունի խաչաքանդակ,
գիրք՝ Հյուսիսային նիստին, 6 տող.

ՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԵՆ ԶԼԿ ՀԻՐԲԷ ՊԶԼՈՒՅԴԳԻՄԸ
ՈՐԵՐՏՈՒՄ ԱՍՏԱՂԱՏՑԻ ԳՎԶՈՅԸ
ԽԱՇՈՒՄ ԱՅ ՅՈՅԺ ԲԻԼԵՆԻՔ
ԵԿԵՆՑԻ-ՈՅՆ ԿԱԳԱՌՈՂ ԺՐԲԵՈՂՈՋԵՐԸ
ԻՍԿԱՍԱՌԵԱՆ ԶԿԱՆՍԱԲԵՐ ԶԸԵՍՅԱՆՏԵՐ
ԱՐԴՈՒՄ ԱՊՐԱՊՈՐԵԶ

ՏԱՊԱՆՍ ԱՅՍ Է ՅԱՐԿ ՇԻՐՄԻ Է
 ՂԱԶԱՐՈՒ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ,
 ՈՐ ԷՐ Տ [ԵՂԵ] ԱԻ ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ,
 ԳԱՀՈՅ [Ս ՅՈՅԺ ՊԻՏԱՆ] Ի/ ՔԱ [Զ
 ԵՐԱԺԻՇՏ ԵԻ ԺԱՄԱՍ] ԱՅ, ՅՈՅԺ
 ԲԱ [ՆԻԲ] ՈՒ [Ն ԵԻ ԴԱՍԱՍԱՅ],/
 ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ԿԱՐԳԱԻՈՐՈՂ, ԺԻՐ
 ՔԱՐՈ [ԶԻ] Զ Ե [Ի ԺԱՄՕՐՀՆՈՂ], ԴՍԿ
 ԱՍՏ ԱՌԵԱԼ ԶՎԱԽՃԱՆ ԲԱՐԻ, ԶԸԻԷԱՅ
 Ա [Ռ] ՏԷՐ [Ն ՀԱՄԱՅՆԻ],/ ԱՐԴ՝ Ո [Ր
 ԱՍԷ ՍՄԱ ՈՂՈՐՄԻ, Ի ՔԷ ԶՆՈՅ] Ն
 ԸՆԿԱԼՑԻ²¹².

աղ. 61, նկ. 525

Տապանազարի միջնամասում քարը վնասված է, որի հետևանքով գիրը եղծվել է: Այդպիսի բառերն ու առանձին տառերը վերականգնել ենք ըստ Շահխաթունյանցի վերծանության: Դատելով չափածո տապանազարից՝ Ղազար վարդապետը եղել է բազմաշնորհ անձնավորություն՝ երաժիշտ, ուսուցիչ, ժամերգություն կատարող և այլն: Թվագրվում է ԺԸ. դարով:

559. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հարթ ուղղանկյունաձև, տաճարի հարավային մուտքի դիմաց, տապանագիրը՝ չափածո, 7 տող.

[illegible]

ՍԸԼԱՔ ՔԱՌԱԾԱՅՐ ՄԱՐՍՌԵԼԻ

²¹² *Ճահխաբթունեանց*, էջ 273: *Ալիշան*, էջ 241: *Ս. Ա. Գևորգյան*, Հայ վիճագիր բանաստեղծությունը, էջ 334, արժ. 46:

²¹¹ Նույնի հ. 4, Երևան, 1998, էջ 34:

²⁰⁶ ՆՈՒՄԻ Ի. Երրորդ, էջ 205:

²⁰⁷ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 314:

ՎԸՃՈՒՅՆ, / ՄԽԵԱԼ Ի ԹԻԿՈՒՆՍ
ՊԵՏՐՈՍ ԲԱՔՈՒՆԻՈՅՆ, / ՎՃ [ԱՐ] Է
ԶԿԵԱՆՍ Ի ՏԵՍ ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ, / ԹՈՂԵԱԼ
ԶԻՐԵ [Ա.] Ն ՔԻՐՏՆ ՅԻՇԱՏԱԿ,
ՈԳԻՈՅՆ / ՆԵՂԵԱԼ Ի ԿՍԿԻԾ Ի
ՅԱՐՈ [Ի] ԹԻ ՈՐԴԻՈՅՆ, / ԶՈՐ ԶԵՏԵՍ
ԴԻՊԵԱԼ ... ԼԱՌ ՅՈՒՍԻՈՅՆ / ՅԱՄԻ
Տ [ԵԱ] ՌՆ 1828, ՆՈՅ [ԵՄԲԵՐ] 20 ԻՆ:
աղ. 61, Գկ. 526

Ուշագրավ է տապանագրի ձևակերպումը, ըստ որի՝ Պետրոս Բաքունին վախճանվել կամ սպանվել է ծեր հասակում: «Քիրտն»-ը նույն քրտինքն է, որ կարող է գործածվել նաև հոլովված քրտան, քրտունք, քրտանց ձևերով²¹³:

Վանքի պարսպից դուրս՝ արևելյան կողմում, ևս առկա են տարածե տապանաքարեր՝ մեծ մասամբ արձանագիր: Գերեզմանոցի այս հատվածը գտնվում է անմխիթար վիճակում: Մի քանի տապանաքարեր շրջված են ու տեղահանված:

560. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ
ՋՈՂԱԵՑԻ
ՅԵՍԱՌՆՈՒ
ԵՂԲԱՅՐ
ԱԿՈՒԿԱՊՍԵ
ՌՃԵՌՈՒԿ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ / [Ջ] ՈՒՂԱ [Յ] ԵՑԻ /
ՅԵՍԱ [Յ] ՈՒՆ, Ո [Ր] / [Է] ԵՂԲԱՅՐ /
[Յ] ԱԿՈՒԿ [Ա.] Թ [Ո] Ղ [ԻԿՈ] Ս [Ի] Ն, /
ՌՃԵ. (1656) ՌՈՒԻՆ:
աղ. 60, Գկ. 527

Ննջեցյալը Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի եղբայր Նսային է: Ըստ տապանագրի՝ նա հոգևոր աստիճան չի ունեցել. թերևս զբաղվել է վանքի տնտեսական

գործերով և պատիվ է ունեցել թաղվելու Ս. Հռիփսիմի միաբանական գերեզմանոցում: Քարի ստորին մասում կան նաև հակիրճ գրություններ՝ գուցե և հետագայում արված. որոշակի իմաստ չեն արտահայտում:

561. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, քարի եզրերը վնասված են, գիրը՝ 4 տող.

ԱՅԱՏԱՊԱՆ
ՄՂ ՏԱՌՈՒ
ՄՆԻ ՈՅՆՈՒ
ՃԵՐԵ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱ [Ն] / Մ [ՈՒ] ՂՏՈՒ
ԹՈ [Ր] / [Ո] ՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԼԷ. (1688):
աղ. 61, Գկ. 528

562. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, քարը՝ մասամբ կոտրված, գիրը՝ 6 տող, նույնաբովանդակ արձանագրություն արևմտյան նիստին՝ 4 տող.

ՌՃԼԷ
ՍԷՏԱՊ
ԻԱՆԲԱ
ԵՆՈՒ
ՄԱՐԻ
ԴԻՍԻՆ
ՅԵՐԵ
ՈՐԻՍ
ՈՒՇ

ՌՃԼԸ. (1689) / [ԱՅ] Ս Է ՏԱՊ / [ԱՆ] ԴԱՆԲԱ / [ՐԱՆ] ԻՆ Թ / [ԱԴԷ] ՈՍԻ ՈՐԴԻ /
[ՍԱՐ] ԳԻՍԻՆ: / [Ա.] ՅՍ Է [ՏԱՊԱՆ] /
[Թ] Ա. Թ [ԷՈՍԻ] / ՈՐԴԻ [ՍԱՐԳՍԻՆ] /
ԹՎ [ԻՆ] ՌՃ [ԼԸ.] (1689):
աղ. 62, Գկ. 529 ա, բ

563. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն նաձև, գիրը՝ 4 տող.

ԱՅՍ Է [ՏԱՊ] ԱՆ ԶԻ/ՎԱ... [Վ] ԱՐԴԻԿ /
Ի ԹՎԻՆ [ՌՃ] / Զ. (1731):
աղ. 61, Գկ. 530

Արձանագրությունը խիստ հողմահարված է, ըստ այդմ էլ նպատակահարմար գտանք բերել միայն լուսանկարը: Ընթեռնելի են «Վարդիկ» բառը, որը հավանաբար անձնանուն է, և թվագիրը:

564. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն նաձև, նախորդից աջ, գիրը՝ 6 տող.

ՔՍՈՐԻԻ ԶՕՐՄԻ
ԱՃԻՆ. ԶԱԳՈՐԸ
ՀՈԳԻ ԿԵՐԱԿՈՒ
ՈՒՄԴԻՆՏԻՉԱՔԱ
ՐԻՆ՝ ՎԱՂՃԱՆԵՆ
ԻՌԻՇԺԻԹԻՆ

ՔՍ ՈՐԴԻ ԶՕՐ ՄԻ/ԱՄԻՆ ՀԱՆԳՈ ԸԶ /
ՀՈԳԻ ԿԵՐԱԿՈՍԻՆ, / ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՏՐ
ԶԱՔԱ/ՐԻՆ, ՎԱՂՃԱՆ ԵՂԵԻ /
Ի ՌԲՃԺ. ԹՎԻՆ (1761):
աղ. 62, Գկ. 531

565. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն նաձև, գիրը՝ 5 տող.

ՔՍՈՐԻԻ ԶՕՐՄԻ
ՀԱՆԳՈՐ ՀՈԳԻԱԿ
ՔՍԱՆ ՎԱՂՃԱՆ
ՐԻՆ՝ ՎԱՂՃԱՆ
ՌՄԻՇԺԻԹԻՆ

ՅԻ ՈՐԴԻ ԶՕՐ ՄԻԱՄ [Ի] Ն /
ՀԱՆԳՈՐ ՀՈԳԻԱ ԱԼԷ/ՔՍԱՆ
ՎԱ [Ր] Դ [Ա.] ՊԵՏԻՆ, ՈՐ Է/Ր
Ի ԱՅ ՍԲ ՈՒՄՏԻՍ, / ՌՄԻՇ. (1776):
աղ. 62, Գկ. 532

566. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն նաձև, գիրը՝ 6 տող.
19 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

ՔՍ ՈՐԴԻ ԶՕՐՄ
ԻԱՃԻՆ ԶԱԳՈՐ
ՀՈԳԻԱԿՈՍՄԱ
ՐԴՊԵՏԻՄԵՄԻ
ԱՅԲՆԱՊԻՄԻՍ
ՌՄԻՇԺԻԹԻՆ

ՔՍ ՈՐԴԻ ԶՕՐ ՄԻ/ԱՄԻՆ, ՀԱ [Ն] ԳՈՅ /
ՀՈԳԻՆ ԹՈՐՈՍԱ [Ն] [ՎԱ.] /
ՐԴ [Ա.] ՊԵՏԻՆ, ՈՐ Է ՄԻ/ԱՅԲԱՆ ՍԲ
ՈՒՄՏԻՍ, /
ՌՄԻՇ. (1776):
աղ. 62, Գկ. 533

Տապանագրերում հավանաբար հիշատակվում են վանքի միաբանները, հոգևոր սպասավորները:

567. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն նաձև, գիրը՝ 3 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ
ՀՈՐԻՆՏԻՄԻ
ՄՈՒՄԵԼԻՆ ՌՄԻՇԺԻԹԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱ/Զ [Ա.] ՏՈՒՐԻՆ, ՈՐ
Է ՈՐԴԻ / ՄՈՒՔԷԼԻՆ, ՌՄԻՇ. (1776):
աղ. 62, Գկ. 534

«Մուքէլ» արական անձնանունը Միքայել անվան փաղաքականն է (Մուքայել ձևից)²¹⁴:

568. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև՝ կողաշրջված, գիրը՝ 6 տող.

ՅԻ ՈՐԴԻ ԶՕՐՄ
ՀԱԳՈՐ ՀՈԳԻ
ԱՆՏՕՆ ՎԱՂՃԱՆ
ՏԻՆՆԻՄԻՍ
ՍԲ ՌՄՏԻՍ
ՎԻՄՍԻՆ

²¹³ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Կ. երկրորդ, Երևան, 1981, էջ 1007:

²¹⁴ ԱճճԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՇԱՐԱՄ, Կ. Գ., էջ 472:

ՅԻ ՈՐԴԻ ՀՕՐ ՄԻ/ [ԱԾԻՆ], ՀԱ [Ն] ԳՈՅ
ՀՈԳԻՆ/ ԱՆՏՕՆ [ՎԱ] ՐԴ [Ա] ՊԵ/ՏԻՆ,
ՈՐ Է ԼՈՒՍԱՐ [ԱՐ]/ ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ,/
ԹՎԻՆ ՌՄԼԱ. (1782):

աղ. 62, նկ. 535

Ըստ տապանագրի՝ Անտոն վարդապետը
վանքի լուսարարն է եղել, այսինքն՝ Հսկել է
եկեղեցու ներքին բարեկարգություն, կարգ
ու կանոնի, մաքրություն և այլնի վրա:

569. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
երկվեզվյան (Հայերեն, վրացերեն), 6 տող:
Հայերեն հատվածն ընդարձակ է և չափածո,
իսկ վրացերենը՝ համառոտ և արձակ:

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԻ, ԴԱՆՆԱ
ԱՆՈՒՆ ԿՆՈՋ ԲԱ [ՐԻ]/ ԿՈՂԱԿՑԻ
ԴԱԽԹԵ [Ա] Ն [ԲԵ] ՐՕՅԻ ԵՒ [ՄԱՅՐ]
ԵՐԿՈՒՑ ՀԱՐԱՋԱՏ [Ի]/ ՆԱԽԿՆՈՅՆ
ԴԱԽԹ Վ [Ա] ՐԴ [Ա] ՊԵՏԻ, ՆԱԵԻ
ԿՐՏՍԵՐՈՅՆ ԲԱՐՍԵՂԻ, ԷՐ ՍԱ
ԵՐԿՐԱԻ ՎՐԱՍՏԱՆՑԻ, ԲՆԻԿ ՏԵՂԵԱԻ
ԷՆԱԳԵԹՅԻ/ ԽՆԴՐԷ Ի ԶԷՆՋ ԵՂԲԱՐԲ
ԲԱՐԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏԱԻ [Բ]
ԶՈՂՈՐՄԻ, ՈՐ ՎԱՂՃԱՆԻ Ի ՌՄԼԳ.
(1784) ԹՈՒՈՋ Ի ՍԵՊ [ՏԵՄԲԵՐ]
Ի Բ. (22)²¹⁵:

աղ. 62, նկ. 536

Տապանագրում հիշատակված է Դավիթ
Ե. Էնեգեթցի (1801-1807) կաթողիկոսի մայր
Աննան: Այս արձանագրությունը գեռևս
1924 թ. ընդօրինակել և 1930 թ. հրատա-
րակել է Լ. Մելիքսեթ-Քեկը: 1950-ական
թթ. կատարած իր հետազոտությունների
ժամանակ նա տապանաքարը տեղում չի
գտել²¹⁶: Վրացագետ Պարույր Մուրադյանը
ևս ժամանակին կատարած իր ուսումնա-
սիրությունների ընթացքում տապանաքարը

չի գտել և արձանագրությունը վկայակոչել
է համաձայն Մելիքսեթ-Քեկի վերծանու-
թյան²¹⁷: Տապանագրի՝ մեր վերծանու-
թյունը համապատասխանում է Մելիքսեթ-
Քեկի ընդօրինակմանը՝ բացառությամբ
նրա, որ որոշ տառեր և նույնիսկ բառեր
ներկայումս եղծված են: Կարծում ենք՝ և՛ Լ.
Մելիքսեթ-Քեկը, և՛ Պ. Մուրադյանը տապա-
նագիրը չեն նկատել շիրմաքարի՝ շրջված
լինելու պատճառով, քանի որ շրջակայքում
դարձյալ նմանատիպ մի քանի օրորոցաձև
տապանաքարեր կան²¹⁸: Հավանական է, որ
քարի վրայի առկա կոտրվածքները, ինչը
խաթարում է տապանագիրը, առաջացած
լինեն հենց շրջվելու արդյունքում:

Տապանագրում հիշատակվող Աննան
Դավիթ վարդապետության շրջանում տեղա-
փոխվել է Էջմիածին և այստեղ էլ մահացել
1784 թ.: Ըստ Պ. Մուրադյանի՝ տապանագրի
վրացերեն ամփոփման պատճառը ննջեց-
յալի էնագեթցի²¹⁹ լինելն ու վիրահայոց ու
վրաց շրջանում տոհմի ունեցած ճանաչումն
է²²⁰: Տապանագրում հիշատակված են նաև
Աննայի ամուսին «Դավթեան Բերոն» և
կրտսեր որդի Բարսեղը:

Հարկ ենք համարում մեջբերել տապա-
նագրի նաև վրացերեն տարբերակի հայե-
րեն թարգմանությունը. «Այս դամբարանը
էնագեթցի Բերոյի ամուսին Աննայինն է,
որորմի հրամայեք»²²¹:

570. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 4 տող:

1 ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ԿՆՈՋ ԱՅՐԻՈՅ. ԱՐԻԱՆՆ ՈՂՈՐՄԵԼԻՈՅ
1 ԱՅՐ ԳՐԻՊԻ ՐԱԲՈՒՆՈՅ, ԿԻՆ ԴԱՎԱՏԵՆ ԴԱՎԱՏԵՆՑԻ
1 ՈՐՄ ՈՂ ՈՐՍԱՅ ԶՈՂՄԱՆ. ԱՆՆ ԵՒՐՆ ՈՂՄՍԵՍ ՅԻ Ի
1 ԴՈՒՄԻ ԴՄ. ԵՍԵՊՈՅ: Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿՆՈՋ ԱՅՐԻՈՅ

²¹⁷ Պ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն ար-
ձանագրությունները. աղբյուրագիտական քննու-
թյուն, Երևան, 1977, էջ 91:

²¹⁸ Չենք բացառում, որ շրջված տապանաքարերը ևս
կարող են արձանագիր լինել:

²¹⁹ Էնագեթը գյուղ է Վրաստանի Քվեմոքարթլիի
շրջանում:

²²⁰ Պ. Մ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 92:

²²¹ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 387: Պ. Մ. Մու-
րադյան, նշվ. աշխ., էջ 92:

ՄԱՐԻԱՄԻՆ ՈՂՈՐՄԵԼԻՈՅ/ ՄԱՅՐ
ԳՐԻԳՈՐԻ ՐԱԲՈՒՆՈՅ, ԿԻՆ
ԹԱՀՄԱՋԻՆ ԹԻՖԼԻՋՍԵՑԻ [Ո] Յ./
ՈՐՈՒՄ ՈՎ ՈՔ ՏԱՅ ԶՈՂՈՐՄԻՆ ԱԾ
ԵՒ ԻՒՐՆ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ/ Ի ՌՄԽԴ. (1795)
ԹՎԻՆ, Ե [Ի] ՍԵՊ [ՏԵՄԲԵՐ] ԺԵ. (15):

աղ. 62, նկ. 537

Տապանագրում հիշատակված է Գրիգոր
րաբունու մայր, թիֆլիսեցի Թահմազի կո-
ղակից Մարիամը:

571. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ մասամբ
եղծված, 3 տող:

1 ԱՅՍ ԱՄՓՈԳԻ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ
1 ԱՅԱՐԵԱՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
1 ԻՐԼԻ 1247 ԱՄԻ Ի

ԱՅՍ ԱՄՓՈԳԻ ՄԱՐԻԱՄԻՆ Պ [Ա] Ր [Ո] Ն
Մ.../ ՂԱՋԱՐԵԱՆ Ս.../ Ի ԹՎԻ [Ն]

1247 (1798) ԱՄԻ:

աղ. 62, նկ. 538

572. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև,
գիրը՝ 8 տող, առաջին վեցի սկզբնամասը՝
մոտ երեք տառաչափով կոտրված է:

ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ

[ԲՄ] ԱԾ ԲՈ ԱՆՀՈՒՆ/
[ՈՂ] ՈՐՄՈՒԹ [ԵԱՄ] ԲԴ
ԵՒ [ԳԹ] Ո/ [ՂՈՒԹԵԱՄ] ԲԴ
ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ ԵՒ/ [ԳԹ] ԱՍՑԻ
ՍԱՆԱՆՈՒՆ ԵՒ/ ... ՑԻՇԵԱ ԶՂՈԳԻ
ՄԲՅ/ [ԱՐԴԵ] ԱՄԲԴ ԳՆԵԱԼ

Ծ [Ա] Ռ [Ա] ՅԻՍ/ Բ [Ո], Ի ՄԻՒՍ
ԱՆԳԱՄ ԿՐԿ/ՆԱԿԻ ԳԱԼՍՏԵԱՆԴ ԲՈ:

աղ. 63, նկ. 539

«Սանան» անձնանունը փոքր-ինչ վե-
րապահումներով ենք վերծանել: Առաջին
«Ա»-ի փոքր ստեղծը կարծես թե փորա-
գրիչը բաց է թողել:

573. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ 6 տող:

ԱՅՍ ԱՄԱՆԴԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ
ԱՄԱՆԴԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ԱՄԱՆԴԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ԱՄԱՆԴԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ԱՄԱՆԴԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ
ԱՄԱՆԴԱՄԻՆ ԴԱՆՆԱ ԴԱՆՆԱ

ԵՄԱՍՑ ԲՈՒՍ ԲԱՅԴՄ
ԿՍԿԵԹՈՂՈՆԱՆՑ
ԸՄՈՐՈՑ ՈՔԱՎԱԿԵՑ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԻՐԱՅ [ՈՒ]/
ԱՐՈՒԹԵՆԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱ [Ի]/ ԱՌ ԱԾ
ՆՈՐԱՅՀԱՍԱԿ/ ԵՒ ՆՈՐԱՅԲՈՒՍ,
ԲԱՋՈՒՄ/ ԿՍԿԵՑ ԵԹՈՂ ԾՆՈՂԱՅ/
ԸՆ, ՈՐՈՒՑ ՈՐ Է ԱՇԱԿԷ [Ր] Տ:

աղ. 63, նկ. 540

«Նորահասակ» և «նորաբուս» բառե-
րը հուշում են, որ Հարություն տիրացուն
վախճանվել է երիտասարդ հասակում՝
կսկիծ թողնելով ծնողների սրտում:

574. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 2 տող:

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԻ ԿԻՍՍԻ
ՈՐԵՏԻՐԱՅ ՈՔԱՎԱԿԱՆԻՆ ԴԱՆՆԱ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԱՐԷԻ
ՍԱՐԳԻՍԻ, ՈՐ Է [ՈՐԴԻ]
ՏԻՐԱՅՈՒ ՄՆԱՅԱԿԱՆԻՆ, ԹՎԻՆ:

աղ. 63, նկ. 541

«ԴԱՄԱՐԷԻ» բառը հավանաբար կի-
րառվել է դամբարանի իմաստով: Տապանա-
գրի թվականը փորագրված չէ. այն կարելի
է թվագրել ԺԸ. դարով:

²¹⁵ Առն Մելիքսեթ-Քեկ, Պատմա-բանասիրական
պրպտություններ, էջ 386-387:

²¹⁶ Նույն տեղում, էջ 386:

* * *

Ամփոփելով ուսումնասիրության երկրորդ գլուխը՝ կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումները.

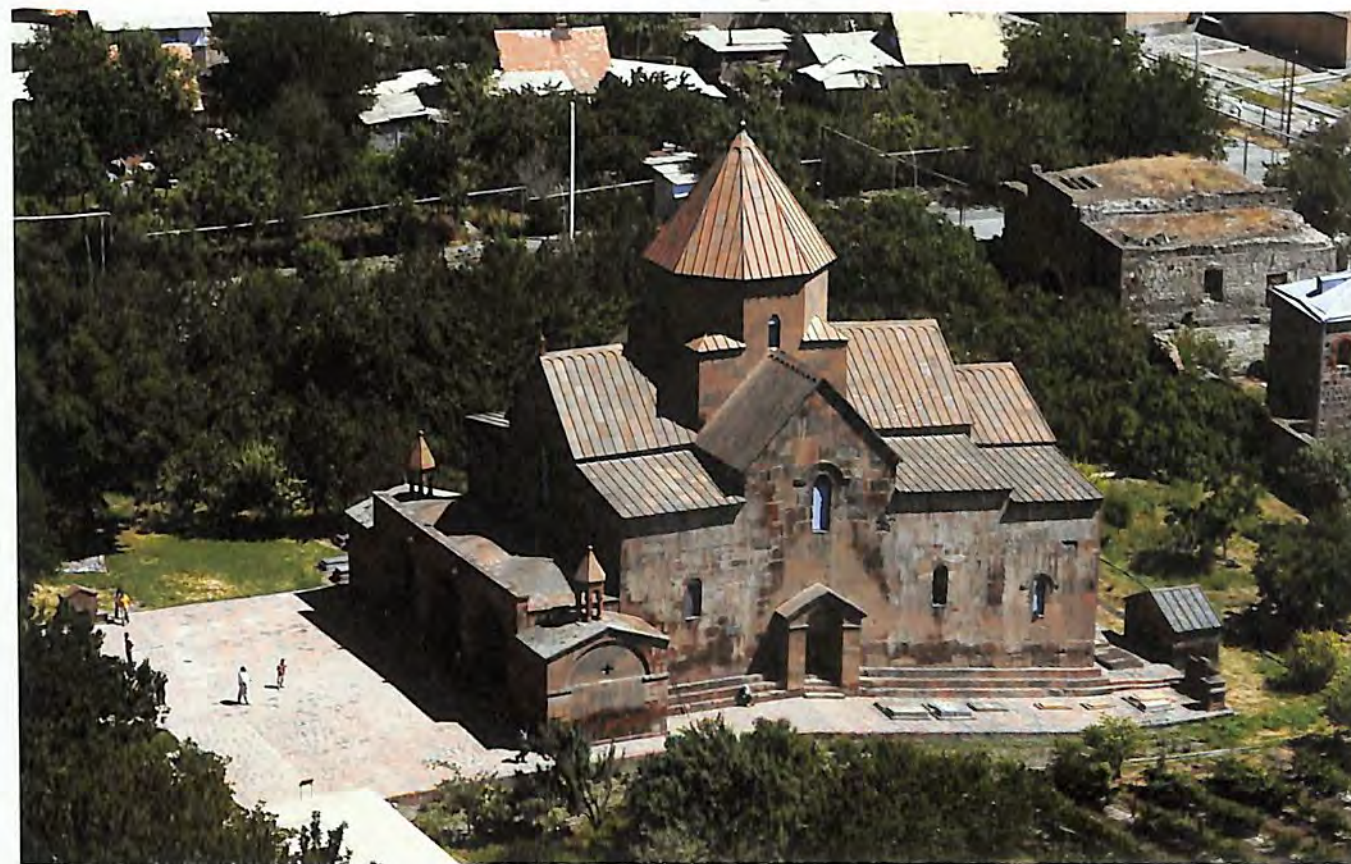
1976-1978 թթ. Ս. Հռիփսիմե վանքի շրջակայքում իրականացված հնագիտական — հետախուզական պեղումներն ապացուցում են, որ Կոմիտաս կաթողիկոսը տաճարը կառուցել է արևելյան կողմում՝ պեղումներով բացված Դ-Ն. դդ. միանավ բազիլիկ եկեղեցու հարևանությամբ, որտեղ էլ մինչ կաթողիկոս օծվելը նա եկեղեցապան է եղել:

Ս. Հռիփսիմեի տաճարի որմերին պահպանվել են Կոմիտաս կաթողիկոսի շինարարական գույգ վկայագրերը, որոնք մեր հնագույն հայատառ վիմագրերից են: Ի տարբերություն Մայր տաճարի՝ այստեղ նաև վիմագրեր են պահպանվել՝ թվա-

գրված ԺԳ., ԺԴ. դարերով. 1296 թվականը կրող արձանագրությունը, ըստ որի՝ վանքն ազատում են բամբակի, ինչպես նաև շահ-նային տրվող հարկից, 1302 թ. նորահայտ նվիրագրերը և համաժամանակյա մի քանի վիմագրերի քննությունը թույլ է տալիս հավաստել, որ վանքը հիշյալ շրջանում գործել և ունեցել է որոշակի կարևորություն:

Այն, որ ԺԷ. և հետագա դարերում Վաղարշապատում վանական կյանքը վերագարթոնք է ապրել, վկայում են նաև Ս. Հռիփսիմե վանքի բազմաթիվ նվիրագրերը, հիշատակագրություններն ու անուղղակիորեն նաև գերեզմանոցի տապանագրերը:

Աշխատության երկրորդ գլխում ներկայացված 73 վիմագրից 39-ն առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ, իսկ 7-ը չեն պահպանվել:

Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՎԱՆՔԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՎԱՆՔԸ

*«Ձեզ նմանիլ կարօտին ամենայն հոգիք,
միացեալք սրբութեամբ եւ սիրոյն Քրիստոսի,
զի մահուամբ ձերով մեզ ճանապարհ հորդեցիք,
եւանել ամենայն մարդոյ առ Աստուած»*

Կոմիտաս Ա.

Կաթողիկոս Ամենայն Տայոց

ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վաղարշապատ քաղաքի հարավային կողմում է գտնվում Ս. Գայանեի հինավուրց վանքը: Համաձայն Աղաթանգեղոսի հաղորդման՝ կառուցվել է ճիշտ այն տեղում, ուր նահատակվել է Գայանե մայրապետն իր երկու միանձնուհիների հետ, և որտեղ ամփոփվել են նրանց նշխարները: 630 թ. Եզր Ա. Փառաժնակերտցի (630-641) կաթողիկոսը «...զվկայարան սրբոյն Գայիանեայ, զոր երբեմն խրթին եւ մթին էր զնա շինեալ, քակեալ զայն՝ եւս ընդարձակագոյն եւ պայծառագոյն զնա շինեաց կոփածոյ քարամբք եւ կրով ձուլելով. և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութեան քահանայական դասուց ի պաշտաւն աստուածային խորանին»¹:

Եզր կաթողիկոսը, ով ծնունդով Այրարատի Նիգ գավառից էր, դեռեւս Կոմիտաս կաթողիկոսի օրոք կարգվել էր որպես Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու փակակալ: Սերբոսը նրան բնորոշում է «... այր խոնարհ և հեզ, որ ոչ կամէր զոր ցասուցանել, և ոչ ելանէր ի բերանոյ նորա բան տգեղ»²: Եզր կաթողիկոսը պաշտպանում էր Հերակլ կայսեր (610-641) կողմից առաջ քաշված միակամության ուսմունքը, որի նպատակն էր վերամիավորել 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովից հետո պառակտված ընդհանրական եկեղեցին: 633 թ. Կարինում նա հավանություն է արժանացնում Հայ-բյուզանդական դավանաբանական խնդիրները համաձայնեցնող փաստաթուղթը:

Ինչպես Ս. Հռիփսիմեի տաճարում, այնպես էլ այստեղ պահպանվել է վկայարանի

ստորգետնյա մասը, և նորակառույց տաճարի խորանը դրվել ճիշտ դամբարանի վրա: Ըստ ճարտարապետական հորինվածքի՝ Ս. Գայանե եկեղեցին քառամույթ գմբեթավոր բաղնիք է: Այն մեզ է հասել գրեթե ամբողջովին կանգուն: Մինչ Ժ. դ. վանքում տարվող շինարարական աշխատանքների վերաբերյալ տեղեկություններ մեզ չեն հասել: Առաքել Դավրիժեցին գրում է, որ Փիլիպոս Աղբակեցին, 1633 թ. օծվելով կաթողիկոս, ձեռնարկում է նորոգչական աշխատանքներ, այդ թվում 1651 թ. նաև Ս. Գայանե վանքում, քանզի «սրբոյն Գայիանեայ կուսի տաճարն առաւել աւերեալ էր, զի տանիքն բովանդակ իջեալ էր, միայն շուրջանակի որմունքն և չորեքին սիւնքն կային կանգուն, գլուխն ի բաց, և յատակը որմոցն աստ և անդ ծակոտեալ և խրամատեալ, որոց արար նորոգման սկիզբն կաթողիկոսն տէր Փիլիպպոս, մեծաիղձ կարոտիւ և ջանիւ, և բազում գանձս ծախելով նորոգեաց գեղեցկաշէն, ի հիմանց մինչև զգագաթ գմբէթին, յորոյ վերայ կառուցին զնշան տէրունական խաչին»³:

Հովհաննես անունով մի արեղա, ով հիշյալ գործերի վերակացու էր նշանակված Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից, բոլորից գաղտնի պեղելով դամբարանը, գտնում է Սուրբ կույսի և նրա երկու միանձնուհիների տապաններն ու մեծ ցնծություն ապրում, քանզի «...տեսանէ զնշխարս իւրաքանչիւրոցն ի մէջ տապանացն՝ սպիտակ, փայլուն որպէս զծիւն... անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց երկիր պագանէր Աստուծոյ՝ և գոհանայր զնմանէ, զի արժանի արար զինքն այնպիսւոյ շնորհաց»⁴:

¹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, ՄՅ, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, էջ 406:

² Սերբոս, էջ 129:

³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 266-267:

⁴ Նույն տեղում, էջ 267:

Ս. Գայանե վանքի վերանորոգման աշխատանքներն իրականացվել և ավարտին են հասցվել Հայոց ՌՃԱ. (1652) թվականին, որի մասին Դավրիժեցին հաղորդում է հետևյալը. «Եւ եղև գիւտ նշխարաց սրբուհւոյ կուսին Գայիանեայ և ընկերաց նորա, և նորոգումն նորին եկեղեցւոյն ՌՃԱ. (1652) թուին, Հոկտեմբեր ամսոյ ժԹ. (19) յաւուր երեքշաբթի»⁵:

Հիշյալ նորոգումների վերաբերյալ եղել է նաև վիմագիր հիշատակություն՝ կաթողիկեի հարավարևմտյան որմին, արտաքուստ, որը մենք տեղում չգտանք.

575. «ՌՃԱ. (1652) թուին նորոգեցաւ եկեղեցիս և շինեցաւ Կաթողիկէս»⁶:

Ճարտարապետ Ս. Մնացականյանի համոզմամբ՝ Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք վերափոխվել է տաճարի տանիքի սալածածկը, ուժեղացվել են լանջերի թեքությունները, Գայանեի դամբարանը, վերականգնվել է նաև գմբեթը, որը մասամբ կործանված է եղել: Դավրիժեցու հաղորդման առնչությամբ Ս. Մնացականյանը կարծում է, որ պատմագիրը ձգտել է հնարավորինս փառաբանել ու մեծարել Փիլիպոս կաթողիկոսի գործունեությունը՝ նրան վերագրելով «...տաճարը «ի հիմանց» վերանորոգողի պատիվը, մինչդեռ նման բան չի նկատվում բնավ»⁷:

1688 թ. տաճարի արևմտյան որմին կից եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսը կառուցել է բաց կամարաշարը կամ նախասրահը, որի հյուսիսային և հարավային կողմերում առկա են պատարագի սեղաններ՝ պսակված փոքր զանգակատնով՝ Ս. Պետրոս և Ս. Պողոս առաքյալների անուններով: Եղիազար կաթողիկոսը նաև պարսպապատել է վանքն ու միաբանների համար կառուցել նոր շինություններ:

⁵ Նույն տեղում, էջ 268:

⁶ Հասկայություններ, էջ 274: ՎՏ, էջ 184: Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, գ., էջ 39:

⁷ ՀԳՊ, հ. երկրորդ, էջ 246:

576. Նախասրահի ներսում, եկեղեցու գլխավոր մուտքից ձախ, արտաքուստ, 8 տող.

ԵՍՏԵՐԵՂԵԱԶԱԿԱՆ ՍԴԵՔՆԵՐԻ ՀՈՒՍԿԸ
ԼԱՅԵՑԻԳՈՒԼՎԵՍԻՋԱՄԱՆՈՒԹԵՄԻՆՅՈՒՆ
ՈՐՅԱՆՈՒՆՍՐԲՈՒՀՈՅՆԴԱՅԻՆԱԵԱՇԽԵՑՄԵ
ԻԳՈՒԹԱՆՈՒՆՍՐԲՈՒՆՎԵՐԴՍԴՅԱՆՍՐԱՅԻ
ՅԱԿՈՒՄԵՐԻՆՍԿԻՆԱՅԵՂԵՐԵՎԵՐԴՍԿԻՆ
ՅԱՄԵՐԻՆՍԿԻՆԱՅԻՆՍԴԵՔՆԵՐԻ ՄԵՇԻԿՍԻ
ԻՄԵՐԻՆՍԿԻՆԱՅԻՆՍԴԵՔՆԵՐԻ ՄԵՇԻԿՍԻ

ԵՍ՝ ՏԵՐ ԵՂԻԱԶԱՐ
Կ [Ա.] Թ [Ո.] Ղ [Ի.] Կ [Ո.] Ս ՄԲ
ԷՋՄԻ [Ա.] ԾՆԻ ՀՈՒՄԿԸ/ԼԱՅԵՑԻ,
ԳՈՒՈՎ ՏԵՍԻ ԶԱՄԱՅՈՒԹԻ [ԻՆ.]
ՄԲ Վ [Ա.] Ն [Ա.] ՅՍ./ ՈՐ ՅԱՆՈՒՆ
ՍՐԲՈՒՀՈՅՆ ԳԱՅԻԱՆԵԱ [Յ],
Շ [Ա.] ԲԵՑԱՅ/ Ի ԳՈՒԹ ՀՈԳԵՈՐ
ՍԻՐՈՎ ԵՒ Պ [Ա.] ԲՍՊԵՑԻ ԶՍԱ
ՍՐԱՀՕՔ/ ՅԱՐԿՕՔ Ե [Ի] ԽՅԵՐՕՔ
ՆԱՅԵ [Ի] ԶԳԱԻԹ ԵՎ [Ե] Ղ [Ե] ՅՈ
Կ [Ա.] Ռ [Ո.] ԻՑ [ԵԱ.] Լ/ ՅԱԶՄԵ ԽՈՐԱՆ
ՅԱՆՈՒՆ ՄԲ ԱՌ [Ա.] Ք [Ե] Լ [Ո.] ՅՆ
ՊԵՏՐՈՍԻ, Ի Զ [Ա.] Խ Կ [Ո.] ՂՄՆ/ ԽՈՐԱՆ
ՅԱՆՈՒՆ ՄԲ ԱՌ [Ա.] Ք [Ե] Լ [Ո.] ՅՆ
ՊՕՂ [Ո.] ՍԻ, Յ [Ի] Շ [Ա.] Տ [Ա.] Կ ՀՈԳՈՑ
ԻՄՈՑ/ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱԶԱՐ
ՀԱՐԻԻՐ ԼԵ. (37). ԱՄԵՆ (1688)⁸:

աղ. 63, ցկ. 542

Դատելով արձանագրության բովանդակությունից՝ Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք կատարված շինարարական աշխատանքներից հետո, գուցե 1679 թ. հունիսի 4-ին տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով Ս. Գայանե վանքը դարձյալ հայտնվել է անմխիթար վիճակում: Վաղարշապատի վանքերի՝ հիշյալ երկրաշարժից կրած վնասների մասին տեղի վիմագրերը «լռում են»: Զաքարիա Ագուլեցիին ակնարկում է, որ «1128 (1679), յուսիս Դ.ումն Երևան, օրն

⁸ Հասկայություններ, էջ 276: Այլում, էջ 242-243: ՎՏ, էջ 197: ՍՍ ձեռ. ԳՊ 6273, էջ 361ա: Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, գ., էջ 39: Վ. Յարության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 43:

Դ.շաբաթ, Ե. սհաթումն յանկարծակի քամի վեր կացաւ, դըրթում, որոտումն, այնպէս շարժ եղև, որ ական թօթափելու ամէն փլաւ, որ Նորայգավթայ մինչի Գոգչէն, Ղէնարէն մինչի Էջմիածին ամէն վեր եկաւ»⁹:

1686 թ. գրված ՄՄ ՀՊ 349 «Աստուածաշունչ» ձեռագրի հիշատակարանը ևս տեղեկություններ է հաղորդում Եղիազար Այնթապցու՝ կաթողիկոսական գահն ստանձնելու, Մայր Աթոռում ու շրջակա վանքերում նորոգություններ անելու վերաբերյալ. «...Սուրբն Հռիփսիմէ շինեաց վայելուչ, բարձրաբարձ և զբօսանաց պատեհ վերնայարկն և տնտեսատուն, իսկ ի Սուրբն Գայիանէ կազմեաց սրբատաշ կամարակապ գաւիթ՝ սալայատակ և կրկնապարիսպ շուրջանակի, հանդերձ բազում օթեանօք և սենեկօք, և այգեստանօք»¹⁰:

Այն, որ Եղիազար կաթողիկոսը վանքում միաբանություն է հաստատել ու ծավալել բարենորոգչական աշխատանքներ, վկայում է նաև Զաքարիա Սարկավազը. «Նոյնպէս և ի սուրբ Մայրն Գայիանէ շրջապատեալ պարսպեաց. և յարևմտեան դրանն արտաքոյ կողմանէ շինեաց խորանս, և ի նոյն տեղին հիւսիսոյ կողմն շինեաց զգերեզմանն իւր, զտնտեսատունս և զխուցսն. և հաստատեաց և Միաբանս, զի ժամ և պատարագ մատչի հանապազ»¹¹:

Իր մեծածավալ շինարարական գործունեության ընթացքում Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսն այս վանքում ևս կատարել է հիշատակման արժանի գործեր: Դրանցից է տաճարի արևմտյան կողմում Եղիազար վարդապետի առաջնորդության օրոք կառուցված ստորգետնյա շինությունը, որն ըստ վիմագրի կոչվել է «մաղազա» և ծառայել իբրև սառցարան:

577. «Մաղազա» ստորգետնյա շինություն մուտքի վերնամասում, 7 տող.

ԹԻՄԱԳ:

ՀՆՈՐՀԻՆ ԱՅՑ ՀԻՆԵՑԱՆԱԶԱՅՍ
ԻՃԱՆԱՍ ՏՆ ԽՄԵՕՆ ԳԵՐԻՄԱՍՏ
ԿԹՈՒՆԵՐԵԱՆ ԵՑԻՈՑ ԵԱԿԱՋ
ՆՈՐԴՈՒԹԵ ՄԲՑ ՌԻՏԵՅ ՏՆ ԵՂԻԱ
ԶԱՐԻՎՐԴԵՏԻՆ ԱՆԵԱՐԵԹԵԳՈՑ
ԻԹՍՈՐԻՆ ՈՐԵԿԼԵԹՐՐՄԵՋԱՆԻ

ԹՎ [ԻՆ.] ՌՄԹԳ. (1764)/ ՇՆՈՐՀԻՆ
ԱՅ ՇԻՆԵՑԱՆ ՄԱՂԱԶԱՅՍ/ Ի
ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՏՆ ՍԽԵՕՆ ԳԵՐԻՄԱՍՏ/
Կ [Ա.] Թ [Ո.] Ղ [Ի.] ԿՈՍԻՆ ԵՐԵՒԱՆԵՑԻՈՑ
ԵՒ ԱՌԱՋ/ՆՈՐԴՈՒԹԵ [ԱՆ]
Ս [Ր.] Բ [Ո.] Յ ՈՒԽՏԻՍ ՏՆ
ԵՂԻԱ/ԶԱՐՈՒ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] ՊԵՏԻՆ,
ԱՐԴԵԱՄԲԲ ԵՒ ԳՈՑ/ԻԹԲ
ՍՈՐԻՆ, ՈՐ ԵՒ [Ե] Վ [Ա.] ՂԵՄԻ
Լ [ՈՒ] Ս [Ա.] Բ [Ա.] Բ ՄԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ¹²:

աղ. 63, ցկ. 543

«Մաղազա» բառը ծագում է արաբերեն «magaza» բառից և նշանակում է ապրանքներ պահելու պահեստ, նիւղ¹³:

Վիմագրում հիշատակված առաջնորդ Եղիազար վարդապետն ըստ ամենայնի՝ վանքի արդյունաշատ հոգևորականներից է եղել, ով նաև Ս. Էջմիածնի վաղեմի լուսարարն է: Մատենադարանի արխիվում են պահվում 1748, 1749, 1751 թթ. Ս. Գայանե վանքի՝ Եղիազար վարդապետին վաճառած և նրա առաջնորդության օրոք վանքին նվիրաբերած այգիների վավերագրերը: Դրանցից մեկում նշվում է. «Ես՝ Սուրբ Էջմիածնայ միաբան Ներսէս վարդապետս, որ Բօգոտղենց Գալուստի որդի Մարտիրոսէն երեք թումանի չորս տախտակ յայգի էի առեալ, նէչունենց յայգուցն էր. յայժմոյս ես՝ Ներսէս վարդապետս, իմ յօժար կամօքս յիշատակ ետու Սուրբ Գայանի գերեզմանին, վասն հոգոյ իմոյ և ծնօղացս. նա ևս հայերէն ու թուրքերէն զապալէքն ևս

⁹ Զարարիս Ագուլեցու Օրագրությունը, էջ 143:

¹⁰ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., էջ 180:

¹¹ Զարարիս Մարկավազ, հ. երկրորդ, էջ 106:

¹² Վ. Յարության, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 71:

¹³ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. երրորդ, էջ 243:

տվի. և առաջնորդութեան սուրբ յուխտին եղիազար վարդապետին...»¹⁴:

Հիշյալ ժամանակներից սկսած՝ Ս. Գայանե վանքում նշանակվում է վանահայր, հաստատվում միաբանություն, ովքեր սնունդ ու հանդերձանք էին ստանում Մայր Աթոռից: Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանցը գրում է, որ այդ ժամանակաշրջանում Վաղարշապատի վանքերն ստանում էին նաև նվիրատվություններ, հիմնականում հողատարածքներ ու անասուններ. «...Տփլիսեցի ոմն Գոգի անուն, որ երկար ժամանակ յԱթոռս կծառայէր, յիշատակ թողուց Գայիանէի վանքին մէկ մեծադիր այգի, զոր իւր արգեամբք շինեց և իւր ծախսովը հասոյց ի պտղատուութիւն»¹⁵:

1768 թ. Ս. Գայանե վանքում է գրվել ՄՄ Հ^ր 8637 «Աւետարան» ձեռագիրը: Գրիչը Մարգարե վարդապետն է: Ձեռագրի արծաթյա կրկնակազմի Ա. փեղկին Քրիստոսի խաչելությունն է, Բ. փեղկին՝ ականակուռ պղնձյա հավասարաթև խաչ, ունի դռնակ և գույգ շղթայաձև կապիչներ: Ձեռագիրը չափերով փոքր է (8x5,5), մանրանկարչութիւնը՝ գծանկարային (առանց ավետարանիչների նկարների): Գրչության հիշատակարանում կարդում ենք.

«Փա՛ռք... Արդ, գրեցաւ ի ներ թուականիս հայկազնեայ, ի ՌՄԺԷ. (1768) եւ ի յամսեանն սեպտեմբերի, ի հայրապետութեան տեառն երիցս երանեալ գերերջանիկ [ը]նդհանուր Ամենայն Հայոց տէր Սիմէօն կաթողիկոսին, եւ ի յայսմ ժամանակի յերկիրս Արարատեան թագաւոր ոչ գոյր եւ ամենայն ոք ինքնագլուխ իշխէր, պատիժ, պատուհաս անհուն, որպէս պատմէ Առաքել պատմագիրքն, եւ թէ յայսմ ամի որքան նեղութիւն պատելոյ յերկիրս Արարատեան՝ մահն, սովն եւ սուրն եւ եւս կարկուտն ի վանայ յերկրէն մինչեւ ի Դարբանդ բովանդակ բեր յերկիրս կարկտահար եղել

ոչինչ եղեն, ոչ թէ մի անգամ, այլ երկիցս եւ երկիցս, որ այնքան մեծագոյն էր, յոր ոչ ոք էր տեսեալ, եւ զի սուրբ մատենիս ի յայնմ ժամանակի գրեցաւ ի դուռն Սրբոյն Գայիանէի վանքն: Արդ, աղաչեմ զսիրելի եղբարցդ, որք հանդիպիք սրբոյ մատենիս, միով Տէր ողորմելի յիշեսցիք անյիշելի զՄարգարէ վարդապետս, հօրս իմ՝ Լալային եւ մօրն իմոյ՝ Թարճանին, եւ դուք յիշեալ լիջիք ի հանդերձեալ կեանսն. ամէն»¹⁶:

Հիշատակարանը արժեքավոր է ոչ միայն որպէս Ս. Գայանե վանքում գրված ձեռագիր մատյանի արժանահամար վկայագիր, այլև այն փաստացի տեղեկութիւններ է հաղորդում տվյալ ժամանակաշրջանում երկրում տիրող ծանր ու դժվարին իրավիճակի մասին: «Լալա» արական անձնանունն ըստ Հր. Աճառյանի ունի պարսկական ծագում՝ «գաստիարակ, խնամակալ, վերակացու» բառերից, գործածական է եղել նաև տաճիկների մոտ¹⁷:

Ս. Գայանե վանքում շինարարական ու նորոգչական աշխատանքները շարունակվել են նաև ԺԹ. դ. Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի սան, թիֆլիսեցի եղիա Բաստամյանցի ջանասիրութեամբ: Գալով Ս. էջմիածին՝ Գևորգ Դ. կաթողիկոսի կողմից նա 1872 թ. ձեռնադրվել է Ս. Գայանե վանքի միաբան՝ Վահան վարդապետ անվամբ: Նրա կողմից իրականացված աշխատանքների ժամանակակից Աբել արքեպիսկոպոսը գրում է. «...բոլոր եկեղեցիին ներքուստ և արտաքուստ վայելչապէս զարդարեց իրեն տարեկան նշանակած սննդադրամովն և նուիրատուութեամբ ժողովրդոց, որմոց խախտուածները նորոգեց, հիւսիսային դուռը և փակուած լուսամուտները բանալով՝ բոլորը ևս մեծացրուց ի պայծառութիւն տաճարին»¹⁸: Նա բարեկարգել է նաև տաճարի շրջակայքը՝ կառուցելով նոր շէնքեր միաբանութեան համար: Քանդելով եկեղեցու արևմտյան ճակատը փակող հին

¹⁴ Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ I, էջ 89:

¹⁵ Աբել արք. Մխիթարյանց, Եկեղեցիք Վաղարշապատ քաղաքի, էջ 135:

¹⁶ ՄՄ ձեռ. Հ^ր 8637, էջ 323աբ:

¹⁷ Անձնանունների բառարան, Կ. Բ., էջ 405-406:

¹⁸ Աբել արք. Մխիթարյանց, նշվ. աշխ., էջ 135:

սենյակները՝ Վահան վարդապետը գլխավոր մոտաքին դեմ հանդիման կառուցել է պարսպի կամարավոր մեծ դուռը, որը նախկինում եղել է մի փոքր դեպի հյուսիս (նկ. 43): Վահան վարդապետի ջանքերով են կառուցվել նաև բակի հարավային կողմի ներքնատան վրայի սենյակները՝ արևելյան կողմից մեծ պատշգամբով: Այստեղ էլ կազմավորվել է դպրոց, ուր ուսանել են հայերեն և ռուսերեն, ինչպես նաև հիմնել է տպագրատուն (1870), ուր հրատարակվել է «Դպրոց» ուսանողական հանդեսը:

Վկայութիւններ կան, որ վանքում նորոգութիւններ են տարվել նաև խրմյան Հայրիկի օրոք. «Վանեցի մեծանուն Հայրապետն ալ բաւական նորոգութիւններ կընէ եկեղեցւոյն վրայ: Մասնաւորապէս անոր խարխլած պատերը հարկ եղածին պէս հաստատուն կերպով շինել կուտայ: ... Հայրիկին կպարտիմք նաև Ս. Գայիանէի գետնադամբարանն ալ դիւրութեամբ իջնելու, և գեթ պահ մը այնտեղ կարենալ կանգ առնելու հաճոյքը»¹⁹:

Վերջին և հիմնական վերանորոգումներն այս վանքում իրականացվել են Վաղգեն Ա. վեհափառի օրոք, նախ 1959-1965 թթ. նորոգվել է տանիքը, դռներն ու պատուհանները, սալարկվել հատակն ու փոխվել որմերի քայքայված քարերը, ապա շարունակվել 1980 թ. լոնդոնաբնակ Հարություն Մութաֆյանի միջոցներով՝ ի հիշատակ 1915 թ. եղեռնի ժամանակ զոհված իր հարազատների: Այս վերջին նորոգութեան փաստի առնչութեամբ արձանագիր կոթող է տեղադրվել գավիթ - նախասրահի աջ կողմում²⁰ (նկ. 44):

1970-80-ական թթ. հուշարձանների պահպանութեան վարչութեան կողմից վանքում տարված բարեկարգման աշխատանքների ընթացքում որմերի ծեփը մաքրելիս բացվել են մի քանի որմնանկարներ, որոնցից ուշագրավ է արևմտյան մուտքի բարավորինը (նկ. 45): Որմնանկարում Հի-

սուսի՝ տաճարին ընծայելու տեսարանն է, ուր պատկերված են Երուսաղեմ քաղաքը, տաճարը, կենտրոնում՝ Սիմեոն ծերունին՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, աջից՝ ծնրադիր Մարիամ Աստվածածինը, ձախից՝ Հովսեփը. Աննա մարգարետուհին և երկու անձ²¹:

Դատելով նկարի պատկերային որոշ տարրերից (կամարներ, ծառեր)՝ այն հավանաբար հետագայում վերանկարել են և ենթարկել փոփոխությունների²²:

578. Հիշյալ վերանորոգումների ժամանակ տաճարի ավագ խորանի տակ գտնվող դամբարանում է տեղադրվել Նոր Նախիջևանում 1910 թ. պատրաստված Ս. Գայանե կույսի սև գրանիտե մահարձանը, գիրը՝ Տ տող.

Կանգնեցաւ մահարձանս ի վերայ Նշխարաց ՍՐԲՈՅ ԿՈՒՍԻՆ ԳԱՅԻԱՆԵԱՅ
ծախիւթ օրհորդ եղիսաբէթի Մկրտչեան Հայրապետեանց
Ն. Նախիջևանցոյ ի յիշատակ իւրեղեալ հօրն իւրոյ
Մկրտչի Մարգարեան շայրապետեանց,
տնօրինութեամբ Առաջնորդի թեմին հայոց Ն. Նախիջևանի
և բնասարաբոյ գերազատիկ Տ. Ներսէս Առաքելապետի
ի թուին փրկչական 1910 և հայոց ԱՅԾԹ:

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՄԱՀԱՐՁԱՆՍ
Ի ՎԵՐԱՅ ՆՇԽԱՐԱՅ/ ՍՐԲՈՅ
ԿՈՒՍԻՆ ԳԱՅԻԱՆԵԱՅ/
ԾԱԽԻԻԲ ՕՐԻՈՐԴ ԵՂԻՍԱԲԵԹԻ
ՄԿՐՏՁԵԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆՅ/ Ն.
ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՅԻՈՅ, Ի ՅԻՇԱՏԱԿ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՀՕՐԵ ԻԻՐՈՅ/ ՄԿՐՏՁԻ
ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆՅ/
ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋԵՈՐԴԻ
ԹԷՄԻՆ ՀԱՅՈՅ Ն. ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ/
ԵԻ ԲԵՍՍԱՐԱՐԱԻՈՅ ԳԵՐԱՊԱՏԻՏ Տ.
ՆԵՐՍԵՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ/ Ի ԹՈՒԻՆ
ՓՐԿՁԱԿԱՆ 1910 ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՌՅԾԹ.²³

աղ. 63, նկ. 544

²¹ Տ. Ներսէս արքեպ. Խաչատրյան, Ս. Գայանե վանքի վերանորոգությունները, «Էջմիածին», 2008, Գ., էջ 71:

²² Այս տեսակետը մեզ հուշեց հմագետ Յ. Պետրոսյանը:

²³ Տ. Ներսէս արքեպ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 66-67:

¹⁹ Ս. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, Կ. Ա., էջ 140:

²⁰ Վ. Յարութիւնեան, Եկաջ շինեսցուք, էջ 88:

Վանքի գլխավոր մոտքը տանող ճանապարհի ձախ կողմում ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանի նախագծով կառուցվել է աղբյուր — հուշարձան (նկ. 46): Ըստ արձանագրության՝ այն կառուցվել է ի հիշատակ Աննիկ Դերձակյան Սերոբյանի, իր քրոջ՝ Հրանուշի միջոցներով:

1984 թ. սեպտեմբերին Վազգեն հայրապետի գլխավորությամբ բացվել է Ս. Գայանե վանքի գլխավոր մոտքը տանող ճանապարհի աջ կողմում գտնվող մեկ այլ աղբյուր—հուշարձան՝ ի հիշատակ Մեծ եղեռնի ժամանակ նահատակված կարնեցիների: Մայր տաճարի գլխավոր ճարտարապետ Արծրուն Գալիկյանի և քանդակագործ Էդիկ Հակոբջանյանի հեղինակած հուշարձանը կառուցվել է Միացյալ Նահանգների Կարնո Հայրենակցական միության նվիրատվությամբ²⁴ (նկ. 47):

Ս. Գայանե տաճարի որմերին առկա են նաև հիշատակագրություններ:

579. Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի անունը հավերժացնող փակագիր է զետեղված գավիթ-նախասրահի կենտրոնական կամարապան արևմտահայաց կողմում:

Ք [ՐԻՍՏՈՍ] Ի Ծ [Ա.] Ռ [Ա.] Յ ՅԱԿՕՐ
ՇԱՄԱԽԵՑԻ, ԹՎԻՆ ՌՃՀ. (1721)²⁵:

աղ. 63, նկ. 545

Վերն արդեն նշվեց, որ նախքան հայրապետական դահն ստանձնելը Հակոբ

²⁴ [Հաղորդագրություն] Աղբյուր - հուշարձանի բացում Ս. Գայանե վանքում, «Էջմիածին», 1984, ք. 10, էջ 41: Տե՛ս նաև Վ. Յարության, Եկայք շինեսցուք, էջ 86:

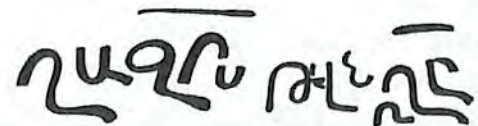
²⁵ Ս. Սաղումյանը չի բացառում, որ վերջին «Թ»-ն կարող է լինել թվատառի միավոր, այսինքն՝ ՌՃԴԹ. (1730): Տե՛ս Ս. Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, էջ 89: Գր. Գրիգորյան, Հայկական վիճագրություն, էջ 179, արձ. 96:

Շամախեցին Մայր Աթոռի տեղապահ էր, իսկ վիճագրում հիշվում է իբրև Քրիստոսի ծառա: ՄՄ Հ^ր 1446, 1728 թ. Էջմիածնում գրված «Ժողովածոյ»-ի գրչության հիշատակարանում կարելի է կարդալ ձեռագրի պատվիրատու-ստացող Հակոբ վարդապետ Շամախեցու անունը. «...զՅակոբ մոլեխիտ եւ առաքինագուրկ վարդապետս Շամախեցի, որ կամօքն Աստուծոյ ստացայ զայս հոգեկեցոյց մատեանս առ ի վայելումն անձին իմոյ մեղսալւոյ ի կեանս իմում: Իսկ զկնի վախճանի իմոյ առ ձեզ յիշատակ բարի ինձ ամենամեղկիս եւ երկոկեաց ծնողաց իմոց, այսինքն՝ հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց, նաեւ ամենից արիւնակցացս, որք առ իս զերախտիս ունիցին»²⁶:

Գրեթե նույնաբովանդակ փակագիր մեկ տարի հետո զետեղվել է Ս. Հռիփսիմե տաճարի արևելյան պատի ձախ խորշին, որին վերն անդրադարձանք (տե՛ս արձ. 531):

Ս. Գայանե վանքի նախասրահի հիշյալ սյան արևմտյան նիստին պահպանվել են անվարժ ձեռքով արված ևս մի քանի փակագրեր ու կարճատառ գրություններ: Ըստ Ս. Սաղումյանի՝ փակագրված են «ՍԱԲԻՐ», ապա «ԴԵՂԻ» անձնանունները, որոնք նա թվագրում է ժԹ. դարով²⁷: Հարևան կամարապան մեկ այլ մասում էլ ընթերցանելի են պատիվ նշանով «ՎՆ» գրերը հավանաբար այն անձնանուն է, և թերևս, պետք է կարդալ «Վարդան»:

580. Հիշատակագրություն եկեղեցու հարավային որմի արևելյան անկյունում, արտաքուստ, 1 տող.

ՂԱԶ [Ա.] ՐՍ, ԹՎ [Ի] Ն ՌՂԸ. (1649):

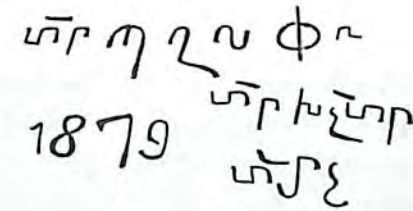
աղ. 63, նկ. 546

²⁶ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ., էջ 1278:

²⁷ Ս. Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, էջ 90:

Ղազարը հավանաբար վանքի սպասավորներին է:

581. Հիշատակագրություն եկեղեցու հարավային որմի արևմտյան անկյունում, արտաքուստ, 3 տող.

Տ [Է] Ր Պ [Ո] ՂՈՍ ՓՌ/ Տ [Է] Ր
Խ [Ա.] Զ [Ա.] Տ [ՈՒ] Ր/ 1879 Տ [ԱՐՈՒ] ՄՆ:

աղ. 63, նկ. 547

Դատելով գրերի ու տողերի անհամաչափությունից՝ փորագրիչը հավանաբար անվարժ է եղել: Հիշատակված անձինք ըստ ամենայնի՝ եկեղեցու սպասավորներն են: Անորոշ է մնում «ՓՌ» գրերի իմաստը:

Վերոնշյալ արձանագրությունից քիչ

ավելի բարձր՝ պատի վերջնամասում, պահպանվել է արևի ժամացույց՝ տեղ-տեղ եղծված, դժվար թեռնելի են ժամային՝ Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. Ը. Թ. Ժ. Ի. Լ. տառերը:

Ուշագրավ է, որ ԺԱ., ԺԲ.-ն փոխարինված են Ի., Լ. — ով:

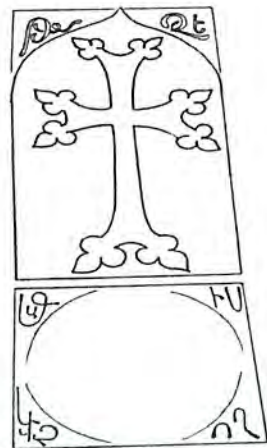
Եկեղեցու և նախասրահի որմերի տարբեր մասերում տեսանելի են նաև ուշ շրջանում և մեր օրերում արված տարատեսակ փորագրություններ, խազեր, որոնք որևէ կերպ չեն առնչվում վանքի պատմության հետ, ուստի հարկ չենք համարում դրանց հիշատակումը:

ԱՐՁԱՆԱԳՐԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ

Ս. Գայանե վանքի նախասրահում աչքի են ընկնում հատկապես Ս. Պողոս և Ս. Պետրոս առաքյալների խորանների որմերին ագուցված Սարգիս և Քիրամ հայտնի քարգործ վարպետների խաչքարերը:

582. ԽԱՉՔԱՐ. Թվագրված Հայոց ՁԵ. (1256) կամ ՋԵ. (1456) Թվականով, ագուցված նախասրահի հյուսիսային որմին, ներքուստ: Այն աչքի է ընկնում սլաքաձև խորանում ընդգրկված նրբահյուս խաչով, ինչպես նաև քանդակազարդ վարդյակով: Վերջինիս չորս անկյուններում հիշատակված է խաչքարագործի անունը, իսկ խորանի վերին անկյուններում՝ եղբայրացի Թվագիրն է:

ԹՎ [ԻՆ] ՁԵ. (1256)/
ՍԱ [Ր] ԳԻՍ Կ [Ա.] ՋՄՈՂ²⁸:

աղ. 64, նկ. 548

Ըստ Ս. Բարխուդարյանի՝ արձանագրությունը նախկինում սխալ է ընթերցվել Ալիշանի²⁹ տեղեկատվության, որտեղից էլ

²⁸ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 143:

²⁹ Ալիշան, էջ 243:

նույնությունը մտել է Կ. Կոստանյանցի «Վիմական տարեգիր»³⁰: Նրանց մոտ արձանագրությունը վերծանված է՝ «ՁԵ. (636) խաչիս գծող»: Ս. Բարխուդարյանն այս թյուրիմացությունն պատճառը համարում է «Ձ» գրի ծաղկազարդ լինելը, որի կտրուկյան ներքին մասի զարդը գիծ են համարել և «Ձ» վերծանել, էլ չասենք, որ է. դարից խաչքարեր հայտնի չեն: Այս ամենից բացի՝ խաչքարի քանդակային տիպը բնորոշ է Ժ. Գ. դ., իսկ մեզ հայտնի ամենահին թվակիր արձանագրությունը Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու Հայոց ՄԼԲ. (783) թվականը կրող վիմագիրն է³¹:

Ս. Սաղումյանը, անդրադառնալով խաչքարի արձանագրությանը, նշում է, որ չնայած թվատառի հարյուրավորը քանդակված է փոքր-ինչ անսովոր, սակայն այն «Ձ» է, այսինքն՝ թվագրում է ՁԵ. (1456) թվականով, իսկ խաչքարի ոճն առավել հարազատ է ԺԵ-ԺԶ. դդ. քանդակային ձևերին³²:

Մեզ համար առավել համոզիչ է Ս. Բարխուդարյանի վերծանությունը, ըստ որի՝ թվատառը ծաղկազարդ է և այն պետք է «Ձ» կարդալ:

Քիրամ քարգործի կերտած խաչքարերից երկուսն ագուցված են նախասրահի հարավային որմին՝ ներքուստ: Ինչպես վերը նշեցինք, նախասրահը կառուցվել էր եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսի օրոք 1688 թ., որի ընթացքում էլ կառույցի ներսը ձևավորելու համար օգտագործել են առավել հին խաչքարեր:

³⁰ ՎՏ, էջ 1:

³¹ Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 143:

³² Ս. Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, էջ 77:

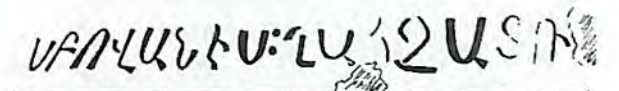
ԽՆԱՉՔԱՐԻ ՍԱՐԳԻՍԻՆ:

ՄԲ ԽԱՉՍ ՍԱՐԳԻՍԻՆ:

աղ. 64, նկ. 551

Հետաքրքիր է «Գ» գրի փորագրման հազվագեղ հանդիպող ձևը. կտրավուն մասը վերևում իրարից անջատ է:

586. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԶ. դ., ագուցված նախորդի հարևանությունը, գերը քիվին, 1 տող.

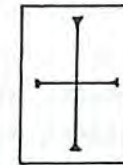
ՄԲ ՈՎԱՆԷՍ: ԼԱ...ՉԱՏՈՒ...:

աղ. 64, նկ. 552

Սկսած Ժ. դարից մինչև ուշ միջնադար՝ խաչքարերը հաճախ ունեցել են նաև հատուկ անուններ կամ կերտվել են այս կամ այն սրբի հիշատակին, օրինակ՝ «Ս. Գևորգ», «Ս. Վարդան», «Ս. Սարգիս», «Ամենափրկիչ», «Աստվածընկալ» և այլն³⁵: «Սուրբ Ովանէս»-ը վերահիշյալ խաչքարի անունն է: Անվանակոչմանը զուգահեռ եզակի դեպքերում նման խաչքարերը կրում էին նաև սրբի պատկերագրությունը համապատասխանող հորինվածք: Ըստ Հ. Պետրոսյանի՝ անվանակոչության սկզբունքներից էր նաև այն, որ «խաչքարը կանգնեցնողը նրան տալիս էր իր անվանակից սրբի անունը»³⁶: Լի-նում էր նաև հակառակը, երբ անվանական որևէ համապատասխանություն չկար խաչքարը կանգնեցնողների և սրբի միջև, ինչը դժվարություն էր ստեղծում՝ պարզելու անվանակոչության շարժառիթը: Մի շարք դեպքերում էլ մարդիկ հավատում էին, թե սրբի անունը համապատասխան գործառույթ է հաղորդում խաչին, այսինքն՝ «սրբի անունը կրող խաչքարերը զուգադրում էին խաչի և տվյալ սրբին

583. ԽԱՉՔԱՐ. 1599 թ., ագուցված է նախասրահի հարավային որմին, ներքուստ: Արձանագրությունը՝ քիվին և հիմնախորանի վերնամասում, միատող.

ՄԻԱՉՔԱՐԻ ԽՆԱՉՔԱՐԻՆ:

ՄԻԱՉՔԱՐԻ ԽՆԱՉՔԱՐԻՆ:

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱ [ԻՍ] ԱԻ [Ա.] Բ
ԽԱԹՈ [ԻՆԻՆ] /
ՔԻՐԱՄ ԿԱՉՄՈՂ, ԹՎ [ԻՆ]
ՈՒՆԸ. (1599)³³:

աղ. 64, նկ. 549

584. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԶ. դ., նախորդի հարևանությունը: Քիվի միատող արձանագրության համաձայն՝ այն կանգնեցվել է ի բարեխոսություն Սարգարին.

ՄԻԱՉՔԱՐԻ ԽՆԱՉՔԱՐԻՆ:

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷ [Խ] Ա [ԻՍ] ՄԱՐԳԱՐԻՆ:
աղ. 64, նկ. 550

Ս. Բարխուդարյանն անդրադարձել է ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ խաչքարերի վիմագրերին՝ եզրակացնելով, որ դրանք կերտվել են միևնույն թվականին, զույգ ամուսինների համար: Նա կարծում է, որ խաչքարերի նախնական տեղը հավանաբար Ս. Գայանե վանքի մոտակայքում է եղել, քանի որ դրանց առաջ եկած քիվերի առկայությունը բնորոշ է առանձին կանգնած խաչքարերին³⁴: Դատելով քանդակային մանրամասներից՝ այս խաչքարը ևս Քիրամի ձեռակերտն է:

585. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԶ. դ., ագուցված է նախորդներից քիչ ավելի բարձր ու ձախ, չափերով առավել փոքր է, գերը՝ քիվին, 1 տող.

³³ Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 194:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 164:

³⁵ Հայաստանի միջնադարյան կրթությանը հուշարձանները, էջ 46-47:

³⁶ Տ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 259:

վերադարձող գործառույթները»³⁷: Բերելով Հաղպատի՝ Ս. Հովհաննեսի անունով կանգնեցված խաչքարի վիմագիրը՝ Հ. Պետրոսյանը նկատում է, որ վիմագրում հիշված Հաղբատեցի Հովհաննեսն ու «խնջույքի մասնակիցները» Աստծուց ողորմություն են հայցում գուցե և հիշյալ սրբի տոնին, «որն ամենայն հավանականությամբ պիտի ավարտվի խնջույքով»: Ցավոք, մեր կողմից քննվող խաչքարի միատող արձանագրության մի մասը տեղ-տեղ վնասված է, և որոշակի իմաստ չի հասկացվում:

587. ԽԱՉՔԱՐ. 1672 թ., ֆելզիտից, ագուցված է նախասրահի արևմտյան ճակատի աջ կողմում՝ արտաքուստ: Չափերով փոքր խաչքարն աչքի է ընկնում իր նուրբ ու գեղեցիկ քանդակագործությամբ: Խաչքարի վերին հատվածում առկա է նաև երկտող հիշատակագրություն, իսկ հիմնախաչի վերին թևի երկու կողմում թվագիրն է՝ մասնակի մնաստված.

ԵՐ ԽԱՉՍ ՅԻ ՇՆ ՏԱ /
 ԿՆ ՈՒ Ն ՏԻՆ՝ ԱԿՈ ՔԻՆ ,
 ԹՎ ԻՆ Ռ ՃԻՆ . (1672):

աղ. 64, նկ. 553

Արձանագրությունը վերծանել ենք որոշակի վերապահումներով: Ուստա Ակորը հավանաբար խաչքարագործն է:

Եկեղեցու շրջակայքում առանձին կանգնած խաչքարերից (նկ. 48) ուշագրավ է հատկապես ներքոնշյալը:

588. ԽԱՉԲԱՐ. ԺԲ-ԺԳ. ԴԴ., կանգնեց-
ված տաճարի հարավարևելյան անկյու-
նում, գիրք՝ քիվի ստորին մասում, 1 տող.

³⁷ ՆՈՒՄ ԺԵՂՈՒՄ, էջ 262:

Ի ԲԱՐԵԽԱՎԻՍՈՒԹԻՒՆԻ ԳՐԱԿԵՆՈՐԴՆ

Ի ԲԱՐԷԽԱԿԱՍՈՒԹԻ [ԻՆ] ԲԵՐԳ [ՐԻ] ԿԷ
ԵՒ ՈՐԴՈ [ՅՆ]:

աղ. 64, նկ. 554

Անձնանունը պայմանականորեն կարգոււմ ենք «Բերդբրիկ», սակայն չի բացառււիւմ, որ Հիշատակված լինի «Բերդորէկ» անվան հոլովված «Բերդուկէ» ձևը: «Բերդորէկ» արական անձնանունը հանդիպում է 1385 թ. մի Հիշատակարանում³⁸: Դատելով խաչքարի քանդակային և արձանագրության հնագրական առանձնահատկություններից՝ այն կարելի է թվագրել ժ.թ.-ժ.թ. դդ.:

589. ԽԱՉԶԱՐ. ԺԳ-ԺԴ. դդ., հենած նախասրահի կամարասյանը: Քարի եզրերը տեղ-տեղ կոտրված են, որի հետևանքով կորստյան է մատնվել թվագիրը: Խաչքարն աչքի է ընկնում բուսական ու երկրաչափական զարդամոտիվներով, հատկապես հիմնախորանի վերնամասի նռան նուրբ և ինքնատիպ քանդակներով: Արձանագրու-
թյունը խաչքարի ստորին մասում՝ 3 տող.

ቶላኦሪ ስራ ስለተጀመረ በጣም ጥቃቅን
 ስራ ስለሆነ በጣም ጥቃቅን ስራ ስለሆነ
 ስራ ስለሆነ በጣም ጥቃቅን ስራ ስለሆነ

ՔԱՆՈՒՄ ԵՄ ԶԳՐԻԳՈՐ Ի ՔՈՒՄ
ԳԱԼԸՍԵԱՆԻ ԵՒ ԶՈՀ/ԱՆՆԵՍ,
ԶԱՆԻ ԴՐԱՆՆԵՍ. ԱՄ ԷՆՆԵՍ, ԹՎ ԴՆՆԵՍ ...:

աղ. 64, նկ. 555

«ՅԻՇԵԱ» բառում «Շ» և «ե» գրերի արանքում փոքր «Ս» է փորագրված, որը համարում ենք գրչի վրիպում: Խաչքարը կերտվել է ի հիշատակ Գրիգորին, Հովհաննեսին ու Անդրանեսին:

Վանքի տարածքում և մասնավորապես նախասրահում կան ԺԲ-ԺԴ. դդ. թվագրվող ևս մի քանի խաչքարեր, սակայն առանց արձանագրության:

³⁸ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան
Մատենադարանի, հ. Դ., էջ 1226:

ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԸ

Ս Գայանե վանքի շրջակայքից հատ-
կանշելի են նաև տապանաքարերը
(օրորոցաձև, հարթ ուղղանկյունաձև, սյու-
նաձև), որոնք հիմնականում արձանագիր
են: Դրանցից ուշագրավ են հատկապես
գավիթ-նախասրահում թաղված հայրա-
պետների³⁹ չափածո տապանաքարերը:

590. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Ղազար Ա. Զահկե-
ցի կաթողիկոսի: Քարն ուղղանկյունաձև է՝
երիզված զարդանախշերով, կենտրոնում՝
հայրապետական դավազանը, վերևում՝
ցույգ հրեշտակներ և խաչ, գերբը՝ 12 սող.

[illegible]

ԶՔՆԱՂ ՏԱՊԱՆՍ Է ՀՐԱՇԱԼԻ/
ԱՌԸՆ ՄԵԾԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ/
ՏԵԱՌՆ ՂԱԶԱՐՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ/

³⁹ Հաշվի առնելով այն, որ նախորդ զլուխներում արդեն իսկ խոսվել է այս կամ այն կաթողիկոսի կյանքի ու կատարած նշանավոր գործերի մասին, նպատակահարմար գտանք այստեղ ներկայացնել միայն տալսականագրերը:

Նախասրահում՝ հայրապետների թաղման իրողությունն ինքնին վկայում է կառույցի՝ դամբարանային նշանակություն ունենալու հանգամանքը:

20 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

ՀԱՆՈՒՐՑ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ,
ՈՐ Ի ՄԱՐՄԵՆԻ ՔԱՂՅՐԱՎԱՐԻ/
ԲԱՐԻՈՔ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՎԵՐԱՓՈԽԻ,
ԴԻՄԵԱԼ ԱՌ ՏՐ Ի ՆԱ ՀԱՆԳՁԻ,
ՈՐՈՒՄ ԲԱՂՁԱՆ ՀՈԳԻՔ ԲԱՐԻ/ Ի
ՄԻՆ ՀԱԶԱՐ ՅԵՐԿ ՀԱՐԻԻՐ (1751) Ի/
ՄԵՐՍ ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՅ ԹՎ [Ա.] ԿԱՆ/
Ի ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ ՅՕՐ ՎԵՐՋ ՄԱՐՏԻ/
ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ՎԵՐԱՊԱՏՈՒԻ⁴⁰:

աղ. 65, նկ. 556

591. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. Հակոբ Ե. Շամա-
խեցի կաթողիկոսի: Քարն ուղղանկյունաձև
է՝ երկզված զարդանախշերով, կենտրոնում՝
Հայրապետական գավազանը, գիրը՝ 13 տող.

	ԿՍ ՈՐ ԴԻ ԴԱՏԱԶԳԻ ՅՈՒԼԵՎԻՅԵ ՍՈՒԴԱՏԵԼ ՈՂԽՐՈՋԵՐ ԵԳԸՁԻՁԻ ՅԻՇԵԱԶՆՈՒ ՈՐԵՍԸԲՈՅ ՏՆՅԱՈՐԱՅ ՇԱՄԱԽԵՅԻ ՅԼԵՔԱՅՈՒՁԻ ԴԱՄԱԼԵՐԻՄՍ	ՀՕՐԱՄԱՇԻ ՍԵՐԱՐԴԵՅԻ ՓԱՌՅԻԸԻՆ ԶԱՐԵԽԵՆ ՅԱՆԱՅԻՈՅԻ ԱՇՈՒՅԻՆ ԳՈՇԱՐԱՅԻՆ ԼԵԽԱՅԻՈՅԻՆ ՀԱՅՐԱԴԵՏԻՆ ԶՈՐԱՈՐԵԻՆ ՄՈՅՈՒՐԱՅԻՆ ԱՄԵՆԵՍԻՆ
---	---	---

ԵԼԵՒՈՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՍՏԵԱՆԱՐՏՈՒՄ

ՔԱՆԱԿԱՆ ԶՈՐ ՄԻԱԾԻՆ/ ԴԱՏՈՂ
ԱԶԳԻՍ ՄԵՐ ՄԱՐԴԿ [Ա] ՅԻՆ/
ՅՈՐԺԱՄ ԳԱՅՑԵԱ ՓԱՌՕՔ ԿԸՐԿԻՆ/

⁴⁰ Ճահխաբանական, էջ 277: Ալիշահ, էջ 243-244: ԿՏ, էջ 211: Հահահի վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Եջմիածին», 1961, Գ., էջ 41-42:

ԱՌԻ ԴԱՏԵԼ ԶԱՄԵՆԵՍԻՆ/
ՈՂՈՐՄՈՒԹԵ [ԱՄ] Բ ՅԱՅՆԺԱՄ
ՔՈՅԻՆ/ ԵՒ ԳԸԹՈՒԹ [ԵԱՄ] ԲԴ
Ա [ՍՏՈՒԱ] ԾԱՅԻՆ/ ՅԻՇԵԱ ԶՀՈԳԻ ՔՈ
ԾԱՌԱՅԻՆ/ ՈՐ Է ՍԸՐԲՈՅ ԱՐԵԱՆԴ
ՔՈՅ ԳԻՆ/ ՏՆ ՅԱԿՈԲԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ/ ՄԱՐՏԻ ԻԱ. (21)⁴¹:
աղ. 65, Ըկ. 557

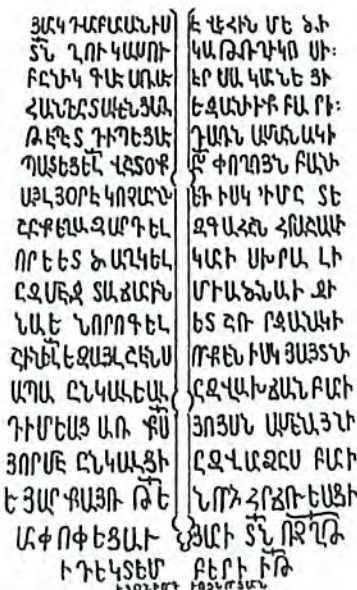
592. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Սիմեոն Ա. Երևան-
ցի կաթողիկոսի: Քարն ուղղանկյունաձև է՝
երկզված զարդանախշերով, կենտրոնում՝
հայրապետական գավազանը, գիրը՝ 23
տող.

ՔՍ Ա [ՍՏՈՒԱ] ԾԴԻ ԻՄ ՏԵՐ ԲԱՐԻ/
ԼՈՒՐ ԱՂԵՏԻՑ ՔՈՅՍ Ծ [Ա] Ռ [Ա] ՅԻ/
ԴՈՒ ԿԱՑՈՒՑԵՐ ԶԻՍ ՅԱՅՍ ԿԱՐԳԻ/
Ի ՄՇԱԿ [ԵԱԼ] ԶՔՈ ԱՅԳԻ/ [ԻՍԿ
ԵՍ ԱՆՈՒԱՄԲ ԱՅՍ] ՊԱՇՏՕՆԻ/

ԳԸՏԱՅ Ծ [Ա] Ռ [Ա] Յ [ԱՄԵՆԱՅՆԻ]/
ԵՒ ՈՐՊԷՍ ԹԷ ԶՊԱՐՏԱՒՈՐ ՄԻ/
ՓՈԽԱՏՈՒԱՅ ԶԻՍ ՄԱՏՆԵՑԻ/ ՈՅՑ ԵՏՈՒ
ԵՒ ԾԱՌԱՅԵՑԻ/ ՎԱՐՁՆ ԻՄ ԶՍՈՒԳ ԵՒ
ԶՅԱԻ ԱՌԻ/ ԱՅՍՈՒ ԿԵՆՕՔ ՈՂՈՐՄԵԼԻ/
ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԻՄ ՎԸՃԱՐԵՑԻ ԱՅԺՄ
ԱՄՕԹՈՎ ԿԱՄ ԱՌԱՋԻ/ ԶԻ ԾԱՌԱՅԵԼ
ՔԵՋ ԶԿԱՐԱՅԻ/ ԱՐԴ ԴՈՒ ՆԱՅԵԱՅ
ՅԻՍ ՔԱՂՅՐՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ/ ԹՈՂ
ԶՅԱՆՑԱՆՍ ՆԵՐՈՂՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ/
ՈՒՐԱԽԱՑՈ ԱՌ ՔԵՋ ԿՈՉՄԱՄԲ/
ԵՒ ԸՍՓՈՓԵԱ ՔՈ ՄԲ ՏԵՍԼԵԱՄԲ/
ՎԱՍԸՆ ԽԱԶԻԴ ԶՈՐ ՊԱՇՏԵՑԻ/ ԵՒ
ՄԲ ԱՆՈՒԱՆԴ ԶՈՐ ԿՐԵՑԻ/ ՄԻՄԵՕՆ
Կ [Ա] Թ [ՈՒ] Ղ [Ի] Կ [Ո] Ս ԵՐԵՒԱՆՑԻ/
Ի ՌՄԻԹ. (1780) ԹՎԻՆ ԵՒ ՅՈՒԼԻՍԻ
ԻՋ. (26), Ի ՎԱՐԴԱՎԱՌ ԿԻՐԱԿԷԻ⁴²:
աղ. 65, Ըկ. 558

593. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Ղուկաս Ա. Կարեն-
ցի կաթողիկոսի: Քարն ուղղանկյունաձև է՝
երկզված զարդանախշերով, կենտրոնում՝
հայրապետական գավազանը, գիրը՝ 19 տող.

⁴² Հակոբյան, 278: Այլընտրանք, էջ 244: ՎՏ, էջ 214: ՄՄ ձեռ. 3⁴⁰ 9245, էջ 47ա. Այլալ «ժողովածու» գրվել է Ամստերդամում 1756-1810 թթ. 3-րդ կ. Ամասիացի գրչի կողմից: Ի թիվս այլ տապանագրերի՝ ձեռագրում տեղ է գտել մասնաճիւղի: Երևանցի կաթողիկոսի չափածո տապանագիրը: Տե՛ս մասնաճիւղ, գիրք Գ., էջ 612: Հակոբյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Գ., էջ 42-43:

⁴¹ Հակոբյան, 277: Այլընտրանք, էջ 244: Հակոբյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Գ., էջ 41:

ՅԱՐԿ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻՍ Է ՎԵՀԻՆ ՄԵԾԻ/
ՏՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ/
ԲԸՆԻԿ ԳԱՒԱՌԱԻ ԷՐ ՍԱ ԿԱՐՆԵՑԻ/
ՀԱՆԴԱՐՏԱԿԵՆՑԱՂ ԵՒ ԶԱՆԻԻՔ
ԲԱՐԻ/ ԹԷՊԷՏ ԴԻՊԵՑԱԻ ԴԱՌՆ
[Ժ] ԱՄԱՆԱԿԻ/ ՊԱՏԵՑԻ [Ա] Լ
ՎՇՏՕՔ ԸՍ [Տ] ՓՈՂՈՅՆ ԲԱՆԻ/ ԱՅԼ
ՅՈՐԷ ԿՈՉՄԱՆՆ ԵԴ ԻՍԿ Ի ՄԸՏԵ/
ՇԸՔԵՂԱԶԱՐԴԵԼ ԶԳԱՀԸՆ ՀՐԱՇԱԼԻ/
ՈՐ ԵՒ ԵՏ ԾԱՂԿԵԼ ԿԱՐԻ ՍԽՐԱԼԻ/
ԸՋՄԷՋ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԻԱԾՆԱԻՋԻ/ ՆԱԵԻ
ՆՈՐՈԳԵԼ ԵՏ ՇՈՒՐՋԱՆԱԿԻ/ ՇԻՆԵ [Ա] Լ
ԵՒ ԶԱՅԼ ՇԷՆՍ, ՈՐՔ ԵՆ ԻՍԿ ՅԱՅՏՆԻ/
ԱՊԱ ԸՆԿԱԼԵԱԼ ԸՋՎԱԽՃԱՆ ԲԱՐԻ/
ԴԻՄԵԱՑ ԱՌ ՅՈՅՍՆ ԱՄԵՆԱՅՆԻ/
ՅՈՐՄԷ ԸՆԿԱԼՑԻ ԸՋՎԱԶԸՍ ԲԱՐԻ/
ԵՒ ՅԱՐՔԱՅՈՒԹԵ [ԱՆ] ՆՈՐԻՆ
ՀՐՃՈՒԵՍՑԻ/ ԱՄՓՈՓԵՑԱԻ ՅԱՄԻ
ՌՋՂԹ. (1799), Ի ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ԻԹ.
(29), Ի ՏՕՆԻ ՈՐԴԻՈՅՆ ՈՐՈՏՄԱՆ⁴³:
աղ. 65, Ըկ. 559

594. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Դավիթ Ե. Էնեգեթ-
ցի կաթողիկոսի: Քարն ուղղանկյունաձև է՝
երկզված զարդանախշերով, կենտրոնում՝
կաթողիկոսական գավազանը, գիրը՝ 12
տող.

ԱՀԱ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ԵՒ ՅԱՐԿ
ԲՆԱԿՈՒ [Թ] Ե [ԱՆ] / ԴԱՒԻԹ
ՀՈՐՆ ԱՅՆ ԴԻՈՅ ՀԱՆԳՍԵԱՆ/
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՇՆՈՐՀԻ
ՕԾՈՒ [Թ] Ե [ԱՆ] / ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

⁴³ Հակոբյան, 279-280: Այլընտրանք, էջ 244-245: ԴՅՊ, գիրք Դ., էջ 4: Հակոբյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Գ., էջ 43:

ԳԱՀԻՍ ՍՐԲՈՒ [Թ] Ե [ԱՆ] / ՈՐՈՅ
ԴԱՒԱՐԵԱԼ Ի ԽՈՒՎՈՒ [Թ] Ե [ԱՆ] /
ԶԿՆԻ ՀՐԱԺԱՐՄԱՆ Ի ՎԵՀՈՒ [ԹԵՆ] Է/
ՍԻՐՈՎ ՄԻՇՏ ԳԳՈՒԵԱԼ Ի ՊԵՏԷՆ
ՄԵՐՄԷ/ ՍՐԲ [Ա] Զ [Ա] Ն ՏՆ ՄԵԾԷՆ
ԵՓՐԵՄԷ/ ՀԱՆԳԵԱԻ ՅԱՄԻ ՏՆ
ՓՐԿԶԱԿԱՆ/ ՀԱՋԱՐ 8 ՀԱՐԻԻՐ
17 ԹՈՒԱԿԱՆ/ Ի ՆՈՅՄԲԵՐԻ
ԱՒՈՒՐ ՄԻԱԿԱՆ/ ՄԵԾԱՇՈՒՔ
ՓԱՌՕՔ ԵԴԱԻ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ⁴⁴:
աղ. 65, Ըկ. 560

Դավիթ Էնեգեթցու հուղարկավորու-
թյան վերաբերյալ վկայություն է պահ-
պանվել ՄՄ Հ⁴⁰ 499 ձեռագրի հետագայի
հիշատակարաններից մեկում. «Ի 1817, յամ-
սեանն հոգտեմբերի 30, յերեկոյան պահու-
ն երկրորդում ժամու եղեւ զբաւ կենաց տեառն
Դավթի սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն
Հայոց Տրիխիսեցոյ, զորոյ զպատուական
դին ամփոփեցին մեծաւ հանդիսիւ ի
գերեզմանատան Սրբոյն Գայեանեայ, ի նոյն
ամի ամսեան 1 նոյեմբերի»⁴⁵:

595. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Հովսեփ արք.
Արղությանի: Քարն ուղղանկյունաձև է՝
երկզված զարդանախշերով, կենտրոնում՝
եպիսկոպոսական գավազանը, գիրը՝ 11 տող.

ԱՐԴՈՒԹԵ [ԱՆ] ՔԱՋ ԱՐՀԻՆ/ ՏՐ

⁴⁴ Հակոբյան, 278: Այլընտրանք, 245: ՄՄ ձեռ. 3⁴⁰ 6273, էջ 335բ: Հակոբյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Գ., էջ 42:
⁴⁵ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., էջ 1008:

Յ [Ո] ՎՍ [Ե] Փ Պ [Ա] ՆԾ [Ա] ԼԻՆ/
ԿԱՅՍՐԸՆՏԻՐ ԱՐԺԱՆԻՆ/ ՄԵԾ
Գ [Ա] ՀԻՍ ՄԻԱԾՆԻՆ/ ԱՅԼ
Տ [Ա] ՊԱՐ ԺԱՆՏ ՄԱՀՈՒՆ/ Ի ՍԱ
ԻՍԿ ՀԱՐ ԻՍԿՈՒՅՆ/ ՈՐՈՅ ԿԱՄԲ/
ԿԱԼ ՅԱԹՈՌ/ ԵՄՈՒՏ ԱՍՏ/ ՅԻ
ՏՈՒՆ ԽՈՐ/ 1801 ՄԱՐՏԻ 9⁴⁶:

աղ. 65, նկ. 561

Հովսեփ արք. Արղունյանը կամ Սա-
նահնեցին կաթողիկոս է ընտրվել 1800 թ.,
սակայն, դեռ չօծված վախճանվել է 1801 թ.
մարտի 9-ին⁴⁷: Նա Ռուսաստանի, Հաճախ
նաև Հաշտարխանի նվիրակ է հիշվում,
ապա՝ ռուսահայոց առաջնորդ, նշանակված
է եղել նվիրակության և առաջնորդության
պաշտոնում դեռևս Սիմեոն Երևանցի կա-
թողիկոսի կողմից, իսկ Ղուկաս կաթողի-
կոսը 1780 թ. վերահաստատել է նրան այդ
պաշտոնում: Հովսեփ նվիրակի՝ 1792 թ.
կեսերից կաթողիկոսին հղած թղթերն ընդ-
հանուր պատկերացում են տալիս նրա կա-
տարած գործունեության և էջմիածին ու-
ղարկած բազմաթիվ իրերի մասին⁴⁸: Նրա
անվան հիշատակմամբ որոշ իրեր (խաչի
պահարան, բազպան, եմփորոն) պահվում
են Հայաստանի պատմության թանգարա-
նում⁴⁹: Դեռևս սարկավազ Հովսեփ Արղունի-

յանը հիշվում է իբրև գրիչ՝ ՄՄ Հ⁴⁶ 1801
1765 թ. էջմիածնում գրված «Ժողովածոյ»-
ի⁵⁰:

Տապանաքարի վերին ձախ մասում «ՅՈ»
մակագրությունն է, որը կարող է քարգործ
վարպետի ստորագրությունը լինել:

596. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Մատթևոս Ա.
Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի: Քարն
ուղղանկյունաձև է, վրան՝ հայրապետա-
կան հանդերձանք և այլ պարագաներ, գի-
րը՝ ստորին մասում, 4 տող.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԼՐԱՅԹԵՈՍ Ա. Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ

Վախճանեցաւ եօթանասուն ե մի ամաց

Ի 21 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1865 ԱՄԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ/
ՄԱՏԹԵՈՍ Ա. Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ/
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ ԵՒ ՄԻ
ԱՄԱՅ/ Ի 21 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1865 ԱՄԻ⁵¹:

աղ. 65, նկ. 562

1960-ական թթ. սկզբներին Վաղգեն Ա.
վեհափառ հայրապետի հրամանով նոր տա-
պանաքարեր են տեղադրվել Եղիազար Ա.
Այնթապցի, Աբրահամ Բ. Մշեցի, Մինաս
Ա. Ակնեցի կաթողիկոսների շիրիմներին,
որոնց կենտրոնական մասում հայրապետ-
ների անուններն ու կաթողիկոսության
տարեթվերն են:

Գավթում են հանգչում նաև աշխարհիկ
ու հոգևոր նշանավոր անձինք:

597. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև
երիզված զարդանախշերով, կենտրոնում
կալիսկոպոսական օձազուլի գավազանն է,
գիրը՝ 13 տող.

ՊԱՆՈՒՄԻ ԲԱՍԵՂՈՍ ԶԱՐԴԱ ԼԵԱ
ՄԻ ԵՊՍ ՅՈՑԻ ՀԸ
ՅԱՏԱՆԿ ԳԵՂԵԷ
ՇԵՐՏԻՄԱՍ ԲԱՆԻԲ
ՄԻ ԵՊՍ ԱՇՆ
ԵՄ ԱՆԳԱՄԱՅՆ
ԵՐԴՍ ԱՅՍ ՊԵՇՆ
ՈՐԿԻ ԲՁՄԵՐԱՍ
ՄԵՇԱՅՈՅ ՅՈՐԴԱՎ
ՇԷ ԱՇԱՅ ԿԵՆՕԳ
ԹՂԵՂԻՍԻՍԻՍ
ՅԱՆԿԱՎ ԿԵՆԱՅ
ՅԱՆՏՆ 1812 ՎԵՐՏԵՐԵԻ 7ԻՆ

ՊԱՆԾԱԼԻՆ ԲԱՐՍԵՂ ՀԱՆՃԱՐՈՎ
ԼՅԵԱԼ/ ԱՐՔԵՊ [ԻՍԿՈՊՈ] Ս ՅՈՑԻ
ԵԸՆՈՐՀԱԶԱՐԴԵԱԼ/ ՅԱՇՏԱՐԱԿ
ԳԵՂԵՂԵ ԶԱՀ ԺԱՌԱԳԱՅԹԵ [ԱԼ]/
ՊԵՐՃԻՄԱՍՏ ԲԱՆԻԻՔ ԽԻՍՏ
ԳԵՐԱԶԱՆՑԵ [ԱԼ]/ ՄԲ
ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԵՂԱՊԱՀ ԸՆՏՐԵԱԼ/
ԵՒ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԼՈՒՍԱՐԱՐ
ԿԱՐԳԵ [ԱԼ]/ ԵՐԿՈՒՍ ԱՅՍ ՊԱՇՏՈՆ
ԲԱԶ ՀԱՆԴ [Ի] ՍԱՅԵ [ԱԼ]/ ՈՐՈՎՔ
Բ [ԱԼ] ԶՄԵՐԱԽՏ ԱԹ [Ո] Ռ [Ո] ՅՆ
ԳՏԵԱԼ/ ՄԵԾԱՅՈՑ ՎՈԳԻՈՎ ԱՌ
ՏՐ ՀՐԱԻԻՐԵԱԼ/ ԾԷ (57) ԱՄԵԱՅ
ԿԵՆՕՔ ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՄՏԵ [ԱԼ]/
ԹՈՂԵ [ԱԼ] ԶԻՐ ՏԵՍՕՂՍԵ ԿԱՐԻ
ԿԱԹՈՂԵԱԼ/ ՅԱՆԿԱԼԻ ԿԵՆԱՅՆ
ՅՈՐՄԷ ՀՐԱԺԱՐԵԱԼ/ ՅԱՄԻ
ՏՆ 1812, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 7-ԻՆ⁵²:

աղ. 66, նկ. 563

Չափածո տապանաքիրը պարզորոշ
բնութագրում է Բարսեղ արքեպիսկոպո-
սի կյանքի ուղին: Վերջինս հայտնի դեմք
է եղել միաժամանակ ստանձնել է Մայր
Աթոռի տեղապահի ու լուսարարի պաշ-

⁵² Այս և Ա. Գայանե վանքից թվով 7 տապանագիր տեղ
է գտել ՄՄ Հ⁴⁶ 9785 «Ժողովածոյ»-ում (ծեռագրում
տապանագրերի գտնվելու վայրը նշված չէ): Այն
թվագրված է ժժ. դարով, գրիչը Գրիգոր Կարմեցին
է: Ըստ ծեռագրի պիպ. Աս էջում նշված ցանկի՝
այն բովանդակում է քարոզներ, Մահ Աղեքսանդր
թագաւորի աստղաբաշխական գուշակութիւնը,
Մեկնութիւն դատաւորաց և թագաւորաց, բժշկա-
կանը, տապանագրեր (1781-1842) և այլն: ՄՄ ծեռ.
Հ⁴⁶ 9785, էջ 62բ, նաև ՄՄ ծեռ. Հ⁴⁶ 7130, էջ 22բ-23ա:
Ս. Սաղունյան, Աշտարակ, էջ 253, արժ. 12:

տոնները, ինչն ըստ Ս. Սաղունյանի՝ սա-
կավադեպ իրողութիւնն է, երբ միաբա-
նության անդամն ընտրվի հիշյալ երկու
պաշտոններում⁵³: Նա եղել է նաև Սիմոնի
նախանգամ: Ս. էջմիածնի միաբանության՝
1801 թ. ցուցակներում հիշատակվում է ոմն
Բարսեղ եպիսկոպոս, ով աթոռակալ Սիմեոն
եպիսկոպոսի և զբաղիւր Անդրեասի հետ
մեկնել էր Թիֆլիս՝ Պետերբուրգից ժամա-
նած Հովսեփ Արղունյանին դիմավորելու⁵⁴:
Չի բացառվում, որ խոսքը միևնույն անձ-
նավորության մասին է:

598. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև՝
երիզված զարդանախշերով, գիրը՝ 17 տող,
քարի ստորին աջ հատվածը կտրված է,
որի հետևանքով վերջից 8 տող վնասվել է.

ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ

Ի ԴԱՐԲԱՆԻՍ ԶԱՅՍՄԻ
ՀԱՆԳՉԻ ԱՐԻՆ ԶԱՅՍՈ
ՂՈՍԽՈՅ ՅՈՎԱԷՓԵ ՍԵԼԻ
ԴԵՆՑ ՍՈՄԵԼԵՐԻ Մ 3ԱԴ
ՏՈՆ 1829 ՅԻՄԵՐԻ 30 ՍՊ
ՆԵՑԱՐ ԳՆԻ ԴԵՍՊԱՆԻՆ
ՈՐՍԱՅ ԻԲՐԵ ՆԱՀԱՏԱԿԵ
Ի ԱՅՈՒՔԱՐԱՔԻՆ ՊԵՍԻՑ
ԹԵՆՆԱՆԻ ԶԱՄԱՆ ԱՄԻ
ԴԱԿՈՅԼ ԶԱԳԻՐԱՆ Պ
ՍԻՑ ՔԱՂԱՍԻ ԶԱՅԻ Մ
ՄԻՆ ՍԻ ԵՍ ՓՈԽԱՐԻ
Ի ԱՅՈՒՔԱՐԱՔԻՆ ԱՆՏ
ՄԻ ԱՂՈՐՍ ՍՅՍ Ե ԱՂ
ՅԱՐ Ի ԴԵՆԶԱՆԻ
ՏՈՆ 1829 Ե ԱՂՈՐԵԼ

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ: Ի ԴԱՐԲԱՐԱՆԻՆ
ՅԱՅՍՄԻԿ/ ՀԱՆԳՉԻ, ՄԱՐՄԻՆ
ԿՆԻԱԶ ՍՈ/ՂՈՄՈՆԻ ՅՈՎԱԷՓԵ [ԱԼ] Ն
ՄԵԼԻՔԵ [ԱԼ] ՆՑ ՍՈՄԵԼԵՐԻ, ՈՐ
ՅԱՄԻ/ ՏՈՆ 1829 Յ [Ո] ԻՆՎ [ԱԼ] ՐԻ
30 ՍՊԱ/ՆԵՑԱԻ ԸՆԴ ԴԵՍՊԱՆԻՆ/
ՈՐՍԱՅ ԻԲՐԵՆ ՆԱՀԱՏԱԿԵ [ԱԼ] Ի
ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ՊԱՐՍԻՑ/ ԹԵՀՐԱՆՈՒ,
ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՐ [Ե] ԳԱԿԱՔ [ԱԼ] ՅԼ
ԹԱԳ [ԱԼ] Ի [Ո] ՐԻՆ Պ [ԱՐ] ՄԻՑ
ՖԱԹԶԱԼԻ ՇԱՀԻ, Մ [ԱՐ] ՄԻՆ
Ս [Ո] Ր [ԱԼ] ԵԻՍ ՓՈԽԱՐԻ [ԵՑԱԻ] /
Ի ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ԱՆՏ [Ի] ... / ՄԲ
ԱԹՈՌՍ ԱՅՍ ԵՒ ԱՄՓ [ՈՓԵ] / ՅԱԻ

⁵³ Ս. Սաղունյան, նշվ. աշխ.:
⁵⁴ Վ. Գրիգորյան, էջմիածնի վանական միաբանու-
թյունների ցուցակներ (1801 թ.), էջ 232, 234:

⁴⁶ ՄՄ ծեռ. Հ⁴⁶ 7130, էջ 22ա: Ծախիսադունեանց, էջ
280: Միշտան, էջ 245: Ս. Մ. Շոգիկյան, Արարատ-
կովկաս, Խ. Ա., էջ 136-137: Վահան վրդ. Տեղյան,
Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին»,
1961, Գ., էջ 43:
⁴⁷ ՄՄ Հ⁴⁶ 7130 «Ժողովածոյ» ծեռագրում տեղ են գտել
նաև Ա. Գայանե վանքի գավթ-նախասարհուն
թաղված հոգևորականների տապանագրերից չոր-
սը, ուր Հովսեփ Արղունյանի մահվան թվականը
սխալմամբ գրել են 1810 թ.: Ծեռագրում վկայված
չափածո տապանագրերից մեկը, որը եղել է սրահի
ծախակողմյան հատվածում, ներկայումս չի պահ-
պանվել, ըստ այդմ էլ հարկ ենք համարում այն
վկայակոչել «Ի թուականիս Հայոց ազգի ՌՅԿԱ.
(1712), դեկտեմբերի ԺԵ. (15), եւ Սիմաս վար-
դապետն աստ ամփոփի, էր առաջնորդ վանաց
ուխտի, յոյժ սրբասէր առաքինի, տեղեաւ գոլով
Ջուղայեցի, որք հանդիպիք տուք զողորմի, յիշո-
ղացդ Տէրն ողորմեսցի»: ՄՄ ծեռ. Հ⁴⁶ 7130, էջ 23բ:
⁴⁸ Խ. Կանայան, էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ.
դարում, «Էջմիածին», 1977, Դ., էջ 46:
⁴⁹ Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողո-
վածուների, պրակ 1, էջ 75, արժ. 56, էջ 96, արժ.
115, էջ 103, արժ. 133, 135, էջ 106, արժ. 136:

⁵⁰ Մայր ցուցակ հայերեն ծեռագրաց Մաշտոցի անուն
Մատենադարանի, Խ. Զ., էջ 13:
⁵¹ Վահան վրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ
ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Գ., էջ 42:

Ի ԳԵՐԵՋՄԱՆԻ .../ ՏՌՆ 1829 ԵՒ

ԱՊՐԵԼ...:
աղ. 66, ցկ. 564

Տապանադրում հիշատակված կնյազ Սողոմոն Հովսեփյան-Մելիքյանցը Ենիկուլուփյան նշանավոր ազգատոհմի շառավիղներից է: Ժէ. դ. Պարսկաստանի հայ գաղթավայրերում աչքի էին ընկնում մի շարք հայ գործիչներ, որոնք ղեկավար դիրք ունեին պետական, տնտեսական բնագավառներում: Պարսկական արքունիքում աշխատող հայերի մեջ զգալի թիվ էին կազմում դիվանագետներն ու թարգմանիչները: Հիշյալ շրջանում բացառիկ հեղինակություն էր վայելում նաև Ենիկուլուփյան ընտանիքը, որը Պարսկաստան էր տեղափոխվել Թիֆլիսից: Նրանցից շատերը եղել են զարգացած անձինք, տիրապետել են բազմաթիվ լեզուների և խոշոր դեր խաղացել Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականության ասպարեզում⁵⁵:

Ատրպատականի հայոց առաջնորդ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի նամակներից պարզվում է, որ Սողոմոնը հիշյալ ազգատոհմից Աղալար-խանի (Աղալո բեկ) քրոջ որդին է, որը սպանվել էր ռուս զորով, քաղաքական ու մշակութային գործիչ Ալ. Գրիբոեդովի և այլոց հետ 1829 թ. հունվարի 30-ին, Թեհրանում Ռուսաստանի ղեկավարմանը: Զծավալվելով հիշյալ իրադարձության մանրամասների մեջ՝ միայն նշենք, որ 1828 թ. ապրիլի 25-ին Պարսկաստանում Ռուսաստանի ղեկավար է նշանակվել մեծ հումանիստ Ալ. Գրիբոեդովը, ով ձեռնամուխ է եղել Թուրքմենչայի պայմանագրի ու նրանից բխող հարցերի իրականացմանը՝ իր ուշադրությունը բեռնելով գերիների ազատագրության ու հայերի գաղթը կազմակերպելու գործին: Գրիբոեդովի նման հայացքները, բնականաբար, առաջացրել են պարսկական կառավարության ու հասարակության դժգոհությունը: Ոճրագործության համար խթան է հանդիսացել հատկապես շահի կանոնի գանձապետ ու հազարապետ Երևանցի Միրզա Յաղուբին (Հակոբ Մար-

գարյան) իր իսկ ցանկությամբ ղեկավարմանը պատասխանելը՝ հայերենի վերադառնալու նպատակով: Դեսպանատանն սպառնացող վտանգը տեսնելով՝ շահի մեկ այլ գանձապետ Մանուչար խան Ենիկուլուփյանը Գրիբոեդովի բարեկամ Սողոմոն Մելիքյանին ուղարկել է ղեկավարմանը՝ տեղեկացնելու ստեղծված իրավիճակի մասին և Միրզա Յաղուբին գոնե ժամանակավորապես ղեկավարմանից հեռացնելու խնդրով: Սակայն թե՛ ղեկավարը, և թե՛ Միրզա Յաղուբը մնացել են անդրդվելի: 1829 թ. հունվարի 30-ին կատաղած ամբոխը գրոհելով ղեկավարատունը, դաժանորեն սպանել է ոչ միայն Գրիբոեդովին, այլև նրա աշխատակիցներին ու գերիներից շատերին: Ականատեսներից Մայլցեի նամակներից մեկում նշվում է, որ նա տեսել է «...թե ինչպես այդ ժամանակ դռնից արագությունով ներս մտավ կոյեզիական ասսեսոր Սողոմոն Մելիքյանը, որին պ. Գրիբոեդովի մոտ էր ուղարկել Մանուչար խանը: Ժողովուրդը նրա վրա քարեր նետեց և նրա ետևից ներխուժեց երկրորդ և երրորդ բակը, որտեղ գտնվում էին գերիներն ու ղեկավարը»⁵⁶:

Համաձայն Ս. Ծոցիկյանի հաղորդման՝ Ս. Գայանե վանքի գավթում է թաղված նաև Սողոմոն Հովսեփյան-Մելիքյանցի կինը՝ իշխանուհի Իսկուհի Հովսեփյան-Մելիքյանցը, որի «հսկայ և թափանցիկ մարմարե տապանին վրայ դրուած է անոր գեղաքանդակ պատկերը: Եւ արձանագրուած, թէ անիկա սպաննուած է պարսիկներէ, Յաթալի Շահին օրով, 1829 թ. ապրիլի 26-ին»⁵⁷: Տապանաքարը ներկայումս չի պահպանվել:

Սողոմոն Հովսեփյան-Մելիքյանցը նաև իշխանուհի Ոսկյա խաթուն Ենիկուլուփյանի թոռն է, ով ևս թաղված է Ս. Գայանե վանքի նախասրահում. տապանաքարը վկայակոչվում է ստորև:

⁵⁶ Վ. Ա. Պարսապյան, Ա. Ս. Գրիբոեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, էջ 176: Տե՛ս նաև Առն Մելիքյան-Բեկ, Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, էջ 391:

⁵⁷ Ս. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 137:

599. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև՝ երկված զարդանախշերով, նախորդից աջ, գիրը՝ ելնդատառ, 14 տող.

Ի ԴԱՄԱՐԱՐԱՆԻՍ ՅԱՅՍՄԻԿ
ՀԱՆԳՁԻ, ՄԱՐՄԻՆ ԻՇԽԱՆԱԶ/
ՆՈՒՀԻՈՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՈՍԿԻՈՄ
ԽԱԹՈՒՆԻ ԷՆԱԿՕԼՕՓԵ Ա. ՆՑ./
ԿՈՂԱԿՑԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԱՅ ԱՐՔԱՅԻՑ
ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՄԻՐԶԱՅ ԳՈՐԳԻ/
ՆԻ, ՄՕՐԵ ՊԱՐՄԻՑ ՏԵՐՈՒԹԵ ԱՆ./
ՄՈՀԹԱՄԻՑ ԴՈՎԼԱԹ ՄԱՆՈՒԶԱՐ/
ԽԱՆԻ, ԻՇԽԱՆԱԶՆՈՒՀԻՍ ԱՅՍ Ի
ՍԱՍՏԻԿ ԿՍԿԾՈՅ ԵՒ ՄՈՐՄՈՔ/ՄԱՆԷ
ՎԱՍՆ ԹՈՌԱՆ ԻԻՐՈՅ ԻՇԽԱՆԱԶՆԵԱՅ
ՍՈՂՈՄՈՆԻ ՄԷԼԻ/ԲԵԱՆՑ ՍՈՄԵԼԹՈՒ,
ՈՐ ՅԱՄԻ ՏՌՆ 1829 ՅՈՒ ԵՂՎԱՐԻ
30/ ՍՊԱՆԵՑԱԻ ԸՆԴ ԴԵՍՊԱՆԻՆ
ՌՈՒՍԱՅ ԻԲՐԵԻ ՆԱՀԱՏԱ/ԿԵԱԼ Ի
ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ՊԱՐՄԻՑ ԹԷՀՐԱՆՈՒ,
ԴԻՊԵԱԼ ԿԱԹՈՒԱՍՏՈՅ ԱԽՏԻ
ՓԵՏՐՎԱՐԻ 9 ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ ՄԱՐՏԻ
3, ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՐԵԳ Ա. ԿՆԱՓԱՅԼ
Թ Ա. Գ. Ա. Ի ՈՐԻՆ ՊԱՐՄԻՑ
ՖԱԹՀԱԼԻ ՇԱՀԻ, ՄԱՐ/ՄԻՆ-Բ
ԵՐԿՈՑՈՒՆՑԵՍ ՓՈԽԱՏՐԵՑԱՆ Ի
ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԱՆՏԻ/ Ի ՍԲ ՅԱԹՈՌՍ
ԱՅՍ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆ ԻՇԽԱՆԱԶՆՈՒՀԻՍ
ԱՄՓՈՓԵ/ՑԱԻ Ի ԳԵՐԵՋՄԱՆԻՍ
ՅԱՄԻ ՏՌՆ 1829, ԱՊՐԵԼ 26 ԻՆ:

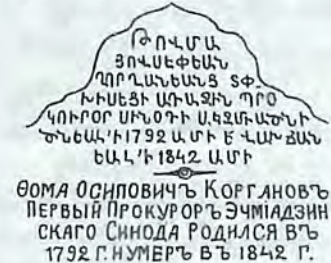
աղ. 65, ցկ. 565

Ծավալուն և բավականին խոսուն տապանաքարը վկայում է, որ ննջեցյալը՝ վրաց նախարար Միրզա Գորգինի կողակից իշխանուհի Ոսկյա խաթուն է նախկուլուփյան-

ցը, իր թոռան՝ վերոհիշյալ Սողոմոն Մելիքյանի սպանության կսկից օրեր անց կաթված է ստացել ու վախճանվել նույն թվականի մարտի 3-ին: Համաձայն Բարսեղ արքեպիսկոպոսի նամակների՝ ննջեցյալների մարմինները տեղափոխել են Ս. Էջմիածին. «...սոցա երկոցունց դիակացեալ մարմինսն հրամանաւ Մանուչար խանին եկն ի Նախիջևան և աստէն մեծաւ ուղարկավորեալ հանդիսիւ ի ճանապարհս եղաք դէպ ի Սուրբ Էջմիածին, զի ընդ բարեպաշտեալ կտակի Ոսկեայ խանումին անդ ի Ս. Էջմիածին ի սիրտ երկրի թաղեսցի, ուր ուրեք շիրմանցն մերձ արժանաւոր համարիցի սրբազան հոգևոր կառավարութիւնս»⁵⁸:

Այս առումով ուշադրալ է նաև ՄՄ ԿԴ վավերագրերից մեկը, որը բովանդակում է Ս. Էջմիածնի կառավարությանն ուղղված Աղալար Ենիկուլուփի գրությունը, որում հայտնում է իշխան Սողոմոն Մելիքյանի և իր մոր մահվան գույժը: Նա նշում է, որ Մանուչար խանի կամքով նրանց մարմիններն Էջմիածին են տեղափոխվել, ըստ այդմ էլ կաթողիկոսից խնդրում է հարմար տեղ հատկացնել և արժանավայել թաղել⁵⁹:

600. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. քառանկյուն, երկված զարդանախշերով, գիրը հայերեն՝ 7, և ռուսերեն՝ 4 տող.

ԹՈՎՄԱ/ ՅՈՎԱԷՓԵԱՆ/ ՂՈՐՂԱՆԵԱՆՑ
ՏՓ/ԽԻՍԵՑԻ, ԱՌԱՋԻՆ ՊՐՕ/ԿՈՒՐՐՕՐ
ՍԻՆՕԴԻ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ/ ԾՆԵԱԼ Ի 1792
ԱՄԻ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆ/ԵԱԼ Ի 1842 ԱՄԻ:

⁵⁸ ԿԴ արխիվ, ցուցակ 3^դ 7 (թղթ. 65, վավ. 582), էջ 439: Տե՛ս նաև Վ. Ա. Պարսապյան, ցվ. աշխ., էջ 219, Առն Մելիքյան-Բեկ, ցվ. աշխ., էջ 391:

⁵⁹ ԿԴ արխիվ, ցուցակ 3^դ 7. (թղթ. 62, վավ. 154), էջ 312:

ԿԱՅԱՆԻ, Ի 1822 ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ⁷⁰:

աղ. 66, նկ. 568

Ըստ Լ. Մելիքսեթ-Քեկի՝ հիշյալ արձանագրությունը «բավականին հետաքրքիր նմուշ է հայ-վրացական ֆոնդորային ստեղծագործություն»⁷¹:

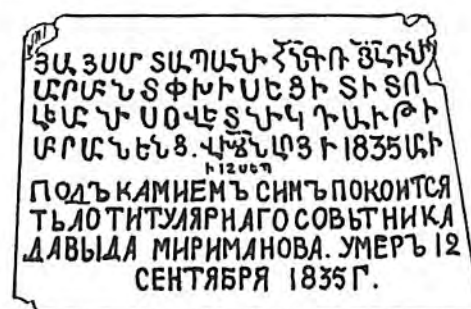
Ննջեցյալը մահտեսի Թինաթինն է: Վերջինիս ազգականները, ովքեր ևս հիշատակված են տապանագրում, նշանավոր անձինք են՝ իրենց գործունեությունը կապված Ալեքսանդր վրաց արքայազնի և Ալ. Գրիբոեդովի հետ: Համաձայն Լ. Մելիքսեթ-Քեկի նշյալ տապանագրի վերլուծություն՝ Թինաթինը Յալթի բեկի ազգից է, Աղալո բեկի զորքանչը, Գրիբոեդովի կողակիցը: ԺԸ-ԺԹ. դդ. Աղալո բեկ անունով երկու անձնավորություն է հիշվում. մեկը Ղորղանյան-Էնեգեթցին է, մյուսը՝ Էնիկոլոփյան ազգից Աղալար խանը: Աղալո բեկի մայրը վերոհիշյալ Ոսկյա խանումն է, իսկ քրոջ որդին՝ 1829 թ. Թեհրանում սպանված Սողոմոն Մելիքյանը⁷²: Մելիքսեթ-Քեկն անորոշ է համարում Սողոմոնի և Ոսկյա խանումի դամբարանների տեղերն էջմիածնում, մինչդեռ ինչպես վերը նշեցինք, նրանք հանգչում են Ս. Գայանեի գավիթ – նախասրահում, հայրապետների շիրմների կողքին, որոնց տապանաքարերին առկա են երկատառ ծավալուն արձանագրություններ (տե՛ս արձ. 598, 599):

Թինաթինի «մահտեսի», իսկ վրացերենում՝ «միղդիր» ձևով կոչվում վկայում է այն, որ նա իբրև ամուսին վաճառական Գրիբոեդ Յալթի բեկյանի՝ գոնե մեկ անգամ այցի է գնացել Երուսաղեմ՝ Քրիստոսի գերեզմանին, քանզի միայն նման դեպքում էր տրվում այդ կոչումը: Ինչ վերաբերում է Թինաթինի՝ Վաղարշապատում թաղված լինելուն, ապա ըստ Պ. Մուրադյանի՝ նա մահացել է վերաբնակվելու նպատակով

Թիֆլիսից Թավրիզ մեկնելու ճանապարհին՝ էջմիածնում, և իբրև մեծ հեղինակություն վայելող Աղալո-բեկի զորքանչ. «էջմիածնի միաբանները իրենց հարգանքի տուրքը մատուցել են Թինաթինին՝ Գայանե վանքի հյուսիս-արևելյան անկյան մոտ թաղելով ու երկնգլխան տապանագրով օժտելով»⁷³:

Տապանաքարի վրացերեն հնգատող արձանագրությունը «միսեղորուլի» (փոքրատառ բոլորգիր) է: Գրեթե նույնաբովանդակ արձանագրությունը վերծանել ու չափածոյի է վերածել Լ. Մելիքսեթ-Քեկը⁷⁴:

603. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, եկեղեցու հարավային կողմում, երկզված զարդանախշերով, արձանագրությունը կենտրոնում ազդեցված մարմարե սալին, հայերեն՝ 5, ռուսերեն՝ 4 տող.

ՅԱՅՍՏ ՏԱՊԱՆԻ Հ [Ա.] ՆԳՈՒՑ [ԵԱ.] Լ. ԴՆԻ/ ՄԱՐՄԻՆ ՏՓԽԻՍԵՑԻ ՏԻՏՈՒ/ ԼԵԱՐՆԻ ՍՕՎԵՏՆԻԿ ԴԱԻԹԻ/ ՄԻՐԻՄԱՆԵ [Ա.] ՆՑ, Վ [Ա.] ԽՃ [Ա.] Ն [Ե.] ԼՈՑ Ի 1835 ԱՄԻ, Ի 12 ՍԵՊ [ՏԵՄԲԵՐԻ]:

ПОДЪ КАМНЕМЪ СИМЪ ПОКОЙТСЯ/ ТЪЛО ТИТУЛЯРНАГО СОВѢТНИКА/ ДАВЫДА МИРИМАНОВА, УМЕРЪ 12 СЕНТЯБРЯ, 1835 Г.

աղ. 66, նկ. 569

Ննջեցյալը ծագումով Թիֆլիսցի Դավիթ Միրիմանյանն է, ով հիշատակված է իբրև տիտուլյար (ռուսերենից թարգմա-

⁷⁰ Լևոն Մելիքսեթ-Քեկ, Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, էջ 387-388: Տե՛ս նաև Պ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 93:

⁷¹ Լևոն Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 387:

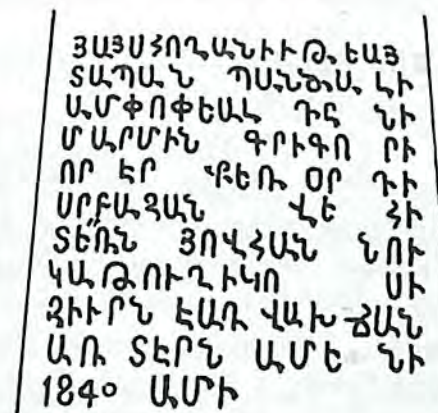
⁷² Նույն տեղում, էջ 390-391:

⁷³ Պ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 96:

⁷⁴ Լևոն Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 388-390, Պ. Մ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 93-94:

նաբար՝ տիտղոս, կոչում) սովետնիկ⁷⁵, այսինքն՝ տիտուլյար խորհրդական:

604. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, եկեղեցու հարավային կողմում, գիրը՝ 11 տող.

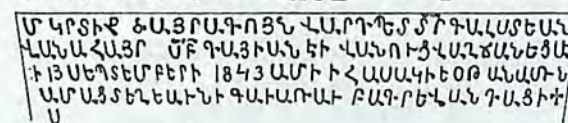

ՅԱՅՍ ՏՈՂԱՆԻԹԵԱՅ/ ՏԱՊԱՆ ՊԱՆՈՒԼԻ/ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԴԸՆԻ/ ՄԱՐՄԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ/ ՈՐ ԷՐ ԲԵՌՈՐԴԻ/ ՍՐԲԱԶԱՆ ՎԵՀԻ/ ՏԵ [Ա.] ՈՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ/ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ/ ԶԻՒՐՆ ԷԱՌ ՎԱԽՃԱՆ/ ԱՌ ՏԵՐՆ ԱՄԵՆԻ/ 1840 ԱՄԻ⁷⁶:

աղ. 66, նկ. 570

Տապանագրում հիշատակված է Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի քեռորդի Գրիգորը:

605. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, երկզված զարդանախշերով, եկեղեցու արևելյան կողմում, գիրը՝ 5 տող.

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴ [Ա.] ՊԵՏ Տ [Ե.] Բ ԳԱԼՍՏԵԱՆ/ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՄԲ ԳԱՅԻԱՆԷԻ ՎԱՆՈՒՑ, ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ/ Ի 13 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ, 1843 ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ/ ԱՄԱՑ, ՏԵՂԵԱՆ Ի

ԳԱԻԱՌԱԻ ԲԱԳՐԵՎԱՆԴԱՅԻ/ [Ս]: աղ. 67, նկ. 571

606. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, եկեղեցու արևելյան կողմում, երկզված զարդանախշերով, գիրը՝ 10 տող.

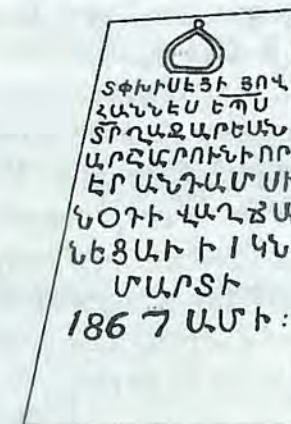

ԱՍՏԱՆՕՐ ՀԱՆԳՉԻ/ ՄԱՅՐ ՊՐՕԿՈՒՐՈՐԻ/ ՍԻՆՕԴԻ ՍՐԲՈՑ ԷՋ/ ՄԻԱԾՆԻ ԵԻ ԲԺՇԿԻ/ ԱԹՈՌՈՑՍ ԱՋՆԻԻ/ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՍԱ/ ԿԵԱՆՑ, ԱՆԱՎ ՎԱՍԱ/ ԿԵԱՆՑ, ԾՆԵԱԼ ՅԱՄԻ/ 1796 ԵՎ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ/ Ի 1864 ԱՄԻ, Ի 1 ՄԱՅԻՍԻ:

աղ. 66, նկ. 572

Ննջեցյալը Ս. էջմիածնի Սինոդի պրոկուրորի (գատախազի) և Մայր Աթոռի բժշկի մայր Աննա Վասակյանցն է:

607. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, եկեղեցու հյուսիսային կողմում, քարի վերնամասում՝ եպիսկոպոսական խույր, գիրը՝ 9 տող.

⁷⁵ А. С. Гарибян, Русско-армянский словарь, Ереван, 1968, с. 1228.

⁷⁶ ՄՄ ծեռ. ԳՊ 9785, էջ 61բ:

ՏՓԽԻՍԵՑԻ ՅՈՎ/ՀԱՆՆԵՍ
ԵՊ [ԻՍԿՈՊՈՂ] Ս/ Տ [Է] Ր ՂԱԶԱՐԵԱՆ/
ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, ՈՐ/ ԷՐ ԱՆԴԱՄ ՍԻ/ՆՕԴԻ,
ՎԱՂՃԱ/ՆԵՑԱԻ Ի 1-ԿՆ/
ՄԱՐՏԻ, 1867 ԱՄԻ:

աղ. 67, նկ. 573

Թիֆլիսցի Հովհաննես եպիսկոպոսը տապանադրում հիշատակվում է իբրև Սի-նոդի անդամ:

608. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, եկեղեցու հարավարևելյան կողմում, գիրը՝ 6 տող:

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԿԻՆ ՎԱՍԻԼԻԻ
ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ՄԱՐԻԱ ԴՈՒՍ
ՏՐ ԻՇԽԱՆ ԳԵՆԵՐԱԼ ԻՍԱՀԱ
ԿԱՅ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ:

ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Ի 17 ԴԵԿՏԵՄԲ
1869 ԱՄԻ:

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԿԻՆ ՎԱՍԻԼԻԻ/
ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ՄԱՐԻԱ ԴՈՒՍ/
ՏՐ ԻՇԽԱՆ ԳԵՆԵՐԱԼ ԻՍԱՀԱ/ԿԱՅ
ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Ի 17
ԴԵԿՏԵՄԲ [ԵՐ], 1869 ԱՄԻ:

աղ. 67, նկ. 574

Մարիան ուսական բանակի գեներալ-մայոր, իշխան Իսահակ Թումանովի (Թու-մանյան, ծնվ. 1803 թ. Թիֆլիս - 1880 թ. Թիֆլիս) դուստրն է: Գեներալ Թումանովը սերում է Մամիկոնյան տոհմից. նա սպա-յական կոչում է ստացել դեռևս 1826 թ.: Եղել է Կովկասյան բանակի գլխավոր շտա-բի սպա, ապա նախագահ (1868-1869), մի շարք խորհուրդների անդամ, մասնակցել է 1853-1856 թթ. Ղրիմի պատերազմին, պարգևատրվել Ս. Գեորգիի, Ս. Աննայի, Ս. Ստանիսլավի տարբեր աստիճանի շքա-նշաններով, ինչպես նաև ոսկե զենքով (1856) ու կայսեր պատկերով մատանիով (1862)⁷⁷:

⁷⁷ Տ. Հայկազն, Գ. Ղազարյան, 1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ, Երևան, 2009, էջ 292-293:

609. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, եկեղեցու հյուսիսային կողմում, գիրը՝ հա-րավային նիստին, 3 տող:

ՎԱՂԱՄԵՆՏԵՐ ԻՍՐԱՅԵԼ
ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԼՈՒՐ - ՑԻ
1840-1871:

ՎԱՂԱՄԵՆՏԵՐ-ԻՍՐԱՅԵԼ/ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ԲԼՈՒՐ-ՑԻ/ 1840-1871:

աղ. 67, նկ. 575

«Արարատ» ամսագրի 1869 թ. մահա-խոսականներից մեկը վերաբերում է Իս-րայել արեղա Տեր-Պետրոսյան Բլրեցուն, ով ծնվել է 1840 թ. և կուսակրոն քահանա ձեռնադրվել 1864 թ. օգոստոսին: Նշվում է, որ վախճանվել է նոյեմբերի 26-ին, երբ մի քանի ամիս էր, ինչ Գայանե վանքի վա-նահայրն էր: Հաջորդ օրը մարմինը թաղ-վել է եկեղեցու հյուսիսային կողմում⁷⁸: Կարծում ենք՝ խոսքը վերոնշյալ տապա-նադրում հիշատակված տեր Իսրայել վար-դապետի մասին է: Հնարավոր է, որ տապա-նաքարը տեղադրվել է երկու տարի անց, և տվյալ տարեթիվն են արձանագրել մահվան թվականի փոխարեն:

610. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, եկեղեցու արևելյան կողմում, գիրը հա-յերեն՝ 7, ուսերեն՝ 9 տող:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՅՈՎԱԿԻՄ
ՊՐՈԿՈՐՈՐ ՍԻՆՈԴԱԼ
Ս. ԷԶՄԻԱՍՆԻ
ՆԻ, ՎԱՆԱՀԱՅՐ Ս. ԳԱ/ՅԻԱՆԷԻ
ՎԱՆՈՒՑ, ԿՆՔԵԱՑ ԶԿԵԱՆՍ/ Յ 30
[ՆՈՅԵՄԲԵՐ] Ի 1881 ԱՄԻ/ Ի ՀԱՍԱԿԻ 39
ԱՄԱՑ:/ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՈՐԱ/
ՕՐՀՆՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ԵՂԻՑԻ:
1851 ՆՍՅ 1863 ՆՍՅ
ՐՈԴԻԼՍԿԱՅ 1817 Դ. Կ
ՍՄԵՐՆԵՆ 1878 Դ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ՅՈՎԱԿԻՄ/ ՎԱՍԱԿԵԱՆՑ,
Պ [Ր] ՕԿՈՒՐՈՐ ՍԻ [Ն] ՈՂԻ/

⁷⁸ Մահացուցակը, «Արարատ», 1869, դեկտեմբեր, էջ 202:

Ս. ԷԶՄԻԱՍՆԻ, [Ծ] ՆԱԻ Ի 1817 ԱՄԻ
ԵԻ/ [ՎԱԽՃԱ] ՆԵՑԱԻ
Ի 1878/ ԱՄԻ:

[КАРАПЕ] Т ЕОСИПОВИ/ ВАСАКОВЬ/
.../ И КАВАЛЕРЬ/ ПРОКУРОРЪ
ЭЧМИА/ДЗИНСКАГО СИНОДА/ 18...
1863 18 гг./ РОДИЛСЯ ВЪ 1817 г. И/
УМЕРЪ ВЪ 1878 г.

աղ. 67, նկ. 576

Նեղեցյալն Աննա Վասակյանցի որդի, Ս. Էջմիածնի Սինոդի պրոկուրոր և բժիշկ Կարապետ Հովսեփյան-Վասակյանցն է: Տապանադրի ուսերեն ամփոփումը տեղ-տեղ անընթեռնելի է:

611. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, տաճարի հարավային դռան դիմաց, գիրը՝ 12 տող:

ՎԱՀԱՆ ԶԱՅՐԱ [ԳՈՅՆ] /
ՎԱՐԴԱՊԵՏ/ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՑ/
ԻՐԱՎԱՐԱՆ ՄՈՍԿՎԱ/ՎԱՅԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱ/
ՆԻ, ՎԱՆԱՀԱՅՐ Ս. ԳԱ/ՅԻԱՆԷԻ
ՎԱՆՈՒՑ, ԿՆՔԵԱՑ ԶԿԵԱՆՍ/ Յ 30
[ՆՈՅԵՄԲԵՐ] Ի 1881 ԱՄԻ/ Ի ՀԱՍԱԿԻ 39
ԱՄԱՑ:/ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՈՐԱ/
ՕՐՀՆՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ԵՂԻՑԻ:
ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՈՐԱ
ՕՐՀՆՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ԵՂԻՑԻ:

ՎԱՀԱՆ [Ծ] ԱՅՐԱ [ԳՈՅՆ] /
ՎԱՐԴԱՊԵՏ/ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՑ/
ԻՐԱՎԱՐԱՆ ՄՈՍԿՎԱ/ՎԱՅԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱ/
ՆԻ, ՎԱՆԱՀԱՅՐ Ս. ԳԱ/ՅԻԱՆԷԻ
ՎԱՆՈՒՑ, ԿՆՔԵԱՑ ԶԿԵԱՆՍ/ Յ 30
[ՆՈՅԵՄԲԵՐ] Ի 1881 ԱՄԻ/ Ի ՀԱՍԱԿԻ 39
ԱՄԱՑ:/ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՈՐԱ/
ՕՐՀՆՈՒԹ [ԵԱՄ] Բ ԵՂԻՑԻ:

աղ. 67, նկ. 577

Նեղեցյալը Ս. Գայանեի վանահայր, վանքը նորոգող Վահան ծայրագույն վար-դապետ Բաստամյանցն է: «Ծայրագույն» բառի վերջին բաղադրիչը դժվարընթեռ-նելի է, և վերականգնել ենք պայմանակա-նորեն: Վահան վարդապետի՝ Ս. Գայանե վանքում իրականացրած բարենորոգչական

աշխատանքների շուրջ վերը խոսվեց: «Արարատ» ամսագրի դեկտեմբեր ամսվա համարում տեղ գտած մահախոսականում նշվում է, թե «կարճ օրեայ հիւանդութեամբ (թոքերի բորբոքմամբ) 30-ն նոյեմբեր կնքեց իւր մահկանացուն կենաց ընթացք ի հասա-կի իբր 39 ամաց...»: Վահան վարդապետը բեղուն գործունեություն է ծավալել նաև Գեորգյան հոգևոր ճեմարանում⁷⁹:

612. ՈՒՂԱՆԿՅՈՒՆԱԶԵՎ ԶՈՒՅԳ
ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. իրար կից, եկեղեցու արևելյան կողմում, ունեն մեկ ընդհանուր արձանագրություն՝ 6 տող:

ԵՐԿՈՒ ԳՈՅՐ	ՎԱՐՍԵՆԻԿ
ԵԻՆԵՆԻՍԵՐ	ՍԽԵՆՈՆԱՆՑ
ՄԻՆԸ ԳՏԱ	ԲԵԿԱՆՄԻՍԸ
ԵՕՈՂՆ ԱՄՍԱ	ԿՍԱՎԵՆԱ
ՆԵՑԱՆ 1881	ԴԱՊՈՒԿԻ
	6 ԻՆ:

ԵՐԿՈՒ ԳՈՅՐ՝ ՎԱՐՍԵՆԻԿ/ ԵԻ
ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՍԽԵՆՈՆԱՆՑ/ ՄԻՆԸ՝ 9
ՏԱՐԵԿԱՆ, ՄԻՒՍԸ՝ ԵՕՈՂՆ ԱՄՍԱԿԱՆ
ՎԱԽՃԱ/ՆԵՑԱՆ 1881 Թ., ԱՊՐԻԼԻ/ 6 ԻՆ:

աղ. 67, նկ. 578

Նկատի առնելով այն, որ երեսնները միաժամանակ են մահացել, ենթադրելի է, որ նրանք դժբախտ պատահարի կամ հա-մաճարակի զոհ են դարձել:

613. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-րոցաձև, եկեղեցու հյուսիսային կողմում, գիրը հյուսիսային նիստին, 4 տող:

ՊԵՏՐՈՍ ԵՐԻ-ՍԱՐԳՍԵԱՆՓԻՐ
ԶԱՄԱԼՑԻ ՍԱՆՉ ԴԱՍԱՐԱՆԻ
ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱՍՆԻ:
+ 1868-1886 +

ՊԵՏՐՈՍ ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆ ՓԻՐ/
ԶԱՄԱԼՑԻ, ՍԱՆ Զ. (6) ԴԱՍԱՐԱՆԻ/
ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱՍՆԻ/ 1868-1886:

աղ. 67, նկ. 579

⁷⁹ Վահան վարդապետ Բաստամյանց (մահացուցակ), «Արարատ», 1881, դեկտեմբեր, էջ 660:

Գևորգյան Հոգևոր ճեմարանի վեցերորդ դասարանի սան Պետրոս Տեր-Սարգսյանը ծագումով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի Փիրիջամալ (Փիրջամալ, Փիրճամալ), ներկայիս Վարդաձոր գյուղից է⁸⁰:

614. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, եկեղեցու արևելյան կողմում, քարի ձախ մասում պատերված են զույգ հրեշտակներ և մի հավասարաթև խաչ, գիրը՝ 11 տող:

ԱՅՍ Է ԾԻՐԻՄ ՎԱՐԴՈՒՀԻՈՅ՝ ԴՍՏԵՐ ՆԻ
ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ
22 ՅՈՒՆԻՍԻ ԵՎ ԱՄԻ 1888 ՄԱՐՏԻ
2 ԵՎ ՆԱ ՎԱՍԱԲԱՂՏ՝ ՈՐ ՎԱՆ ՄԵՆԱՍԻ
ԱՅԼ ՈՐ ՅԵՏ ՄԱՅՈՒՆ ՄԻՐԵՆԻՍՆԱՅԻ
ԱՐԴԻ ԿԵՍԱՆԻՄ ՄԱՅՈՒՆ ՄԱՅՈՒՆ ՄԱՅՈՒՆ
ՓԱՓԱԳԻՄ ԳՆԵԼ ՅՈՐՈՎԱՅՆ ԳՆԵԼ
2 ԵՎ ԱՅԳ ՍԱՍԱՅՈՒՆ ՄԵՐՈՅ ՀԱՐՍԱՆԵՐԻ
ԵՂ ԱՅՏԻ ԵՂ ԼՈՅՍ ԵՂ ԿԵՍԱՆԻՄ ՄԱՅՈՒՆ
ԻՍԿ ԲԵՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐՍԻՍ ՅՈՐՈՅ
ԸՆԿԱՆ ԶԻՅ ԱՌԻՅ ԶԱՅՅԻ ԳՈՐԲԱՅՈՒՆ

ԱՅՍ Է ԾԻՐԻՄ ԱՆԱՍՏԱՍԻԱՅ՝ ԿԵՆՁ
ՆԻԿՈՂԱ/ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ
ԵՎ ԱՄԻ 1888 ՄԱՐՏԻ, 7
ՄԱՐՏԻ/ 2 ԵՎ ՆԱ ՎԱՍԱԲԱՂՏ, ՈՐ ՎԱՂ
ՄԵՆԱՍԻ/ ԱՅԼ ՈՐ ՅԵՏ ՄԱՅՈՒՆ
ՍԻՐԵԼԻՈՅՆ ԱՊՐԻ/ ԱՐԴԻ ԿԵՍԱՆԻՄ
ՄԱՅԻ ՄԱՅ ԿԵՍԱՆԻՄ ՅԱ...Ի/ ՓԱՓԱԳԻՄ
ԳՆԵԼ ՅՈՐՈՎ ԱՅՆ ...ԾԻ.../ 2 ԵՎ ԱՅԳ
ԱՌԱԳԱՍՏ ՄԵՐՈՅ ՀԱՐՍԱՆԵՐԻ/ ԵՂ
ԱՅՏԻ, ԵՂ ԼՈՅՍ, ԵՂ ԿԵՍԱՆԻՄ ՄԱՅՈՒՆ
ԿԵՆԱՅ/ ԻՍԿ ԹԵ ԲԵՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐՍ
ԻՍ ՅՈՐՈՅԱՅ/ ԸՆԿԱՆ ԶԻՍ ԱՌ ԲԵ [2]
ՅԱՅԳ ԳՈՐԲՄ ԹԱՅԳԻ (°):
աղ. 68, նկ. 580

Տապանազարում որոշ բառեր և առանձին գրեր եղծված են, ինչն էլ բարդացնում է վերծանությունը:

615. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, նախորդի հարևանությամբ, գիրը՝ 7 տող:

ԱՅՍ Է ԾԻՐԻՄ ՎԱՐԴՈՒՀԻՈՅ՝ ԴՍՏԵՐ ՆԻ
ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ
22 ՅՈՒՆԻՍԻ ԵՎ ԱՄԻ 1888 ՄԱՐՏԻ
2 ԵՎ ՆԱ ՎԱՍԱԲԱՂՏ՝ ՈՐ ՎԱՆ ՄԵՆԱՍԻ
ԱՅԼ ՈՐ ՅԵՏ ՄԱՅՈՒՆ ՄԻՐԵՆԻՍՆԱՅԻ
ԱՐԴԻ ԿԵՍԱՆԻՄ ՄԱՅՈՒՆ ՄԱՅՈՒՆ ՄԱՅՈՒՆ
ՓԱՓԱԳԻՄ ԳՆԵԼ ՅՈՐՈՎԱՅՆ ԳՆԵԼ
2 ԵՎ ԱՅԳ ՍԱՍԱՅՈՒՆ ՄԵՐՈՅ ՀԱՐՍԱՆԵՐԻ
ԵՂ ԱՅՏԻ ԵՂ ԼՈՅՍ ԵՂ ԿԵՍԱՆԻՄ ՄԱՅՈՒՆ
ԻՍԿ ԲԵՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐՍԻՍ ՅՈՐՈՅ
ԸՆԿԱՆ ԶԻՅ ԱՌԻՅ ԶԱՅՅԻ ԳՈՐԲԱՅՈՒՆ

ԱՅՍ Է ԾԻՐԻՄ ՎԱՐԴՈՒՀԻՈՅ՝ ԴՍՏԵՐ
ՆԻ/ԿՈՂԱՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ
ՈՐ ԾՆ [ԱՄԻ] 20/ ՓԵՏՐ [ՎԱՐԻ]
1872 ԱՄԻ ԵՎ ՎԱՆ [ՃԱՆԵՑԱՒ] 17
ԴԵԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] 1889 ԱՄԻ/ ԱՅՆ ԻՆՁ
ԻՄ ՆՈՐ ԾԱՂԿԵՐ ՀԱՍԱԿ/ ՔԱՂՅՐԱՅԱԻ
ԻՆՁ ՈՒՍՄԱՆ ՎԱՍՏԱԿ/ ԱՅԼ 2 Ե
ԶՆՈՐԻՆ ԱՌԵԱԼ ՃԱՇԱԿ/ ՃԱՇԱԿԵՑԻ
ԶՄԱՀՈՒՆ ԲԱԺԱԿ:
աղ. 68, նկ. 581

Հստակ է, որ Վարդուհին նախորդ տապանազարում հիշատակված Անաստասիայի և Նիկողայոս Տեր-Հովսեփյանցի դուստրն է: Փաստորեն նրանք կյանքից հեռացել են վաղաժամ:

616. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. խորանարդաձև, եկեղեցու արևելյան կողմում: Արձանազրուկները քարի արևելյան և հյուսիսային նիստերին՝ 6 և 4 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՆ/ԿԱԿԱՆ
ԱՆՁԳՈՒՇՈՒ/ԹԵԱՆ ԶՈՀԻ ԳՆԴԱ/ԿԱՀԱՐ
ՊԱՏԱՆԻՈՅՆ/ ՎԱՆՏԱՆԿԱՅ՝ ԵՂԲՈ [Ր]
ՈՐԴՈՅ ՎԱՐԴԱՆ/ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/
ՕԶՆԵՑԻՈՅ/ 22 ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐ],
1892/ ԱՄԻ:
աղ. 68, նկ. 582

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՆ/ԿԱԿԱՆ
ԱՆՁԳՈՒՇՈՒ/ԹԵԱՆ ԶՈՀԻ ԳՆԴԱ/ԿԱՀԱՐ
ՊԱՏԱՆԻՈՅՆ/ ՎԱՆՏԱՆԿԱՅ՝ ԵՂԲՈ [Ր]
ՈՐԴՈՅ ՎԱՐԴԱՆ/ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/
ՕԶՆԵՑԻՈՅ/ 22 ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐ],
1892/ ԱՄԻ:
աղ. 68, նկ. 582

Դատելով տապանազարից՝ Վարդան վարդապետ Օձնեցու եղբորորդի պատանի Վախթանգը զոհվել է անգլո-թուրքական պատերազմի:

617. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, եկեղեցու հյուսիսային կողմում, գիրը՝ քարի կենտրոնում ազդեցված շրջանաձև մարմարե սալին, 9 տող:

ԱՅՍ Է ԾԻՐԻՄ ՎԱՐԴՈՒՀԻՈՅ՝ ԴՍՏԵՐ ՆԻ
ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՒՄ ՏԵՐ
22 ՅՈՒՆԻՍԻ ԵՎ ԱՄԻ 1888 ՄԱՐՏԻ
2 ԵՎ ՆԱ ՎԱՍԱԲԱՂՏ՝ ՈՐ ՎԱՆ ՄԵՆԱՍԻ
ԱՅԼ ՈՐ ՅԵՏ ՄԱՅՈՒՆ ՄԻՐԵՆԻՍՆԱՅԻ
ԱՐԴԻ ԿԵՍԱՆԻՄ ՄԱՅՈՒՆ ՄԱՅՈՒՆ ՄԱՅՈՒՆ
ՓԱՓԱԳԻՄ ԳՆԵԼ ՅՈՐՈՎԱՅՆ ԳՆԵԼ
2 ԵՎ ԱՅԳ ՍԱՍԱՅՈՒՆ ՄԵՐՈՅ ՀԱՐՍԱՆԵՐԻ
ԵՂ ԱՅՏԻ ԵՂ ԼՈՅՍ ԵՂ ԿԵՍԱՆԻՄ ՄԱՅՈՒՆ
ԻՍԿ ԲԵՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐՍԻՍ ՅՈՐՈՅ
ԸՆԿԱՆ ԶԻՅ ԱՌԻՅ ԶԱՅՅԻ ԳՈՐԲԱՅՈՒՆ

Հանգիստ/ Վարդանայ՝ որդու/ մեծանուն
Խաչատուր/ Աբովյան, որ զամս 35 վաստա/
կեցաւ ուսուցչու թեմամբ ի դպ/րոցս հայոց
եւ ի ճեմարանի/ Մայր Աթոռոյ: Ծնեալ/ ի 31
մայ [իսի], 1840 ամի, վախճ [անեալ] / ի 16
նոյեմ [բերի], 1896 ամի:
աղ. 68, նկ. 583

«Վարդան Աբովյանը շառաւիղ է Քա-
նաքեռցի Աբովյանց համբաւաւոր գերդաս-
տանի և որդի մեր անմահ բանաստեղծ
Խաչատուր Աբովյանի», - գրված է Վար-
դան Աբովյանի մահախոսականում: Նա
ծնվել է 1840 թ., սկզբնական կրթությունն
ստացել է իր հորից, ապա Դորպատի հա-
մալսարանում: Կյանքի վերջին 20 տարի-
ներին ուսուցչություն է արել Գևորգյան
հոգևոր ճեմարանում և Երևանի թեմական
դպրոցում⁸¹:

618. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, եկեղեցու հյուսիսային կողմում,
գիրը՝ քարին ազդեցված մարմարե սալին, 5
տող:

ՄԱՅՐԱՊԵՏ
ԹԲԻԼԻՍԻԻ ԿՈՒՍԱՆԱՅ
Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՆԱՊԱՏԻ
ՀՈՒՓՍԻՄԷ ԹԱՅԻՐՅԱՆՑ

ՄԱՅՐԱՊԵՏ/ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ԿՈՒՍԱՆԱՅ/
Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՆԱՊԱՏԻ/
աղ. 68, նկ. 584

⁸¹ Վարդան Աբովյան, [մահախոսական], «Արարատ», 1896, նոյեմբեր, էջ 523:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ/ ՀՈՒՓՍԻՄԷ ԹԱՅԻՐՅԱՆՑ:
աղ. 68, նկ. 584

Թբիլիսիի կուսանաց Ս. Ստեփանոս
անապատի վերջին մայրապետ իշխանուհի
Հոփսիմե Թահիրյանցի անունը հիշատակ-
ված է նաև Մայր տաճարի գլխավոր մուտքի
դռան մակագրության մեջ (տե՛ս արձ. 75):
Նրա կյանքի ու գործունեության մա-
սին որոշակիորեն խոսվեց աշխատության
առաջին գլխում՝ հիշատակագրությունը
ներկայացնելիս:

Ս. Գայանե եկեղեցու շրջակայքում են
թաղված (հիմնականում եկեղեցու հյու-
սիսային կողմում) նաև Մայր Աթոռի միա-
բաններ, հոգևոր ու մշակութային գործիչ-
ներ, ովքեր ապրել ու գործել են ԺԹ-ի.
դդ.: Նրանց անուններն ըստ ժամանակա-
գրության հիշատակում ենք ստորև:

S. P. LUDWIK SYN RECISA ZAWADZKI
(1846-1884)

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի ուսուցիչ
Ստեփանոս Եպիսկոպոս Բալասանյան
(1838-1888)⁸²

Տ. Հովսեփ ավագ քահանա Կոստանյանց
Աղեքսանդրապոլցի (1826-1890)

Արշակ Տեր-Հովսեփյան (1844-1891)

Ներսես Ասլանյան-Աթաբեկյանց (1837-
1904)

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դասախոս
Առաքել Մնացականյան (1869-1909)

Սամսոն Տեր-Պողոսյան (Բաֆֆու «Խենթը»
վեպի հերոս Վարդան, 1846-1911)

Տ. Մովսես ավագ քահանա Ժամկոչյան
(1837-1916)

Հովսեփ Աթաբեկյան (1870-1916)

Սարգարապատի V հայկական զորքի
պորուչիկ Արսեն Սարգսյան (1897-1918)

Ալիս Ներկարարյան (1918-1920)

Սարգարապատի մարտերի զորավար, հերոս
Դանիել Բեկ Փիրումյան (1861-1921)

Մայր Աթոռի միաբան Տ. Զավեն Եպիսկոպոս
Բաբայան (1876-1925)

Ալլա Հակոբյան (1932-1933)

⁸² [Մահախոսական], «Արարատ», 1889, փետրվար, էջ 125-128:

⁸⁰ Տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 262-263:

Աննա Մանանդյան Ախալցխացի (1854-1934)
 Տ. Շահե արք. Գասպարյան՝ անդրանիկ վերատեսուչ Կիլիկիո դպրեմանի (1882-1935)
 Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան կամ Մեսրոպ Մագիստրոս (1865-1939)⁸³
 Տ. Արիստակես եպիսկոպոս Զուլոյանց (1869-1942)
 Հովհաննես ծայրագուլյն վարդապետ Հյուսյան (1879-1942)⁸⁴

⁸³ Մեսրոպ (ավագանի անունը՝ Փարսադան) արք. Տեր-Մովսիսյանը ժմ. դարավերջի և Ի. դարի առաջին քառասնամյակի նշանավոր և արդյունաշատ հոգևորականներից է: Լայն ու բազմաբովանդակ են նրա ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայ ժողովրդի ու հայ եկեղեցու պատմություն, ձեռագրագիտություն, բանասիրություն, հնագիտություն և այլն: Կյանքի վերջին տարիներին (1938) հոգևոր կարգից հրաժարվելու դիմումի հիմամբ աշխարհակամների շարքը դասվելուց հետո մահացել է Երևանում 1939 թ. և թաղվել քաղաքային գերեզմանոցում: Միայն 1989 թ. մայիսին նրա աճյունը տեղափոխել են Վաղարշապատ և վերաթաղել Ս. Գայանե վանքի հյուսիսային կողմում: Մանրամասն տես՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան (Մեսրոպ Մագիստրոս), Յոդուածների ժողովածու, հրատարակութեան պատրաստեցին Գ. Տեր-Վարդանյան և Ս. Նահապետյան, Ս. Էջմիածին, 2009:

⁸⁴ Հովհաննես վրդ. Զյուլայանը եղել է Լիմ անապատի վանահայրը, որն իր անուրանալի վաստակն ունի Մեծ եղեռնի տարիներին հազարավոր անմեղ հայերին Լիմում ապաստան տալու, ապա բազմաթիվ ձեռագրերի ու թանկարժեք սպասքի պահպանման գործում: Նա է նախաձեռնել Լիմում, Կտուցում, Աղթամարում, Վարազավանքում, Վանում և նրա շրջակայքում գտնվող ձեռագրերի կորստից փրկելու ու Ս. Էջմիածին տեղափոխելու դժվարին գործը, և հենց «նրա ջանքերի շնորհիվ այս ձեռագրական հավաքածուները մասնակիորեն փրկվեցին՝ հակառակ գաղթի ճանապարհին եղած զգալի կորուստներին»: Տես Լ. Թումանյան, Լիմ և Կտուց մենաստանները Մեծ եղեռնի օրերին, «Էջմիածին», 2013, Գ., էջ 104: Հովհաննես վարդապետը Լիմում մնացել է մինչև հայերի վերջին նահանջը՝ 1918 թ., որից հետո հաստատվել է Ս. Էջմիածնում: Տես նույն տեղում, էջ 103: 1941 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովի ժամանակ նա Մայր Աթոռի միաբանության չորս հոգևորականներից մեկն էր, մյուսներն էին կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արք. Չորեքյանը (հետագայում կաթողիկոս՝ Գևորգ Զ.), դարձյալ Ս. Գայանե վանքում թաղված գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ Արսեն արք. Ղլշյանն ու միաբանության անդամ Մատթեոս վրդ. Աջեմյանը: Հովհաննես վարդապետի մահվան թվականը վավերագրերում նշված է նաև

Արսեն արք. Ղլշյան (1868-1943)
 Տ. Վրթանես եպիսկոպոս Հակոբյան (1878-1945)
 Մատթեոս ծայրագուլյն վարդապետ Աջեմյան (1880-1946)
 Եղիշե վարդապետ Հարությունյան (1891-1947)
 Տ. Ներսես եպիսկոպոս Աբրահամյան (1879-1948)
 Մելքոն Մելքոնյան (1940-1949)
 Գայանե Ժամկոչյան (1941-1950)
 Տ. Նիկոլի տիրուհի Գայանե Բավեյան (1885-1951)
 Ռուբեն արք. Դրամբյան (1878-1952)
 Բազմամյա ուսուցիչ Գևորգ Մինասյան (1893-1952)
 Վարդան քահանա Վարդերեսյան (1875-1953)
 Մայր Աթոռի և Ս. Գայանեի ավագ սարկավագ, ուսուցիչ Հարություն Թուրիկյան (1876-1954) և նրա կին՝ Մարիամ Թուրիկյան (1892-1977)
 Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդի պատվավոր անդամ Ստեփան Կամսարական (1873-1955)
 Թբիլիսիի և Բաքվի Հայ Հավատացյալ Ժողովրդի Հոգևոր Հովիվ Նիկողայոս ավագ քահանա Բավեյան (Տ. Նիկոլ, 1879-1955)
 Զորավար Սմբատ Բորոյան «Մախլուտ» (1875-1956)
 Ս. Էջմիածնի միաբան խորեն ավագ քահանա Շուշանյան (1872-1956)
 Ալյուր⁸⁵ գյուղացի Ավետիս Մուրադյան (1863-1957)
 Տ. Կոստանդին վարդապետ Թառանյան (1884-1957)
 Տ. Մաթևոս քահանա Գյոզալյան (1874-1959)

1943 թ. դեկտեմբերը: Տես Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության (1938-1955 թթ.), գիրք Զ., կազմեց՝ Մանդրո Քեհրույան, Երևան, 1999, էջ 282-283:

⁸⁵ Ալյուրը ժմ. դարի վերջերին և Ի. դարի սկզբներին Վանի նահանգի Թիմար գավառի ամենամեծ բնակավայրն է եղել և ունեցել է շուրջ 400 տուն հայ բնակիչ: Տես Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 98-99:

Տ. Նահապետ վարդապետ Մուրադյան (1881-1959)
 Հ. Մկրտիչ վարդապետ Պոտուրյան (1881-1959)
 Մատթեոս արք. Տեր-Մատթեոսյան (1865-19...)
 Վահան արք. Կոստանեսան (1881-1960)
 Մարտիրոս Տեր-Ստեփանյան (1894-1960)
 Եզնիկ եպիսկոպոս Սենեքերիմ Ազնավուրյան (1880-1962)
 Լուսարարապետ Տ. Սահակ արք. Տեր-Հովհաննիսյանց (1879-1965)
 Խտալահայ Թորգոմ Ղազարոսյան Երզնկացի (1890-1967)
 Լուսարարապետ Տ. Հայկազուն արք. Աբրահամյան (1906-1972)
 Պրոֆեսոր Հայկ Ա Արամյան (1885-1973)
 Տ. Մաշտոց եպիսկոպոս Թաղիրյան (1895-1973)
 Վազգեն Ա. կաթողիկոսի մայր Սիրանուշ Պաճեան (1884-1974)
 Իրաքի Հայոց Թեմի առաջնորդ Տ. Ասողիկ արք. Ղազարյան (1909-1978)
 Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյան (1898-1979)
 Արարատյան Թեմի փոխանորդ Տ. Կոմիտաս արք. Տեր-Ստեփանյան (1925-1980)
 Ս. Էջմիածնի բարերարներ Սարգիս և Ասողիկ Քյուրքճյաններ (1897-1984), (1905-1986)
 Տ. Վահան արքեպիսկոպոս Դավթյան (1957-1989)
 Գերագույն Հոգևոր խորհրդի ատենապետ Տ. Սիրոն արքեպիսկոպոս Մանուկյան (1906-1991)
 Հայ երգի «սոխակ» Լուսինե Զաքարյան-Պալյան (1937-1992)
 Մայր Աթոռի բարերարուհի Ծափիկ Պաղդասարյան († 1999):

Ս. Գայանե վանքի առավել վաղ թվագրմամբ տապանաքարերը տաճարի գլխավոր մուտքից մոտ 30 մ դեպի արևմուտք գտնվող գերեզմանոցում են՝ կամարավոր մեծ դարպասի դիմաց (նկ. 49): Գերեզմանատանը թաղված են վանքի սպասավորներ, միաբաններ, հաճախ նաև նրանց ազգականները:

ները և այլ աշխարհիկ անձինք: Գերեզմանոցի տապանաքարերից մի քանիսը, ինչպես վերը նշվեց, տեղ են գտել ՄՄ Հ՝ 9785 «Ժողովածոյ» ձեռագրում, ուր դրանց գտնվելու վայրը նշված է:
 Տապանաքարերը հիմնականում օրորոցաձև և հարթ ուղղանկյունաձև են, մեծ մասամբ՝ արձանագիր, որոնք թվագրվում են ԺԸ. և հետագա դարերով, բացառությամբ մեկի, որ կրում է Հայոց ՌՃ. (1651) թվականը: Տապանաքարերը ներկայացվում են ըստ ժամանակագրության:

619. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 5 տող.
 ԱՅԱՆԱՊԱՆԱ
 ԵԱԶՏԻՄԱՅՏ
 ԵՍԱՆԻՐԻՈՐԴ
 ՄԱԴԱՆԻՆԻ
 Ճ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԱՅ/ԵԱԶՏԻ ՄԱՀՏ/ԵՍԻ
 ԱՄԻՐԻ ՈՐԴԻ/ ՄԱՐԳԱՐԻՆ,
 Ի Ռ/Ճ. (1651):
 աղ. 68, նկ. 585

620. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ արևելյան նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԱՍՏԱ
 ՊԱՏՏԻ ԱՅՏԵՍԻԲ Ա
 ԴԱԶԻՆ ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ
 ԱՌՏԻՐԻՆՆԵՐԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏԱ/ՊԱՏՏԻ ՄԱՀՏԵՍԻ
 ԹԱՄ/ՐԻԱԶԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ/
 ԱՌՏԻՐԻՆՆԵՐԻՆ (1733) ԹՈՒԻՆ:
 աղ. 68, նկ. 586

621. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 2 տող.

ԱՅԱՆԱՊԱՆ: ՀԱԶԱՏԵՑԻ ՏՐ ՄԻՎ
 ԵՍԻՐԻՆ ՄԻՆԱՄԵԼԻՆԻՆԻՆԻՆՆԵՐԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՂԱՏԵՑԻ ՏՐ
ՄՈՎԱՍ/ԷՍԻ ՈՐԴԻ ՄՈՒՂՏՍԻ
ՄԷԼԻՔՍԷԴԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃՁԶ. (1737) ԻՆ:
աղ. 68, ցկ. 587

Շաղատը գյուղ է ՀՀ Սյունիքի մար-
զում՝ Անգեղակոթ գյուղի դիմաց: Բնակ-
չությունն իրենից ներկայացնում է մասը 1828-1829
թթ. եկել է Մարաղայի, Խոյի, Սալմաստի
գավառներից: Գյուղից փոքր-ինչ հյուսիս
գտնվում է համանուն գյուղաքաղաքը, որը
եղել է Սյունյաց իշխանների աթոռանիստը:
Շրջակայքում պահպանվել են գերեզմանոց,
գյուղատեղիներ, բերդի ավերակներ⁸⁶:

622. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
արևմտյան նիստին՝ 7 տող.

ԱՅՍ Է/ ՏԱՊԱՆ ՂԱ/ՓԱՆՑԻ ՄԱՐԹԱ/
ՑԻՆ, ՈՐ Է ՄԱՅՐ ՏԻ/ՐԱՅՈՒ
ՄԿՐՏՁԻՆ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ/
ՋՈՂ ՈՐՄԻ, ՌՃՂԲ. (1743) ԹՎԻՆ]:
աղ. 68, ցկ. 588

623. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
հյուսիսային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՆԱՆԻՄԷ
ՔՈՅՐԼՈՒՍԱՆԵՆԱՅԱՆԻՄԷ
ՍԱԽՐՏԵԼԵԱՆԵՆԱՅԻՄԷ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՆԱՆԻ, ՈՐ Է/
ՔՈՅՐ ԼՈՒՍԱՐԱՐ ԵՂԻԱՊԱՐ
Վ [Ա.] ՐԴ [Ա.] ՊԵՏԻ, ՍԱ ԷՐ ՏԵՂԵԱԻ
ԵՂՎԱՐԴԵՑԻ, ԹՎԻՆ/ ՌՔՃԴ. (1755) ԻՆ:
աղ. 68, ցկ. 589

Խանաղը լուսարար եղիազար վարդա-

⁸⁶ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 63:

պետ եղիազարեցու քույրն է: Ձի բացառ-
վում, որ խոսքը 1764 թ. մաղազայի կա-
ռուցման վիճակում հիշատակված վանքի
առաջնորդ եղիազար վարդապետի մասին է
(տե՛ս արձ. 577): Լուսարար եղիազար վար-
դապետ եղիազարի հիշատակվում է նաև
Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի
տապանագրերից մեկում, ըստ որի՝ նա
մահացել է 1765 թ. (տե՛ս արձ. 314):

«Խանաղա», «Խանուժաղա» իգական
անձնանունը ծագում է թուրքերեն xanum
+ aga կրկնակ պատվանուններից և նշա-
նակում է «իշխանուհի»: Ըստ Հր. Աճառյա-
նի՝ հիշյալ անձնանվան ամենահին վկա-
յությունը 1549 թվից է և շարունակվում է
գործածվել ժ. և հետագա դարերի ընթաց-
քում: Գրվում է նաև «Հանաղա» ձևով: Այս
անունով հայտնի է Ջաքարիա Սարկավազի
մայր Խանաղա Բանաքեռցին, ով Կոտայքի
մելիք Դավիթ Բանաքեռցու նոտարն էր⁸⁷:

624. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նածև, գիրը՝ 4 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՆԱՆԻ
ՔՈՅՐԼՈՒՍԱՆԵՆԱՅԻՄԷ
ՍԱԽՐՏԵԼԵԱՆԵՆԱՅԻՄԷ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՆԱՆԻ/ ԾԵՐՈՒՆԻ
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ/
ՋՈՂ ՈՐՄԻ, Ի ՌՄԷ. (1758) ԹՎ [ԻՆ]:
աղ. 68, ցկ. 590

Ըստ էության՝ Խանաղա Արցախն է, և
տապանագրում հիշատակված ծերունի
Պետրոսը հավանաբար եղել է մելիքական
ծագում ունեցող մեկը:

625. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ ԵՂԻԱՊԱՐ
ՄԻԿ ՏԻՐԱՅՈՒՈՎՀԱՆԵՍԻՆ ԹԱՐԻՔԻ:

⁸⁷ Աճառյանի բառարան, հ. Բ., էջ 458, 464:

ԱՅՍ Է ՏԱ[Ա.]ՊԱՆ ՂԱՓԱՆՑԻ
ԵՂԻԱՊԱՐԵԹԻՆ, ՈՐ Է ՄԱ/ՄԻԿ ՏԻՐԱՅՈՒ
ՈՎՀԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻ. (1761):
աղ. 69, ցկ. 591

«ՏԱՊԱՆ» բառի վերին մասում
փորագրված «Ա» գիրը չի կապվում շա-
ղապանքի հետ, և կարելի է համարել գրչի
վրիպում: «Մամիկ»-ը տատն է, մեծ մայրը:
Իբրև անձնանուն այն մայր կամ տատ
բառերի փաղաքշականն է և հիշատակվում
է ժ. Գ. դարից⁸⁸:

626. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
հյուսիսային նիստին, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵԱՆՁԵՑԻ
ԴԵՐՁԱԿ ՍԱՀԱԿԻՆ ՎԱԽ
ՃԱՆԻ Ի ՌՄԻՔԻՆ:

ԱՅ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵԱՆՁԵՑԻ/ ԴԵՐՁԱԿ
ՍԱՀԱԿԻՆ, ՎԱԽ/ՃԱՆԻ Ի
ՌՄԻՔ. (1763) ԹՎԻՆ:
աղ. 68, ցկ. 592

627. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 7 տող.

ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻՔ. (1763)/ [ՈՎ]
ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ԻՄՈՅՍ/ ՇԻՐՄԻ, ՋՁԵՁ
ԱՂԱՁԵՍ/ [ՏՈՒ]Ք ՋՈՂՈՐՄԻ ՎԱՍԸՆ/
[Մ]ԻՐՈ [ՅԵ]Ն ԲԵՐՍՏՈՍԻ, Ա [Ն] ՆԱ/
ՄՈՐԸՍ Տ [ԵՐ] ՄԸԿ [Ր] ՏՁԻ/
ՕԳՈՍՏ [Ո] ՍԻ ԺԸ. (18) Ի:
աղ. 69, ցկ. 593

628. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածև, գիրը՝
արևմտյան նիստին, 5 տող.

⁸⁸ Նույնի հ. Գ., էջ 184:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
ԽԱՆԱՆԻՄԷ ԿՈ
ՂԱՆԻՑՄԱԳԱՆԻ
ՎԱՂԱՆԵՑԱԻ Ի
ԲՃԺՁԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԽԱՆԱՆԻՄԷ, ՈՐ Է ԿՈ/
ՂԱՆԻՑ ՄԱՐԳԱՐԻՆ, ՎԱՂԱՆԵՑԱԻ Ի
Ռ/ԲՃԺՁ. (1767) ԹՎ [ԻՆ]:
աղ. 69, ցկ. 594

629. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նածև, գիրը՝ կենտրոնում, 6 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ: ՃԱՆ
ԲԵՁԵՑԻ ԴԱԼԱՐ
ՎԱՐԴԱՆԻՆ ՈՐԷ ՈՐ
ԴԻԳԱՆՈՒՄՅԻՆՓՈ
ԽԵՑԱԻ ԱՌԻՐ
ԴԻՒՆ ՌՄԻԳԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱ [Ն] /ԲԵՁԵՑԻ ԴԱԼԱՐ/
ՎԱՐԴԱՆԻՆ, ՈՐ Է ՈՐ/ԴԻ ԳԱԼՈՒՍԻՆ,
ՓՈ/ԽԵՑԱԻ ԱՌ ՏՐ/ Թ [Ո] ԻՆ
ՌՄԻԳ. (1774) ԻՆ:
աղ. 69, ցկ. 595

Վարդանն ըստ ամենայնի վախճանվել
է երիտասարդ հասակում, ըստ այդմ էլ
հիշվում է իբրև «դալար»:

Շահբազը կամ Շահբազը գյուղատեղ է
Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շր-
ջանում, Մատուռի ձորում⁸⁹: Հավանա-
բար Վարդանը հենց հիշյալ տեղավայրից
է: «Շահբազ» անունով գյուղ հայտնի է
Նախիջևանի համանուն շրջանում, պատ-
մական Շահապոնք բերդի ավերակներից
ներքև: Շահբազը նաև քաղաքատիպ ավան
է, որը գտնվում է Նախիջևան քաղաքից
մոտ 30 կմ հյուսիս-արևելք⁹⁰:

630. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունածև,
վերին աջ անկյունը կտրված, գիրը՝ 4 տող.

⁸⁹ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 53:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 54:

ԱՅՍԷՏԱՊԱՆ
ՅԻՏԵԼԻ Զ ԱՆԻՆ
Խ ՍԱՐԳՍԻ ՄԴԱՐՏԻՐՈՒ
ԽՆԻՄԻՔ: ՅՈՒՆԻՍ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ .../ ՅԻ ՏԵԼԻԶԱՆԻՆ, .../
ԻՆ ՍԱՐԳՍԻ ՈՐԴԻ ՄԱՐՏԻՐՈՒՄԻՆ,
ՌՄԻՁ. (1777) ՅՈՒՆԻՍ:

աղ. 69, ցկ. 596

«ՏԵԼԻԶԱՆ»-ը Դիլիջան արական անձ-
նանվան պարսկերեն dil – ijan «սիրտ հոգ-
ւոյ» ձևից է, որ հանդիպում է նաև Տիլիջան
ձևով⁹¹:

631. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, երկու կողմից երկ-
ված զարդանախշերով, 7 տող:

ՔՄ ՈՐԴԻ ՀՕՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ
ԱՂԱԶԱՆՕՔ ՄՕՐԴԻ ԼՈՒ
ԸՆԿԱԼ ԶՀՈԳԻ ԱՂԱԽՆՈՅՍ ՔՈՅ
ԽԱՆԱՐ ԱՆՈՒՆ ԽՂՃՈՒԿ ԱՅՐԻՈՅ
ՇԱՌԱՍ ՈՐՈՒԿ ՆԱԽԱՅԻՆ ՔՈՅ
ԳՐԻԳՈՐ ԴՊՐԻ ՅՕՇ ԱԿԱՆ ՅԻՈՅ
Թ ՌՄԻԸ. Ե ԴԻԵԿ. ԺԵ.

ՔՄ ՈՐԴԻ ՀՕՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ/ ԱՂԱԶԱՆՕՔ
ՄՕՐԴԻ ԼՈՒՍՈՅ/ ԸՆԿԱԼ ԶՀՈԳԻ
ԱՂԱԽՆՈՅՍ ՔՈՅ/ ԽԱՆԱՐ ԱՆՈՒՆ
ԽՂՃՈՒԿ ԱՅՐԻՈՅ/ ԾՆՈՂԻՍ ՈՐՈՒԿ
ԾԱՌԱՅԻՆ ՔՈՅ/ ԳՐԻԳՈՐ ԴՊՐԻ
ՅՕՇԱԿԱՆՑԻՈՅ/ ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻԸ. (1779)
Ե [Ի] Ի ԴԵԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ] ԺԵ. (15)⁹²:

աղ. 69, ցկ. 597

Ննջեցյալն Օշականցի Գրիգոր զպիրի
մայր Խանլարն է:

632. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ կենտրոնում, 8 տող:

ՅՄ ՔՄ ԳԹԱ ՈԳԻՍ
ՔՈ ԱՂԱԽՆ ՄԱՐՏԻՐՈՒՄ:
ԵՄ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՌՆ ՄԵ
ՇԱՒԱՐՏԻՐՈՒ ՔԱՀԱ
ՎԻ ՈՐՔ ՀԱՆԻԴՊԻՔ
ՏՈՔ ԶՂՂՄՄԻ ԶԻ Ե
ԶԵԶ ՏՐ ՈՂՄՄ. ԵՍՅԻ
ԼԲ ԹՅ ՌՄԻԸ:

ՅՄ ՔՄ ԳԹԱ ՈԳԻՍ/ ՔՈ ԱՂԱԽՆ
ՄԱՐՏԻՐՈՒՄ/ ԵՄ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՌՆ
ՄԵ/ԾԻ, Ի ՄԱՐՏԻՐՈՒՄ ՔԱՀԱ/ՆԱԻ,
ՈՐՔ ՀԱՆԻԴՊԻՔ/ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ,
ԶԻ Ե [Ի] ԶԵԶ ՏՐ ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ/

ԱՄԻ ԹՎԻՆ ՌՄԻԸ. (1780):

633. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև,
գիրը՝ 5 տող, ներքևում՝ զարդաքանդակ:

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ
ԱՆԴԱՌԱՆԻՆ
ՈՒ ԴՈՒ ՍՏՐ
ՍՏԵՓԱՆԻ
Թ ՌՄԻԸ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԱՆԹԱՌԱՆԻՆ, ՈՐ Է
ԴՈՒՍՏՐ/ ՍՏԵՓԱՆԻՆ,
ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻԸ. (1780):

աղ. 69, ցկ. 599

634. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 3 տող:

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆԱՆԱԶԱՆ ԻՆ
ՈՐԵՎՅՐ ՊՕՂՈՍ ՎՐԴԱԴԵՏ ԻՆ
ԻՌՄԻԸ ԲԵՆԻՄԱՏ ԱՄՅՈՅ Ժ ԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԱՆԱԶԱՆԻՆ, ՈՐ Է
ՄԱՅՐ ՊՕՂՈՍ Վ [Ա] ԴՐԱՊԵՏԻՆ/ Ի
ՌՄԻԸ. (1780) ԹՎԻՆ Ի ՄԱՐՏ
ԱՄՍՈՅ Ժ. (10) ԻՆ:

աղ. 69, ցկ. 600

635. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 7 տող. բոլոր տողերը
երկու կողմից ունեն զարդանախշեր:

ՅՅԵԱԿԻՑԸ ԶՕՐ ՄԻԱԿ ՑԱՆԿԱԼ ԼԻՔԸ
ՅՅԸՆՈՐՀԻ ԽԱԶԻԻ ՔՈՅՈՅ ԿԵՆՍԱՏՈՒՑԸ
ՅՅԱՐԵԱ ԸԶՅԱՑԱՆ ԴՈՎԱԹ ԱՂԱԽՆՈՅ
ՅՅԿՈՎԱՑԻՍ ԲԱՄԴ ՍՈՆ ԱՑԱԽՅՑ ԻՈՅ
ՅՅՄՕՐ ՊԱՏՏՕՆԵԻ ՂՈԿԱՍՈՒ ՎԵ ՀԻՔԸ
ՅՅԶԵԶԻՆ ՍԱԿԱԽԱԳ ԹՎԱՏՈՒՐԻՆ ԻՐՔԸ
ԹՎԻՆ ՌՄԻԸ:

ԷԱԿԻՑԸ ԶՕՐ ՄԻԱԿ ՑԱՆԿԱԼԻ/
ՇԸՆՈՐՀԻ ԽԱԶԻԻ ՔՈՅՈՅ
ԿԵՆՍԱՏՈՒՑ/ ՄԱՔՐԵԱ ԸԶՅԱՆՑԱՆ
ԴՈՎԱԹ ԱՂԱԽՆՈՅ/ ԿՈՂԱԿԻՍ
ԲԱՐՍ [Ե] ՂԻ ԱՌՆ ԱՐՑԱԽԵՑԻՈՅ/ ՄՕՐ
ՊԱՏՏՕՆԵԻ ՂՈԿԱՍՈՒ ՎԵՀԻ/ ԶԵԶԻՆ
ՍԱԿԱԽԱԳ Ա [ՍՏՈՒԱ] ԾԱՏՈՒՐԻՆ/
ԹՎԻՆ ՌՄԻԸ. (1781)⁹³:

աղ. 69, ցկ. 601

Դատելով տապանագրից՝ Դովաթը
Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի սպասավոր-
ներից Աստվածատուրի մայրն է, Արցախի
Բարսեղի կողակիցը:

636. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 7 տող. բոլոր տողերը
երկու կողմից ունեն զարդանախշեր:

ԾՈՅԱԾԻՆ ԲԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՈՐ ԴԻ
ՀԵՄԱԲ ԱԵԱՆ ԻՈՅ ՄՐՅ ԿՈ ՂԻ
ԶԵԶԱ ԸԶՊԱՏՍ ՆԺԻԵԶ ԲԱՐՍԸ
ՈՐ ԲԵԿ ՏԵՐԵԱԻ Է ԱՐՑԱԽԵ ԶԻ
ՀԱՅՐ ԾԱՌԱՅԻՆ ՂՈԿԱՍՈՒ ՎԵ
ՍԱԿԱԽԱԳ ՍՏՐՈՒ ՍԱԿԱԽԱԳ ԳԻ

ԾՈՅԱԾԻՆ ԲԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՈՐԴԻ/
ՀԵՄԱԲ ԱՐԵԱՆ ՔՈՅ Ս [Բ] Բ [Ո] Յ
ԿՈՂԻ/ ԶԵԶԱ ԸԶՊԱՏՍ ՆԺԻԵԶ
ԲԱՐՍԸՂԻ/ ՈՐ ԲԵԿ ՏԵՐԵԱԻ
Է ԱՐՑԱԽԵՑԻ/ ՀԱՅՐ ԾԱՌԱՅԻՆ
ՂՈԿԱՍՈՒ ՎԵՀԻ/ Ա [ՍՏՈՒԱ] ԾԱՏՐՈՅ
ՏՐՈՒՊ ՍԱԿԱԽԱԳ/ ԹՎԻՆ
ՌՄԻԸ. (1781)⁹⁴:

աղ. 70, ցկ. 602

Ննջեցյալը զարձյալ Ղուկաս Կարնե-
ցու սպասավոր Աստվածատուրի հայրն է:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում:

Արցախի Բարսեղը: «Տրուպ»-ն անարժան
է, նվաստը:

637. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ 4 տող:

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԱՐԱԲ
ԿԵՐՏՑԻՈ ՀԱՆԴԻՑԵԱԼ
ՍԱՐԳՍԻՆ Ո ՀԱՆԴԵԱ
ԴՔՄ Ի ՌՄԼԴԹՈՅ Ս:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐԱԲ/ԿԵՐՏՑԻՈ [Յ]
ՀԱՆԴԻՑԵԱԼ/ ՍԱՐԳՍԻՆ, ՀԱՆԴԵԱԻ
Ի ՔՄ Ի ՌՄԼԴ. (1785) ԹՎՈՋՍ:
աղ. 70, ցկ. 603

638. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 8 տող:

ՅՄՈՐԴԻՑՈՑԱԾԻՆ ԲԱՆ:
ՈՐՏՂԱՅԱՑԱԾԱՐԻ ԿԱՆ
ԶԱՅՅՈՒՅԱՆԵՍԱՆՈՒԿՏԱՆ
ՈՐԱՓՈՓԵԼԿԱՅԱՅ ՊԱՆ
ԱԺԱՆԱՑՈՂՈՐՄՈՒ ԹԵԱՆ
ՅԱՌՄԵՑԻՔՈՒԴԱԼՍՏԵԱՆ
ՔՈՂԻՆ ԶԱՄԱՅԻՐԻՄԱՍԻՆ
ԹՎԻՆ Ե ԴԻՆԱՆԻՆ

ՅՄ ՈՐԴԻ ԾՈՑԱԾԻՆ ԲԱՆ, ՈՐ
ՏՂԱՅԱՑԱՐ Վ [ԱՍ] Ն ՄԱՐԴԱՆ/
ԶԱՅՍ ՅՈՎՀԱՆԵՍ ՄԱՆՈՒԿ ՏՂԱՆ/
ՈՐ ԱՄՓՈՓԵ [Ա] ԿԱՅ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ/
ԱՐԺԱՆԱՑՈ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆ/ ՅԱԻՈՒՐ
ՄԵԾԻ ՔՈՒՄ ԳԱԼՍՏԵԱՆ/ ՔՈՅՐՆ
ԶԱԻԱՑԻՐ Ի ՄԻԱՍԻՆ, ԹՎ [ԻՆ]
ՌՄԼԴ. (1785) ԵԻ ՅՈՒՆՎԱՐԻ
Դ. (4) ԻՆ⁹⁵:
աղ. 70, ցկ. 604

639. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 4 տող:

ՏՐ ԿՈՍՏԱՆԵՍԵ ԶՀՈԳԻ ՂԱՓԱՆՑԻ ԱԲԵԱՆՑ
ԲԱՐՍԵՐՏՈՒՀԻ ՀՈՒՓԻՄԵ ԿՈՍՆ ՈՐԱՌԱՐԱՆ
ԻՆ ԵՄԻՐ ՌԻՏԻՍ ԿՐՈՒՄԵԱՆ ԱՍՏԵԱՆ ԶԱՌԶ
ՎԱԽԱՆ ԿԵԱՑ ԻՐՈՅ ԴԻՄԼԴ. ԹՅ

ՏՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԵՍՑԵ ԶՀՈԳԻ ՂԱՓԱՆՑԻ
ԱԲԵԼԵԱՆՑ/ ԲԱՐՍԵՐՏՈՒՀԻ

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 62բ:

⁹¹ ԱճճԱՆՈՒՆՆԵՐԻ բառարան, հ. Բ., էջ 68:

⁹² ՄՍ ձեռ. ԳՊ 9785, էջ 61բ:

ՀՈՒՓՍԻՄԷ ԿՈՒՍԻՆ, ՈՐ ԱՌ
ԺԱՄԱՆԱԿ/ ԻՆՉ ԵՍ Ի ՍԲ ՈՒՆՏԻՍ
ԿՐՕՆԱԿՈՐԵԱԼ ԱՍՏԷՆ ԷՍԱՌ ԸԶ/
ՎԱԽՃԱՆ ԿԵՆԱՅ ԻՒՐՈՑ, Ի
ՌՄԼԹ. (1790) ԹՎԻՆ:
աղ. 70, ցկ. 605

640. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. փոքր օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ՔԻ ԾԱՌԱՎ
ԱՒԼԵՏԻՍ
ՀԱՆԳԵԱՒ
Ի ԹՎԻՆ ՌՄԼԹ

ՔԻ ԾԱՌԱՎ/ ԱՒԼԵՏԻՍ/
ՀԱՆԳԵԱՒ/ Ի ԹՎԻՆ ՌՄԼԹ. (1791):
աղ. 70, ցկ. 606
Թվականը կարելի է վերծանել նաև
ՌՄԼԹ. (1798). վերջին գիրը եղծված է:

641. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն
նաձև, գիրը՝ 6 տող.

ՌՄԻԳ
ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՀԱՂ
ԲԱՏԵՑԻ ԶՈՒՀԱԿ
ՎԱՐԴԱՅԻՆ ՈՐՈՍ
ԱՌՈՂՈՐՄԵՍՑԻ
Ա

ՌՄԼԹ. (1794) / ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
ՀԱՂ/ԲԱՏԵՑԻ ԶՈՒՀԱԿ/ ՎԱՐԴԱՅԻՆ,
ՈՐՈՍ/ ԱՌՈՂՈՐՄԵՍՑԻ/ ԱՄԷՆ:
աղ. 70, ցկ. 607

642. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 5 տող.

ՔԻ ԵՄԻՐ ԴԱԿԻՐ ԴԵՎԱՐԱ ՑԻ Ք
ՔԻ ԴՈՐԴԱԿԱ ԴԱՅԻՍ ՄԵ ՏԻ Ք
Ք ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵ ՏԻ Ք
Ք Ե ՄՈՐ ՏԱՊԱՆՍ ՍԻՐՈՒՆ ՆԱ ՆԻ Ք
Ք ՅԱԻ ՏՈՆ 1796 Ք

ԳԵՂԱՐԴԱԿԻՐ ԳԵՂԱՄԱՑԻ/ Ե ԼԻ
ԳՈՐԾԱԿԱԼ ԳԱՀԻՍ ՄԵԾԻ/ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ Է ՄՈՐ ՏԱՊԱՆՍ ՍԻՐՈՒՆ
ՆԱՆԻ, ՅԱՄԻ Տ ԵԱ. ՌՆ 1796⁹⁶:
աղ. 70, ցկ. 608

643. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն
նաձև, գիրը՝ կենտրոնում, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՏԱԹԵԱՑԻ ՏՐԻՆՍ ՔԱՀԱՆՅԻ Ի
ՎՈՐ ԶԱՅՐ ՀԱՅՐԵՏԻ ՈՐ ՎԱԽՃԱՆՅԱՆ Ի ՌՄԼԹ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԱԹԵ ԼԻ ԱՑԻ
ՏՐ ՄԻՆԱՍ ՔԱՀԱՆԱՑԻՆ/
ՈՐ Է ՀԱՅՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ
ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ Ի ՌՄԼԹ. (1797):
աղ. 70, ցկ. 609

644. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն
նաձև, գիրը՝ 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑԻ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ ՈՐ
ԴԻ ՊՈՂՈՍՆ ԴԵՎԱՆ ԱՍՏԻՅԵՍ ԵՂՐՕՐԻՆ ԲԱՐԻ
ԱՐՈՒՐ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՐ ՏՐ ԴԻ ՄԻՆԱ ԴՅԵ Ի ՅՈՒՆ
Դ ՎԱԻ ԱՆ Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑԻ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ
ՍԻՐՈՒՆ ՈՐ/ԴԻ ՊՈՂՈՍԻՆ, ՈՐ ԵԿՆ ԱՍՏ
Ի ՏԵՍ ԵՂՐՕՐԻՆ ԲԱՐԻ/ ՄԱՀՈՒԱՄԲ
ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՏՐ Ի ՌՄԾԱ. (1802)
ԹՎԻՆ ԵԻ Ի ՅՈՒՆ/ՎԱՐԻ Ա. (1):
աղ. 70, ցկ. 610

645. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հյուսիսային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ ՀԱՂԱԿԱՌ ՈՐ
ԲԱՏԵՑԻ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵԿՆ ԱՍՏ ԲԱՐԻ
ԱՀՈՒՐ ՓՈԽԵՑԱՆ Ի ՏՐ. Ի ՌՄԾԱ. ԴՅԵ Ի
Ի՝ Ի ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ԴԵՑ Ի

⁹⁶ Նույն տեղում:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ ՀԱՂԱԿԱԼՈՒ
ՈՐԴԻ/ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ, ՈՐ ԵԿՆ
ԱՍՏ ԲԱՐԻ/ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՏՐ
Ի ՌՄԾԱ. (1802) ԹՎԻՆ ԵԻ/ Ի
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ԴԵ. (15) ԻՆ:
աղ. 70, ցկ. 611

Քարի արտաքին շերտը քայքայված է,
որի հետևանքով արձանագրությունը եղծ-
վել է:

646. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
արևելյան և հյուսիսային նիստերին, 4 տող.

ՔԻ ԵՄԻՐ ԴԱԿԻՐ ԴԵՎԱՐԱ ՑԻ Ք
ՔԻ ԴՈՐԴԱԿԱ ԴԱՅԻՍ ՄԵ ՏԻ Ք
Ք ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵ ՏԻ Ք
Ք Ե ՄՈՐ ՏԱՊԱՆՍ ՍԻՐՈՒՆ ՆԱ ՆԻ Ք
Ք ՅԱԻ ՏՈՆ 1796 Ք

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂՍՈՒՄԻ Ե ԼԻ
ԷՐ ՏԵՂԵԱԻ ԷՋՄԻ Ա. ՏՆ Ե ՅԻ/
ՄՈՐ ՂՈՒԿԱՍՈՒ Վ Ա. ԲԴ Ա. ՊԵՏԻ
Ս Լ. Բ. Ն. Յ. ԳԱՀԻՍ
ԼՈՒՍ Ա. Բ. Ա. ԲԻ/ ՍԱ ՄԱՅՐ
ՀՈԳԵՆՈՐ ԴԱՆԻԵԼ Վ Ա. ԲԴ Ա. ՊԵՏԻ
Ե ԼԻ ԼՈՒՍ Ա. Բ. Ա. Բ. Ս Լ. Բ. Ն. Յ.
ԳԱՀԻՍ Ա. ՍՏՈՒԱ. ԾԻՋԻ, ՈՐՔ
ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻ/
Ի ՌՄԾԱ. (1807) ԹՎԻՆ/
Հ ԼԻՆ Գ. ՇԱ. Բ. ԹԻ. ԻԹ. (29) ԻՆ:
աղ. 71, ցկ. 612

Ննջեցյալը Մայր Աթոռի լուսարարներ
Ղուկաս և Դանիել վարդապետների մայր
եղյուսմն է: Ուշագրավ է տապանագրում
Մայր տաճարի «Աստուածիջ» ձևով հիշա-
տակումը:

647. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն
նաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԱՆԱՑԻՆ ՈՐ Է ՄԱՅՐ
ՊՈՂՈՍ/ Վ Ա. ԲԴ Ա. Պ Ե ՏԻՆ ԵԻ
Վ Ա. ԲԴ Ա. ՆԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՆԱՑԻՆ, ՈՐ Է ՄԱՅՐ
ՊՈՂՈՍ/ Վ Ա. ԲԴ Ա. Պ Ե ՏԻՆ ԵԻ
Վ Ա. ԲԴ Ա. ՆԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ

Ի ՔՍ 1811 ԱՄԻ:
աղ. 71, ցկ. 613

648. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝
հարավային նիստին, 2 տող.
-ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԴԱՆԻԵԼ ՈՐ Է ՀԱՅՐ ՄԱՅՐ
-ԻՆ ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՆ Ի ՌՄԾԱ. ԴՅԵ Ի ԴԵՑ Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՆԻԵԼԻՆ, ՈՐ Է ՀԱՅՐ
ՍԱՐԳՍԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՌՄԿ. (1811)
ԹՎԻՆ, ԴԵԿԵՄԲ ԲԵՐԻ ԻԵ. (25) ԻՆ:
աղ. 71, ցկ. 614

649. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյուն
նաձև, գիրը՝ 2 տող.

ԱՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ԲՈՒԴԱԽԻՆ ՈՐ Է
ՈՐԴԻ ՄՈՐԱՏԻՆ 1817 ԱՄԻ Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲՈՒԴԱԽԻՆ, ՈՐ
Է/ ՈՐԴԻ ՄՈՒՐԱՏԻՆ, 1817 ԱՄԻ:
աղ. 71, ցկ. 615

650. ՎՈՒՇԱՔԱՐ. տեղադրված գերեզ-
մանոցի հարավարևմտյան կողմում՝ Ի հի-
շատակ ժԹ. դարի նշանավոր գործիչ,
փոխգնդապետ Զոն Մաքդոնալդի: Մար-
մարե սալին մանրատառ անգլերեն արձա-
նագրությունն է, 17 տող.

HERE ARE DEPOSITED
THE REMAINS OF
LT COL. SIR JOHN MACDONALD KT R.L.S.
WHO DIED AT TABREEZ ON THE TENTH OF JUNE
MDCCCXXX 1830
IN THE FIFTIETH YEAR OF HIS AGE
WHEN ENJOY EXTRAORDINARY PROM
THE SUPREME GOVERNMENT OF BRITISH INDIA
TO THE KING OF PERSIA
IN TESTIMONY OF THEIR ESTIMATION
OF IMPORTANT SERVICES
ABLY AND SUCCESSFULLY PERFORMED
UNDER CIRCUMSTANCES OF UNUSUAL DIFFICULTY
THE COURT OF DIRECTORS
OF THE EAST INDIA COMPANY
HAVE ERECTED THIS MONUMENT
TO HIS MEMORY.

HERE ARE DEPOSITED/ THE REMAINS
OF/ LT. COL. SIR JOHN MACDONALD
KT. R.L.S./ WHO DIED AT TABREEZ
ON THE TENTH OF JUNE/ MDCCCXXX
(1830)/ IN THE FIFTIETH YEAR OF

HIS AGE/ WHEN ENVCY EXTRA
ORDINARY FROM/ THE SUPREME
GOVERNMENT OF BRITISH INDIA/
TO THE KING OF PERSIA./ IN
TESTIMONY OF THEIR ESTIMATION/
OF IMPORTANT SERVICES/ ABLY
AND SUCCESSFULLY PERFORMED/
UNDER CIRCUMSTANCES OF
UNUSUAL DIFFICULTY./ THE COURT
OF DIRECTORS/ OF THE EAST INDIA
COMPANY/ HAVE ERECTED THIS
MONUMENT/ TO HIS MEMORY⁹⁷.

աղ. 71, նկ. 616

Թարգմ. - Այստեղ են հանգչում փոխ-
գնդապետ Ջոն Մաքդոնալդի մասունք-
ները, որը վախճանվել է 1830 թ. հունիսի
10-ին, Թավրիզում՝ 50 տարեկան հասա-
կում, երբ բրիտանական Հնդկաստանում
Պարսկաստանի թագավորության գերա-
զույն կառավարության արտակարգ և լիա-
զոր դեսպանն էր: Իրենց գնահատման
ցուցմունքներում կարևորագույն ծառա-
յությունները կատարված են վարպետորեն
ու հաջողված անգամ դժվարին պայմաննե-
րում: Արևելյան Հնդկաստանի ընկերության
դատարանի ղեկավարությունը կառուցել է
այս հուշարձանը նրա հիշատակին:

Արձանագրությանն անդրադարձել է
դեռևս Մ. Բրոսսեն, իսկ վերջին տարիներ-
ին՝ Ս. Էջմիածնի միաբան Տ. Ներսիս վար-
դապետ խալաթյանը: Վերջինս նշում է, որ
Ջոն Մաքդոնալդը թաղվել է Մայր տաճա-
րի հարավային պատի տակ: 1960-ական
թթ. Վազգեն վեհափառի օրոք իրականաց-
վող Մայր տաճարի նորոգչական աշխա-
տանքների ընթացքում որոշվել է շիրմա-
քարը տեղափոխել Ս. Գայանե վանք, սա-
կայն հայտնի է՝ շիրմաքարի տեղափոխման
ժամանակ աճյունը վերաթաղել են Ս. Գա-
յանե վանքի գերեզմանոցում, թե՞ ոչ⁹⁸:

⁹⁷ M. Brosset, Rapports sur un Voyage Archiologique dans la Georgie et dans l'Arménie, p. 17. Տե՛ս նաև Տ. Ներսիս արքեպիսկոպոսի խոսքը, Սուրբ Գայանե վանքը, կրոնական-եկեղեցական ուսումնասիրություն (301-2006 թթ.), (վարդապետական թեզ), էջ 87:

⁹⁸ Տ. Ներսիս արքեպիսկոպոսի, նշվ. աշխ.:

651. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. օրորոցաձև, երկատված է, քարի կենտրոնական մասում տառերը վնասված են, գիրը՝ հարավային նիստին, 8 տող.

ԳՈՅ ԱՆՓՈՓ ԵԱԼ ԶԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ/
ՄԱՐՄԻՆ ԴԱՋԱՐՈՒ ԳՈՔՐԻԿ
ՏՂԱՅԻ, ՈՐ ՅԵՐԻՑ Ա ՄԱՑ ՈՐ ԴԵԳԻՐ
ԼԻՆԻ/ ՏԵՆ ՅՈՎՍԵՓԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ/
ԻՍԿ ԵՐԿՈՒՑ Ա ՄԱՑ ԱՆՑԵԱԼ ԸԶԿՆԻ/
ՓՈԽԻ ԱՌ Ք ԴԻՍՏՈՍ ՅՈՅԱՆ
ՀԱՄԱՅՆԻ/ ՅԱԻՈՒՐ ՈՒՐԲԱԹՈՒՆ
ԱՌԱՋԱԻՈՐԻ, ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՆԱՆՈՒ
ԱՆՑՔՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ, 1873⁹⁹:

աղ. 72, նկ. 619

Բեկորներից մեկի նեղ նիստին խաչ է
քանդակված, որի մեջ՝ «1873» թվագիրը:
Արձանագրության վնասված մասերը վե-
րականգնել ենք ըստ ՄՄ Հ⁹⁹ 9785 ձեռագրի
ընդօրինակման: «Գոյ»-ը գոյություն
ունեցողն է¹⁰⁰, այսինքն՝ գործածվում է «այս
տապանում ամփոփեալ կայ» իմաստով:

652. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. հարթ ուղղանկյու-
նաձև, գիրը՝ տեղ-տեղ եղծված, 8 տող.

ՈՐ ԱՆՑԱՆԵՔԻՄ ԶԵՐՄՈՒՄ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ
Ե ԱՌԱՋԱԻՈՐԻ ԶԵՐՄՈՒՄ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ
ԱՆՑԱՆԵՔԻՄ ԶԵՐՄՈՒՄ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ
ՀԱՄԱՅՆԻ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ
ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ
ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ
ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ
1884 ՄՄ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ ՅԻՇԱՆ ԵՄ ԴՈՂՑԵ ԶՆՍ

ՈՐ ԱՆՑԱՆԵՔ ԶԻՄ ԶԵՐՄՈՒՄ, ՄԻ
ԹՈՂՑԵ ԶԻՄ ՅԻՇԱՆ ԿԱՐՕՏ/ ԵԱՌ
ՎԻՃԱԿ Հ ԱՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ
ՈՐՈՑ ԾՆԱՆԻՆ ՅԱՇԵԱՐՁ ՑԱԻՕՔ/
ԱՂԱՋԱՆԻՆ ԶԿՆՈՆ, ԶՅԱՐԸՏ (°)

⁹⁹ ՄՄ ձեռ. Հ⁹⁹ 9785, էջ 61բ:

¹⁰⁰ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, էջ 458:

ՓԱՂԱՔՇՈՒԹԵ ԱՆ ՅԻՄ ԾՆՈՂԱՑ/
ՀԱՋԻԻ ԼԸՑԵ ԶԿԵՑ ԿԵՆԱՑՕՑ ԳՍԱՆ
ԵԻ ՀԻՆԳ ՀԱՍԱԿ ԱՄԱՑ/ ԹՈՂԵԼ ՅՈՂԲ
ՄԵԾ ԱՆ ԶԵՐ...ԹԾ ԶԱՅՐ ՍՐԲԱԶԱՆ,
ՈՐ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ/ ԱԶԳԵՆ ԶԻՄ
ՀԱՐԱ ԴԱՆ ՏԵՆ Ե ԱՍՏ ՎԻՃԱԿԵՑԱՑ
ԿԵՆԱՑԱ ԱՆԱՆՑ/ ՅԻՍՈՒՍ ԻՄ ՏԵՐ
ԱՆԱ ԵՆ ԵՆ ԱՆ ԵՆ ԱՆ ԵՆ ԱՆ ԵՆ ԱՆ ԵՆ
ԳՈՅԻ Փ ԱՆ ՈՂ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ ԵՆ
ՄԱՐՏԻ 4 ԻՆ:

աղ. 71, նկ. 617

Տապանագրում որոշ բառեր անընթեռ-
նելի են, մի քանիսն էլ իմաստ չեն արտա-
հայտում ու չեն կապվում շարադրանքի
հետ: Ըստ ամենայնի՝ ննջեցյալն Աղաջանն
է, ով կյանքից հեռացել է քսանհինգ տա-
րեկան հասակում՝ կսկիծ ու ողբ թողնելով
ծնողների սրտում:

653. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. ուղղանկյուն օրո-
րոցաձև, գիրը՝ հյուսիսային նիստին՝ 3,
արևելյան նիստին՝ 4 տող.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՁԻ Տ ԵՓԵՄԻԱՑ
ԱՐԱՄԵԼԻՔԵ ՆՆԱԼ 1832
ԱՄԻ ՎԱԽՃԱՆ 2 ՓԵՏՐԻ
1832 ԱՄԻ

ՄԱՍ ՀԱՆԳՁԻ Տ ԵՓԵՄԻԱՑ
ԱՐԱՄԵԼԻՔԵ ՆՆԱԼ 1832
ԱՄԻ ՎԱԽՃԱՆ 2 ՓԵՏՐԻ
1832 ԱՄԻ

ԱՍՏ ՀԱՆԳՁԻ Տ ԵՓԵՄԻԱՑ/
ԱՐԱՄԵԼԻՔԵ ԱՆ, ԾՆԵԱԼ 1832/ ԱՄԻ
ՎԱԽՃԱՆ 2 ՓԵՏՐ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ ԵՄ
... Ի ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ/ ՈՐԴԻՍ. ՓՈԽԱՐԵՆ
ԹԵՄ ԴՊՐՈՑՆ ՈՐԴԵԳՐԵՑԻՐ/
ՀՐԱԶԴԱՆԻ ԱՓԻ ԵՐԿԱԶՔ ԶՐԱՂԱՑԴ
ՆՐԱՆ ՆՈՒԻՐԵՑԻՐ:

աղ. 72, նկ. 618 ա, բ

Տիկին Էփեմիան Աբամելիքյան նշանա-
վոր տոհմից է: Աբամելիքները Ռուսաս-
տանի և Վրաստանի՝ հայկական ծագմամբ
դեռևս ժ. դ. հիշատակվող հայտնի իշխա-
նական տոհմից են: Այս տոհմի շառավիղ-
ներից մի քանիսն էլ թաղված են Ս. Շողա-
կաթի գերեզմանոցում (տե՛ս Ս. Շողակաթի
«Տապանագրերը» ենթագլուխը, արձ. 690,

691, 692): Ուշագրավ է հատկապես տապա-
նագրի երկրորդ մասը, որը կարծես պատ-
գամ լինի:

Նշենք նաև, որ գերեզմանոցի կենտ-
րոնական մասում ընկած էր վաղմիջնա-
դարյան քառանիստ կոթողի խոյակ՝ կո-
ղաշրջված (նկ. 50 ա): Խոյակի վերին մասում
առկա է մոտ 15 սմ տրամաչափի անցք,
նիստերից մեկին հավասարաթև խաչ է՝
համակցված բուսանախշով, իսկ մյուսին՝
մեծադիր վարդյակ (12 թերթ), մնացած
երկու նիստերը հարթ են¹⁰¹: Կոթողն իր
ժամանակի դասական նմուշներից է, սա-
կայն պարզ է, թե ստույգ որտեղից է բեր-
ված: Ներկայումս այն դրված է վանատան
մուտքի աստիճանագոգին:

Հիշյալ խոյակին թե՛ իր ձևով, և թե՛
քանդակային արվեստով հար և նման են
հատկապես Հայաստանի պատմության
թանգարանում ցուցադրվող ծագումով
«Հին Կարբի» գյուղատեղիից և ինչ-որ հա-
փով նաև Արցախի Ճարտար գյուղի Ե-Ձ.
դդ. խոյակները: Վերջինս այժմ ցուցա-
դրվում է Արցախի պատմության թանգա-
րանում¹⁰²:

Գերեզմանոցի շրջափակը հարավային
կողմից ձգվում է դեպի արևմուտք, ուր
կարելի է հաշվել մոտ 50 տապանաքար
(օրորոցաձև, ուղղանկյունաձև, սյունաձև)
թվագրված ժ. դ. դարավերջով և ի. դարով:
Տապանագրերի քննությունը պարզում է,
որ ննջեցյալներն աշխարհիկ անձինք են,
ծագումով՝ հիմնականում Արևմտյան Հա-
յաստանի Բիթլիսի նահանգի Սասունի
Մոտկան գավառակի գյուղերից. ակնհայտ
է, որ նրանք Վաղարշապատ են գաղթել

¹⁰¹ Հայաստանի վաղմիջնադարյան քառանիստ կո-
թողներին վերջերս հանգամանորեն անդրադարձել
է Ճարտարապետ Գր. Գրիգորյանը: Տե՛ս Գր. Գրի-
գորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառա-
նիստ կոթողները, Երևան, 2012: Հայկական քառ-
նիստ կոթողների IV-VII դդ. կոթողների և դրանց
զարդաքանդակների մասին մանրամասն տե՛ս Բ.
Մուսրեյան, Հայկական պատկերաքանդակները
IV-VII դարերում, Երևան, 1949: Ս. Մուսրեյան, Հայկա-
կան վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշար-
ձանները, Երևան, 1982:

¹⁰² Տ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 19, նկ. 6:

Մեծ եղեռնի տարիներին: Նկատի առնելով տապանադրերի կարևորությունը՝ նպատակահարմար գտանք ստորև հիշատակել նրանցից մի քանիսի միայն բնագրերը, իսկ մյուսները՝ ժամանակագրորեն թվարկել, որոշներն էլ եղծված են:

654. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 7 տող:

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԸ ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ/ ՄՈՏԿԱՆ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՆԻՃ ԳՅՈՒՂԱՑԻ/ ԱՎԱԳ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆԻՆ Ե, ԾՆՎԵԼ Ե 1880/ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹԻՒՆ, ՄԱՅ [Ի] ՍԻ 6-ԻՆ, ԵԻ 1921 ԹԻՒ/ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ ԱՄՍԻ 20-ԻՆ ԵԶՄԻԱԾՆԻ ԳԱՎԱՌԻ/ Վ [ԵՐԻՆ] ԹՈՒՐԲՄԱԼՈՒ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԱՎԱԶԱԿՆԵՐԻ/ ՁԵՌՔՈՎ ՍՊԱՆՎԵՑ:

Այս և ստորև բերվող մի քանի տապանադրերում ննջեցյալները ծագումով Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիսի նահանգի Մոտկան գավառակի Նիչ (Նիճ) գյուղից են: Այն Ի. դ. սկզբներին ունեցել է 70 տուն հայ և քուրդ բնակիչ: Պահպանվել են գյուղում գրված մի քանի հայերեն ձեռագրեր: Նիչում է ծնվել Ժ. Գ. դ. գիտնական Եսայի Նչեցին: Գյուղի հայ բնակիչները տարագրվել են 1915 թ.¹⁰³:

Տապանագիրը վկայում է, որ ննջեցյալը մահացել է ոչ իր բնական մահով, այլ սպանվել է էջմիածնի Վերին Թուրքմալու գյուղում:

Հիշյալ գյուղը 1935 թ. անվանակոչվել է Լուսազյուղ: Հայտնի է Թուրքմալու, Թուրքմալու Ներքին, Թուրքմալու, Լուսազյուղ անվանաձևերով¹⁰⁴: Տապանագրի հիմամբ՝ այս շարքին պետք է ավելացնել նաև Վերին Թուրքմալու անունը:

Հետաքրքիր է գերեզմանոցի այս և ներքոնշյալ տապանադրերում հաճախակի հանդիպող է > Ե Հնչյունի տառադարձումը, ինչը թերևս ժամանակի լեզվաոճական,

բարբառային ազդեցություններով է պայմանավորված:

655. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԲԻԹԼԻՍԻ ԳԱՎԱՌԻ ՄՈՏԿԱՆ ԾՐՋԱՆԻ ՆԻՃ ԳՅՈՒՂԱՑԻ ԴԻԼԲԱՐ/ ՀԱԿՈՎԲԵԱՆԻ, ՈՐԸ ԾՆՎ. 1864 ԹՎ. ԵՎ ՎԱԽՃ/ԱՆՎԵՑ 1921 ԹՎ., 9 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ:

656. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԲԻԹԼԻՍ ԳԱՎԱՌԻ ՄՈՏԿԱՆ ԾՐՋԱՆԻ ՆԻՃ ԳՅՈՒՂԱՑԻ ՄԱՐԻԱՄ ՓԱ/ԹԵԵԱՆԻ, ՈՐԸ ԾՆՎ. 1911 ԹՎ. ԵՎ ՎԱԽՃԱՆՎ/ԵՑ 1924 ԹՎ. 14 ՀՈՒԼԻՍԻ, ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ:

657. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ԲԻԹԼԻՍ ՆԱՀԱՆԳԻ/ ՄՈՏԿԱՆ ԳԱՎԱՌԻ ՆԻՃ ԳՅՈՒՂԱՑԻ/ ՀԱՐՈ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆԻՆ Ե, ԾՆՎԵԼ Ե ՔՐԻ/ՍՏՈՍԻ 1876 ԹԻՒ ԱԲՐԵԼԻ 8-ԻՆ, ՄԱՀԱՑԱԻ/ 1926 ԹՎԻ ՅՈՒՆՎԱՐԻ 11-ԻՆ:

658. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 5 տող, վերևում՝ խաչաքանդակ:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՄԿՐՏԻՉ/ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆԻՆ/ ՎԱՆ ԹԻՄԱՐ ԽԱՎԵՆՑ/ ԳԻՒՂԱՑԻ, ԾՆ. 1889 Թ./ ՄԵ [ՌԱՎ.] 1926 Թ.:

Խավենցը (Հավենց, Խավենիս, Խավինց) գյուղ է Վանի նահանգի Թիմար գավառակում: Բնակչություն մեծ մասը զոհ է գնացել 1915 թ. թուրքական լաթազանին, իսկ մի մասն էլ՝ տեղահան արվել¹⁰⁵:

¹⁰³ Տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 990:

¹⁰⁴ Նույնի հ. 2, էջ 607:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 377:

659. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԾԱՄԱՄ ՎԱՐԹԱՆԵԱՆ/ ԲԻՏԼԻՍ ԳԱՎԱՌԻ ԳԱՇԱԽ ԳԻՒՂԻՑ, Ծ. 1914 Թ./ Մ. 1926 Թ. ՅԻՇԱՏԱԿ ՏԱՏԻ ՌԱՀԱՆԻՑ:

Գաշախը, որն առավել հայտնի է Քաշախ, Կաշախ, Քաշաղ անվանաձևերով, Սասունի Մոտկան գավառակի գյուղերից է, որը հայտնի է եղել հատկապես իր բաղմաթիվ աղբյուրներով: Բնակչության մեծ մասը զոհ է գնացել Մեծ եղեռնին ու բռնագաղթին¹⁰⁶:

660. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 6 տող:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆՆ ՍԱՍՈՒ/ՆԻ ԾՐՋԱՆԻ ԿՈՒՍԳԵՏ/ Գ [Յ] ՈՒՂԱՑԻ ՄԱԿԱՐ ԱՎԱՔՅԱ/ՆԻ, ԾՆՎԵԼ Ե 1794 Թ., ՄԱՀԱՑԱԻ/ 1929 Թ. 10-ԻՆ ՓԵՏՐՎԱՐԻ/ ՎԵՐԻՆ ԹՈՒՐԲՄԱԼՈՒ:

Կարծում ենք՝ ակնհայտ վրիպակ կա ննջեցյալի ծննդյան ու մահվան տարեթվերի մեջ, ըստ որոնց՝ նա մահացել է 135 տարեկան հասակում, ինչն անհավանական է թվում:

Մակարը ծագումով Սասունի շրջանի Կուսգետ գյուղից է: Այս անունով Արևմտյան Հայաստանում երկու գյուղ է հիշատակվում, մեկը՝ Բիթլիսի նահանգի Սասունի Հազգո - Խաբլճու գավառակում, իսկ մյուսը՝ Սասունի Շատախ գավառակում¹⁰⁷:

661. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. սյունաձև, գիրը՝ հարավային, արևելյան և հյուսիսային նիստերին, համապատասխանաբար՝ 11, 9 և 4 տող:

¹⁰⁶ Տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 299:

¹⁰⁷ Նույնի, հ. 3, էջ 281:

ԱՅՍ Ե ԱՐՁԱՆԸ/ ՎԱՆ ԳԱՎԱ/ՌԻ ՄՈՒԿԱ/ԿԱՆ ԾՐՋԱՆ/ ՀԱՄՆՋԱՎ/ Գ [Յ] ՈՒՂԱՑԻ/ ԳՐԻԳՈՐ ԿԱ/ ՐԱՊԵՏՅԱՆԻ/ ԾՆՎԵԼ Ե/ 1899 Թ./ ՄԱՀԱ/ ՑԱԻ 1929 Թ./ 8 ՓԵՏՐԻԱՐԻ:/ ԵԻ ԱՐՁԱՆ Ե/ ՌԵՀԱՆ ԿԱ/ՐԱՊԵՏՅԱՆԻ/ ԿԻՆ Ե ԶԱՏ/ ԿԻ, ԾՆԻԵԼ Ե/ 1893 Թ./ ՄԱՀԱՑԱԻ/ 1929 Թ. 19/ ՓԵՏՐԻԱՐԻ, ՄՈՒԿԱՑ:

Դատելով տապանագրից՝ ննջեցյալները երկուսն են, ովքեր վախճանվել են միևնույն ամսում: Զատիկը և Ռեհանը հիշատակված են նաև այլ տապանագրերում:

662. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆՆ ԲԻԹԼԻՍ ԳԱՎԱՌԻ ՄՈՏԿԱՆ ԾՐՋԱՆԻ ՆԻՉ Գ [Յ] ՈՒՂԱՑԻ Ս [Ա] ՀԱԿ ԽԱԶՍ/ՏՈՒՐՅԱՆԻ, ԾՆՎԵԼ Ե 1913 Թ., ՄԱՀԱՑԱԻ 1929 Թ./ 8 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԹԱՂԱՎՄ Ե ԵԶՄԻԱԾԻՆ/ Վ [ԵՐԻՆ] ԹՈՒՐԲՄԱԼՈՒ:

Ծագումով Բիթլիսի Մոտկան գավառի Նիչ գյուղից Սահակը, ըստ էության, բնակություն է հաստատել էջմիածնի շրջանի Վերին Թուրքմալու գյուղում, որը, ինչպես վերը նշեցինք, ներկայիս Լուսազյուղն է:

663. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածե, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող:

ՎԱՐԴԱՆՈՒ Ե ՀԱԿՈՒԲԵԱՆ/ ԾՆ. 1923 ԹՎ. 3 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ/ ՎԱԽՃ. 1931 ԹՎ., ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՆԻՃ ԳԻՒՂԱՑԻ:

664. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 8 տող:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԲԱՐՈՅ/ ՍԻՄՈՆԵԱՆ, ԲԻՏԼԻՍ ԳԱՎԱՌ, ԾՐՋ [ԱՆ] ՄՈՏԿԱՆ/ ՊՈՒԿՆՈՒ ԳԻՒՂ, Ծ. 1897 Թ./ Մ. 1931 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 10, ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ԱՄՈՒ/ ՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ՍԻՄՈՆԵԱՆԻՑ:

Բիթլիսի նահանգի Մոտկան գավառակի գյուղերից է նաև Պոկնուտը (Պոկնոտ), որը հիշատակվում է նաև Բոգնուտ, Բոդնուտ, Բոզնուտ և այլ անվանաձևերով: 1895 թ. գյուղի հայ բնակչությունը կողոպտվել ու ենթարկվել է ջարդի¹⁰⁸:

665. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ՊԱՂ/ՏԱՍԱՐ
ՄԱԿԱՐԵԱՆԻ/ ԲԻՏԼԻՍ ԽԻՋԱՆ ՇԵՆ/...8,
Ծ. 1870 թ., Մ. 1932/ ՅԻՇԱՏԱԿ ՌԵՀԱՆ
ԵՎ/ ՊԵՏՐՈՍԻՑ:

Ննջեցյալը ծագումով Բիթլիսի նահանգի համանուն գավառի խիզան գավառակի գյուղերից է. վերջինիս անունը եղծված է:

666. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 6 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԲԻԹԼԻՍ/ ԳԱՎԱՌ,
ՄՈՏԿԱՆ ՇՐՋ [ԱՆ] ՆԻՃ/ ԳԻՒՂԱՑԻ
ԲԱՐՍԵՆ ՅՈՎԱԵԲԵԱՆ/ Ծ. 1877 թ.
ՎԱՂՋ [ԱՆԵՑԱԻ] 1932 թ. ՅԻՇԱ [ՏԱԿ]/
ԻՒՐ ՈՐԴԻ Թ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱ/ՆԻՑ:

667. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 5 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ՌՆՏԵ/ ԲԱՐՍԵՆԵԱՆ, Ծ.
1908 թ./ Մ. 1932 թ., ԳԱՎԱՌ ԲԻՏԼԻՍ/
ԿՆԾՈՒ ԳԻՒՂ, ՀԻՇԱՏԱԿ/ ԻՒՐ
ԱՄՈՒՍԻՆ ՅՈՐՍԵՆԻՑ:

Կնճու (Կնճու, Կնճու, Գնճու) գյուղը Բիթլիսի Մոտկան գավառակի գյուղերից է, որը ևս ավերվել է Առաջին աշխարհա-մարտի տարիներին¹⁰⁹:

668. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. փոքր օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին՝ 3, հյուսիսային նիստին՝ 2 տող.

¹⁰⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 353, նույնի հ. 1, էջ 715, 726:

¹⁰⁹ Նույնի հ. 3, էջ 179:

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԱՎԱԳ ՄԱՐՏԻ/
ՐՈՍԵԱՆ/ ԲԻՏԼԻՑ ԳԱՎԱՌԻ ՆԻՃ/
ԳԻՒՂԻՑ,
Ծ. 1921 թ., Մ. 1932 թ.:

669. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԿԱՍՊԱՐ/
ԿԱՍՊԱՐԵԱՆԻՆ, ԲԻՏԼԻՍ/ ՇՐՋԱՆ
ՄՈՏԿԱՆ, ԳԻՒՂ/ ԿՐԽՈՒ, Ծ. 1874 թ., Մ.
1934/ թ., ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ԿԻՆ/ ՆՈՐՈՒՑ:

Ննջեցյալը ծագումով Բիթլիսի նահանգի Մոտկան գավառի Կրխո (Կրխու) գյուղից է: ԺԹ. դարի կեսերին գյուղն ունեցել է մոտ 100 տուն հայ բնակիչ, ապա աստիճանաբար նրանց թիվը նվազել է: Այստեղ են գտնվել Ս. Հակոբ և Տերնաղբեր եկեղեցիները¹¹⁰:

670. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 5 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ/ ՅԱԿՈՒ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ/
ԲԻՏԼԻՍ, ՇՐՋԱՆ ՄՈՏԿԱՆ, ԳԻՒՂ
ԿՐԽՈՒ/ Ծ. 1876 թ., Մ. 1934 թ.:

671. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 5 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ/ ՎԱՐԱՍՏԱՏ ՄԵԼՔՈՆ/
ԵԱՆ, ՊԻՏԼԻՑ, ՇՐՋԱՆ/ ՄՈՏԿԱՆ, ԳԻՒՂ
ԿՐԽՈ/ Ծ. 1880 թ.,
Մ. 1934 թ.:

672. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ/ ՄԱՐԻԵԱՄ ՄԿՐՏԻ/
ՉԵԱՆ, ԲԻՏԼԻՑ, ՇՐՋԱՆ ՄՈՏԿԱՆ,
ԳԻՒՂ/ ԿՐԽՈ,
Ծ. 1930 թ./ Մ. 1934 թ.:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 255:

673. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ԲԻԹԼԻՍ/ ՄՈՏԿԱՆ
ԳԱՎԱՌԻ ՆԻՃ ԳԻՒ/ՂԱՑԻ ԱԲՐԱՀԱՄ
ԱՂԻԿԵԱՆԻ, Ծ. 1857 թ./ Վ. 1937 թ. 18
ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ՀԻՇԱՏԱԿ/ ԻՐ
ՎՈՐԴԻ ՍԱՐԳՍԻՑ:

674. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 3 տող, տեղ-տեղ եղծված.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ԲԻԹԼԻՍ/ ՄՈՏԿԱՆ
ԳԱՎԱՌԻ ՆԻՃ ԳԻՒ/ՂԱՑԻ
ՍԻՄՈՆ [Ն] ԵՒ ԻՐ ՎՈՐԴԻ ՊՈՂՈՍ/
ԹՈՒԽԵՆԱ [Ն] ԵՐԻ, Վ. 1937 թ. ՀԻՇԱ/
ՏԱԿ ԻՐ ԿԻՆ ԵՂՍ [ԻԿ] ԻՑ:

675. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 6 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆԸ ԽԱԶԻԿ/ ՎԱՐԹԱՆԵԱՆ,
ԲԻԹԼԻՍ/ ԳԱՎԱՌ, ՇՐՋ [ԱՆ] ՄՈՏԿԱՆ,
ՊՈՒԿՆՈՐ/ ԳԻՒՂ, Ծ. 1888 թ., Մ. 1938 թ.
ՅՈՒՆՎԱՐԻ 5-ԻՆ, ՀԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐ ՈՐԴԻ/
ԽԻԿԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻՑ:

676. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 12 տող, վերևում խաչ.

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ/ ՄԿՐՏԻՉ/ ԳԱՍՊԱՐԻ/
ԾՆ. ՎԱՆԱ ԳԱՎԱՌԻ/ ԿՈՒՌՈՒՊԱՇ/
ԳՅՈՒՂՈՒՄ/ 1891-1961, ՀՈԿ [ՏԵՄԲԵՐԻ]
16/ ՀԻՇ [ԱՏԱԿ] ԿՆՈՋԻՑ/ ԵՒ ՏԱՍԸ/
ՈՐԴԻՆԵՐԻՑ:/ ԶԻՆՎՈՐՆ/ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ:

Ննջեցյալը Ձորավար Անդրանիկի զինվորներից է, ով ծագումով վանի նահանգի Կուռուպաշ (Կուռուբաշ, Գուռուբաշ, Իգմալ և այլն) գյուղից է: Այն ավերածություն ու կողոպուտի է ենթարկվել 1895-1896 թթ. կոտորածներին, իսկ բնակչությունը վերջնականապես տեղահան է արվել 1915 թ.¹¹¹:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 279:

677. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 5 տող.

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԸ ԲԵՆԻԵԱՄԻՆ
ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ Ե/ ԲԻԹԼԻՉ ԳԱՎԱՌԻ,
ՇՐՋԱՆ ԽՈՒԴԿԻԼԱՆԳ ԳԻՒ/ՂԱՑԻ,
Ծ. 1905 թ., Մ. 19[8]8 թ., ՅԻՇԱՏԱԿ
ԻՒՐ/ ՎՈՐԴԻ ԵՒ ԿԻՆ ՖԱՌՖՈՒՌԻՑ,
ԱՐՇԱԿԻՑ ԵՒ/ ԻՒՐ ՔՈՅՐ ՄԱՐԻԵԱՄ
ՂԱԶԱՐԵԱՆԻՑ:

678. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, գիրը՝ 9 տող.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ/ ՏՈՆՈՅ ՊԵՏՈՅԵԱՆ, ՄԱ/
ՀԱՑԱՎ 1931 թ. ԲԻԹԼԻՍ/ՍԻ ԳԱՎԱՌԻՑ,
ՄՈԹԿԱՆԻ ՇԸՐ/ՋԱՆԵ ԳՅԻՒՂ ԳՈՒՈՒ
ԵՒ ԻՒՐ/ ՈՐԴԻ ԳԱՌՆԻԿ ՄԱՀԱՑԱՎ/
19...7 թ. ԳԱՐՆԱՆԸ ՄԱՅԻՍԻ/ 27-ԻՆ,
ԹԱՂՎԵՑԱՎ ՍՈՅՆ ԳԵՐԵՉ/ՄԱՆՈՑՈՒՄ:

Գոխուն թերևս նույնանուն է հիշյալ գավառի Մոտկանի շրջանի Կրխո կամ Կրխու գյուղի հետ, որը տապանադրերում քանիցս հիշատակվում է:

Այս գերեզմանոցում են հանգչում նաև՝
«Կամալոր զինվոր» Սարգիս Նասիպյան
(† 1913)

Մովսէս Էյօեան Ղարաբիլիսեցի († 1915)
Սասուն գավառից Մանուկ Ղազարյան
(1892-1929), հիշատակ իր որդի Սերոբից
Սասուն գավառից Արամ Ղազարյան (1897-
1929)
Մոկացի Լաթո Վահանի Գալստյան (1880-
1933)

Եղիազար Ղազարի Այվազյան (1900-1935),
որդի Մկրտչից
Վարթուշ Մելքոնյան (1925-1940), հիշա-
տակ իր եղբայր Արտուր¹¹²
Փիրուզա Գասպարի Գալստյան (1895-1944)
Ճարտարապետ Իսրայել Ասլան Կեսարացի
(1879-1952)¹¹³

¹¹² Անկասկած Լուսիկ Մելքոնյանի դուստրն է:

¹¹³ Համաձայն տապանագրի՝ ճարտարապետ Իսրայել

Պապիկյան Զատիկ Մուրադի (1880-1956),
հիշատակ որդիներից՝ Հակոբից և
Արմենակից¹¹⁴

Հուսիկ Մելքոնյան (1901-1956), հիշատակ
իր որդի Արտուր

Տ. Գարեգին ծայրագույն վարդապետ Տեր-
Հակոբյան (1881-1962)

Նանար Մելքոնյան (1900-1972), հիշատակ
իր որդի Արտուրից

Մարտին Հարությունի Քելիշյան (1956-
1987)

Հայ եկեղեցու նվիրյալ Ռոյ Ժերարտ Քելեկ-
յան (1928-2004)

Խորեն Պալյան (1934-2007)¹¹⁵ և այլք:

* * *

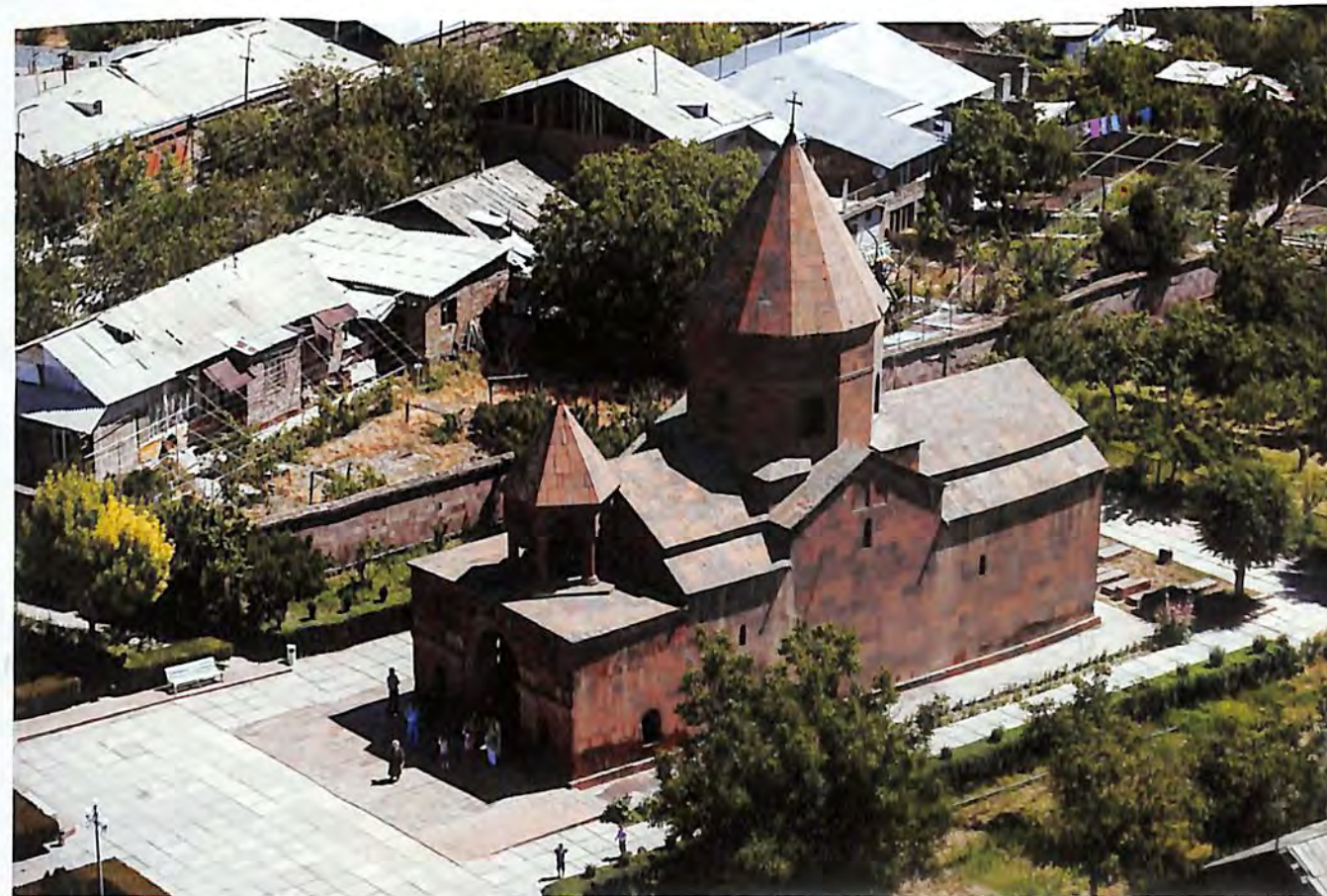
Այսպիսով, Ս. Գայանե մայրապետի և
նրա երկու միանձնուհիների նախատակ-
ման վայրում եզր կաթողիկոսի կողմից է.
դ. կառուցված տաճարը վերանորոգվել է
շուրջ հազար տարի անց՝ Ժ. Է. կեսերին

Փլիկոս Աղբակեցի, ապա Եղիազար Այն-
թապցի կաթողիկոսների օրոք. հիշյալ ժա-
մանակներից վանքում հաստատվել է միա-
բանություն:

Ուշ միջնադարում գահակալած մի
շարք հայրապետների տապանաքարերի
առկայությունը նախասրահում թույլ է
տալիս հավաստել, որ կառույցը ծառա-
յել է որպես կաթողիկոսական դամբարան.
այս փաստը կարևորում է վանքի դերն ու
նշանակությունը:

Միաբանական գերեզմանոցի բազմաթիվ
նորահայտ տապանաքարերի քննությունը
վկայում է, որ վանքը գործել ու զարգացում
է ապրել հատկապես ԺԷ-ԺԸ. դդ.: Պակաս
ուշադրավ չեն նաև ԺԹ-Ի. դդ. տապանա-
քարերը, որոնք դեռ պատշաճ ուշադրության
կարժանանան հետազոտում:

Ս. Գայանե վանքից քննության ենթա-
կա 104 վիմագրից 79-ն առաջին անգամ են
դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

Ս. ՇՈՂԱԿԱԹ ՎԱՆՔԸ

Ասլան Կեսարացին վախճանվել է 1952 թ. Բուե-
նոս-Այրեսում: Նրա աճյունը հայրենիքում հողին է
հանձնվել 1962 թ.:

¹¹⁴ Սյունաձև տապանաքարի նիստերից մեկին Հովհ.
Թումանյանի «Թմկաբերդի առումը» պոեմի
հետևյալ տողերն են. «Անց են կենում սեր ու
խնդուն, գեղեցկություն, գանձ ու գահ, մահը մերն
է, մենք՝ մահինը, մարդուս գործն է միշտ անմահ»:

¹¹⁵ Տապանաքարի կենտրոնում հետևյալ մակա-
գրությունն է. «Հոգիդ Աստծունն էր, սիրտդ հայրենի
երգին եւ անունդ աստղերին»:

Գ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

Ս. ՇՈՂԱԿԱԹ ՎԱՆՔԸ ԵՎ
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՄՅՈՒՍ ՆՈԳԵՎՈՐ
ԿԱՌՈՒՅՅՆԵՐԸ

Ս. ՇՈՂԱԿԱԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս Գրիգոր Լուսավորչի անվան
և Հռիփսիմյանց կույսերի
● նահատակման հետ է
կապված նաև Վաղարշապատի Ս. Շողակաթ
կամ Մարիանե վանքի պատմությունը: Այն
գտնվում է քաղաքի հյուսիսարևելյան կող-
մում՝ Ս. Հռիփսիմի տաճարի մոտ: Ազաթանգեղոսը վկայում է, որ Լուսավորչի
տեսիլքում երեք խարխախներից մեկը հն-
ձանի մոտ էր, որտեղ ապաստանել էին
Հռիփսիմյանց կույսերը: Վկայաբանը, որն
ըստ ավանդության կառուցվել է հիվանդ
կույսի նահատակման վայրում, ամենա-
մոտն է հնձանին: Ինչպես վերը նշեցինք,
Ազաթանգեղոսը զբանջ կառուցման տեղի
առնչությամբ հաղորդում է հետևյալը.
«Կանգնեալ երիս վկայաբանս՝ մի ի հիւ-
սիսոյ արևելից կողմանէ քաղաքին, ուր
վկայեաց սանականն Հռիփսիմէ երեսունե-
րու ընկերօքն, և զմիւսն շինեցին ի հարա-
ւակողմն կուսէ անտի, ուր վկայեաց սուրբն
Գայրանէ նորուն սնուցիչ երկու ընկերօք, և
միւսն՝ մօտ ի հնձանն ի մէջ այգւոյն, ուր էին
վանք նոցա»¹ (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.):
Սուրբ կույսի նահատակման տեղի մասին
Ազաթանգեղոսի վկայած «Եւ մի ի տեղւոջ
հնձանին» և «Եւ մինաւորն, որ ի հնձանին
սպանաւ» արտահայտությունները հաճախ
չփոթություն մեջ են գցել ուսումնասիրող-
ներին, որի հետևանքով հնձանի տեղում
կառուցված վկայաբանը համարվել է
Ս. Շողակաթ: Տեղագիրներից Ս. Ծոցիկյանը
կարծում է, թե Սուրբ կույսի «գամբարանը
ճիշտ այն տեղը կը ներկայացնէ, ուր կը
գտնուէր Հռիփսիմեանց կոյսերու բնակած
հնձանը»², իսկ Շնորհարարը. Գալուստյանը

գրում է, որ դահիճները, մտնելով կույսերի
ապաստանած հնձանը, այնտեղ գտնում են
միայնակ մնացած հիվանդ կույսին ու տե-
ղում նահատակում: Կույսերի նահատակ-
ման վայրերում Գրիգոր Լուսավորչի «Շի-
նեց երեք վկայաբաններ՝ մին Հռիփսիմէի եւ
իր 32 ընկերներուն նահատակուած վայրին
մէջ, միւսը՝ իրենց բնակութեան տեղւոյն՝
Հնձանքի վրայ, ուր նահատակուած էր
հիւանդ կոյսը...»³: Մի այլ առիթով էլ նշում
է, որ «երրորդ մատուռին ալ վերջին վերա-
շինող եղաւ Նահապետ Կաթողիկոս (1691-
1705) Շողակաթ անուան տակ»⁴: Այսինքն՝
ըստ հիշյալ տեղեկության՝ Շողակաթը
կառուցված է հնձանի տեղում, որտեղ
ապաստանել էին Հռիփսիմյանները, և
որտեղ նահատակվեց հիվանդ կույսը:

Խնդիրն առավել խոր ու տրամաբա-
նական վերլուծության է ենթարկել Հով-
հաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունյանցը,
որը գրում է. «...թէ եւ գրէ Ազաթանգեղոս.
«Եւ մինաւորն որ ի հնձանին սպանաւ». այլ
փոքր ինչ արտաքոյ քան զհնձանն. զի գոյով
ինքն հիւանդոտ եւ տկար, հազիւ ուրեմն
դողդոջուն անձամբ ել ի հնձանէն, եւ այն
ինչ փոքր մի հեռացեալ անտի՝ թերեւս ի
տեսանել զկատարումն անմեղ գառանց
ընկերաց իւրոց եւ կամ խառնիլ յերամս
նոցուն՝ զի եւ ինքն հաղորդեսցի պսակացն
պատրաստելոց, հասին անդէն դահիճք եւ
յիւր վերայ՝ յորոց ընկալեալ զվկայական
կատարումն յաստի կենաց, եհաս որում
ցանկայրն»⁵: Հետագայում այս միտքն
արժարժում է նաև Ս. Ծոցիկյանը. «Մարիա-
նէն, տեսնելու համար, թէ ի՞նչ եղան իր

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 279:

² Ս. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 143:

³ 22 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

³ Շնորհարար արք. Գալուստյան, Հայագգի սուրբեր, էջ 209:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Շահխաթունյանց, էջ 281-282:

քովէն հեռացող ընկերուհիները, հիւանդ,
հիւանդ, պառկած տեղէն ելած, և հնձանէն
դուրս հազիւ թէ քանի մը քայլ առած էր,
երբ կր նկատուի դահիճներէն»⁶:

Ակնհայտ է, որ Ս. Շողակաթ եկեղեցին գտնվում է մի փոքր հյուսիս-արևելք՝ 1979 թ. պեղված ենթադրյալ «հնձանեաց մատուռից»։ Ըստ ավանդության՝ եկեղեցին «Շողակաթ» է կոչվել պայմանավորված նրանով, որ Հռիփսիմյանց նահատակների վրա «շող է կաթել»⁷։ Վերը նշվեց, որ «Շողակաթ» է կոչվել նաև Մայր տաճարը, ինչի համար էլ Հայր Ալիշանը գրում է, թե «...ոչ է շփոթել ընդ մեծի կաթողիկէին՝ որ սոյնպէս եւս կոչի»⁸։ Վանքի՝ նաև Ս. Մարիանե կոչվելու մասին Շահխաթունյանցը գրում է. «Մարիանե անուն լինել սրբոյ կուսին թէպէտ չունիմք տեղեկութիւն ինչ ի գրոց. զի տկար՝ այն է հիւանդ եւեթ գրեն հեղինակը պատմութեանց այլ աւանդութիւն՝ բնակչաց կողմանցս հասեալ առ մեզ՝ ստուգէ լինել նոյն, որպէս եւ անուն միոյն ի սրբուհեացն՝ որ ի մէջ վերի այգի կոչեցելոյն նահատակեալ կոչի (Թումիան) եւ այժմ»⁹։

Հր. Աճառյանը «Մարիանե» իգական անձնանվան ծագումը կապում է ֆրանսիական «Marianne» անվան հետ¹⁰: Հռիփսիմյաններից Մարիանե հիվանդ կույսի վարքն առանձին չի մտել Հայսմավուրքի մեջ, այլ մեկ նախադասությամբ հիշատակված է Գայանյանց կույսերի վարքում. «Եւ եղ զնշխարս նոցա պատուով յեկեղեցիսն, զոր շինեաց տեսեամբ երևմանն: Յարեւելից կուսէ քաղաքին զսրբուհին Հռիփսիմէ ԼԲ. (32) ընկերօքն: Եւ զսուրբ մայրն Գայիանէ Բ. (2) ընկերօքն՝ ի հարավոյ կողմանէն: Եւ զմինն, որ ի հնձանին կատարեցաւ ի նոյն տեղւոջն եղեալ: Եւ ի վերա իւրաքանչիւրոցն շինեաց եկեղեցի մեծավայելուչ, յորս կան նշխարք սրբոցն մինչեւ գայսօր»¹¹:

⁶ *Մ. Մ. Ծոցիկյան*, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 143:

⁷ Մ. Հասարաթյան, Շողակաթ եկեղեցի, ՀԱՀ, հ. 8, Երևան, 1982, էջ 541:

⁸ Այիշմե, էջ 234:

⁹ Հաշիւաթունեանց, էջ 281:

¹⁰ ԱճՃՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ բառարան, հ. Գ., էջ 259, 261:

¹¹ *Գրիգոր Ճենեկց Խոսարեկցի*, Գիրք, որ կոչի Յայս-

Հռիփսիմյանց կուռսերի նահատակութիւնը նկարագրելիս հիւանդ կուռսին հիշատակում է նաև Հայր Մկրտիչ Ավգեր-յանը. «Գոյր եւ միւս այլ երջանիկ կուսանանկեալ հիւանդագիւն ի հնձանատեղին, վասն որոյ և ոչ եհաս տեսանել զկատարումն Հռիփսիմեայ և այլոցն. բայց փութով արժանի եղև նահատակակից լինել նոցա. քանզի եկեալ դահճաց ի վանս նոցա՝ զի մի ոք մնասցէ անդ, իբրև տեսին զհիւանդ կոյսն ի ներքս ի հնձանի անդ, անդէն հարին և սպանին զնա ևս...»¹²:

Ըստ ամենայնի՝ հետագայում բազիլիկ տիպի եկեղեցի է կառուցվել նաև Հնձանի տեղում, որը հաճախ մատուռ են կոչել: Վերջինիս ավերակներն այսօր էլ տեսանելի են Վաղարշապատի մշակույթի տան մոտ, որտեղ 1979 թ. հնագիտական պեղումներ են իրականացվել (տե՛ս «Վաղարշապատի միանավ բազիլիկ եկեղեցիները» ենթագլուխը):

Դառնալով ներկայիս Ս. Շողակաթ
եկեղեցու կառուցմանը՝ պետք է նշել, որ
ըստ շինարարական ծավալուն արձանա-
գրության՝ այն իրագործվել է Աղամալ
Նախիջևանցու միջոցներով 1694 թ.:

679. Ս. Շողակաթ եկեղեցու մուտքի
վերնամասում, արտաքուստ, 9 տող.

[illegible]

ՇԵՆՈՂ ԲԶՈՔՆ ԱՅՈՐՈՅՆ
ՄԻԱԾՆԻ, ՇՈՂԱԿԱԹ ԱՆՈՒԱՄԲ
ՏԱՃԱՐՍ ԿԱՆԳՆԻ/ Ի ԹՈՒԱ,-
ԿԱՆԻՍ ՄԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆԻ ՀԱԶԱՐ
ԵՒ ՀԱՐԻԻՐ ՔԱՌ ԱՍՈՒՆԵՐԵՔԻ

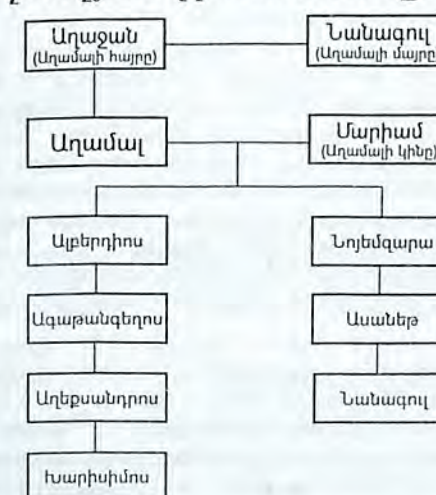
մաւութիւն, էջ 68:

¹² Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն Սրբոց, որք կան ի իմ Տօնացուցի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, ի Վ. Մկրտիչ վարդապետէ Ազգերեսն, հ. Գ., Վեներսիկ, 1812, էջ 41-42:

(1694) / Ի ՀԱՅԲՐԱՊԵՏՈՒԹԵ ԼԱՆ՝ ՍԲ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՆ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՀՕՐ
ՍՐԲԱԶԱՆԻ / ԱՐԴԵԱՄԲՔ ԱՂԱ-
ՄԱԼԻՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆԻ, ԳՈԼՈՎ
ՔԱՂԱՔԷՆ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ / ՇԻՆԵԱՅ
Յ Ի՝ Շ ԼԱ՝ Տ ԼԱ՝ Կ ՓՐԿԵԼ ԶԻԻՐ
ՀՈԳԻՆ, ՀՕՐՆ՝ ԱՂԱԶԱՆԻՆ, ՄՕՐՆ՝
ՆԱՆԱԳՈՒԼԻՆ / ՆԱԵԻ ԿԵՆԱԿՑԻՆ
ԻԻՐ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԵԻ ՈՐԴՈՑ ԻԻՐՈՑ
ԱԼԲԵՐԴԻՈՍԻՆ, / ԱԳԱԹԱՆԿԵՂՈ ԼԱ՝ ԻՆ,
ԱՂԷՔՍԱՆԴՐՈՍԻՆ ԵԻ ԽԱՐԻՍԻՄՈՍ
ՓՈՔՐ ԵՂԲԱՅՐ ՍՈՑԻՆ / ԴՍՏԵՐԱՅ
ԻԻՐՈՑ՝ ՆՈՅԵՄԶԱՐԱՅԻՆ, ԱՅԼԵԻ
ԶԱՍԱՆԷԹ ԵԻ ՆԱՆԱԳՈՒԼԻՆ, / ՈՐՔ
ԶՄԵԶ ՅԻՇԵՆ ԱՌ ՏՐ Ի ԲԱՐԻՆ,
ԱՐԺԱՆԻ ԼԻՑԻ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԻՆ¹³:

աղ. 72, նկ. 620

Համաձայն վիմագրի՝ Նախիջևանցի Աղամալը Նահապետ Ա. Եղեսացի (1691-1705) կաթողիկոսի օրոք միջոցներ է տրամադրել հիշյալ եկեղեցու կառուցման համար՝ ի հիշատակ իր ծնողներին՝ Աղաջանին ու Նանագուլին, կենակցին՝ Մարիամին և զավակներին։ Ի դեպ, հատկապես որդիների անունները, որ են՝ Ալբերգիոս, Ագաթանգեղոս, Աղեքսանդրոս, Խարիսիմոս, բավականին ուշադրավ են ու սակավադեպ։ Վիմագրի միջոցով որոշակիորեն ամբողջանում է «Աղամալյանների» տոհմաձուր.

¹³ Հախիաթյունեանց, էջ 283: Այիշսու, էջ 235-236: ՎՏ, էջ 184: Վահան փրդ. Տեղյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Եջիվածին», 1961, Դ., էջ 34: Ղ. Հարությունյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գլխավայները, էջ 53-54:

Երնջակ գավառի Ս. Կարապետ վանքի գլխավոր եկեղեցուն կից Ս. Ստեփանոս մատուռի վրայի քառամույթ զանգակատունը ևս 1705 թ. կառուցվել է Նախիջևանցի Աղաջանի որդի Աղամալի միջոցներով: Այդ է վկայում զանգակատան մույթի արևմտյան ճակատի քառատող արձանադրությունը. «Յիշատակ է զանգակատունս Նախիջևանցի Աղաջանի որդի պարոն Աղամալին, ի ՌՃԾԴ. (1705) թուին»¹⁴:

Ս. Շողակաթը հետագայում պարսպապատել, ապա կառուցել են սենյակներ միաբանների համար, մի քանիսը՝ քարաշեն, մի մասն էլ՝ հողից ու փայտից։ Այս մասին ակնարկում է նաև Ս. Ծոցիկյանը. «Այս վանքը, որ իր տօնին օրը միայն պաշտամունքի երես կը տեսնէ, կը պահպանուի երկու ծառաներով։ Ասոնք կը բնակին եկեղեցիին քովը շինուած սենեակներուն մէջ»¹⁵։

Լստ ճարտարապետական հորինվածքի Ս. Շոդակաթ եկեղեցին պատկանում է Հայաստանում դեռևս Զ-ի. դդ. մշակված «գմբեթավոր սրահ» կոչվող եկեղեցիներին տրվին¹⁶: Ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից: Արևմտյան կողմից եկեղեցու լայնությամբ կից է երզնկավոր գավիթ-սրահը՝ պսակված զանգակատան ություն ռոտոնդայով: Այստեղ են թաղված կաթողիկոսներ Նահապետ Եդեսացին և Աբրահամ Կրետացին: Եկեղեցին գավիթ է ունեցել նաև հարավային կողմից, որը քանդվել է 1804 թ.: Ավագ խորանի երկու կողմում ավանդատներն են, որոնցից աջ ավանդատանն ամփոփված են Մարիանե կույսի նշխարները, ուր և վերջինիս անվան մակագրությամբ մարմարյա տապանաքար է տեղադրված:

Խոսելով Ս. Շողակաթի ճարտարապետական-հատակագծային հորինվածքի շուրջ՝ ճարտարապետ Ստ. Մնացականյանը նկատում է, որ «թեև իր քնդհանուր ձևե-

¹⁴ Ա. Այվազյան, Նախիջևանի վիճադրական ժառանգությունը, հ. Դ., Երնջակ գավառ, էջ 19, արժ. 46:

¹⁵ *Մ. Մ. Ծոցիկյան*, Արարատ-Կոմկաս, հ. Ա., էջ 141:

¹⁶ Վ. Մ. Նարությունյան, Էջմիածնի ճարտարապետական հուշարձանները, էջ 19:

ըով այն նորությունն է, սակայն նրա հատակագծային ձևերը, որոնք կրկնում են է. դարում այնքան նշանակալից տեղ դրավող գմբեթավոր սրահների տիպը, որոշ հիմքեր են տվել ենթադրելու, որ հնում նույն այս տեղում հավանաբար կառուցված է եղել մեկ այլ, մեզ չհասած եկեղեցի և այժմյան Շողակաթը բարձրացվել է նույն այդ հնավանդ կառուցվածքի հիմքերի վրա»¹⁷: Համանման կարծիքի է նաև Մ. Հասրաթյանը, ըստ որի՝ եկեղեցին կառուցված է Զ-է. դդ. շինության հիմքերի վրա, քանի որ վերջինիս հատակագծային ձևերն ու համաչափությունները բնորոշ են վաղ միջնադարի եկեղեցիներին: Գմբեթը ոչ թե կառույցի, այլ երկու զույգ որմնամուկթով դահլիճի կենտրոնում է՝ նման հնագույն նույնատիպ եկեղեցիներին¹⁸:

Թեպետ պատմական աղբյուրները լուռ մնան այս վանքում՝ հոգևոր այրերի կողմից վաղ միջնադարում ծավալած գործունեությունից մասին, բայց ուշ միջնադարից արդեն իսկ կան պահպանված վկայություններ, որ վանքը գործել է, ուր գրվել են նաև ձեռագրեր. դրանցից է ՄՄ Հ^ր 2000 «Հաւաքածոյ» մատյանը, որը գրվել է Ժէ. դ., ապա լրացվել ԺԸ. դ., մասնավորապես 1753 և 1781 թթ.: Հայտնի է գրիչներից մեկի՝ Գրիգոր վարդապետի անունը: Զեռագրի բովանդակությունն առաջին միավորի խորագրում նշված է. «...Ժողովեցեալ եղեւ ի ժամանակս վշտակրութեան տեառն Ղուկասու գերերջանիկ եւ սրբափայլ եւ ուղղադաւան կաթողիկոսի Կարնեցւոյ, ի թուոջ կենարարին 1781 եւ ի թուոջ մերում 1230, Մարտի 26: Եղեւ զրաւ ծրման սորա ի դրան Սրբոյ Շողա[կա]թու, ձեռամբ անիմաստ գրչի Գ. Մ. Ս. Հայր մեր. ամէն»¹⁹:

Մի որոշ ժամանակ Ս. Շոդակաթ վանքում են գործել ժամանակի նշանավոր և

¹⁷ Մր. Մնացականյան, Երևանը և նրա շրջակայքը, էջ 103:

¹⁸ Մ. Նապոսթյան, Շողակաթ եկեղեցի, ՉՄՅ, հ. 8, էջ 541:

¹⁹ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան
Մատենադարանի, հ. 2., էջ 955-958:

արդյունաչատ հոգևորականներ Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանն²⁰ ու Սահակ վարդապետ Ամատունին²¹:

ԿԴ արխիվային փաստաթղթերում վանքի՝ ուշմիջնադարյան շրջափուլի վերաբերյալ որոշակի տեղեկություններ են պահպանվել: Օրինակ՝ Մայր Աթոռի և հարևան վանքերի միաբանության գրաքանդակային հիշատակվում են նաև Ս. Շողակաթի միաբաններ և առաջնորդներ (Թորոս վարդապետ (1764), վանքի առաջնորդ Յոհան վարդապետ (1787-1790) և այլք)²²:

680. Ս. Շողակաթ եկեղեցու վիմագրերից ուշագրավ է արևմտյան որմին՝ գավթի մեջ, մուտքից ձախ փորագրված եռատող նվիրագիրը.

ՀԱՅԺՈՒՆԱՅԷԱԼՆԻԻՌԴԱԿՏՈՄԸ
ԷՆՈՍՏԱՅԱՄԲԷԼԿԴԵՆՏԱԿՆՃԱՆԱՂԷ
ՅԵՏԿԵՆՈՒԿԻՐԹԻՆ

ՇԵՆ [Ո՛]ՐՀՕՔՆ ՍՅՅ, ԵՍ՝ ԵՂԻԻ
ՈՐԴԻ ՄԿՐՏՈՒՄՍ, / ԽՈՍՏԱՑԱ.

20 Էջմիածնի միաբանության անդամ, բանասեր, պատմաբան Արիստակես Սեդրակյանը ծնվել է 1845 թ. Սուրմալու գավառի Խալֆալու գյուղում։ Եղել է Երևնակի Ս. Կարապետ վանքի վանահայրը (1869), հայոց պատմություն է դասավանդել նորաբաց Գևորգյան ճեմարանում (1874), Սինդոդի հրամանով նշանակվել է Ս. Գայանեի վանահայր (1881), իսկ 1893 թ.՝ վանահայր Ս. Շողակաթ վանքում։ 1895 թվականից մինչ կյանքի վերջը (1906) եղել է Աստրախանի հայոց թեմի առաջնորդը։ Հայագիտական բազմաթիվ հետազոտությունների հեղինակ է, 1898 թ. «Ա.Ե.Ս.» ծածկագրով հրատարակել է «Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կենսագրությունը»։ Տե՛ս *Երուսակո՞ վարդապետ*, Արիստակես արք. Սեդրակեան, «Արարատ», 1907, յունուար, էջ 51-54։ ՀԱՀ, հ. 10, Երևան, 1984, էջ 264։

21 Ձեռագրագետ, շարականագետ, բառարանագիր Սահակ Ամատունին դեռևս 1887 թ. Մակար կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվել է վարդապետ Ս. Գայանեի վանքում, իսկ Մայր Աթոռում ստանձնել է նատենադարանապետի, երաժշտության ուսուցչի պաշտոնները։ Նա կազմել է Սևանավանքի 412 ձեռագրերի ցուցակը։ Ամատունու գլուխգործոցը «Ջայոց բառ ու բան» բառարանն է, որը լույս է տեսել 1912 թ. Մայր Աթոռի տպարանում։ Տես՝ Ազգապատում, Դ. հատոր, Ա. գիրք, էջ 186:

²² ԿՂ, քղթ. 2, վապ. 11, էջ 8, 124, 136, 142:

$\overline{SU}_F \tau \lfloor n \rfloor \tau \lfloor u \rfloor \tau \lfloor u \rfloor \tau \lfloor r \rfloor \tau$
 $SU_F \tau \tau (100) \tau \lfloor r \rfloor \tau \lfloor r \rfloor \tau : u \tau :$
 $\tau \lfloor r \rfloor \tau \lfloor u \rfloor \tau \lfloor u \rfloor \tau$
 $: \tau \tau \tau : (1723) \tau \tau \tau :$
 աղ. 72, նկ. 621

Վերնագիրն աղերսվում է Ս. Հովհաննիսյանի վանքի՝ «Լիտոր» կառային միավորի հիշատակամբ ուղարկվող անվերջապահ նվիրագրերի հետ, որոնք քննություն են թարգմանչի նվիրագրերի քննության համար (տե՛ս արձ. 521-526):

Լստ արձանագրության՝ Մկրտումը Ս. Շողակաթ վանքի միաբանության կեն-
ցադային կարիքները հոգալու համար խոս-
տանում է նվիրաբերել տարեկան 100 լիտր
կամ մոտ 500 կիլոգրամ աղ:

681. Առանձնանշելի է հատկապես եկեղեցու արևմտյան որմին՝ մուտքից աջ, արտաքուստ փորագրված միատող արաբատառ պարսկերեն հիշատակագրու[թյու-նը.

یادگار محمد جعفر مراقی ابن بلدصار
در سنه ۱۱۰۸ اینخج

Թարգմ. - [Հիշրայի] 1108 թ. (1696/7 թ.)
 Խաչս Հիշատակ Բաղդասարի ⁽⁹⁾ որդի
 Մուհամմադ Զա'ֆար Մարաղայի ⁽⁹⁾23: -

աղ. 72, նկ. 622

Արձանագրությունը գրեթե ժամանակակից է եկեղեցու կառուցմանը. փորագրվել է մի քանի տարի անց: Սկզբնամասում խաչ է քանդակված, որն էլ հավանորեն ձոնված է Բաղդասարի (Բալդասար) որդի Մուհամմադ Զաֆար Մարաղայի հիշատակին: Թվականը վերծանվում է մահմեդական հիշրայի թվականով, որի «դարապլուվը համարվում է 622 թվականի հուլիսի 16-ը՝ հուլյան տոմարով, երբ տեղի է ունեցել Մուհամմեդի փախուստը Մեքքայից դեպի Մեդինա»²⁴:

²³ Արժանագրությունը վերծանել է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արաբատառ ծեռագրերի նկարագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող Ք. Կոստիկյանը. հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

²⁴ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ

Ս. Շողակաթ վանքում տարվող նորոգումներին մասին տեղեկությունները սուղ են: Հայտնի է, որ այն մասնակի նորոգման է ենթարկվել իրիմյան Հայրիկի օրոք. «Անցեալ դարու վերջերը, իրիմեան Հայրիկ, եկեղեցւոյն այս ու այն կողմերը նորոգելով, զայն դրած է աւելի տոկուն վիճակի մը մէջ»²⁵:

ճակի մը մէջ»²⁵։

Եկեղեցին Հիմնանորոգվել է 1958-1960 թթ. Վազգեն Ա. կաթողիկոսի օրոք, հալեպաբնակ տեր և տիկին Սուրեն և Շաքե Գալենտերյանների հովանավորությամբ (նկ. 51)։ Հիշյալ ժամանակաշրջանում նորոգվի պարսպապատվել ու սալահատակվել է եկեղեցու շրջակայքը, նորոգվել տանիքը, կառուցվել նոր Ս. Սեղան ֆելզիտ քարից և այլն։ Կատարված աշխատանքներն արձա-նագրված են Ս. Սեղանի արևելյան կողմում, ըստ որի՝ վերոհիշյալ հոգաբարձուները վերանորոգումներն իրագործեցին ի հիշա-տակ իրենց ծնողների և ի վայելումն հայոց ազգի։

Վեհափառ հայրապետը, բարձր գնահատելով վանքի բարերար Սուրեն Գալենտերյանի ցուցաբերած աջակցությունը, 1958 թ. նրան պարգևատրել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ առաջին կարգի ոսկյա առամանդակով և շքանշանով²⁶:

Ուշագրավ է վանքի հյուսիսարևմտյան անկյունում կառուցված բազալտե աղբյուր—հուշարձանը (1,78 x 1,82 մ) (նկ. 52): Համաձայն ճակատային մասի արձանագրության՝ այն կառուցվել է Հայոց ՌՆԼԶ. (1987) թվականին, խորհն և երվանդունհի Ասատուրյանների միջոցներով՝ ի հիշատակ Կեսարիայի Պունյան գյուղի նահատակների:

Նշենք նաև, որ 2008 թ. Տ. Արարատ եպս. Գալթագճյանի տեսչության և Տ. Իգնատիոս վրդ. Մալխասյանի վանահայրու-
թյան օրոք, մոսկվաբնակ Արթուր Գոչար-
յանի և Արտեմ Միրզոյանի միջոցներով

134:

²⁵ Մ. Մ. Ծոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 144:

²⁶ Հսիսան փող. Տերյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Եջմիածին», 1961, Դ, էջ 36:

փոխվել են եկեղեցու արևմտյան ու հարավային դռները²⁷:

2002 թ. Մեսրոպ արք. Աշճյանի ջանասիրությամբ հրատարակվել է Նուբար Տեր-Միքայելյանի՝ Ս. Շողակաթ վանքին նվիրված փոքրածավալ գիրքը: Ճիշտ է, ինչպես Աշճյանն է նշում առաջաբանում, աշխատանքը չի փայլում խորը վերլուծությամբ, սակայն հեղինակը փորձել է համառոտ ներկայացնել վանքի պատմությունը, ճարտարապետական կառուցվածքը, ինչպես նաև հավաքել է վանքին նվիրված զանազան տեղեկություններ, արձանագրություններ և այլ մանրամասներ²⁸: Աշխատանքում ներկայացվող վիմագրերի վերծանությունները հիմնականում սխալաշատ են, կան տարբերություններ և բացթողումներ:

Այնուհանդերձ աշխատանքն իր կարևորությունն ունի իբրև ուղեցույց ծառայելու և վանքի վերաբերյալ ընդհանուր պատկերացում տալու առումով: Աշխատության մեջ հեղինակը հիշատակում է Ս. Շողակաթ վանքի վանահայրերին, սակայն աղբյուրների բացակայության պատճառով հաջողվել է ներկայացնել միայն ԺԹ-Ի. դդ. գործած վանահայրերի անվանացանկը՝ յուրաքանչյուրի վերաբերյալ տալով հակիրճ ծանոթագրություն²⁹:

Եկեղեցին աչքի է ընկնում նաև հուշակոթողներով, մասնավորապես արտաքին որմերին ագուցված խաչքարերով: Դրանք արձանագիր են և ներկայացվում են հաջորդե՛ ենթագլխում:

²⁷ Եկեղեցու արևմտյան դռան բարավորին, ներքուստ, հետևյալ արձանագրությունն է. «Ի հայրապետութեան Ս. Տ. Գարեգնի Բ. սրբազնագոյն կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, ի վանորէից տեսչութեան Ս. Արարատի եպիսկոպոսին Գալթագճյան եւ ի վանահայրութեան Ս. Իգնատիոս վարդապետի Մալխասեան, յամի Տեառն 2008 եւ ի թուին Հայոց ՌՆԾԷ. հրաշակերտեցաւ դուռնս Ս. Շողակաթ եկեղեցոյ՝ արդեամբք մոսկուաքնակ տեարց Արթուր Քոչարեանի եւ Արտեմ Միրզոյեանի, ի վայելումն հաւատացեալ ժողովրդեան հայոց»:

²⁸ Ն. Տեր-Միքայելյան, Սուրբ Շողակաթ, Երևան, 2002, էջ 3:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 7-11:

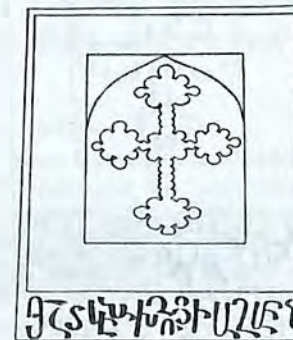
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒ ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ

Յ [Ի] Շ [Ա.] Տ [Ա.] Կ Է
ՆԱԽԶՈՒ [ԱՆ] ՑԻ ԱՂԱՄԱԼԻՆ:
աղ. 73, 66. 623

Նայկական միջնադարյան հուշարձանների ճարտարապետական հարդարանքը լրացնում են ոչ միայն բարձրարվեստ զարդաքանդակներն ու որմնանկարները, այլև դրանց որմերին ագուցված գեղաքանդակ խաչքարերը: Հանդիսանալով հուշարձանների կառուցման և տարածական-ծավալային գեղարվեստական հարդարատարը՝ խաչքարերն սկսած ԺԱ-ԺԲ. դդ. ագուցվել են եկեղեցական կառույցների շարվածքում: Հ. Պետրոսյանի բնորոշմամբ՝ խաչքարերի՝ եկեղեցիների որմերին ագուցվելու սովորությունը նշանավորում էր ««գերակա» սրբությունը (այսինքն՝ եկեղեցուն) ավելի մոտ և երկրպագուներին ավելի տեսանելի դարձնելու ձգտումը»³⁰:

Մեծ տարածում է ունեցել նախկինում առանձին կանգնեցված խաչքարերի ագուցումը եկեղեցական կառույցների որմերին, որը հարատևել է մինչև ուշ միջնադար³¹: Սակայն քննության ենթակա խաչքարերը ժամանակակից են տվյալ եկեղեցական կառույցին և հանդիսացել են որպես գեղարվեստական հարդարատար:

682. ԽԱՉՔԱՐ. ԺԷ. դ., ագուցված եկեղեցու արևելյան որմին, արտաքուստ, գիրը՝ 1 տող.

³⁰ Հ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 333:

³¹ Նույն տեղում, էջ 326-328:

Բացի գեղազարդման գործառույթից՝ խաչքարը կարող էր ունենալ նաև եկեղեցու հետ կապված հիշատակարանային գործառույթ: Օրինակ՝ Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան որմի կենտրոնական մասում, արտաքուստ, մուտքից վեր ագուցված խաչքարի արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «ՁՏԲ Յովանէս, շինող/ սրբոյ եկեղեցեացս/ ՏԲ յիշեա»³²: Փաստորեն արձանագրությունը հայտնում է եկեղեցին կառուցող տեր Հովհաննեսի անունը: Նույն կերպ և Ս. Շողակաթի վերոնշյալ խաչքարի վիմագրում հիշատակված է եկեղեցու մեկենաս Աղամալ Նախիջևանցին: Ս. Բարխուդարյանը նկատում է, որ վանքերի, եկեղեցիների որմերին ագուցված խաչքարերը սովորականից ավելի կարճ են լինում (ինչպես նաև այս խաչքարը - Ա. Հ.) և նրանց վրա հիմնականում գրվում են շինության մեկենասների հիշատակագրությունները³³:

Աղամալ արական անձնանունը Հր. Աճառյանը ստուգաբանում է թուրքերեն «Agamali» անունից, որ կազմված է aga «աղա» + mal «ապրանք», «ունեցվածք» բառերից և նշանակում է «աղայի ապրանքը»: Որպես անձնանուն այն հաճախ է գործածվել ԺԶ-ԺԷ. դդ. ձեռագրերում³⁴:

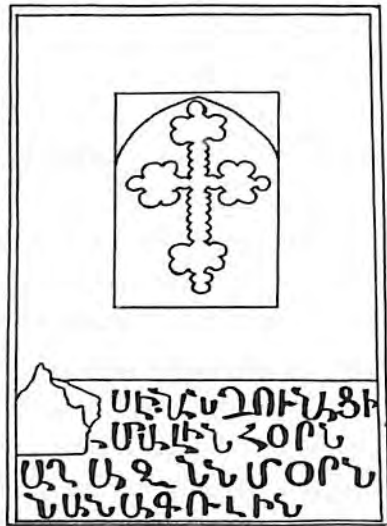
Նախիջևանցի Աղամալը և իր ընտանիքի անդամները, ինչպես վերը նշեցինք, հիշատակված են եկեղեցու արևմտյան մուտքի շինարարական վիմագրում:

³² ԴՅՎ, պրակ II, էջ 14, արձ. 3: Տե՛ս նաև Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, էջ 15: Հ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 333:

³³ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 132:

³⁴ Աճառյանների բառարան, հ. Ա., էջ 96:

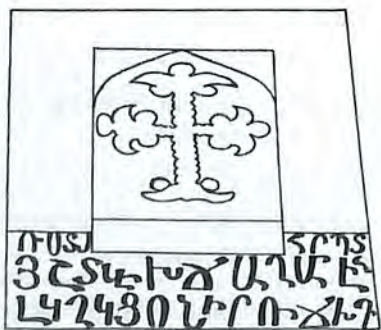
683. ԽԱՉԶԱՐ. ԺԷ. դ., ագուցված եկեղեցու արևմտյան որմին՝ զանգակատան հտնամասում: Արձանագրությունը՝ խաչի ստորին մասում, 4 տող.

ՄԲ ԽԱՉ՝ Ս Է ՆԱ[Ն] [Խ] ՉՈՒԱՆՑԻ/
ՄԱՂԱՄԱԼԻՆ ՀՕՐՆ՝/
ԱՂԱՉ Ա. Ն [Ի] Ն,
ՄՕՐՆ՝/ ՆԱՆԱԳՐՈՒԼԻՆ:
աղ. 73, նկ. 624

Ակներև է, որ խաչքարը ձոնված է եկեղեցու մեկենաս Աղամալի ծնողների՝ Աղաջանի և Նանագուլի հիշատակին, որոնց անունները վկայված էին նաև եկեղեցու կառուցմանը վերաբերող վիմագրում (տե՛ս արձ. 679): «Նախնականցի» բառում «խ»-ի փոխարեն «ն» է փորագրված, ինչը համարում ենք գրչի վրիպում:

684. ԽԱՉԶԱՐ. 1695 թ., ագուցված եկեղեցու հյուսիսային որմին, գիրը՝ 3 տող.

ՈՒՍՏ Ա. Յ Հ ԱՅ՝ Բ Ա. Պ Ե՝ Տ/
Յ Ի՝ Ե Ա. Տ Ա. Կ Է Խ Օ՝ ՃԱ.

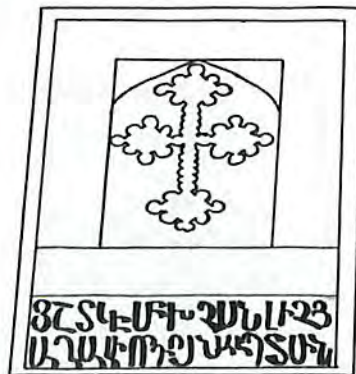
ԱՂԱՄԱԼԻՆ/
ԵՒ Կ [Ո] Ղ Ա. ԿՅՈՆ ԻՐ, ՌՃԽԴ. (1695):
աղ. 73, նկ. 625

Վիմագրում հիշատակված են Աղամալը և իր կողակից Մարիամը: Պարզվում է, որ Աղամալը եղել է խոջա (խոճա), այսինքն՝ զբաղվել է վաճառականությամբ, մի երևույթ, որը մեծ տարածում է ունեցել ԺՁ-ԺԸ. դդ.:

Վիմագրում հիշատակված է նաև խաչքարը կերտող ուստա Հայրապետի անունը: Ինչպես վերը նշեցինք, խաչքար կերտող վարպետները ԺԵ-ԺԸ. դդ. վիմագրերում կոչվել են նաև «վարպետ», «ուստա» պատվանուններով³⁵: Այս և մյուս խաչքարերի քանդակագործական հարդարանքում առկա ընդհանրությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Ս. Շողակաթ եկեղեցու որմերին ագուցված խաչքարերն ուստա Հայրապետի ձեռակերտն են, պարզապես վարպետն իր անունը հիշատակել է միայն մեկ անգամ: Բացառված է, որ Հայրապետ քարգործը նաև եկեղեցու ճարտարապետն է:

Ս. Շողակաթ եկեղեցու ճարտարապետական հարդարանքը լրացնում են նաև հարավային պատին ագուցված զույգ խաչքարերը:

685. ԽԱՉԶԱՐ. ԺԷ. դ., ագուցված եկեղեցու հարավային պատին, արտաքուստ: Արձանագրությունը՝ խաչի ստորին մասում, 2 տող.

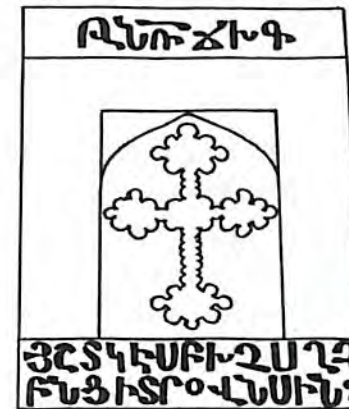
Յ Ի՝ Ե Ա. Տ Ա. Կ Է ՄԲ Խ Ա. ՉՍ

³⁵ Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, էջ 47:

Ն [Լ] Ա. Խ Ի Չ [ՈՒԱՆՑԻ]
Յ/ԱՂԱ. ՄԱ. լԻ ՈՐԴՈՅՆ
Ա. Լ. Պ ԵՐ՝ Տ [Ո] ՍԻՆ:
աղ. 73, նկ. 626

Վիմագրում հիշատակված Աղամալի որդի Ալպերտոսն անկասկած եկեղեցու մուտքի շինարարական վիմագրում հիշվող Ալբերդիոսն է: «ՅԱՂԱՄԱԼ» անձնանունից առաջ փորագրված «ՆԼԻՉ» տառաշարքը կարելի է վերծանել «ՆԱԽԻՉԵԻԱՆՑԻ», քանի որ Աղամալը ծագումով Նախիջևանից է: Կարծում ենք՝ գրիչը «Խ» գիրը կա՛մ թերի է թողել, կա՛մ սխալմամբ «Լ» փոխգրել³⁶:

686. ԽԱՉԶԱՐ. 1694 թ., նախորդից աջ, գիրը՝ 3 տող.

ԹՎ Ի՝ Ն ՌՃԽԴ. (1694),
Յ Ի՝ Ե Ա. Տ Ա. Կ Է ՄԲ Խ Ա. ՉՍ
Ղ Ա. Չ/ԲՆՑԻ ՏՐ ՕՎ Ա. Ն Ի՝ ՍԻՆ:
աղ. 73, նկ. 627

Տեր Օվանեսը, ում հիշատակին ձոնված է խաչքարը, Թալինի տարածաշրջանի Ղազբին (Կազբին) գյուղից է. հիշյալ տեղավայրին վերն անդրադարձանք:

Ն. Տեր-Միքայելյանը, անդրադառնալով այս խաչքարին, վիմագիրը ներկայացրել է բավական թերի: Նա նախ թվականը կարդացել է ՌՃԽԴ. (1695), ապա բաց է թողել տեղանունը, իսկ անձնանունը կարդացել «ՅՈՎՆԷՍ»³⁷:

Նկատենք, որ հիշյալ խաչքարերն իրենց քանդակային առանձնահատկություններով կրկնում են Խոր Վիրապի Ս. Աստվածածին, Երևանի Ս. Զորավոր, Ս. Հովհաննես, Քանաքեռի Ս. Հակոբ և այլ եկեղեցիների արտաքին որմերին ագուցված համաժամանակյա խաչքարերը: Հ. Պետրոսյանն առանձին կանգնած խաչքարերի օրինակով նշում է, որ տվյալ ժամանակաշրջանի կոթողներն աչքի են ընկնում հիմնախաչի ետնախորքն անդադր պահելու սկզբունքով, վարդյակն առանձնանում է խորանից, իսկ արմավազարդն ու խաչը հստակորեն պահպանում են հորինվածքի առանձնահատուկ տեսքը³⁸: Հավելենք, որ ԺԷ-ԺԸ. դդ. եկեղեցական կառույցների որմերին ագուցված խաչքարերն ունեն պարզ, դեկորատիվ հարդարանք, երիզված են հյուսածո զարդանախշերով, հիմնախաչը ևս հյուսածո ոճով է պատկերված, որի ստորին խաչաթևից բարձրանում է նուրբ արմավազարդը, իսկ վարդյակն այսօրինակ խաչքարերի քանդակային հորինվածքում ընդհանրապես բացակայում է:

Վաճենք ունի նաև փոքր գերեզմանոց, ուր կան արձանագիր տապանաքարեր. դրանք ներկայացվում են հաջորդ ենթադրությամբ:

³⁶ Ս. Շողակաթ եկեղեցու որմերին ագուցված խաչքարերին միջով մեր հոգվածում անդրադարձել ենք մակայն արձանագրությանը, սակայն Աղամալի որդու անունը վերծանել ենք «Նախկանտ», իսկ «ՆԼԻՉ»-ը թեականորեն ընդունել տիտղոս կամ տոհմանուն, որտեղից սերում է Աղամալը: Կարծում ենք՝ առավել համոզիչ է վերծանության վերը նշված տարբերակը: Ա. Նախիջևանյան, Ս. Հովսեփյանի և Ս. Շողակաթի վաճառքի որմերին ագուցված խաչքարերի մորախայտ վիմագրերը, «Էջմիածին», 2011, Ե., էջ 92:

³⁷ Ն. Տեր-Միքայելյան, Սուրբ Շողակաթ, էջ 18:

³⁸ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար..., էջ 201:

ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԸ

Ս Շողակաթ վանքի գերեզմանոցը • եկեղեցու արևելյան կողմում է³⁹ (նկ. 53), որտեղ առկա է 18 տապանաքար (հարթ ուղղանկյունաձև, օրորոցաձև), որոնցից 9-ը՝ արձանաձևի, մեկի վրա պատկերված է վարդապետական գավազան, մեկի արևմտյան նիստին՝ գեղաքանդակ խաչ, իսկ 7-ը՝ առանց գրի ու քանդակի:

Մինչ գերեզմանոցի տապանագրերին անցնելը նշենք, որ եկեղեցու հարավային ավանդատանն է գտնվում Մարիանե կույսի վեմ-տապանը, որի ստորին մասում մակագրված է «Ս. ՄԱՐԻԱՆԵ» (նկ. 54): 1960-ական թթ. սկզբներին վանքում իրականացվող նորոգչական աշխատանքների ընթացքում գավթի հարավային և հյուսիսային կողմերում բացվել են գերեզմաններ: Ուսումնասիրողների (Շահխաթունյանց, Ալիշան, Օրմանյան) հաղորդմամբ՝ գավթում են թաղվել կաթողիկոսներ Նահապետ Ա. Եղեսացին (1691-1705) և Աբրահամ Գ. Կրետացին (1734-1737): Վազգեն վեհափառ հայրապետի հրամանով մարմարյա նոր սալաքարեր են տեղադրվել կաթողիկոսների գերեզմաններին. Նահապետ Եղեսացու շիրմաքարին վերստին փորագրել են տեղագրական աշխատություններից հայտնի տապանագիրը:

687. ՏԱՊԱՆԱԳՐԱՐ. ուղղանկյունաձև, Նահապետ Ա. Եղեսացի կաթողիկոսի, գիրք քարի վերին և ստորին մասում՝ 4 և 5 տող.

Տ. Տ. ՆԱՀԱՊԵՏ Ա./ ԵԴԵՍԱՅԻ/
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ/
1691-1705:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ/ ՏԵԱՌՆ
ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ/ ՍԱ ՆԱՀԱՊԵՏ
ԱՆՈՒԱՄԲ ԿՈՉԻ/ ՈՐ Է ՏԵՂԵԱԻ
ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ/ Ի ԹՈՒԻՆ ՌՃ [Ծ] Դ.
ՅԱՄԻ 1705⁴⁰:
աղ. 73, նկ. 628

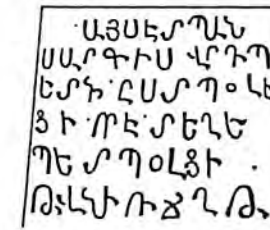
Փորագրել է բաց է թողել թվականի տասնավորը, առանց որի այն կարգացվում է ՌՃԴ. (1655) այն դեպքում, երբ Նահապետ Եղեսացին գահակալել է 1691-1705 թթ: Ն. Տեր-Միքայելյանը թեև նկատում է գրչի վրիպումը, սակայն թվատառը սխալ է ուղղում, այն է՝ ՌՃԵԴ.:

Դառնալով վանքի միաբանական գերեզմանոցին՝ նշենք, որ այստեղ թաղված են վանահայրեր, եկեղեցու սպասավորներ, մի քանի աշխարհականներ նշանավոր Աբամելիքյան տոհմից, ովքեր ապրել ու գործել են ԺԸ-ԺԹ. դդ.: Տապանագրերը բերվում են ըստ ժամանակագրության:

³⁹ Ս. Շողակաթի միաբանական գերեզմանոցին անդրադարձել ենք նաև առանձին հոդվածով. Ա. Հարությունյան, Ս. Շողակաթ վանքի միաբանական գերեզմանոցը, ՀԱՔԻՏՈՒՄ 1. Հայաստանի և հարակից երկրների ազգաբանություն և հնագիտություն, Երևան, 2014, 338-349:

⁴⁰ Շահխաթունյանց, էջ 285: Ալիշան, էջ 236: ՎՏ, էջ 203: Վահան փղ. Տերյան, Պատմական համառոտ ակնարկ..., «Էջմիածին», 1961, Դ., էջ 35: Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 57: Ն. Տեր-Միքայելյան, Սուրբ Շողակաթ, էջ 14:

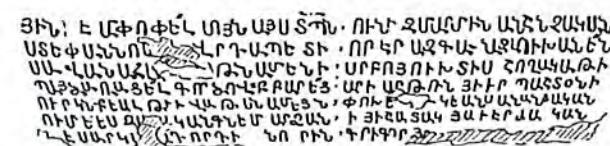
688. ՏԱՊԱՆԱԳՐԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրք՝ 6 տող.

ԱՅՍ Է Տ [Ա.] ՊԱՆ/ ՍԱՐԳԻՍ
Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ/ԵՏԻՆ ԸՍՏ [Ա.Մ.] ՊՕԼԵ/
ՅԻ, ՈՐ Է ՏԵՂԵ [Ա.Ի.] / ՊԵՏՊՕԼՅԻ/
ԹՎ [Ա.ԿԱ.] ՆԻ ՌՃՂԹ. (1750)⁴¹:
աղ. 73, նկ. 629

Արձանագրությունը որոշ բացթողումներով վերծանել ու հրատարակել է Ն. Տեր-Միքայելյանը: Նա եղծված է համարել նշեցյալի՝ «ԸՍՏԱՄՊՕԼԵՅԻ» լինելու հատվածը: Կարծում ենք՝ Պետպոլը նույն Կոստանդնուպոլիսն է կամ գուցե «Պետրեպոլ» տեղանվան կրճատ ձևն է, որը ներկայիս Սանկտ-Պետերբուրգն է:

689. ՏԱՊԱՆԱԳՐԱՐ. Օրորոցաձև, գիրք հարավային նիստին՝ 7, արևմտյան նիստին՝ 1 տող.

ՅԻՆ... Է ԱՄՓՈՓԵ [Ա.] Լ ՍՈՅՆ ԱՅՍ
Տ [Ա.] Պ [Ա.] Ն, ՌԻՆԻ ԶՄԱՐՄԻՆ
ԱՆՇՆՋԱԿԱՆ/ ՍՏԵՓԱՆՆՈ [Ս] ...
Վ [Ա.] ԲԴԱՊԵՏԻ, ՈՐ ԷՐ ԱԶԳԱԻ
ՆԱԶԼՈՒԽԱՆԵ [Ա.] Ն/ ՍԱ
ՎԱՆԱՀ [Ա.ՅՐ] ...ԹՆ ԱՄԵՆԻ
ՍՐԲՈՑ ՈՒԽՏԻՍ ՇՈՂԱԿԱԹԻ/
ՊԱՅԾԱՌԱՅԵ [Ա.] Լ ԳՈՐԾՈՎՔ
ԲԱՐԵ [Ա.] Ց, ԱՐԻ ԱՐԹՈՒՆ ՅԻԻՐ
ՊԱՇՏՕՆԻ/ ՈՒՐ ԿՆՔԵԱԼ ԹԻԻ
ՎԱԹՄՆԱՄԵ [Ա.] ՅՆ ՓՈԽԵ [ՅԱԻ]
ԿԵԱՆՍ ԱՆԱՆՑԱԿԱՆ/ ՈՒՄ ԵԻ ԵՍ
Զ [ՍԱ.] ԿԱՆԳՆԵՄ ԱՐՁԱՆ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

⁴¹ Ն. Տեր-Միքայելյան, Ս. Շողակաթ, էջ 15:

ՅԱԻԵՐԺԱԿԱՆ/ ...Է ՍԱՐԿ [Ա.ԻԱԳ]
ՈՐԴԻ ՆՈՐԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ... :/
1877 ԱՄԻ, ՕԳ [Ո.] ՍՏՕՍ 1⁴²:
աղ. 73, նկ. 630

Դատելով տապանագրից՝ շիրմաքարը տեղադրվել է Ս. Շողակաթի բազմաբղյուն վանահայր Ստեփանոս Նազուխանյանի հոգևոր որդու՝ Գրիգոր սարկավազի կողմից: ՄՄ ԿԴ վավերագրերից մեկը բովանդակում է Ս. Էջմիածնի կառավարությունը ուղղված Ստեփանոս սարկավազ Նազուխանյանի (վավերագրում՝ Նազուխանով) գրությունը, որում հայտնում է, թե մինչև 1822 թ. ծառայել է Ներսես Աշտարակեցու մոտ ու սարկավազ ձեռնադրվել, ապա մտափոխվել է, ամուսնացել ու քահանա ձեռնադրվել, որից հետո զղջացել է, բայց ապաշխարանք է դրվել իր վրա, որն արդեն լրացել է, սակայն ներում դեռ չի ստացել: Նշված խնդրով էլ Ներսեսի մոտ գնալու համար խորհրդից անցաթուղթ է խնդրում⁴³:

Ն. Տեր-Միքայելյանի՝ հիշյալ տապանագրի վերծանությունը ևս սխալաշատ է, խառնված է անգամ տողերի հերթականությունը:

Այստեղ են թաղված նաև ուշ միջնադարում բավականին հայտնի Աբամելիքյան տոհմի ներկայացուցիչներ: Աբամելիքներն ազգակցական կապեր են ունեցել նաև Լազարյանների հետ՝ կրելով Աբամելիք-Լազարյան ազգանունը: Տոհմի հայտնի ներկայացուցիչներից է Հնագետ, երկրաբան Սիմեոն Սիմեոնի Աբամելիք-Լազարե (1857-1916), որը եղել է նաև Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի խնամակալ և պատվավոր հոգաբարձու⁴⁴: Պետերբուրգի տարբեր գերեզմանոցներում են հանգչում Աբամելիք իշխանական տոհմի ներկայացուցիչներից գեներալ-մայոր Հովհաննես Սեմյոնի

⁴² Նույն տեղում, էջ 15:

⁴³ ԿԴ արխիվ, ցուցակ 3^{րդ} 7. (թղթ. 62, վավ. 125), էջ 302-303:

⁴⁴ А. А. Половцов, Русский биографический словарь, т. I, С. Петербург, 1896, с. 8. հմմտ. ru.wikipedia.org/wiki/Абамелик

Աբամելիքը (1768-1828), գեներալ Դավիթ Սեմյոնի Աբամելիքը (1774-1833), վրաց թագուհի Եկեմա Սեմյոնի Աբամելիքը, նրա եղբայր Հովակիմը, գեներալ-մայոր Սիմեոն Դավթյան Աբամելիք-Լազարյանը (1815-1888), ով եղել է Մ. Լեւոնտովի մանկու-թյան ընկերն ու բարեկամը, Սիմեոնի այրի, իշխանուհի Եղիսաբեթ խաչատրյան Աբա-մելիք-Լազարյանը (1832-1904)⁴⁵:

1857-1860 թթ. Նոր Բայազետի գավա-ռապետ է հիշատակվում Թիֆլիսեցի իշ-խան Իսահակ Աբելյան Աբա-Մելիքյան-ցը, որի «նախաձեռնությամբ կառուցվում են հարյուրի չափ բարեկարգ կրպակներ, որոնցով բնակավայրի հասարակական և գործարար կենտրոնը ստանում է իր ճարտարապետական ձևակերպումը»⁴⁶:

Ստորև ներկայացվող երեք տապանա-գրում ննջեցյալները ծագումով «տիֆլի-սեցի» են: Ունենալով իշխանական բարձր դիրք՝ նրանք հավանաբար Վաղարշապա-տում որոշակի գործունեություն են ծա-վալել (այդ թվում՝ բարեգործական) ու պատիվ ունեցել թաղվելու Ս. Շողակաթի գերեզմանոցում:

690. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև՝ երկգլած հյուսածո զարդանախշով, գիրը՝ 7 տող.

ԱՅՍ ՀԱՆԳ ԶԻ
ԴԱՐԻԱ ԱԲԱՄԵ
ԼԻՔԵԱՆՑ ՏՓԽԻ
ՍԵՑԻ ԾՆԵԱԼ
1841 թ. ՎԱԽՃԱ
ՆԵԱԼ 7 ԴԵԿՏ.
1879 թ.

ԱՅՍ ՀԱՆԳԶԻ/ ԴԱՐԻԱ ԱԲԱՄԵ/
ԼԻՔԵԱՆՑ ՏՓԽԻ/ՍԵՑԻ, ԾՆԵԱԼ/ 1841
թ., ՎԱԽՃԱ/ՆԵԱԼ 7 ԴԵԿՏ [ԵՄԲԵՐ],/
1879 թ.⁴⁷:
աղ. 73, նկ. 631

Ն. Տեր-Միքայելյանը չի նշում մահվան տարեթիվը և «1879»-ի «18»-ը համարում է ամսաթվի մաս:

691. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, նախորդից՝ ձախ, ձևով նման, գիրը՝ մա-սամբ եղծված՝ 11 տող.

ԱՅՍԵՏԱՊԱՆ
Թ.ՓԽԻՍԵ
ՆԱԿԻՍԱՅ
ՆԱՍՏԱՆ
ԱՄԵԱՆ
ԲԱՄԵԼԻՔ
ԱՆՑ ՎԱԽՃԱ
ՆԵՑԱԻ 1882
ԱՄԻՒԻԹ
ՄԱՐՏԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ԹՓԽԻՍԵ [ՑԻ]/ ՆԱԿ...
[Ա.] ՆԱ. [Ս]/ՏԱՍ [Ի] Ա... Ա... Ա...
/ ...ԱՍՆԱ.../ ...Ա/ԲԱՄԵԼԻՔԵ/ԱՆՑ,
ՎԱԽՃԱ/ՆԵՑԱԻ 1882/ ԱՄԻ,
Ի 19/ ՄԱՐՏԻ⁴⁸:
աղ. 73, նկ. 632

692. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, նախորդից աջ, ձևով նման, գիրը՝ 7 տող.

ԱՅՍ ՀԱՆԳ ԶԻ
ՈՒՍՈՒՑԻ ԶԵՄ
ԱՐԱՆԻ ԶԵՄ
ՆՈՆ ԱԲԱՄԵԼԻ
ՔԵԱՆՑ ՏՓԽԻ
ՍԵՑԻ ՎԱԽՃԱ
ՆԵԱԼ 1883 թ.

ԱՅՍ ՀԱՆԳԶԻ/ ՈՒՍՈՒՑԻ Զ
ՃԵՄ/ԱՐԱՆ [Ի] [ՍՈ] ՂՈ/ [Մ] ՈՆ
ԱԲԱՄԵԼԻ/ՔԵԱՆՑ ՏՓԽԻ/ [Ս] ԵՑԻ,
ՎԱԽՃԱ/ [Ն] ԵԱԼ 1883 թ.⁴⁹:
աղ. 73, նկ. 633

Տապանագրում վկայված է նաև Սողո-մոն Աբամելիքյանի պաշտոնը, այսինքն՝ ուսուցչություն է արել հավանաբար տեղի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում:

⁴⁸ Նույն տեղում:

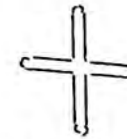
⁴⁹ Նույն տեղում:

⁴⁵ ԴՀՎ, պրակ VIII, էջ 88-89, 114, արձ. 250, 251, 397:

⁴⁶ ՀԺՊ, հ. V, էջ 652:

⁴⁷ Ն. Տեր-Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

693. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյունաձև, կենտրոնում խաչաքանդակ, գիրը՝ 4 տող.

ԴԱՐԱՆՍԵ ԳԵՈՐԳ
ԲԵՆՑ ԳԱՋԱԼԵԱՆ
ՎԻՃՆԼ 1899 թ.
ԲԱՇԱՆԵՆՑԻ

ԴԱՄԲ [Ա.] ԲԱՆՍ Է ԳԵՈՐԳ/
Բ [Ա.] Հ [Ա.] Ն [Ա.] Ց ԳԱՋԱԼԵԱՆ [Ի]/
Վ [Ա.] ԽՃ [Ա.] Ն [ԵԱ.] Լ
1899 թ./ ԲԱՇԱՊԱՐԱՆՑԻ⁵⁰:
աղ. 74, նկ. 634

694. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրո-րոցաձև, գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԵ ՏԱՊԱՆՆ ՅՈՎԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ԲՈՅԱՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԱՇՅԱՐԱԿԵՑԻ
ՎԱՆԱՅԱՐ ՇՈՂԱԿԱԹ ԵՆԵԱԼ 1833 թ.
ՎԻՃԱՆԵՑ 1903 թ. 19 ԱՊՐԵԼԻ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՅՈՎԱՆՆԵՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ/ ԲՈՅԱՆԵԱՆ
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԱՇՅԱՐԱԿԵՑԻ/
ՎԱՆԱՅԱՅՐ ՇՈՂԱԿԱԹ, ԾՆԵԱԼ
1833 թ./ Վ [Ա.] ԽՃԱՆԵ [Ա.] Ց 1903 թ.,
19 ԱՊՐԵԼԻ⁵¹:
աղ. 74, նկ. 635

Հովհաննես վարդապետ Բոյախյան-Վարդանյան Աշտարակցին Ս. Շողակաթ վանքում վանահայր է եղել կյանքի վերջին շրջանում՝ 1902 թվականից: Բեղուն է եղել Հովհաննես վարդապետի գործունեությունը: 1864 թ. Մատթեոս կաթողիկոսի կոնդակով Մկրտիչ եպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրվել է սարկավագ և նշանակվել Մուղնու

⁵⁰ Ղևոնդ քահանա հարությունյան, Սուրբ Շողա-կաթի կամ Մարիանե կույսի վանքը, «Եջմիածին», 1981, Ը., էջ 39: Ն. Տեր-Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁵¹ Ղևոնդ քահանա հարությունյան, էջ 39: Ղ. Հա-րությունյան այս գերեզմանոցից նշում է ևս մի տապանագիր. «Ստեփանոս վարդապետ Գրի-գորյան, վանահայր Ս. Շողակաթի, ծնյալ 1817 թիվ», որը մենք տեղում չգտանք: Ն. Տեր-Մի-քայելյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

Ս. Գևորգ վանքի վանահոր օգնական: 1867 թ. ձեռնադրվել է արեղա, 1871 թ. կարգ-վել է Ս. Հռիփսիմեի, իսկ 1874-1878 թթ.՝ Ս. Գայանեի վանքի վանահայր: 1878 թ. էջմիածնի Սինդի հրամանով կարգվել է Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի միաբան, իսկ 1881 թ.՝ վանահայր: 1882 թ. ստանձնել է Մայր Աթոռի ազարակի կառավարչի պաշ-տոնը: 1886 թ. Մակար կաթողիկոսի կողմից ստացել է վարդապետական աստիճան, իսկ 1889-1893 թթ. վարել Մայր Աթոռի շտեմա-րանապետի պաշտոնը: 1896 թ. նշանակվել է Մուղնու Ս. Գևորգ վանքի վանահայր մինչև Ս. Շողակաթ տեղափոխվելը⁵²: Հովհաննես վարդապետին հաջորդել է տեղի Գրիգորիսը⁵³:

695. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյու-նաձև, գիրը՝ 6 տող.

ԱՅՍ ԵՍՏԱՆ ԴԱՐ
ԲԱՆՑ ՏՐՕՎԱՆԵ
ՎԻՃՆԻՑ ԴԵՑԵ
ՂԵԻ ՔԱՎԱՆՑԻ
ՎԱԽՃԱՆԵԼԵԿԵ
ՎՅԱՍՏԻ:

ԱՅՍ Է Տ [Ա.] ՊԱՆ ԴԱՄ/ԲԱՐԱՆԻ
ՏՐ ՕՎԱՆԵՍ Վ [Ա.] ԲԴ [Ա.] Պ [Ե] ՏԻ,
ՈՐ Է ՏԵ/ՂԵ [Ա.] Ի ՔԱՅԱՆՑԻ/
ՎԱԽՃԱՆ ԵՂԵԻ ԿԵ/ՆԱՑ ԱՍՏԻ⁵⁴:
աղ. 74, նկ. 636

Ն. Տեր-Միքայելյանն Օվանես վարդա-պետին համարում է ծնունդով Բարսեցի (Կարսեցի, Ղարսեցի) և ԺԹ. դ. վանահայ-րերի ցանկում հիշատակում է նաև վեր-ջինիս՝ իբրև Հովհաննես վարդապետ Ղար-սեցի⁵⁵: Տապանագրի մանրագին ուսում-նասիրությունը պարզում է, որ ննջեցյալը Կաֆայից է (Բաֆայեցի), այսինքն՝ Ղրիմի թերակղզու նշանավոր գաղթավայր թեո-դոսիայից:

⁵² Յովհաննես վարդապետ դպիր Վարդանան (մա-հախոսական), «Արարատ», 1903, մայիս, էջ 431-432:

⁵³ Քաղուածք ի կոնդակաց վեհափառ Հայրապետի, «Արարատ», 1903, մայիս, էջ 389:

⁵⁴ Ն. Տեր-Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

Ըստ ամենայնի՝ Օվանես Կաֆայեցին վանքի՝ ԺԸ. դարի առաջին կեսի առաջնորդներից է: Մեր այս տեսակետը փաստավորվում է ՄՄ Հ⁶⁰ 446, էջմիածնում՝ 1691 թ. գրված «Խորհրդատետր»-ի հետագայի հիշատակարաններից մեկի հիմամբ, ըստ որի՝ ձեռագրի վերջին ստացող տիրացու Հակոբն այն նվիրում է Ս. Շողակաթի վանքին՝ հետևյալ խնդրանքով. «Արդ, աղաչեմ առ պատարաքիչսդ՝ յիշատակել ինձ և իմայնոցն Աստուած ողորմիւ, որ յիշեալ լիջիք յԱստուծոյ. ամէն: Առաջնորդութեան ուխտիս Կաֆայեցի Օհանէս վարդապետն, ի ՌՃԶԶ. (1737) թուին, յունիսին...»⁵⁶:

696. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, գիրը՝ մասամբ եղծված, 13 տող.

ԱՅՍ ԳԵՐԵՋՄԱՆ ՈՐԵԴԱՐՍ
ԳԵՐԵՋ ԵՒ ԱՆՆԻ ԳԵՐԵԱՅ ՆԱ
ԷՅՍՈՒԲԱՆՈՅ ՏԵՐՈՒՆԱ
ԿԱՆ ԳԵՐԵՋ ԵՒ ՄԱՅՐԱՆԻ
ՆԵՐԱՐԵՏԻ ՈՐԵԳԵՋ ԵՒ Տ
ԱՆՔԼՈՅ ՈՐԵԳԱՊԱՐԱՆԱՐ
ԴԵՐԵՐՅՈՅ ԵՒ ՆԱՆԻԿ
ՇԵՍՈՅ ՆԱՐՁ ԱՆԻՍ ԶՍՏ
ԷՓԱՆՈՍԺԻՐ ՎԱՆԱՆԱՆ
ՐԵՍՈՅ ՎԱՆԱՆ ՅԻՋԱՆ ՅԱ
ՂՈԹՍ ՈՐ ԶԱՆՑ ԱՌԱՆԵՎ
ՋԼՈԳԵՈՐՈՒՆ ՆԱԵ ՅԻՋԵ
ՋԻՈՆԱՐՀՍ

ԱՅՍ ԳԵՐԵՋՄԱՆ, ՈՐ Է ԴԱՄ ԲԱՂՆԱՍ
ԳԵՐԵՋՄԱՆԻՆ, ԱՆ ԴԻ ԳԵՐԵԱՅ ՆԱ/
ԵՅ[S] ՍՈՒՐԲ ՎՃՈՅ ՏԵՐՈՒՆԱ/ԿԱՆ
Ը... ԻՆ ՄԱՅ ԲԻՂԱ...Ա/Ն... ԱՐԴ ՏԻ, ՈՐ
Է ԳԵՂՋՆ Տ/ԱՆՋԼՈՒ, ՅՈՐ ՅԱՊԱՐԱՆ,
ԱՐ/Դ ԸՆԹԵՐՅՈՂԲ

ԵՒ ՀԱՆԴԻՊՈՂ/ԴԲ ՍՈՅՆ ԱՐՁԱՆԻՍ,
ԶՍՏ/ԷՓԱՆՈՍ ԺԻՐ ՎԱՆԱՆԱՆ/ՐԵ
Ս ԲԻՂԱՆԱՆ ՎԱՆԱՆ, ՅԻՇՄԱՆՑ Ա/
ՂՈԹՍ, ՈՐ ԶԱՆՑ ԱՌԱՆԵՎ/ ԶՂՈԳԵՈ[Ր]
ՐԻՆ ՆԱԵԻ ՅԻՇԵԼ/ ԶԽՈՆԱՐՀՍ:

աղ. 74, նկ. 637

Տապանագիրն անընթեռնելի համարելով՝ Ն. Տեր-Միքայելյանը մասնակիորեն վերծանել է ընդամենը չորս տող՝ ննջեցյալի անունը կարգալով Գրիգոր վարդապետ Ներսեսյան⁵⁷: Թեպետ գիրը տեղ-տեղ եղծված է, սակայն պարզ է, որ ննջեցյալը ծնունդով Ապարանի Տանջուլ (Տամճուլ) գյուղից, Ս. Շողակաթի «Ժիր» վանահայր Ստեփանոսն է: Տանջուլն ոչ վաղ անցյալում կոչվել է Մուվյան, իսկ այժմ՝ Եղիպատրուշ⁵⁸:

* * *

Այսպիսով, պետք է փաստենք, որ Ս. Շողակաթ եկեղեցին կառուցվել է ոչ թե հնձանի տեղում, այլ դրա հարևանությամբ՝ հիվանդ կույսի նահատակման վայրում, որը հայտնի է նաև Մարիանե անվամբ: Վաղմիջնադարյան եկեղեցու հիմքերի վրա այն վերակառուցվել է Նահապետ Եղեսպցի կաթողիկոսի օրոք 1694 թ., Աղամալ Նախիջևանցու միջոցներով:

Վանքի միաբանական գերեզմանոցում առկա շիրմաքարերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այս վանքը ևս, հատկապես ԺԸ-ԺԹ. դդ. ունեցել է միաբանություն:

Ս. Շողակաթ վանքից ընդհանուր թվով ներկայացված է 18 արձանագրություն:

Վաղարշապատի հուշարձաններից ուշագրավ են նաև Դ-Զ. դդ. սրահավոր միանավ բազիլիկ եկեղեցիները: Դրանցից մեկի ավերակները հայտնաբերվել են 1976-1978 թթ.՝ Ս. Հռիփսիմե վանքի շրջակայքում իրականացված հնագիտական-հետախուզական աշխատանքների ընթացքում (ղեկավար՝ Բ. Առաքելյան), իսկ մյուսը, որ գտնվում է Վաղարշապատի մշակույթի տան հարևանությամբ, ուսումնասիրվել ու պեղվել է 1979 թ.՝ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախմբի կողմից (ղեկավար՝ Գր. Կարախանյան), սակայն եկեղեցու ավերակները հետազոտվել են դեռևս 1900 թ. սկզբներին⁵⁹: Հավանաբար խաչիկ վարդապետ Դադյանի իրականացրած հնագիտական պեղումների ժամանակ: Վերջինս հիշյալ ժամանակաշրջանում ուսումնասիրություններ է կատարել շրջակա «հնձանավայրերուն մէջ», որոնց մասին Ս. Մոցիկյանը գրում է. «Եւ անիկա գտաւ երեք հատ բաւական հետաքրքրական հնձաններ: Գրեթէ անաղարտ վիճակ մը կը ներկայացնէին անոնք: Երեքն ալ շինուած են սրբատաշ քարերով և ծեփուած կիրով»⁶⁰: Խոսքը հավանաբար հիշյալ եկեղեցու ավերակների տակ կամ նրանց շրջակայքում հետազոտված հայտնաբերված հնձանների մասին է:

Միանավ, թաղակապ փոքր եկեղեցին, որ գտնվում է Ս. Հռիփսիմեի տաճարից մոտ 10 մ արևելք, հայտնաբերել է հնագետ Ռ. Թորոսյանը 1976 թ. հնագիտական-հետախուզական աշխատանքների ընթացքում, վանքի արևելյան պարսպի տակ (նկ. 55):

⁵⁹ Documents of Armenian architecture, v. 23, p. 136.

⁶⁰ Ս. Մ. Մոցիկյան, Արարատ-Կովկաս, հ. Ա., էջ 144:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՄԻԱՆԱՎ ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Խոնարհված եկեղեցուց պահպանվել են միայն միաստիճան գետնախարսխի վրա կառուցված որմերի հիմնային մասերը՝ մոտ 1 մ բարձրությամբ: Ըստ հատակագծի՝ այն եռաթռիչ, երկու զույգ որմնամուկներով, արտաքուստ շեշտված հնգանիստ, իսկ ներսից պայտաձև խորանով միանավ եկեղեցի է, որի միակ դուռը հարավային կողմից է (ըստ ճարտարապետ Ա. Տեր-Մինասյանի՝ մուտքի բացվածքը հավանաբար արևմտյան կողմում է եղել)⁶¹:

Ելնելով շինության փլատակների մաքրման ընթացքում հայտնաբերված հնագիտական նյութից, ինչպես նաև եկեղեցու հատակագծային հորինվածքի առանձնահատկություններից՝ կառույցը թվագրվում է Դ. դ. վերջերով և Ե. դ. սկզբներով⁶²: Ամենայն հավանականությամբ այն կառուցվել է լուսավորչաշեն վկայարանի տեղում կամ դրան կից, այսինքն՝ մի կառույց է, որը գոյություն է ունեցել մինչ Կոմիտաս կաթողիկոսի կողմից տաճարի կառուցումը: Ծարտարապետ Ա. Տեր-Մինասյանը կարծում է, որ այս եկեղեցին հավանաբար «պատկանում է Հռիփսիմյան կույսերի նահատակման առթիվ՝ Դ. դարում կառուցված վկայարանների թվին»⁶³: Ինչպես արդեն նշվեց ուսումնասիրության երկրորդ գլխում, ենթադրելի է, որ Կոմիտասը տաճարը հիմնել է բուն դամբարանի վրա և կից

⁶¹ Ա. Տեր-Մինասյան, Էջմիածին քաղաքի երկու վաղ միջնադարյան սրահավոր եկեղեցիներ, Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պորթալումների միջոցով հանրապետական հիմնադրամի կողմից ֆինանսավորված, զեկուցումների թեզեր, Երևան, 1982, էջ 204:

⁶² Ռ. Մ. Թորոսյան, Հռիփսիմեի տաճարի շրջակայքի նորահայտ հուշարձանները, էջ 46-47: Documents of Armenian architecture, v. 23, p. 142.

⁶³ ՀԳՊ, հ. երկրորդ, էջ 109:

⁵⁶ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., էջ 722:

⁵⁷ Ն. Տեր-Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 7, 15:

⁵⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 35:

պեղումներով բացված միանավ եկեղեցուն:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև սարկոֆագներ, քառանիստ կոթողի բեկորներ՝ բաղկացած քանդակազարդ խոյակից (բարձ. 0,40 մ, լայն. 0,50 մ) և սյան մի հատվածից, որոնք աղերսվում են Հայաստանում Դ-Է. դդ. քառանիստ կոթողների ու դրանց զարդաքանդակների հետ⁶⁴: Հայտնաբերվել են նաև այլ կառույցների մնացորդներ՝ հնձաններ, հորեր, ջրատար խողովակներ և այլն⁶⁵: Գտածոներից շատերը պահվում են էջմիածնի պատմաագագերական թանգարանում:

Պեղումների արդյունքում պարզվել է, որ եկեղեցու մեջ և շրջակայքում կան նաև քրիստոնեական գերեզմաններ՝ «աճյուններովը գլխատված մարմինների», ինչը վկայում է, որ Ս. Հռիփսիմն տաճարի շուրջը եղել է Գ-Դ. դդ. դամբարանադաշտ, որտեղ թաղվել են նաև Ս. Հռիփսիմեն և նրա երեսուներկու ընկերուհիները⁶⁶: Այս հանգամանքը փաստվում է նաև Ագաթանգեղոսի վկայությամբ, ըստ որի՝ նահատակ կույսերն ամփոփված էին մեկ դամբարանում. «Եւ այսպէս կարգի կարգի յառաջակողմն պատրաստեցին զգերս սրբոյն Հռիփ-

սիմեայ. և զկնի նորա զերեսուն և զերկուցն ի տեղոջն յայնմիկ, ուր հեղան արիւնք վկայականք երանութեան նոցա... եւ զերանելին Հռիփսիմէ երեսուն եւ երկու ընկերօքն ի կողմն արեւելից ի շինածի տաճարին զնէին»⁶⁷:

1894 թ. Երեմիա եպիսկոպոսի տեղապահության օրոք, անմիջապես եկեղեցու վրա կառուցված վանքի հարավարևելյան պարիսպն այն բաժանում է երկու մասի. հավանաբար աշխատանքների ժամանակ տեսանելի էին եղել կառույցի որմնահետքերը: Թեև պարիսպը խանգարում է եկեղեցու հատակագծային ամբողջականությանը, սակայն վանքի՝ պարսպից ներս ընկած տարածքն այսօր բարեկարգ է, և յուրաքանչյուր այցելու, ուխտի գալով Ս. Հռիփսիմի վանք, ակնատես է լինում նաև այս կառույցի մնացորդներին:

Անմիջապես եկեղեցու հարևանությամբ 1997 թ. կառուցվել է Ս. Հռիփսիմյանց կույսերի բաց խորանատիպ հուշարձանը, որն ըստ շինարարական արձանագրության՝ իրագործվել է Լուիզ Մանուկյանի միջոցներով՝ ի հիշատակ իր մոր՝ Մարի Մանուկյանի: Շինության տակ ամփոփել են նաև Հռիփսիմյանց կույսերի նշխարներից (նկ. 56), որի մասին է վկայում արևմտահայաց որմի արձանագրությունը:

**ՅԱՅՍՄ ԽՈՐԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՆ
ՆՇԽԱՐՔ ՍՐԲՈՑ ԿՈՒՍԱՆԱՑՆ
ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ, ՈՐՔ ՆԱՀԱՏԱԿԵՑԱՆ
ՎԱՍՆ ՀԱՒԱՏՈՅՆ ԵՒ ՍԻՐՈՅՆ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ:**

Վաղարշապատի մյուս բազիլիկ եկեղեցին, որը պեղվել է 1979 թ., գտնվում է մշակույթի տան հարևանությամբ՝ Ս. Շողակաթ եկեղեցուց մոտ 150 մ հարավ-արևմուտք (նկ. 57):

Պեղումների ընթացքում բացվել են գետներես մոտ 1 մ բարձրությամբ պահպանված երբեմնի չքեղ կառույցի փլատակները: Այն կառուցված է կարմրերանգ սրբատաշ տուֆ քարից՝ կրաշաղախով:

⁶⁷ Ագաթանգեղոս, էջ 430, 432:

Վաղբրիստոնեական պաշտամունքային այս կառույցը հաստատվել է արևելյան կողմում եռաստիճան, մյուս կողմերում երկաստիճան որմնախարսխի վրա: Եկեղեցին ուղղանկյուն ծավալի մեջ է (8,6 x 4,7 մ ներքին չափերով)՝ ներգծված խորանով, աղոթասրահը գույգ որմնամույթերով բաժանվում է երկու մասի. որմնամույթերի առկայությունը հուշում է, որ եկեղեցին ի սկզբանե ունեցել է քարե ծածկ: Մուտքերը երկուսն են՝ արևմուտքից և հարավից: Հավանաբար է. դ. եկեղեցու հարավային կողմից կառուցվել է արտաքին խորան, որի մի փոքր մասն է պահպանվել: Խորանի առկայությունը հուշում է, որ եկեղեցին հարավային և արևմտյան կողմերից (հյուսիսարևմտյան անկյան եռաստիճան ելուստը ճարտարապետ Ա. Տեր-Մինասյանին թույլ է տվել ենթադրել, որ արտաքին սրահը եկեղեցին շրջապատել է նաև արևմտյան կողմից⁶⁸) ունեցել է նաև երկարավուն փայտածածկ սյուլնասրահ, որից ոչինչ չի մնացել: Եկեղեցու գեղարվեստական հարդարանքը՝ մույթերի, որմնասյան քիվերի, խորանի իմպոստների պրոֆիլավորված խարիսխները (նկ. 58), ուսումնասիրողներին բերել են այն եզրակացության, որ եկեղեցին Ե-Ձ. դդ. կառույց է: Ա. Տեր-Մինասյանն առանձնացնում է հատկապես «...իմպոստների խարիսխները. կորնթյան եւ գոգավոր հորիզոնական շլագոտիներն այստեղ համատեղված են հյուսածո եւ երկրաչափական ու բուսական նախշերով զարդարված գոտիներով, ինչը նույնպես հաճախ է հանդիպում վաղմիջնադարյան միանավ հուշարձաններում»⁶⁹:

Վերն արդեն նշվեց, որ պեղումների ընթացքում եկեղեցու տակ բացվել են փոքր չափի գլաքարերով շարված, կրաշաղախով երեսպատված վաղմիջնադարյան հնձանի մնացորդներ: Եկեղեցու տարածքում հնձանի հայտնաբերումը հավաստի է

դարձնում Ագաթանգեղոսի վկայությունը՝ կապված Հռիփսիմյանց կույսերի՝ հնձաններից մեկում ապաստանելու, ապա նրանց նահատակման վայրերում խաչեր կանգնեցնելու, իսկ ավելի ուշ՝ վկայարաններ կառուցելու հետ: Եկեղեցու կենտրոնում բացվել է հնձանի առաջատար, իսկ հյուսիսային պատի տակ՝ արտաքուստ, հայտնաբերվել է ձևով, չափերով վաղմիջնադարյան, ուղղանկյուն խորանով վեց ամբողջական կարաս, այսինքն՝ բազիլիկ եկեղեցու հիմքերը դրված էին վաղմիջնադարյան հնձանի վրա⁷⁰:

Հնձանների գոյությունը կապված է եղել հիմնականում գինեգործության հետ, որը դեռ հնագույն ժամանակներից (Ք. ա. III հազարամյակ) խոր արմատներ է ունեցել և զարգացման հասել միջնադարում: Գինու՝ եկեղեցիների ծիսական արարողակարգում ունեցած կարևորությունը է պայմանավորված ոչ միայն Վաղարշապատի բազիլիկում, այլև Զվարթնոցում, Հաղպատում, Դադի վանքում, Մրենում և այլ հուշարձաններում հնձանների, գինու մառանների ու բազմաթիվ կարասների առկայությունը:

Ուսումնասիրողներից Վ. Հարությունյանը, ինչպես նաև Ղևոնդ քահանա Հարությունյանը գտնում են, որ եկեղեցու ավերակները պատկանում են Հռիփսիմեի ընկերուհու գերեզմանի վրա կառուցված մատուռին⁷¹, մինչդեռ առաջին ենթադրությունը նշվեց, որ հիվանդ կույսի կամ Հռիփսիմեի ընկերուհու գերեզմանի վրա կառուցված եկեղեցին Ս. Շողակաթն է, իսկ ավերակներն ըստ ամենայնի վերաբերում են կույսերի ապաստանած հնձանի տեղում հետագայում կառուցված շինությունը: Այլ

⁶⁸ Ա. Տեր-Մինասյան, Նույնիսկ ավերված վիճակում..., «Ճարտարապետություն և շինարարություն», 2014, թ. 2 (96), էջ 37:

⁶⁹ Նույն տեղում:

23 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

⁷⁰ Գ. Տ. Կարախանյան, Գ. Գ. Մարգարյան, Տ. Ա. Մելքոնյան, Պ. Պ. Կարախանյան, Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ, ԲԵՂ, 1992, թ. 2, էջ 158-163: Տե՛ս նաև Ս. Կարախանյան, Ա. Բարսեղյան, Տ. Պարսյան, Գ. Մարգարյան, Տ. Մելքոնյան, Ս. Կորյան, Պ. Ավետիսյան, Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Երևան, 2005, էջ 117, նկ. 10:

⁷¹ Վ. Մ. Կարախանյան, Եջմիածին, Երևան, 1978, էջ 13: Ղևոնդ քահանա Կարախանյան, Սուրբ Շողակաթի կամ Մարիամն կույսի վանքը, էջ 38:

⁶⁴ Կոթողի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնագետ Ա. Գնունուն:

Քառանիստ կոթողի խոյակն ու սյան հատվածը ներկայումս ցուցադրվում են Եջմիածնի պատմա-ազգագրական թանգարանի բաց սրահում (նկ. 50բ): Ըստ թանգարանում պահվող խոյակի «անձնագրի»՝ այն գտնվել է 1977 թ. մարտին, Ս. Հռիփսիմե տաճարի հյուսիսարևելյան մուտքի մոտակայքից: Նիստերից երեքը հարդարված են հավասարաթև խաչով, բուսական ու թռչնային պատկերաքանդակներով: Նիստերից մեկը, որն ըստ էության հարթ է եղել, հետագայում արձանագրվել է: Մոտ 5 տողից բաղկացած վիմագիրը խիստ եղծված է: Դժվարությամբ ընթերցելի է միայն հետևյալը. «...ՆՈՒԹԵ.../...ՈՅ ԿԱՆԳ/...ՅԱԲ...ԻՈ.../ ՐՍ...»:

Թանգարանում է ցուցադրվում նաև ԺԶ-ԺԷ. դդ. բնորոշ խաչքարի մի փոքր բեկոր՝ բերված Մայրավանքից, վրան հետևյալ արձանագրությամբ. «ԼԸ/ Խ [Ա] ՉՍ Յ [Ի] Շ [ԱՏԱԿ] / Յ [Ո] ԳԻ Գ...»:

⁶⁵ Ռ. Մ. Թորոսյան, նշվ., էջ 46:

⁶⁶ Հաղորդագրություն: «Եջմիածին», 1979, Ե., էջ 4: Տե՛ս նաև Ազգապատում, Դ. հատոր, Գ. գիրք, էջ 14, Շնորհք արք. Գալուստյան, Հայագրի սուրբեր, էջ 210:

են ճարտարապետներ Ստ. Մնացականյանի և Ա. Տեր-Մինասյանի տեսակետները: Ստ. Մնացականյանը կարծում է, որ եկեղեցին «...որոշակիորեն առնչվում է Էջմիածնի հնագույն քրիստոնեական հուշարձանների հետ և, ամենայն հավանականությամբ, ինչ-որ ձևով կապված է եղել նույն այս տեղում Հռիփսիմյանների պատվին կառուցված դամբարանի հետ»⁷², որը 369 թ. ավերվել էր պարսից արշավանքների ընթացքում, ապա վերակառուցվել Սահակ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ: Ա. Տեր-Մինասյանի համոզմամբ եկեղեցին «Սահակի վերակառուցման ժամանակաշրջանի արդյունքն է»⁷³, մանավանդ որ այդ են վկայում առկա ճարտարապետական մի շարք առանձնահատկությունները:

Ագաթանգեղոսի հիշատակած «Հնձանքը» Հուսիկ արք. Տեր-Մովսիսյանն իրավամբ նույնացնում է Ս. Շողակաթի վանքից դեպի արևմուտք գտնվող փոքրիկ եկեղեցու ավերակների հետ⁷⁴: Սակայն հարց է առաջանում՝ մի՞թե նախորդ դարասկզբին հնձանի մնացորդները տեսանելի են եղել, թե՞ Հուսիկ արքեպիսկոպոսը նման կարծիք է հայտնել՝ հիմք ունենալով խաչիկ վարդապետի՝ դարասկզբին իրականացրած հետախուզական աշխատանքներն ու մի խաչքարի արձանագրությունը:

Վերոնշյալ խաչքարն ագուցված է եղել երբեմնի գոյություն ունեցած պարսպի հյուսիսարևմտյան բուրգին (տեղագրիչներն այն վերագրում են Ս. Շողակաթ եկեղեցուն - Ա. Հ.): Մենք տեղում այն չգտանք, ուստի վիճաբերը բերում ենք ըստ ուսումնասիրողների:

697. «Շինեցաւ Հնձանից մատուռս, ի թուին ԶՃ. և Գ. (1154)»⁷⁵:

⁷² Սյր. Մնացականյան, Երևանը և նրա շրջակայքը, էջ 103:

⁷³ ԶԵՊ, հ. երկրորդ, էջ 117:

⁷⁴ Նուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 366:

⁷⁵ Ծախիսյաններ, էջ 284: Այլիշան, էջ 236: ՎՏ, էջ 30: Ղ. Հարությունյանը կարծում է, որ արձանագրությունը վերաբերում է Մարիանե կույսի

Թվականի հետ կապված որոշակի տարակարծություններ կան. ընդունել այն որպես փրկչակա՞ն, թե՞ Հայոց Թվական՝ 603 թ., թե՞ 1154 թ.: Բավական է հաշվի առնել այն, որ արձանագրությունը փորագրված է խաչքարին և ստույգ համարել 1154 թվականը, քանզի Զ-է. դդ. խաչքարեր հայտնի չեն: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ կա՞մ եկեղեցին վերանորոգման է ենթարկվել ԺԲ. դ. կեսերին, և ինչպես մի շարք վիճաբերում, այստեղ ևս նորոգումն արձանագրված է «շինեցաւ» ձևով, կա՞մ էլ վիճաբերը վերաբերում է Ս. Շողակաթի նախկին շինությունը, որի հիմքերի վրա այն վերակառուցվել է:

Բազիլիկ եկեղեցու շուրջը հայտնաբերվել են միակտուր մեծ չափերի երկթեք, սրբատաշ տուֆ քարից կերտված կափարիչով և մեծ սալերով դամբարաններ, որպիսիք հայտնի են Ս. Հռիփսիմե վանքին մերձակա վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտից, ինչպես նաև Աղցք, Արուճ, Գեղաշեն, Զովունի, Զրվեժ և այլ միջնադարյան հնավայրերից:

698. Սարկոֆագի երկյանջ կափարիչ-տապանաքար, երկու լանջերին՝ երկուական տողով և վայելչագիր երկաթագրով:

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԽԵԶԱՆԱ/ ԱՊՈՂ [Ի] ԻՊԱՏ
ՊԱՏՐԿԻ Է /... [Կ] ՈՆ... ՂԱՅ [Ե] Ի
ԱՌՈՒԵՂԵ/ՆԻՑ ՏՆ ՈՐԴԻՈՅ⁷⁶:

Նախատված տեղում կառուցված քարակերտ մատուռ - եկեղեցուն: Ղևոնդ քահանա Նարոթյունյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

⁷⁶ Գ. Ն. Կարախանյան, Գ. Գ. Մարգարյան, Ն. Ա. Մելքոնյան, Պ. Պ. Նարոթյունյան, Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ, էջ 160: Տե՛ս նաև Միրիջանյան Դ., Հայաստանի վաղմիջնադարյան զերեզմանային կառույցների դասակարգման փորձ, ՀԱՔԻՏՈՒՄ 1. Հայաստանի և հարակից երկրների ազգաբանություն և հնագիտություն, Երևան, 2014, 280:

աղ. 74, նկ. 638

Տապանագրում հիշատակված է Առավելյան նշանավոր տոհմը, որի մասին ավանդախառն տեղեկություններ է հաղորդում դեռևս Մովսես Խորենացին: Խոսելով տոհմի ծագումնաբանության շուրջ՝ պատմահայրը վկայում է. «Ի սորա առուս և Առաւելեանքդ, յազգէ Ալանաց, մերձաւորք Սաթինկան, զհետ նորա եկեալք՝ կարգեցան յազգ և ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց, որպէս հարազատք Թագուհւոյն մեծի. և ի ժամանակս Խոսրովուհօրն Տրդատայ խնամեցեալ ընդ ումեմն քաջի Բասղացն եկեալ հատուածի»⁷⁷: Հետագայում նրանք իրենց գործուն մասնակցությունն են ցուցաբերել նաև Ե. դ. հայ ազգային-ազատագրական շարժումների ժամանակ: Ուշագրավ է, որ տապանագրում հիշված խնչան Առավելյանի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Սեբեոսը. արաբների Հայաստան կատարած արշավանքի ժամանակ խնչանը մեկն էր այն ըշխաններից, որն արաբական հրոսակների՝ Այրարատ ներխուժելու գոյժը հասցրեց Դվին. «Եւ ոչ ոք կարաց ի դաւրացն Հայոց արկանել գոյժ ի Դուին աւան. բայց արք երեք յիշխանացն, որք երթային ժողովել զգաւրն ճապաղական, Թէոդորոս Վահեուհի, և Խաչեան Առաւելեան, և Շապուհ Ամատունի: Որք գնացեալ փախստական ի Դուին, և հասեալ ի կամուրջն Մեծամաւրի՝ ի բաց աւերեցին, և ինքեանք անցեալք գոյժ արկանել ի յաւանին»⁷⁸: Խիստ բացառիկ մատենագրական հիշյալ վկայությունը լավագույնս բնորոշում է խնչան Առավելյանի ազգանվեր գործունեության մի զրկագը:

Ինչ վերաբերում է խնչանի «ապոհյուպատ-պատրիկ» կոչմանը, ապա այն վաղ միջնադարում տարածված պատվանուն է, որ շնորհվել է բյուզանդական կայսրության կողմից հպատակ երկրների իշխանավորներին և ունեւ «պատուակալ

⁷⁷ Մովսես Խորենացի, Գիրք Բ., Գլ. ԾԸ., էջ 226:

⁷⁸ Սեբեոս, էջ 138:

հիւպատոս», «փոխ-հիւպատոս» նշանակությունը⁷⁹:

Վաղարշապատի հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված վերոնշյալ միանավ բազիլիկ եկեղեցիները ոչ միայն հարստացնում են քաղաքի վաղմիջնադարյան պատմությունը, այլև ճարտարապետական, հատակագծային հորինվածքի իրենց ուրույն լուծումներով ու պահպանված քանդակային մանրամասներով հիմք են հանդիսանում նորանոր ուսումնասիրությունների համար:

Այսպիսով, Ս. Հռիփսիմեի տաճարի արևելյան կողմում 1976-1978 թթ. պեղումների ընթացքում բացված միանավ բազիլիկ եկեղեցու ավերակները փաստում են, որ Կոմիտաս կաթողիկոսը տաճարը կառուցել է դրա հարևանությամբ: Պեղումների արդյունքները պարզել են, որ եկեղեցու մեջ և շրջակայքում կան նաև վաղբրիտոնեական թաղումներ, որը հաստատվում է Ագաթանգեղոսի վկայությամբ, և ըստ ամենայնի՝ դրանք Հռիփսիմյանց նահատակների աճյուններն են:

Վաղարշապատի մշակույթի տան հարևանությամբ գտնվող Ե-Զ. դդ. միանավ բազիլիկ եկեղեցու 1979 թ. հնագիտական պեղումների արդյունքները փաստում են, որ կույսերի ապաստանած հնձանի տեղում ևս հետագայում եկեղեցի է կառուցվել: Ամենայն հավանականությամբ եկեղեցին նորոգվել է ԺԲ. դարի կեսերին, ինչի մասին է վկայում երբեմնի գոյություն ունեցած խաչքարի արձանագրությունը:

Եկեղեցու շրջակայքից հայտնաբերված երկյանջ տապանաքարի արձանագրությունը Վաղարշապատի հնագույն հայատառ վիճաբերից է, ուր հիշատակված է Առավելյան նշանավոր տոհմից խնչան ապոհյուպատ-պատրիկը:

⁷⁹ Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա., էջ 226:

Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Վաղարշապատի հոգևոր կառույցների շարքը համալրում է Արմավիրի թեմի առաջնորդանիստ Ս. Աստվածածին, կամ ինչպես տեղացիներն են կոչում, «Գյուղի» եկեղեցին⁸⁰ (նկ. 59): Ըստ պահպանված շինարարական արձանագրության՝ այն կառուցվել է Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսի օրոք Հայոց ՌՄԺԶ. (1767) թվականին:

Հաշվի առնելով այն, որ Մայր Աթոռը չունեի արտաքին պարիսպ, և վանքապատկան գոմերն ու շտեմարանները շարունակ ենթարկվում էին ավազակների հարձակումներին, Սիմեոն կաթողիկոսը «...սկիզբն արար ի նստիլն իւրում ի շինել զբոլոր պարիսպս սրբոյ Աթոռոյս շուրջանակի՝ ամուր և հաստատուն բոլորք և դիտանոցօք»⁸¹: Նրա երկրորդ գործը Վաղարշապատ գյուղը Մայր տաճարից 200-250 մ դեպի հյուսիս տեղափոխելն էր: Մինչ 1763 թ. հիշյալ գյուղը կից է եղել Ս. Էջմիածնի վանքին, որի խառնիխուռն տները խաթարում էին Մայր տաճարի ընդհանուր տեսքը: Քանզի տները՝ Սիմեոն կաթողիկոսը «...նոր տուններ եւ գիւղի եկեղեցին շինեց իւրով արդեամբն»⁸² Ս. Աստվածածին անունով, քանի որ գյուղի՝ Մայրավանքից անջատվածը նոր եկեղեցի ունենալու պահանջ էր ստեղծել⁸³: Այն սկզբում փայտաշեն է եղել, իսկ «յետ դարու միոյ առ մեօք քակեալ զեկեղեցին՝ շինեցին քարակերտ և ընդարձակագոյն ևս ի վերայ վեցից սեանց...»⁸⁴:

⁸⁰ Ա. Նարայանյան, Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, «Էջմիածին», 2011, Գ., էջ 110-117:

⁸¹ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Զամբ, էջ 35:

⁸² Մաղաքիս արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 3525:

⁸³ ԴՊ, Գիրք Գ., էջ 200:

⁸⁴ Ալիշան, էջ 209: Տես նաև Ն. Տէր-Միքայելյան,

Թ. Ավդալբեգյանը, Սիմեոն Երևանցու օրոք իրականացված վերոնշյալ գործունեությունը նկատի առնելով, գրում է. «Վաղարշապատի այս՝ դեպի Հռիփսիմե առաջխաղացման հիմքը դրված է ԺԸ. դարում Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով... հիմա Էջմիածինը գտնվում է Վաղարշապատի հարավային կողմում, և վանքից հարավ բնակությունն էլ, 1777 թվականից առաջ Վաղարշապատը չըջապատում էր Էջմիածնի վանքը չորս կողմից»⁸⁵: Այսինքն՝ քաղաքը հատակագծային փոփոխություն է ենթարկվել Սիմեոն Երևանցու ժամանակներից՝ տարածվելով դեպի Ս. Հռիփսիմե վանք:

ԺԹ. դարի առաջին կեսին կատարված տեղահանությունից հետո հիման վրա ճարտարապետ Ա. Գրիգորյանը կարծում է, որ քաղաքը ներկայանում է իբրև ոչ մեծ բնակավայր, որն «...ունի միջնադարյան արևելյան բնակավայրերին բնորոշ «բնական» հատակագծային կառուցվածք... Բնակավայրում կենտրոնական դիրք է զբաղեցնում սբ. Աստվածածին եկեղեցին»⁸⁶:

Ըստ ճարտարապետական հորինվածքի՝ Վաղարշապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցին պատկանում է դեռևս Զ-Է. դդ. հայտնի, իսկ ԺԷ-ԺԸ. դդ. ավանդական դարձած վեց սյուններով եռանավ բազիլիկ տիպին⁸⁷:

Եկեղեցին ունի երեք մուտք: Ավագ խորանի երկու կողմում ավանդասեղաններն են: Գլխավոր արևմտյան մուտքի դիմաց՝

Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, էջ 28:

⁸⁵ Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 149:

⁸⁶ Ա. Գրիգորյան, Վաղարշապատ - Էջմիածնի քաղաքաշինական զարգացման ընթացքը, էջ 50:

⁸⁷ ԴՊ, հ. երկրորդ, էջ 138:

նախկին թերավարտ զանգակատան չորս մույթերի տեղում, ճարտարապետ Թեյման Գևորգյանի՝ 1982 թ. կազմած նախագծով կառուցվել է եռաստիճան հորինվածքով զանգակատունը (ընդհանուր բարձրությունը՝ 22,5 մ)՝ սլացիկ տեսք հաղորդելով եկեղեցուն⁸⁸: Զանգակատան չորս մույթերին գետնից մոտ 1,50 մ բարձրությամբ առկա են մեկական հավասարաթև խաչեր:

Երկար տարիներ եկեղեցին մատնված է եղել անուշադրություն ու հայտնվել անմխիթար վիճակում: Վաղգեն Ա. կաթողիկոսի օրոք Մայր Աթոռի բարերարներ տեր և տիկին Վահե և Տորիս Չնոգյանների հոգածությամբ 1978 թվականից Ս. Աստվածածին եկեղեցուն ծավալվում են բարենորոգչական աշխատանքներ. կառուցվել է զանգակատունը, նորոգվել եկեղեցու սալահատակը, քանդվել ներկառուցված փայտաշեն վերնահարկը, մաքրել են պատերի ծեփն ու երեսպատել տուֆ քարի սալիկներով, կառուցել նոր մկրտարան, ավագ սեղան ֆելզիտ քարից և այլն: Եկեղեցու շուրջը կառուցվել են նոր պարիսպ՝ երկաթյա ցանկապատով, մատաղատուն, աղբյուր - հուշարձան՝ ի հիշատակ Մայր Աթոռի բարերար Զմյուռնացի Վահե Չնոգյանի (նախագիծը՝ Հակոբ Բաբախանյանի, 1988 թ.): Եկեղեցու նորոգման ու բարեգործման հիշյալ հսկայածավալ աշխատանքների վերաբերյալ Հայոց ՌՆԼԵ. (1986) թվականը կրող արձանագրություն⁸⁹ է փորագրված արևմտյան մուտքի բարավորին՝ ներքուստ:

699. Եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը կրող քարն ազուցված է խորանի աջակողմյան որմին, 6 տող:

ՀԻՆԵՑԱՒ ՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ե ՀԵՌԱՑԱԴԵՐՆԱԾԱԾՈՒՈՅՆԷՇԵ
ՆԻԿԱՍՊԵՆՈՒՆԵՆԵՐԷՄԷՔԷՐԱ
ՄԱՆԷ ՏՆՍԻՄԵՕՆԻ ՄԻՔԷՆԱՆԵՐԷ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՈՅԻՄՆԻՍԻՒՄԻՔԷՆԱՆԵՐԷ
ՆԻՅՈՒՄՆԱՆԵՐԷՎԻՍԻՒՄԻՔԷՆԱՆԵՐԷ

ՇԻՆԵՑԱՒ ՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ե ՀԵՌԱՑԱԴԵՐՆԱԾԱԾՈՒՈՅՆ Ի ՇԵՆԻԼ ՊԱՐՍՊԻ
ՆՈՐԻՆ ԱՐԴԵԱՄԲԲ ԵՒ ՀՐԱ/ՄԱՆԱԻ
ՏՆ ՍԻՄԵՕՆԻ Ս [Ր] Բ [Ա] Զ [Ա] Ն
Կ [Ա] Թ [Ո] Ղ [Ի] Կ [Ո] Ս
ԻՆ/ ԵՐԵՎԱՆԵՑԻՈՅ Ի ՊԱՏԻԻ
ՍՐԲ [ՈՒ] ՀԻ [Ո] Յ Ա [ՍՈՒՍԱ] ԾԱԾ/
ՆԻՆ, ՅՈՐՈՅ ԱՆՈՒՆ ԻՍԿ
ԿԱՌՈՒՑԱԻ Ի ՌՄԺԶ. (1767)⁹⁰:

աղ. 74, ցկ. 639

Կարծում ենք՝ արձանագիր քարը, որը գտնվել է ավագ սեղանի նորոգման ժամանակ, նախապես ազուցված է եղել արևմտյան մուտքի վերնամասում: Այդ է վկայում է նաև Հայր Ալիշանը. «...շինեալ ի նմա առանձին եկեղեցի փայտայարկ յամի 1767, յանուն Ս. Աստվածածնի, և արձանագրեալ ի վերայ արեւմտեան դրան նորին»⁹¹: Աբել արք. Մխիթարյանցը ևս, խոսելով Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից Վաղարշապատ գյուղում Ս. Աստվածածնի անվամբ փայտածածկ եկեղեցու կառուցման շուրջ, նշում է, որ եկեղեցին ունեցել է երկար քառանկյուն ձև՝ երեք սեղանով, իսկ արևմտյան դռան ճակատին գրված է եղել Սիմեոն կաթողիկոսի շինարարական արձանագրությունը⁹²:

⁹⁰ Ալիշան, էջ 209: ԴՊ, Գիրք Գ., էջ 200: Նույնպիսի քահանա Նույնյան, Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի, «Էջմիածին», 1987, Թ-Ժ., էջ 17: Վ. Յարությանյան, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 67-68: Արձանագրությունը հրատարակված է նաև Ս. Սարգսյանի հոդվածում, որտեղ թվականը վերծանել է 1777 թ.: Ս. Մարության, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը..., էջ 60:

⁹¹ Ալիշան, էջ 209:

⁹² Աբել արքեպիսկոպոս [Մխիթարյանց], Վաղարշապատ քաղաքամայր Հայաստանի..., էջ 72-73:

⁸⁸ Վ. Յարությանյան, Եկայք շինեսցուք, էջ 107:

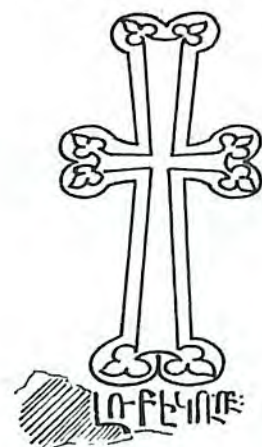
⁸⁹ Ն. Տէր-Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 20, Սերուբի արքեպիսկոպոսի, Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատան բացումը, «Էջմիածին», 1987, Թ-Ժ., էջ 13-14:

մող է հիշատակվում, սակայն ժամանակի և անվան համապատասխանությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ վերոհիշյալ խաչքարը գուցե միևնույն Դավիթ կազմողի աշխատանքներից է:

Ս. Սաղումյանը Դավիթ կազմողի ձեռակերտ խաչքարերից մի բեկոր գտել է Ավանի գերեզմանոցում, որին միայն «Ջ.» (1451) թվատառն է, որ կարող է ունենալ նաև տասնավոր և միավոր: Նա հավելում է, որ Դավիթ կազմողի՝ ՋԻԱ. (1472) և ՋԻԵ. (1476) թվագրված խաչքարերը պահպանվում են Վաղարշապատում (նկատի է առնվում վերոնշյալ խաչքարը - Ա. Հ.) և Հավուց թառի վանքում⁹⁸:

703. **ԽԱՉ-ՔԱՐ**. 1553 թ. կամ 1583 թ.,
ազուցված եկեղեցու արևմտյան մուտքի աջ
կողմում: Արճանագրուծյունը փորագրված
է խաչքարի քիվին և խաչի ստորին մասում՝
1 տող.

የኢ.ፌ.ዲ.ሪ. ፍትሕ ሚኒስቴር

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ [Է]
 Շ [Է] ԲՎԱՆԻՆ, ԱՄՐԻՍՆԻՆ ԹՎ.../
 [ՈՒ] ԼՈՒԲԷԿՈՒ, ՌԲ. (1553) Կամ ՌԼԲ.
 (1583):

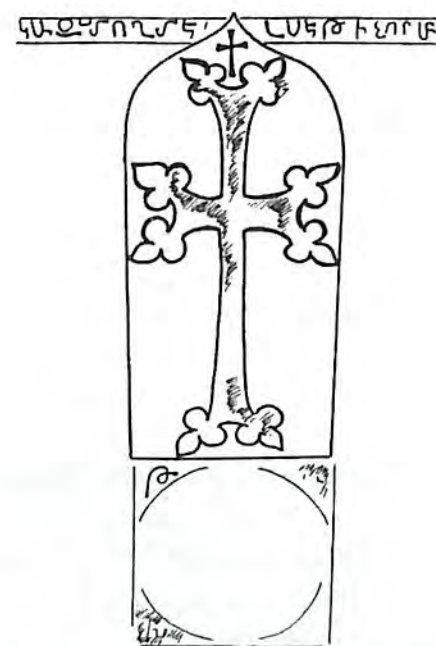
աղ. 75, նկ. 643 ա, բ

«Ամբիս» անձնանվան առաջին տառի վերին հորիզոնական ստեղծը գրեթե եղծ-

⁹⁸ *Ս. Մաղումյան*, Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, էջ 77: *Ն. Լ. Պեպրուպյան*, Խաչքար..., էջ 203-205, նկ. 298: *Կ. Մաթևոսյան*, Հավուց թառի վանքը, էջ 58:

ված է, ուստի չի բացառվում «Արիս» անվան հիշատակումը: Դժվար է ընթերցվում նաև խաչի ստորին մասում փորագրված. Հավանաբար, քարգործ վարպետի անունն ու թվագիրը: Ս. Աստվածածին եկեղեցուն նվիրված մեր հոգվածում անդարդարձել ենք նաև այս արձանագրությանը և քարգործի անունը վերապահումնե՞րով կարգացել Պելու⁹⁹՝ «Պել», «Պելի» ձևերից, որ նշանակում է «կնքահայր», «քավոր»¹⁰⁰, իսկ թվականը՝ Ռիէ. (1578): Սակայն վիմազրի հերթական՝ առավել մանրազնին ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ հավանաբար վկայված են «ՈՒԼՈՒԲէԿ» անձնանունն ու կցագիր ՌԲ. (1553) կամ ՈՒԲ. (1583) թվագիրը, պարզապես անվան սկզբնատառերը եղծված են:

704. ԽԱՉԶԱՐ. 1591 թ., ագուցված
եկեղեցու հյուսիսային մուտքի ձախ կող-
մում՝ արտաքուստ: Գիրը՝ հիմնախաչի
վերնամասում՝ 1 տող և վարդյակի շուրջ.

ԿԱԶ[Ս]ՄՈՂ ՄԷԼ [ԻՔ] ՍԵԹԻՆ
ՈՂՈՐՄԻ/ Թ [ՎԻՆ] [Ռ] Խ. (1591):

աղ. 75, նկ. 644 ա, բ

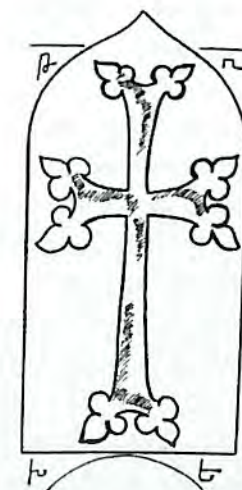
⁹⁹ Ա. Նարդոթյունյան, Էջնիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, էջ 113:

¹⁰⁰ Յստից լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ե., էջ 58:

խաչքարը Մելիքսեթ հայտնի քարգործի աշխատանքներից է: ԺԶ. դ. խաչքարերն աչքի են ընկնում հատկապես զարդաքանդակների նրբացմամբ, ինչպես նաև բուսական տարրերի՝ դեպի երկրաչափականին նմանվող ոճավորմամբ: Այս ուղղու-
թյան ներկայացուցիչներից է Մելիքսեթ կազմողը, ում ստորագրությունը կրող խաչքարերը հայտնի են Գավառի Կարմիր, Սարուխան գյուղերում, Նորատուսում, Սևանի Ծաղկունք գյուղում և այլուր¹⁰¹: Մելիքսեթ կազմողի՝ Վաղարշապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերահիշյալ խաչքարն ընդլայնում է նրա գործունեու-
թյան աշխարհագրական շրջանակները:

Խաչքարի թվագիրը փոքր-ինչ դժվար է ընթերցվում: Հստակ են «Թ» (թվին) և «Խ» (40) գրերը, իսկ «Ռ»-ն (1000) վերականգնել ենք՝ $(1040 + 551 = 1591)$ նկատի առնելով այն, որ Ս. Բարխուդարյանը Մելիքսեթ քարգործի գործունեությունն ըստ վիմագրերում պահպանված տվյալների սահմանում է 1541-1595 թթ. միջակայքում¹⁰²:

705. ԽԱՉԶԱՐ. 1596 թ., ագուցված
Հյուսիսային դռան աջ կողմում, արտա-
քուստ: Հիմնախաչի չորս անկյուններում
միայն թվագիրն է.

Թ [ՎԻՆ] ՌԽԵ. (1596):

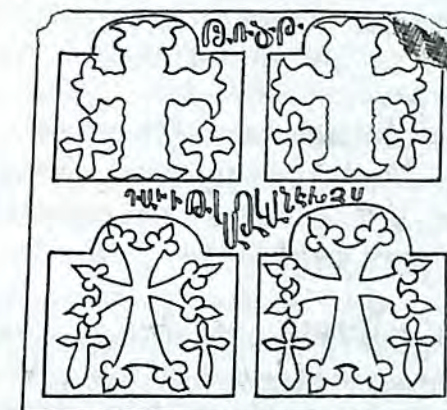
աղ. 75, նկ. 645

¹⁰¹ *Ս. Բարխուդարյան*, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ..., էջ 155:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 380:

Այս և նախորդ խաչքարի քանդակային հորինվածքում առկա բազում ընդհանրությունները փաստում են, որ հիշյալ խաչքարը ևս Մելիքսեթի ձեռակերտն է:

706. ԽԱՉՔԱՐ. 1610 թ., ագուցված եկեղեցու արևմտյան ճակտոնի կենտրոնում, արտաքուստ, բարձրադիր և դժվարամատչելի տեղում: Քարը բաժանված է չորս հավասար մասերի, յուրաքանչյուրում մեկ, իսկ կողքերին երկուական փոքր խաչեր են պատկերված: խաչքարի կենտրոնում և վերնամասում առկա է ելնդատառ արձանագրություն.

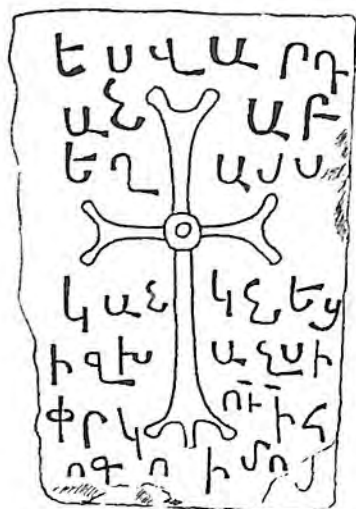
ԹՎ ին ՌԾԹ. (1610)/ ԴԱԻԻԹ
ԿԱԹ ՈՂԻԿՈՍ ԿԱ Ն Ն ԿԵԷ Խ Ա ջ ՋՍ¹⁰³.
աղ. 75. նկ. 646

Ս. Սաղումյանը կարծում է, որ խաչքարն այստեղ է բերվել հավանաբար Մայրավանքի մերձակայքից: Վիմագրում հիշվող կաթողիկոսն ըստ նրա Դավիթ Ե.-ն է¹⁰⁴ (պետք է լինի Դավիթ Դ. Վաղարշապատցին - Ա. Հ.), ում կաթողիկոսություն տարիներն են 1590-1629 թթ.: Որոշ գրեր լուսանկարում հաղիվ են նշմարվում, ուստի վերականգնել ենք ըստ Սաղումյանի ընդօրինակման:

707. ԽԱՉԶԱՐ. ԺԶ-ԺԷ. դդ., դրված
 եկեղեցու հյուսիսային կողմում, յոթ
 տողանի արձանաբլուրժյունն ընդգրկում է
 ողջ սայաքարը.

¹⁰³ Մ. Մադուբյան, Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, էջ 81:

104 ՆՈՒՅՆ ԽԵՂՈՒՄ:

ԵՍ՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱԲԵՂԱՅՍ, / ԿԱՆԿՆԵՑ/Ի
ԶԽԱԶՍ / Ի ՓՐԿՈՒԹ Ի ԻՆ
Հ/ՈԳՈՅ ԻՄՈՅ:
աղ. 75, Գկ. 647

Նման խաչքանդակներն առավել հա-
րադատ են ԺԹ-Ի. դդ., ուստի թվագրման
համար հիմք ենք ընդունել տառաձևերի
հնագրական առանձնահատկությունը:

708. ԽԱԶՔԱՐ. ԺԷ-ԺԸ. դդ., ազուց-
ված եկեղեցու մկրտության ավազանի ձախ
կողմում: Իր չափերով փոքր մարմարյա
խաչքարն աչքի է ընկնում հորիզոնական
թևերի վերնամասում առկա արևի և լուս-
նի պատկերաքանդակներով, որոնք ըստ Հ.
Պետրոսյանի՝ կապվում են խաչելության ու
Երկրորդ գալուստի հետ¹⁰⁵: Խաչի ստորին
մասում եռատող արձանագրությունն է.

ՅԵԷԻՍԱԶՍԻՆ ՀԱՆԵԼԻԶ
ՊԱՐԻՆ ՊԱՊՈՒՆԱԻՆԹԻՆԱ
ԹԻՆԱՆԱԻՆ

Յ Ի Ե ՄԱՏԱԿ Է ԽԱԶՍ ՄԲ ՆՇԱՆ
ԷԼԻԶ/ՊԱՐԻՆ, ՊԱՊՈՒՆԱԻՆ,
ԹԻՆԱ/ԹԻՆ, ԱՆԱԻՆ:
աղ. 75, Գկ. 648

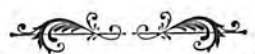
Դատելով անձնանուններից՝ վիճաբանում
հիշվող անձինք պետք է որ վրացահայեր
լինեն: Հր. Աճառյանը վերոնշյալ անձնա-
նունների գործածության հանդիպում է ԺԶ-
ԺԷ. դդ. ձեռագրերում: Օրինակ՝ «Թինաթ»

իգական անձնանունը կապելով վրացերեն
Թինաթինի անվան հետ տալիս է բառիս
բացատրությունը՝ «լույսի ցոլացում», որը
համազոր է մեր Շողակաթ անվանը¹⁰⁶:

Այսպիսով, անդրադարձը Սիմեոն
Երևանցի կաթողիկոսի օրոք՝ 1767 թ. կա-
ռուցված Ս. Աստվածածին կամ «Գյուղի»
եկեղեցուն պարզում է, որ սկզբնապես փայ-
տաշեն եկեղեցին մոտ մեկ դար հետո վեր է
ածվել քարակերտ կառույցի:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին աչքի է ընկ-
նում հատկապես որմերին արտաքուստ
ազուցված առավել վաղ թվագրում (ԺԵ-
ԺԷ. դդ.) ունեցող խաչքարերով, որոնց վի-
ճագրերի քննությունը պարզում է դրանց
կերտողների՝ Դավթի, Ուլուբեկի, Մելիքսե-
թի անունները:

Ս. Աստվածածին եկեղեցուց ներկա-
յացված է թվով 10 վիճագիր:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Քրիստոնեությունը ընդունմամբ (301)
և Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի
հիմամբ՝ Վաղարշապատում հաստատված
առաջին եկեղեցու ու վկայարանների հետա-
գա պատմության լուսաբանման առումով
անփոխարինելի են ոչ միայն մատենագրա-
կան, այլև վիճագրական հարուստ սկզբ-
նաղբյուրները. վերջիններս ցայսօր ամբող-
ջովն հավաքված ու հրատարակված չէին:
Վիճագրերի մի մասն էլ, հրատարակված
լինելով տարբեր տեղագրական աշխատու-
թյուններում ու հոգվածներում, ուսումնա-
սիրողներին հաճախ դժվարությունների
առաջ էին կանգնեցնում, ուստի սույն հե-
տադոտությունը միտված էր նաև դրանք
ամբողջությամբ ներկայացնելու գաղափա-
րին: Միով բանիվ, հայոց հոգևոր կենտրոն
Վաղարշապատ քաղաքի հարյուրավոր վի-
ճագրերի փաստագրումն ու դրանց ընդ-
հանուր քննությունը թելադրում է հանգել
հետևյալին.

Վաղարշապատի հնագույն հայատառ
վիճագրերը, ըստ էության, Ս. Հովսիսիմե
տաճարի որմերին պահպանված Կոմիտաս
կաթողիկոսի շինարարական զույգ վկայա-
գրերն են, ինչպես նաև Ե-Զ. դդ. միանավ
բազիլիկ եկեղեցու՝ 1979 թ. հնագիտական
պեղումների ընթացքում հայտնաբերված
սարկոֆագի երկլանջ ծածկասալի՝ դարձյալ
է. դարի վայելչագիր երկաթագրով արձա-
նագրությունը:

Վաղարշապատի վիճագրերի զգալի մա-
սը թվագրվում է ԺԶ. և հետագա դարերով.
անգամ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հարյու-
րավոր վիճագրերում ԺԶ. դարից վաղ
թվագրվող հայատառ արձանագրություն
չի հանդիպում (առավել վաղ թվագրմամբ
բազմաթիվ խաչքարերը բերված են Հա-

յատանի, Արցախի, Նախիջևանի տարբեր
վայրերից՝ հիմնականում Վազգեն Ա.
վեհափառ հայրապետի օրոք): Այս փաստը
թույլ է տալիս հավաստել, որ զարգացած
միջնադարում Մայր տաճարը մի որոշ Ժա-
մանակ դադարել է գործել, կամ վանական
կյանքն այստեղ բավականին անկանոն
է եղել, առավել ևս, որ ասվածի օգտին է
նաև հիշյալ ժամանակաշրջանի վերաբեր-
յալ մատենագրական վկայությունների
գրեթե բացակայությունը: Այն կարելի է
բացատրել նախ Ե-ԺԵ. դդ. կաթողիկո-
սական աթոռի՝ Վաղարշապատից դուրս
գտնվելու հանգամանքով, երբ վանքերը
հայտնվել էին անմխիթար և ամայի վիճա-
կում. այդ են վկայում ԺԲ-ԺԳ. դդ. քաղա-
քական, հոգևոր ու մշակութային գործիչ-
ներ Ներսես Շնորհալին ու Ստեփանոս Օր-
բելյանը, երբ ողբում էին Մայր տաճարի
անշուք և ամայի, «որը ու չվայտ» կացու-
թյունը:

Չնայած Հայաստանում տիրող քաղա-
քական անբարենպաստ պայմաններին, երբ
երկիրը գտնվում էր պարսկական ծանր լծի
տակ, իսկ Էջմիածնի կաթողիկոսական աթո-
ռը դարձել էր կուլան՝ իրար դեմ դուրս
ելած հակաթու կաթողիկոսների, այդու-
հանդերձ մեր պատմության մեջ ԺԷ. դարը
նշանավորվում է իբրև հոգևոր ու մշակու-
թային վերագարթների դարաշրջան: Մայր
տաճարի վիճագրերի զգալի մասը թվա-
գրված է ԺԷ. և հետագա դարերով: Հիշյալ
շրջանում սկսած Մովսես Գ. Տաթևացի
կաթողիկոսից՝ Մայր Աթոռում սկիզբ են
առնում շինարարական ու նորոգչական
մեծածավալ աշխատանքներ. դրանք վկայ-
ված են ինչպես վիճագիր, այնպես էլ
մատենագիր աղբյուրներում և արխիվա-

¹⁰⁵ Հ. Լ. Պետրոսյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 271:

¹⁰⁶ ԱճճԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱՐԱՆ, Ի. Բ., էջ 310:

յին փաստաթղթերում, որոնք արգասիքն են հայոց շինարար գահակալների եկեղեցաշեն գործունեության: Այս շրջանում են հիմնանորոգվել տաճարի գմբեթը, կառուցվել զանգակատունը (Փիլիպոս Աղբակեցի, Հակոբ Զուղայեցի), երեք փոքր զանգակատուն-գմբեթները (Եղիազար Այնթապցի), սեղանատունը (Աղեքսանդր Զուղայեցի, Աստվածատուր Համադանցի), տնտեսատունը, լճակը (Աստվածատուր Համադանցի), հին վեհարանը, հյուրանոցը (Ղազար Զահեկեցի), տպարանը (Սիմեոն Երևանցի, Մակար Թեղուտցի), գրատունը (Փիլիպոս Աղբակեցի, Ղուկաս Կարնեցի) և այլն: Բազմաթիվ նորահայտ ու նախկինում հրատարակված վիմագրերի քննությունը պարզում է հիշյալ աշխատանքները նախաձեռնող հայոց հայրապետների, շինարար վարպետների, բարերարների, հաճախ նաև վերջիններիս հարազատների անունները: Ակնհայտ է, որ կատարված աշխատանքների մասին վիմագիր կազմելն իբրև «ավանդույթ» պահպանել են գրեթե բոլոր հայրապետները:

Շինարարական աշխատանքներին զուգահեռ ստվարացել է նաև վանական միաբանությունը. այդ են վկայում ոչ միայն ձեռագիր հիշատակարաններից, ժամանակագրություններից ու ԿԴ արխիվային փաստաթղթերից մեզ հասած տեղեկությունները, այլև Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի ավելի քան 400 տապանագրերը՝ թվագրված ԺԷ. և հետագա դարերով: Ստացվում է, որ Մովսես, ապա Փիլիպոս կաթողիկոսները ձեռնամուխ են եղել ոչ միայն Մայր տաճարի բարեկարգման ու հիմնանորոգման աշխատանքներին, այլև տեղում վանական միաբանությունն ու տնտեսությունն են հաստատել: Բազմամարդ միաբանության ստեղծման համար խթան են հանդիսացել նաև տեղում վանական դպրոցի բացումն ու 1635-1637 թթ. Հովհաննավանքի դպրոցն Էջմիածին տեղափոխելը: Հիշյալ շրջանում Էջմիածինը դարձել է նաև գրչության կենտրոն. այստեղ գրված բազմաթիվ ձեռագրեր ներ-

կայումս պահվում են Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Միաբանական գերեզմանոցից քննություն ենթակա ավելի քան 350 տապանագրերը վկայում են, որ Ս. Էջմիածինը շարունակել է ունենալ հոգևոր կենտրոնի իր դերն ու նշանակությունը հատկապես հիշյալ դարերում: Ըստ տապանագրերի՝ միաբաններն են հոգացել վանքի վարչական ու տնտեսական գործերը. նրանք պաշտոններ են վարել այս կամ այն կաթողիկոսի օրոք թե՛ տեղում (գործակալ, թարգման, նոտար, շաթիր, վեքիլ, քարվանքաշի և այլն) և թե՛ դրսում՝ հիմնականում իբրև դես (վերահսկիչ, դիտորդ) կամ նվիրակ:

Մայր Աթոռի տարածքում կանգնեցված և առանձին շինությունների որմերին ագուցված շուրջ 60 խաչքարերի հիշատակագրությունների ուսումնասիրությունն առիթ հանդիսացավ պարզելու, որ հիշյալ խաչքարերը չունեն տեղական ծագում, այլ բերվել են Հայաստանի, Արցախի ու Նախիջևանի տարբեր վայրերից, հիմնականում Վաղգեն Ա. վեհափառի նախաձեռնությամբ՝ կորստից փրկելու և համահավաք ցուցադրելու նպատակով: Անդրադարձը խաչքարերին լավագույն միջոցն էր նաև քննելու դրանց քանդակային, հորինվածքային լուծումները, պարզելու խաչքարագործ վարպետներից մի քանիսի անունները և այլն:

Ս. Հռիփսիմե վանքի շրջակայքում 1976-1978 թթ. իրականացված հնագիտական-հեթանոսական պեղումների արդյունքներն ապացուցում են, որ Կոմիտաս կաթողիկոսը տաճարը կառուցել է արևելյան կողմում՝ պեղումներով բացված Դ-Ե. դդ. միանավ բազիլիկ եկեղեցու հարևանությամբ, որտեղ էլ մինչ կաթողիկոս օծվելը նա եկեղեցապան է եղել: Ըստ ամենայնի՝ Սուրբ կույսի վկայարանի տեղում կամ դրան կից նախ կառուցվել է հիշյալ բազիլիկ եկեղեցին, որի հարևանությամբ արդեն Է. դարում Կոմիտասը կառուցել է ներկայիս հոյակերտ տաճարը:

Ի տարբերություն Մայր տաճարի՝ Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու որմերին նաև վիմագրեր են պահպանվել՝ թվագրված ԺԳ., ԺԴ. դարերով. 1296 թվականը կրող արձանագրության համաձայն՝ վանքն ազատվում է բամբակի, ինչպես նաև շահնային (քաղաքապետ, ոստիկանապետ) տրվող հարկից (շահնահարկից, շարիաթից), իսկ 1302 թ. նորահայտ նվիրագրում Սարգիս մոնթ Կոչեցին վանքին է ընծայում 1000 սպիտակ կամ արծաթե դրամ՝ Հայտնության տոնին տարեկան երեք պատարագ ստանալու ակնկալիքով: Այսօրինակ վիմագրերի առկայությունը փաստում է, որ վանքը գործել է հիշյալ ժամանակաշրջանում՝ ունենալով վանական տնտեսություն ու միաբանություն: Վանքի՝ հետագա դարերում ունեցած կարևորությունը է պայմանավորված նաև ուշմիջնադարյան նվիրագրերի առկայությամբ, որը նվիրատվությունը հիմնականում արվում է «լիտր» դրամակշռային միավորով: ԺԸ. դարի նվիրագրերում վկայված լիտրի կշիռն ըստ ամենայնի համարժեք է ուշ շրջանում շրջանառվող երևանյան լիտրին, որը կշռում է մոտ 12 ռուսական ֆունտ կամ 5 կիլոգրամ:

Վաղարշապատում վանական կյանքի՝ ԺԷ. և հետագա դարերի զարթոնքի մասին են վկայում նաև Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե և Ս. Շողակաթ վանքերի միաբանական գերեզմանոցների՝ հիշյալ ժամանակաշրջանով թվագրվող բազմաթիվ տապանագրերը: ԺԷ. դ. կեսերին Փիլիպոս Աղբակեցու օրոք նորոգված Ս. Գայանե եկեղեցու արևմտյան մուտքին կից՝ 1688 թ. Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսի կառուցած գավիթ-նախասրահը ծառայել է իբրև հայոց հայրապետների դամբարան, ինչն արժևորում է այս վանքի՝ ուշ միջնադարում ունեցած կարևորությունը:

1979 թ. Վաղարշապատի մշակույթի տան հարևանությամբ իրականացված հնագիտական պեղումներով բացված Ե-Զ. դդ. միանավ բազիլիկ եկեղեցու գոյությունը պակաս ուշագրավ չէ, առավել ևս, որ աշխատանքների ընթացքում եկեղեցու

տակ բացվել են փոքր չափի գլաքարերով շարված, կրաշաղախով երեսպատված վաղմիջնադարյան հնձանի մնացորդներ. մասնավորապես եկեղեցու կենտրոնում բացվել է հնձանի առագաստը, իսկ հյուսիսային պատի տակ՝ արտաքուստ, հայտնաբերվել է վաղմիջնադարյան 6 մմբողջական կարաս: Նման եկեղեցու ու հնձանի հայտնագործումը մեծապես կարևորվում է Հռիփսիմյանների նահատակման վայրերում վկայարանների, ապա եկեղեցիների կառուցման առումով: Համաձայն Ագաթանգեղոսի՝ Հռիփսիմյաններն ապաստանել էին Վաղարշապատի հնձաններից մեկում, որի մոտ էլ նահատակվել էր հիվանդ կույսը: Դատելով պեղումների արդյունքներից՝ հետագայում բազիլիկ եկեղեցի է կառուցվել նաև կույսերի ապաստանած հնձանի տեղում, իսկ հիվանդ կույսի նահատակման վայրում կառուցված եկեղեցին Ս. Շողակաթն է (վաղմիջնադարյան եկեղեցու հիմքերի վրա վերակառուցվել է Նահապետ Ա. Եղեսացի կաթողիկոսի օրոք՝ 1694 թ., Աղամալ Նախիջևանցու միջոցներով), որը գտնվում է «հնձանեաց մատուռ»-ից փոքր-ինչ հյուսիս-արևելք, որի աջակողմյան ավանդասենյակում է գտնվում Սուրբ կույս Մարիանեի տապանաքարը:

Վաղարշապատի հոգևոր կառույցների շարքը համալրում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք՝ 1767 թ. կառուցված Ս. Աստվածածին կամ «Գյուղի» եկեղեցին, որի աջ ավանդատանը դրված շինաքարի արձանագրությունը վկայում է եկեղեցու հարևանությամբ կառուցված երբեմնի կրթօջախի կամ վարժարանի գոյությունը: Ս. Աստվածածին եկեղեցին աչքի է ընկնում նաև արտաքին որմերին ագուցված առավել վաղ թվագրում (ԺԵ-ԺԷ. դդ.) ունեցող խաչքարերով, որոնք ըստ վիմագրերի՝ Դավիթ, Ուլուբեկ, Մելիքսեթ քարգործ վարպետների ձեռակերտն են:

Ուսումնասիրության էջերում, վիմագրերից զատ, անդրադարձ կատարվեց նաև Վաղարշապատ քաղաքի պատմական նշա-

նակությանը, ընթացիկ տեղաշարժերին ու քաղաքական իրադարձություններին, ինչպիսիք են Ե. դարում հայրապետական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին, ապա այլ վայրեր տեղափոխումը, 1441 թ. Վաղարշապատում վերահաստատվելը, Մայր տաճարի ճարտարապետական նախնական հորինվածքի վերաբերյալ առկա մի քանի տեսակետները, ԺԷ. դ. շինարարական աշխատանքների սկզբնավորումն ու դրանց քաղաքական հետևանքները, Դավիթ-Դանիելյան գավազանակռիվը և այլն:

Բազմաթիվ են վիճաբանական վերծանություններին զուգահեռ տրվող ծանոթագրությունները, որոնցում վերլուծության են ենթարկվել տարբեր եզրույթներ, կոչումներ, պաշտոններ, ինչպես օրինակ՝ պարոնտեր, վեքիլ, շաթիր, ապոհյուպատ պատրիկ և այլն: Վիճաբանություն բազմիցս հիշատակվում են բարձրաշխարհիկ անձինք, վարպետներ և արհեստավորներ, կամ անհատներ նշանավոր ազգատոհմից, ովքեր կարևոր դեր են խաղացել ոչ միայն Վաղարշապատի հոգևոր ու մշակութային կյանքում, այլև Հայաստանի ու նրա սահմաններից դուրս գտնվող տարբեր վայրերում: Իրենց գործունեությամբ աչքի են ընկել հատկապես Մայր տաճարի զանգակատունը կառուցող վարպետներից Սահակ Հիզանցին, Մովսեսն ու ոսկերիչ Զաքարեն, վարպետ Գասպարը, պատմագիր Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին, տպագիր Մար-

կոս Ակնցին, գրիչ և ծաղկող Երեմիա արք. Օշականցին, Պետրոս եպս. Բերդում-յան-Աղամալյանը, Ստեփանոս արք. Ենոք-յանը, Աբել արք. Մխիթարյանցը, Վահան վարդապետ Բաստամյանցը, Հուսիկ արք. Տեր-Մովսիսյանը, Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը կամ Մագիստրոսը, ինչպես նաև մեկենասներ Անտոն Զելեպին, Աղամալ Նախիջևանցին կամ Շոռոթեցին, Գրիգոր Խոջաջանյան-Զաքիկյանցը, Մարգար Խալ-դարյանցը, Հարություն ամիրա Պոլսեցին, Օհանջան աղա Զուղայեցին, հնդկահայ Խաչիկ Զնթրումյանը, Պողոս և Պետրոս Յուսուֆյանները, Դավիթ Ավան-Յուզբաշ-յանը, մայրապետ, ավագ սարկավագուհի Հռիփսիմե Թահիրյանցը և այլք:

Վիճական արձանագրություններում հիշատակված անձինք, դեպքերն ու իրադարձությունները հաճախ վկայված են նաև մատենագրական սկզբնաղբյուրներում և արխիվային նյութերում, մասնավորապես ԿԴ հարյուրավոր վավերագրերում: Դրանք արժանահավատ փաստեր են Վաղարշապատի պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական անցքերի, վանական միաբանությունների գործունեության ամենատարբեր ոլորտների, աշխարհիկ ու հոգևոր անձանց մասին:

Ուսումնասիրության արդյունքում Վաղարշապատի վանքերից նախկինում հրատարակված 188 վիճական արձանագրություններին ավելացան ևս 520-ը:

АРСЕН АРУТЮНЯН

ВАГАРШАПАТ. МОНАСТЫРИ И ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НАДПИСИ

РЕЗЮМЕ

Для освещения дальнейшей истории первой церкви и мартириев, построенных в Вагаршапате на основе видения Св. Григория Просветителя после официального принятия христианства (301 г.) незаменимы не только рукописные, но и богатые эпиграфические источники. Последние полностью не собраны и не опубликованы по сей день. Поскольку часть эпиграфических надписей была опубликована в различных трудах, путевых заметках и статьях, это затрудняла работу особенно исследователей, занимающихся ими. Именно по этой причине целью данной работы является их целостное представление. Таким образом, фиксация и общее рассмотрение сотен эпиграфических надписей духовного центра Армении - города Вагаршапата, позволяет сделать следующие выводы.

Древнейшими надписями Вагаршапата, написанными армянскими буквами, по сути, являются две строительные надписи католикоса Комитаса (VII в.), которые сохранились на стенах храма Св. Рипсимэ, а также надпись на надгробии (на собственном VII веку еркатагире), обнаруженном во время раскопок, производимых в 1979 г. у дома культуры на территории однефной базилики V-VI веков.

Значительное число эпиграфических надписей Вагаршапата датируется XVI-м и последующими веками. Даже среди сотен надписей Св. Эчмиадзина не встречаются надписи, датируемые более ранним периодом (многочисленные, более ранние хачкары привезены из различных местностей Армении, Арцаха и Нахичевана во времена

католикоса Вазгена I). Данный факт демонстрирует, что в период развитого средневековья Кафедральный собор на какое-то время потерял свое прежнее значение, тем более, что в пользу сказанного свидетельствует также практически полное отсутствие рукописных источников, относящихся к этому времени. Данное событие можно объяснить тем, что в V-XV вв. престол католикоса находился вне Вагаршапата, а монастыри пребывали в безутешном и заброшенном состоянии. Об этом свидетельствовали политические, духовные и культурные деятели XII-XIII вв. Нерсес Шнорали и Степанос Орбелян, когда скорбели об убогом и безлюдном, "заброшенном и разгульном" состоянии Кафедрального собора.

Несмотря на царящие в Армении политически неблагоприятные условия, когда страна находилась под персидским игом, а престол католикоса Эчмиадзина стал причиной раздора для восставших друг против друга католикосов, XVII век ознаменован в качестве эпохи духовного и культурного возрождения. Значительная часть надписей Кафедрального собора датируется XVII веком и более поздним периодом. В вышеупомянутое время, начиная с католикоса Мовсеса III Татеваци, в Кафедральном соборе разворачиваются строительные и восстановительные работы. Данные работы засвидетельствованы как в эпиграфических, так и рукописных источниках и архивных документах, отражающих строительную деятельность армянских католикосов. В этот период были восстановлены купол храма, была построена колоколь-

ня (Пилипос Ахбакеци, Акоп Джугаеци), три маленькие колокольни (Егиазар Айн-тапци), трапезная (Агекстандр Джугаеци, Аствацатур Хамаданци), хозяйственный постройка, пруд (Аствацатур Хамаданци), древний патриарший покой, гостиница (Газар Джахкеци), типография (Симеон Ереванци, Макар Техутци), книгохранилище (Пилипос Ахбакеци, Гукас Карнеци) и др. Изучение многочисленных новонайденных и опубликованных ранее эпиграфических надписей выявляет имена армянских патриархов, мастеров - строителей, благотворителей и их родственников. Очевидно, что "традицию" составления эпиграфических надписей о проделанной работе сохранили почти все католикосы.

Одновременно со строительными работами росла также монастырская братия. Об этом свидетельствуют не только рукописи, хроники, и сведения, дошедшие до нас из архивных документов католикосского корпуса, но также и более 400 эпитафий монастырского кладбища Св. Эчмиадзина, датируемые XVII-м и последующими веками. Таким образом, католикос Мовсес, а затем и Пилипос не только предприняли работы по реконструкции и восстановлению Кафедрального собора, но также и обосновали там монастырскую братию и хозяйство. Импульсом для основания большого ордена стало также открытие монастырской школы в 1635-1637 гг. и перенесение школы Ованнаванка в Эчмиадзин. В упомянутое время Эчмиадзин стал также центром письменности. Написанные здесь многочисленные рукописи хранятся сейчас в собрании Матенадарана им. Маштоца.

Около 350 исследуемых эпитафий монастырского кладбища свидетельствуют о том, что храм Св. Эчмиадзин продолжал играть роль духовного центра особенно в упомянутое время. Согласно эпитафиям, члены братии заботились об административных и хозяйственных делах монастыря, они занимали должности во время того или

иного католикоса как на месте (администратор, переводчик, "дет", нотариус, "шатир", "векил", "карван баши" и др.), так и вне монастыря, в основном в качестве посланника.

Изучение памятных надписей около 60 хачкаров, находящихся на территории Кафедрального собора и встроенных в стены отдельных построек выявило, что данные хачкары не имеют местного происхождения, а были привезены из различных местностей Армении, Арцаха и Нахичевана, в основном по инициативе Вазгена I, с целью охраны и целостного показа. Обращение к хачкарам дало возможность также рассмотреть их скульптурные, композиционные решения, выявить имена некоторых мастеров и др.

Археологические разведывательные работы, проведенные в округе храма Рипсимэ в 1976-1978 гг. выявили, что католикос Комитас построил храм на восточной стороне, по соседству с одностолбной базиликой IV-V веков, где он и был игуменом до помазания в католикосы. По всей вероятности, на месте мартирия Святой девы прежде всего была построена упомянутая базилика, рядом с которой уже в VII веке Комитас построил храм.

В отличие от Кафедрального собора на стенах храма Рипсимэ сохранились также надписи, датируемые XIII-XIV веками. Одним из них упоминается, что в 1296 г. храм освобождается от налога на вату, а также от налога (шахнаак, шарият) отдаваемого шахне (градоначальнику). Согласно новонайденной дарственной надписи, в 1302 г. Саргис "монт" Кошеци отдает храму 1000 белых или серебряных монет, для того чтобы его упомянули во время богослужений в праздник Богоявления. Наличие подобного рода надписей свидетельствует о том, что монастырь действовал в упомянутое время, имея монастырское хозяйство и братию. Тем обстоятельством, что монастырь имел важное значение и в последующие

века, обусловлены многочисленные позднесредневековые дарственные надписи, в которых преподношения делались денежно - весовой единицей "литр". Литр, который засвидетельствован в дарственных надписях XVIII века, по всей вероятности, эквивалентен ереванскому литру более позднего периода, который весит приблизительно 12 русский фунт или 5 кг.

О пробуждении монастырской жизни в Вагаршапате в XVII веке свидетельствуют также многочисленные эпитафии монастырских кладбищ храмов Св. Рипсимэ, Св. Гаянэ, Св. Шогакат, датируемые тем же периодом. У западного входа в церковь Гаянэ, которая была восстановлена в середине XVII века Пилипосом Ахбакеци, в 1688 г. Егиазаром Айнтапци был построен притвор. Он являлся местом захоронения армянских патриархов. Данное обстоятельство усиливает значимость этого монастыря в период позднего средневековья.

Не менее примечательно также наличие одностолбной базилики V-VI веков, которая была выявлена благодаря археологическим раскопкам у дома культуры Вагаршапата в 1979 г., тем более, что во время работ под церковью были открыты развалины средневековой давилни, построенной из небольших камней-голышей и облицованной известковым раствором. В частности, в центре церкви был открыт полог давилни, а под северной стеной, с внешней стороны, были найдены 6 целых раннесредневековых карасов. Открытие подобной церкви и давилни особенно важно, так как на месте, где погибли девы Рипсимян, были построены мартирии, а затем и церкви. Согласно Агафангелу, девы Рипсимян укрывались в одной из давилен Вагаршапата, у которой и погибла больная дева. Судя по результатам раскопок, на месте давилни, где укрывались девы, в дальнейшем была построена базилика. Церковь Шогакат была построена, вероятно, на месте, где погибла больная дева (была восстановлена

на основе раннесредневековой церкви во время католикоса Наапета I Едесаци в 1694 г. на средства Агамала Нахичеванци). Она располагается к северо-востоку от базилики, построенной на месте давилни, а в ее правом приделе находится надгробный камень Святой девы Мариане.

Ряд культовых построек Вагаршапата дополняет церковь Св. Богородицы или "Сельская", построенная во времена католикоса Симеона I Ереванци в 1767 г. Согласно надписи на строительном камне, расположенном в ее правом приделе, когда-то по соседству с ней была построена школа или гимназия. Церковь Св. Богородицы примечательна также ранними хачкарами (XV-XVII века), встроенными в стены, возведенные руками мастеров Давида, Улубека и Меликсета.

Помимо эпиграфических надписей, в работе мы обратились также к исторической роли города Вагаршапат, к текущим действиям и политическим событиям, таким как: перемещение престола католикоса из Вагаршапата в Двин в V веке, а затем и в другие города, восстановление престола в 1441 г. в Вагаршапате. Были рассмотрены также имеющиеся точки зрения относительно первичной архитектурной композиции Кафедрального собора, начало строительных работ в XVII веке и их политические последствия, спор Давида и Даниела из-за престола католикоса и др.

Многочисленны также и примечания, дающиеся наряду с эпиграфическими интерпретациями. В них рассматриваются различные аспекты, звания, должности, такие как: "паронтер", "векил", "шатир", "апохюпат патрик" и др. В надписях много раз упоминались высокосветские особы, мастера и ремесленники, либо представители знаменитых родов, которые играли важную роль не только в духовной и культурной жизни Вагаршапата, но и других местностей Армении и за ее пределами.

В постройке колокольни Кафедрального собора участвовали мастера Саак Хизанци, Мовсес и золотых дел мастер (украшающий фрески) Закаре. В последующие века своей деятельностью также наиболее примечательны мастер Гаспар, историк Аракел вардапет Даврижеци, типограф Маркос Акнци, рукописец и миниатюрист Еремия арх. Ошаканци, Петрос епс. Бердумян - Агамалян, Степанос арх. Енокян, Абел арх. Мхитарянц, Ваан вардапет Бастамянц, Усик арх. Тер-Мовсисян, Месроп арх. Тер-Мовсисян или Магистрос, а также меценаты Антон Челепи, Агамал Нахичеванци или Шоротечи, Григор Ходжаджанян - Чакикянц, Маргар Халдарянц, Арутюн амира Полсеци, Оханджан ага Джугаеци, индийский армянин Хачик Джнтлумян,

Погос и Петрос Юсуфяны, Давид Аван-Юзбашян, игуменья, старшая диакониса Рипсимэ Таирянц и др.

Упомянутые в эпиграфических надписях личности и события зачастую засвидетельствованы также в рукописных источниках и архивных материалах, в частности, в сотнях документах католикосского корпуса. Они являются достоверными фактами об историко - политической, социально - экономической жизни Вагаршапата, самых различных сферах деятельности монастырских братией, о светских и духовных личностях.

В результате исследования к 188 опубликованным ранее эпиграфическим надписям из храмов Вагаршапата было добавлено 520.

ARSEN HARUTYUNYAN

VAGHARSHAPAT. MONASTERIES AND EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS

SUMMARY

Both manuscript and numerous epigraphic sources are exceptional for the interpretation of history of the first church and martyria established in Vagharshapat. These were built after official adoption of Christianity in 301 on the ground of Gregory Illuminator's apparition and have not been collected and published thoroughly yet. The fact that a part of epigraphic inscriptions was published in various travelers' notes, as well as articles, was a matter for some difficulties especially for researchers. That is the reason why this study had the purpose to present them in common integrity. Thus, the record and general study of thousands of epigraphs of the religious center Vagharshapat in Armenia resumes in the following results.

The most ancient inscriptions written in Armenian are two constructional texts of Komitas Catholicos (VII century) that are preserved on the walls of the temple St. Hripsime. Another inscription was found during the excavations of V-VI century single-nave basilica in 1979 near recreation centre. It was written on the gravestone in erkatagir letter type that was also typical for VII century.

The considerable part of Vagharshapat inscriptions is dated to XVI century and following centuries. There are no inscriptions dated prior to XVI century even among thousands of inscriptions of Cathedral St. Etchmiadzin (numerous cross-stones that are dated earlier were brought here from different regions of Armenia, Artsakh, Nakhichevan, during the reign of patriarch Vazgen I). It allows to state, that the Cathedral temporary lost its initial role and significance during the High Middle Ages,

moreover, the absence of sufficient manuscript evidences concerning abovementioned period proves this idea.

That could be explained by the fact that the throne of Catholicos was situated outside Vagharshapat when the monasteries were plain and abandoned. This is witnessed by political and cultural figures of XII-XIII centuries Nerses Shnorhali and Stepanos Orbelyan, who grieved about squalid and uninhabited, "abandoned and dissolute" state of the Cathedral.

Though the political conditions in Armenia were unfavorable as the country was under Persian repression and the throne of Catholicos became a bone of contention for the Catholicoses who rose against each other, the XVII century was marked as a period of spiritual and cultural revival. The considerable part of the Cathedral inscriptions are dated to XVII century and later periods. During that time construction and building works were started in the Cathedral beginning with Catholicos Movses III Tatevatsi. These activities are reflected both in epigraphic and manuscript sources and archival documents which are the result of the building activities of the Armenian Catholicoses.

The dome of the temple and its tholobate were reconstructed as well as the bell tower (Philipos Aghbaketsi, Hakob Jughaetsi), the three small bell towers (Yeghiazar Aintaptsi), the refectory (Agheksandr Jughaetsi, Astvatsatur Hamadantsi), the household building, the water reservoir (Astvatsatur Hamadantsi), an ancient patriarchal apartment, the guest-house (Ghazar Jahketsi), the printing house (Simeon Yerevantsi, Makar Teghuttsi) and the book

depository (Philipos Aghbaketsi, Ghukas Kar-netsi) were built. The study of numerous new found and previously published inscriptions reveals the names of Armenian patriarchs, builders, benefactors and their relatives who undertook these activities. It is apparent, that the "tradition" of leaving an inscription about the works which were carried out, was present by almost all patriarchs.

Along with the construction works the conventual community expanded. That is evidenced by manuscripts, chronicles, archival documents of Catholicos corpus, as well as epitaphs (more than 400) dated to XVII century and later periods. Thus, Movses and Philipos Catholicoses carried out both activities for reconstruction of the Cathedral, and established conventual community and economy. Establishment of the school and replacement of the Hovhannavank school to Etchmiadzin in 1635-1637 were a stimuli to create a populous conventual community. Etchmiadzin was a scripture center during that period. Numerous manuscripts that were written here are currently preserved in the Matenadaran after Mesrop Mashtots.

Around 350 epitaphs from the monastery cemetery evidence, that St. Etchmiadzin still had a role and significance of a spiritual center during those centuries. According to epitaphs, the members of conventual community took care of the administrative and household activities of the monastery; they occupied positions (administrator, translator, "det", notary, "shatir", "vekil", "carvan bashi" etc.) at the time of different Catholicoses both here and abroad (as delegates).

The study of memorial inscriptions on nearly 60 cross-stones, placed within the territory of the Cathedral and built into the walls of separate buildings, revealed that these cross-stones are not of a local origin: they were moved here from various places of Armenia, Artsakh and Nakhichevan, mainly on the initiative of Vazgen I, for protection and complete exhibition. The study of cross-stones

was a great opportunity to study also their sculptural, compositional peculiarities, reveal the names of some foremen, etc.

The archaeological excavations around Hripsime temple in 1976-1978 proved that Komitas Catholicos built the temple on the eastern side, near the IV-V cc. single-nave basilica, where he had been hegumen before he was anointed Catholicos. Most probably, the mentioned basilica church was built above the martyrion of the Saint Virgin, and in the VII century the Catholicos Komitas built the present temple adjacent to it.

Unlike the Cathedral, there were also epigraphic inscriptions preserved on the walls of St. Hripsime church which are dated to XIII-XIV cc. as it is stated in the inscription of 1296, the monastery was released from the cotton-wool tax as well as from the tax (shahnahak, shariat) given to shahna (governor). According to new-found donative inscription of 1302, Sargis "mont" Koshetsi presented to the monastery 1000 white or silver coins, expecting to commemorate him during the mass in Epiphany. The existence of that kind of inscriptions proves that the monastery was active during that period, had its own economy and fraternity. The presence of Late Medieval donative inscriptions is a proof of the important role of the monastery during subsequent centuries. The monetary-weight unit called "liter" is mentioned in these donative inscriptions. The liter weight unit is found in the donative inscriptions of XVIII century, and, most probably, is equivalent to the "Yerevan" liter of the later period, which weighted approximately 12 Russian pound or 5 kg.

Numerous epitaphs of the conventual community cemeteries of St. Hripsime, St. Gayane and St. Shoghakat temples are evidences of the revival of monastery life in Vagharshapat. The temple Gayane was reconstructed in the mid XVII century by Philipos Aghbaketsi. In 1688 the vestibule was built adjacent to the western entrance of the temple by the Catholicos Yeghiazar Aintaptsi, which was a burial

place for the Armenian Catholicoses. It attaches great importance to the significance of that monastery during Late Medieval period.

Discovery of the single-nave basilica (V-VI centuries), which was unearthed during archaeological excavations near Vagharshapat Cultural Center in 1979, is also of a great importance. Also ruins of a medieval wine press were opened under the church during the mentioned works: it was built of small shingles and covered with mortar. In particular, the wine press shed was found in the center of the church, and six Early Medieval pithoi were opened under the northern wall, from the outer side. The discovery of that kind of church and wine press is particularly important, as martyrion and then churches were built on the place where Hripsime and virgins perished.

According to Agathangelos, Hripsime and other virgins found shelter in one of the wine presses of Vagharshapat, near which the sick virgin died. Judging by the results of excavations, the basilica church was built later on the place where the virgins found shelter, and the church Shoghakat was built on the place where the sick virgin perished (it was reconstructed on the basis of the Early Medieval church at the time of Catholicos Nahapet I Yedesatsi in 1694, due to financial support of Agamal Nakhichevantsi). It is located to the north-east of the basilica, built on the basis of wine press, and the grave stone of Saint virgin Mariane is placed in its right side – chapel.

The ensemble of cult structures of Vagharshapat is supplemented by the St. Mother of God or "Rural" church, which was built at the time of Catholicos Simeon I Yerevantsi in 1767. According to the inscription on the stone from its right side-chapel, there was a school or seminary established nearby formerly. The church of St. Mother of God is also remarkable for its early dated cross-stones (XV-XVII centuries), which were built within the wall by the foremen David, Ulubek and Melikset.

Here we reviewed also the historical role of Vagharshapat town. Besides the epigraphic inscriptions also events concerning current movements and political situation on the whole was considered (among which the replacement of the Catholicos throne from Vagharshapat to Dvin in V century, and then to the other towns, reestablishment of the throne in Vagharshapat in 1441, etc.). The present viewpoints about the primary architectural composition of the Cathedral, questions concerning the beginning of the building activities in XVII and political outcomes, the dispute between David and Daniel for the Catholicos throne and other issues were also discussed.

There are also numerous annotations which are given along with the epigraphic interpretations. In these annotations various aspects, ranks, positions are considered, for example, "paronter", "vekil", "shatir", "apohyupat iècle" etc. There were high society individuals mentioned in the inscriptions for many times, foremen and craftsmen, as well as individuals from famous families, who played an important role in the spiritual and cultural life of Vagharshapat as well as in various places of Armenia and beyond its borders.

Among foremen, who participated in the building of the bell tower of the Cathedral are noteworthy Sahak Khizantsi, Movses and goldsmith (the painter who drew the frescoes) Zakare. Further on, foreman Gaspar, historian Arakel vardapet Davrizhetsi, typographer Markos Akntsi, writer and miniaturist Yeremia archbishop Oshakantsi, Petros bishop Berdumyan - Aghamalyan, Stepanos archbishop Yenokyan, Abel archbishop Mkhitaryants, Vahan vardapet Bastamyants, Husik archbishop Ter-Movsisyan, Mesrop archbishop Ter-Movsisyan or Magistros, as well as sponsors Anton Chelepi, Agamal Nakhichevantsi or Shorotetsi, Grigor Khodzhadzanyan - Chakikyants, Margar Khaldaryants, Harutyun amira Polsetsi, Ohandzan agha Jughaetsi, Indian Armenian Khachik Dzhtlumyan, Poghos and Petros Yusufyans, David Avan-Yuzbashyan, hegumene,

deaconess Hripsime Tairyants etc. were particularly famous for their activities.

The people, events and occurrences mentioned in the epigraphic inscriptions are often testified in manuscript sources and archive materials, in particular, in thousands documents from the corpus of Catholicos. These are re-

liable facts about historical – political, social – economical life, various spheres of activities of conventual community, about secular and spiritual individuals.

As a result of research, 520 epigraphic inscriptions were added to the previously published 188 inscriptions from Vagharshapat.

ՆԱԴԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԲԵՆ - Բանբեր Երեւանի Համալսարանի
 ԴՆՊ - Դիւան Հայոց պատմութեան
 ԴՆՎ - Դիւան Հայ վիճադրութեան
 ԼՆԳ - Լրաբեր Հասարակական գիտութիւնների
 ԿԴ - Կաթողիկոսական դիւան
 ՆԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմութիւն
 ՆՃՊ - Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն
 ՆՍ - Հայկական սովետական հանրագիտարան
 ՄՆ - Մատենագիրք Հայոց
 ՄՄ - Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան
 ՊԲՆ - Պատմաբանասիրական հանդես
 ՎՏ - Վիճական տարեգիր
 ՏՆԳ - Տեղեկագիր Հասարակական գիտութիւնների
 ИФЖ - Историко – филологический журнал

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- / Տողատման կամ շեղ գծիկով նշված են բնագրի տողերի սահմանները:
 [] Փակագծով նշված են փորագրողի բաց թողած, «պատիվ» նշանով կամ առանց դրա հապաված տառերի կամ տառակապակցութիւնների վերականգնումները. չեն բացվում «տերունական» յոթ բառերը:
 [] Փակագծով նշված են եղծված կամ ջարդված տառերի վերականգնումները:
 [] Փակագծով նշված են ակներև ավելորդ տառերը:
 ... Կետերով նշված են եղծված կամ ջարդված գրերը՝ անկախ քանակից:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿԶԵՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ա. Ձեռագրեր և արխիվային նյութեր

1. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1056, «Ղազար Զահկեցի, Կարգ ծայրագոյն վարդապետութեան», Էջմիածին, 1758 թ., գրիչ, ծաղկող՝ Երեմիա արկ.:
2. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1817, «Սիմէոն Երևանցի, Մարենագրութիւնք», Էջմիածին, 1768 թ., գրիչ՝ Գալուստ վրդ. Զուղայեցի, ծաղկող՝ Երեմիա դպիր:
3. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2646, «Մովսէս Կաղանկարտացի, Պարմութիւն հայոց», Էջմիածին, 1760-1761 թթ., գրիչ՝ Ղոնսկիանոս դպիր, ծաղկող՝ Երեմիա արկ.:
4. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2882, «Ժամանակագրութիւն ձեռնադրութեանց», Էջմիածին (՝), 1763-1798 թթ., գրիչ՝ Մկրտիչ վրդ., Գալուստ արկ.:
5. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2891, «Մաշտոց ձեռնադրութեանց», Էջմիածին, 1779 թ., գրիչ՝ Եփրեմ վրդ., ծաղկող՝ Երեմիա Օշականցի:
6. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2946, «Պարմութիւն՝ կենաց Ներսիսի Աշտարակեցոյ և օրինակք գրութեանց նորին», Էջմիածին (՝), ԺԹ. դար:
7. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 3363, «Յակոբ Մծբնացի, Զգօն գիրք», Շիրակ, 1823 թ., գրիչ՝ Պետրոս Տեր-Բարսեղյան:
8. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 6273, «Ղևոնդ Փիրղալեմեան, Նշխարք պարմութեան հայոց», հ. Ա., Մանչեսթր, Կ. Պոլիս, Վարազ, Վան և այլուր, 1868-1889 թթ., գրիչ՝ Ղևոնդ Փիրղալեմեան:
9. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 7130, «Ժողովածոյ», Էջմիածին, 1734-1736 թթ., գրիչ՝ Աբրահամ Կրետացի:
10. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 8637, «Աւարարան», Ս. Գայանէ վանք, 1768 թ., գրիչ՝ Մարգարե վրդ.:
11. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 9245, «Ժողովածոյ», Ամսերդաւ, 1756-1810 թթ., գրիչ՝ Հովհաննէս Ամասիացի:
12. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 9785, «Ժողովածոյ», Կարին (՝), 1841 թ. (՝), գրիչ՝ Գրիգոր Կարնեցի:
13. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 10677, «Յակոբ Շամսիեցի, Հաց նեղատրաց և գոհարան», Էջմիածին, ԺԸ. դար, գրիչ, ծաղկող՝ Երեմիա արկ.:
14. ՄՄ ԿԴ, թղթ. 2, վավ. II, 355 էջ + 10 թերթ:
15. ՄՄ ԿԴ, թղթ. 52, վավ. 342, 4 թերթ:
16. ՄՄ ԿԴ, թղթ. 52, վավ. 343, 14 թերթ:
17. ՄՄ ԿԴ, թղթ. 64, վավ. 480, 2 թերթ:
18. ՄՄ ԿԴ, թղթ. 64, վավ. 531, 1 թերթ:

19. ՄՄ ԿԴ արխիվ, ցուցակ Հ^մ 1, թղթ. 1-14, 497 էջ:
20. ՄՄ ԿԴ արխիվ, ցուցակ Հ^մ 7, թղթ. 58-72 (1828-1864 թթ.), 735 էջ:

բ. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

21. Աբրահամ Կրետացի, Պարմութիւն, քննական քնագիր, ոտսերեն թարգմանություն և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Ղորղանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 311 էջ:
22. Ագաթանգեղայ, Պարմութիւն Հայոց, քննական քնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղեվոնդյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1983, 549 էջ:
23. Անանուն գրուցագիր (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), Պարմութիւն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Առաքելեանի, Երևան, «Վխամիր» հրատ., 2011, 246 էջ:
24. Առաքել Դարիժեցի, Գիրք Պարմութեանց, աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, 592 էջ:
25. Գիրք թղթոց, երկրորդ հրատարակչություն, Երուսաղէմ, Կոստ. Սրբոց Յակոբեանց, 1994, 711 էջ:
26. Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Գիրք, որ կոչի Յայամատրք, Կ. Պոլիս, 1730, 724 էջ:
27. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1966, 136 էջ + 25 թ. նկ.:
28. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Գորիսի Միսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, 239 էջ:
29. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ագիգեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 425 էջ:
30. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 525 էջ:
31. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 352 էջ, 19 թ. նկ.:

32. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VIII, Ռուսաստանի Դաշնություն, աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ Գր. Մ. Գրիգորյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիրություն» հրատ., 1999, 315 էջ:
33. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմեցին՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, Ս. Ս. Սաղումյան, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիրություն» հրատ., 2012, 612 էջ, 430 լուսանկար:
34. Զաքարիա Ագուլեցու որսագրությունը, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1938, 198 էջ:
35. Զաքարեայ Սարկաւագի Պարմագրութիւն, հ. երկրորդ, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1870, 143 էջ:
36. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պարմութիւն Կրետեանց, ՄՀ, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, քննական քնագիրը և առաջաբանը՝ Գ. Տեր-Վարդանեանի, Արխիվատ - Լիբանան, Կոստ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, էջ 13-313:
37. Թովմա Մեծովեցի, Պարմագրություն, աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, «Մագաղաթ» հրատ., 1999, 297 էջ:
38. Կալվաճագրեր և փոքրատպական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հ. Արախամյան, Երևան, ՀՍՍՌ ժողկոմնովերին կից թերթերի և ամսագրերի տպարան, 1941, 190 էջ:
39. Ղազար Փարպեցոյ Պարմութիւն Հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քննական քնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Սո. Մալխասյանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Բ. Ուլոբաբյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1982, 540 էջ:
40. Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին. հայ հնագիտական գրքի մատենագիտություն, հ. Ա., [կազմեցին՝ Ն. Ա. Ոսկանյան, Բ. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սավալյան, Երևան, 1988, 917 էջ:
41. Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, 818 էջ:
42. Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ. դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 827 էջ:
43. Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ. դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ., կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 940 էջ:
44. Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ. դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ., կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 1051 էջ:
45. Հասարակական պարմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1862, 184 էջ:
46. Մայր Մաշտոց, հ. Ա., գիրք Ա., աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ Գ. Տեր-Վարդանեանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2012, 920 էջ + 16 էջ ներդիր:
47. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 1469 էջ, նկ.:
48. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենադարանի, հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթարեան, Ա. Քեօշկերեան, Երևան, «Նայիրի» հրատ., 2004, 832 էջ:
49. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենադարանի, հ. Գ., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երևան, «Մագաղաթ» հրատ., 2007, 2004 էջ:
50. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենադարանի, հ. Դ., կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօշկերեան, Երևան, «Նայիրի» հրատ., 2008, 1694 էջ:
51. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենադարանի, հ. Ե., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երևան, «Նայիրի», ԵՊՀ հրատ., 2009, 1474 էջ:
52. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենադարանի, հ. Զ., խմբագրութեամբ՝ Գ. Տեր-Վարդանեանի, Երևան, «Նայիրի» հրատ., 2012, 1884 էջ:
53. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենադարանի, հ. Է., խմբագրութեամբ՝ Գ. Տեր-Վարդանեանի, Երևան, «Նայիրի» հրատ., 2012, 1372 էջ:
54. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, 683 էջ:
55. Մարենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտական, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, 315 էջ:
56. Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պարմութիւն Հայոց, ի յոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, 69 էջ:

57. Մխիթար Գոշ, Գիրք Դասարանի, աշխարհափրոթյամբ՝ Խ. Թորոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 643 էջ:
58. Մովսիսի Խոթենացոյ Պատմութիւն Հայոց, քննական քննագիրը՝ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, 588 էջ:
59. Յիշարկարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի Բէօթուկը), աշխարհափրոթեամբ՝ Պ. Մուրադյանի, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., Ս. Էջմիածին, 2007, 336 էջ:
60. Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտոյ Պատմութիւն Հայոց, ՄՀ, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, քննական քննագիրը և առաջաբանը՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Անթիլիաս - Լիբանան, Գր. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, էջ 315-628:
61. Ներսէս Շնորհալի, Ողբ Երեսիոյ, քննական քննագիր, քանասիրական դիպրոդություններ, ծանոթագրություններ՝ Մ. Մկրտչյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 154 էջ:
62. Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, աշխարհափրոթյամբ՝ Է. Մ. Բաղդասարյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիրություն» հրատ., 1995, 176 էջ:
63. Սամուէլ Անեցի, Հասարմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիրքի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2011, 152 էջ:
64. Սեբեոս, Պատմութիւն, աշխարհափրոթյամբ՝ Գ. Վ. Արգարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 445 էջ:
65. Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան (1938-1955 թթ.), գիրք Զ., Գեորգ Զորեքեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմող՝ Ս. Ա. Բեքրուդյան, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 1999, 936 էջ:
66. Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Է., Խրիմեան Հայրիկը և ցարական բռնապետութիւնը (1903-1907 թթ.), կազմող՝ Ս. Ա. Բեքրուդեան, Երևան, 2000, 710 էջ:
67. Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910 թթ.), գիրք Ը., Մարթէոս Բ. Իզմիրլեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմեց և առաջաբանը գրեց՝ Սանդրո Բեքրուդեանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2001, 972 էջ:
68. Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԱ., Գեորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Բերեալեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866-1882),

Փաստաթղթերի և նիսերի ժողովածու, կազմեց՝ Սանդրո Բեքրուդեանը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2004, 1024 էջ:

69. Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ., Գեորգ Ե. Վշրապի Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930), Փաստաթղթերի և նիսերի ժողովածու, կազմող՝ Սանդրո Բեքրուդեան, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2005, 712 էջ:
70. Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԶ., Վազգէն Ա. Պալեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1908-1994), փաստաթղթերի և նիսերի ժողովածու, կազմող և խմբագիր՝ Գեորգ Եազըճեան, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2008, 1376 էջ:
71. Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց՝ Կ. Կոստանեանց, Ս. Պերերբուրգ, 1913, 292 էջ:
72. Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, ժողոված 1878-1898, մասն Ա., Վաղարշապատ, Գր. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1898, 122 էջ:
73. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մարենապարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանեանի, խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1965, 1634 էջ:
74. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մարենապարանի, հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 1546 էջ:
75. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարենապարանի, հ. Գ., կազմեց՝ Ա. Մալխասեան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007, 462 էջ:
76. Փատտոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, քննագիրը՝ Բ. Պատկանյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987, 455 էջ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

77. Աբեղյան Մ., Գեորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, աշխ. և ծանոթ.՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2014, 272 էջ:
78. Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1973, 371 էջ:
79. Աբրահամյան Լ., Զոհի մարմնից աճող երկնափն տաճարը. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը ազգաբանական տեսանկյունից, «Հայոց տրեքը և

- տրավայրերը. ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը», Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2001, էջ 361-367:
80. Աբրահամյան Վ. Ա., Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1956, 288 էջ:
81. Աղամյան բժ., Էջմիածնայ վանքը, «Մասիս» շաբաթաթերթ, ազգային և քաղաքական, 1886, նոյեմբեր, թիվ 3847, էջ 229-232:
82. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, 429 էջ:
83. [Ալիշան Ղ.], Ճառ ընթերցեալ ի հայկական ձեմարանիս, տեսություն ի գանձ լեզուին հայոց կամ ի Սրբեփանեան բառարան, «Բազմավեպ. բարոյական, քանասիրական, տնտեսական և քնական գիրքեկաց», Վենետիկ, 1852, թիվ 5, էջ 86-95:
84. Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հ. Ա., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1869, 537 էջ:
85. Ալիշան Ղ., Այրարատ. քաղաքի Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1890, 590 էջ:
86. Ալիշան Ղ., Միսական. տեղագրություն Միսեաց աշխարհի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, 563 էջ:
87. [Ալիշան Ղ.], Կամենից. տարեգիրք հայոց, Լեհաստանի և Ռումինիոյ հասարակցայ յանկաւծովք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1896, 276 էջ:
88. Ալիսեան Ն., Սրբեփանոս վարդապետ Լեհացի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1912, թիվ 1, էջ 61-66:
89. Ալիսեան Ն., Մովսէս Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոս և իր ժամանակը, Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1936, 473 էջ:
90. Ալիսեան Ն., Տէր-Պողոսեան Պ., Մարենապարանի հեղափոխություններ. Գիրք կաթողիկոս, «Հանդէս ամսօրեայ», 1971, թիվ 1-3, էջ 1-22:
91. Ալիսեան Ն., Տէր-Պողոսեան Պ., Մարենապարանի հեղափոխություններ. Ղազար Փարպեցի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1972, թիվ 4-6, էջ 141-154:
92. Աճառյան Հր., Թորքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Գ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, 381 էջ:
93. Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Երևան, Հայպետհրատ, 1951, 608 էջ:
94. Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա-Ե., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1942, 1944, 1946, 1948, 1962 - 633, 682, 740, 683, 382 էջ:
95. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա-Բ., Դ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1971, 1973, 1979 - 698, 687, 674 էջ:
96. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. հանրագիտարան, տրակ Ա., Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2008, 256 էջ:
97. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX-րդ դարում, մասն Ա., (1800-1832), աշխարհափրեաց՝ Աղեքսանդր դ. Երիցեանց, Թիֆլիզ, տպ. Մ. Շարաձէի, 1894, 658 էջ:
98. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX-րդ դարում, մասն Բ., Կաթողիկոսություն Տ. Յովհաննէս VIII Կարբեցոյ և «Պոթոմեի», (1831-1842), աշխարհափրեաց՝ Աղեքսանդր դ. Երիցեանց, Թիֆլիզ, տպ. Մ. Մարտիրոսեանի և ընկ., 1895, 592 էջ:
99. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Ա., Զոռա, Երևան, «Գաւապրիկ» հրատ., 2004, 312 + 82 էջ ներդիր:
100. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Դ., Երևան, գալատ, Երևան, «Գաւապրիկ» հրատ., 2008, 308 էջ + 88 էջ ներդիր, նկար:
101. Անայան Հ., Հայկական մատենագիտություն. Ե-ԺԸ. դդ., հ. Ա., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1959, 1228 էջ:
102. Աջապահյան Միքայել վրդ., Պերրոս արք. Բերդույան. կյանք և մատենագրական վաստակ, «Էջմիածին», 1991, Է-Ը., էջ 33-48:
103. Առաքելյան Բ. Ն., Հայկական տարեկերպարանները IV-VII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1949, 119 էջ + 20 թ. նկ.:
104. Առաքելյան Բ. Ն., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1958, 375 էջ + լուսանկ.:
105. Առաքելյան Բ. Ն., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1964, 319 էջ + լուսանկ.:
106. Առաքելյան Վ. Դ., Առաքել Դավրիժեցի, ՊԲՀ, 1970, թիվ 3 (50), էջ 33-45:
107. Ասատրյան Ա., Կարբի. պատմություն, հուշարձաններ, ազգագրություն, Երևան, հեղինակային հրատ., 2010, 681 էջ:
108. Ասատրյան Կ., Մի էջ Նորագավթի պատմությունից, ՊԲՀ, 1968, թիվ 4 (43), էջ 249-251:
109. Ավագյան Ս. Ա., Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 397 էջ:
110. Ավագյան Ս. Ա., Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1978, 358 էջ:
111. Ավգերյան Մ., Լիակարար վարք և վկայաբանություն Սրբոց, որք կան ի հին Տոնացոյցի եկե-

- դեցոյ Հայաստանեայց, հ. Գ., ի վանս Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1812, 528 էջ:
112. Ավդալբեգյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 488 էջ:
113. Ավետիսյան Խ. Ա., Բանբակագործության զարգացումը Հայաստանում XIX դարում և XX դարի սկզբներին, «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հ. I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 307 էջ:
114. Ավետիսյան Կ., Աշխարհագրական անունների բացատրական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1969, 361 էջ:
115. Արեշյան Գ. Ե., Մոխրաբլուր բնակավայրի ստորին շերտերի բնութագրման շուրջ, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1974, էջ 144-154:
116. Արզումանեան Զ., Ազգապարտում, Դ. հատոր, Ա. գիրք (1910-1930), Նիւ Եորք, Ս. Վարդան Մարենաշար, 1995, 382 էջ + I-VIII:
117. Արզումանեան Զ., Ազգապարտում, Դ. հատոր, Գ. գիրք (1955-1995), Նիւ Եորք, Ս. Վարդան Մարենաշար, 2003, 372 էջ:
118. Բաբայան Ֆ., Քալանթարյան Ա., Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմակալն արձանագրությունները, ՊԲՀ, 2001, թիվ 2 (157), էջ 169-199:
119. Բազոյան Ե., Էջմիածնի Մայր տաճարի պատմիքի քանդակի պատմությունը, «Էջմիածին», 2002, Թ., էջ 21-31:
120. Բաղդասարյան Է., Ակնարկ Հայոց եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների, «Հայոց եկեղեցի և պետություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 2000, էջ 90-107:
121. Բաղդամյան Զարգրիա վարդապետ, Անասյակ բաժակի խնդիրը Հայոց եկեղեցում, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2013, 184 էջ:
122. Բասմաջեան Կ., Զուարթնոց եկեղեցու քննադատական արձանագրությունը, «Արարատ», 1901, ապրիլ, էջ 225-226:
123. Բասմաջեան Կ., Մեր հնությունները, «Բանասեր. հանդես հնաստական, պատմական, լեզուաբանական և քննական», Փարիզ, 1901, թիվ 1-4, էջ 130-133:
124. Բաստամյան Վահան վարդապետ, Նկարագրություն Մայր եկեղեցոյն Հայոց Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, ի տպ. Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1877, 29 էջ:
125. Բարթիկյան Հ. Մ., Ահարոն Մագիարոսի արձանագրության (1055-1056) մեջ հիշատակված հարկերի մասին, ՊԲՀ, 1959, թիվ 4, էջ 168-174:
126. Բարխուդարյան Մ., Աղոսանից երկիր և դրացիք: Արցախ, «Գանձասար» հրատ., Երևան, Աստուծաբանական կենտրոն, 1999, 415 էջ:
127. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, 380 էջ:
128. Բարխուդարյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական բովանդակության արձանագրություններ և դիրքություններ, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 73-95:
129. Գալեմյարեան Գր., Կենսագրություն Սարգիս արք. Սարաֆեան և ժամանակին հայ կաթողիկեայր, Վիեննա, 1908, 433 էջ:
130. Գալեան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Երևան, 2005, 271 էջ:
131. Գալուստեան Շնորհք արքեպիսկոպոս, Համարիարդնեական սուրբեր, երրորդ հրատարակություն, Երևան, «Գանձասար» աստուծաբանական կենտրոն, 1997, 317 էջ:
132. Գալուստեան Շնորհք արքեպիսկոպոս, Հայագի սուրբեր, երրորդ հրատարակություն, Երևան, «Գանձասար» աստուծաբանական կենտրոն, 1997, 428 էջ:
133. Գասպարյան Ռ. Ռ., Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմակալական արձանագրությունները, ԼՀԳ, 1993, թիվ 1, էջ 130-136:
134. Գասպարեան Ռ. Միջնադարեան Առինջ գիղը և նրա վիմակալն յուզարձանները, «Հանդես ամսօրեայ», 2005, թիվ 1-12, էջ 314-336:
135. Գեորգեան Ա., Հայ մանրամասնարիչներ. մարտնագիրություն. IX-XIX դդ., Երևան, 1997, 822 էջ + XXXII տախարակ:
136. Գեորգեան (Ճուղուրեան) Բարդուղիմեոս եպիսկ., Վաղարշապատը և Ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են, Մոսկուա, տպ. Խ. Բարխուդարեանի, 1905, 23 էջ:
137. Գրգեարյան Հ. Ղ., Հարությունյան Ն. Մ., Աշխարհագրական անունների բառարան, Ա-Կ, Հ-Ֆ, Երևան, «Լույս», 1987, 1989 - 296, 472 էջ:
138. Գրիգորյան Ա., Վաղարշապատ-Էջմիածնի քաղաքաշինական զարգացման ընթացքը, «Հուշարձան» տարեգիրք Ա., Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 44-59:
139. Գրիգորյան Գր. Մ., Սյունիքի վանական կալվածասիրությունը IX-XIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 267 էջ:
140. Գրիգորյան Գր. Մ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 318 էջ + 4 թ. նկար:
141. Գրիգորյան Գր. Մ., Հայկական վիմագրություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2000, 208 էջ:
142. Գրիգորյան Գր. Մ., Վահանավանք. պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2007, 192 էջ:
143. Գրիգորյան Գր. Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանկյալ կոթողները, Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարան, 2012, 288 էջ:
144. Գրիգորյան Հ., ԺԷ. դարի հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, «Էջմիածին», 1948, թիվ 3-4, էջ 42-57:
145. Գրիգորյան Վ. Գ., Էջմիածնի Մայր տաճարը, ԼՀԳ, 1986, թիվ 7 (523), էջ 77-85:
146. Գրիգորյան Վ. Գ., Մայր տաճարի հնագույն երեք քանդակների թվագրման խնդիրը, ՊԲՀ, 2012, թիվ 3, էջ 3-20:
147. Գրիգորյան Վ., Էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցակներ (1801 թ.), Բանբեր Մարենաշարյանի, 1984, թիվ 14, էջ 229-239:
148. Գևորգյան Ս. Ա., Հայ վիմագիր բանաստեղծությունը (XVIII-XIX դդ.), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 380 էջ:
149. Դանիելյան Մ., Պատմական հուշարձանների վերականգնումը Մայրավանքում, «Էջմիածին», 2014, ԺԱ., էջ 108-119:
150. Դատյան Խաչիկ ծ. վարդապետ, Հոգևածների ժողովածու, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2007, 208 էջ:
151. Դիլոյան Վ. Ա., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը 19-րդ դարի սկզբին, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 153-179:
152. Դիսան հայոց պատմության, գիրք Գ., Միմեն կաթողիկոսի յիշատակարանը, կենսագրություն և յաւելումներով ու ծանօթութիւններով հրատարակեց Գիտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894, 891 էջ:
153. Դիսան հայոց պատմության, գիրք Դ., Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800), առաջաքանով, յաւելումներով և ծանօթութիւններով հրատարակեց Գիտ ատագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1899, 804 էջ:
154. Դիսան հայոց պատմության, գիրք Ե., Դանիել կաթողիկոս (1800-1808), յաւելումներով, յաւելումներով, ծանօթութիւններով և մի վիմարիպ ինքնագիր կոնդակով հրատարակեց Գիտ ատագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1902, 684 էջ:
155. Դիսան հայոց պատմության, գիրք Զ., Դանիել կաթողիկոս, մասն առաջին, (1801-1802), հրատարակեց Գիտ ատագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1904, 752 էջ:
156. Դիսան հայոց պատմության, գիրք Է., Դանիել կաթողիկոս, մասն երկրորդ, (1803-1804), հրատարակեց Գիտ ատագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1909, 562 էջ:
157. Դիսան հայոց պատմության, գիրք Ը., Միմեն կաթողիկոսի յիշատակարան, մասն երկրորդ, հրատարակեց Գիտ ատագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1908, 664 էջ:
158. Դիսան հայոց պատմության, գիրք Ժ., Մանր մարտնագիրք. ԺԵ-ԺԹ. դար, կենսագրական տեղեկություններով և ծանօթութիւններով հրատարակեց Գիտ Աղանեանց ատ. քահ., Թիֆլիս, 1912, 602 էջ:
159. Դիսան հայոց պատմության, գիրք ԺԱ., Միմեն կաթողիկոսի յիշատակարանը, մասն III. վերջին (1777-1779), յաւելումներով և ծանօթութիւններով հրատարակեց Գիտ Աղանեանց ատ. քահ., Թիֆլիս, 1913, 504 էջ:
160. Դիսան հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, (1780-1785), հ. Ա., աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 596 էջ:
161. Դիսան հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, (1786-1792), հ. Բ., աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2003, 804 էջ:
162. Երեմյան Ա., Հոգևածներ, «Գիտություն և տեխնիկա», 1967, թիվ 1 (41), էջ 10-17:
163. Երիցեանց Աղ., Նիսիս Ներսէս Ե-ի կենսագրության համար, Թիֆլիս, 1877, 28 էջ:
164. Երիցեանց Աղ., Ներսէս եպիսկոպոս Դանիել կաթողիկոսի ժամանակ, Թիֆլիս, 1877, 36 էջ:
165. Զորյան Հ., Արտաշատի, Վաղարշապատի և Դիլիսի պորթները, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության /ՀԽՍՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ/, հ. I, Պետրիար, 1935, էջ 53-84:
166. Էփրիկյան Ս., Ս. Էջմիածին (303-1903) պատկերազարդ նկարագրություն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1903, 50 էջ:
167. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա-Բ., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1902, 1907 - 806, 400 էջ:
168. Թեոդիկ, Տիպ ու տառ: Նմանահանություն, վերջաբանը և ցանկերը Վ. Բեշիշեանի, հրատարակեց Գիտ ատագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1902, 684 էջ:

- րակութեան պատրաստեց Գ. Գասպարեանը, Երևան, «Նաիրի», 2012, 264 էջ:
169. Թորամանյան Թ., Էջմիածնի տաճարը. ճարտարապետական և հնագիտական հետազոտություն, «Ազգագրական հանդես», գ. XIX, Թիֆլիս, 1910, թիւ 1, էջ 165-188:
170. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. առաջին, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1942, 403 էջ:
171. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխարհայինների երկրորդ ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց՝ Կ. Ղաֆաղարյան, աշխարհակցությանը՝ Ն. Թորամանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1948, 307 էջ:
172. Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական անտեսությունը XV-XVIII դարերում, Երևան, Պատմ. ինստ., 2007, 266 էջ:
173. Թորոսյան Ռ., Կրկաշարյան Ս., Հնագիտական նորություններ Էջմիածնից, ՊԲՀ, 1971, թիւ 4, էջ 286-290:
174. Թորոսյան Ռ. Մ., Թեղուրի վաղ երկրագործական քնակալայրը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ), Հնագիտական պեղումները Հայաստանում. թիւ 14, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, 141 էջ:
175. Թորոսյան Ռ. Մ., Հոփսիսի վանքի շրջակայքի նորահայտ հուշարձանները, Հանրապետական չորրորդ գիտական կոնֆերանս՝ նվիրված Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին, զեկուցումների թեզեր, Երևան-Սարդարապատ, 18-22 սեպտեմբեր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, էջ 45-46:
176. Թորոսյան Վ. Հ., Պարունկերության ինստիտուտի ձևավորումն ու զարգացումը Հայաստանում (XI-XIV դդ.), ԼՀԳ, 2011, թիւ 1-2 (630), էջ 30-42:
177. Թումանյան Լ., Լիւմ և Կրոնց մենաստանները Մեծ եղեռնի օրերին, «Էջմիածին», 2013, Դ., էջ 96-107:
178. Իբն Ալ-Ասիր, Արաբական աղբյուրներ, Բ., թարգմանություն քննադից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի (Օրար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 443 էջ:
179. Իսախանյան Սերոբյան Երեմյան, Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատան քանդակը, «Էջմիածին», 1987, Թ-Ժ., էջ 13-16:
180. Լալայան Ե., Նոր-Բայազետի գաղտ, Տեղագրություն, «Ազգագրական հանդես», գ. XIX, Թիֆլիս, 1910, թիւ 1, էջ 4-32:
181. Լալայան Ե., Վայոց ձոր. Նշանատր վանքեր, «Ազգագրական հանդես», գ. XXVI, Թիֆլիս, 1917, էջ 5-84:
182. Լալայան Ե., Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, հրատարակություն Մեղրոնյան ֆոնդի, 1931, 239 էջ:
183. Լեո, Երկերի ժողովածու, Հայոց պատմություն, հ. երրորդ, գիրք առաջին, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1969, 510 էջ:
184. Լեո, Երկերի ժողովածու, Հայոց պատմություն, հ. երրորդ, գիրք երկրորդ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1973, 638 էջ:
185. Խալաթյան Ներսես արեղա, Ս. Գայանե վանքի վերանորոգությունները, «Էջմիածին», 2008, Գ., էջ 55-72:
186. Խաչատրյան Ժ. Դ., Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 2010, թիւ 1, էջ 3-24:
187. Խաչատրյան Մ., Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումը ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, ԼՀԳ, 1978, թիւ 10, էջ 96-110:
188. Խաչիկյան Լ., Աշխարհություններ, հ. Գ., Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2008, 1206 էջ:
189. Խառատյան Հ., Թիֆլիսի Ս. Սրբիսանոս կուսանաց անապատի և մայրապետ իշխանուհի Հովհաննիս Թախիրյանցի մասին, «Էջմիածին», 2007, Ե., էջ 87-91:
190. Խոստիկյան Մ., ԺԷ. դարու Հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, Գլուխ Ա., Հարանց անապատ և Մովսես կաթողիկոս, «Արարատ», 1902, մայիս-յունիս, էջ 430-446:
191. Խոստիկյան Մ., ԺԷ. դարու Հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, Գլուխ Բ., Փիլիպոս կաթողիկոս և քարենորոգչական դպրոցներ, «Արարատ», 1902, յուլիս-օգոստոս, էջ 607-623:
192. Խոստիկյան Մ., ԺԷ. դարու Հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, Գլուխ Գ., Յակոբ կաթողիկոս Զոդայեցի, «Արարատ», 1902, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 771-785:
193. Խորհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձանները, պրակ III, Վաղարշապատի շրջան (ոռոգայց-այրում), կազմեց՝ Կ. Ղաֆաղարյան, Երեմյան, 1938, 29 էջ + 17 թ. լուսանկար:
194. Ծոցիկյան Ս. Մ., Արարատ-Կովկաս, մասն առաջին, Ֆրեզո, Կալիֆորնիա, 1917, 434 էջ:
195. Կանայան Խ., Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԷ. դարում, «Էջմիածին», 1977, Բ., էջ 48-54, Գ., էջ 26-31, Դ., էջ 44-48:
196. Կանեցյան Ա., Հին Հայաստանի քաղաքները. «Գիտություն և տեխնիկա», 1980, թիւ 4 (200), էջ 42-46:

197. Կարախանյան Գր., Միջնադարյան կենցաղային քանդակներ, «Գիտություն և տեխնիկա», 1975, թիւ II (147), էջ 18-25:
198. Կարախանյան Գ. Հ., Սարգսյան Գ. Գ., Մեղրոնյան Հ. Ա., Հարությունյան Պ. Պ., Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ, ԲԵՀ, 1992, թիւ 2, էջ 158-163:
199. Կոզեան Հ. Ս., Հայոց եկեղեցին, մինչև Փյունիսյան ժողովը, Բեյրութ, 1961, 775 էջ, 18 թ. նկ.
200. Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2000, 448 էջ:
201. [Կորին վարդապետ], Ճեմարան Մ. Աթոռոյ, «Արարատ», 1902, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 1120-1122:
202. Կրկաշարյան Ս. Մ., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 214 էջ:
203. Հախանդարյան Ա., Արարազի երեք վանքերը, գիրք ԺԵ., Երևան, ՀՀՈՒ հրատ., 2012, 368 էջ:
204. Հակոբյան Գ. Ա., Կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձնիք նուրբեալ» շարականը, «Էջմիածին», 1976, Ա., էջ 25-30:
205. Հակոբյան Է., Փիլիպոս Աղբակեցու շինարարական գործունեությունը, «Կանթեղ», 2011, էջ 133-137:
206. Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Ս., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների քառարան, հ. 1-5, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986, 1988, 1991, 1998, 2001 - 991, 992, 992, 812, 912 էջ:
207. Հակոբյան Հր., Նորահայտ նյութեր Հոփսիսի վանքի տաճարի վերաբերյալ, «Հայկական արվեստ», թիւ 1, Հին և միջին դարեր, ծանոթագրությունը՝ Յու. Թամանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 48-53:
208. Հակոբյան Հ. Ժ., Մեծ և Փոքր Հայքերի սահմանագլխի հոռմեական ամրությունների համակարգը, ՊԲՀ, 1986, թիւ 4, էջ 138-155:
209. Հակոբյան Հ. Պ., Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հիմնարկային սկզբները, «Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավաքագիրք և սովորույթ», միջազգային երկրորդ գիտաժողովի հոգևածների ժողովածու, Երևան, «Նշանակ» հրատ., 2007, էջ 26-48:
210. Հակոբյան Հ. Ե., Եկեղեցուն նվիրավորություն Կալարարեղու և մի պարզապես, ՀԱԲԻՏՈՒՄ 1. Հայաստանի և հարակից երկրների ազգաբանություն և հնագիտություն (25-27 հոկտեմբեր, 2010, միջազգային գիտաժողովի նյութեր), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2014, 332-337:
211. Հակոբյան Հովսեփ քահանա, Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի, «Էջմիածին», 1987, Թ-Ժ., էջ 17-18:
212. Հակոբյան Ն. Գ., Նորարար հնագիտական հուշարձան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տաճարում, «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը», միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 138-139:
213. Հակոբյան Պ., Հովհաննես Շահխաթունյանցը և արևելահայ հայագիտության սկզբնավորումը, «Կույրուր-լուսավորական աշխարհ», 1988, թիւ 5-6, էջ 23-36:
214. Հակոբյան Պ., Էջմիածնի վիմագրերը Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի վերծանմամբ, «Մշակույթ», 1990, թիւ 2-3, էջ 80-88:
215. Հակոբյան Ս. Ե., Հայ գյուղացիության պատմություն (Վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջան), մաս I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1957, 543 էջ:
216. Հաղորդագրություն: Զուարթնոց եկեղեցու պեղումները, «Արարատ», 1900, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 380-381:
217. Հաղորդագրություն: Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի և Ս. Հովհաննիսի տաճարի պեղումների մասին, «Էջմիածին», 1959, թիւ 7, էջ 20-21:
218. Հաղորդագրություն: «Էջմիածին», 1979, Ե., էջ 4-6:
219. Հաղորդագրություն: Աղբյուր-հուշարձանի քանդակ Ս. Գայանե վանքում, «Էջմիածին», 1984, թիւ 10, էջ 40-41:
220. Հաղորդագրություն: Վաղարշապատ-Էջմիածին, «Էջմիածին», 1963, Գ., էջ 30-34:
221. Համառոտ քառարան ի տաճակներ ի հայ, ի պերս պարոցս յօրինեալ ի Հ. Յակովբոս վ. Պողոսեան, հ. երկրորդ, Վիեննա, ի տպ. Միխայիլեանց, 1841, 1023 էջ:
222. Համարձակման Վ., Եղիազար Առնշեցին քառարանագիր, ՊԲՀ, 1989, թիւ 3, էջ 114-121:
223. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և սրբկարիքական կարգերի ժամանակաշրջանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 991 էջ:
224. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 687 էջ:
225. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Հայ ժողովրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում XIV-XVIII դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, 680 էջ:

226. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Հայաստանը 1801-1870 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 732 էջ:
227. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Հայաստանը 1870-1917 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 1050 էջ, 4 քարտեզ:
228. Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 77 էջ, 67 թ. նկ.:
229. Հայերեն քաղաքական բառարան, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, հ. առաջին-չորրորդ, Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 1944, 1944, 1944, 1945 - 608, 512, 614, 646 էջ:
230. Հայկազն Տ., Ղազարյան Գ., 1000 հայագի գեներալներ, ծովակալներ, Երևան, հեղինակային հրատ., 2009, 696 էջ + 0,5 մամուլ նկ.:
231. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. առաջին-երրորդ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1996, 2002, 2004 - 298 էջ + 48 թ. նկ., 352 էջ + 8 էջ ներդիր, 346 էջ + 8 էջ ներդիր:
232. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 3, 8, 10, 11, Երևան, 1977, 1982, 1984, 1985-719, 719, 735, 718 էջ:
233. Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք, կազմեց՝ Ռ. Մաթևոսյան, Ս. Էջմիածին, 1999, 247 էջ:
234. Հայոց լեզվի քարքառային բառարան, հ. Ա., Դ., Ե., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001, 2007, 2008-451, 451, 420 էջ:
235. Հայրապետյան Շահե քահանա, 1441 թվականին կաթողիկոսական Աթոռի փոխադրումը Վաղարշապատ, որպես Հայոց պետականության վերահաստատման պատմական նախապայման, «Հայոց եկեղեցի և պետություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, Հայկական Հանրագիտարանի խմբագրություն, 2000, էջ 124-137:
236. Հասրաթյան Մ., Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան ճարտարապետությունը, Տարեգիրք. գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2011, էջ 24-27:
237. Հարությունյան Ա. Է., Դիտարկումներ միջնադարյան Հայաստանի հյուրանոց-հյուրարանների և դրանց վիմագրերի շուրջ, «Էջմիածին», 2010, Ժ., էջ 129-133:
238. Հարությունյան Ա. Է., Համառոտ ակնարկ Ղևոնդ Ալիշանի վիմագրագիտական գործունեության, ԲԵՀ. հայագիտություն, Երևան, 2011, թիվ 134.1, էջ 69-76:
239. Հարությունյան Ա. Է., «Բաժակ» գինու նվիրաբերման վկայություններ հայկական վիմագրերում, «Էջմիածին», 2011, Բ., էջ 121-129:
240. Հարությունյան Ա. Է., Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, «Էջմիածին», 2011, Գ., էջ 110-117:
241. Հարությունյան Ա. Է., Նորահայր արձանագրություն Ս. Հոփսիմեի վանքից, ՊԲՀ, 2011, թիվ 2 (187), էջ 192-199:
242. Հարությունյան Ա. Է., Ս. Հոփսիմեի և Ս. Շողակաթի վանքերի որմերին ագուցված խաչքարերի նորահայր վիմագրերը, «Էջմիածին», 2011, Ե., էջ 88-94:
243. Հարությունյան Ա. Է., Նորահայր տապանագրեր Ս. Հոփսիմեի վանքից, «Էջմիածին», 2012, Բ., էջ 71-83:
244. Հարությունյան Ա. Է., Մի խաչքար Ս. Հոփսիմեի վանքից, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2012, թիվ 1 (37), էջ 107-114:
245. Հարությունյան Ա. Է., Նորահայր վիմագրեր «Խոր» կշռաչափի վերաբերյալ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2012, թիվ 4 (40), էջ 99-108:
246. Հարությունյան Ա. Է., Սյունիանոս վարդապետ Լեհացին և նրա տապանագիրը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2013, թիվ 3 (43), էջ 78-87:
247. Հարությունյան Ա. Է., Հայրապետական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին տեղափոխման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 2013, թիվ 3, էջ 161-171:
248. Հարությունյան Ա. Է., Ս. Շողակաթ վանքի միաբանական գերեզմանոցը, ՀԱՐԻՏՈՒՄ 1. Հայաստանի և հարակից երկրների ազգաբանություն և հնագիտություն (25-27 հոկտեմբեր, 2010, միջազգային գիտաժողովի նյութեր), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2014, 338-349:
249. Հարությունյան Ա. Է., Գրիգ, ծաղկող Երեմիա Օշականցին և նրա տապանագիրը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2014, թ. 3 (47), էջ 114-124:
250. Հարությունյան Ղևոնդ քահանա, Սուրբ Շողակաթի կամ Մարիանե կույսի վանքը, «Էջմիածին», 1981, Ը., էջ 38-41:
251. Հարությունյան Մ., Զողայի պահպանված խաչքարերը, «Էջմիածին», 2014, Է., էջ 21-44:
252. Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա., Պետրոսյան Հ., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հոբոսյան Ս., Ավետիսյան Պ., Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Երևան, Ագրոֆիզիսի և գյուղի զարգացման կենտրոն, 2005, 306 էջ:
253. Հարությունյան Ս. Մ., Սիմեոն Ա. Երևանցու շինարարական ձեռնարկումները, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), 12, Երևան, Պատմության ինստ., 2011, 134-146:
254. Հարությունյան Ս. Մ., Առաջին տապանի և թղթի գործարանի հիմնումը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2012, թիվ 1 (37), էջ 147-157:
255. Հարությունյան Վ., Դվինի V-VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները (ըստ 1937-1939 թթ. պեղումների նյութերի), Երևան, 1950, 115 էջ:
256. Հարությունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, Հայպետհրատ, 1960, 145 էջ:
257. Հարությունյան Վ., Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի հարավային զանգակատան վերականգնումը, «Էջմիածին», 1978, Դ., էջ 53-56:
258. Հարությունյան Վ., Էջմիածնի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1969, 31 էջ + 41 էջ լուսանկ.:
259. Հարությունյան Վ., Էջմիածին, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1978, 47 էջ + 14 էջ լուսանկ.:
260. Հարությունյան Վ., Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն առաջինի գահակալության օրոք (1956-1980), «Էջմիածին», 1983, թիվ 11-12, էջ 51-55, 1984, թիվ 1, էջ 51-56, թիվ 2, էջ 33-42, թիվ 3, էջ 32-38, թիվ 4, էջ 23-28, թիվ 5, էջ 12-19, թիվ 6, էջ 23-30, թիվ 11-12, էջ 60-70:
261. Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազարամյակ-մ.թ. XIV դար), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, 418 էջ, 143 աղյուսակ, 3 քարտեզ:
262. Հովսեփյան Գ., Կոմիտաս կաթողիկոսի մի նոր արձանագրություն, «Արարատ», 1898, հոկտեմբեր, էջ 441-442:
263. Հովսեփյան Գ., Մխիթար Սամսեցի (Կերմանեցի), Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1899, 32 էջ:
264. Հովսեփյան Գ., Քարտեզ հայ հնագրության, «Շողակաթ Ս. Էջմիածնի» հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1913, էջ 170-214:
265. Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանը կամ Պոռոջյանը հայոց պատմության մեջ, մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, 304 էջ:
266. Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանը կամ Պոռոջյանը հայոց պատմության մեջ, մասն երկրորդ, Երուսաղեմ, 1942, 292 էջ:
267. Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանը կամ Պոռոջյանը հայոց պատմության մեջ, հ. Գ., Նիւ Եորք, 1942/3, 248 էջ:
268. Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի. նորագիտ արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1931, 24 էջ:
269. Հովսեփյան Գ., Հատուց թատի Ամենափրկիչը և նոյնանուն յուշարձաններ հայ արուեստի մեջ, Երուսաղեմ, 1937, 110 էջ:
270. Հովսեփյան Գ., Էջմիածնի տաճարի նկարագրորումն ու ծաղկազարդումը ԺԷ-ԺԸ. դարերում, Նիսիեր և ոստանափրություններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմության, պրակ Ե., Անթիլիաս-Լիբանան, 1951, էջ 7-43:
271. Հովսեփյան Գ., Պատմություն Ղուկաս կաթողիկոսի (Մայր Աթոռի Դիանից), Նիսիեր և ոստանափրություններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմության, պրակ Ե., Անթիլիաս-Լիբանան, 1951, էջ 48-63:
272. Հովսեփյան Գ., Մոմիկ «սարկավագ» (գրիգ, նկարիչ և արձանագործ. 1297-1332), Նյութեր և ոստանափրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 220-224:
273. Ղազարեան Ռ. Ս., Գրաբարի բառարան, հ. Ա-Բ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, 2000 - 684, 659 էջ:
274. Ղազարյան Ռ. Ս., Ավետիսյան Հ. Մ., Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, 840 էջ:
275. Ղարիբյան Ի. Գ., Գլաճոր. տեղադրությունը, պեղումները, վիմագիր արձանագրությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1983, 244 էջ:
276. Ղաֆադարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1957, 209 էջ:
277. Ղաֆադարյան Կ., Հաղբար/ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, 293 էջ:
278. Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 249 էջ:
279. Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1952, 298 էջ:
280. Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 166 էջ, 21 թերթ նկ.:
281. Ղաֆադարյան Կ. Գ., Քալանթարյան Ա. Ա., Դվին II. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2002, 254 էջ + 7 էջ նկ.:

282. Ղաֆադարյան Կ., *Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պարմության, գիրական ժառանգություն, հ. 5*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիրություն» հրատ., 2007, 334 էջ:
283. Մահագոյժ. [Հովհաննես վարդապետ Ղալամյանց], «Արարար», 1887, ապրիլ, էջ 194:
284. Մահագոյժ. [Թադևոս արքեպիսկոպոս Զյունական], «Արարար», 1889, յուլիս, էջ 418:
285. Մահագոյժ. [Ներսես վարդապետ Հայկազունի], «Արարար», 1894, հոկտեմբեր, էջ 324:
286. [Մահախոսական], Ա[թէ] եպիսկոպոս, «Արարար», 1876, դեկտեմբեր, էջ 466:
287. [Մահախոսական]. Վրթանես վարդապետ Խաժակնեան, «Արարար», 1877, յունիս, էջ 239:
288. [Մահախոսական]. Բառնաբաս վարդապետ Տեր-Յովսէփեան, «Արարար», 1887, մարտ, էջ 143-144:
289. [Մահախոսական]. Սրեփանոս եպիսկոպոս Պալասանյան, «Արարար», 1889, փետրվար, էջ 125-128:
290. [Մահախոսական]. Հ. Յովակիմ վարդապետ Ղամեքեանց, «Արարար», 1893, օգոստոս, էջ 784:
291. [Մահախոսական]. Պողոս վարդապետ Տ. Մարգարեան, «Արարար», 1896, նոյեմբեր, էջ 522:
292. [Մահախոսական]. Վարդան Աբովյան, «Արարար», 1896, նոյեմբեր, էջ 523:
293. [Մահախոսական] Փոխումն յաստեացս, [Տ. Հովհաննես եպիսկոպոս Տեր-Հարությունյան], «Արարար», 1897, փետրոսար, էջ 84:
294. [Մահախոսական] Յովհաննես վարդապետ դպիր Վարդանեան, «Արարար», 1903, մայիս, էջ 431-432:
295. [Մահախոսական]. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեանց, «Արարար», 1906, փետրոսար, էջ 116-117:
296. Մահացուցակ. [Մարտիրոս Տեր-Հովհաննիսյան], «Արարար», 1869, հոկտեմբեր, էջ 152:
297. Մահացուցակ. Բասրամեանց Վահան վարդապետ, «Արարար», 1881, դեկտեմբեր, էջ 660:
298. Մահացուցակ. [Խրայել արեղա Տեր-Պետրոսյան], «Արարար», 1869, դեկտեմբեր, էջ 202:
299. Մահացուցակ. [Եղիազար արքեպիսկոպոս Տեր-Կարապետյան], «Արարար», 1884, մարտ, էջ 134-135:
300. Մաթևոսյան Կ., Հայոց պարմության բախորդ 1441 թվականը, «Էջմիածին», 1991, Է-Ը., էջ 5-17:
301. Մաթևոսյան Կ., Մոդեստ Ս. Գևորգ վանքը, կազմեց և խմբագրեց՝ Եգնիկ արք. Պետրոսյանը, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2009, 64 էջ:
302. Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքը, Երևան, «Մոդի» հրատ., 2012, 120 էջ:
303. Մալխասյան Ա. Ա., Սուրբ Էջմիածնի մերադեկրկնակազմերը, պրակ Ա., Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2011, 116 էջ:
304. Մանանդյան Հ., Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պարմության, հ. II, Երևան, 1928, 40 էջ:
305. Մանանդյան Հ., Կշիռները յեւ չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, հրատ. Մեթոնեան ֆոնդի, Երեւան, 1930, 142 էջ:
306. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պարմության, հ. Գ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, 506 էջ:
307. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Բ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 646 էջ:
308. [Մանուկեան] Աբէլ արեղայ, Հայ եկեղեցու սարկաագոսիները, Նիս Եորք, 1991, 59 էջ:
309. Մանուշարյան Ալ. Ա., Քննություն Հայաստանի IV-IX դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, 252 էջ:
310. Մարտիրոսյան Ռ., Հոսիսիմի տաճարը, «Էջմիածին», 1953, թիվ 2, էջ 25-32:
311. Մելիք-Բախչյան Ստ., Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, 432 էջ + 10 էջ ներդիր:
312. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Էջմիածնի տաճարը Շարդենի նկարագրությամբ, ՏՀԳ, 1957, թիվ 9, էջ 83-87:
313. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Պարմա-բանասիրական պարմումներ, աշխարհասիրությամբ՝ Պ. Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2010, 496 էջ:
314. Մելիքյան Է., Հոսիսիմի տաճարի վերակառուցումների բնույթը, «Գիրություն և տեխնիկա», 1978, թիվ 4 (176), էջ 22-27:
315. Մելքոնեան Յ., Սուրբ Յովհաննես Կարապետի վանքը, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2003, թիվ 1-12, էջ 189-250:
316. Միրիջանյան Դ., Հայաստանի վաղմիջնադարյան գերեզմանային կառույցների դասակարգման փորձ, ՀԱԲՏՈՒՍ I Հայաստանի և հարակից երկրների ազգաբանություն և հնագիտություն (25-27 հոկտեմբեր, 2010, միջազգային գիտաժողովի նյութեր), Երևան, «Գիրություն» հրատ., 2014, 272-291:
317. [Մխիթարեանց] Աբել արքեպիսկոպոս, Վաղարշապատ քաղաքամայր Հայաստանի, հանդերձ աշխարհագրությամբ Այրարատեան նահանգի, հ. առաջին, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 75 էջ:
318. Մխիթարյանց Աբել արքեպիսկոպոս, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2009, 414 էջ:
319. Մնացականյան Ս., Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 203 էջ, 63 թ. նկ.
320. Մնացականյան Ստ., Երևանը և նրա շրջակայքը (ճարտարապետական հուշարձաններ), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1971, 199 էջ:
321. Մուշեղյան Եղիա Կարսեցի, Թուրքերեն-հայերեն բառարան, աշխարհասիրությամբ՝ Բ. Լ. Չուգասյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, 177 էջ:
322. Մուշեղյան Ե., Հարկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 175 էջ:
323. Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. աղբյուրագիրական քննություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1977, 362 էջ:
324. Մուրադյան Պ., Մեփորեալ (մեփորել) միփորել վարչական տերմինը, ԼՀԳ, 1977, թիվ 7, էջ 50-61:
325. Յարութիւնեան Վ., Եկայք շինեսցուք, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, [1988], 197 էջ:
326. Յարութիւնեան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները (պարմական ակնարկ), Ս. Էջմիածին, 1996, 124 էջ:
327. Նազարյան Շ. Լ., Պետրոս Նախիջևանցին և XVIII դարի վերանորոգվող հայ հոգևոր երգը, ՊԲՀ, 1981, թիվ 3, էջ 128-143:
328. Նոր քաղաքը Հայկազեան լեզուի, հ. առաջին-երկրորդ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1979, 1981 - 1140, 1067 էջ:
329. Շահխաթունյանց Հովհաննես եպիսկոպոս, Սյրորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. առաջին, Ս. Կաթողիկէ Էջմիածին, 1842, 293 էջ:
330. Շահնազարյան Շ., Նոր նյութեր Հայաստանի առաջին տարածքի պարմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1963, թիվ 1, էջ 262-266:
331. Չամչանց Մ., Հայոց պարմություն, Բ. հատոր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1984, 1060 էջ:
332. Չամչանց Մ., Հայոց պարմություն, Գ. հատոր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1984, 896 էջ:
333. Չանթիկյան Ա., Հովհան Մանդակունի, «Էջմիածին», 2011, Ե., էջ 43-52:
334. Պարսամյան Վ. Ա., Ա. Ս. Գրիբոեդովը և հայոսական հարաբերությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1947, 279 էջ:
335. Պետրոսյան Ա., Ս. Էջմիածին Մայր տաճարի սկզբնական հորինվածքը, «Էջմիածին», 2001, Ա., էջ 68-76:
336. Պետրոսյան Հ. Լ., Խաչքար. ծագումը, գործառությունը, պարկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո», 2008, 393 էջ:
337. Պետրոսյան Հ., Լույսը և ոսկին Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքում, «Հին Հայաստանի ոսկին» հանրապետական գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիներ, Երևան, 1997, էջ 26-28:
338. Պողոսյան Ս., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դդ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1956, 547 էջ:
339. Պողոսյան Լ., Վազգեն Ա. հայրապետը շինարար, Տարեգիրք 2011, Ապրիլամսնային ֆակուլտետ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 127-138:
340. Ջալալեանց Սարգիս Սանահնեցի, Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մասն Բ., Տիֆլիս, 1858, 517 էջ:
341. Սահինյան Ալ., Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «Էջմիածին», 1961, Ա., էջ 43-63:
342. Սահինյան Ալ., Էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը, ՊԲՀ, 1966, թիվ 3 (34), էջ 71-94:
343. Սաղումյան Ս., Երբ և ուրքեր են կառուցել Էջմիածնի Մայր տաճարի գանգակապոսներ, «Էջմիածին», 1976, Ե., էջ 25-33:
344. Սաղումյան Ս., Նորահայր վիմագրեր Խաղբակյան տոհմի մասին, ԼՀԳ, 1977, թիվ 9, էջ 90-98:
345. Սաղումյան Ս., Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, ԼՀԳ, 1980, թիվ 3, էջ 73-91:
346. Սաղումյան Ս., Հարությունյան Վ., Վիմագրեր Հին Ջողայից, ԼՀԳ, 1983, թիվ 12 (492), էջ 42-61:
347. Սաղումյան Ս., Աշտարակ. պարմական անցքեր, հուշարձաններ, վիմագիր արձանագրություններ, Երևան, «Գիրություն» հրատ., 1998, 346 էջ:
348. Սաղումյան Ս., Վիմագիր մասունքներ, «Էջմիածին», 1994, Ը., էջ 100-112:
349. Սարգսյան Լ., Հայաստանի նախապատմական արձանագրությունները (9-14-րդ դարեր), Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2007, 140 էջ:
350. Սարգսյան Ս. Հ., Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը ըստ հնագիտական և մատենագրական տվյալների, ԼՀԳ, 1975, թիվ 7, էջ 52-69:
351. Սեդրակյան Ա., Յովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրությունը, Ս. Պետրոսյան, 1898, 262 էջ:

352. Միմեդոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանագրոցից, հայելի և պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, ի տպ. Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1873, 304 էջ:
353. Սմբատեանց Արտակ, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, «Էջմիածին», 1972, Զ., էջ 38-53:
354. Սմբատեանց Մեսրոպը արք., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարի գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիր գաւառ, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1895, 842 էջ:
355. Սմբատեանց Մեսրոպը, Նկարագիր Սուրբ Կաթայեցի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տիփլիս, 1904, 608 էջ:
356. Ստեփաննոս Օրպէլեանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն, բնագիրը յառաջաբանով և ծանօթութիւններով հրատարակեց Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1885, 69 էջ:
357. Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրութիւնում (V-XIX դդ.), աշխատասիրութեամբ՝ Հ. Բյոսեյանի և Վ. Դերիկյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2003, 528 էջ:
358. Վարդանյան Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, «Ապոլոն» հրատ., 1995, 264 էջ:
359. Վարդանյան Վ., Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչողիներում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ, 2005, 400 էջ:
360. Վարդանյան Վ., Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ, ՊԲՀ, 2012, թիվ 2, էջ 155-169:
361. Վարդանյան Ռ. Հ., Հայաստանի չափերն ու կշիռները (V-XV դարեր), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 334 էջ:
362. Վարդանյան Ռ. Հ., Քալանթարյան Ա. Ա., Վաղ բյուզանդական դրամա-կշռային միավորների նմուշներ Դվինի պեղումներից, Հայկական ՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջան. գեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, էջ 38-40:
363. Տաքագրոս, Մի քանի խոսք Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգության մասին, «Էջմիածին», 1946, հունիս-հուլիս, էջ 37-40:
364. Տեր-Մինասյան Ա., Էջմիածին քաղաքի երկու վաղ միջնադարյան սրահավոր եկեղեցիներ, Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված հանրապետական հինգերորդ գիտական կոնֆերանս. գեկուցումների թեզեր, Երևան, 12-16 հոկտեմբերի, 1982, էջ 203-204:
365. Տեր-Մինասյան Ա., Նույնիսկ ավերված վիճակում..., «Ճարտարապետություն և շինարարություն», 2014, թիվ 2 (96), էջ 36-37:
366. [Տեր-Մինասյան] Երուանդ վարդապետ, Արիարակէս արքեպիսկոպոս Սեդրակեան, «Արարատ», 1907, յունուար, էջ 51-54:
367. Տեր-Միքայելյան Ն., Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Երևան, 1995, 39 էջ:
368. Տեր-Միքայելյան Ն., Սուրբ Շողակաթ, Երևան, «Մոդի» հրատ., 2002, 48 էջ:
369. [Տեր-Մկրտչյան] Կարապետ եպիսկոպոս, Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրազումեցի, «Շողակաթ Ս. Էջմիածնի» հայագիտական ժողովածու, Վաղարշապատ, 1913, էջ 84-136:
370. [Տեր-Մովսիսյան] Մեսրոպ վարդապետ, Էջմիածին և հայոց հնագոյն եկեղեցիներ, պրակ Ա., Էջմիածին, 1904, 140 էջ + 26 էջ լուսանկ.: Վաղարշապատ, 1913, էջ 84-136:
371. Տեր-Մովսիսյան Մ., Հայկական երեք մեծ վանքերի Տաթևի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938, 152 էջ:
372. Տեր-Մովսիսեան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս (Մեսրոպ Մագիստրոս), Յոդուածների ժողովածու, հրատարակութեան պատրաստեցին Գ. Տեր-Վարդանեան, Ս. Նահապետեան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., Ս. Էջմիածին, 2009, 764 էջ:
373. Տեր-Վարդանեան Գ., (ստորագրված Գևորգ Հոնանյան), Ժամանակագրութիւն ձեռնադրութեանց (1759-1798), «Էջմիածին», 1980, հոկտեմբեր, էջ 42-51:
374. Տերյան Վահան վրդ., Պատմական համառոտ ակնարկ Ս. Հովհաննիսի, Ս. Գայանի և Ս. Շողակաթի վանքերի և այդ վանքերում գտնվող կաթողիկոսական տապանագրությունների մասին, «Էջմիածին», 1961, Բ., էջ 29-38, Գ., էջ 37-43, Դ., էջ 33-36:
375. Ուլուքբաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 454 էջ:
376. Ուլուխոյան Գ., Երեմիա Չելեպի Քեռմուրաճյանի նորահայտ քարտեզը, ՊԲՀ, 1997, թիվ 2, էջ 185-188:
377. Փափազյան Հ., Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ՏՀԳ, 1955, թիվ 8, էջ 83-100:

378. Փափագյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Քանքեր Սարենասդարանի», թիվ 5, Երևան, ՀՍՄՌ ԳԱ հրատ., 1960, էջ 431-464:
379. Քալանթար Աշխարհբեկ, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, գիրական ժողովագրություն, հ. 4, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիրություն» հրատ., 2007, 408 էջ:
380. Քալանթարյան Ա., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Նորահայր հիշարկագրեր Մոմիկի րոնի մասին, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիրական հոդվածների ժողովածու), 6, Երևան, ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, 2005, էջ 183-194:
381. Քաղաժը ի կոնսակաց վեհապատ Հայրապետի, «Արարատ», 1903, մայիս, էջ 389:
382. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիրարան, Երևան, Հայկական հանրագիրարանի գլխավոր խմբագրություն, 2002, 1076 էջ:
383. Քոսեան Յակոբ վրդ., Հայր Ջմիրունիս և ի շրջակայս, հ. Ա., Ջմիրունիս և Հայր. հեղափոխություն արձանագրությանց և յիշարկարանաց, Վիեննա, Միխրաբեան տպ., 1899, 372 էջ:
384. Օղուգյան [=Մանուկյան] Աբել վրդ., Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բնուն գրչին, Մոնթրեալ, 1994, 236 էջ:
385. Օրմանյան Մաղաբիա արք., Ազգապատմ., հ. Ա-Գ., Ս. Էջմիածին, 2001, IV + I-1870, 1871-3894, 3895-5970 էջ:
386. Օրմանյան Մաղաբիա արք., Ծիանկան քաղաքի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1992, 182 էջ:
387. Акопян Н. Г., Бабаян Ф. С., Жалкобян А. С., Калантарян А. А., Кафадарян К. К., Кочарян Г. Г., Двин. IV, Город Двин и его раскопки (1981-1958 гг.), издательство «Гитутюн», Ереван, 2008, с. 244-90 4/6 и 50 цв. Таблиц.
388. Арутюнян Б. М., Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., по архивным материалам Эчмиадзинского монастыря (историко-экономическое исследование), издательство Армфан, Ереван, 1940, с. 126.
389. Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001, с. 542 + рис.183.
390. Гарибян А. С., Русско - армянский словарь, в одном томе, издательство «Айастан», Ереван, 1968, с. 1421.
391. Древнегреческо - русский словарь, составил И. Х. Дворецкий, том II, государственно издательство
- иностранных и национальных словарей, Москва, 1958, 1904 с.
392. Еремян А. Б., Храм Рипсимэ, Ереван, Армгиз, 1955, 179 с.
393. Казарян А. Ю., Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество VI-VII веков, Locus Standi, Москва, 2007, 216 с. ил.
394. Казарян А. Ю., Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции, том I, Локус Станди, Москва, 2012, 388 с., ил.
395. Марр Н., Новые материалы по армянской эпиграфике, Санкт-Петербург, типография императорской академии наук, 1893, 69-103 с.
396. Материалы по археологии Кавказа. Собранные экспедициями императорского московского археологического общества, под редакцией П. С. Уваровой, вып. XIII, Москва, 1916, 243 с., 40 табл.
397. Мнацаканян С. Х., Вопросы формирования Эчмиадзинского кафедрала в контексте эволюции крестовокупольных систем, ИФЖ, 1987, № 1 (116), 147-158 с.
398. Моммзен Т., История Рима, т. V, провинции от Цезаря до Диоклетиана, перевод с немецкого под редакцией и предисловием проф. Н. А. Машикина, Москва, издательство иностранной литературы, 1949, с. 631.
399. Орбели И. А., Избранные труды, Ереван, издательство Академии наук Армянской ССР, 1963, 683 с.
400. Орбели И. А., Надписи Мрена, Հայագիրական հեղագրություններ, արիւշ Ա., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1974, էջ 33-43:
401. Половцов А. А., Русский биографический словарь, т. I, С. Петербург, 1896, с. 894.
402. Ростовцев М., Новая греческая надпись из Эчмиадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. III, Петроград, 1915, с. 243-248.
403. Тер-Аветисян С. В., Двин. Его история и раскопки в 1937-1939 гг., Հայագիրական հեղագրություններ, գիրական ժողովագրություն, հ. 6, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիրություն» հրատ., 2010, էջ 502 + 42 արիւշիկ և քարտիկ:
404. Тирацян Г. А., К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Вагаришата, ИФЖ, 1977, № 2, с. 81-98.
405. Тирацян Г. А., Культура древней Армении VI в. До н. Э. - III в. Н. Э. (по археологическим данным), Ереван, издательство АН армянской ССР, 1988, 206 с., 28 л. Ил.

406. Токарский Н. М., *Архитектура древней Армении*, Ереван, АН Арм. ССР, 1946, 381 с. с илл.
407. Тревер К. В., *Очерки по истории культуры древней Армении (II в. До н. Э. – IV в. Н. Э.)*, Москва – Ленинград, издательство Академии наук СССР, 1953, с. 293 + 90 табл. + I-XXIII.
408. Тунян В., *Деятельность католикоса Макара. 1885-1891 гг.*, Ереван, Чартагазет, 2011, 208 с.
409. Тунян В., *Католикос всех армян Нерсес V Аштаракец* – “Защитник отечества”, Св. Эчмиадзин, изд. Первопрестольный Св. Эчмиадзин, 2012, 424 с.
410. Тунян В., *Католокос всех армян Ованес VIII Карбеци* – “Тшайший патриарх”, 1831-1842 гг., Св. Эчмиадзин, 2014, 256 с.
411. Якобсон А. Л., *Очерк истории зодчества Армении V-XVII веков*, М.-Л., 1950, 165 с. с илл.
412. Brosset M., *Rapports sur un Voyage Archiologique dans la Georgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848*, St. Petersburg, Membre de l'Académie Impériale des Sciences, 1re Livraison, 1849, p. 152.
413. Cardarelli F., *Encyclopaedia of Scientific Units, Weights and Measures: their SI equivalences and origins*, English translation by M. J. Shields, London, New York, Springer, 2003, s. 848.
414. Dubois de Montpereux, *Voyage autour du Caucase chez les tcherkesses et les agchases, en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Grèce*, 1839-1843, t. III, p. 372, atlas, table VIII, fig. I.
415. Khatchatrian A., *L'Architecture Arménienne de IVe au VIe siècle*, Paris, 1971, p. 122, pl. 40.
416. *Les douze capitales d'Arménie, sous la direction de Patrick Donabedian et Claude Mutafian*, Somogy editions d'art, Paris, 2010, p. 303.
417. Petrosyan H., *Similarities between the Early Christian Armenian Monuments and Irish High Crosses in the light of New Discoveries*, Studies in Language, History and Narrative, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 61, Washington, 2012, pp. 169-180.
418. Schilbach E., *Byzantinische Metrologie*, München: S. H. Beck, 1970, s. 291.
419. Strzygowski J., *Das Etchmiadzin – Evangelium, Beitrag zur Geschichte der Armenischen, Ravennatischen und Syro-Agyptischen Kunst*, Wien, 1891, s. 127, mit 18 illustrationen im text und 8 Doppeltafeln.
420. Strzygowski J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Band I, mit 828 abbildungen samt einer Karte, Wien, 1918, s. 455.
421. *Voyages de Mr. le chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, tome second*, a Paris, au Palais, M.DCC.XXIII. (1723), p. 334.
422. Zaryan and others, *Documents of Armenian architecture*. Vagharshapat, v. 23, Italia, Venezia, 1998, s. 155.

ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

423. Գարաջյան Եղիշե աբեղա, *Վաղարշապատի պարմական չորս վանքերը*. Ս. Էջմիածին, Ս. Հոփսիսիմ, Ս. Գայանե, Ս. Շողակաթ, (վարդապետական թեզ), Ս. Էջմիածին, 1962, 30 էջ:
424. Գափոյան Արարատ սարկավագ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն, (ավարտաճառ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1998, V + 150 էջ:
425. Խալաթյան Ներսես աբեղա, Սուրբ Գայանե վանքը. պարմանեկեղեցագիտական ուսումնասիրություն (301-2006 թթ.), (վարդապետական թեզ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2006, 181 էջ:
426. Խաչատրյան Էմին սարկավագ, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետության պարմությունը (Դ-ԺԱ. դդ.), (ավարտաճառ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2010, 99 էջ:
427. Հակոբյան Ն. Գ., *Հաշվարկություն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի վանքի մոմավառության սրահի տարածքի 2014 թ. հնագիտական պեղումների արդյունքների*, Վաղարշապատ-Երևան, 2014:
428. Հարությունյան Ա. Է., *Վաղարշապատի վանքերը* (պարմավիմագրագիտական ուսումնասիրություն), արվեստագիտություն, Երևան, 2013, 200 էջ + 91 աղյուսակ:
429. Սարիբեկյան Դավիթ սարկավագ, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի արձանագրությունները, (ավարտաճառ), Ս. Էջմիածին, 2010, 78 էջ:
430. Տեր-Ստեփանյան Ա. Գ., *Վիմագրերը Մայրաքաղաքի ձեռագրերում*, (էլ. շարվածք):

Լ ՈՒ Ս ՈՆ Կ Ա Ր Ն Ե Ր

Ե Վ

Ա Ղ Յ ՈՒ Ս ՈՆ Կ Ն Ե Ր

Նկ. 1 Ռուսա II-ի սեպագիրը Ջվարթնոցում

Նկ. 3 Ուրարտական կոթող (մ.թ.ա. Ը-Է. դդ.)

Նկ. 2 Ջվարթնոցի տաճարը (Է. դ., լուսանկար՝ Հրայր Բազեի)

Նկ. 4 Մայր տաճարի թմբուկի մանրամաս
(լուսանկար՝ Ա. Ղազարյանի)

Նկ. 5 Մայր տաճարի զանգակատունը (1654-1657 թթ., լուսանկար՝ Հրայր Բազեի)

Նկ. 6 Պատարագի սեղանի վերնամաս՝ Մայր տաճարի հյուսիսային խորանում
(լուսանկար՝ Հ. Ստեփանյանի)

Նկ. 7 Իջման Ս. Սեղանը (1961 թ.)

Նկ. 9, 10 Մայր տաճարի
ավանդատնայակների նախկին
դռները (1721 թ., այժմ՝ ՀՊԹ-ում)

Նկ. 8 Մայր տաճարի ավագ խորանի բեմի որմնանկարները (ԺԸ. դ.)

Նկ. 11 Ս. Էջմիածնի տպարանը (1771 թ.)

Նկ. 12 Մայր տաճարի ընդհանուր տեսքը
ԺԹ. դ. երկրորդ կեսին

Նկ. 13 Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը (1871 թ.)

Նկ. 14 Ճեմարանականների
կացարանը (1999 թ.)

Նկ. 15 «Երեմյան խցեր» միաբանական
շենքը (1892-1893 թթ.)

Նկ. 17 «Նահատակաց» հուշարձանը
(1965 թ.)

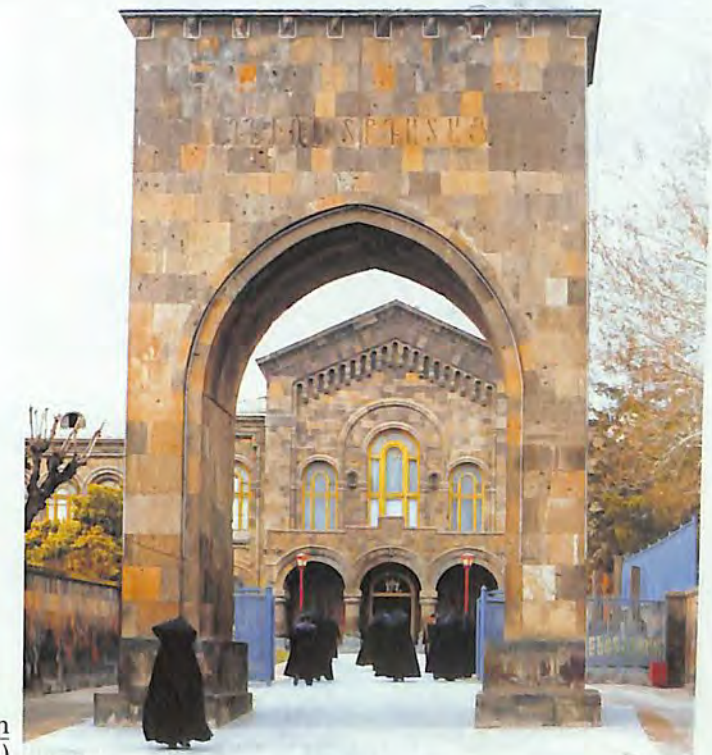
Նկ. 16 Մատենադարանի նախկին շենքը
(1908-1911 թթ.)

Նկ. 18 «Կաթնաղբյուր» հուշարձանը (1967 թ.)

Նկ. 19 «Երկաթե շերեփ»
հուշաղբյուրը (1982 թ.)

Նկ. 20 «Դուռն Տրդատայ» կամարը
(1962 թ., լուսանկար՝ Հրայր Բազեի)

Նկ. 21 Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կամարն ու Ս. Տրդատ բաց խորանը (2001 թ.)

Նկ. 22 Ս. Հովհաննես Մկրտիչ և Ս. Վարդան մատուռ - մկրտարանը (2008 թ.)

Նկ. 24 Ս. Էջմիածնի մատենադարանը (2012 թ.)

Նկ. 23 Սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցին (2011 թ.)

Նկ. 25 ա Խաչքար, ԺԲ-ԺԳ. դդ.՝ ագուցված միաբանական կացարանի արևելյան դարպասին կից որմին

Նկ. 25 բ Խաչքար՝ Մաքենիսից (Թ. դ.)
26 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

Նկ. 26 Թևակոր խաչքար Հովհաննավանքից (1171 թ.)
(լուսանկար՝ Հ. Պետրոսյանի)

Նկ. 27 Մոմիկ վարդպետի խաչքարը
վեհարանում (1308 թ., լուսանկար՝
Հրայր Բազեի)

Նկ. 28 Մոմիկ վարդպետի խաչքարը զանգատան
նախաարահում (ԺԴ դ., լուսանկար՝
Հ. Ստեփանյանի)

Նկ. 29 ա, բ, գ Ջուղայի խաչքարերի կրկնօրինակներ (2012 թ.)

Նկ. 30 Թեափոր խաչքար Արցախի Հարանց անապատից (1631 թ.)

Նկ. 31 Խաչքար - հուշակոթող Սողբից (1653 թ.)

Նկ. 32 Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցը

Նկ. 33 Տապանաքարային պատկերաքանդակներ (ա, բ)

գ

դ

Է

Գ

Ե

Զ

Նկ. 34 Եփրեմ Ա. Չորագեղցի կաթողիկոսի դամբարանը

Նկ. 35 Ս. Հռիփսիմե կույսի տապանաքարը

Նկ. 36 Պատուհանի պատկերների նմուշներ Ս. Հռիփսիմե և Ս. Գայանե վանքերից (Է. դ.)

Նկ. 37 «Ծիծեռնակապոչ» բռնակներով հուշատախտակ (tabula ansata)

Նկ. 38 Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք կառուցված
Ս. Հռիփսիմե վանքի պարիսպը (1776 թ.)

Նկ. 39 Ս. Հռիփսիմե տաճարի հարավային դռան փորագրության մանրամաս

Նկ. 41 Խաչքար Օշականից (ԺԱ. դ.)
Ս. Հռիփսիմե տաճարի ներսում

Նկ. 42 Խաչքար (ԺԶ. դ.) և պատվանդան
(1282 թ.) Ս. Հռիփսիմե վանքում

Նկ. 40 Խաչքար (ԺԱ-ԺԲ. դդ.)
Ս. Հռիփսիմե վանքում

Նկ. 43 Ս. Գայանե վանքի կամարավոր մուտքը (ԺԹ. դ.)

Նկ. 45 Ս. Գայանե եկեղեցու գլխավոր մուտքի բարավորի որմնանկարը

Նկ. 46 Աղբյուր - հուշարձան (1980-ական թթ.)

Նկ. 47 Աղբյուր - հուշարձան (1984 թ.)

Նկ. 48 Խաչքարեր (Ժ-ԺԳ. դդ.) Ս. Գայանե վանքի հարավարևելյան կողմում

Նկ. 44 Արձանագիր կոթող Ս. Գայանե վանքի նախաարահում (1980 թ.)

Նկ. 49 Ս. Գայանե վանքի արևմտյան գերեզմանոցը

Նկ. 50 ա Վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողի խոյակ (Ե-Զ. դդ.) Ս. Գայանե վանքում

Նկ. 50 բ Վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողի խոյակ և պուր (Ե-Զ. դդ.), Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան

Նկ. 51 Ս. Շողակաթ վանքի բարերարներ Սուրեն և Շաքե Գալենտերյաններ. կենտրոնում՝ ցեղասպանագետ Վ. Սվազյանը, Երևան, 1965 թ. (լուսանկարը՝ Վ. Սվազյանի)

Նկ. 52 Աղբյուր - հուշարձան (1987 թ.)

Նկ. 53 Ս. Շողակաթ վանքի գերեզմանոցը

Նկ. 54 Ս. Մարիանե կույսի տապանաքարը

Նկ. 55 Միանալ բազիլիկ եկեղեցի Ս. Հովսիսիմե տաճարի արևելյան կողմում (Դ-Ե. դդ.) (ըստ "Documents of Armenian architecture. Vagharshapat" գրքի)

Նկ. 57 Միանալ բազիլիկ եկեղեցի մշակույթի տան հարևանությամբ (Ե-Զ. դդ.)

Նկ. 58 Բազիլիկ եկեղեցու որմնամույթի և տիմպանի քանդակային մանրամասներ

Նկ. 56 Բաց խորանատիպ հուշարձան Ս. Հռիփսիմեի արևելյան կողմում (1997 թ.)

Նկ. 59 Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1767 թ.)
(լուսանկար՝ Հ. Ստեփանյանի)

Նկ. 60 ա, բ Խաչքարեր՝ ագուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային որմին (ԺԵ-ԺԶ. դդ.)

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

Նկ. 1ա

Նկ. 1բ

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

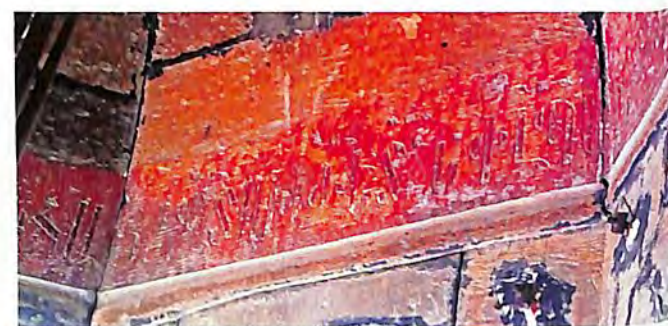
Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9 (հատված)

Նկ. 10

Նկ. 11ա, բ, գ, դ

Նկ. 12 ա, բ

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 15

Նկ. 16ա

Նկ. 16բ

Նկ. 17

Նկ. 18

Նկ. 19

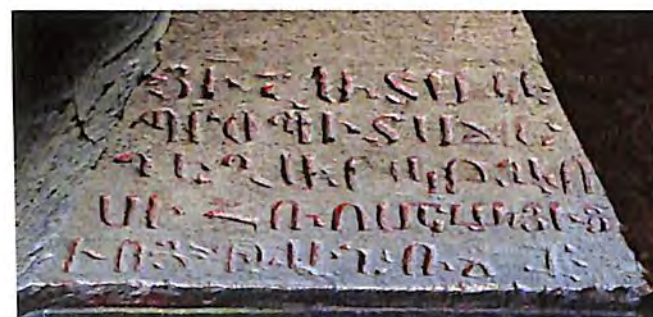
Նկ. 20

Նկ. 24

Նկ. 21

Նկ. 22

Նկ. 23

Նկ. 25 (հատված)

Նկ. 26

Նկ. 27

Նկ. 28 (հատված)

Նկ. 29

Նկ. 30

Նկ. 31

Նկ. 32

Նկ. 33

Նկ. 34

Նկ. 35

Նկ. 36

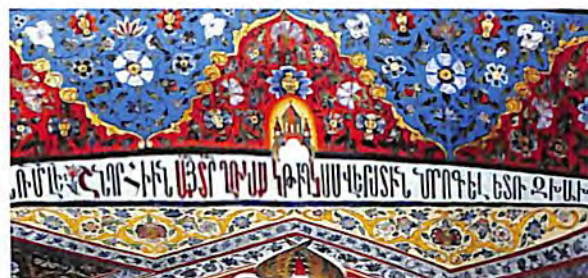
Նկ. 37

Նկ. 38

Նկ. 39

Նկ. 40 (հատված)

Նկ. 41

Նկ. 42

Նկ. 43

Նկ. 44

Նկ. 45

Նկ. 46

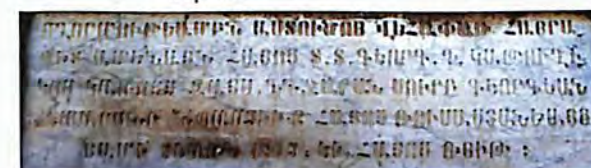
Նկ. 47

Նկ. 48

Նկ. 49

Նկ. 50

Նկ. 51

Նկ. 52

Նկ. 53

Նկ. 54

Նկ. 57

Նկ. 55

Նկ. 56

Նկ. 58

Նկ. 59

Նկ. 61

Նկ. 60

Նկ. 62

Նկ. 64

Նկ. 65

Նկ. 66ա

Նկ. 66բ

Նկ. 66գ

Նկ. 63

Նկ. 67 ա-գ

Նկ. 68 ա-դ

Նկ. 70

Նկ. 71

Նկ. 72

Նկ. 69 ա-գ

Նկ. 76 ա, բ

Նկ. 73

Նկ. 78

Նկ. 74

Նկ. 75

Նկ. 77 ա

Նկ. 77 բ

Նկ. 77 գ

Նկ. 79

Նկ. 80

Նկ. 81

Նկ. 82

Նկ. 83

Նկ. 84

Նկ. 85

Նկ. 86

Նկ. 87 ա-դ.

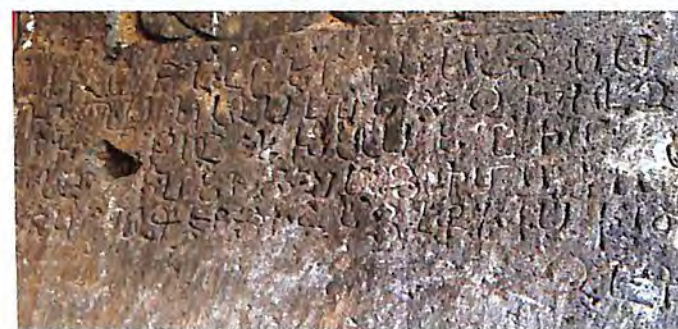
Նկ. 88

Նկ. 89

Նկ. 92

Նկ. 91

Նկ. 94

Նկ. 90

Նկ. 93

Նկ. 95

Նկ. 96

Նկ. 97

Նկ. 98 ա

Նկ. 98 բ

Նկ. 99

Նկ. 100

Նկ. 101

Նկ. 102

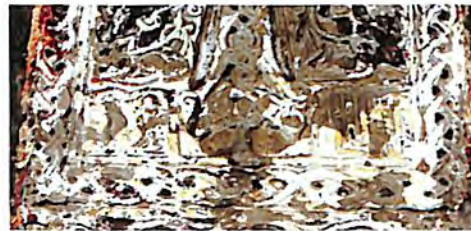
Նկ. 103

Նկ. 104

Նկ. 105

Նկ. 106

Նկ. 108

Նկ. 107

Նկ. 109

Նկ. 111

Նկ. 110

Նկ. 112 ա,բ

Նկ. 113

Նկ. 116

Նկ. 114

Նկ. 115

Նկ. 117

Նկ. 118

Նկ. 119

Նկ. 120

Նկ. 121

Նկ. 122

Նկ. 123

Նկ. 124

Նկ. 125

Նկ. 126

Նկ. 127

Նկ. 128

Նկ. 129

Նկ. 130

Նկ. 131

Նկ. 132

Նկ. 134

Նկ. 135 ա

Նկ. 135 բ

Նկ. 133

Նկ. 136 (հատված)

Նկ. 137 ա

Նկ. 137 բ

Նկ. 138

Նկ. 139

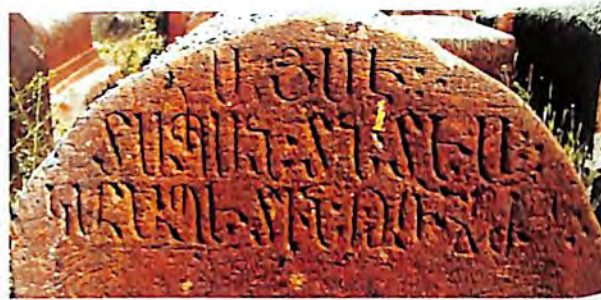
Նկ. 140

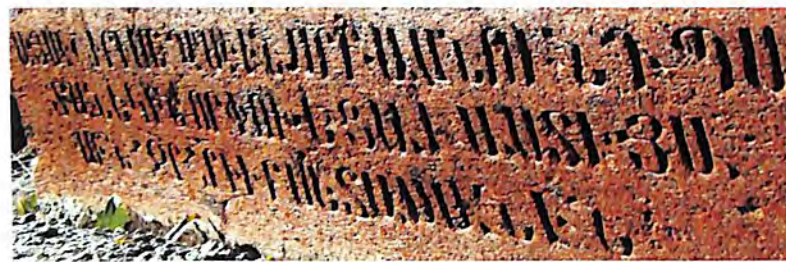
Նկ. 141 (հատված)

Նկ. 142

Նկ. 143

Նկ. 144

Նկ. 145 ա

Նկ. 145 բ

Նկ. 146

Նկ. 147

Նկ. 148

Նկ. 149

Նկ. 151

Նկ. 152

Նկ. 153

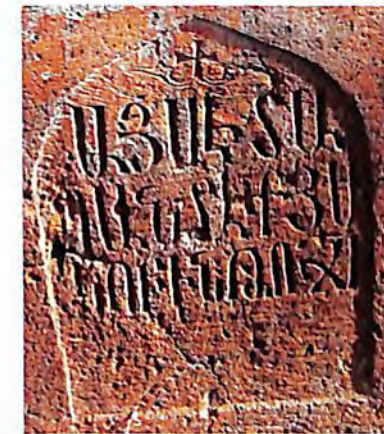
Նկ. 150 ա

Նկ. 150 բ

Նկ. 154

Նկ. 155

Նկ. 156

Նկ. 157

Նկ. 158

Նկ. 159

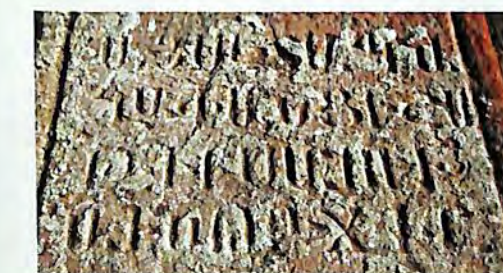
Նկ. 160

Նկ. 161

Նկ. 164

Նկ. 162

Նկ. 163

Նկ. 165

Նկ. 166

Նկ. 167

Նկ. 170

Նկ. 168 ա

Նկ. 168 բ

Նկ. 172

Նկ. 169

Նկ. 171

Նկ. 173

Նկ. 174

Նկ. 175

Նկ. 176

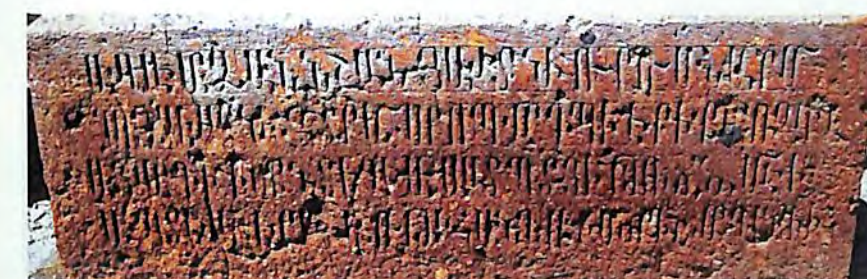
Նկ. 177

Նկ. 178

Նկ. 179

Նկ. 180

Նկ. 182

Նկ. 181

Նկ. 184

Նկ. 185

Նկ. 187

Նկ. 183

Նկ. 186

Նկ. 188

Նկ. 189 (հատված)

Նկ. 195

Նկ. 197

Նկ. 190 ա

Նկ. 190 բ

Նկ. 191

Նկ. 192

Նկ. 193

Նկ. 194

Նկ. 196

Նկ. 198

Նկ. 201

Նկ. 199 ա

Նկ. 199 բ

Նկ. 200

Նկ. 202

Նկ. 203

Նկ. 204

Նկ. 205

Նկ. 206

Նկ. 207

Նկ. 208

Նկ. 211

Նկ. 209

Նկ. 210

Նկ. 212

Նկ. 216

Նկ. 214

Նկ. 213

Նկ. 215

Նկ. 218

Նկ. 217

Նկ. 219 ա

Նկ. 219 բ

Նկ. 220

Նկ. 221

Նկ. 230

Նկ. 222

Նկ. 223

Նկ. 224

Նկ. 225

Նկ. 226

Նկ. 227

Նկ. 228

Նկ. 229

Նկ. 231 ա

Նկ. 231 բ

Նկ. 232

Նկ. 237

Նկ. 242

Նկ. 233

Նկ. 234

Նկ. 235

Նկ. 236

Նկ. 238

Նկ. 239

Նկ. 240

Նկ. 241

Նկ. 244

Նկ. 243

Նկ. 247

Նկ. 249

Նկ. 245

Նկ. 246

Նկ. 248

Նկ. 250

Նկ. 251

Նկ. 253

Նկ. 252

Նկ. 254

Նկ. 256

Նկ. 255

Նկ. 257

Նկ. 270

Նկ. 258

Նկ. 259

Նկ. 260

Նկ. 261

Նկ. 262

Նկ. 263

Նկ. 264

Նկ. 265

Նկ. 266 (հատված)

Նկ. 267

Նկ. 268

Նկ. 269

Նկ. 272

Նկ. 271

Նկ. 273

Նկ. 274

Նկ. 276

Նկ. 275

Նկ. 277

Նկ. 278

Նկ. 279

Նկ. 280

Նկ. 281

Նկ. 282

Նկ. 283

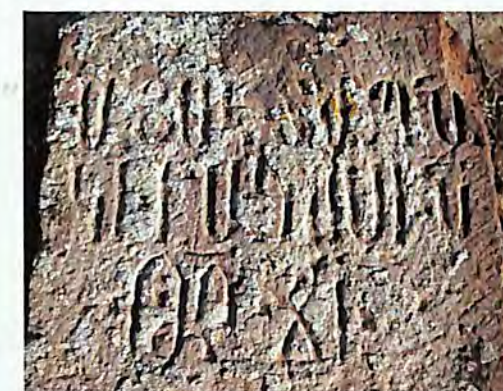
Նկ. 284

Նկ. 285

Նկ. 286

Նկ. 287

Նկ. 288

Նկ. 290ա

Նկ. 290բ

Նկ. 289

Նկ. 293

Նկ. 291

Նկ. 292

Նկ. 294

Նկ. 295

Նկ. 296

Նկ. 297

Նկ. 298

Նկ. 299

Նկ. 300

Նկ. 301

Նկ. 302

Նկ. 303

Նկ. 304

Նկ. 305

Նկ. 306

Նկ. 307

Նկ. 308

Նկ. 309

Նկ. 310

Նկ. 311

Նկ. 312

Նկ. 313

Նկ. 314

Նկ. 315

Նկ. 316

Նկ. 317

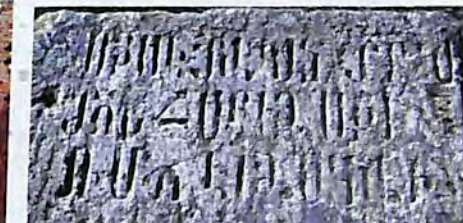
Նկ. 318

Նկ. 319

Նկ. 320

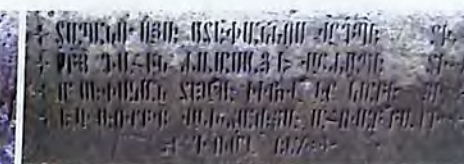
Նկ. 322

Նկ. 321

Նկ. 323

Նկ. 324

Նկ. 325

Նկ. 326

Նկ. 328

Նկ. 327

Նկ. 329

Նկ. 330

Նկ. 331

Նկ. 332

Նկ. 333

Նկ. 334

Նկ. 335

Նկ. 336

Նկ. 337

Նկ. 338

Նկ. 339

Նկ. 340

Նկ. 341

Նկ. 343

Նկ. 342

Նկ. 345

Նկ. 348

Նկ. 344

Նկ. 346

Նկ. 347

Նկ. 349

Նկ. 359

Նկ. 350

Նկ. 351

Նկ. 352

Նկ. 353

Նկ. 354

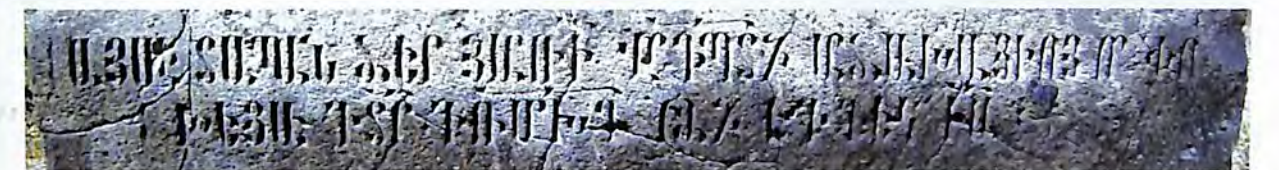
Նկ. 355

Նկ. 356

Նկ. 357

Նկ. 358

Նկ. 360

Նկ. 361

Նկ. 362

Նկ. 363

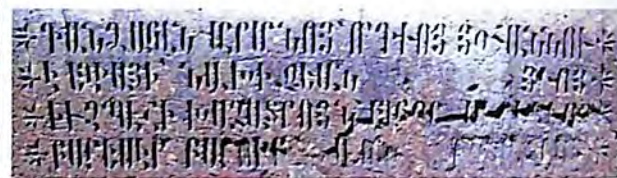
Նկ. 364

Նկ. 365

Նկ. 366

Նկ. 367

Նկ. 368

Նկ. 369

Նկ. 370

Նկ. 372

Նկ. 371

Նկ. 373

Նկ. 374

Նկ. 375

Նկ. 376

Նկ. 377

Նկ. 378 ա

Նկ. 378 բ

Նկ. 379

Նկ. 380

Նկ. 381 ա

Նկ. 381 բ

Նկ. 381 գ

Նկ. 382

Նկ. 383

Նկ. 385

Նկ. 384ա

Նկ. 384բ

Նկ. 386

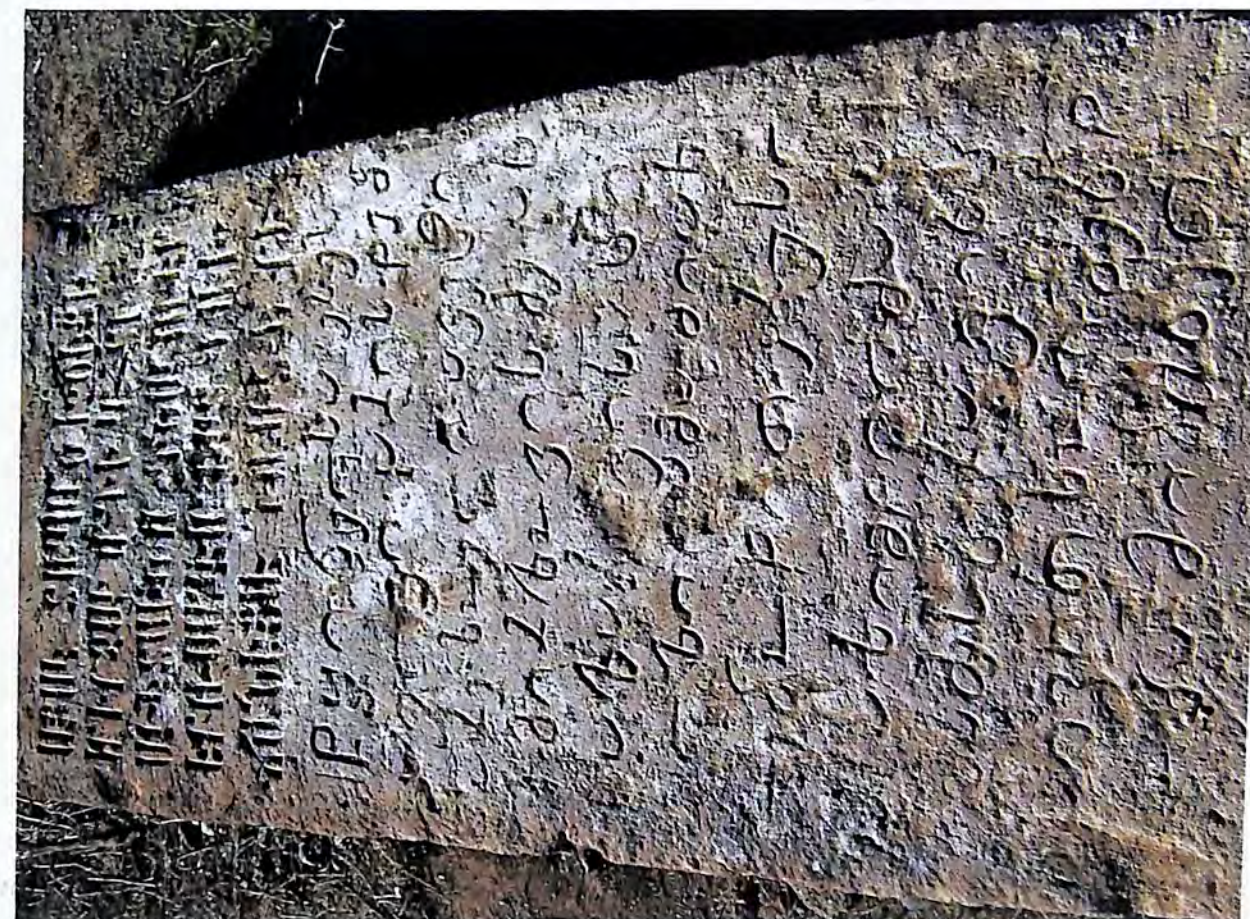
Նկ. 387

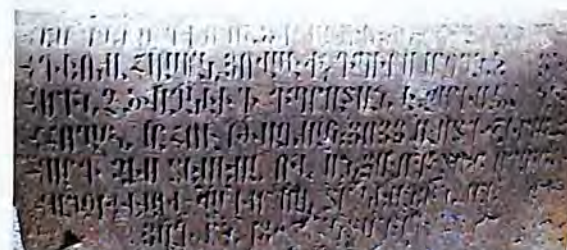
Նկ. 388

Նկ. 395

Նկ. 389

Նկ. 390

Նկ. 392

Նկ. 391

Նկ. 393ա

Նկ. 393բ

Նկ. 394ա

Նկ. 394բ

Նկ. 396

Նկ. 397

Նկ. 398

Նկ. 400

Նկ. 399

Նկ. 401ա

Նկ. 401բ

Նկ. 402ա

Նկ. 402բ

Նկ. 405

Նկ. 403

Նկ. 415

Նկ. 404ա

Նկ. 404բ

Նկ. 406ա

Նկ. 406բ

Նկ. 407ա

Նկ. 407բ

Նկ. 408

Նկ. 409ա

Նկ. 409բ

Նկ. 411

Նկ. 410ա

Նկ. 410բ

Նկ. 412ա

Նկ. 412բ

Նկ. 413ա

Նկ. 413բ

Նկ. 414ա

Նկ. 414բ

Նկ. 416

Նկ. 417

Նկ. 418

Նկ. 420

Նկ. 419ա

Նկ. 419բ

Նկ. 421ա

Նկ. 421բ

Նկ. 422

Նկ. 423ա

Նկ. 423բ

Նկ. 424

Նկ. 425

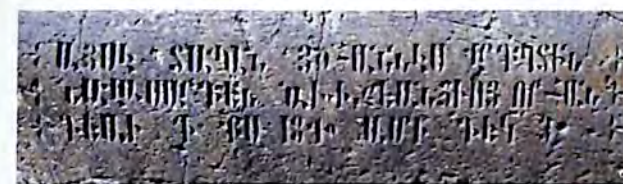
Նկ. 426

Նկ. 427

Նկ. 428

Նկ. 429

Նկ. 431

Նկ. 430ա

Նկ. 430բ

Նկ. 433

Նկ. 432

Նկ. 437

Նկ. 434

Նկ. 435

Նկ. 436

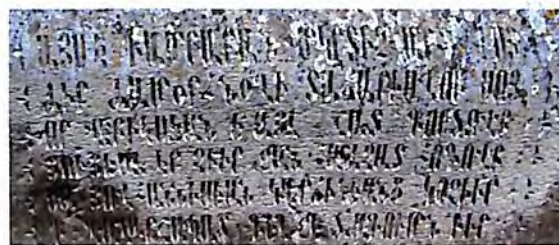
Նկ. 438

Նկ. 439

Նկ. 440ա

Նկ. 440բ

Նկ. 445

Նկ. 441

Նկ. 442

Նկ. 443

Նկ. 444

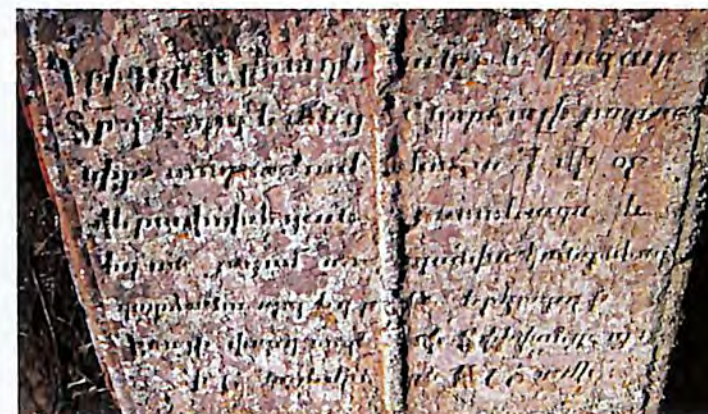
Նկ. 446

Նկ. 447

Նկ. 448

Նկ. 449

Նկ. 452

Նկ. 450ա

Նկ. 450բ

Նկ. 451ա

Նկ. 451բ

Նկ. 453

Նկ. 454

Նկ. 455

Նկ. 456

Նկ. 457

Նկ. 460

Նկ. 458

Նկ. 459

Նկ. 461

Նկ. 464

Նկ. 462

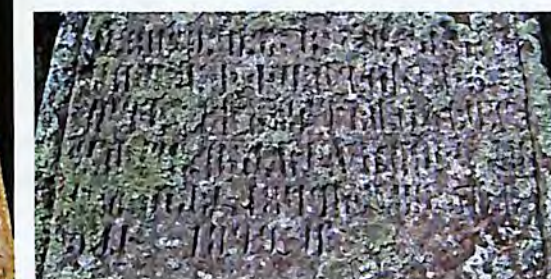
Նկ. 463

Նկ. 465

Նկ. 466

Նկ. 467

Նկ. 468

Նկ. 469

Նկ. 470

Նկ. 471

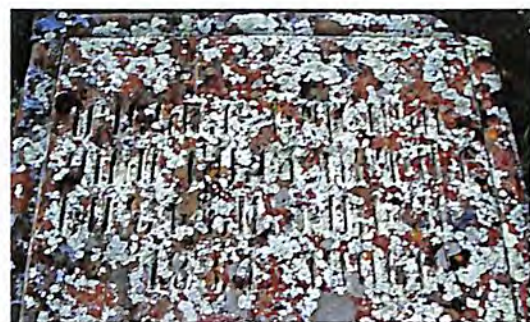
Նկ. 472ա

Նկ. 472բ

Նկ. 473

Նկ. 474

Նկ. 475

Նկ. 476

(լուսանկարը հանված է «Շողակաթ» Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածուից)

Նկ. 477

Նկ. 478

Նկ. 479

Նկ. 480

Նկ. 481

Նկ. 482

Նկ. 483

Նկ. 484

Նկ. 485

Նկ. 486

Նկ. 488

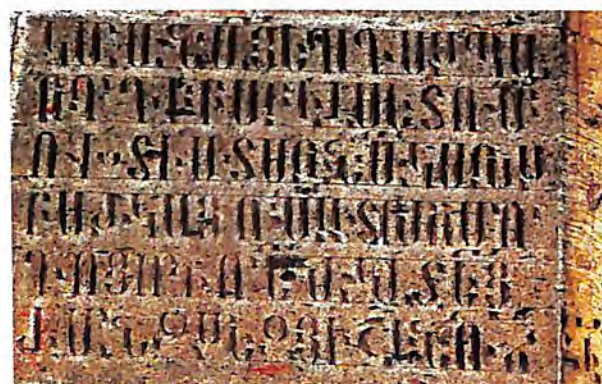

Նկ. 487

Նկ. 489

Նկ. 490

Նկ. 491

Նկ. 492

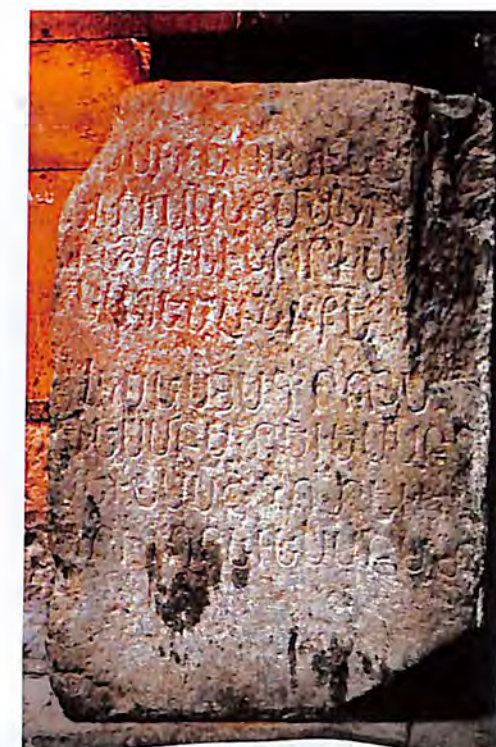
Նկ. 493

Նկ. 494

Նկ. 495

Նկ. 497

Նկ. 496

Նկ. 498

Նկ. 499

Նկ. 500

Նկ. 501

Նկ. 502

Նկ. 503

Նկ. 504ա

Նկ. 504բ

Նկ. 505

Նկ. 506

Նկ. 510

Նկ. 507

Նկ. 508

Նկ. 509

Նկ. 512

Նկ. 511

Նկ. 514

Նկ. 516

Նկ. 513

Նկ. 515

Նկ. 517

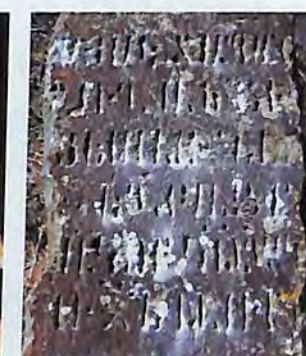
Նկ. 518

Նկ. 520

Նկ. 523

Նկ. 527

Նկ. 519

Նկ. 521

Նկ. 522

Նկ. 524ա

Նկ. 524բ

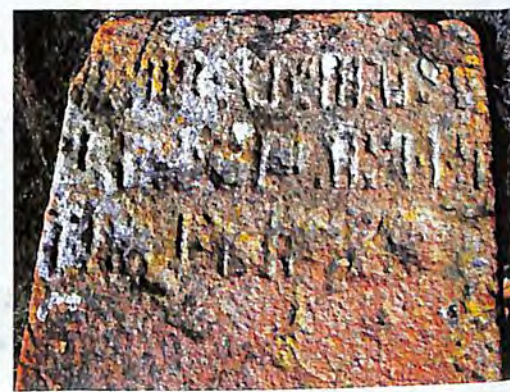
Նկ. 528

Նկ. 525

Նկ. 526

Նկ. 530

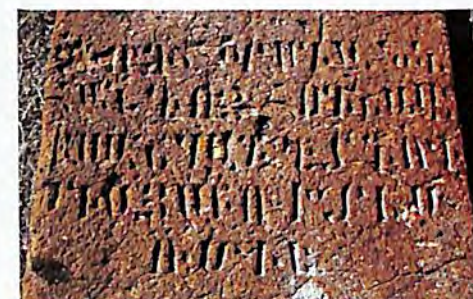
Նկ. 529ա

Նկ. 529բ

Նկ. 531

Նկ. 532

Նկ. 533

Նկ. 534

Նկ. 535

Նկ. 536

Նկ. 537

Նկ. 538

Նկ. 539

Նկ. 540

Նկ. 541

Նկ. 542

Նկ. 543

Նկ. 544

Նկ. 545

Նկ. 547

Նկ. 546

Նկ. 548

Նկ. 549

Նկ. 550

Նկ. 551

Նկ. 552

Նկ. 553

Նկ. 554

Նկ. 555

Նկ. 556

Նկ. 557

Նկ. 558

Նկ. 559

Նկ. 560

Նկ. 561

Նկ. 562

Նկ. 565

Նկ. 563

Նկ. 564

Նկ. 566

Նկ. 567

Նկ. 568

Նկ. 570

Նկ. 569

Նկ. 572

Նկ. 573

Նկ. 576

Նկ. 577

Նկ. 571

Նկ. 574

Նկ. 575

Նկ. 578

Նկ. 579

Նկ. 580

Նկ. 581

Նկ. 582

Նկ. 583

Նկ. 584

Նկ. 586

Նկ. 588

Նկ. 590

Նկ. 587

Նկ. 585

Նկ. 589

Նկ. 592

Նկ. 591

Նկ. 593

Նկ. 594

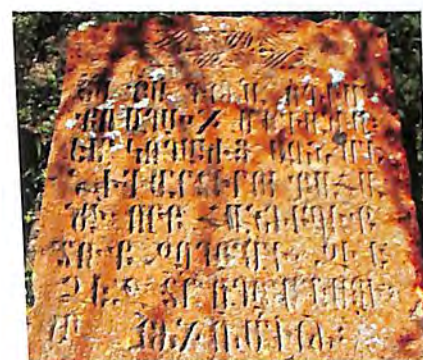
Նկ. 595

Նկ. 596

Նկ. 597

Նկ. 598

Նկ. 601

Նկ. 599

Նկ. 600

Նկ. 602

Նկ. 603

Նկ. 604

Նկ. 605

Նկ. 606

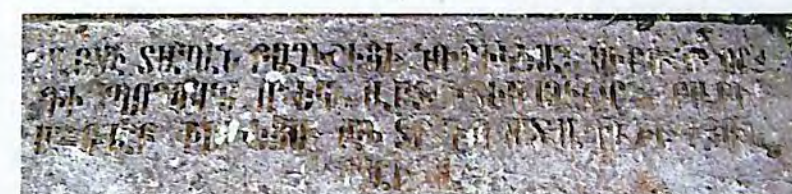
Նկ. 607

Նկ. 608

Նկ. 609

Նկ. 610

Նկ. 611

Նկ. 612

Նկ. 616

Նկ. 613

Նկ. 614

Նկ. 615

Նկ. 617

Նկ. 618ա

Նկ. 618բ

Նկ. 619

Նկ. 620

Նկ. 621

Նկ. 622

Նկ. 623

Նկ. 624

Նկ. 625

Նկ. 626

Նկ. 627

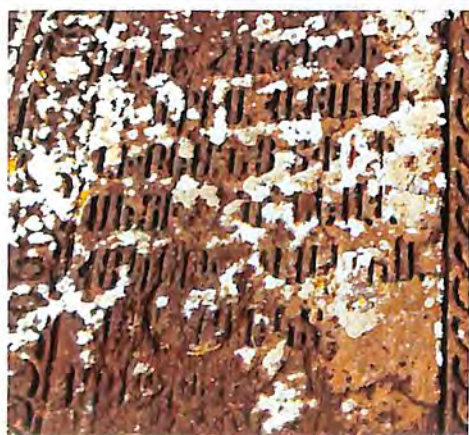
Նկ. 628

Նկ. 629

Նկ. 630

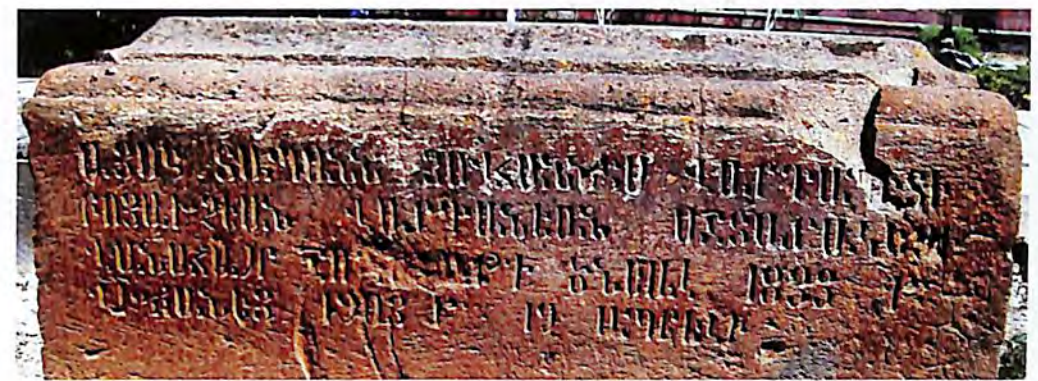
Նկ. 631

Նկ. 632

Նկ. 633

Նկ. 635

Նկ. 634

Նկ. 636

Նկ. 637

Նկ. 638

Նկ. 639

Նկ. 640

Նկ. 641

Նկ. 642

Նկ. 646

Նկ. 643ա

Նկ. 643բ

Նկ. 644ա

Նկ. 644բ

Նկ. 645

Նկ. 647

Նկ. 648

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ՝ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ ՔԱՂԱՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ՝

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԸ ԿԱՄ ՄՈՏԱՎՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ	Հմր	ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԸ, ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԸ	ԲՆՈՒՅԹԸ
Դ. դ.	1	Մայր տաճար, հյ որմին	հիշատակագրություն, բարեմադրանք (հունարեն)
Ե-Ձ. դդ.	504-510*	Ս. Հռիփսիմեն վ.	հիշատակագրություն
Ե. դ.	502	Ս. Հռիփսիմեն վ., ամ որմին	շինարարական
Ե. դ.	503	Ս. Հռիփսիմեն վ., գմբեթարդին	շինարարական
Ե. դ.	698	Բազիլիկ եկ.	տապանագիր
ՇՂԵ. – 1148	80	Մայրավանք, գանձատան դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՈԳ. – 1154	697*	Բազիլիկ եկ.*	շինարարական
ՈԻ. – 1171	81	Մայրավանք, վեհարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՈԽԴ. – 1195	529	Ս. Հռիփսիմեն վ., ավանդատանը	պատվանդանի հիշ.
ԺԲ. դ.	82	Մայրավանք, հուշապատի վրա	խաչքարային հիշ.
ԺԲ-ԺԳ. դդ.	83	Մայրավանք, վեհարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ԺԲ-ԺԳ. դդ.	588	Ս. Գայանե վ., հվ-աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ՈԿԵ. – 1216	85	Մայրավանք, ճեմարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՈՁԲ. – 1233	86	Մայրավանք, ամ կողմում	խաչքարային հիշ.
ՉԵ. – 1256	582	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	խաչքարային հիշ.
ՉԻԸ. – 1279	87	Մայրավանք, հյ կողմում	խաչքարային հիշ.
ՉԻԸ. – 1279	111	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ՉԼԱ. – 1282	540	Ս. Հռիփսիմեն վ., աե կողմում	պատվանդանի հիշ.
ՉԼԴ. – 1285	112	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ՉԼԶ. – 1287	88	Մայրավանք, վեհարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՉԽԵ. – 1296	113	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ՉԽԵ. – 1296	528	Ս. Հռիփսիմեն վ., խորանի աջակողմյան որմին	արտոնագիր
ՉԽԶ. – 1297	89	Մայրավանք, գանձատան դիմաց	խաչքարային հիշ.
ԺԳ. դ.	90	Մայրավանք, հյ կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԳ. դ.	91	Մայրավանք, վեհարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ԺԳ. դ.	92	Մայրավանք, հյ կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԳ-ԺԴ. դդ.	589	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	խաչքարային հիշ.
ՉԾԱ. – 1302	520	Ս. Հռիփսիմեն վ., ամ մուտքի բարավոր	նվիրատվական
ՉԾԵ. – 1308	93	Վեհարան	խաչքարային հիշ.
ԺԴ. դ.	94	Գանձատուն	խաչքարային հիշ.
ԺԴ-ԺԵ. դդ.	95	Մայրավանք, ճեմարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ԺԴ-ԺԵ. դդ.	530	Ս. Հռիփսիմեն վ., ավանդատանը	հիշատակագրություն

¹ Աղյուսակում ըստ ժամանակագրության փորձ է արվել ամբողջացնել Վաղարշապատի վիմագրական ժառանգությունը, ուր ընդգրկված են նաև օտարալեզու արձանագրություններն ու բացառություն կազմող դոների մակագրությունները: Աստղանիշ են կրում չպահպանված արձանագրությունների համարները: Կիրառված են հետևյալ համառոտագրությունները՝ ամ - արևմտյան, աե - արևելյան, հվ - հարավային, հյ - հյուսիսային, վ. - վանք, եկ. - եկեղեցի, միաբ. - միաբանական, հիշ. - հիշատակագրություն, հիջ. - հիջրայի:

ՊՅԳ. – 1424	542	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ՊՅԴ. – 1425	114	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
Ջ. ... - 1451°	115	Մայրավանք, հին մկրտարան	խաչքարային հիշ.
ՋԹ. – 1460	116	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ՋԻԱ. – 1472	702	Ս. Աստվածածին եկ., ամ որմին	խաչքարային հիշ.
ՋԻԳ. – 1474	117	Մայրավանք, ամբարանոց	խաչքարային հիշ.
ՋԻԸ. – 1479	118	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ՋԽԳ. – 1494	119	Մայրավանք, հին մկրտարան	խաչքարային հիշ.
ԺԵ-ԺԶ. դդ.	96	Մայրավանք	խաչքարային հիշ.
ԺԵ-ԺԶ. դդ.	120	Մայրավանք, ամբարանոց	խաչքարային հիշ.
ԺԵ-ԺԶ. դդ.	121	Մայրավանք, ամբարանոց	խաչքարային հիշ.
ԺԵ-ԺԶ. դդ.	122	Մայրավանք, հին մկրտարան	խաչքարային հիշ.
ԺԵ-ԺԶ. դդ.	123	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ԺԵ-ԺԶ. դդ.	150	Միաբ. գերեզմանոց	խաչքարային հիշ.
ՋՀԵ. – 1528	124	Մայրավանք, հին վեհարան	խաչքարային հիշ.
ՋՀԸ. – 1529	125	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ՋԶԲ. – 1533	21	Մայր տաճար, հվ խորանին	հիշատակագրություն
ՋԶԶ. – 1537	22	Մայր տաճար, հվ որմին	հիշատակագրություն
ՋԴԲ. – 1543	97	Մայրավանք, հյ կողմում	խաչքարային հիշ.
Ռ. – 1551	16	Ջանգակատուն, միջնահարկ	թվագիր
ՌԱ. – 1552	543	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ՌԲ./ՌԼԲ.-1553/83	703	Ս. Աստվածածին եկ., ամ որմին	խաչքարային հիշ.
ՌԺԸ. – 1569	98	Մայրավանք, աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ՌԻԵ. – 1576	100	Մայրավանք, ճեմարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՌԽ. – 1591	704	Ս. Աստվածածին եկ., հյ որմին	խաչքարային հիշ.
ՌԽԵ. – 1596	705	Ս. Աստվածածին եկ., հյ որմին	խաչքարային հիշ.
ՌԽԸ. – 1599	583	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	584	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	585	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	586	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	20	Մայր տաճար, հվ խորանին	հիշատակագրություն
ԺԶ. դ.	99	Մայրավանք, հյ կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	544	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	545	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	546	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	547	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	548	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ. դ.	549	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	78	Մայրավանք, գանձատան մոտ	բեկոր
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	79	Մայրավանք, գանձատան մոտ	բեկոր
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	126	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	127	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	128	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.

ԺԶ-ԺԵ. դդ.	129	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	130	Մայրավանք, միաբ. շենք	խաչքարային հիշ.
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	131	Մայրավանք, հին վեհարան	խաչքարային հիշ.
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	541	Ս. Հռիփսիմե վ., աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ԺԶ-ԺԵ. դդ.	707	Ս. Աստվածածին եկ., հյ կողմում	խաչքարային հիշ.
ՌԽԹ. – 1600	132	Մայրավանք, հին վեհարան	խաչքարային հիշ.
ՌԾ. – 1601	101	Մայրավանք, հին վեհարանի մոտ	խաչքարային հիշ.
ՌԾԱ. – 1602	102	Մայրավանք, հին վեհարանի մոտ	խաչքարային հիշ.
ՌԾԱ. – 1602	103	Մայրավանք, ճեմարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՌԾԱ. – 1602	104	Մայրավանք, ճեմարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՌԾԱ. – 1602	105	Մայրավանք, հյ կողմում	խաչքարային հիշ.
ՌԾԲ. – 1603	106	Մայրավանք, ճեմարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՌԾԹ. – 1610	706	Ս. Աստվածածին եկ., ամ որմին	խաչքարային հիշ.
ՌԿԵ. – 1616	141	Մայր տաճարի հվ կողմում	տապանագիր
ՌԶ. – 1631	107	Մայրավանք, վեհարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՌՂ. ... - 1641°	133	Մայրավանք, հին վեհարան	խաչքարային հիշ.
ՌՂ. – 1641	134	Ջանգակատուն, միջնահարկ	խաչքարային հիշ.
ՌՂԸ. – 1649	580	Ս. Գայանե վ., հվ որմին	հիշատակագրություն
ՌԵ. – 1651	151	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵ. – 1651	619	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵ. ... - 1651°	152	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԱ. – 1652	575*	Ս. Գայանե վ.	շինարարական
ՌԵԲ. – 1653	153	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԲ. – 1653	108	Մայրավանք, հյ-աե կողմում	խաչքարային հիշ.
ՌԵԲ. – 1653	511	Ս. Հռիփսիմե վ., ամ որմին	շինարարական
ՌԵԲ. – 1653	538	Ս. Հռիփսիմե վ., հվ որմին	խաչքարային հիշ.
ՌԵԴ. – 1655	551	Ս. Հռիփսիմե վ., հյ խորան	տապանագիր
ՌԵԴ. – 1652. 1654 - 1657	9	Ջանգակատուն	շինարարական
ՌԵԵ. – 1656	15	Ջանգակատուն, միջնահարկ	հիշատակագրություն
ՌԵԵ. – 1656	19	Ջանգակատուն, հյ ճակտոն	հիշատակագրություն
ՌԵԵ. – 1656	560	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԶ. – 1657	12	Ջանգակատուն, միջնահարկ	հիշատակագրություն
ՌԵԶ. – 1657	154	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԶ. – 1657	155	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԶ. – 1657	156	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԵ. – 1658	157	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԸ. – 1659	158	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԸ. – 1659	159	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԺ. – 1661	160	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԺԱ. – 1662	161	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԺԱ. – 1662	162	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԺԱ. – 1662	163	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵԺԲ. – 1663	164	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր

ՌՃԺԳ. - 1664	165	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԳ. - 1664	10	Ջանգակատուն, ներքնահարկ	շինարարական
ՌՃԺԶ. - 1667	166	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԷ. - 1668	167	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԷ. - 1668	168	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԸ. - 1669	169	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԸ. - 1669	170	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԹ. - 1670	171	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻ. - 1671	172	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻ. - 1671	173	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԱ. - 1672	587	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	խաչքարային հիշ.
ՌՃԻԲ. - 1673	174	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԳ. - 1674	175	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԴ. - 1675	176	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԵ. - 1676	177	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԵ. - 1676	178	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԸ. - 1679	179	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԸ. - 1679	180	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԱ. - 1682	32	Ջանգակատուն, ներքնահարկ	նվիրատվական
ՌՃԼԲ. - 1683	181	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԲ. - 1683	182	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԲ. - 1683	183	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԲ. - 1683	31	Մայր տաճար, ներքուստ	հիշատակագրություն
ՌՃԼԳ. - 1684	29*	Մայր տաճար	հիշատակագրություն
ՌՃԼԳ. - 1684	30*	Մայր տաճար	հիշատակագրություն
ՌՃԼԵ. - 1686	184	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԷ. - 1688	185	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԷ. - 1688	561	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԷ. - 1688	576	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	շինարարական
ՌՃԼԸ. - 1689	562	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԸ. - 1689	186	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԸ. - 1689	187	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԸ. - 1689	552	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԼԹ. - 1690	188	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻ. - 1691	189	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻ. - 1691	23	Մայր տաճար, առ զանգակատուն	հիշատակագրություն
ՌՃԻԱ. - 1692	550	Ս. Հռիփսիմե վ., առ կողմում	խաչքարային հիշ.
ՌՃԻԱ. - 1692	190	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԲ. - 1693	191	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԳ. - 1694	679	Ս. Շողակաթ վ., ամ որմին	շինարարական
ՌՃԻԳ. - 1694	686	Ս. Շողակաթ վ., հվ որմին	խաչքարային հիշ.
ՌՃԻԴ. - 1695	192	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԴ. - 1695	684	Ս. Շողակաթ վ., հյ որմին	խաչքարային հիշ.

ՌՃԻԵ. - 1696	193	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
հիշ. 1108 - 1696/7	681	Ս. Շողակաթ վ., ամ որմին	հիշատակագրություն (պարսկերեն)
ՌՃԻԶ. - 1697	194	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԶ. - 1697	195	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԷ. - 1698	196	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԷ. - 1698	197	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԷ. դ.	2	Մայր տաճար, գմբեթին	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	3	Մայր տաճար, գմբեթին	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	4	Մայր տաճար, գմբեթին	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	5	Մայր տաճար, գմբեթին	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	6	Մայր տաճար, գմբեթին	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	7	Մայր տաճար, գմբեթին	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	8	Մայր տաճար, գմբեթին	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	11	Ջանգակատուն, միջնահարկ	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	13	Ջանգակատուն, միջնահարկ	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	14	Ջանգակատուն, միջնահարկ	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	17	Ջանգակատուն, ամ ճակտոն	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	18	Ջանգակատուն, հվ ճակտոն	հիշատակագրություն
ԺԷ. դ.	109	Մայրավանք, զանձատան դիմաց	խաչքարային հիշ.
ԺԷ. դ.	682	Ս. Շողակաթ, առ որմին	խաչքարային հիշ.
ԺԷ. դ.	683	Ս. Շողակաթ, ամ որմին	խաչքարային հիշ.
ԺԷ. դ.	685	Ս. Շողակաթ, հվ որմին	խաչքարային հիշ.
ԺԷ-ԺԸ. դդ.	135	Մայր տաճար, առ զանգակատուն	խաչքարային հիշ.
ԺԷ-ԺԸ. դդ.	539	Ս. Հռիփսիմե վ., առ որմին	խաչքարային հիշ.
ԺԷ-ԺԸ. դդ.	708	Ս. Աստվածածին եկ., հյ որմին ներքուստ	խաչքարային հիշ.
ԺԷ-ԺԸ. դդ.	198	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԻԹ. - 1700	199	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺ. - 1701	200	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺ. - 1701	201	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺ. - 1701	202	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺ. - 1701	203	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԱ. - 1702	204	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԱ. - 1702	205	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԱ. - 1702	206	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԳ. - 1704	207	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԳ. - 1704	208	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԳ. - 1704	209	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԴ. - 1705	210	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԴ. - 1705	687	Ս. Շողակաթ վ., գավիթ	տապանագիր
ՌՃԺԵ. - 1706	211	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԵ. - 1706	212	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԶ. - 1707	213	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԺԷ. - 1708	214	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր

ՌՃԾԷ. - 1708	215	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԾԸ. - 1709	216	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԾԸ. - 1709	553	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿ. - 1711	217	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԱ. - 1712	218	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԱ. - 1712	219	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԲ. - 1713	220	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԲ. - 1713	221	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԲ. - 1713	33	Մայրավանք, «Ղազարապատ»	շինարարական
ՌՃԿԳ. - 1714	139	Զանգակատուն, ներքնահարկ	տապանագիր
ՌՃԿԳ. - 1714	222	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԳ. - 1714	223	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԴ. - 1715	224	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԶ. - 1717	225	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԶ. - 1717	554	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԷ. - 1718	35	Մայրավանք, տնտեսատուն	շինարարական
ՌՃԿԷ. - 1718	36	Մայրավանք	շինարարական
ՌՃԿԸ. - 1719	226	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԸ. - 1719	227	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԸ. - 1719	228	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԸ. - 1719	229	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԹ. - 1720	230	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԹ. - 1720	231	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԹ. - 1720	232	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԹ. - 1720	233	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԿԹ. - 1720	34	Մայր տաճար, գմբեթին՝ ներքուստ	շինարարական
ՌՃՀ. - 1721	579	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	հիշատակագրություն (փակագիր)
ՌՃՀ. - 1721	234	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃՀ. - 1721	235	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃՀ. - 1721	37	Մայր տաճար, գահավորակին	շինարարական
ՌՃՀ. - 1721	38	Մայր տաճարի ավանդատան նախկին դռանը	հիշատակագրություն
ՌՃՀ. - 1721	39	Մայր տաճարի ավանդատան նախկին դռանը	հիշատակագրություն
ՌՃՀ. - 1721	601	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՌՃՀԱ. - 1722	531	Ս. Հռիփսիմե վ., առ որմին	հիշատակագրություն (փակագիր)
ՌՃՀԱ. - 1722	532	Ս. Հռիփսիմե վ., առ որմին	հիշատակագրություն
ՌՃՀԲ. - 1723	521	Ս. Հռիփսիմե վ., առ որմին	նվիրատվական
ՌՃՀԲ. - 1723	525	Ս. Հռիփսիմե վ., առ որմին	նվիրատվական
ՌՃՀԲ. - 1723	526	Ս. Հռիփսիմե վ., առ որմին	նվիրատվական
ՌՃՀԲ. - 1723	680	Ս. Շողակաթ վ., առ որմին	նվիրատվական
ՌՃՀԳ. - 1724	236	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃՀԷ. - 1728	524	Ս. Հռիփսիմե վ., նախասրահ	նվիրատվական
ՌՃՀԸ. - 1729	237	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր

ՌՃՀԸ. - 1729	238	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃՀԸ. - 1729	239	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃՀԸ. - 1729	240	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃՀԹ. - 1730	241	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃՀԹ. - 1730	527	Ս. Հռիփսիմե վ., նախասրահ	նվիրատվական
ՌՃԶ. - 1731	242	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶ. - 1731	243	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶ. - 1731	244	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶ. - 1731	245	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶ. - 1731	563	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԱ. - 1732	246	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԱ. - 1732	27*	Մայր տաճար	շինարարական
ՌՃԶԲ. - 1733	28*	Մայր տաճար	շինարարական
ՌՃԶԲ. - 1733	247	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԲ. - 1733	248	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԲ. - 1733	620	Ս. Գայանե վ., առ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	249	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	250	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	251	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	252	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	253	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	254	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	255	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	256	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԳ. - 1734	257	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԵ. - 1736	258	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԵ. - 1736	259	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԶ. - 1737	621	Ս. Գայանե վ., առ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԶ. - 1737	260	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԶ. - 1737	261	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԶ. - 1737	262	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԶ. - 1737	263	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԶ. - 1737	264	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԶ. - 1737	265	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԷ. - 1738	266	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԷ. - 1738	267	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԷ. - 1738	268	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԷ. - 1738	269	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԸ. - 1739	270	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԹ. - 1740	271	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԹ. - 1740	272	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶԹ. - 1740	273	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՃԶ. - 1740	274	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր

ՌԵՂ. - 1741	41	Մայրավանք, «Ղազարապատ»	շինարարական
ՌԵՂԲ. - 1743	42	Մայրավանք, «Ղազարապատ»	շինարարական
ՌԵՂԲ. - 1743	275	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԲ. - 1743	622	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԳ. - 1744	276	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԳ. - 1744	277	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԳ. - 1744	278	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԴ. - 1745	279	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԴ. - 1745	280	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԴ. - 1745	281	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԴ. - 1745	110	Մայրավանք, վեհարանի դիմաց	խաչքարային հիշ.
ՌԵՂԵ. - 1746	282	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԵ. - 1746	283	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԵ. - 1746	284	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԵ. - 1746	285	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԵ. - 1746	286	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԶ. - 1747	287	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԸ. - 1749	288	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԸ. - 1749	289	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԹ. - 1750	290	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԹ. - 1750	291	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌԵՂԹ. - 1750	40*	Մայրավանք, «Ղազարապատ»	շինարարական
ՌԵՂԹ. - 1750	688	Ս. Շողակաթ վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄ. - 1751	590	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՌՄ. - 1751	292	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄ. - 1751	293	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄ. - 1751	294	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄ. - 1751	295	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԱ. - 1752	296	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԱ. - 1752	297	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԱ. - 1752	298	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԱ. - 1752	299	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԱ. - 1752	300	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԲ. - 1753	301	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԲ. - 1753	302	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԳ. - 1754	533	Ս. Հռիփսիմե վ., նախամուտք	հիշատակագրություն
ՌՄԴ. - 1755	140	Զանգակատուն, ներքնահարկ	տապանագիր
ՌՄԴ. - 1755	623	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԶ. - 1757	303	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԶ. - 1757	304	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԶ. - 1757	305	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԵ. - 1758	306	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԵ. - 1758	307	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր

ՌՄԵ. - 1758	624	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԹ. - 1760	308	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺ. - 1761	309	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺ. - 1761	310	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺ. - 1761	564	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺ. - 1761	625	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԱ. - 1762	555	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԲ. - 1763	591	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՌՄԺԲ. - 1763	626	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԲ. - 1763	627	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԳ. - 1764	311	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԳ. - 1764	312	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԳ. - 1764	313	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԳ. - 1764	577	Ս. Գայանե վ., «Մաղազա»-ի մուտքին	շինարարական
ՌՄԺԴ. - 1765	314	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԴ. - 1765	45*	Մայրավանք	հիշատակագրություն
ՌՄԺԵ. - 1766	315	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԵ. - 1766	316	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԵ. - 1766	317	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԵ. - 1766	46*	Մայրավանք	շինարարական
ՌՄԺԵ. - 1766	44	Մայրավանք, սեղանատուն	հիշատակագրություն
ՌՄԺԵ. - 1766	516	Ս. Հռիփսիմե վ., ավանդատանը	շինարարական
ՌՄԺԶ. - 1767	318	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԶ. - 1767	47*	Մայրավանք	շինարարական
ՌՄԺԶ. - 1767	628	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԶ. - 1767	699	Ս. Աստվածածին եկ., ավագ խորանի աջակողմյան որմին	շինարարական
ՌՄԺԵ. - 1768	319	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԹ. - 1770	320	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԹ. - 1770	321	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԹ. - 1770	322	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԹ. - 1770	323	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԺԹ. - 1770	324	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻ. - 1771	325	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻ. - 1771	326	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻ. - 1771	327	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻ. - 1771	328	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻ. - 1771	329	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻ. - 1771	48	Մայր տաճար, առ զանգակատան տակ	շինարարական
ՌՄԻ. - 1771	51	Մայրավանք	շինարարական
ՌՄԻԱ. - 1772	330	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻԱ. - 1772	331	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻԲ. - 1773	332	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԻԳ. - 1774	629	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր

ՈՄԻԴ. - 1775	333	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԴ. - 1775	61	Մայրավանք, Ամբարանոց	շինարարական
ՈՄԻԵ. - 1776	334	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԵ. - 1776	512	Ս. Հռիփսիմեն վ., հյ պարսպին	շինարարական
ՈՄԻԵ. - 1776	565	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԵ. - 1776	566	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԵ. - 1776	567	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԶ. - 1777	335	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԶ. - 1777	336	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԶ. - 1777	49*	Մայր տաճար	շինարարական
ՈՄԻԶ. - 1777	50*	Մայր տաճար	շինարարական
ՈՄԻԶ. - 1777	630	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԵ. - 1778	337	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԵ. - 1778	338	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԸ. - 1779	339	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԸ. - 1779	340	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԸ. - 1779	631	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԹ. - 1780	341	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԹ. - 1780	342	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԹ. - 1780	343	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԹ. - 1780	592	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՈՄԻԹ. - 1780	632	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԹ. - 1780	633	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԻԹ. - 1780	634	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼ. - 1781	344	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼ. - 1781	345	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼ. - 1781	346	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼ. - 1781	347	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼ. - 1781°	401	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼ. - 1781	635	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼ. - 1781	636	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԱ. - 1782	568	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԱ. - 1782	348	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԱ. - 1782	349	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԲ. - 1783	350	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԲ. - 1783	351	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԳ. - 1784	569	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԳ. - 1784	352	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԳ. - 1784	353	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԳ. - 1784	354	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԳ. - 1784	355	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԳ. - 1784	356	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԳ. - 1784	357	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր

ՈՍԼԳ. - 1784	53	Մայրավանք	շինարարական
ՈՍԼԳ. - 1784	54*	Մայրավանք	հիշատակագրություն
ՈՍԼԳ. - 1784	59*	Մայրավանք	շինարարական
ՈՍԼԴ. - 1785	358	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԴ. - 1785	359	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԴ. - 1785	360	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԴ. - 1785	55	Ջանգակատուն, ներքնահարկ	շինարարական
ՈՍԼԴ. - 1785	637	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԴ. - 1785	638	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԵ. - 1786	361	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԵ. - 1786	56	Մայր տաճար, գմբեթին՝ ներքուստ	շինարարական
ՈՍԼԵ. - 1786	57*	Մայր տաճար	շինարարական
ՈՍԼԵ. - 1786	58*	Մայր տաճար	շինարարական
ՈՍԼԵ. - 1786	136	Մայրավանք, հին մկրտարան	խաչքարային հիշ.
ՈՍԼԶ. - 1787	362	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԶ. - 1787	363	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԶ. - 1787	364	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԶ. - 1787	365	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԶ. - 1787	366	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԶ. - 1787	367	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԶ. - 1787	368	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԶ. - 1787	369	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԵ. - 1788	62	Մայրավանք, սեղանատուն	շինարարական
ՈՍԼԵ. - 1788	137	Մայրավանք, «Ղազարապատ» ներքուստ	խաչքարային հիշ.
ՈՍԼԸ. - 1789	370	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԸ. - 1789	371	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԹ. - 1790	372	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԹ. - 1790	373	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԹ. - 1790	374	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԼԹ. - 1790	63	Մայրավանք, «Ղազարապատ» ներքուստ	շինարարական
ՈՍԼԹ. - 1790	513	Ս. Հռիփսիմեն վ., նախասրահ	շինարարական
ՈՍԼԹ. - 1790	639	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽ. - 1791	640	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽ. - 1791	64	Մայրավանք, «Ղազարապատ» ներքուստ	շինարարական
ՈՍԽԱ. - 1792	375	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽԱ. - 1792	376	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽԲ. - 1793	377	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽԲ. - 1793	378	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽԳ. - 1794	379	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽԳ. - 1794	380	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՍԽԳ. - 1794	138	Մայրավանք, «Ղազարապատ»	խաչքարային հիշ.
ՈՍԽԳ. - 1794	641	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր

ՌՄԽԴ. - 1795	570	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԴ. - 1795	65	Մայրավանք	շինարարական
ՌՄԽԴ. - 1795	381	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԵ. - 1796	382	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԵ. - 1796	642	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԶ. - 1797	643	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԵ. - 1798	383	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԵ. - 1798	384	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԵ. - 1798	571	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԸ. - 1799	593	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ԺԸ. դ.	572	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	573	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	574	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	556	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	557	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	558	Ս. Հռիփսիմեն վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	24	Մայր տաճար, ներքուստ	հիշատակագրություն
ԺԸ. դ.	25	Մայր տաճար, ներքուստ	նվիրատվական
ԺԸ. դ.	26	Մայր տաճար, գմբեթին՝ ներքուստ	շինարարական
ԺԸ. դ.	43	Մայրավանք	հիշատակագրություն (պղնձյա քառ)
ԺԸ. դ.	77	Մայրավանք, «Դուռն Տրդատայ»	հիշատակագրություն
ԺԸ. դ.	522	Ս. Հռիփսիմեն վ., հվ որմին	նվիրատվական
ԺԸ. դ.	523	Ս. Հռիփսիմեն վ., հվ որմին	նվիրատվական
ԺԸ. դ.	534	Ս. Հռիփսիմեն վ., նախասրահ	հիշատակագրություն
ԺԸ. դ.	535	Ս. Հռիփսիմեն վ., աե որմին	հիշատակագրություն
ԺԸ. դ.	695	Ս. Շողակաթ վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	696	Ս. Շողակաթ վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ. դ.	701	Ս. Աստվածածին եկ., հյ կողմում	հիշատակագրություն
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	385	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	386	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	387	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	388	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	389	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	390	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	391	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	392	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	393	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	394	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	395	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	396	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	397	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	398	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	399	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր

ԺԸ-ԺԹ. դդ.	400	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	402	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	403	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	404	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԸ-ԺԹ. դդ.	405	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԹ. - 1800	407	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԽԹ. - 1800	408	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾ. - 1801	595	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՌՄԾ. - 1801	536	Ս. Հռիփսիմեն վ., ավանդատանը	հիշատակագրություն
ՌՄԾ. - 1801	409	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾ. - 1801	410	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾ. - 1801	411	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾ. - 1801	412	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԱ. - 1802	413	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԱ. - 1802	644	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԱ. - 1802	645	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԲ. - 1803	414	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԵ. - 1806	415	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԶ. - 1807	416	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԶ. - 1807	417	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԶ. - 1807	646	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԷ. - 1808	418	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԷ. - 1808	419	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԷ. - 1808	142	Մայր տաճարի ամ կողմում	տապանագիր
ՌՄԾԸ. - 1809	420	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԾԸ. - 1809	421	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿ. - 1811	422	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿ. - 1811	423	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿ. - 1811	647	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿ. - 1811	648	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԱ. - 1812	424	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԱ. - 1812	597	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՌՄԿԳ. - 1814	425	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԳ. - 1814	426	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԴ. - 1815	427	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԴ. - 1815	428	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԴ. - 1815	429	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԴ. - 1815	430	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԴ. - 1815	431	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԵ. - 1816	432	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԵ. - 1816	433	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԵ. - 1816	434	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՄԿԵ. - 1816	66	Մայր տաճար, ծածկասալին	շինարարական

ՈՄԿԵ. - 1816	67	Մայր տաճար, ծածկասալին	շինարարական
ՈՄԿԶ. - 1817	594	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՈՄԿԶ. - 1817	649	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԿԵ. - 1818	435	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԿԵ. - 1818	436	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԿԵ. - 1818	437	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԿԸ. - 1819	700	Ս. Աստվածածին եկ., ավանդատանը	շինարարական
ՈՄՅ. - 1821	438	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԱ. - 1822	439	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԱ. - 1822	440	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԱ. - 1822	602	Ս. Գայանե վ., հվ կողմում	տապանագիր (երկլեզվյան)
ՈՄՅԵ. - 1826	441	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԵ. - 1828	442	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԵ. - 1828	559	Ս. Հռիփսիմե վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԸ. - 1829	443	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԸ. - 1829	444	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԸ. - 1829	445	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄՅԸ. - 1829	598	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՈՄՅԸ. - 1829	599	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՈՄՅԹ. - 1830	650	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	հիշատակագրություն
ՈՄԶ. - 1831	446	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶ. - 1831	447	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶ. - 1831	448	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶ. - 1831	449	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԱ. - 1832	450	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԲ. - 1833	451	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԴ. - 1835	452	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԴ. - 1835	453	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԴ. - 1835	60*	Մայրավանք	շինարարական
ՈՄԶԴ. - 1835	603	Ս. Գայանե վ., հվ կողմում	տապանագիր (երկլեզվյան)
ՈՄԶԵ. - 1838	454	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԸ. - 1839	517	Ս. Հռիփսիմե վ., ավանդատանը	շինարարական
ՈՄԶԸ. - 1839	518	Ս. Հռիփսիմե վ., ավանդատանը	շինարարական
ՈՄԶԸ. - 1839	519	Ս. Հռիփսիմե վ., ավանդատանը	շինարարական
ՈՄԶԹ. - 1840	455	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԹ. - 1840	456	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԶԹ. - 1840	604	Ս. Գայանե վ., հվ կողմում	տապանագիր
ՈՄԴ. - 1841	457	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԴԱ. - 1842	458	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԴԱ. - 1842	459	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՄԴԱ. - 1842	143	Մայր տաճարի ամ կողմում	տապանագիր
ՈՄԴԱ. - 1842	600	Ս. Գայանե վ., նախասրահ	տապանագիր
ՈՄԴԲ. - 1843	605	Ս. Գայանե վ., ան կողմում	տապանագիր

ՈՅԼԱ. - 1882	691	Ս. Շողակաթ վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԲ. - 1883	486	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԲ. - 1883	487	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԲ. - 1883	692	Ս. Շողակաթ վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԳ. - 1884	488	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԳ. - 1884	652	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԵ. - 1886	489	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԵ. - 1886	613	Ս. Գայանե վ., հյ կողմում	տապանագիր
ՈՅԼԶ. - 1887	490	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԶ. - 1887	491	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԵ. - 1888	52	Մայրավանք, տպարան	շինարարական
ՈՅԼԵ. - 1888	614	Ս. Գայանե վ., ան կողմում	տապանագիր
ՈՅԼԸ. - 1889	615	Ս. Գայանե վ., ան կողմում	տապանագիր
ՈՅԼԸ. - 1889	492	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԼԸ. - 1889	76	Մայր տաճար, հյ դռանը	հիշատակագրություն
ՈՅԽ. - 1891	146	Մայր տաճարի ամ կողմում	տապանագիր
ՈՅԽԱ. - 1892	493	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԱ. - 1892	616	Ս. Գայանե վ., ան կողմում	տապանագիր
ՈՅԽԱ. - 1892	653	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԲ. - 1893	494	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԱ. - ՈՅԽԲ. 1892 - 1893	71	Մայրավանք, «Երենյան խցեր»-ի ամ դռնին	շինարարական
ՈՅԽԳ. - 1894	495	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԳ. - 1894	514	Ս. Հռիփսիմե վ., հվ պարսպին	շինարարական
ՈՅԽԴ. - 1895	515	Ս. Հռիփսիմե վ., վանատան հվ դռնին	շինարարական
ՈՅԽԵ. - 1896	496	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԵ. - 1896	617	Ս. Գայանե վ., հյ կողմում	տապանագիր
ՈՅԽԶ. - 1897	497	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԶ. - 1897	498	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԸ. - 1899	693	Ս. Շողակաթ վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ԺԹ. դ.	75	Մայր տաճար, ամ դռների	հիշատակագրություն
ԺԹ. դ.	406	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԽԹ. - 1900	499	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԹԲ. - 1903	694	Ս. Շողակաթ վ., գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԹԵ. - 1906	500	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅԹԶ. - 1907	147	Մայր տաճարի ամ կողմում	տապանագիր
ՈՅԹԵ. - ՈՅԿ. 1908 - 1911	72	Մայրավանք, նախկին մատենադարան ներքուստ	շինարարական
ՈՅԹԹ. - 1910	73	Մայրավանք, նախկին մատենադարան ներքուստ	շինարարական
ՈՅԹԹ. - 1910	148	Մայր տաճարի ամ կողմում	տապանագիր
ՈՅԹԹ. - 1910	578	Ս. Գայանե վ., դամբարանում	հիշատակագրություն
ՈՅԿԴ. - 1915	74	Մայրավանք	շինարարական
ՈՅՅ. - 1921	654	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՈՅՅ. - 1921	655	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր

ՌՅԴԱ. - 1922	501	Միաբ. գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԳ. - 1924	656	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԵ. - 1926	657	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԵ. - 1926	658	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԵ. - 1926	659	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԸ. - 1929	660	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԸ. - 1929	661	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԸ. - 1929	662	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԴԹ. - 1930	149	Մայր տաճարի ամ կողմում	տապանագիր
ՌՅԶ. - 1931	663	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶ. - 1931	664	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԱ. - 1932	665	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԱ. - 1932	666	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԱ. - 1932	667	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԱ. - 1932	668	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԳ. - 1934	669	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԳ. - 1934	670	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԳ. - 1934	671	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԳ. - 1934	672	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԶ. - 1937	673	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԶ. - 1937	674	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՅԶԷ. - 1938	675	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՆԺ. - 1961	676	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
ՌՆԼԷ. - 1988	677	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
Ի. դ.	678	Ս. Գայանե վ., ամ գերեզմանոց	տապանագիր
Ի. դ.	537	Ս. Հռիփսիմե վ., հվ դռանը	հիշատակագրություն
Ի. դ.	618	Ս. Գայանե վ., հյ կողմում	տապանագիր

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Սկ. 1 Ռուսա II-ի սեպագիրը Ջվարթնոցում
 Սկ. 2 Ջվարթնոցի տաճարը (Է. դ.)
 Սկ. 3 Ուրարտական կոթող (մ.թ.ա. Ը-Է. դդ.)
 Սկ. 4 Մայր տաճարի թմբուկի մանրամաս
 Սկ. 5 Մայր տաճարի զանգակատունը (1654-1657 թթ.)
 Սկ. 6 Պատարագի սեղանի վերնամաս՝ Մայր տաճարի հյուսիսային խորանում
 Սկ. 7 Իջման Ս. Սեղանը (1961 թ.)
 Սկ. 8 Մայր տաճարի ավագ խորանի բեմի որմնանկարները (ԺԸ. դ.)
 Սկ. 9, 10 Մայր տաճարի ավանդատենյակների նախկին դռները (1721 թ.)
 Սկ. 11 Ս. Էջմիածնի տապարանը (1771 թ.)
 Սկ. 12 Մայր տաճարի ընդհանուր տեսքը ԺԹ. դ. երկրորդ կեսին
 Սկ. 13 Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը (1871 թ.)
 Սկ. 14 Ճեմարանականների կացարանը (1999 թ.)
 Սկ. 15 «Երեմյան խցեր» միաբանական շենքը (1892-1893 թթ.)
 Սկ. 16 Մատենադարանի նախկին շենքը (1908-1911 թթ.)
 Սկ. 17 «Նահատակաց» հուշարձանը (1965 թ.)
 Սկ. 18 «Կաթնաղբյուր» հուշարձանը (1967 թ.)
 Սկ. 19 «Երկաթե շերեփ» հուշաղբյուրը (1982 թ.)
 Սկ. 20 «Դուռն Տրդատայ» կամարը (1962 թ.)
 Սկ. 21 Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կամարն ու Ս. Տրդատ բաց խորանը (2001 թ.)
 Սկ. 22 Ս. Հովհաննես Մկրտիչ և Ս. Վարդան մատուռ - մկրտարանը (2008 թ.)
 Սկ. 23 Սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցին (2011 թ.)
 Սկ. 24 Ս. Էջմիածնի մատենադարանը (2012 թ.)
 Սկ. 25 ա Խաչքար (ԺԲ-ԺԳ. դդ.)
 Սկ. 25 բ Խաչքար՝ Մաքենիսից (Թ. դ.)
 Սկ. 26 Թևակոր խաչքար Հովհաննավանքից (1171 թ.)
 Սկ. 27 Մոմիկ վարդապետի խաչքարը վեհարանում (1308 թ.)
 Սկ. 28 Մոմիկ վարդապետի խաչքարը գանձատան նախասրահում (ԺԴ. դ.)
 Սկ. 29 ա-գ Ջուղայի խաչքարերի կրկնօրինակներ (2012 թ.)
 Սկ. 30 Թևակոր խաչքար Արցախի Հարանց անապատից (1631 թ.)
 Սկ. 31 Խաչքար - հուշակոթող Սողբից (1653 թ.)
 Սկ. 32 Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցը
 Սկ. 33 ա-ը Տապանաքարային պատկերաքանդակներ
 Սկ. 34 Եփրեմ Ա. Ձորագեղցի կաթողիկոսի դամբարանը
 Սկ. 35 Ս. Հռիփսիմե կույսի տապանաքարը
 Սկ. 36 Պատուհանի պսակների նմուշներ Ս. Հռիփսիմե և Ս. Գայանե վանքերից (Է. դ.)
 Սկ. 37 «Ծիծեռնակապոչ» բռնակներով հուշատախտակ (tabula ansata)
 Սկ. 38 Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք կառուցված Ս. Հռիփսիմե վանքի պարիսպը (1776 թ.)
 Սկ. 39 Ս. Հռիփսիմե տաճարի հարավային դռան փորագրության մանրամաս
 Սկ. 40 Խաչքար (ԺԱ-ԺԲ. դդ.) Ս. Հռիփսիմե վանքում
 Սկ. 41 Խաչքար Օշականից (ԺԱ. դ.)՝ Ս. Հռիփսիմե տաճարի ներսում
 Սկ. 42 Խաչքար (ԺԶ. դ.) և պատվանդան (1282 թ.)՝ Ս. Հռիփսիմե վանքում
 Սկ. 43 Ս. Գայանե վանքի կամարավոր մուտքը (ԺԹ. դ.)
 Սկ. 44 Արծանագիր կոթող Ս. Գայանե վանքի նախասրահում (1980 թ.)
 Սկ. 45 Ս. Գայանե եկեղեցու գլխավոր մուտքի բարավորի որմնանկարը
 Սկ. 46 Աղբյուր - հուշարձան (1980-ական թթ.)
 Սկ. 47 Աղբյուր - հուշարձան (1984 թ.)
 Սկ. 48 Խաչքարեր (Ժ-ԺԳ. դդ.) Ս. Գայանե վանքի հարավարևելյան կողմում
 Սկ. 49 Ս. Գայանե վանքի արևմտյան գերեզմանոցը
 Սկ. 50 ա Վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողի խոյակ (Ե-Զ. դդ.) Ս. Գայանե վանքում
 Սկ. 50 բ Վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողի խոյակ և սյուն (Ե-Զ. դդ.), Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
 Սկ. 51 Ս. Շողակաթ վանքի բարերարներ Սուրեն և Շաքե Գալենտերյաններ
 Սկ. 52 Աղբյուր - հուշարձան (1987 թ.)
 Սկ. 53 Ս. Շողակաթ վանքի գերեզմանոցը
 Սկ. 54 Ս. Մարիանե կույսի տապանաքարը
 Սկ. 55 Միանավ բազիլիկ եկեղեցի Ս. Հռիփսիմե տաճարի արևելյան կողմում (Դ-Ե. դդ.)
 Սկ. 56 Բաց խորանատիպ հուշարձան Ս. Հռիփսիմեի արևելյան կողմում (1997 թ.)
 Սկ. 57 Միանավ բազիլիկ եկեղեցի մշակույթի տան հարևանությամբ (Ե-Զ. դդ.)
 Սկ. 58 Բազիլիկ եկեղեցու որմնամույթի և տիմպանի քանդակային մանրամասներ
 Սկ. 59 Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1767 թ.)
 Սկ. 60 ա, բ Խաչքարեր՝ ագուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային որմին (ԺԵ-ԺԶ. դդ.)

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Աբամելիքյանց Եփրոսինե - 91
 Աբաս, հիշատակված է - 269 (530)
 Աբաս Միրզա - 148
 Աբգարյան Գևորգ - 37, 167
 Աբել արքեպիսկոպոստ - տես Աբել վրդ. Օղուզեան
 Աբել արք. Մխիթարյանց - 12, 29, 228 (482), 237, 266, 298, 312, 357, 358, 366
 Աբել, որդի տեր Նահապետի, ննջեցյալ - 154 (232), 241
 Աբել վրդ. Օղուզեան (Մանուկյան) - 90, 91, 359
 Աբել, քարգործ, հիշատակված է - 100 (86)
 Աբելյան Մանուկ - 18, 128
 Աբկար, սպասավոր, ննջեցյալ - 153 (224), 241
 Աբրահամ Աղիկեան, հայր Սարգսի, Նիժ գյուղացի, ննջեցյալ - 333 (673)
 Աբրահամ Ա. Աղբաթանցի, կաթողիկոս 607-615 թթ. - 250
 Աբրահամ Բստացի, հայր Սիմոնի - 185
 Աբրահամ դպիր - 207
 Աբրահամ, եղբայր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Աբրահամ Բ. Խոշաբեցի, կաթողիկոս 1730-1734 թթ. - 60 (27), (28), 66, 81, 157 (242), 159 (253), 240, 308
 Աբրահամ Գ. Կրետացի, կաթողիկոս 1734-1737 թթ. - 126, 159 (253), 266, 339, 346
 Աբրահամ, հայր Խըղտըր Կեսարացու - 80 (58)
 Աբրահամ, հիշատակված է - 98 (83)
 Աբրահամ, հիշատակված է - 68
 Աբրահամ, որդի Խըղտըր Կեսարացու - 80 (58)
 Աբրահամ վրդ. - 201 (403)
 Աբրահամ վրդ. Աղեքստի, ննջեցյալ - 184 (339), 239
 Աբրահամ վրդ. Աշտարակցի, ննջեցյալ - 152 (221), 241
 Աբրահամ վրդ., արծաթագործ - 80
 Աբրահամ վրդ., նոտար Եփրեմ հայրապետի - 215 (439), 239
 Աբրահամյան Աշոտ - 91, 135, 249, 341
 Աբրահամյան Լևոն - 36
 Աբրահամյան Հարություն - 45, 262
 Աբրահամյան Վալենտինա - 63
 Աբուսահիլ-Համազասպ, հայր Սենեքերիմ Արծրունու - 277
 Ագաթանգեղոս - 23, 24, 29, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 247, 272, 295, 337, 352-355, 365
 Ագաթանգեղոս, որդի Աղամալ Նախիջեանցու, հիշատակված է - 339 (679)
 Ադամ - 97, 108, 112, 116

Ադամ Հովհաննիսյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ադամյան բժ. - 75
 Ադոնց Նիկողայոս - 18, 30
 Ադրիանոս կայսր - 150
 Ադրիանոս Տատրյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ագամաթ, հիշատակված է - 278 (546)
 Ագատկեն, պատարագ է ստացել - 258 (520), 259, 260
 Ագատտիկին - 260
 Ագատյան Ռուբեն - 94
 Ագարեա վրդ., վարժապետ, ննջեցյալ - 177 (315), 238
 Ագափմ (Ագաֆմ, Ասլափմ) - 59 (24)
 Ագգուշ, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Ագիգ, քույր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Աթանաս, հիշատակված է - 98 (83)
 Աթանաս, հիշատակված է - 278 (545)
 Աթանաս վրդ., երաժիշտ, ննջեցյալ - 143 (188), 238
 Աթանաս, տեր, եղբայր Փաշամի - 110 (100), 111
 Ալբերդիոս, որդի Աղամալ Նախիջեանցու, հիշատակված է - 339 (679), 344-345 (685)
 Ալեքսան, հիշատակված է - 119 (119)
 Ալեքսան արք. Կարնո երկրից, ժամօրհնող, խոստովանահայր Եփրեմ կաթողիկոսի - 214 (435), 237
 Ալեքսան մահտեսի, ննջեցյալ - 157 (246), 241
 Ալեքսան վրդ., ննջեցյալ - 289 (565)
 Ալեքսանդր, վրաց արքայազն - 314
 Ալեքսանդր I Պավլովիչ - 217, 219 (452), 220
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 136
 Ալեքսեանոս արք., ժամօրհնող - 211 (427), 212
 Ալթուն Վարդանյան - 236, 242
 Ալիշան Ղևոնդ - 12, 13, 22, 41, 42, 54, 55, 57, 60-68, 70-74, 77-82, 85, 91, 106, 125, 126, 249, 250, 252-257, 275, 276, 280, 282, 284, 285, 287, 296, 302, 305-308, 338, 339, 346, 354, 356, 357, 358
 Ալիս Ներկարարյան, ննջեցյալ - 319
 Ալլա Հակոբյան, ննջեցյալ - 319
 Ակինյան Ներսես - 26, 28, 47, 282, 284, 285
 Ակոբ, ուստա, հիշատակված է - 304 (587)
 Ակոբջան, հիշատակված է - 277-278 (543)
 Ահարոն եպս. - 198
 Ահարոն վրդ. Աղեքստի, ննջեցյալ - 195 (374), 239
 Աղա, որդի Վարդանէս քիյ., խաչքար է կանգնեցրել - 108 (97)
 Աղալար-խան (Աղալո բեկ), մորեղբայր Սողոմոն Հովսեփյանի - 310, 311, 314 (602)
 Աղամալ, մեծ հայր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Աղամալ Նախիջեանցի, մեկենաս, կառուցել է Վարդապատի Ս. Շողակաթ եկ. - 193, 338-339 (679), 343 (682), 344 (683, 684), 345 (685), 350, 365, 366

Աղանյանց Գյուտ - 70, 73, 76, 126, 131, 172, 181, 186, 189, 193, 209, 217, 218, 266
 Աղաջան, հայր Աղամալ Նախիջեանցու, հիշատակված է - 339 (679), 344 (683)
 Աղաջան, ննջեցյալ - 328-329 (652)
 Աղբուղա Ջաքարյան, հիշատակված է - 267 (528)
 Աղեքսամոս, որդի Սարգսի, ննջեցյալ - 153 (225), 241
 Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացի, կաթողիկոս 1753-1755 թթ. - 125, 126 (140), 131, 190, 265 (527), 266
 Աղեքսանդր, հորեղբայր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Աղեքսանդր, պղնձագործ - 68
 Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի, կաթողիկոս 1706-1714 թթ. - 63 (33), 64, 82, 125 (139), 150, 152 (223), 153 (224), 241, 243, 364
 Աղեքսանդր վրդ. գիւղացի, ննջեցյալ - 194 (367), 239
 Աղեքսանդր վրդ. Ըստամբուլի, նվիրատու Ս. Հովհաննիսյանի վանքի - տես Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացի կաթողիկոս
 Աղեքսանդրոս, որդի Աղամալ Նախիջեանցու, հիշատակված է - 339 (679)
 Աճառյան Հրաչյա - 26, 51, 58, 115, 119, 134, 140, 161, 164, 165, 171, 175, 179, 180, 199, 216, 259, 260, 263, 275, 279, 298, 322, 338, 343, 362
 Ամիր-Ասլան, իշխան, խաչքար է կանգնեցրել - 114
 Ամիր, հայր Ջաքարի - 112 (104)
 Ամիր Պառազուցի, հայր Մարգարի - 321 (619)
 Ամիրգունա խան - 48
 Ամիրխան, հիշատակված է - 51 (8)
 Ամիրճան, ջուր բերելու աղբիվ խաչքար է կանգնեցրել - 109 (98)
 Ամիրջահ, հիշատակված է Թանահատի վանքում - 99
 Ամրիս, հիշատակված է - 360 (703)
 Այվազ, հայր Գեորգի - 150 (213), 240
 Այվազյան Արգամ - 64, 110-113, 160, 339
 Անա, հիշատակված է - 50 (4), 51
 Անա, հիշատակված է - 362 (708)
 Անա, մայր Պողոս վրդ. և Վարդանի, ննջեցյալ - 327 (647)
 Անահիտ (Արտեմիս, Արտեմիդե), հեթանոսական աստվածուհի - 18, 40
 Անամարիա, քույր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Անանիա առաքել - 48
 Անանուն պատմիչ - 24, 26
 Անասյան Հակոբ - 266
 Անաստասիա Աբամելիքեանց Թափիսեցի, ննջեցյալ - 348 (691)
 Անաստասիայ, կին Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեանցի, ննջեցյալ - 318 (614)
 Անդառամ Պապեան, կին Հայրապետի - 80
 Անդրանես, հիշատակված է - 304 (589)
 Անդրանիկ, զորավար, հիշատակված է - 333 (676)

Անդրանիկ, որդի Գալտանի և Մարիի, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Անդրե Ս. առաքյալ - 219 (452)
 Անդրեաս, գրագիր - 309
 Անդրեաս Կապադովկացի - 207
 Անդրեաս վրդ., առաջնորդ Ս. Կարապետ վ., ննջեցյալ - 182 (332), 239
 Անդրիաս Ջուղայեցի, տեր, խոստովանահայր, ննջեցյալ - 152 (223), 153, 240
 Անեղս, մայր Սիմոն Բզնունեանցի - 221
 Անթարքյան Փայլակ - 12, 13, 24, 203
 Անթառան, դուստր Ստեփանի, ննջեցյալ - 324 (633)
 Աննա Էնեգեթցի, կողակից Դավթեան Բերոյի, մայր Դավիթ վրդ. և Բարսեղի, ննջեցյալ - 290 (569)
 Աննա, մայր Խըղտըր Կեսարացու - 80 (58)
 Աննա, մայր տեր Մկրտչի, ննջեցյալ - 323 (627)
 Աննա մարգարեուհի - 299
 Աննա Մանանյան Ախալցխացի, ննջեցյալ - 320
 Աննա Ս. - 214, 217 (446), 219 (452), 220, 316
 Աննա Վասակեանց, մայր Սինոդի պրոկուրոր Կարապետ Վասակեանցի, ննջեցյալ - 315 (606), 317
 Աննա, քույր Մարգար Խալիլարյանի - 82 (62)
 Անսի Խուդավերդյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Անտոն արքեպիսկոպոստ, ննջեցյալ - 186 (344), 240
 Անտոն արք. Մոնեցի, ննջեցյալ - 216 (442), 237
 Անտոն Չելեպի, պոլսահայ մեծահարուստ, մեկենաս - 50, 53, 54 (9), 61, 366
 Անտոն վրդ., հայր Լուսավորչի անապատի, ննջեցյալ - 181 (329), 239
 Անտոն վրդ., լուսարար, ննջեցյալ - 290 (568)
 Անտոնիոս Պիոս, կայսր - 19
 Աշէիշ, խաչքարագործ (?) - 119 (119)
 Աշոտ Ա. Բագրատունի, 884/5-890 թթ. - 29, 266
 Աշոտ, հիշատակված է - 269 (530)
 Աշոտ, պարոն, որդի Վասակ Խաղբալյանի - 102 (88), 103
 Ապիստոլ (Աբիստոլ), ննջեցյալ - 133 (151), 241
 Ապրիլիան Վանեցի Մարգարեան, ննջեցյալ - 227 (479), 242
 Ապուղամր Արծկեցի - 286
 Առավելյան Խեչան - 16
 Առանս (Ահարոն) Մագիստրոս - 265
 Առաքել Դավիթեցի, պատմագիր - 48, 49, 52-56, 138 (171), 139, 238, 252, 282, 295, 296, 298, 366
 Առաքել Խոսեփ Փիլոմեան, սիաթսագ, ննջեցյալ - 216 (444), 241
 Առաքել Մնացականյան, ճեմարանի դասախոս, ննջեցյալ - 319
 Առաքել, պարոն, հայր հնդկահայ մեկենաս Խաչիկ Զնթրոմյանի - 254 (513)
 Առաքել, միաբան - 165
 Առաքել, որդի Կամրկապցի Նազարի - 66 (37)

* Փակագծերում նշված թվերն արձանագրությունների կարգային համարներն են:

Առաքել տիրացու Մալեւցի - Ղափանցի, որդի Յակոբի, ննջեցյալ - 162 (266), 240
 Առաքելյան Բաբկեն - 29, 32, 268, 329, 351
 Առաքել տիրացու Յուշականցի, միաբան, որդի Ալեհակի, ննջեցյալ - 173 (299), 240
 Առաքելյան Վարազ - 29, 139
 Ասանէթ, դուստր Աղամալ Նախիջեանցու, հիշատակված է - 339 (679)
 Ասատրյան Արմեն - 155, 166, 186
 Ասատրյան Կլարա - 268
 Ասատուր Հովհաննիսյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ասատուր, ուստա - 274
 Ասատուրյան Երվանդուհի, մեկենաս - 341
 Ասատուրյան Խորեն, մեկենաս - 341
 Ասլան, հիշատակված է - 51 (5)
 Ասլան, որդի Մարգարի, նվիրատու Ս. Հռիփսիմե վանքի - 262 (521)
 Ասխաթան, հիշատակին խաչքար են կանգնեցրել - 99 (85)
 Ասողիկ արք. Ղազարյան, Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ, ննջեցյալ - 321
 Ասողիկ քին. Կարապետյան - 16
 Ասողիկ Հովհաննիսյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ասողիկ Քյուրքճյան, կին Սարգիս Քյուրքճյանի, մեկենաս, ննջեցյալ - 321
 Աստուածատուր - 120
 Աստուածատուր Ապուշեխցի, հայր Յարութին ամիրայի - 76, 77 (53)
 Աստուածատուր Գրիգորեան-Աստուածատուրեանց Տփիսխեցի, ննջեցյալ - 227 (477), 242
 Աստուածատուր Երևանցի, երբեմնի ծառա Ս. Էջմիածնի, ննջեցյալ - 214 (437), 215, 242
 Աստուածատուր Կեսարացի, լուսարար Ս. Էջմիածնի - 56 (15), 57
 Աստվածատուր Ա. Համադանցի, կաթողիկոս 1715-1725 թթ. - 63, 64 (34), 65 (35), (36), 66 (37), (38), 67 (39), 145, 155 (234), 241, 243, 281, 364
 Աստուածատուր, հիշատակված է - 278 (547)
 Աստուածատուր, մահտասի, ննջեցյալ - 138 (169), 241
 Աստուածատուր, մահտեսի, ննջեցյալ - 183 (338), 241
 Աստուածատուր, ննջեցյալ - 200 (393), 241
 Աստուածատուր, ջուր բերելու աղթով խաչքար է կանգնեցրել - 102 (88)
 Աստուածատուր սրկ., որդի Բարսեղի և Դովլաթի - 325 (635)
 Աստուածատուր վրդ. Կարբեցի, ննջեցյալ - 152 (220), 238
 Աստուածատուր վրդ. Կաֆայեցի - 193
 Աստուածատուր վրդ. Կ. Պոլսեցի, միաբան, ննջեցյալ - 229 (486), 239
 Աստվածատուր, հայր Հարությունի - 77
 Ասփա, կին Գրիգորի - 104
 Ավագ Դավթյան, ննջեցյալ - 236, 242

Ավագ Մարտիրոսեան, Նիճ գյուղացի, ննջեցյալ - 330 (654)
 Ավագ Մարտիրոսեան, Նիճ գյուղացի, ննջեցյալ - 332 (668)
 Ավագյան Արմանդ - 94
 Ավագյան Սուրեն - 62, 104, 142, 263, 268
 Ավան Յուզբաշի - 89
 Ավան սրկ. Ղազբնցի, հիշատակված է - 58 (23)
 Ավգերյան Մկրտիչ վրդ. - 338
 Ավդաբեգյան Թադևոս - 22, 30, 356
 Ավետիս, խառատ - 80
 Ավետիս Ղարսեցի, որդի տեր Յովսէփի - 93 (77)
 Ավետիս Մուրադյան, ննջեցյալ - 320
 Ավետիս, տէր, որդի Դավթի, ննջեցյալ - 149 (209), 240
 Ավետիսյան Արամ - 96
 Ավետիսյան Խաչատուր - 268
 Ավետիսյան Կամսար - 225
 Ավետիսյան Հենրիկ - 134
 Ավետիսյան Պավել - 353
 Ատիխաթուն (Ադիխաթուն), հիշատակված է - 58 (21)
 Ատոմ, ննջեցյալ - 138 (170), 241
 Արամ Ղազարյան, Սասուն գավառից, ննջեցյալ - 333
 Արամյանց Միքայել - 89
 Արարատ եպս. Գալթագճյան, տեսուչ Ս. Շողակաթի - 341, 342
 Արարատ սրկ. Գափոյան (Տեր Ղևոնդ) - 13, 14, 129, 193
 Արեշյան Գրիգոր - 30
 Արզումանյան Բաղդասար - 92
 Արէվ, կին Վարդանէս քիյ. - 108 (97)
 Արիջան, հիշատակված է - 51 (6)
 Արիստակես արք. Դավթյան Սանահնեցի, ննջեցյալ - 235, 237
 Արիստակես եպս. Զուլյանց, ննջեցյալ - 320
 Արիստակես եպս. Սեդրակյանց - 12, 275, 340
 Արղուն Ղան - 102 (88), 103
 Արմենակ Հալվաջյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Արմենակ, թոռ Հալվաջյան Արմենակի - 236
 Արմենակ, որդի Զատիկ Պապիկյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 334
 Արմենուհի, դուստր Արշակի և Զարուհու - 236
 Արշալույս Ստեփանյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Արշակ Ղազարեան, որդի Բենիեամիսի և Ֆառֆուրի, տապանաքար է կանգնեցրել - 333 (677)
 Արշակ Նիկողոսեան, որդեգիր ճեմարանի, ննջեցյալ - 232 (493), 242
 Արշակ Սևոյան, Վանա Էրերին գյուղացի, ամուսին Զարուհու, ննջեցյալ - 235, 242
 Արշակ Տեր-Հովսէփյան, ննջեցյալ - 319
 Արսեն արք. Ղլայան, անդամ Մայր Աթոռի հոգևոր խորհրդի, ննջեցյալ - 320
 Արսեն Սարգսյան, պորուչիկ, ննջեցյալ - 319
 Արսեն սրկ. Մաթևոսյան - 16

Արստկիա (Արիստակես), հիշատակված է - 118 (114)
 Արտ, որդի Լուսիկ Մելքոնյանի, եղբայր Վարթուշի, տապանաքար է կանգնեցրել - 333
 Արտակ եպս. Սմբատյանց - 74, 181
 Արտաշես, որդի Հալվաջյան Արմենակի, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Արտո, որդի Նանար Մելքոնյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 334
 Արուստի, լուսարար, ննջեցյալ - 178 (318), 240
 Արուսեն, տիրացու, ննջեցյալ - 291 (573)
 Արքեայ, հիշատակված է - 42 (1)
 Աագ, տէր, ջուր բերելու աղթով խաչքար է կանգնեցրել - 102 (88)
 Աաքխաթուն, հիշատակված է - 303 (583)
 Աետ, հայր Մարգար Խալդարյանի - 82 (62)
 Աետիկ, հիշատակված է - 113 (106)
 Աետիս աբեղա, լուսարար, ննջեցյալ - 158 (250), 240
 Աետիս աղա, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել - 123 (133)
 Աետիս մահտեսի, որդի Խոյեցի Միրզայի, ննջեցյալ - 208 (415), 241
 Աետիս, ննջեցյալ - 138 (168), 241
 Աետիս վրդ. - 54
 Աետիս վրդ., առաջնորդ Ս. Հռիփսիմե վանքի, ննջեցյալ - 286 (555)
 Աետիս Տեր-Գաբրիէլեանց, ննջեցյալ - 234 (499), 242
 Աետիս, Քրիստոսի ծառա, ննջեցյալ - 326 (640)
 Աետիք, եղբայր Զուլայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Աետիք, խոճայ, հիշատակված է - 253
 Աետիք Վանեցի Պաղտասարեան Տեր-Ներսէսեանց, ննջեցյալ - 223 (463), 242
 Աետիք վրդ. Զուլայեցի, ննջեցյալ - 191 (357), 239
 Աթանդիլ Խելթուփնեցի - 145
 Բաբախանյան Հակոբ - 357
 Բաբայան Ֆրինա - 169
 Բաբաջան, եղբայր Փաշամի - 110 (100), 111
 Բաբէլ, որդի Գասպարի, նվիրատու Ս. Հռիփսիմե վանքի - 263 (524)
 Բազոյան Եղիշե - 41
 Բազումշահ, հայր Տաշուրակի, հիշատակված է - 103 (89)
 Բակուր Բ. Արշակունի, 161-163 թթ. - 19
 Բաղդասար Ավետիսյան Դիրիկցի, ննջեցյալ - 236, 242
 Բաղդասար, հայր Մուհամմադ Զաֆար Մարաղայի, հիշատակված է - 341 (681)
 Բաղդասարյան Էդուարդ - 145
 Բաղդամ, հիշատակված է - 51 (7)
 Բայբուրթյան Եվգենի - 30
 Բառնաբաս վրդ. Պետրոսեան Գանձակեցի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 231 (491), 239

33 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

Բասմաջյան Կարապետ - 13, 18, 275-277
 Բարաղամ վրդ. Կեսարացի, ննջեցյալ - 176 (310), 238
 Բարդուղիմեոս Ս. առաքյալ - 45, 182
 Բարդուղիմեոս եպս. Գևորգյան (Ճուղուրյանց) - 21
 Բարդուղիմեոս վրդ., հայր տիրացու Գրիգորի, ննջեցյալ - 223 (464), 239
 Բարթիկյան Հրաչ - 265
 Բարիլուս, հայր Էրզրումցի Ծատուրի - 180 (326)
 Բարխուդարյան Սեդրակ - 29, 55, 95, 96, 98, 99, 101, 104-109, 115-117, 121-123, 167, 267, 268, 278, 302, 303, 343, 359-361
 Բարոյ Սիմոնեան, ամուսին Գրիգորի, Պուկնոդ գյուղացի, ննջեցյալ - 331 (664), 332
 Բարսեխ Յովսէփեան, Նիճ գյուղացի, ննջեցյալ - 332 (666)
 Բարսեղ, առաջնորդ Ամթայ - 53
 Բարսեղ Արցախեցի, ամուսին Դովլաթի, հայր Աստուածատուր սրկ., ննջեցյալ - 325 (635, 636)
 Բարսեղ արք. - 204
 Բարսեղ արք. Աշտարակեցի, լուսարար, տեղապահ, ննջեցյալ - 309 (597)
 Բարսեղ արք., Ատրպատականի առաջնորդ - 310, 311
 Բարսեղ արք. Կեսարացի, աթոռակալ, լուսարար, ննջեցյալ - 219 (451), 237
 Բարսեղ արք. Շիկահողի, ննջեցյալ - 221 (454), 237
 Բարսեղ Բեհբուդյան, մորեղբայր Թովմա Յովսէփեան-Ղորղանյանի - 312
 Բարսեղ Թէքիրտաղի, տէր, ննջեցյալ - 162 (263), 239
 Բարսեղ, որդի Դավթեան Բերօյի և Աննայի - 290 (569)
 Բարսեղ, տէր, լուսարար, ննջեցյալ - 166 (276), 240
 Բարսեղյան Հովհաննես - 58-59
 Բեդկյան Սարգիս, մեկենաս - 88
 Բեդկյան Հռութ, մեկենաս - 88
 Բել - 91
 Բեկ (Բեգ) - 107
 Բեհբուդյան Սանդրո - 127-129, 320
 Բենիեամիս Ղազարեան, ամուսին Ֆառֆուրի, Խուդ-կիլանգ գյուղացի, ննջեցյալ - 333 (677)
 Բենիկ աբեղա - 359
 Բեշքեն, Սյունյաց իշխան - 45
 Բերգրիկ, հիշատակված է - 304 (588)
 Բերդորբէկ - 304
 Բերօ Դավթեան, ամուսին Աննայի, հիշատակված է - 290 (569)
 Բէկ, ամուսին Խուբուլուի, հիշատակված է - 264
 Բէկիխաթուն, հիշատակված է - 120 (123)
 Բէկզատա, հորեղբոր դուստր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Բժշկյան Մինաս - 13
 Բիրթէլ, որդի Տարսայիճի և Թամթայի - 106 (93)

Բրոսսե Մարի - 38, 42, 85, 93, 270, 328
 Բուդախ, որդի Մուրատի, ննջեցյալ - 327 (649)
 Բուխանյան Միհրան, մեկենաս - 92
 Բուխանյան Սեդա, մեկենաս - 92
 Բուդտա, որդի Տարսայիճի և Թամթայի - 106 (93)
 Բունիաթ Սեբաստացի - 286
 Բուդթել, հիշատակված է - 113 (106)

Գաբրիել Աշտարակեցի, ռաբունի, ննջեցյալ - 224 (468), 242
 Գաբրիել Թոխաթեցի - 137
 Գաբրիել, խառատ - 80
 Գաբրիել Հրեշտակապետ - 54
 Գաբրիել Շահբազյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Գաբրիել վրդ. - 54
 Գաբրիել վրդ., շորապան, ննջեցյալ - 201 (401), 239
 Գազազյան Նշան, հիշատակված է - 87
 Գալեմբյարյան Գրիգորիս - 266
 Գալենտերյան Շաքե, մեկենաս - 341
 Գալենտերյան Սուրեն, մեկենաս - 341
 Գալիկյան Արծրուն - 64, 92, 271, 272, 300
 Գալստյան Գագիկ, մեկենաս - 94
 Գալտան Հակոբյանց, ամուսին Մարիի - 236, 242
 Գալուստ, հայր Յովաննիս - 158 (249)
 Գալուստ, հայր Վարդվանի - 159 (253)
 Գալուստ Պօղոսյանց, հայր Մարտիրոսի - 156, 297
 Գալուստ վրդ. - 154
 Գալուստ վրդ. - 177 (316), 238
 Գալուստ վրդ. Ղարսեցի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 174 (306), 238
 Գալուստ վրդ., նվիրակ, արծաթագործ - 80
 Գայանե Բավեյան, ամուսին Նիկոլի, ննջեցյալ - 320
 Գայանե Թամաթյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Գայանե Ժամկոչյան, ննջեցյալ - 320
 Գայանե Ս. կույս, մայրապետ - 23, 247, 295, 296, 299 (578), 334, 337, 338
 Գայանե, հիշատակված է - 273
 Գայանե Տեր-Բարսեղյան-Թասարյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Գայանյանց կույսեր - 338
 Գայիանե, մայր Սիմեոն կաթողիկոսի, ննջեցյալ - 172 (297), 241
 Գաննիկ Պետոյեան, որդի Տոնոյ Պետոյեանի, ննջեցյալ - 333 (678)
 Գասբար, որդի տեր Մելիքսեթի, խաչքար է կանգնեցրել - 115 (108)
 Գասբար, տեր, Գողտան գավառից, շորապան, ննջեցյալ - 151 (218), 240
 Գասպար, հայր Բաբելի - 263 (524)
 Գասպար Նորբեցի, պարոնտեր, եղբայր Ներսես պարոնտերի, ննջեցյալ - 285 (553)
 Գասպար Վաղարշապատցի, ավագ քիյ., հայր Գրիգորի - 176 (312)

Գասպար, վարպետ - 71 (48), 72, 78-80, 194, 366
 Գասպարյան Գուրգեն - 73
 Գասպարյան Հարություն - 62
 Գասպարյան Ռուբեն - 119, 168, 169
 Գարեգին Ա. Սարգիսեան, կաթողիկոս 1995-1999 թթ. - 86, 87, 129
 Գարեգին Բ. Ներսիսեան, կաթողիկոս 1999 թվականից մինչ օրս - 88, 93, 342
 Գարեգին ավագ քին. Հովսեփյան, ննջեցյալ - 236, 239
 Գարեգին ծ. վրդ. Տեր-Հակոբյան, ննջեցյալ - 334
 Գարիգինիս (Գարեգին), հիշատակված է - 42 (1)
 Գեղամ քին. Քեսաբյան, հոգևոր հովիվ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկ. - 359
 Գեորգ, Վահանավանքի վանահայր - 250
 Գեորգի Ս. - 316
 Գեօզալ խանում, ամուսին Աղաթ բեկի, դուստր Թինաթինի և Գրիգորի - 313 (602)
 Գեորգ Երեանցի, ոսկեծոյլ, որդի Սարգսի, ննջեցյալ - 213 (433), 242
 Գեորգ եպս. Բզնունեան Վաղարշապատցի, լուսարար, ննջեցյալ - 225 (472), 238
 Գեորգ եպս. Տաթևացի Սիսակեան, որդի Գրիգորի, ննջեցյալ - 223 (461), 237
 Գեորգ, մահտեսի, ննջեցյալ - 146 (194), 241
 Գեորգ վրդ. Աշտարակցի Գեորգյանց, ննջեցյալ - 210 (420), 239
 Գեորգ վրդ. Ղրիմեցի Մարտիրոսեան, ննջեցյալ - 233 (496), 239
 Գեորգ քիյ. Գազպարեան Բաշապարանցի, ննջեցյալ - 349 (693)
 Գեորգ, որդի քարահատ Վանեցի Ղազարի, ննջեցյալ - 211 (426), 242
 Գեորգ, տեր, որդի Այվազի, ննջեցյալ - 150 (213), 240
 Գերաք աղա, մեծ հայր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55), 84
 Գերաք, եղբայր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Գիւլիստան, կին Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55), 84
 Գիւլնաբաթ, հորեղբոր դուստր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Գյոզալ Շահբազյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Գյուլիզար Պողոսյան, ննջեցյալ - 236, 243
 Գյուտ Ա. Արահեզացի, կաթողիկոս 461-478 թթ. - 25-27, 37
 Գնունի Արտակ - 352
 Գոգի Տփիսիսեցի, նվիրատու Ս. Գայանե վանքի - 298
 Գոհար, կին Համբարձումի, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Գորք, խաչքար է կանգնեցրել - 276
 Գրգեարյան Հակոբ - 148, 206

Գրիգորեով Ալեքսանդր - 204, 310, 314
 Գրիգար, որդի Կարապետի, հիշատակված է - 269 (529)
 Գրիգոր Ալիազեանց, ռաբունի, ննջեցյալ - 226 (475), 242
 Գրիգոր Է. Անավարզեցի, կաթողիկոս 1293-1307 թթ. - 25, 44
 Գրիգոր արք. Արթուրեցի Բաբաջանեան, երաժիշտ, միաբան, ննջեցյալ - 222 (458), 237
 Գրիգոր արք. Գառնակերյան Վաղարշապատցի, ննջեցյալ - 235, 237
 Գրիգոր արք. Յաքանդ գառառից, լուսարար, ննջեցյալ - 205 (407), 237
 Գրիգոր Բաղիշեցի, քարագործ, ննջեցյալ - 174 (303), 238, 241
 Գրիգոր դպիր Օշականցի - 324 (631)
 Գրիգոր, եղբայր Յովաննես ամիրայի - 83 (63)
 Գրիգոր, եղբայր Քուրդաշահի - 98 (84)
 Գրիգոր եպս., Բջնիի - 103
 Գրիգոր եպս. Եղվարդեցի, լուսարար - 71 (48), 72, 194 (369), 237
 Գրիգոր եպս. Թփիսիզեցի Տեր-Առաքելեան, ննջեցյալ - 216 (441), 238
 Գրիգոր եպս. Իսահակյանց - 232
 Գրիգոր եպս. Վաղարշապատցի, որդի տեր Գասպարի, ննջեցյալ - 176 (312), 237
 Գրիգոր եպս., տեղակալ Եփրեմ վեհի, ավագ լուսարար, ննջեցյալ - 215 (438), 238
 Գրիգոր Թօղաթեցի, մահտեսի, որդի Թադէոսի - 71 (45)
 Գրիգոր Ս. Լուսավորիչ - 22-24, 28, 33, 35, 36, 38, 39, 43, 45, 46, 54, 57 (18), 60, 74, 76, 247-249 (502), 250, 264, 337, 341, 363
 Գրիգոր Խալդարյան Ջուղայեցի - 82
 Գրիգոր Խաղբակյան, իշխան - 99, 100 (86), 103
 Գրիգոր Խամսեցի, միաբան, Պոլսի պատրիարք, ննջեցյալ - 210-211 (423), 237
 Գրիգոր խօճայ, որդի խօճայ Ծատուրի, ննջեցյալ - 126 (141)
 Գրիգոր Խոջաջանյան (Ջաքիկյանց, Միքայելյան), հնդկաստանաբնակ վաճառական, մեկենաս - 73, 74 (51), 75, 366
 Գրիգոր, Խոջաջանյան Գրիգորի պապը - 74 (51)
 Գրիգոր ծ. վրդ. Տեր-Ստեփանոսյան Երևանցի, ննջեցյալ - 235, 239
 Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի - 41, 338
 Գրիգոր, կազմող - 110 (100), 112, 113 (105)
 Գրիգոր Կարապետյան, Համնջավ գյուղացի, ննջեցյալ - 331 (661)
 Գրիգոր Կարնեցի, գրիչ - 309
 Գրիգոր Կեսարացի - 48, 53
 Գրիգոր, Կ. Պոլսի պատրիարք - 210
 Գրիգոր, հայր Գեորգ եպս. Տաթևացու - 223 (461)

Գրիգոր, հայր Կիրակոս քիյ. - 158 (248)
 Գրիգոր, հայր Մամիկոնի, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել - 101 (87), 102
 Գրիգոր, հիշատակված է - 269 (530)
 Գրիգոր, հիշատակված է - 304 (589)
 Գրիգոր Ժ. Մակվեցի, կաթողիկոս 1443-1465 թթ. - 45, 46
 Գրիգոր մահտեսի, եղբայր սառաֆ Ջաքարիայի - 71 (46)
 Գրիգոր Յալթիբեշեան, պարոն, ամուսին Թինաթինի - 313 (602)
 Գրիգոր Շիրվանցի (Գրիգոր Զ. Շղթայակիր) - 60
 Գրիգոր, որդի Հասան Բ.-ի - 103 (89), 104
 Գրիգոր, պաշտոնյա Ս. տաճարի, ննջեցյալ - 200 (394), 241
 Գրիգոր Պօզաճունց, հայր Նազարի - 164 (271), 241
 Գրիգոր Սիմոնեան, ամուսին Բարդու Սիմոնեանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 331 (664)
 Գրիգոր սրկ., հոգևոր որդի Ստեփաննոս Նազուխա-նեանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 347 (689)
 Գրիգոր սրկ. Շիրակվանցի, սպասավոր Սաքարի և աշակերտ Դանիել վրդ., ննջեցյալ - 163 (268), 240
 Գրիգոր Բ. Վկայասեր, կաթողիկոս 1066-1105 թթ. - 25
 Գրիգոր վրդ. - 46
 Գրիգոր վրդ., գրիչ - 340
 Գրիգոր վրդ. Աշտարակեցի, ննջեցյալ - 224 (465), 239
 Գրիգոր վրդ. Աստապատցի, ննջեցյալ - 173 (301), 238
 Գրիգոր վրդ. Արտազագանցի, ննջեցյալ - 149 (207), 238
 Գրիգոր վրդ. Բաղիշեցի, ննջեցյալ - 136 (159)
 Գրիգոր վրդ. Բջնեցի, հանդերձապան, ննջեցյալ - 175 (308), 240
 Գրիգոր վրդ. Թիֆլիզեցի, ննջեցյալ - 198 (384), 239
 Գրիգոր վրդ. Կարվեցի, ննջեցյալ - 160 (258), 238
 Գրիգոր վրդ., շիրաչի - 193
 Գրիգոր վրդ. Պօլսեցի, հոգևոր որդի Ալեքսեանոս ժամօրհնողի - 211 (427), 212, 239
 Գրիգոր Տաթևացի - 45, 48
 Գրիգոր, տեր, ննջեցյալ - 141 (177), 239
 Գրիգոր, տեր, որդի Վարդանէս քիյ., խաչքար է կանգնեցրել - 108 (97)
 Գրիգոր, տեր, տապանաքար է կանգնեցրել - 230 (489)
 Գրիգոր տիրացու Տեր-Յոհաննէսեանց, որդի Բարդուղիմէոսի - 223 (464)
 Գրիգոր ռաբունի, որդի Թահմազի և Մարիամի - 291 (570)
 Գրիգոր, ուստա - 93
 Գրիգոր, քարագործ, ննջեցյալ - 143 (187), 241
 Գրիգոր, քեռորդի Հովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսի, ննջեցյալ - 315 (604)

Գրիգոր քիյ. Խամսեցի, ննջեցյալ - 178 (319), 239
 Գրիգորի վրդ., հիշատակված է - 98 (83)
 Գրիգորիս Ս. - 68
 Գրիգորիս վրդ. Տեր-Հակոբյան Սամաղարցի, ննջեցյալ - 235, 239
 Գրիգորիս, տէր, հաջորդ Հովհաննես վրդ. - 349
 Գրիգորյան Արտյոմ - 18, 29, 356
 Գրիգորյան Գրիգոր Մ. - 45, 46, 77, 250, 260, 269, 300
 Գրիգորյան Գրիգոր Վ. - 329
 Գրիգորյան Հովսեփ - 49
 Գրիգորյան Նիկողայ - 90
 Գրիգորյան Վահագն - 38, 40, 43
 Գրիգորյան Վարդան - 69, 75, 131, 165, 175, 176, 207, 309
 Գուրգեն Տեր-Բարսեղյան-Թասարյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Գևորգ Աղայեկով - 217
 Գևորգ Մինասյան, ուսուցիչ, ննջեցյալ - 320
 Գևորգ արք., տեղապահ - 88 (72)
 Գևորգ Զ. Չորեքյան, կաթողիկոս 1945-1954 թթ. - 33, 129, 320
 Գևորգ քին. Գալստեանց Տիմոսեցի - 91 (76)
 Գևորգ Ս. - 303
 Գևորգ Ե. Սուրենյանց, կաթողիկոս 1911-1930 թթ. - 89 (74), 129 (149)
 Գևորգ Դ. Քերեստեճյան, կաթողիկոս 1866-1882 թթ. - 77, 85 (68), 86 (69), 87 (70), 128 (145), 228, 231, 234, 298
 Գևորգյան Աստղիկ - 187, 220-222
 Գևորգյան Թելման - 357
 Գևորգյան Սերգո - 132, 287
 Գևորգյան Սենիկ, մեկենաս - 94
 Գևորգյան Սիմոն, մեկենաս - 94
 Դանիել Բեկ Փիրումյան, զորավար, ննջեցյալ - 319
 Դանիել մարգարե - 68
 Դանիել Ա. Սուրմառեցի, կաթողիկոս 1807-1808 թթ. - 84, 126 (142), 210, 270, 271
 Դանիելյան Մերի - 94
 Դանիել, հայր Սարգսի, ննջեցյալ - 327 (648)
 Դանիել, հիշատակված է - 42 (1)
 Դանիել, Մաճար գաւառից, ննջեցյալ - 137 (163), 241
 Դանիել, որդի Յովսեփի - 70 (44), 71
 Դանիել պետ - 187
 Դանիել վրդ., ժամասաց, ննջեցյալ - 164 (270), 238
 Դանիել վրդ., հիշատակված է - 163 (268)
 Դանիել վրդ., հոգևոր որդի Եղսուամի, լուսարար - 327 (646)
 Դանիել վրդ. Մեղրեցի, ննջեցյալ - 151 (214), 238
 Դավիթ Ավան-Յուզբաշյան, մեկենաս - 88 (72), 89, 366
 Դավիթ Բաղիշեցի - 37, 49, 52, 53, 54

Դավիթ Ե. Էնեգեթցի, կաթողիկոս 1801-1807 թթ. - 84, 206 (409), 217, 218, 270, 271, 290 (569), 307 (594)
 Դավիթ Ոսկանյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Դավիթ պարոնտէր, լուսարար, ննջեցյալ - 168 (283), 241
 Դավիթ Սեմյոնի Աբամելիք, գեներալ - 348
 Դավիթ սրկ. Սարիբեկյան - 14, 16, 41
 Դավիթ, վրաց թագավոր - 102 (88), 103
 Դավիթ Քանաքեղացի, մելիք - 322
 Դարիա Աբամելիքեանց Տիմոսեցի, ննջեցյալ - 348 (690)
 Դաւիթ վրդ., ննջեցյալ - 157 (244), 238
 Դաւիթ, խաչքար է կանգնեցրել - 116 (109)
 Դաւիթ, կազմող - 359 (702), 360, 362, 365
 Դաւիթ, հայր տէր Ավետիսի - 149 (209)
 Դաւիթ, հայր Ստեփաննոսի - 187 (348)
 Դաւիթ մարգարէ - 150 (210)
 Դաւիթ Միրիմանեանց Տիմոսեցի, տիտուլեարնի սովետնիկ, ննջեցյալ - 314 (603), 315
 Դաւիթ Նախճուանայ, քարգործ (՝) - 136 (162), 137
 Դաւիթ Դ. Վաղարշապատցի, կաթողիկոս 1590-1629 թթ. - 361 (706)
 Դաւիթ, տէր, էրէց, ջուր բերելու առթիվ խաչքար է կանգնեցրել - 108 (98), 109
 Դաւիթ, տէր, Խելթուփնեցի - 145
 Դաւիթ, տնտես, ննջեցյալ - 138 (166), 240
 Դաւիթ քիյ. Թիֆլիզցի, թարգման, ննջեցյալ - 206 (409), 239
 Դեղ, խաչքար է կանգնեցրել - 117 (112)
 Դեղի, հիշատակված է - 300
 Դեղոյն, հիշատակված է - 96 (80)
 Դերենիկ վրդ. Դավթյան, ննջեցյալ - 236, 239
 Դերձակյան-Սերոբյան Աննիկ, հիշատակին աղբյուր-հուշարձան է կառուցվել - 300
 Դիդիզյան Էլզա, մեկենաս - 94
 Դիդիզյան Հայկ, մեկենաս - 94
 Դիլան, որդի տանուտէր Մանուկի, նվիրատու Ս. Հովսիսիմե վանքի - 263 (522)
 Դիլբար Հակովբեան, Նիճ գյուղացի, ննջեցյալ - 330 (655)
 Դիլոյան Վալտեր - 63, 84, 130, 136, 140, 144, 151, 164, 180
 Դյուբուա դը Մոնպերտոն - 38
 Դովլաթ, կողակից Բարսեղ Արցախեցու, մայր Աստուածատուրի, ննջեցյալ - 325 (635)
 Դովի, կին Հասան Բ. - 104
 Դվորեցկի Ի. (ռուս.) - 61
 Դուրմէլիք, մայր Մելիքի - 119 (117)
 Դերիկյան Վարդան - 35
 Եագրճեան Գէորգ - 91

Եաղուբ Բլոցի (Երևանցի), հայր Մելիք Մինասի - 72 (49)
 Եգանյան Օննիկ - 12, 13, 24, 154, 203
 Եզնիկ արեղա - 359
 Եզնիկ արք. Պետրոսյան - 222
 Եզնիկ եպս. Սենեքերիմ Ազնավուրյան, ննջեցյալ - 321
 Եզր Ա. Փառաժնակերտցի, կաթողիկոս 630-641 թթ. - 295, 334
 Ելենա Սեմյոնի Աբամելիք, վրաց թագուհի - 348
 Ելիկ, հիշատակված է - 270 (533)
 Եղի, հայր Մկրտումի, հիշատակված է - 340 (680)
 Եղիա - 139
 Եղիա Բաստամյանց Թիֆլիսեցի - տես Վահան վրդ. Բաստամյանց
 Եղիա Մուշեղյան Կարնեցի - 199
 Եղիա Նախիջևանցի, որդի Յոհանի, եղբայր Խաչատուրի, բոյաչի, ննջեցյալ - 199 (391), 241
 Եղիա, որդի Թողաթեցի Գրիգորի - 71 (45)
 Եղիա վրդ. Հասան-Ջալալյան Ցաղկունքցի, ննջեցյալ - 235, 239
 Եղիա տիրացու, քվերոդի լուսարար Եղիազար վրդ., ննջեցյալ - 202 (405), 240
 Եղիազար Ա. Այնթապցի, կաթողիկոս 1681-1691 թթ. - 53, 59, 60, 61 (29), (30), (31), 62 (32), 141, 142 (185), 143 (189), 144, 146 (195), 243, 253, 296 (576), 297, 302, 308, 334, 364, 365
 Եղիազար արք. Առնեցի, միաբան, ննջեցյալ - 230 (488), 237
 Եղիազար արք. Խաչատուրյան, ննջեցյալ - 235
 Եղիազար եպս., հոգևոր հայր Յոնան վրդ. - 212 (430)
 Եղիազար, թոռ Սիմոնի, նվիրատու Ս. Հովսիսիմե վանքի - 263 (523)
 Եղիազար, հորեղբայր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Եղիազար Ղազարի Այվազյան, հայր Մկրտչի, ննջեցյալ - 333
 Եղիազար վրդ. Եղվարդեցի, լուսարար, ննջեցյալ - 177 (314), 202 (405), 238, 297 (577), 298, 322 (623)
 Եղիազար վրդ., հիշատակված է - 167 (281)
 Եղիշ, որի թոռ Ղալամը ջուր բերելու առթիվ խաչքար է կանգնեցրել - 109 (98)
 Եղիշե արեղա Գարաջյան - 14
 Եղիշե ավագ քին. Բաղդամյան, հոգևոր հովիվ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկ. - 359
 Եղիշե, պատմիչ - 27
 Եղիշե վրդ. Հարությունյան, ննջեցյալ - 320
 Եղիսաբեթ Խաչատուրյան Աբամելիք-Լազարյանց, կին Սիմեոնի - 348
 Եղիսաբեթ, կին Կարապետ Պապանեանի - 80 (57), 81 (59)
 Եղիսաբեթ Ղափանցի, մամիկ (մեծ մայր) Օվհաննիսի, ննջեցյալ - 323 (625)

Եղիսաբեթ Սիմեոնեանց, ննջեցյալ - 317 (612)
 Եղիսաբեթ Մկրտչեան-Հայրապետեանց Նախիջևանցի, մահարձան է կանգնեցրել - 299 (578)
 Եղիսե, ննջեցյալ - 136 (161), 241
 Եղսիկ, կին Սիմոն Թովսեանի, տապանաքար է կանգնեցրել ամուսնու և որդու հիշատակին - 333 (674)
 Եղսում Էջմիածնեցի, մայր լուսարար Ղուկաս վրդ. և հոգևոր մայր լուսարար Դանիել վրդ., ննջեցյալ - 327 (646)
 Ենկո մահտեսի, հացապան, ննջեցյալ - 195 (373), 241
 Եսայի, առաջնորդ Նախիջևանի - 139 (175), 140, 241
 Եսայի եպս., հիշատակված է - 192 (362)
 Եսայի Թալապցի, Երուսաղեմի հայոց պատրիարք - 234
 Եսայի Նչեցի - 330
 Եսայի վրդ. Երնջակցի - 53
 Եսայի վրդ., եղբայր Հեղինե կոյսի - 194 (366), 241
 Եսայի վրդ. Տիմոսեցի, տապանաքար է կանգնեցրել - 226 (475)
 Եսայի, տէր - 156
 Եվդոքսիա, մայր Թեոդորոս Ա.-ի - 202
 Երանոս, որդի Գասպար վարպետի - 79
 Երանուհի, դուստր Արշակի և Զարուհու - 236
 Երեմիա եպս. Գալուստյան Վաղարշապատցի, տեղապահ - 87 (71), 254 (514), 255 (515), 280, 352
 Երեմիա եպս. Օշականցի, գրագիր, ծաղկող, ննջեցյալ - 186 (347), 187, 195, 220, 237, 366
 Երեմիա Էրեվանցի, պարոնտէր, միաբան, ննջեցյալ - 161 (262), 241
 Երեմիա վրդ. - 54
 Երեմիա վրդ. Մեղրեցի, ննջեցյալ - 143 (186), 238
 Երեմիա վրդ. Մելիք-Թանգեանց Սյունեցի, միաբան Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի - 64
 Երեմյան Ալեքսանդրա - 38, 248-251
 Երիցյանց Աղեքսանդր - 127, 219, 220, 312
 Երվանդ Սակավակյաց - 18
 Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեան - 340
 Եւա, մահտեսի, մայր Յովաննէս ամիրայի - 83 (63)
 Եւա, կին Յովաննէս ամիրայի - 83 (63)
 Եփրեմ Ա. Ձորագեղցի, կաթողիկոս 1809-1830 թթ. - 85, 133, 203, 204, 214 (435), (436), 215 (438), (439), 217 (446), 219 (452), 220, 237, 280, 307 (594)
 Եփրեմ արք. Մարգվանցի, ննջեցյալ - 216 (443), 237
 Եփրեմ Ղափանցի, Կ. Պոլսի պատրիարք - 147 (198)
 Եփրեմ վրդ. Այթունյան - 73, 225
 Եփրեմ վրդ., առաջնորդ Էտրենէ երկրի, ննջեցյալ - 150 (210), 238
 Եփրեմ վրդ., որդի Յովաննէս Մանիսեցու - 185 (342), 193
 Եփրոսինէ (Իբրիսիմէ, Եբրոսիմ), հիշատակված է - 115

Ջազար, որդի Ովանիսեսի, հիշատակված է - 276 (541)
 Ջազա, կին Գրիգոր Խաղբակյանի - 99, 100 (86)
 Ջալ Թարվեզցի, հայր տուրկար Յարուբի - 196 (378), 241
 Ջաման-Միրզա-Ալի - 156
 Ջավեն արեղա Հակոբյան, ննջեցյալ - 236, 240
 Ջավեն ավագ քին. Արզումանյան - 39, 62
 Ջավեն եպս. Բաբայան, միաբան, ննջեցյալ - 319
 Ջատիկ, ամուսին Ռեհան Կարապետյանի - 331 (661)
 Ջատիկ Մուրադի Պապիկյան, հայր Հակոբի և Արմենակի, ննջեցյալ - 334
 Ջարուհի, կին Արշակ Սևոյանի, ննջեցյալ - 235, 242
 Ջաքար, մանուկ, հիշատակված է - 112 (104)
 Ջաքար, տէր, հայր Կիրակոսի - 289 (564)
 Ջաքարե, ոսկերիչ-նկարագարող - 56 (13), 366
 Ջաքարիա Ագուլեցի - 280, 296, 297
 Ջաքարիա, մահտեսի, սառաֆ - 71 (46)
 Ջաքարիա սրկ. Քանաքեղցի - 55, 61, 253, 283, 297, 322
 Ջաքարիա վրդ. - 140
 Ջաքարիա վրդ. Բաղումյան - 264
 Ջաքարիա վրդ. Գառնեցի, ննջեցյալ - 165 (273), 238
 Ջաքարիա վրդ. Մշեցի, աշակերտ Վարդան Բաղիշեցու, ննջեցյալ - 160 (256), 238
 Ջաքարիա վրդ. Սանահնեցի Աբովեանց, ննջեցյալ - 224 (467), 239
 Ջաքարիա վրդ. Վաղարշապատցի, ստացող ձեռագրի, առաջնորդ Հովհաննավանքի - 47, 53
 Ջաքարիա վրդ. Կաղըզվանցի Փոքուգեան, Պոլսի նվիրակ ու պատրիարք, որդի Նազե Կաղըզվանցու - 188 (351), 189, 241
 Ջեյթունյան Անդրանիկ - 12, 13, 24, 203
 Ջենալ, որդի Սարգիս Քոզլայի - 116 (110)
 Ջիժազատա, հորաքույր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Ջիպիտա, քույր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Ջորյան Հակոբ - 19
 Ջուրաբյան (Ջուրաբով) Պողոս - 88, 89
 Ջոհրապ, քարգործ - 115 (108)
 Էլիզաբար, հիշատակված է - 362 (708)
 Էլիկում, հայր Տարսայիճի - 106
 Էլլեն Սանդրիկ, ննջեցյալ - 236, 242
 Էլլի Վալենտ, հռոմեացի զինվորական (ռուս.) - 21, 22
 Էլպիդ, հիշատակված է - 42 (1)
 Էմին սրկ. Խաչատրյան (Հ. Թովմա արեղա) - 14, 16, 61
 Էփեմիայ Աբամելիքեան, ննջեցյալ - 329 (653)
 Էփրիկյան Սուքիաս - 12, 54, 55, 60-65, 67, 68, 70, 71, 77, 78, 80, 125, 126, 150, 160, 225
 Էփրոսիմ, հիշատակված է - 115 (108)

Ըստեփան եպս., առաջնորդ Ս. Բարդուղիմեոս վանքի, ննջեցյալ - 181 (330), 182, 237
 Ըստեփանոս վրդ. Տեարքբըրցի, ննջեցյալ - 162 (265), 238
 Թագուհի, մեծ մայր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Թագուհի, մեծ մայր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55), 84
 Թագուհի, քույր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Թադէոս արք. Ձինական, ննջեցյալ - 231 (492), 232, 237
 Թադէոս եպս. Վաղարշապատցի, առնանդալիր, ննջեցյալ - 207 (413), 237
 Թադէոս, հայր Սարգսի - 288 (562)
 Թադէոս Ղափանեցի, մահտեսի, հայր Գրիգորի - 71 (45)
 Թադէոս վրդ. - 201 (402), 239
 Թադէոս վրդ., գործապետ, ննջեցյալ - 179 (324), 238
 Թադէոս վրդ. հիշատակված է - 185
 Թադէոս Ս. առաքյալ - 45, 64, 137
 Թադէոս արեղա - 359
 Թադէոս եպս. Տեր-Դանիելյան, ննջեցյալ - 235
 Թադէոսյան Եղիշե - 39
 Թաթէոս Աստապատցի, տէր, ննջեցյալ - 157 (242), 240
 Թալէ, Ս. Հովսիսիմե վանքն ազատել է բամբակի հարկից - 267 (528)
 Թահմազ, ննջեցյալ - 154 (231)
 Թահմազ Թիֆլիզցի, ամուսին Մարիամի - 291 (570)
 Թահմազ-Ղուկի խան - 48, 193
 Թաճեր, պատարագ է ստացել - 258 (520), 259
 Թամ, եղբայր Դեղի - 117 (112)
 Թամամ, հիշատակին հայրը խաչքար է կանգնեցրել - 275 (540)
 Թամանյան Ալեքսանդր - 29, 61, 62, 86
 Թամանյան Յուլի - 258
 Թամթա խաթուն, կին Տարսայիճի, խաչքար է կանգնեցրել - 106 (93)
 Թամթա, կին Տաշուրակի - 103 (89), 104
 Թամրազ Աստապատցի, ննջեցյալ - 321 (620)
 Թարճան, մայր Մարգարե գրչի - 298
 Թաւոյթ, Ս. Հովսիսիմե վանքն ազատել է բամբակի հարկից - 267 (528)
 Թելլու Մարգարեան, կին Յարութին Մարգարեանի, ննջեցյալ - 358, 359
 Թելկա Գոնիացի (Թելկի, Թելկա, Թելկե) կույս - 41, 43
 Թեշուր, հեթանոսական աստված - 23
 Թեոդորոս Ա., բյուզանդական կայսր - 202
 Թեոդորոս սրկ. Պոլսեցի - 78
 Թեքնեճյան Ավետիք - 272
 Թեոդիկ - 73

Թեոդորոս Վահկունի - 355
 Թեքֆուր - 160
 Թինաթ, հիշատակված է - 362 (708)
 Թինաթին, կողակից պարոն Գրիգորի, զոքանչ Աղա-լո բէկի, մայր Գեօզալ խանումի, ննջեցյալ - 313 (602)
 Թիրվանտա, դուստր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Թոռ - 23
 Թովմա Ս. առաքյալ - 282
 Թովմա Արծրունի - 24, 26, 136, 137
 Թովմա Մեծոփեցի - 25, 45, 46
 Թովմա Յովսէփեան-Ղորղանեանց Տփիսիսեցի, Սինոդի պրոկուրոր, ննջեցյալ - 311-312 (600)
 Թորամանյան Թորոս - 29, 38, 61, 86, 281
 Թորգոմ Ղազարոսյան Երզնկացի, ննջեցյալ - 321
 Թորոման վրդ., միաբան, ննջեցյալ - 289 (566)
 Թորոս մուղտսի - 288 (561)
 Թորոս Ջուղայեցի, պարոնտեր, ննջեցյալ - 152 (219), 241
 Թորոս վրդ., միաբան Ս. Շողակաթի - 340
 Թորոսյան Խոսրով - 267
 Թորոսյան Համլետ - 43, 53, 81, 145
 Թորոսյան Ջիմ - 94
 Թորոսյան Ռաֆիկ - 22, 30, 247, 351, 352
 Թորոսյան Վահե - 145
 Թուման վրդ. Ղափանցի, ննջեցյալ - 134 (155), 238
 Թումանյան Լուսինե - 320
 Թումանյան Հովհաննես - 334
 Թունյան Վալերի - 127, 128
 Թոմա վրդ., շորապան, ննջեցյալ - 179 (323), 240
 Թոմաս վրդ. Օշականցի, ննջեցյալ - 191 (360), 239
 Իբն-Ալ-Ասիր - 259
 Իգնատիոս, հիշատակված է - 98 (83)
 Իգնատիոս վրդ. Մալխասյան, վանահայր Ս. Շողակաթի - 341, 342
 Իլլում, կողակից տէր Մելիքսեթի - 115 (108)
 Ինիսար, հիշատակված է - 96 (80)
 Ինճիճյան Ղուկաս - 312
 Իսահակ Աբելյան Աբա-Մելիքյանց Թիֆլիսեցի, իշխան - 348
 Իսահակ եպս. Գեղամացի - 73
 Իսահակ եպս. Երեանցի Տէր-Գրիգորեան, ննջեցյալ - 73, 225 (470), 238
 Իսահակ Թումանեանց (Թումանով), գեներալ, հայր Մարիայի - 316 (608)
 Իսահակ վրդ., նվիրակ Պոլսի - 80, 81
 Իսկանդար Բաղեշեցի, հայր Մալխասի - 150 (212)
 Իսկանդար, որդի Յուսուֆի - 45
 Իսկուհի Հովսեփյան-Մելիքյանց, ամուսին Սողոմոն Հովսեփյան-Մելիքյանցի - 310
 Իսրայել Ասլան Կեսարացի, ննջեցյալ - 333, 334

Իսրայել արք. Տեր-Պետրոսյան, ննջեցյալ - 235
 Իսրայել վրդ. Բլուրցի, ննջեցյալ - 316 (609)
 Իսրայելյան Արեգ - 92
 Իսրայելյան Ռաֆայել - 64, 92, 300
 Իվանե Բ. Ջաքարյան - 268
 Լաթո Վահանի Գալստյան, Մոկացի, ննջեցյալ - 333
 Լախ (Լիս), զորավար - 136
 Լալա, հայր Մարգարե գրչի - 298
 Լալա, ննջեցյալ - 236, 242
 Լալայան Երվանդ - 30, 96, 106, 108, 114, 115
 Լեո - 52, 60, 69, 75, 82, 189, 284, 285
 Լերմոնտով Միխայիլ - 348
 Լյուդվիգ Ջավադսկի, ննջեցյալ - 319
 Լուսեղեն Գեորգեան-Կոթեանց Նախիջեանցի, որդեգիր ճեմարանի, ննջեցյալ - 228 (481), 242
 Լուսեղեն Տովաթյան Քիշնեցի, ննջեցյալ - 235
 Լուսիկ Մելքոնյան, մայր Արտի և Վարթուշի, ննջեցյալ - 333, 334
 Լուսինե Ջաքարյան-Պալյան, հայ երգի «սոխակ», ննջեցյալ - 321
 Լևոն Հարություն Կաթանյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Խաթուն, կողակից Մարգարի, ննջեցյալ - 323 (628)
 Խաթուն, հիշատակված է - 120 (122)
 Խաթուն, մայր Քուրդաշահի - 99
 Խաթուն, քույր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Խալո, հեթանոսական աստված - 18
 Խաղբակ, հայր Գրիգորի - 100 (86)
 Խանադ, քույր լուսարար Եղիազար վրդ. Եղվարդեցու, ննջեցյալ - 322 (623)
 Խանադա Քանաքեղցի, մայր Ջաքարիա սրկ. - 322
 Խանլար, մայր Գրիգոր դպիր Օշականցու, ննջեցյալ - 324 (631)
 Խանլարյան Լենա - 48
 Խաչատրյան Արմեն - 38
 Խաչատրյան Ժորես - 19, 20, 22
 Խաչատրյան Մարկոս - 204
 Խաչատրյան Վաչե - 55
 Խաչատուր Աբովեան, հայ նոր գրականության հիմնադիր, հայր Վարդանի - 319 (617)
 Խաչատուր, անհաղթ փիլիսոփա - 94
 Խաչատուր Բալուցի Ղազարյան - 203
 Խաչատուր, եղբայր Գասպար վարպետի - 79
 Խաչատուր իզապաշի, եղբայր Եղիա Նախիջեանցու - 199 (391)
 Խաչատուր, հիշատակված է - 120 (121)
 Խաչատուր միակեց - 98
 Խաչատուր, որդի Մուրելի, ննջեցյալ - 289 (567)
 Խաչատուր սրկ. Ջուղայեցի, ննջեցյալ - 194 (368), 240
 Խաչատուր Վանեցի, Ս. Էջմիածնի վարժատան սան, ննջեցյալ - 220 (453), 241
 Խաչատուր վրդ. Ասպահանցի - 53

Խաչատուր վրդ. Աստապատցի, ննջեցյալ - 157 (247), 238
 Խաչատուր վրդ. Երզնկացի, ննջեցյալ - 166 (277), 238
 Խաչատուր վրդ. Հալապեցի, ննջեցյալ - 142 (184), 238
 Խաչատուր վրդ. Զուղայեցի, ննջեցյալ - 141 (179), 238
 Խաչատուր վրդ., աշակերտ Բուժիկ Յոհաննիսի - 53
 Խաչատուր վրդ. Աքուլեցի - 53
 Խաչատուր, տէր, հիշատակված է - 301 (581)
 Խաչատուր, տէր, որդի Յովաննէսի, ննջեցյալ - 144 (190), 240
 Խաչատուր, տէր, որդի Պօզտաղենց Սարգսի - 156
 Խաչատուր քիյ., Բզտաղ, ննջեցյալ - 149 (205), 239
 Խաչիկ աղա Էմնիազյան Զուղայեցի - 81, 82 (61)
 Խաչիկ, հայր Ղուկասի - 236
 Խաչիկ Մշեցի, նվիրատու Ս. Էջմիածնի - 59 (25)
 Խաչիկ Զնթուլմեան, կալկաթաբնակ մեկենաս, որդի պարոն Առաքելի - 254 (513), 366
 Խաչիկ Վարթանեան, հայր Խիկարի, Պուկնոդ գյուղացի, ննջեցյալ - 333 (675)
 Խաչիկ վրդ. Դադյան - 15, 17, 19, 284, 285, 351, 354
 Խաչիկյան Լևոն - 12, 13, 25, 46, 261
 Խառատյան Հենրիկ - 90
 Խասարենտ, հիշատակված է - 115 (108)
 Խարիսիմոս, որդի Աղամալ Նախիջեանցու, հիշատակված է - 339 (679)
 Խեչան Առուեղենից, ապոհիպատ-պատրիկ, ննջեցյալ - 354 (698), 355
 Խեչում, հայր Սահակի - 265 (526)
 Խէրիսոր, հիշատակված է - 112 (103)
 Խըտըր (Խըտըրշահ) Կեսարացի, մահտեսի - 80 (58)
 Խիկար Վարթանեան, որդի Խաչիկ Վարթանեանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 333 (675)
 Խոճէ, Ս. Հոփսիմե վանքն ազատել է բամբակի հարկից - 267 (528)
 Խոստիկյան Միսաք - 48
 Խոսրով Ապրուէզ Սասանեան արքա - 247
 Խոսրով Բ. Մեծ, 279-287 թթ. - 355
 Խոսրովդուխտ, քույր Տրդատ Գ. Մեծի - 248
 Խոսրովիկ ծառա - 252 (508)
 Խորեն ավագ քին. Շուշանյան, ննջեցյալ - 320
 Խորեն Ա. Մուրադբեկյան, կաթողիկոս 1932-1938 թթ. - 129
 Խորեն Պալյան, ննջեցյալ - 334
 Խութլու, ամուսին Բէկի, հիշատակված է - 264

Ծատուր Էրզրումցի, որդի Բարիլուսի, ննջեցյալ - 180 (326), 241
 Ծատուր խօճայ, հայր խօճայ Գրիգորի - 126 (141)
 Ծատուր, հայր Սիմեոն և Յովսէփ վրդ. - 147 (197), (199)
 Ծափիկ Պաղդասարյան, մեկենաս, ննջեցյալ - 321

Ծոցիկյան Սարգիս - 53, 60, 86, 91, 249, 254, 281, 299, 308, 310, 312, 337-339, 341, 351
 Կայէն - 267 (528)
 Կանայան Խաչատուր - 140, 180, 308
 Կանայանց Ստեփան - 23
 Կանեցյան Ամինա - 40
 Կասաբար Կասաբարեան, Կրիստ գյուղացի, ննջեցյալ - 332 (669)
 Կասսիոս Դիոն - 20
 Կարախանյան Գրիգոր - 100, 101, 351, 353, 354
 Կարապետ արեղա - 359
 Կարապետ Ագուլեցի Պապանեան, մահտեսի - 80 (57), 81 (59)
 Կարապետ, գանձապետ - 154
 Կարապետ, եղբայր Մանուկի, նկարիչ - 222
 Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյան - 26, 28
 Կարապետ եպս. Տեր-Գալստեանց, ննջեցյալ - 235
 Կարապետ, հայր Գրիգորի, հիշատակված է - 269 (529)
 Կարապետ, հայր Սիմեոն կաթողիկոսի - 172
 Կարապետ, հիշատակված է - 58 (20)
 Կարապետ Ղումրիկեան Տիգրանակերտցի, որդեգիր ճեմարանի, ննջեցյալ - 229 (485), 242
 Կարապետ մահտեսի, հիշատակված է - 50 (2)
 Կարապետ, որդի Յովաննէս ամիրայի - 83 (63)
 Կարապետ Ստամբուլցի, մառանապետ, ննջեցյալ - 156 (241), 240
 Կարապետ սրբազան - 97
 Կարապետ Վասակեաց, Սիմոնի պրոկուրոր, որդի Աննա Վասակեանցի, ննջեցյալ - 315 (606), 316-317 (610)
 Կարապետ վրդ. Արապկերցի - 193
 Կարապետ վրդ. Գանձակեցի, Երուսաղեմի պատրիարք - 71 (47)
 Կարապետ վրդ. Համթիցի, ննջեցյալ - 150 (211), 238
 Կարապետ վրդ., միաբան Կեսարիո Ս. Կարապետի, ննջեցյալ - 212 (429), 239
 Կարապետ վրդ. Մոկացի - 53
 Կարապետ վրդ. Զուղայեցի, ննջեցյալ - 180 (325), 238
 Կարապետ վրդ., վարժապետ, ննջեցյալ - 189 (354), 239
 Կարապետ տիրացու, հիշատակված է - 270 (535)
 Կարապետ, տնտես, ննջեցյալ - 136 (160), 240
 Կարապետ Բ. Ունեցի, կաթողիկոս 1726-1729 թթ. - 66, 281
 Կարապետյան Սամվել, մեկենաս - 89
 Կարդարելի Ֆրանցիսկո (անգլ.) - 262
 Կիրակոս Գանձակեցի - 154
 Կիրակոս Ղափանեցի-Խոտանեցի, որդի Սահակի, ննջեցյալ - 173 (298), 241
 Կիրակոս մղտսի, գանձապետ, ննջեցյալ - 146 (195), 241

Կիրակոս, ննջեցյալ - 139 (173), 241
 Կիրակոս, որդի տէր Զաքարի, ննջեցյալ - 289 (564)
 Կիրակոս Ա. Վիրապեցի, կաթողիկոս 1441-1443 թթ. - 25, 45-47
 Կիրակոս վրդ. Թալնեցի, ննջեցյալ - 152 (222), 238
 Կիրակոս քիյ. Էջմիածնեցի, որդի Գրիգորի, ննջեցյալ - 158 (248), 239
 Կիրեղ մահտեսի, Խոտանանցի, որդի Սահակի, ննջեցյալ - 161 (260), 241
 Կղեմ (Կղեմես) - 51 (5)
 Կոզյան Սահակ - 26
 Կոմիտաս Ա. Աղցեցի, կաթողիկոս 615-628 թթ. - 13, 15, 37, 40, 61, 247-249 (502), 250, 251 (503), 253, 254, 267, 271, 272, 280, 281, 292, 295, 351, 355, 363, 364
 Կոմիտաս արք. Տեր-Ստեփանյան, փոխանորդ Արարատյան թեմի, ննջեցյալ - 321
 Կոմիտաս վարդապետ - 359
 Կոմմոդոս - 21
 Կոստանդ, որդի Մարութի, ննջեցյալ - 459 (252), 241
 Կոստանդին, իշխան - 44
 Կոստանդին վրդ. Թառլանյան, ննջեցյալ - 320
 Կոստանդյան Էմմա - 128
 Կոստանյանց Կարապետ - 13, 27, 302
 Կոստիկյան Քրիստինե - 341
 Կորկոտյան Քնարիկ - 283
 Կորյուն վրդ. - 87
 Կրկյաշարյան Սիմոն - 20, 22
 Կուճիպարկ, հայր Բէկի, հիշատակված է - 264

Հախնազարյան Արմեն - 222
 Հախվերդի, եղբայր Ստեփաննոս Ենոքյանի - 202
 Հակոբ, ճարտարապետ - 97
 Հակոբ Ե. Շամախեցի, կաթողիկոս 1759-1763 թթ. - 131, 172, 177, 193, 269 (531), 300 (579), 305-306 (591)
 Հակոբ, որդի Զատիկ Պապիկյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 334
 Հակոբ Դ. Զուղայեցի, կաթողիկոս 1655-1680 թթ. - 48, 49, 53, 54 (9), 55 (10), 59, 60, 65, 81, 137, 220, 243, 280, 283, 284, 288 (560), 364
 Հակոբ վրդ. Քոսյան - 203, 256, 257
 Հակոբ տիրացու, նվիրատու Ս. Շողակաթ վանքի - 350
 Հակոբյան Գրիգոր - 272
 Հակոբյան Էդվարդ - 52
 Հակոբյան Թադևոս - 58
 Հակոբյան Հայկ Ե. - 104
 Հակոբյան Հայկ Պ. - 20, 22, 23
 Հակոբյան Հրանտ - 257, 258
 Հակոբյան Նյուրա - 14, 26, 31, 68
 Հակոբյան Պիոն - 12, 43, 119, 275-278
 Հակոբյան Սուրեն - 267

Հակոբյան Վազգեն - 37, 48, 175
 Հակոբյանց Ս. առաքյալներ - 60 (28)
 Հակոբջանյան Էդիկ - 300
 Համազասպ վրդ., տապանաքար է կանգնեցրել - 231 (492), 232
 Համբարձում, ամուսին Գոհարի, ննջեցյալ - 236, 242
 Համբարձում Ոսկանյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Համբարձումյան Վազգեն - 230
 Համզա, տանուտէր, նվիրատու Ս. Հոփսիմե վանքի - 264 (525)
 Հայկ Արամյան, պրոֆեսոր, ննջեցյալ - 321
 Հայկ նահապետ - 91
 Հայկ, որդի Ռոզա Մուրադյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Հայկազն Տիգրան - 316
 Հայկազուն արք. Աբրահամյան, լուսարարապետ, ննջեցյալ - 321
 Հայրապետ մահտեսի, որդի Կարապետ Պապանեանի - 80 (57), 81 (59)
 Հայրապետ, որդի Մինաս քահանայի, հիշատակված է - 326 (643)
 Հայրապետ, ուստա - 16, 344 (684)
 Հասան Բ., Խաչենի իշխան - 104
 Հասարթյան Մուրադ - 36, 38, 41, 53, 56, 338, 340
 Հարո Մարտիրոսեան, Նիժ գյուղացի, ննջեցյալ - 330 (657)
 Հարություն սրկ. Թուրիկյան, ամուսին Մարիամի, ննջեցյալ - 320
 Հարություն վրդ. Բասենցի, նվիրակ և առաջնորդ Եվդոկիայում - 266
 Հարութին վրդ. Էջմիածնեցի, Բօզտաղենց, ննջեցյալ - 156 (240), 238
 Հարություն, որդի Աստվածատուրի - 77
 Հարություն, որդի Ղուկասի և Շուշանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Հարություն վրդ., զաջպազ - 179
 Հարությունյան Արսեն - 9, 11, 25, 77, 165, 186, 257, 260, 264, 265, 273, 274, 280, 282, 345, 346, 356, 360
 Հարությունյան Բենիամին - 44-47, 145, 261, 262, 264
 Հարությունյան Մարիաննա - 110-113
 Հարությունյան Նորա - 148, 206
 Հարությունյան Պավել - 353, 354
 Հարությունյան Սասուն - 70, 73, 181
 Հարությունյան Սարգիս - 353
 Հարությունյան Սեթ - 18
 Հարությունյան Վարազդատ - 13, 26, 38, 47, 49, 61, 62, 65, 67, 68, 70, 71, 74, 76, 82, 83, 86-91, 93, 96, 110-113, 165, 249, 253-255, 257, 258, 272, 280, 296, 297, 299, 300, 339, 346, 353, 357
 Հասան, հիշատակված է - 122 (130)
 Հելլենոս - 206

Հեղինակ կույս, Նախիջևանցի, քույր Եսայի վրդ., ննջեցյալ - 194 (366), 241
 Հերակլ կայսր - 75, 295
 Հյուսիսյան-Մստիկյան Մարի, մեկենաս - 271
 Հոբոսյան Սուրեն - 353
 Հովակիմ, եղբայր Ելենա Աբամելիքի - 348
 Հովհան Մայրազոմեցի - 26
 Հովհան Որոտնեցի - 45
 Հովհաննես արեղա, վերակացու Ս. Գայանե վանքի - 295
 Հովհաննես Ամասիացի, գրիչ - 306
 Հովհաննես ավետարանիչ - 100-102 (87), 108, 116
 Հովհաննես Գրիգորյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Հովհաննես գրիչ - 261
 Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցի - 26, 37, 248, 266, 295
 Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանց - 11, 12, 13, 41, 42, 43, 47, 54, 55, 60-68, 70-74, 76-83, 85, 126, 190, 249, 250, 253-257, 270, 280-282, 285, 287, 296, 305-308, 312, 337-340, 346, 354
 Հովհաննես ծ. վրդ. Հյուսյան, վանահայր Լիմ անապատի, ննջեցյալ - 320
 Հովհաննես Ը. Կարբեցի, կաթողիկոս 1831-1842 թթ. - 81, 126, 127 (143), 233, 255-257 (517-519), 312, 315 (604)
 Հովհաննես Կոլոտիկ Հերմոնեցի - 45, 46
 Հովհաննես Հաղբատեցի - 304
 Հովհաննես, հայր Սիմեոն Բզնունեանցի - 221
 Հովհաննես Ղրիմեցի - 192
 Հովհաննես Ա. Մանդակունի, կաթողիկոս 478-490 թթ. - 25, 26, 27, 28
 Հովհաննես Մկրտիչ - 282
 Հովհաննես Սարկավազ - 154
 Հովհաննես Սեմյոնի Աբամելիք, գեներալ-մայոր - 347
 Հովհաննես վրդ., Թիֆլիսի առաջնորդ - 210
 Հովհաննես վրդ. Կարբեցի, առաջնորդ Հովհաննավանքի - 283
 Հովհաննես Տեր-Մկրտչյան Աֆանտով, տիրացու և նկարիչ - 225
 Հովհաննիսյան Աշոտ - 48, 175
 Հովհաննիսյան Հասմիկ - 262
 Հովհաննիսյան Պետրոս - 127
 Հովհաննիսյան Հովհաննիսյան - 78, 79, 282
 Հովհաննիսյան Գևորգ, մեկենաս - 86
 Հովհաննիսյան Սիրվարդ, մեկենաս - 86
 Հովսեփ Աթաբեկյան - 319
 Հովսեփ Արեմաթացի - 101, 102 (87), 299
 Հովսեփ ավագ քին. Կոստանյանց Աղեքսանդրապոլցի, ննջեցյալ - 319
 Հովսեփ արք. Արղության, ռուսահայոց առաջնորդ - 82, 84, 207, 208, 270, 307-308 (595), 309
 Հովսեփ Էմին - 75

Հովսեփ Ա. Հողոցմեցի, կաթողիկոս 440-452 թթ. - 25, 26, 27
 Հովսեփ վրդ. Բժշկյան, ննջեցյալ - 235
 Հովսեփ քին. Հակոբյան, հոգևոր հովիվ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկ. - 357, 359
 Հովսեփյան Գարեգին - 13, 37, 38, 64, 67, 76, 79, 99, 102-106, 249-251, 267, 282-284
 Հովսեփոս Փլաբիոս - 283-284
 Հոփսիմե ավագ սրկ. Թահիրեանց, մայրապետ Թբիլիսիի Ս. Ստեփանոս կուսանաց անապատի - 90 (75), 319 (618), 366
 Հոփսիմե Ս. կույս - 23, 247, 248, 252 (506), 253, 255, 259, 271, 272 (537), 337, 338, 352, 353
 Հոփսիմե Ղափանցի Աբելեանց, ննջեցյալ - 325-326 (639)
 Հոփսիմյանց կույսեր - 23, 29, 35, 271, 272, 337, 338, 351-355, 365
 Հրայր սրկ. Հակոբյան - 16
 Հրանուշ, քույր Աննիկ Դերձակյան-Սերոբյանի, աղբյուր-հուշարձան է կառուցել - 300
 Հուսիկ արք. Տեր-Մովսիսեան - 25, 26, 354, 366

Զունո Պետրոսյան, հայր Սարգսի, ննջեցյալ - 236

Ղազար Ա. Զահեցի, կաթողիկոս 1737-1751 թթ. - 67 (40), 68 (41), (42), 165, 172 (296), 185 (342), 190, 243, 254, 305 (590), 364
 Ղազար, ջուր բերելու աղբիվ խաչքար է կանգնեցրել - 102 (88)
 Ղազար, եղբայր Սիմեոն կաթողիկոսի - 172
 Ղազար Ըստամպոլցի, շորապան, ննջեցյալ - 157 (243), 240
 Ղազար, հիշատակված է - 279 (548)
 Ղազար, հիշատակված է - 300 (580), 301
 Ղազար, որդեգիր Յովսեփ եպս., ննջեցյալ - 328 (651)
 Ղազար Վանեցի, հայր Գեորգի, քարահատ - 211 (426), 242
 Ղազար վրդ. - 54
 Ղազար վրդ. Աստապատցի, երաժիշտ, ժամասաց, դասասաց, ննջեցյալ - 287 (558)
 Ղազար վրդ. Թարվզեցի, ննջեցյալ - 153 (227), 238
 Ղազար վրդ., պղնձագործ - 68 (43), 69
 Ղազար Տեր-Գեորգեանց, ռաբունի, ննջեցյալ - 226 (475), 242
 Ղազար Փարպեցի - 24, 26, 27, 28, 37
 Ղազարեան, ոմն, պարոն, ննջեցյալ - 291 (571)
 Ղազարյան Արմեն - 14, 40, 42, 49, 50, 249, 251, 253
 Ղազարյան Գարեգին - 316
 Ղազարյան Ռուբեն - 134, 286, 313
 Ղազարոսյան Արփենիկ - 185
 Ղալամ, թոռ Եղիշի, ջուր բերելու աղբիվ խաչքար է կանգնեցրել - 109 (98)

Ղայիր, Ս. Հոփսիմե վանքն ազատել է բամբակի հարկից - 267 (528)
 Ղասում, հիշատակված է - 115 (108)
 Ղարախանյան Ղևոնդ - 74
 Ղարիբյան Արարատ (ռուս.) - 315
 Ղարիբյան Իզիթ - 94, 96, 98, 99, 117, 118, 122
 Ղաֆադարյան Կարո - 17, 26, 28, 29, 37, 40, 49, 97, 98, 192, 251, 260, 263
 Ղելանդ, հայր Մելքոնի - 148 (203), 240
 Ղորղանյան Նարբե - 266
 Ղուլյան Արտակ - 95
 Ղուկաս ավետարանիչ - 113
 Ղուկաս արք. Արագածունի Մաստարեցի, ննջեցյալ - 225 (473), 226, 237
 Ղուկաս, ամուսին Շուշան Մինասյանի, ննջեցյալ - 236, 242
 Ղուկաս արք. Արագածունի, տեղապահ, ննջեցյալ - 226 (474), 237
 Ղուկաս եպս. Արաբկերցի, տնտես, ննջեցյալ - 211 (424), 241
 Ղուկաս եպս., ժամասաց, ննջեցյալ - 182 (331), 237
 Ղուկաս Ա. Կարնեցի, կաթողիկոս 1780-1799 թթ. - 66, 69, 72-77 (53), (54), 78 (55), 79 (56), (57), 80 (58), 81 (59), 82 (61), (62), 83 (63), (64), 84 (65), 124 (136), 131, 145, 154, 181, 188, 190 (356), 191, 193, 197, 207 (413), 208 (417), 209 (418), 214, 237, 243, 249, 254, 270, 306-307 (593), 308, 325 (635, 636), 640, 364
 Ղուկաս միակեցի, հիշատակված է - 97 (82)
 Ղուկաս պետ, լուսարար, ննջեցյալ - 206 (410), 242
 Ղուկաս Սարոյան Իզդիրցի, ննջեցյալ - 236, 242
 Ղուկաս վրդ., որդի Եղսումի, լուսարար - 327 (646)
 Ղունկիանոս եպս. Աշտարակեցի, գրիչ, նոտար, ննջեցյալ - 188 (350), 197 (383), 198, 237, 241
 Ղունկիանոս վրդ., գործապետ, ննջեցյալ - 178 (320), 238
 Ղևոնդ եպս. Փիրղալեմյան - 13, 55, 60, 127, 219
 Ղևոնդ Թարխանյան, ննջեցյալ - 235, 242
 Ղևոնդ, պատմիչ - 137
 Ղևոնդ քին. Հարությունյան - 349, 353, 354

Մաթեոս երեց, կազմող - 121
 Մաթեոս, հիշատակված է - 107 (95)
 Մաթեոս, կազմող (") - 121 (129)
 Մաթեոս քին. Գյոզալյան, ննջեցյալ - 320
 Մաթեոսյան Կարեն - 44, 67, 222, 360
 Մաթեոսյան Ռաֆիկ - 23
 Մալխաս մուղտսի, որդի Իսկանդարի, ննջեցյալ - 150 (212), 241
 Մալխասյան Արմեն - 72, 80
 Մալխասյանց Ստեփան - 24, 57
 Մալքում, որդի տեր Մելիքսեթի, խաչքար է կանգնեցրել - 115 (108)

Մախլուտո - տես Սմբատ Բորոյան
 Մակար Ավաքյան, Կուսգետ գյուղացի, ննջեցյալ - 331 (660)
 Մակար Ա. Թեղուտցի, կաթողիկոս 1885-1891 թթ. - 75 (52), 128 (146), 233, 243, 340, 349, 364
 Մակար եպս. Բարխուդարեան Խնածախցի, տեղագիր, ննջեցյալ - 234 (500), 238
 Մակար ռաբունի, տապանաքար է կանգնեցրել - 223 (460)
 Մահմեդ Ղուլի խան - 54, 59, 78
 Մաղաք, որդի դերձի Վելիջանի, ննջեցյալ - 163 (267), 241
 Մամախաթուն, մայր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Մամբրե վրդ. Մարգարյան, ննջեցյալ - 236, 239
 Մամիկոն, որդի Գրիգորի և Մամբանի, խաչքար է կանգնեցրել - 101 (87), 102
 Մամբան, մայր Մամիկոնի, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել - 101 (87), 102
 Մայլցև, դեսպանության քարտուղար - 310
 Մանան, մայր Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսի, ննջեցյալ - 155 (234), 241
 Մանանդյան Հակոբ - 20, 23, 260-262, 265, 267
 Մանասյան Աշոտ - 88
 Մանթաշով Ալեքսանդր - 89
 Մանիկ Թիմոսյան, ննջեցյալ - 236, 243
 Մանուէլ եպս., հիշատակված է - 123 (135)
 Մանուէլ վրդ. Կարբեցի, ննջեցյալ - 155 (235), 238
 Մանուէլ վրդ., քարոզբան, ննջեցյալ - 138 (167), 238
 Մանուկ, եղբայր Կարապետի, նկարիչ - 222
 Մանուկ Ղազարյան, հայր Սերոբի, ննջեցյալ - 333
 Մանուկ տանուտէր, հայր Դիլանի - 262 (522)
 Մանուկ Օհաննեսեան Տեր-Հարությունյանց, վանաէրերին գյուղացի, ննջեցյալ - 236, 242
 Մանուկյան Ալեք, մեկենաս - 89, 92, 94
 Մանուկյան Թամար, մեկենաս - 95
 Մանուկյան Լուիզ, մեկենաս - 94, 352
 Մանուկյան Մարի, մեկենաս - 89, 92, 94, 352
 Մանուկյան Ռիչարդ, մեկենաս - 94
 Մանուկյան Վաչե, մեկենաս - 95
 Մանուչար խան Ենիկոլոփյան, գանձապետ - 310, 311 (599)
 Մանուչարյան Ալեքսանդր - 247, 251
 Մաշտոց եպս. Թաջիրյան, ննջեցյալ - 321
 Մառ Նիկողայոս - 29, 38, 267, 277
 Մատթեոս արք. Տեր-Մատթեոսյան, ննջեցյալ - 321
 Մատթեոս ծ. վրդ. Աջեմյան, միաբան, ննջեցյալ - 320
 Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի Չուհաճյան, կաթողիկոս 1858-1865 թթ. - 308 (596), 349
 Մատթեոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի Իզմիրլյան, կաթողիկոս 1908-1910 թթ. - 88 (72), 89, 129 (148)
 Մատթեոս վրդ., գրագիր, որդի Մարտիրոսի - 173 (300)

Մատթեոս վրդ., միաբան, նոտար, ննջեցյալ - 200 (395), 239
 Մատթեոս վրդ., գրագիր - 200 (396)
 Մատինա, կողակից Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Մարգար, ամուսին Խաթունի - 323 (628)
 Մարգար Խալդարյան Ջուղայեցի, մեկենաս - 82 (62), 366
 Մարգար, հայր Ասլանի - 262 (521)
 Մարգար, հիշատակված է - 278 (544)
 Մարգար, հիշատակված է - 303 (584)
 Մարգար, որդի Պաեազտցի Ամիրի, ննջեցյալ - 321 (619)
 Մարգար վարպետ - 56
 Մարգար վրդ. Ակնցի-Ապուլեյսցի, ննջեցյալ - 285-286 (554)
 Մարգարե վրդ., գրիչ - 298
 Մարգարե Սոլթան, մանուկ, հիշատակված է - 113 (106)
 Մարգարիտ, դուստր Դավիթ Ավան-Յուզբաշյանի - 88 (72)
 Մարգարյան Գոռ - 208
 Մարգարյան Հակոբ - տես Միրզա Յաղուբ
 Մարթա Ղափանցի, մայր տիրացու Մկրտչի, ննջեցյալ - 322 (622)
 Մարի, կողակից Գալտանի, ննջեցյալ - 236, 242
 Մարիա, կին Վասիլի Կամսարականի, դուստր գեներալ Իսահակ Թումանեանցի, ննջեցյալ - 316 (608)
 Մարիամ Աստվածածին - 101, 102 (87), 108, 299, 357 (699)
 Մարիամ, ամուսին Թահմազի, մայր Գրիգոր րաբունու, ննջեցյալ - 291 (570)
 Մարիամ Գևորգյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Մարիամ, դուստր Յովաննես ամիրայի - 83 (63)
 Մարիամ Թավուսյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Մարիամ Թուրիկյան, կին Հարություն սրկ., ննջեցյալ - 320
 Մարիամ խանում, կին Խաչիկ Էմսիազյանի - 82 (61)
 Մարիամ, կենակից Աղամալ Նախիջեանցու, հիշատակված է - 339 (679), 344
 Մարիամ, կողակից Վարդուհի - 95
 Մարիամ Փաթեան, Նիժ գյուղացի, ննջեցյալ - 330 (656)
 Մարիան, կողակից Մարտիրոս քիյ., ննջեցյալ - 324 (632)
 Մարիանե Ա. կույս - 337, 338, 346, 349, 354, 365
 Մարիեամ Ղազարեան, քույր Բենիեամինի, տապանաքար է կանգնեցրել - 333 (677)
 Մարիեամ Մկրտիչեան, Կրիտ գյուղացի, ննջեցյալ - 332 (672)
 Մարկոս Ակնցի, տապագիր, ննջեցյալ - 180 (328), 181, 240, 366
 Մարկոս ամետարանիչ - 113
 Մարկոս Ավրելիոս (ռուս.) - 21

Մարկոս եպս., լուսարար, ննջեցյալ - 189 (352), 237
 Մարկոս Թառամեան, մեկենաս - 85 (67)
 Մարկոս պարոնտեր, որդի Մարտիրոսի, ննջեցյալ - 199 (387), 241
 Մարկոս վրդ. Աշտարակցի Շուխեանց, ննջեցյալ - 222 (459), 239
 Մարկոսյան Անահիտ, մեկենաս - 93
 Մարկոսյան Վրեժ, մեկենաս - 93
 Մարճան, հիշատակված է - 119 (119)
 Մարտիկ, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Մարտին Հարությունի Քեշիշյան, ննջեցյալ - 334
 Մարտիրոս Վերոս - 20
 Մարտիրոս արհի, պետ Ջմյունիայի, տեղապահ եփրեմ հայրապետի, ննջեցյալ - 217 (446), 237
 Մարտիրոս եպս. - 198
 Մարտիրոս եպս. Ամթեցի, հիշատակված է - 279 (549)
 Մարտիրոս եպս. Արծկեցի, ննջեցյալ - 135 (156), 237
 Մարտիրոս Ջենջիրյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Մարտիրոս, խաչքար է կանգնեցրել - 104 (90)
 Մարտիրոս, հայր Մարկոս պարոնտերի - 199 (387)
 Մարտիրոս, հիշատակված է - 50 (3)
 Մարտիրոս մահտեսի, հայր գրագիր Մատթեոս վրդ., ննջեցյալ - 173 (300), 241
 Մարտիրոս, որդի Կամրկապցի Նազարի - 66 (37)
 Մարտիրոս, որդի Պոզտաղենց Գալուստի - 156, 297
 Մարտիրոս, որդի Սարգսի, ննջեցյալ - 324 (630)
 Մարտիրոս պարոնտեր, լուսարար, ննջեցյալ - 155 (233), 193, 241
 Մարտիրոս վրդ. Գառնեցի, լուսարար, ննջեցյալ - 196 (376), 239
 Մարտիրոս վրդ. Լազրվանցի, առաջնորդ Ուշիի Ս. Սարգսի, ննջեցյալ - 168 (286), 169, 238
 Մարտիրոս վրդ., վերակացու - 80
 Մարտիրոս Տեր-Աղեգասնորեան Փանկրցի, ուրարակիր, ննջեցյալ - 227 (478), 242
 Մարտիրոս Տեր-Ստեփանյան, ննջեցյալ - 320
 Մարտիրոս քին., ամուսին Մարիանի - 324 (632)
 Մարտիրոսյան Ռուբեն - 280
 Մարութ, հայր Կոստանդի - 159 (252), 241
 Մարութ, հայր Սեֆու - 160 (257), 241 Մարութ Ղափանցի, հայր Լուսավորչի անապատի, ննջեցյալ - 158 (251), 160, 241
 Մելիտե Ա. Մանազկերտցի, կաթողիկոս 452-456 թթ. - 25, 26, 27
 Մելիք-Բախշյան Ստեփան - 58, 92, 167, 182
 Մելիք Մինաս Բլրցի, որդի Եղորդի - 72 (49)
 Մելիքճան, հիշատակված է - 133 (150)
 Մելիքյան Էդվարդ - 257
 Մելիքսեթ-Բեկ Լևոն - 13, 17, 62, 208, 290, 310, 311, 314
 Մելքիսեդեկ Գառնեցի կաթողիկոս, աթոռակից Դավիթ Դ. Վաղարշապատցու - 48, 49, 279 (549)
 Մելքիսեդեկ, եղբայր Սիմեոն կաթողիկոսի - 172

Մելքոն եպս. Կաֆայեցի, ննջեցյալ - 168 (284), 237
 Մելքոն Մելքոնյան, ննջեցյալ - 320
 Մելքոն վրդ., լուսարար, ննջեցյալ - 174 (305), 238
 Մելքոն վրդ. Ղրիմեցի, հաջորդ Ս. Շողակաթի, ննջեցյալ - 223 (462), 239
 Մելքոնյան Հուսիկ - 105, 353, 354
 Մեհրուժան Արծրունի - 23, 247
 Մեսչանինով Իվան - 29
 Մեսրոբ, որդի տեր Մկրտչի, ննջեցյալ - 154 (229), 241
 Մեսրոպ արք. Աշճյան - 342
 Մեսրոպ Թաղիադյան - 228
 Մեսրոպ Մաշտոց - 24, 43
 Մեսրոպ արք. Սմբատյանց - 64, 114, 115
 Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյան (Մագիստրոս) - 61, 88 (72), 114, 115, 249, 251, 320, 359, 366
 Մեսրոպ վրդ. Աստապատցի, ննջեցյալ - 148 (200), 238
 Մեսրոպ վրդ., հիշատակված է - 199 (390)
 Մեսրոպ րաբունի, տապանաքար է կանգնեցրել - 218 (449)
 Մեսրոպ եպս. Հանավանցի, ննջեցյալ - 161 (259), 237
 Մելիք Բէկ, հիշատակված է - 123 (133)
 Մելիք Սարգսեանց, հիշատակված է - 358 (700)
 Մելիքսեդ, որդի Շաղատեցի տեր Մովսեսի, ննջեցյալ - 321-322 (621)
 Մելիքսեթ, կազմող - 360 (704), 361, 362, 365
 Մելիքսեթ, տեր, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել - 115 (108)
 Մելքոն սրկ., որդի Ղեվանդի, ննջեցյալ - 148 (203), 240
 Մեժլում, թուֆանգի, ննջեցյալ - 177 (313), 240
 Մեհրաբ, հիշատակված է - 98 (83)
 Մեհրիբան, մայր Ջուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Միեսեր Կյուլ օղլի - 210
 Միլդրեթ Մելքեթյան Վանեցի, ննջեցյալ - 236, 242
 Մինաս Ա. Ակնեցի, կաթողիկոս 1751-1753 թթ. - 131, 266, 308
 Մինաս Ակնցի, հայր Սեղոսի - 66 (37)
 Մինաս արհի Բագրեանդ գառուից, տեղապահ, ննջեցյալ - 205 (408), 237
 Մինաս վրդ., բժիշկ, ննջեցյալ - 219 (450), 239
 Մինաս վրդ. Ջուղայեցի, ննջեցյալ - 308
 Մինաս վրդ. Վաղարշկերտցի, նվիրակ - 192
 Մինաս քիյ. Տաթեացի, հայր Հայրապետի, ննջեցյալ - 326 (643)
 Միսակ, որդի Սահակ Հիզանցու - 50
 Միրզա Գորգին, վրաց նախարար, ամուսին Ոսկյա խաթուն Ենիկոլոփյանի - 311 (599)
 Միրզա Խոջեցի, հայր Աւետիսի - 208 (415)
 Միրզա Յաղուբ Երևանցի, գանձապետ, հազարապետ - 310
 Միրզոյան Արտեմ, մեկենաս - 341, 342

Միրիջանյան Դիաննա - 354
 Միքաէլ, հիշատակված է - 270 (533), (534)
 Միքայել, հայր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Միքայել, որդի Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Միքայել վրդ. - 54
 Միքայել եպս. Աջապահյան - 192, 193
 Միքայել վրդ. Էրզրումցի - 60
 Միքայել եպս. Փառակեցի, տեղապահ, ննջեցյալ - 167 (280), 237
 Միքայել վրդ. Նախիջեանցի, ննջեցյալ - 191 (362), 239
 Մխարգրճեղ, որդի Շահանշահի, թոռ Ջաքարե ամիր-սապասլարի, նվիրատու Հաղապատի վանքի - 263
 Մխիթար Այրիվանեցի - 104, 250
 Մխիթար Գոշ - 154, 261, 267
 Մխիթար, հիշատակված է - 122 (131)
 Մխիթար Սասնեցի - 37, 38
 Մխիթար վրդ. Գանճի, ննջեցյալ - 153 (228), 238
 Մկրտիչ Ագուլեցի, մահտեսի, ննջեցյալ - 189 (353), 241
 Մկրտիչ Ասատուրեան, հավենց գյուղացի, ննջեցյալ - 330 (658)
 Մկրտիչ ավագ սրկ., Յելլադայ Յիսմայիլ քաղաքից, ննջեցյալ - 206 (411), 240
 Մկրտիչ ավագ սրկ. Շոռթեցի - 131
 Մկրտիչ ավագ քին. Մկրտչյան, ննջեցյալ - 321
 Մկրտիչ արք., պաշտոնյա Սիմեոն վեհի - 186, 195 (371), 237, 253 (512), 254
 Մկրտիչ արք. Բաբամեանց, ննջեցյալ - 235
 Մկրտիչ արհի Վաղարշապատցի, Յովհաննիսեան-Կարճիկեանց, վեքիլ, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 210 (421), 224 (466), 237
 Մկրտիչ Գասպարի Մելքոնյան, զինվոր Անդրանիկի, Կուռուպաշ գյուղացի - 333 (676)
 Մկրտիչ դպիր, որդի արհի Պողոսի, ննջեցյալ - 224 (469), 240
 Մկրտիչ եպս., հիշատակված է - 349
 Մկրտիչ եպս. Հովակիմյանց Աստրախանցի, ննջեցյալ - 235
 Մկրտիչ ծ. վրդ. Տեր-Գալստեան Բագրեվանդացի, վանահայր Ս. Գայիանեի վանքի, ննջեցյալ - 315 (605)
 Մկրտիչ Կարապետյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Մկրտիչ Կոստանդնուպոլսեցի, պարոն - 127
 Մկրտիչ Հովհաննիսյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Մկրտիչ Մարգարեան-Հայրապետեանց, հայր Եղի-սաբեթի, հիշատակին մահարձան է կանգնեցվել - 299 (578)
 Մկրտիչ, որդի Եղիազար Այվազյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 333
 Մկրտիչ Սահակյան, ննջեցյալ - 236, 242

Մկրտիչ Ա. Վանեցի Խրիմյան, կաթողիկոս 1892-1907 թթ. - 60, 86-89, 92, 128 (147), 251, 267, 299, 341, 359
 Մկրտիչ վրդ. - 72, 73
 Մկրտիչ վրդ. Պոստոլյան, ննջեցյալ - 321
 Մկրտիչ վրդ. Աշտարակցի, ննջեցյալ - 147 (196), 238
 Մկրտիչ վրդ. Կարբեցի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 166 (278), 238
 Մկրտիչ վրդ. Ղափանեցի, քարվանքաշի - 165 (274), 240
 Մկրտիչ վրդ., յաջորդ Երնջակայ Ս. Կարապետի - 172 (296), 238
 Մկրտիչ վրդ. Նախիջևանցի, ննջեցյալ - 186 (345), 239
 Մկրտիչ վրդ. Շոթօբեցի, տեղապահ Սիմեոն վեհի - 184 (340), 239
 Մկրտիչ, տեղ, հայր Մեսրոբի - 154 (229), 241
 Մկրտիչ, տեղ, որդի Աննայի - 323 (627)
 Մկրտիչ, տեղ, որդի Առաքելի, ննջեցյալ - 142 (182), 239
 Մկրտիչ տիրացու, որդի Մարթայի - 322 (622)
 Մկրտիչ քին. Մուշաղյան, հոգևոր հովիվ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկ. - 359
 Մկրտչյան Մանիկ - 44
 Մկրտում, որդի Եղիի, նվիրատու Ս. Շողակաթ վանքի - 640-641 (680)
 Մնացական, աշխ, ննջեցյալ - 171 (294), 240
 Մնացական, տիրացու, հայր Սարգսի - 291 (574)
 Մնացականյան Ասատուր - 12, 13, 24
 Մնացականյան Ստեփան - 23, 38, 39, 248, 274, 296, 329, 339, 340, 353, 354
 Մոմզեն Թեոդոր - 19, 20
 Մոմիկ, վարդպետ - 105-107 (94)
 Մովսես արք. Ագարյան-Մաղաքյանց Գանձակեցի, ննջեցյալ - 235
 Մովսես ավագ քին. ժամկոչյան, ննջեցյալ - 319
 Մովսես Խորենացի - 18, 19, 20, 159, 355
 Մովսես, հիշատակված է - 50 (4), 51
 Մովսես Ա. Մանազկերտցի - 27
 Մովսես վրդ. - 54
 Մովսես Գ. Տաթևացի, կաթողիկոս 1629-1632 թթ. - 15, 47-49, 51, 52, 54, 67, 81, 84, 132, 144, 161, 243, 363, 364
 Մովսես, ուստա, քրոջ որդի Սահակ Հիզանցու - 55 (12), 56, 134 (154), 241, 366
 Մովսեսյան Մարիամ - 95
 Մովսես աղա, որդի Խաչիկ Էմսիազյանի - 82 (61)
 Մովսես Էթեան Ղարաքիլիսեցի, ննջեցյալ - 333
 Մովսես Շաղատեցի, տեղ, հայր Մելիքսեդի - 321-322 (621)
 Մովսես վրդ. Էջմիածնեցի, ժամասաց - 148 (201), 238
 Մովսես, վեքի, որդի տեղ Գալուստի, ննջեցյալ - 149 (208), 240

Մովսես վրդ. Բջնեցի, փիլիսոփա, ննջեցյալ - 142 (183), 238
 Մովսես վրդ. Տաթևացի, եղբոր որդի Մովսես հայրապետի, ննջեցյալ - 146 (193), 238
 Մովսես, ննջեցյալ - 198 (385), 241
 Մսերյանց Մսեր - 127
 Մուզաֆար, սուլթան - 44
 Մուրաֆյան Կլոդ (Ֆրանս.) - 38
 Մուրաֆյան Հարություն, մեկենաս - 299
 Մուհամմադ Զաֆար Մարաղա, որդի Բաղդասարի, հիշատակված է - 341 (681)
 Մուհամեդ Ալի, Եգիպտոսի կառավարիչ - 256
 Մուշեղ սրկ. Տեր-Գաբրիելյան, ննջեցյալ - 235, 240
 Մուշեղ վրդ. Պերճ Պետիկյան, ննջեցյալ - 236, 239
 Մուշեղյան Եվգինե - 66, 68, 91
 Մուրադ, քրոջ որդի Սահակ Հիզանցու - 50, 55
 Մուրադյան Պարույր - 13, 103, 104, 208, 264, 290, 314
 Մուրասա Տերտերյան Իրանցի, ննջեցյալ - 236, 242
 Մուրատ, հայր Բուդախի - 327 (649)
 Մուրատ, հիշատակված է - 110
 Մուրատո, ծառա, հիշատակված է - 358 (700)
 Մուրել, հայր Խաչատուրի - 289 (567)

Յակոբ աղա մահտեսի, որդի Ղարսեցի Օվես Մատակյանցի - 81 (60)
 Յակոբ Բզնունեայն, հայր Ռեթեոսի և Պետրոսի, ննջեցյալ - 207 (414), 242
 Յակոբ Գալստեան Ղզարցի, մեկենաս - 85 (66)
 Յակոբ Գասպարեան, Կրիստո գյուղացի, ննջեցյալ - 332 (670)
 Յակոբ դպիր, ննջեցյալ - 184 (341), 240
 Յակոբ ծերունի, ամուսին Սառայի, հայր նոտար Արախան վրդ., ննջեցյալ - 215 (439)
 Յակոբ, հայր Զուղայեցի Յոհաննան աղայի - 78 (55)
 Յակոբ, հիշատակված է - 111 (101)
 Յակոբ Մալեցեցի, հայր տիրացու Առաքելի - 162 (266)
 Յակոբ Մծբնացի - 204
 Յակոբ Շամբեցի, տիրացու, ննջեցյալ - 162 (264), 240
 Յակոբ, որդի Խըտըր Կեսարացու - 80 (58)
 Յակոբ պարոնտեր, լուսարար, ննջեցյալ - 144 (192), 241
 Յակոբ, վարդպետ - 121 (127)
 Յակոբ վրդ. Կաակերտցի, նվիրակ - 192
 Յակոբ վրդ. Մահլազանցի, ննջեցյալ - 170 (290), 238
 Յակոբ վրդ. Յամբեցի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 175 (307), 238
 Յակոբ վրդ. Քաղաքացի, ննջեցյալ - 286 (556)
 Յակոբ վրդ. Օշականցի, ննջեցյալ - 171 (295), 238
 Յակոբ, տեղ, ննջեցյալ - 139 (172), 239
 Յակոբջան արհի Թիֆլիզցի, ննջեցյալ - 190 (355), 237

Յակոբջան, մեծ պապ Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51)
 Յակոբսոն Անատոլի - 38
 Յակով Ապուլեզի Ազատեց - 66 (38), 67 (39)
 Յակով սրկ. Բաեազըտցի, որդի Վարդան Տեր-Ղե-տնդեանցի, ննջեցյալ - 221 (456), 240
 Յակով Տեառնեղբայր - 231
 Յակով քիյ., հիշատակված է - 252 (507)
 Յակովբոս վրդ. Պոզաճեան - 152
 Յաղութ բեկ, իշխան - 45
 Յարութ Թարվեզցի, որդի Զալի, տուրկար, ննջեցյալ - 196 (378), 241
 Յարութ, որդի Պետրոս րաբունու, ննջեցյալ - 288 (559)
 Յարութեն, խալիֆա, Յունաց երկրից, ննջեցյալ - 147 (198), 241
 Յարութին աբեղա, քրոջ որդի Եղիազար վրդ., ննջեցյալ - 167 (281), 240
 Յարութին Աղայեցի, տեղ, ննջեցյալ - 169 (287), 240
 Յարութին ամիրա Ապուլեզի, որդի Աստուածատուր աղայի - 76, 77 (53), 366
 Յարութին, եղբայր Սիմեոն կաթողիկոսի - 172
 Յարութին Ըստամպուլցի, վանահայր Ս. Հոփսիսմե վանքի, Ս. Էջմիածնի ժամօրհնող, ննջեցյալ - 287 (557)
 Յարութին Խասագիղացի, որդի տեղ Ստեփանի, ննջեցյալ - 207 (412), 242
 Յարութին մահտեսի, խմորչի, ննջեցյալ - 171 (293), 240
 Յարութին մահտեսի, որդի Դաթեց Ոսկանի, ննջեցյալ - 183 (337), 241
 Յարութին մահտեսի Տեվերեան Ատաբազարցի, հայր Վարդերեսի - 225 (471)
 Յարութին Մարգարեան, ամուսին Թելլու Մարգարեանի, ննջեցյալ - 358, 359
 Յարութին Յովակիմեան Երեանցի, աշակերտ ճեմարանի, ննջեցյալ - 229 (487), 242
 Յարութին Նախչեանցի, բոեաչի, հայր Յովսեփի - 213 (431), 239
 Յարութին Շամբեցի, եղբայր Օհանեսի - 198 (386)
 Յարութին, որդի Կամրկապցի Նազարի - 66 (37)
 Յարութին, որդի Թողաթեցի Գրիգորի - 71 (45)
 Յարութին Պաշպազիրկեան, մահտեսի, հայր Յովանես ամիրայի - 83 (63)
 Յարութին վրդ. Արծախեցի, ննջեցյալ - 196 (381), 239
 Յարութին վրդ. Էջմիածնեցի, որդի Քարտաշենց Յովանեսի, ննջեցյալ - 182 (333), 239
 Յարութին քիյ. Նախիջևանցի, ննջեցյալ - 200 (397)
 Յեսայի - 154 (231), 241
 Յեսայի Զուղայեցի, եղբայր Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի, ննջեցյալ - 288 (560)
 Յեսական, խաչքար է կանգնեցրել - 99 (85)

Յիսուս Քրիստոս - 35, 36, 55 (12), 57, 58 (23), 60 (27), 64 (34), 72 (49), 73 (50), 74 (51), 76 (53), 91, 98 (84), 100 (86), 101 (87), 105 (92), 106, 110 (100), 112 (104), 113 (105-106), 114 (107), 119, 124 (136, 138), 126 (140), 132, 134 (153), 136 (159), 143, 150, 157 (245-246), 160 (258), 161, 164 (271-272), 166 (278), 167 (280), 171 (295), 172 (296), 177 (314), 180 (328), 183 (335), 184 (341), 187 (348), 189 (352), 190 (356), 191 (359), 194 (366, 369-370), 196 (376), 201 (401), 211 (424), 212 (430), 217 (446), 249 (502), 251 (503), 253 (511), 264 (525), 272 (537), 275 (540), 284, 287 (558), 289 (564-566, 568), 298-300 (579), 304 (589), 305 (591, 592), 314, 323 (627), 324 (631, 632), 325 (638), 326 (640), 328 (651), 330 (654, 657), 352
 Յիսուսատուր - 120
 Յոհան Էջմիածնեցի, հայր Պետրոսի - 269 (532)
 Յոհան Մակուեցի, տնտես, ննջեցյալ - 137 (164), 240
 Յոհան, շաթիր - 141
 Յոհան վրդ., առաջնորդ Ս. Շողակաթի - 340
 Յոհաննես Ուտայեցի - 53
 Յոհանիս Բուժիկ, աշակերտ Բարսեղի - 53
 Յովակիմ արք. Տեր-Գրիգորեան, ննջեցյալ - 230 (489), 237
 Յովակիմ եպս., առաջնորդ Ստաթեի վանքի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 210 (422), 238
 Յովակիմ վրդ. Ղամբեանց Վաղարշապատցի, ննջեցյալ - 232 (494), 239
 Յովանես Խալիխալենց, նվիրատու Ս. Հոփսիսմե վանքի - 274 (538)
 Յովանես սրկ. Իզմիրցի, ննջեցյալ - 148 (202), 240
 Յովանես վարպետ - 121 (128)
 Յովանես վրդ. Էջմիածնեցի, ննջեցյալ - 137 (165), 238
 Յովանես վրդ. Քանաքեռցի, ննջեցյալ - 194 (369), 239
 Յովանես, տեղ, որդի Գալուստի, ննջեցյալ - 158 (249), 240
 Յովանես, տեղ, վանահայր Տաթևի վանքի - 343
 Յովանես Քարտաշենց, հայր Յարութինի - 182 (333)
 Յովանիս, տեղ, խոստովանահայր, ննջեցյալ - 136 (162), 239
 Յովանիս, տեղ, հիշատակված է - 58 (22)
 Յովանիս տեղ, եպիսկոպոս - 102 (88), 103
 Յովանես ամիրա Կեսարացի - 83 (63)
 Յովանես պետ, սպասաւոր Քիւրթուրի, ննջեցյալ - 190 (356), 191, 241
 Յովանես Արաբի Սիւնեցի, խաչքար է կանգնեցրել - 107 (94)
 Յովանես, դռնապան, ննջեցյալ - 191 (358), 240
 Յովանես, պարոն, հիշատակված է - 113 (105)
 Յովանես վրդ. Բաղիշեցի - 66 (37), 67 (39)
 Յովանես Շամբոռեանց, երեցփոխան Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկ. - 358

Յովհաննէս վրդ. - 54
 Յովհաննէս Ասլանիեանց, ննջեցյալ - 227 (480), 242
 Յովհաննէս դպիր Տէր-Կարապետեան Պրուսացի - 225
 Յովհաննէս եպս. Տաթեւացի Տէր-Յարութիւնեանց, ննջեցյալ - 233 (498), 234, 238
 Յովհաննէս եպս. Տէր-Ղազարեան Արշարունի, անդամ Սինոդի, ննջեցյալ - 316 (607)
 Յովհաննէս Մանիսեցի, տէր, ծառա Ղազար վեհի, հայր Եփրեմ վրդ., պաշտոնյա Սիմէոն վեհի, ննջեցյալ - 185 (342), 240
 Յովհաննէս Մէլիք Արագածունեանց, ննջեցյալ - 217 (445), 242
 Յովհաննէս, մահտեսի, որդի Յարութիւն ամիրայի - 76, 77 (53)
 Յովհաննէս մանուկ տղա, եղբայր Զաւայիրի, ննջեցյալ - 325 (638)
 Յովհաննէս, որդի մահտեսի դաբաղ Դաւթի - 145
 Յովհաննէս վրդ. Բոյախեան-Վարդանեան Աշտարակեցի, վանահայր Ս. Շողակաթի - 349 (694)
 Յովհաննէս վրդ. Ապրակունիսցի, աշակերտ, ննջեցյալ - 182 (334), 183, 239
 Յովհաննէս վրդ. Ղալամեանց, միաբան Ստաթի վանքի, փոխանորդ, ննջեցյալ - 231 (490), 239
 Յովհաննէս, տէր, հայր տիրացու Ստեփաննոսի - 72, 73 (50)
 Յովհաննէս Տէր-Մկրտչեան Աֆանտով, նկարիչ - 73
 Յովհաննիս վրդ. Գեմարեսցի, գրագիր, ժամասաց, ննջեցյալ - 170 (291), 238
 Յովհաննիս վրդ. Տիարպեքրցի, ննջեցյալ - 159 (254), 238
 Յովսէփ եպս., հոգևոր հայր Ղազարի - 328 (651)
 Յովսէփ, որդի Ոսկան Ագուլեցու - 70 (44), 71
 Յովսէփ դպիր Մուղնեցի, քեռորդի Փիլիպպոսի, ննջեցյալ - 208 (416), 240
 Յովսէփ եպս., ձեռագրի ստացող - 173
 Յովսէփ, հայր Պառույնի (") - 211 (425)
 Յովսէփ, որդի բօտաչի Յարութիւն Նախչեանցու, ննջեցյալ - 213 (431), 241
 Յովսէփ Ղարսեցի, հայր Ավետիսի - 93 (77)
 Յովսէփ վրդ. - 204
 Յովսէփ վրդ., բժիշկ - 201 (398), 239
 Յովսէփ վրդ., նվիրակ, ննջեցյալ - 180 (327), 238
 Յովսէփ վրդ. Աստապատցի, աշակերտ, ննջեցյալ - 170 (292), 238
 Յովսէփ վրդ. Զուղայեցի, որդի Ծատուրի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 147 (199), 238
 Յորսեփ, ամուսին Ռնտե Բարսեփեանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 332 (667)
 Յուդա - 267 (528)
 Յուսիկ արք. Սանթրոյան, լուսարարապետ, ննջեցյալ - 236, 237

Յուսիկ արք. Տէր-Մովսէսեան Մարգարեցի, միաբան, ննջեցյալ - 234 (501), 235, 237
 Յուսիկ, հիշատակված է - 118 (114)
 Յուսուֆ, առաջնորդ կարա-կոյունլու ցեղի - 45
 Յօհան եպս. Յամբեցի, աթոռակալ, ննջեցյալ - 167 (282), 168, 237
 Յօհան Թօխաթցի, ննջեցյալ - 201-202 (404), 242
 Յօհան, հայր Եղիա Նախիջևանցու - 199 (391)
 Յօհան վրդ. Գեղամացի - 193, 239
 Յօհան վրդ. Գեղարքունցի, վարժապետ, ննջեցյալ - 178 (317), 238
 Յօհաննէս վրդ. Նախիջևանցի Նաւասարդեան, ննջեցյալ - 221 (455), 239
 Յօհաննէս վրդ. Շահիրարցի, ննջեցյալ - 218 (448), 239
 Յօհաննէս աղա Զուղայեցի Գէրաքեանց, մեկենաս - 77, 78 (55), 83, 84 (65), 366
 Յօնան մահտեսի, ամբարտար, ննջեցյալ - 187 (349), 188, 240
 Յօնան վրդ. Շահիրարեցի, միաբան, հոգևոր որդի Պօղոսի և Եղիազար եպս., ննջեցյալ - 212 (430), 239
 Յովսէփ վրդ. Թիֆլիզեցի, ննջեցյալ - 212 (428), 239
 Նաբրիք, հիշատակված է - 277 (542)
 Նադիր շահ - 190, 266
 Նազար, հիշատակված է - 122 (130)
 Նազար Արապկերցի, պարոն, որդի Պօզաճունց Գրիգորի, ննջեցյալ - 164 (271), 241
 Նազար Կամրկապցի, հայր Առաքելի, Մարտիրոսի, Յարութիւնի - 66 (37)
 Նազարյան Արտեմիս, մեկենաս - 94
 Նազարյան Նազար, մեկենաս - 94
 Նազարյան Շուշանիկ - 193
 Նազէ Կաղըզվանցի, մայր Պոլսի պատրիարք Զաքարիա վրդ., ննջեցյալ - 188 (351), 241
 Նալյան Հակոբ, Պոլսի պատրիարք - 189
 Նահապետ Ա. Եղեսացի (Ուսիայեցի), կաթողիկոս 1691-1705 թթ. - 150, 156, 337, 339 (679), 346 (687), 350, 365
 Նահապետ, հայր տէր Պետրոսի - 151 (217), 240
 Նահապետ վրդ. Մուրադյան, ննջեցյալ - 321
 Նահապետ, տէր, հայր Աբելի - 154 (232), 241
 Նահապետ, տէր, եղբայր Սահակ վրդ., ննջեցյալ - 149 (206), 240
 Նահապետ տիրացու, գանձապետ, ննջեցյալ - 209 (418), 240
 Նահապետ վրդ. - 144
 Նահապետյան Սուսաննա - 320
 Նաղաշ Հովնաթան - 56, 78
 Նանագուլ, դուստր Աղամալ Նախիջևանցու, հիշատակված է - 339 (679),

Նանագուլ, մայր Աղամալ Նախիջևանցու, հիշատակված է - 339 (679), 344 (683)
 Նանաջան, մայր Պօղոս վրդ., ննջեցյալ - 324 (634)
 Նանար Մեյլոնյան, մայր Արտոյի, ննջեցյալ - 334
 Նաջաֆ Ղուլի խան - 54
 Ներսէի աբեղա Խալաթյան - 14, 299, 328
 Ներսէս Ե. Աշտարակեցի, կաթողիկոս 1843-1857 թթ. - 30, 127 (144), 128, 204, 220, 230, 233, 347
 Ներսէս Ասլանյան-Աթաբեկյանց, ննջեցյալ - 319
 Ներսէս արք., առաջնորդ Նախիջևանի եւ Բեսարաբիոյ թէմի - 299 (578)
 Ներսէս եպս. Աբրահամյան, ննջեցյալ - 320
 Ներսէս Ա. Մեծ, կաթողիկոս 353-373 թթ. - 37, 247
 Ներսէս Դ. Շնորհալի (Կլայեցի) - 43, 145, 243, 363
 Ներսէս սրկ., մատենադարանապետ - 282
 Ներսէս, Սսի կաթողիկոս - 52
 Ներսէս վրդ. Արծկեցի, վերնակրոն հոգևոր, ննջեցյալ - 313 (601)
 Ներսէս Գ. Տայեցի, կաթողիկոս 641-661 թթ. - 37
 Ներսէս եպս. - 198
 Ներսէս, կազմող - 116 (110)
 Ներսէս պարոնտէր, եղբայր Գասպար պարոնտէրի - 285 (553)
 Ներսէս վրդ. Աստապատեցի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 153 (226), 238
 Ներսէս վրդ. Հայկազունի Փարպեցի, ննջեցյալ - 232 (495), 239
 Ներսէս վրդ., նվիրատու Ս. Գայանէ վանքի - 297
 Ներսիս, հիշատակված է - 104 (90)
 Ներսիս, հիշատակված է - 118 (114)
 Նիկողիմոս - 101, 102 (87)
 Նիկոլայ Պավլովիչ - 73
 Նիկողայոս աւագ քին. Բավեյան, Թբիլիսիի և Բաքվի հայ հավատացյալ ժողովրդի հոգևոր հովիվ, ննջեցյալ - 320
 Նիկողայոս արհի Մուղնեցի, դէտ, նուիրակ, վարժապետ, ննջեցյալ - 196 (382), 197, 204, 237
 Նիկողայոս Թօխաթցի, մահտեսի, մեկենաս - 83 (64)
 Նիկողայոս վրդ. Ուսիանվանցի, շորապան, ննջեցյալ - 173 (302), 240
 Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեանց, ամուսին Անաստասիայի - 318 (614), (615)
 Նիկողոս Լեւիցի, ննջեցյալ - 134 (153), 238
 Նիկոլ եպս. Իլովացի - 282
 Նիկողոս վրդ. Եղվարդցի, ննջեցյալ - 156 (238), 238
 Նոյնազարայ, դուստր Աղամալ Նախիջևանցու, հիշատակված է - 339 (679)
 Նորո, կին Կասպար Կասպարեանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 332 (669)
 Նուբար Հարությունյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Նունէ, մայր Ստեփան եպս. Ենօքեանի, ննջեցյալ - 213 (432), 242

Շահ Աբաս - 48, 49, 54 (9), 61, 139
 Շահ Սեֆի - 49
 Շահագիզյան Թորոս - տես Ներսէս Աշտարակեցի
 Շահագիզյան Հարություն, հայր Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի - 127
 Շահամիրյան Շահամիր, հնդկահայ մեծահարուստ - 75
 Շահանշան, որդի Զաքարե ամիրսպասալարի, հայր Մխարգրձեյի - 263
 Շահե արք. Աճեմյան, ննջեցյալ - 236, 237
 Շահե արք. Գասպարյան, վերատեսուչ Կիլիկիոյ դպրեմանի, ննջեցյալ - 320
 Շահե քիյ. Հայրապետյան - 144
 Շահընշահ Զաքարյան, որդի Իվանէ Բ.-ի, հիշատակված է - 258 (520), 259, 267 (528), 268
 Շահնազարյան Շուշանիկ - 73
 Շաղկալ, հայր Աստապատցի Ստեփանի - 326-327 (645)
 Շամամ Վարթանեան, Գաշախ գյուղացի, ննջեցյալ - 331 (659)
 Շամյան Անուշ, մեկենաս - 87
 Շամյան Վահան, մեկենաս - 87
 Շապուհ Ամատունի - 355
 Շապուհ Բ. արքա - 23, 24, 37, 247
 Շապուհ Բագրատունի - 29
 Շարդեն Ժան - 17, 62, 63
 Շիրին Խաթուն, Ս. Հոփսիսիմէ վանքն ազատել է բամբակի հարկից - 267 (528)
 Շիրվան, հիշատակված է - 360 (703)
 Շմավոն վրդ. Անգեղակոթցի, վանահայր Տաթևի վանքի - 46
 Շնոհորիկ, հիշատակին հայրը խաչքար է կանգնեցրել - 275 (540)
 Շնորիք արք. Գալուստյան - 23, 27, 41, 247-248, 272, 337, 352
 Շողակաթ - 362
 Շուշան Մինասյան, կին Ղուկասի, ննջեցյալ - 236, 242

Ռհան, հիշատակված է - 94
 Ռհան սրկ. Ստամբուլցի, ննջեցյալ - 141 (181), 240
 Ռհան վրդ. Աշտարակցի, ննջեցյալ - 151 (216), 238
 Ռհաննէս, հիշատակված է - 304 (589)
 Ռսկան Ագուլեցի, հայր Յովսէփի - 70 (44), 71
 Ռսկան Բաղիշեցի, ննջեցյալ - 139 (174), 241
 Ռսկան Դաւթեց, հայր Յարութիւնի - 183 (337)
 Ռսկան Երևանցի - 168
 Ռսկան, որդի Վարդանէս քիյ., խաչքար է կանգնեցրել - 108 (97)
 Ռսկանյան Նինել - 283
 Ռսկի Զենջիրջյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ռսկոմ խաթուն Էնալօլօփեանց, կողակից Նախա-Ռսկոմ Միրզա Գորգիսի, Սողոմոն Հովսէփեանի մեծ մայրը, ննջեցյալ - 310, 311 (599), 314

Ովանէս Ա. - 303 (586)
 Ովանէս վրդ., Սարեցի, աթոռակալ, ննջեցյալ - 155 (236), 238
 Ովանինէս, հայր Զագարի - 276 (541)
 Ովանինէս կազմող - 98 (83)
 Ովսաննա, մայր Մարգար Խալդարյանի - 82 (62)

Չամչյանց Միքայել - 25, 26, 47, 190, 228, 266, 284
 Չանթիկյան Արփինե - 27
 Չիլինգիրյան Հովհ., մեկենաս - 95
 Չննոզյան Վահե Զմյուռնացի, մեկենաս - 357
 Չննոզյան Տորիս, մեկենաս - 357
 Չուգասզյան Բաբկեն - 199

Պալի, հիշատակված է - 115 (108)
 Պաղտասար, դալայճի - 145
 Պաղտասար, թոռ Քոհնեց Պաղտասարի - 145
 Պաղտասար Մակարեան Խիզանցի, ննջեցյալ - 332 (665)
 Պայալուն Խաթուն, Ս. Հոփսիմե վանքն ազատել է բամբակի հարկից - 267 (528)
 Պապեր, խաչքար է կանգնեցրել - 99 (85)
 Պապունա, հիշատակված է - 362 (708)
 Պատկանյան Ռափայել - 86
 Պատկանյան Քերովբե - 23
 Պառույն (՝), որդի Յովսէփի, ննջեցյալ - 211 (425), 242
 Պարսամյան Վարդան - 204, 310, 311
 Պարույրյան, հնահավաք-գորգավաճառ - 282
 Պելու (Պել, Պելի) - 360
 Պէկում, հիշատակված է - 107 (96)
 Պետրոս Ա. առաքյալ - 97, 100, 105, 106, 296 (576), 302
 Պետրոս աղա Յովսէփեան (Յուսուֆյան) Զմյուռնացի, մեկենաս - 255, 256 (518), 257, 366
 Պետրոս դպիր, գրիչ - 203
 Պետրոս եպս. Աղամալեան-Բերդումեան Նախիջևանցի, միաբան, մատենագիր, ննջեցյալ - 192 (365), 193, 237, 366
 Պետրոս Խամսեցի, ծերունի, ննջեցյալ - 322 (624)
 Պետրոս, խառատ - 80
 Պետրոս, հիշատակված է - 170 (292)
 Պետրոս, հիշատակված է - 332 (665)
 Պետրոս, մահտասի, ննջեցյալ - 141 (178), 241
 Պետրոս մահոդեսի, ննջեցյալ - 157 (245), 241
 Պետրոս մահտեսի, եղբայր Խըտըր Կեսարացու - 80 (58)
 Պետրոս մահտեսի, հոգևոր հայր գրագիր Մատթէոս վրդ., ննջեցյալ - 200 (396), 241
 Պետրոս, որդի Բզնունեայն Յակոբի - 207 (414)
 Պետրոս, որդի Էջմիածնեցի Յոհանի - 269 (532)
 Պետրոս վրդ., ննջեցյալ - 133 (152), 238
 Պետրոս վրդ. Աստապատցի, աթոռակալ - 66 (37), (38), 155 (237), 238

Պետրոս վրդ. Դրախտկեցի, ննջեցյալ - 169 (288), 178, 238
 Պետրոս վրդ. Էջմիածնեցի, Պոզտաղեանց, ննջեցյալ - 196 (379), 239
 Պետրոս վրդ. Հոռնկայեցի, աթոռակից Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի - 190 (356), 191
 Պետրոս տասնապետ - 175
 Պետրոս, տէր, որդի տէր Նահապետի - 151 (217), 240
 Պետրոս Տէր-Սարգսեան Փիրջամացի, սան ճեմարանի, ննջեցյալ - 317 (613), 318
 Պետրոս թաթունի, հայր Յարութի, ննջեցյալ - 288 (559)
 Պետրոսյան Անատոլի - 38
 Պետրոսյան Համլետ - 14, 35, 36, 42, 68, 97, 101, 105, 109-111, 113, 114, 273, 299, 303, 304, 329, 343, 345, 353, 360, 362
 Պոլովցով Ալեքսանդր - 347
 Պոռոս Ա. առաքյալ - 41, 43, 97, 105, 106, 296 (576), 302
 Պոռոս արիի, հոգևոր հայր Մկրտիչ դպիրի - 224 (469), 240
 Պոռոս Բաբայ, մղտսի, ննջեցյալ - 143 (189), 241
 Պոռոս Թորոսյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Պոռոս Թովսէեան, որդի Սիմոնի և Եղսիկի, ննջեցյալ - 333 (674)
 Պոռոս, հայր Աղեքսամտոսի - 153 (225)
 Պոռոս Նուրիկեան Բաղիշեցի, ննջեցյալ - 326 (644)
 Պոռոս, որդի Խըտըր Կեսարացու - 80 (58)
 Պոռոս Սիւնեցի, տէր, ննջեցյալ - 161 (261), 240
 Պոռոս վրդ. գաջապաղ - 179
 Պոռոս վրդ., որդի Անայի, եղբայր Վարդանի - 327 (647)
 Պոռոս վրդ. Տէր-Մարգարեան, վանահայր Հաղարծնի վանքի - 233 (497), 239
 Պոռոս վրդ. Տեր-Նշանյան, ննջեցյալ - 236, 239
 Պոռոս, տէր, հիշատակված է - 301 (581)
 Պոռոս քիյ. Կաղզվանցի, եղբորորդի Զաքարիա պատրիարքի - 189
 Պոռոսյան Ա. Նախիջևանցի, մեկենաս - 86
 Պոռոսյան Լիլիթ - 92
 Պոռոսյան Սերոբ - 265, 267, 268
 Պորփիր աստուածաբան - 156 (237)
 Պոռոս բէկ Յովսէփեան Զմյուռնացի (Յուսուֆյան), մեկենաս - 255 (517), 256, 366
 Պոռոս Գողթան երկրից, տէր, ննջեցյալ - 135 (158), 239
 Պոռոս, հոգևոր հայր Յոնան վրդ. - 212 (430)
 Պոռոս, մառանապետ, ննջեցյալ - 191 (361), 241
 Պոռոս վրդ. Նախիջևանցի, միաբան, ննջեցյալ - 192 (364), 239
 Պոռոս վրդ., որդի Նանաջանի - 624 (634)
 Պոռոս վրդ. Պոլսեցի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 183 (336), 239

Ջալալ բեկ, առաջնորդ Մայր տաճարի - 45
 Ջալալյանց Սարգիս - 106
 Ջահան շահ (ռուս.) - 46
 Ջալալիր, քույր Յովհաննէսի - 325 (638)
 Ջիմի Թամաքյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ջոն Մաքդոնալդ, փոխգնդապետ, Հնդկաստանում Պարսկաստանի դեսպան, ննջեցյալ - 327-328 (650)
 Ջուլիակյան Ռոմեո - 94

Ռաթէոս վրդ. Ղաբանցի, ննջեցյալ - 156 (239), 238
 Ռահան, Շամամ Վարթանեանի մեծ մայրը, տապանաքար է կանգնեցրել - 331 (659)
 Ռեհան Կարապետյան, կին Զատիկի, ննջեցյալ - 331 (661)
 Ռեհան, հիշատակված է - 332 (665)
 Ռէթէոս, որդի Բզնունեայն Յակոբի - 207 (414)
 Ռէթէոս վրդ. Աշտարակցի, միաբան, ննջեցյալ - 192 (363), 239
 Ռիմա Գևորգյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ռնտե Բարսեղեան, ամուսին Յորսեփի, Կնձու գյուղացի, ննջեցյալ - 332 (667)
 Ռոզա Մուրադյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Ռոյ Ժերարտ Քելեկյան, ննջեցյալ - 334
 Ռոստովցև Միխայիլ - 20, 21
 Ռուբեն արք. Դրամբյան, ննջեցյալ - 320
 Ռուբեն Սևակ - 95
 Ռուսա II - 15, 17, 18
 Ռուստամ Օրբելյան - 45

Սաբիր, հիշատակված է - 300
 Սադուն, ամիրսպասալար և աթապակ - 102 (88), 103
 Սաթենիկ, Ալանաց ազգից - 355
 Սալամբեկյան Միքայել - 75, 87
 Սալվարիան (Սալվարիխան), հիշատակված է - 51 (7)
 Սալվիխան - 51
 Սահակ արք. Տեր-Հովհաննիսյանց, լուսարարապետ, ննջեցյալ - 321
 Սահակ Բագրատունի - 25
 Սահակ Գեանջեցի, դերձակ, ննջեցյալ - 323 (626)
 Սահակ Խաչատուրյան, Նիչ գյուղացի, ննջեցյալ - 331 (662)
 Սահակ, հայր թուֆանգչի Սանդրոսի - 175 (309)
 Սահակ, հայր Կիրակոս Ղափանեցու - 173 (298)
 Սահակ Հիզանցի - 50, 55 (11), 56, 134, 366
 Սահակ Ղափանցի, հայր Կիրեղի - 161 (260)
 Սահակ, որդի Խեչումի, նվիրատու Ս. Հոփսիմե վանքի - 265 (526)
 Սահակ պատանեկ, ննջեցյալ - 199 (390), 241
 Սահակ Ա. Պարթև, կաթողիկոս 387-439 թթ. - 24, 37, 247, 248, 250, 252, 354
 Սահակ վրդ., աթոռակալ - 54
 Սահակ վրդ. Ամատունի - 228, 340

Սահակ վրդ. Գալիպոլցի, ննջեցյալ - 154 (230), 238
 Սահակ վրդ., եղբայր տէր Նահապետի - 149 (206)
 Սահակ վրդ. Մեղրեցի, միաբան, ննջեցյալ - 196 (377), 239
 Սահակ, տէր, որդի շաթիր Վարդանի, ննջեցյալ - 151 (215), 240
 Սահակ թաթունի, տապանաքար է կանգնեցրել - 218 (449)
 Սահակյան Արամ - 88
 Սահինյան Ալեքսանդր - 31, 39, 40, 271
 Սահմադին, պարոն - 268
 Սաղումյան Սուրեն - 13, 54, 55-58, 77, 97-101, 104, 105, 109-113, 115, 116, 118-123, 127, 130, 134, 147, 151, 152, 192, 196, 208, 210, 216, 269, 300, 302, 309, 360, 361
 Սամսոն Բաբայան Զայրվեցի, ննջեցյալ - 235, 242
 Սամսոն Տեր-Պողոսյան, «Խենթը» վեպի հերոս Վարդան, ննջեցյալ - 319
 Սամուել Անեցի - 37, 248
 Սամուել, երեց Ս. Հոփսիմե վանքի - 250
 Սայաթ-Նովա - 208
 Սանամ Մանուկյան, ննջեցյալ - 236, 243
 Սանան, ննջեցյալ - 291 (572)
 Սանդրոս, թուֆանգչի, որդի Սահակի, ննջեցյալ - 175 (309), 240
 Սանդուխտ Ս. Կույս - 41
 Սանեսան թագավոր - 23
 Սանվէլ կազմող - 278 (544)
 Սառա, հիշատակված է - 118 (115)
 Սառայ Ղազանցի, կին Յակոբի, ննջեցյալ - 201 (403), 215 (439), 242
 Սասնա, Արցախի իշխան - 359
 Սավալյան Անթառամ - 283
 Սարգաթա, խաչքար է կանգնեցրել - 118 (113)
 Սարգիս, առաջնորդ Շատին վանքի - 167
 Սարգիս Արաբկերտցի, ննջեցյալ - 325 (637)
 Սարգիս արք. Սարաֆյան - 266
 Սարգիս Բաբաջանեան, հայր Սողոմոն վրդ. - 195 (372)
 Սարգիս Բաղդասարեան, հիշատակված է - 358 (700)
 Սարգիս դպիր, խմորարար, ննջեցյալ - 166 (279), 240
 Սարգիս Թէքիրտաղցի, ննջեցյալ - 159 (255), 241
 Սարգիս, կազմող - 302 (582)
 Սարգիս Կոշեցի, մոնթ, նվիրատու Ս. Հոփսիմե վանքի - 258 (520), 259, 365
 Սարգիս, հայր Մարտիրոսի - 324 (630)
 Սարգիս, հիշատակված է - 303 (585)
 Սարգիս մղտսի, շորապան, ննջեցյալ - 200 (392), 241
 Սարգիս Նասիպյան, ննջեցյալ - 333
 Սարգիս ոսկեծոյլ, հայր ոսկեծոյլ Գէորգի - 213 (433)
 Սարգիս, որդի Աբրահամ Աղիկեանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 333 (673)

Սարգիս, որդի Դանիելի - 327 (648)
 Սարգիս, որդի Թադեոսի, ննջեցյալ - 288 (562)
 Սարգիս, որդի Ձունո Պետրոսյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 236, 242
 Սարգիս, որդի Յովաննէս ամիրայի - 83 (63)
 Սարգիս, որդի տիրացու Մնացականի, ննջեցյալ - 291 (574)
 Սարգիս Պոզտաղենց, տէր - 156
 Սարգիս, պոյաճի, հայր Նիկողայոս Թօխաթցու - 83 (64)
 Սարգիս Պողոսյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Սարգիս Ս. - 303
 Սարգիս, վաքիլ, ննջեցյալ - 140 (176), 141, 149, 240
 Սարգիս վրդ. Ըստամպոլեցի-Պետալոցի, ննջեցյալ - 347 (688)
 Սարգիս վրդ. ի Թեոդուպոլիս - 54
 Սարգիս վրդ. Ղազարավանցի - 169
 Սարգիս վրդ. Կարբեցի, ննջեցյալ - 178 (321), 238
 Սարգիս, տէր, ննջեցյալ - 165 (275), 240
 Սարգիս Քյուրքճյան, ամուսին Աստղիկ Քյուրքճյանի, մեկենաս, ննջեցյալ - 321
 Սարգիս Քոլվայ, հայր Զէնալի - 116 (110)
 Սարգսյան Արմեն, մեկենաս - 94
 Սարգսյան Գագիկ Գ. - 9, 16, 105, 257, 353, 354
 Սարգսյան Լևոն - 259
 Սարգարյան Սանդրո - 30, 357
 Սարուխան Ղափանցի, շաթիր, ննջեցյալ - 141 (180), 240
 Սալթանդուլ, որի հինգ որդիները ջուր բերելու առթիվ խաչքար են կանգնեցրել - 109 (98), 110 (99)
 Սաքար մահտեսի, գործակալ, ննջեցյալ - 163 (268), (269), 164, 241
 Սաֆար, հորեղբայր Գրիգոր Խոջաջանյանի - 74 (51), 163
 Սեբեոս - 37, 137, 247, 248, 250, 295, 355
 Սեթ, որդի Մուրասա Տերտերյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 236
 Սեդրոս, որդի Ակնցի Մինասի - 66 (37)
 Սենեքերիմ Արծրունի, 990-1021 թթ. - 164, 276, 277
 Սերոբ, որդի Մանուկ Ղազարյանի, տապանաքար է կանգնեցրել - 333
 Սերովբե արեղա Իսախանյան - 357
 Սերովբե, պատկերահան - 222
 Սեւաստ, կին Վահրամի, մայր Շնոհորիկի և Թամամի, հիշատակված է - 275 (540)
 Սէֆի, որդի Մարութի, ննջեցյալ - 160 (257), 241
 Սըհակ, հայր տիրացու Առաքելի - 173 (299)
 Սիմեոն Աբամելիք-Լազարն, հնագետ, երկրաբան - 347
 Սիմեոն արք., վանահայր Տաթևի վանքի - 233
 Սիմեոն Դավթյան Աբամելիք-Լազարյանց, գեներալ-մայոր - 348
 Սիմեոն եպս., աթոռակալ - 207, 309

Սիմեոն ծերունի - 299
 Սիմեոն րաբունի - 283
 Սիմեոն Բաղիշեցի, րաբունի, ննջեցյալ - 226 (476), 242
 Սիմեոն Բստացի, մահտեսի, ննջեցյալ - 185 (343), 241
 Սիմեոն եպս. Բզնունեանց, թովալ, որդի Հովհաննեսի և Անեղսի, ննջեցյալ - 221 (457), 222, 225, 238
 Սիմեոն եպս. Մշեցի, ննջեցյալ - 169 (289), 237
 Սիմեոն Ա. Երևանցի, կաթողիկոս 1763-1780 թթ. - 44, 47, 48, 60, 64-67, 69-71 (48), 72 (49), 73 (50), 74 (51), 75, 76, 78, 81, 131, 140, 145, 156, 172 (297), 174, 177, 181, 182 (334), 183 (334), (335), 184 (340), 185 (342), 186 (347), 187, 188, 190, 192-195 (371), 197, 225, 237, 239-241, 243, 253 (512), 254, 255 (516), 266, 281, 297 (577), 298, 306 (592), 308, 356, 357 (699), 362, 364, 365
 Սիմեոն մահտեսի, հիշատակված է - 188
 Սիմեոն սրկ., սպասաւոր Սիմեոն վեհի, ննջեցյալ - 183 (335), 240
 Սիմեոն վրդ., ննջեցյալ - 191 (359), 239
 Սիմեոն վրդ. Զուղայեցի, որդի Ծատուրի, վերատեսուչ կարավանի, ննջեցյալ - 147 (197), 238
 Սիմոն Թովսէեան, ամուսին Եղսիկի, Նիճ գյուղացի, ննջեցյալ - 333 (674)
 Սիմոն Ձորագեղցի, նվիրատու Ս. Հոփսիմե վանքի - 263 (523)
 Սիմոն, վեքիլ, ննջեցյալ - 142 (185), 149, 240
 Սիմոն վրդ. Լեհացի, լուսարար, ննջեցյալ - 135 (157), 238
 Սիոն արք. Մանուկյան, հոգևոր խորհրդի ատենապետ, ննջեցյալ - 321
 Սիրանուշ Պալեան, մայր Վազգեն Ա. հայրապետի, ննջեցյալ - 321
 Սմբատ Ա. Բագրատունի - 29
 Սմբատ Բորոյան, «Մախլուտո», զորավար, ննջեցյալ - 320
 Սմբատ, հիշատակված է - 269 (530)
 Սոհեմոս - 19, 20, 22
 Սողոմոն Աբամելիքեանց Տփիսիսեցի, ուսուցիչ ճեմարանի, ննջեցյալ - 348 (692)
 Սողոմոն Յովսէփեան-Մէլիքեանց Սոմխէթու, ննջեցյալ - 309-310 (598), 311 (599), 314
 Սողոմոն վրդ. Արթուրիցի, որդի Բաբաջանեան Սարգսի, ննջեցյալ - 195 (372), 239
 Ստադիոս Պրիսկոս (Ստատիոս Պրոկոս) - 19, 20
 Ստանիսլավ Ս. - 316
 Ստեփան աղա Սահակեան-Խելֆայեանց Կեսարացի, մեկենաս - 255, 257 (519)
 Ստեփան Աստապատցի, որդի Շաղկալու, ննջեցյալ - 326-327 (645)
 Ստեփան եպս. - 198
 Ստեփան Խասգիւղացի, հայր Յարութինի - 207 (412)

Ստեփան Կամսարական, Ս. Էջմիածնի գերագույն խորհրդի անդամ, ննջեցյալ - 320
 Ստեփան, հայր Անդառամի - 80, 324 (633)
 Ստեփան Զուղայեցի, գաջապազ, ննջեցյալ - 179 (322), 240
 Ստեփան վրդ. Իսկանդարյան, ննջեցյալ - 235
 Ստեփան վրդ. Կարբեցի, ժամասաց, ննջեցյալ - 195 (375), 239
 Ստեփանյան Հ. - 14
 Ստեփաննոս արհի Գեղամացի, ավագ լուսարար, ննջեցյալ - 218 (449), 237
 Ստեփաննոս արհի, կաւալեր կայսերային, գանձապետ, ննջեցյալ - 214 (436), 237
 Ստեփաննոս արհի Վրացի, տեսուչ, ննջեցյալ - 209 (419), 210, 237
 Ստեփաննոս արք. Ենօքեան, դէտ, նուիրակ, ննջեցյալ - 202 (406), 203, 204, 213 (432), 237, 242, 366
 Ստեփաննոս արք., րաբունի, ննջեցյալ - 218 (447), 237
 Ստեփաննոս, եկեղեցական Վահանավանքի - 250
 Ստեփաննոս եպս., հայր Մկրտիչ եպս. Կարճիկեանի, ննջեցյալ - 210 (421), 238
 Ստեփաննոս, հիշատակված է - 252 (510)
 Ստեփաննոս, հիշատակված է - 111 (102)
 Ստեփաննոս, որդի Դաթի, եղբայր Դանիէլ պետի, ննջեցյալ - 187 (348), 241
 Ստեփաննոս վրդ. Արզումանցի, դալայճի, ննջեցյալ - 164 (272), 240
 Ստեփաննոս վրդ. Գեղամացի, գործակալ - 326 (642)
 Ստեփաննոս վրդ. Կարբեցի, ժամասաց և վարժապետ, ննջեցյալ - 186 (346), 239
 Ստեփաննոս վրդ. Նազուլխանեան, վանահայր Ս. Շողակաթի, ննջեցյալ - 347 (689)
 Ստեփաննոս վրդ. Զուղայեցի, նվիրակ - 192
 Ստեփաննոս վրդ. Օշականցի, ժամօրհնող, ննջեցյալ - 196 (380), 239
 Ստեփաննոս տիրացու, որդի տեր Յովհաննէսի - 72, 73 (50)
 Ստեփաննոս արք. Օրբելյան - 26, 27, 36, 37, 44, 107 (94), 243, 363
 Ստեփաննոս եպս. Բալասանյան, ճեմարանի ուսուցիչ, ննջեցյալ - 319
 Ստեփաննոս Նախավկա - 60, 61 (30), 66
 Ստեփաննոս վրդ. - 54
 Ստեփաննոս վրդ. Գրիգորյան, վանահայր Ս. Շողակաթի, ննջեցյալ - 349
 Ստեփաննոս վրդ. ի Զմիտին քաղաք - 54
 Ստեփաննոս, վրդ. Եղեգիսի - 46
 Ստեփաննոս (Ըստեփաննոս) վրդ. Լեհացի - 134, 281 (552), 282-285
 Ստեփաննոս, Տանջլու գյուղացի, վանահայր Ս. Շողակաթ վանքի, ննջեցյալ - 350 (696)
 Ստրժիգովսկի Յոզեֆ - 38, 41, 42, 273

Սրապիոն Եդեսացի - 47, 48
 Սուլթան, որդի Վարդանէս քիյ., խաչքար է կանգնեցրել - 108 (97)
 Սուքիաս արհի, դէտ, ննջեցյալ - 222 (460), 223, 237
 Սուքիասյան Կարապետ - 142
 Սֆինքս - 110
 Վազգեն Ա. Պալեան, կաթողիկոս 1955-1994 թթ. - 13, 15, 40, 62, 64, 66, 67, 76, 86, 89, 91-93, 96, 129, 244, 248, 257, 271, 281, 299, 300, 308, 321, 328, 341, 346, 357, 363, 364
 Վալիտա, դուստր Զուղայեցի Յոհաննէս աղայի - 78 (55)
 Վալիտա, մեծ մայր Զուղայեցի Յոհաննէս աղայի - 78 (55)
 Վախտանկ պատանի, եղբորորդի Վարդան վրդ. Օծնեցու, ննջեցյալ - 318 (616)
 Վահան արեղա Դավթյան, ննջեցյալ - 321
 Վահան արք. Կոստանյան, ննջեցյալ - 321
 Վահան ծ. վրդ. Բաստամյանց, վանահայր Ս. Գայանէ վանքի - 35, 38, 298, 299, 317 (611), 366
 Վահան Մամիկոնյան - 23, 27, 28, 37, 39, 40, 61
 Վահան վրդ. Տերյան - 13, 249, 250, 252-254, 281, 296, 305-308, 313, 339, 341, 346
 Վահան, տէր, նվիրատու - 261
 Վահան Փոլատյան Քեսաբցի, վերատեսուչ, ննջեցյալ - 236, 242
 Վահրամ (Վահրամ), կազմող - 101
 Վահրամ կսկծալի, խաչքար է կանգնեցրել զավակների հիշատակին - 275 (540)
 Վաղարշ Ա. Արշակունի, 117-140/4 թթ. - 18, 19, 20, 22
 Վաղարշ Բ. Պերոզ, 189-198 թթ. - 19, 20, 21, 27
 Վանենի, հիշատակված է - 122 (131)
 Վանէնի, ամուսին Մխարգրճեղ Զաքարյանի, նվիրատու Հաղպատի վանքի - 263
 Վասակ, հայր Քուրդաշահի - 99
 Վասակ, որդի Գրիգոր Խաղբակյանի - 100 (86), 103
 Վասիլի Թամարա - 217
 Վասիլի Կամսարական, ամուսին Մարիա Թումանեանցի - 316 (608)
 Վարաստատ Մեղրոնեան, Կրիտ գյուղացի, ննջեցյալ - 332 (671)
 Վարդան արեղա, խաչքար է կանգնեցրել - 362 (707)
 Վարդան, թոռ Սիմոնի, նվիրատու Ս. Հոփսիմե վանքի - 263 (523)
 Վարդան, խաչքար է կանգնեցրել - 97 (81)
 Վարդան Հակոբեան, Նիճ գյուղացի, ննջեցյալ - 331 (663)
 Վարդան Հաղբատեցի, ջուլիակ, ննջեցյալ - 326 (641)
 Վարդան, հիշատակված է - 300
 Վարդան Մամիկոնյան - 27
 Վարդան, շաթիր, հայր Օվանէսի և Սահակի - 148 (204), 151 (215), 240

Վարդան Շահբեգեցի, որդի Գալուստի, ննջեցյալ - 323 (629)
 Վարդան, որդի Անայի, եղբայր Պողոս վրդ. - 327 (647)
 Վարդան, որդի Բէկի և Խութլուի, նվիրատու Սանահ-նի վանքի - 264
 Վարդան, որդի Խաչատուր Աբովյանի, ուսուցիչ ճե-մարանի, ննջեցյալ - 319 (617)
 Վարդան Ս. - 303
 Վարդան Վաղարշապատցի, հիշատակված է - 358 (701)
 Վարդան վրդ. - 26
 Վարդան վրդ. Բաղիշեցի - 160 (256)
 Վարդան վրդ. Օձնեցի, հորեղբայր Վախտանկի - 318 (616)
 Վարդան Տէր-Ղեոնդեանց Բաեազըտցի, հայր Յա-կովբ սրկ. - 221 (456)
 Վարդան, Բաֆֆու «Խենթը» վեպի հերոս - տէն Սամ-տոն Տեր-Պողոսյան
 Վարդան քին. Վարդերեսյան, ննջեցյալ - 320
 Վարդանէս քիյ., հիշատակին խաչքար են կանգնեց-րել - 107 (97), 108
 Վարդանյան Ռաֆիկ - 260, 262
 Վարդանյան Սերգեյ - 26
 Վարդանյան Վրեժ - 35, 46
 Վարդգես Երիցյան, մեկենաս - 86
 Վարդգես մանուկ - 18, 19, 22
 Վարդերես Ատաբազարցի, որդի Տէվերեան մահտե-սի Յարութինի, ննջեցյալ - 225 (471), 241
 Վարդէս - 93
 Վարդէվան, շաթիր, որդի Գալուստի, ննջեցյալ - 159 (253), 240
 Վարդիկ, ննջեցյալ - 289 (563)
 Վարդուհի, դուստր Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեանցի, ննջեցյալ - 318 (615)
 Վարդում, ամուսին Մարիամի - 95
 Վարթուշ Մելքոնյան, քույր Արտի, ննջեցյալ - 333
 Վարհամ գրիչ - 267, 268
 Վարսենիկ Սիմեոնեանց, ննջեցյալ - 317 (612)
 Վեփամիսով Իվան, ուսուցիչ գեներալ - 220
 Վեփիջան, հայր Մաղաքի - 163 (267), 241
 Վիլիկ գաջապազ - 179
 Վոսմաշապուհ արքա - 24
 Վրթանես եպս., խաչքարի պատվիրատու - 68
 Վրթանես եպս. Հակոբյան, ննջեցյալ - 320
 Վրթանէս վրդ. Խաժակնեանց Ալեքսանդրապոլցի, ննջեցյալ - 228 (483), 229, 239
 Տալիթա, դուստր Յովաննէս ամիրայի - 83 (63)
 Տաշուրակ, որդի Բազումշահի, խաչքար է կանգնեց-րել - 103 (89), 104
 Տարագրոս - 38
 Տարսայիճ Օրբելյան - 104, 106 (93)

Տեմիրճիպաշյան Եղիա - 207
 Տեր-Ավետիսյան Սմբատ - 29
 Տեր-Գրիգորյան Ստեփան, մեկենաս - 92
 Տեր-Ղևոնդյան Արամ - 259
 Տեր-Մարուքյան, քանդակագործ - 86
 Տեր-Մինասյան Անուշ - 351, 353, 354
 Տեր-Միքայելյան Նուբար - 13, 342, 345-350, 356, 358, 359
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ - 23, 24, 118, 119, 275-279
 Տեր-Պողոսյան Պողոս - 26, 28
 Տեր-Ստեփանյան Արմեն - 13
 Տեր-Վարդանյան Գևորգ - 16, 24, 26, 131, 150, 182, 187, 193, 197, 198, 214, 264, 320
 Տէլիչան, հիշատակված է - 324 (630)
 Տիգրան Արշակունի - 19
 Տիգրան Երվանդունի, մ.թ.ա. 560-535 թթ. - 159
 Տիգրան Թառումյան Վաղարշապատցի, ննջեցյալ - 235
 Տիգրան Ժամհարյան, ննջեցյալ - 235
 Տիգրան Բ. Մեծ, մ.թ.ա. 95-55 թթ. - 18
 Տիգրան Տեր-Կարապետյան, ննջեցյալ - 235, 242
 Տիրանուն, կազմող (") - 105 (91)
 Տիրատուր - 120
 Տիրատուր, ուստա, հիշատակված է - 274 (539)
 Տիրացյան Գևորգ - 18, 24, 30, 39, 40
 Տիրացու, գրիչ - 104, 105
 Տիրացու, հիշատակված է - 104 (90)
 Տիրաւագ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել - 117 (111)
 Տիրեր (Տիրայր), հիշատակված է - 42 (1)
 Տիրուհի Վարդանյան Վանեցի, ննջեցյալ - 236, 242
 Տոկարսկի Նիկոլայ - 38
 Տոնապետ, մահտեսի, ձեռագրի ստացող - 140
 Տոնապետյան Պատրիկ (ֆրանս.) - 38
 Տոնոյ Պետրոսեան, հայր Գառնիկի, Գոխու գյուղացի, ննջեցյալ - 333 (678)
 Տրայանոս կայսր - 18
 Տրդատ Գ. Մեծ, 287-330 թթ. - 35, 43, 57, 58 (19), 92, 248, 355
 Տրդատ արքեպիսկոպոս, ննջեցյալ - 236, 240
 Տրևեր Կամիլա - 21, 22
 Բաֆֆի - 221, 319
 Ուզուն-Հասան - 46
 Ուլուքաբյան Բագրատ - 24, 104
 Ուլուքէկ, քարագործ - 360 (703), 362, 365
 Ուլուխան, հիշատակված է - 122 (132)
 Ուլուխան, որդի տէր Մելիքսէթի, խաչքար է կանգ-նեցրել - 115 (108)
 Ուղուր-խան - 156
 Փանոս (") Ամիրյան - 227 (479)

Փանոս (") Ամիրյան - 227 (479)

Փաշամ մահդասի, հիշատակին խաչքար է կանգնեց-ված - 110 (100)
 Փավստոս Բուզանդ - 23
 Փարսադան Տեր-Մովսիսյան - տէն Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյան (Մագիստրոս)
 Փափազյան Հակոբ - 17, 45, 69
 Փիլիպոս - 66
 Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի, կաթողիկոս 1632-1655 թթ. - 48, 49, 52, 53, 54 (9), 55 (10), 56, 63, 67, 84, 93, 132, 139, 243, 249, 252, 253 (511), 254, 274, 280 (551), 282, 284, 295, 296, 334, 364, 365
 Փիլիպոս, Ակնի Ապուլսեի գյուղից, ննջեցյալ - 144 (191), 240
 Փիլիպպոս արհի, ժամօրհնող, միաբան, ննջեցյալ - 229 (484), 237
 Փիլիպպոս արհի, նուիրակ Գաղատիա, Կարին, Յամիթ քաղաքներում, առաջնորդ Զմյուռնիայի, ննջեցյալ - 215-216 (440), 237
 Փիլիպպոս արհի - 208 (416)
 Փիրուզա Գասպարի Գալստյան, ննջեցյալ - 333
 Քալանթար Աշխարհբեկ - 20, 29, 30
 Քալանթարյան Արամ - 26, 105, 169, 260, 353
 Քարաքաշ - տէն Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացի
 Քեռշկերյան Արմինե - 142, 203
 Քերովբե ավագ քին. Շահբազյան, հոգևոր հովիվ էջ-միաձնի Ս. Աստվածածին եկ. - 359
 Քիրամ, քարագործ - 94, 95, 122, 302, 303 (583)
 Քիրթուր - տէն Պետրոս վրդ. Հոսմկալեցի
 Քյոմուրճյան Երեմիա - 154
 Քյոսեյան Հակոբ - 35, 36, 142
 Քոչարյան Արթուր, մեկենաս - 341, 342
 Քրիստոստուր, հիշատակված է - 119 (120)

Քուրդաշահ, խաչքար է կանգնեցրել - 98 (84), 99
 Օհան Շահիրարցի - 218 (448)
 Օհան, պղնձագործ - 68
 Օհան Սահակյան, ննջեցյալ - 236, 242
 Օհաննէս Շամբեցի, եղբայր Յարութինի, ննջեցյալ - 198 (386)
 Օսէփ Ղափանցի-Մեծ Կարդցի, ննջեցյալ - 168 (285), 241
 Օվանէս վրդ. Սեփաստացի, լուսարար, ննջեցյալ - 174 (304), 238
 Օվանէս վրդ. Քաֆայեցի, ննջեցյալ - 349 (695), 350
 Օվանէս, տէր, որդի շաթիր Վարդանի, ննջեցյալ - 148 (204), 240
 Օվանիս (Հովհաննէս), տէր, արքեպիս, հիշատակված է - 56 (14)
 Օվանիս Ղազբեցի, տէր, հիշատակված է - 345 (686)
 Օվէս (Հովհաննէս) Ղարսեցի Մատակեանց, հայր Յակոբ աղայի - 81 (60)
 Օվհաննիս, թոռ Եղիսաբեթի - 323 (625)
 Օրբելի Հովսէփ - 13, 249, 251, 265, 268
 Օրմանյան Մաղաքիա արք. - 23, 25, 27, 28, 59, 70, 73, 75, 78, 127, 139, 168, 172, 181, 184, 190, 191, 219, 220, 227, 260, 263-266, 279, 281, 284, 346, 356
 Օրունճագճիել Աննա, մեկենաս - 94
 Օրունճագճիել Պետրոս, մեկենաս - 94
 Ֆաթալի Շահ - 271, 309 (598), 310, 311 (599)
 Ֆառֆուր, կին Քենիեամին Ղազարեանի, տապանա-քար է կանգնեցրել - 333 (677)
 Ֆորտունա (Իորդունա), աստվածուհի - 110

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբասաբադ - 148
 Աբբասապատ - տէն Գանձակ
 Աբրակունիս - տէն Ապրակունիս
 Ագուլիս - 189, 234
 Ադրիանապոլիս - 71, 150 (210), 160
 Ալաշկերտ - 174
 Ալբանիա (ռուս.) - 21
 Ալդարա - 162
 Ալեքսանդրապոլ - 234, 235
 Ալյուր, գյուղ Վանի նահանգում - 320
 Ախալցխա - 232
 Ախալքալաք - 261
 Ակն - 77 (53), 144, 286
 Աղա, գյուղ Ջուֆայի շրջանում - 169
 Աղայքարի ձոր - 123 (133)
 Աղաճատուն - 45

Աղբակ (Բաշկալա) - 182
 Աղէթու վանք - 184
 Աղէքաձոր - 184 (339), 195
 Աղթամար - 25, 46, 320
 Աղծնիք - 136
 Աղպուլաղ, Բասարգեչարում - 123 (133)
 Աղջոց Ս. Ստեփանոս - 99, 100, 102, 103
 Աղվանք (Աղուանից երկիր) - 29, 153, 234
 Աղրի, վիլայեթ Թուրքիայում - 205
 Աղց (Աղցք) - 250, 354
 Ամարաս - 68
 Ամասիա - 216
 Ամբերդ - 94
 Ամենափրկիչ Ս. վանք Նոր Ջուղայում - 63
 Ամերիկայի միացյալ նահանգներ - 300
 Ամիդ - 48, 69, 150, 159, 215 (440), 216, 229

Ամստերդամ - 127, 181, 306
 Այրարատ - 12, 17, 19, 44, 45, 46, 52, 149, 163, 205, 218, 259, 295, 355
 Այի դարասի - 99
 Անասնաթաղ - 29
 Անատոլիա - 159
 Անգեղակոթ - 322
 Անգլիա - 236
 Անթիլիաս - 24, 26, 64, 76
 Անի - 13, 25, 163, 260, 265
 Անիի Մայր տաճար - 265
 Աշտարակ - 127, 130, 147, 151, 152, 192, 196, 208, 210, 216, 309 (597)
 Ապարան - 266, 350 (696)
 Ապրակունիս - 64, 182 (334)
 Ապուլեյս - 77 (53), 144, 286
 Առինջ - 119
 Առկուռի - 72
 Ասկերան - 318
 Ասպահան - տես Սպահան
 Աստապատ - 148
 Աստվածածին Ս. եկ. Ադրիանապոլսում - 150
 Աստվածածին Ս. եկ. Գեղարդում - 105
 Աստվածածին Ս. եկ. Էջմիածնում («Գյուղի» եկեղեցի) - 11, 12, 13, 16, 70, 356, 357-360, 362, 365
 Աստվածածին Ս. եկ. Խոտանանում - 161
 Աստվածածին Ս. եկ. Խոր Վիրապի - 345
 Աստվածածին Ս. եկ. Մարտունիում - 121
 Աստվածածին Ս. եկ. Սանահինում - 264
 Աստրախան - 86 (69), 89, 209, 308, 340
 Ավագ վանք - 182
 Ավան - 360
 Ավան Վարդգեսի - 17
 Ատաբազար (Ատապազար) - 225
 Ատրանա (Ադրիանապոլիս) - 71 (46)
 Ատրպատական - 204, 310
 Արաբկիր - 164, 231
 Արաբրակնուա - 164
 Արագածոտն գավառ - 17, 58, 259
 Արագածոտնի մարզ - 161, 168, 226, 259
 Արահեզ - 27
 Արարատ - 53, 60, 249, 254, 299, 310, 312, 337-339, 341, 351
 Արարատի մարզ - 99, 101
 Արարատյան դաշտ - 17, 122, 268, 298
 Արգինա - 25
 Արդվին - 195
 Արզական - 149
 Արզաքենդ - տես Արզական
 Արծկե, գավառ Վանի նահանգում - 135, 185
 Արծվաքարի դուլակներ, գյուղատեղ - 94
 Արմավիր - 17, 18, 29
 Արմավիրի թեմ - 356

Արմավիրի մարզ - 9, 16, 17, 212, 235
 Արշարունիք - 227
 Արջաձոր - 99
 Արտազ - տես Մակու
 Արտազ, գավառ - 137, 222
 Արտազագան - տես Արզական
 Արտաշատ - 17-24, 29, 40
 Արտիմեդ - 17, 18
 Արցախ - 15, 110, 113, 123, 234, 244, 322, 329, 359, 363, 364
 Արուն - 165, 354

Բագրեանդ գաւառ - 205 (408)
 Բաթինջ - 45
 Բաթում - 195
 Բաղաց (Բաղք, Աճանան), գավառ Սյունիքում - 47, 48, 161
 Բաղդատ - 82 (62)
 Բաղեշ (Բաղաղեշ, Բալալեզա, Բալալեյ) - տես Բիթլիս
 Բայազետ (Բայազիտ, Բայբոնք, Պայազիտ), քաղաք և գավառ Էրզրումի նահանգում - 192, 221
 Բասարգեշար - 123
 Բասեն, գավառ - 19
 Բարդուղիմեոս Ս. վանք Վանի նահանգում - 181 (330), 182
 Բարձր Հայք - 182
 Բարմա (Աղբակ) - 52
 Բաքու - 320
 Բեյրութ - 26
 Բեսարաբիա - 230, 299 (578)
 Բերիա (Եբերիա) - 142
 Բզնունիք - 135, 184
 Բիթլիս - 136, 207, 286, 329, 330 (654-657), 331 (659, 662-664), 332 (665, 666-672), 333 (673-675, 677, 678)
 Բիտ-Չամանի - 159
 Բլուր, գյուղ Սուրմալուի գավառում - 276
 Բյուզանդիա (Բիզանդ քաղաք) - 147 (198), 209 (417)
 Բջնի - 103
 Բռնակոթ - 115
 Բստո (Բիստ) - 185
 Բուենոս-Այրես - 334
 Բութանիա - 225

Գաղատիա, քաղաք Փոքր Ասիայում - 215 (440), 216
 Գայանե Ս. վանք Վաղարշապատում - 12-15, 17, 30, 35, 38, 47, 48, 56, 90, 122, 129, 169 (288), 174, 178 (318), 193, 220, 240, 249, 253 (511), 269, 295, 296 (576), 297, 298, 300, 302, 303, 305, 307, 308, 313-315 (605), 316, 317 (611), 319-321, 328, 340, 349, 365
 Գանձակ - 99, 100 (86), 153, 169, 233
 Գանձասար - 94

Գանջա - տես Գանձակ
 Գաշախ (Քաշախ, Կաշախ, Քաշաղ), գյուղ Մոտկան գավառակում - 331 (659)
 Գառնի - 40, 218, 271
 Գավառ - 18, 178, 221, 361
 Գեղամ - 218
 Գեղաշեն - 354
 Գեղարդականք - 91, 94, 96, 98, 99, 104, 105
 Գեղարքունի գավառ - 114, 115, 221
 Գեղարքունիքի մարզ - 94, 103, 107-109, 115, 122, 123, 178
 Գեմարիս - 170
 Գենճե - տես Գանձակ
 Գետալի - 58
 Գթաշեն, հնավայր - 108, 109
 Գիլան - 192
 Գլաձոր - 94, 96, 98, 99, 107, 122
 Գյուլիստան - 219
 Գնդեվանք - 234
 Գոգչե - 297
 Գոխու - տես Կրխու
 Գողգոթա - 108
 Գողթն գավառ - 135, 151 (218), 167, 185, 189, 240
 Գոմեր, հնավայր - 103, 107
 Գոմորան (Գուրա-Հումոր) - 137
 Գորիցա (Կորիցա, գյուղ Սլավուտայի շրջանում) - 257
 Գտչավանք - 67
 Գրիգոր Ս. եկ. Բռնակոթ գյուղում - 115
 Գրիգոր Ս. եկ. Դվինում - 27, 295
 Գրիգոր Ս. եկ. Նորագավթում - 268
 Գրիգոր Ս. եկ. Վահանավանքում - 250
 Գրիգոր Լուսավորիչ անապատ Քասաղի կիրճում - 158 (251), 175 (308), 181 (329), 239, 241
 Գրիգոր Լուսավորիչ եկ. Ադրիանապոլսում - 150
 Գրիգոր Լուսավորիչ եկ. Ռոստոմում - 84
 Գուրուչեշմեի եկ. Պոլսում - 189
 Գևորգ Ս. անապատ Փառակա գյուղում - 167
 Գևորգ Ս. եկ. Մուղնիում - 55, 97, 222, 228, 349

Դադիվանք - 114, 353
 Դահանկ, տեղավայր - 123 (133)
 Դամասկոս - 231
 Դաշքենդ - 115
 Դարանաղ - 182
 Դարաշամբ - 46, 50, 162
 Դարբանդ - 298
 Դարդանեյի - 154
 Դարույնք - տես Բայազետ
 Դեթրոիթ - 92
 Դեր Զոր - 92
 Դիարբեքիր (Նաև՝ Ամիր) - 150, 159, 216, 229
 Դորպատ - 319
 Դսեղ - 101, 102

Դվին - 15, 17, 24-29, 32, 37, 40, 43, 97, 243, 260, 261, 295, 355, 366
 Դրախտիկ - 169
 Եգիպտոս - 44, 255-257
 Եգր (Եգերք) - 195
 Եդեսիա - 44
 Ելիզավետապոլ - տես Գանձակ
 Եղեգիս - 46
 Եղեգնաձոր - 117
 Եղիպատրուշ - 350
 Եղվարդ - 158
 Եվրոկիա - 67, 126, 193, 208 (417), 209, 266
 Եվրոպա - 256
 Երազգավորս - 163
 Երասխաձոր - 227
 Երզնկա - 145, 166, 182, 223
 Երկրորդ Հայք - 164
 Երնջակ գավառ - 64, 160, 182, 184, 339, 340
 Երվանդաշատ - 17, 18, 23, 29
 Երուսաղեմ - 52, 59, 60, 67, 90, 103, 104, 114, 198, 203, 208 (415), 231 (491), 234, 299, 314
 Երևան - 11-13, 17, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 36-49, 51-53, 55, 57, 59, 62-64, 66, 67, 69, 70, 73, 75-77, 84, 91, 92, 94-96, 98, 104, 105, 110, 115, 123, 127-129, 132, 134, 140-142, 144-146, 148-150, 154, 155, 161-164, 169, 170, 172, 175, 176 (312), 189, 190, 198, 199, 203, 204, 206, 209 (417), 210, 222, 223, 225, 230, 233-235, 247-250, 256, 258-262, 264, 265, 267, 268, 275, 283, 284, 286-288, 290, 296, 312, 313, 316, 319, 320, 329, 338, 340, 342, 345, 346, 354

Զանգեզուր - 169
 Զարեհավան - 23
 Զարիշատ - 23
 Զիուկունի - տես Արծկե
 Զմյունիա - 54, 67, 148, 181, 202 (406), 203, 205, 215 (440), 216, 217 (445), (446), 256, 257 (519)
 Զվարթնոց (Առապարի Ս. Գրիգոր) - 13, 15, 17, 18, 21, 29, 30, 353
 Զոդ, Զոթ - տես Սողք
 Զովունի - 354
 Զորավոր Ս. Աստվածածին եկ. - 48, 92, 345

Էնեգեթ, գյուղ Վրաստանի Քվեմոքարթլիի շրջանում - 290
 Էջմիածին - տես Վաղարշապատ
 Էջմիածնի գավառ - 330 (654), 331 (662)
 Էջմիածին Ս. Մայր տաճար (Մայրավանք, Մայր Աթոռ) - 11-17, 21-28, 30, 31, 33, 35-50, 52-55, 56 (15), 57-59 (25), (26), 60-62 (32), 63 (33), 64, 65 (35), 68 (43), 69, 70, 71 (48), 72-74 (51), 75-77 (53), 78 (55), 79 (56), 80-86 (68), (69), 87 (71), 88-97,

99, 101, 103, 104, 107-110, 112, 114, 117, 118, 121, 124-126, 128-132, 134, 136, 137, 139, 140, 142 (184), 143 (186), 144 (192), 145, 146 (193), 147 (199), 149 (208), 151 (218), 152 (221), 153 (226), 155 (236), 158, 161, 163 (269), 164 (270), 165, 166, 167 (282), 168 (283), 169 (289), 170, 173, 174 (306), 175 (307), 177, 179 (322), (324), 180 (328), 181 (330), 184-189 (352), 190, 192 (363), 193, 194, 196 (382), 197-200 (394), 202 (405), 203-205 (407), (408), 208 (416), 209 (418), (419), 210 (423), 211-213 (432), 214, 215 (438), 217, 218 (449), 219 (451), 220 (453), 221, 222 (458), 225 (472), 226 (474), 227 (478), 228 (482), 229 (484), (486), (487), 230 (488), 231 (490), (491), 232-238, 243, 249, 254-257, 264-266, 270, 271, 273, 276-278, 280, 282-283, 285, 287 (557), 292, 296 (576), 297 (577), 298, 300, 307 (593), 308, 309 (597), 311 (600), 312, 314, 315 (606), 316-317 (610), (613), 319 (617), 320-322, 327 (646), 328, 338, 339 (679), 340, 346, 347, 349, 350, 356, 357, 361, 363-366

Էտրենեն - տեն Ադրիանապոլիս
Էրերին (Էրերնա, Էրերի, Էրիրին), գյուղ Վանի նահանգում - 235, 242

Էրզրում - 166, 182, 221, 262, 286

Էրիախի - 18

Էրնկան - 52

Ըստամաթլ - տեն Ստամբուլ

Թագավոր Ս. եկ. Թեքիրտաղում - 160

Թադեի Ս. վանք Մակուի գավառում - 137, 170, 222

Թալին - 58, 165, 226, 267, 302, 345

Թալինի Կաթողիկե - 302

Թանահատ, վանք Վայոց ձորում - 94, 96, 98, 116, 117, 122

Թավրիզ - 190, 205, 314, 328

Թեղենիս-Քիրաջլի - 45

Թեղուտ - 30

Թեոդոսիա - տեն Կաֆա

Թեոդորոս Ս. եկ. Ադրիանապոլսում - 150

Թեոդորոս Ս. եկ. Եղվարդում - 158

Թեիրան - 309 (598), 310, 311 (599), 134

Թեոդոսիոս - տեն Կարին

Թեքիրտաղ - 160

Թիմար, գավառ Վանի նահանգում - 235, 320, 330 (658)

Թիֆլիս (Տիֆլիս, Թիֆլիսի) - 27, 29, 38, 62 (32), 63, 64, 70, 73, 76, 79, 87, 90, 91 (76), 106, 108, 114, 126-128, 145, 189, 193, 208 (417), 209, 210, 213 (432), 217, 218, 220, 261, 262, 309, 310, 312, 314, 316, 319 (618), 320

Թոխաթ (Թոկատ, Եվդոկիա, Թավկատ) - 68, 69, 193, 202 (404), 209

Թոկատ, գավառ Սեբաստիայի նահանգում - 202

Թովմա Ս. Առաքելոց վանք - 234

Թրակիա - 69

Թրեստ - 256 (518), 257

Թուրքիա - 59, 130, 148, 150, 159, 160, 189, 195, 202, 203, 205, 256

Թուրքմենչա - 310

Իբերիա (ռուս.) - 21

Իզդիր - 275

Իզմիր - տեն Նիկոմեդիա

Իզմիր - տեն Զմյուռնիա

Իշխանավանք - 109

Իմիրզեկ - 99

Իսմայիլ - 206

Իրան - 46, 130

Իրաք - 236, 321

Իրինդ - 267

Լեհաստան - 279, 282, 284

Լենքերզ - 282

Լենինգրադ (ռուս.) - 21

Լեոնային Ղարաբաղ - 96

Լիբանան - 24, 26, 64, 76

Լիմ անապատ - 320

Լիվանիա - տեն Արդվին

Լճավան - 108, 109

Լոնդոն - 82

Լոռի - 262

Լվով - 134, 282

Լուսագյուղ - տեն Վերին Թուրքմալու

Խաթունարխ - 30

Խալֆալու (Գալֆալու, Ղալֆալի, Ղալֆալու), գյուղ

Սուրմալուի գավառում - 275, 276, 340

Խամսա - 322

Խանաձախ - 234

Խաչ Ս. եկ. Թեքիրտաղում - 160

Խաչ Ս. վանք Նախիջևանում - 87

Խաչեն - 104

Խասգիդ, թաղամաս Պոլսում - 207 (412)

Խավենց (Հավենց, Խավենիս, Խավինց), գյուղ Վանի նահանգում - 330 (658)

Խիզան - 332 (665)

Խծկոնք, վանք Արևմտյան Հայաստանում - 117

Խոյ - 170, 176, 322

Խոջիվանք - 90

Խոտանան - 47, 48, 161

Խոր Վիրապ - 25, 37, 72, 87

Խորասան - 190

Խուդկիլանգ, գյուղ Բիթլիսի նահանգում - 333 (677)

Խուլթավանք - տեն Դադիվանք

Ծաղկունք, գյուղ Սևանում - 361

Ծամնդավ - 25

Ծմակ գավառ - 104

Ծովք - 25

Կաբանկալե - տեն Մակու

«Կաթնով աղբյուր», վայր Քասաղի կիրճում - 158

Կալիոպոլիս - 154

Կալկաթա - 236, 254 (513)

Կայնեպոլիս - 17, 19, 20

Կապադովկիա (ռուս.) - 21

Կապան - 161, 168, 221

Կասրե-Շիրին - 130

Կատարինե Ս. անապատ Նոր Զուղայում - 90

Կարապետ Ս. Կեսարիո - 212 (429), 239

Կարապետ Ս. վանք Երնջակ գավառում - 64, 140,

157 (245), (246), 172 (296), 182 (332), 238, 239,

339, 340, 349

Կարբի - 155, 166, 186, 329

Կարին - 190, 193, 196 (382), 197, 215 (440), 216, 295

Կարմիր, գյուղ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզում - 361

Կաֆա - 67, 349

Կենճե - տեն Գանձակ

Կեսարիա - 67, 69, 341

Կիլիկիա - 25, 37, 43, 44, 320

Կիպրոս - 44

Կիրովաբադ - տեն Գանձակ

Կնճու (Կնճու, Կնճու, Գնճու), գյուղ Բիթլիսի նահանգում - 332 (667)

Կ. Պոլիս - 13, 41, 52, 59, 60, 67, 77 (53), 80, 81, 88,

140, 160, 188 (351), 189, 190, 193, 207, 209, 210,

211 (423), 216, 217, 221, 222, 231, 270, 283, 347

Կոշ - 259

Կոզեռն, գերեզմանոց - 49

Կովկաս - 53, 60, 220, 249, 254, 299, 310, 312, 337-

339, 341, 351

Կոտայքի մարզ - 149, 322

Կոտուց - 320

Կրեմլ - 77

Կրխու (Կրխո), գյուղ Բիթլիսի նահանգում - 332 (669-

672), 333 (678)

Կուարլինի երկիր - 15, 17, 18

Կուռուպաշ (Կուռուպաշ, Գուռուբաշ, Իզմալ), գյուղ

Վանի նահանգում - 333 (676)

Կուսգետ, գյուղ Բիթլիսի նահանգում - 331 (660)

Հազախաչ, հուշարձան Նորատուում - 104

Հազդ-Խաբլուզ, գավառակ Բիթլիսի նահանգում -

331

Հալեպ (Հալապ) - 142

Հակոբ Ս. եկ. Բիթլիսի նահանգի Կրխու գյուղում -

332

Հակոբ Ս. եկ. Շոողթ գյուղում - 160

Հակոբ Ս. եկ. Փառակա գյուղում - 167

Հակոբ Ս. եկ. Քանաքեռում - 345

Հաղարծնի վանք - 94, 114, 233 (497), 239

Հաղպատի վանք - 87, 101, 192, 204, 220, 260, 263, 353

Համիր - տեն Ամիր

Համնջավ, գյուղ Վանի նահանգում - 331 (661)

Հայաստան (նաև՝ Արևմտյան Հայաստան) - 15, 18-27,

29, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 45, 47, 59, 63,

64, 66, 69, 71, 73-75, 88, 90, 94, 96, 97, 100, 104,

106, 108, 109, 130, 135, 145, 147, 159, 166, 168,

170, 176, 180, 181, 185, 189, 192, 207, 208, 211, 219-

221, 225, 235, 244, 247, 253, 259-262, 265-268,

274, 276, 283, 284, 286, 303, 308, 312, 314, 329-

331, 338, 339, 343, 344, 346, 351-355, 357, 358,

363, 364, 366

Հայք - 29

Հանավանք - տեն Օհանավան

Հաշտարխան - տեն Աստրախան

Հադիճ - 283

Հավուց թառի վանք - 67, 102, 360

Հարանց անապատ Արցախում - 113

Հելլաս (Հելլադա) - 206

Հերմոնավանք - 46

Հեքլար, գավառ Վանի նահանգում - 182, 185

Հին Զուղա - 13

Հնդկաստան - 73, 77, 82, 180 (327), 328

Հոլանդիա - 82

Հոռոմոսի վանք - 93

Հոռոմոց մարզ - 19

Հովհաննավանք - 47, 52, 97, 158, 243, 283, 364

Հովհաննես Ս. եկ. Ամիրդուլու - 53

Հովհաննես Ս. եկ. Բագրևանդում - 271

Հովհաննես Ս. եկ. Թեքիրտաղում - 160

Հովհաննես Ս. եկ. Կոնդում - 345

Հովհաննես Ս. խաչքար Հաղպատում - 304

Հովհաննես Ս. եկ. Վանքատեղում - 276

Հովհաննես Ս. վանք Աստապատում - 148

Հովհաննես Ս. վանք Ալաշկերտում - 305

Հովհաննես Ս. Կարապետ վանք - 60, 61 (29), 105

Հոնդեսդոն - տեն Թեքիրտաղ

Հոփսիսե Ս. վանք Վաղարշապատում - 11-15, 17, 21,

39, 47, 48, 56, 69, 70, 84, 87, 126, 134, 174, 195,

235, 247, 249 (502), 250, 251 (503), 252 (508), 253

(511), 254, 257, 258 (520), 259, 260, 265-267 (528),

268, 271-274 (538), 276-278, 280, 281, 284, 286,

287 (557), 288, 292, 295, 297, 300, 337, 341, 345,

349, 351, 352, 354-356, 363-365

Հոռմ - 19, 20, 22, 29, 52

Հոռմկլա - 25, 44

Հունաստան - 206

Հունգարիա - 137

Ձորագյուղ - 184

Ղազախ - 233

Ղազանչի, գյուղ Շիրակի մարզում - 215

Ղազարավան - 168, 169

Ղազբին (Կազբին) - 58, 345 (686)

Ղալաքենդ - տե՛ս Փառիսոս

Ղարաբաղ (նաև՝ ԼՂՀ) - 140, 175, 176, 199, 216, 318, 323

Ղենար - 297

Ղրիմ - 69, 193, 223 (462), 316, 349

Ճահուկ - 169

Ճարտար - 329

Ճերմանիս - 102

Մադրաս - 75

Մազազ, գավառ Այրարատում - 218

Մալեվ (Մալան, Մալավրան, Մալեք, Մալև Ներքին) - 162

Մակու - 137, 162

Մահլազան (Մալխազան, Մալխազանի) - 170

Մաճար (Հունգարիա) - 137 (163), 241

Մայր Աթոռ - տե՛ս Ս. Էջմիածին

Մայր տաճար - տե՛ս Ս. Էջմիածին

Մայրավանք - տե՛ս Ս. Էջմիածին

Մայրաքաղաք - տե՛ս Վաղարշապատ

Մանազկերտ - 25

Մանիս - 185

Մանկուս - 102

Մանչեստր - 13

Մաստարա - 226

Մատուռի ձոր, վայր Մարտակերտում - 323

Մարալիկ - 163

Մարաղա - 271, 322

Մարգարա - 235

Մարզվան (Թեոդոսուպոլիս, Մարսովան, Մերզիֆոն, Յուդեթ, Նեոպոլիս), քաղաք և գավառակ Փոքր Հայքում - 216

Մարտակերտ - 323

Մարտունի - 115

Մաքենիս - 96

Մաքենյաց վանք - 115

Մեդինա - 341

Մելիք-Աշրաֆ, սուլթան - 44

Մեծ Բանանց, գյուղ Արցախում - 123

Մեծ Կարդ (Գյարդ, Կարդ, Կարթի, Քարթս) - 168

Մեծ Հայք - 17, 135-137, 153, 162, 167, 182, 184, 185, 205, 218

Մեծ Մագրա - 123

Մեծամոր - 30, 355

Մեղրի - 162

Մեշեթ - 190

Մեսրոպ Մաշտոց Ս. եկ. Օշականում - 92

Մեքքա - 341

Մշո Ս. Կարապետ - 60

Մոխրաբլուր - 29, 30

Մոնթերեալ - 359

Մոսկվա - 21, 22, 61, 77, 106, 134, 185, 250, 298, 317 (611), 347

Մոտկան, գավառակ Սասունում - 329, 330 (654-657), 331 (659, 662, 664), 332 (666, 669-672), 333 (673-675, 678)

Մոավյան - 350

Մրեն - 268, 353

Մուկական շրջան (նաև՝ Մուկաց) - 331 (661)

Մուղնի - 45, 55, 196 (382), 197, 222, 349

Մուշ - 207, 286

Մուսուկ, քաղաք Իրաքում - 236

Յամիթ - տե՛ս Ամիդ

Յաբանդ գաւառ - 205 (407)

Յելլադայ - 206 (411)

Յիսմայիլ - 206 (411)

Յունաց երկիր - 147 (198), 160

Նագրվան - տե՛ս Ղազարավան

Նալբանդյան, գյուղ Արմավիրի մարզում - 212

Նախիջևան - 15, 64, 82, 87, 96, 110, 139 (175), 140, 148, 160, 162, 169, 176, 185, 186 (345), 192 (365), 193, 199, 216, 228 (481), 230, 234, 241, 244, 254 (514), 283, 299 (578), 311, 323, 339 (679), 339, 363, 364

Նեղուցի վանք - 104

Ներքին Ուլգյուր, հնավայր - 105

Նիգ, գավառ Այրարատում - 149, 295

Նիգալ - 195

Նիկողայոս Ս. դպրատուն Ատաբազարում - 225

Նիկոմեդիա - 225

Նիչ (Նիճ), գյուղ Մատկան գավառակում - 330 (654-657), 331 (662, 663), 332 (666, 668), 333 (673, 674)

Նյու Յորք - 39, 62, 90, 99, 262

Նշան Ս. եկ. Հաղպատում - 204, 263

Նշան Ս. եկ. Փառակա գյուղում - 167

Նոր Արաբկիր - 164

Նոր Արտագերս, գյուղ Արմավիրի մարզում - 212

Նոր Բայազետ - 108, 114, 115, 149, 170, 221, 348

Նոր Ջուղա - 63, 222

Նոր Քաղաք, Նորաքաղաք - 17, 19, 20, 22, 28, 30, 287

Նորագավիթ - 45, 268, 297

Նորագյուղ - 153 (225)

Նորավանք - 105-107

Նորատուս - 96, 104, 116, 122, 361

Նորք - 223

Նոտնուս - 94

Շակաշեն (Սակաշեն), գավառ - 153

Շահբեգ (Շահբագ), գյուղ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում - 323

Շահապոնք բերդ - 323

Շահրիար, գյուղ Երևանի նահանգում - 212

Շաղատ, գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում - 322

Շամախի - 232

Շամբ - 162

Շավարշական - տե՛ս Մակու

Շատախ, գավառակ Սասունում - 331

Շատիկ (Շատանյա, Շադր, Շաթինաց, Շատինու, Շատիկ անապատ) վանք Վայոց ձորում - 166 (279), 167, 240

Շատին - 167

Շարուրի դաշտ - 17

Շիկահող (Շահավուզ, Շխավուզ), գյուղ Սյունիքի մարզում - 221

Շիրակ - 18, 163, 204, 262

Շիրակի մարզ - 215

Շիրակավան - 163, 203, 204

Շիրաղալա - տե՛ս Վարդենուտ

Շմավոն Ս. եկ. Փառակա գյուղում - 167

Շողազավանք - 223

Շողակաթ Ս. եկ. Երզնկայի գավառում - 223

Շողակաթ Ս. եկ. Երևանի Նորք թաղամասում - 223

Շողակաթ (Ս. Մարիանեն) վանք Վաղարշապատում - 11, 12, 13, 14, 15, 193, 223 (462), 239, 249, 266, 273, 329, 337-339 (679), 340-341 (680), 342-347 (689), 348, 349 (694), 350, 352-354, 365

Շոշ - 144 (192), 241

Շոռոթ - 160, 184

Շորժա - 122

Շրեշ բլուր - 18, 29, 30

Շուղրի Կարմիր լեռան վանք - 25

Շուշի - 87, 169, 220, 234 (499)

Պարսկահայաստան - 162, 170

Պարսկաստան - 63, 148, 204, 219, 234, 261, 310, 328

Պարտավ - 153

Պելլորատ - 137

Պետերբուրգ - տե՛ս Սանկտ-Պետերբուրգ

Պետալո (Պետրեպոլ) - տե՛ս Սանկտ-Պետերբուրգ

Պողոս-Պետրոս Ս. եկ. Տաթևի վանքում - 343

Պուկնոդ (Պոկնոտ, Պուգնոտ, Բոգնոտ, Բոդնոտ, Բուգնոտ), գյուղ Բիթլիսի նահանգում - 331 (664), 332, 333 (675)

Պունյան, գյուղ Կեսարիայում - 341

Պուտիմ - 137

Ջահուկ - 190, 191

Ջրվեժ - 354

Ջուլամերիկ, գավառ Վանի նահանգում - 185

Ջուլֆա - 169

Ջուղա - 109-113, 144, 254 (513)

Ռինդ - 117

Ռոստով - 84

Ռոտաստակ - 17

Ռոտուսթոյ - տե՛ս Թեքիրտաղ

Ռումինիա - 284

Ռուսաստան - 75, 84, 86 (68), (69), 177, 219, 220, 308, 310, 329

Սալմաստ - 322

Սալնոձոր, գավառ - 136

Սաղիմ (Երուսաղեմ) - 71 (47)

Սաղիանու վանք - 222

Սաղմոսավանք - 94, 158, 222

Սանահնի վանք - 87, 98, 99, 259, 264

Սանկտ-Պետերբուրգ - 12, 13, 73, 82, 207, 225, 267, 309, 347

Սասուն - 87, 329, 331 (660), 333

Սարգիս Ս. եկ. Դվինում - 37

Սարգիս Ս. եկ. Երևանում - 92

Սարգիս Ս. վանք Ուշիում - 168 (286), 169

Սարդահնայ Պոի սար, որտեղից ջուր են բերել Գթաշեն հնավայր - 109 (98)

Սարդարապատ - 319

Սարուխան, գյուղ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզում - 361

Սեբաստիա, նահանգ Փոքր Հայքում - 202, 216

Սելիմ - 165

Սիս - 24, 25, 44, 52

Սիսիան - 162

Սմիրնա - տե՛ս Ջմյունիա

Սմոլենսկյան գերեզմանոց Պետերբուրգում - 82

Սյունիք - 45, 46, 145, 221, 322

Սյունյաց աշխարհ - 12, 44, 45, 47, 48, 161, 167, 184, 189, 223 (461), 233

Սոդք - 114, 169

Սպահան - 24, 144, 192, 234

Սպիտակ - 110

Ստամբուլ - 147 (198), 156, 207 (412)

Ստեփանոս Ս. վանք Աստապատում - 148

Ստեփանոս Ս. եկ. Դարաշամբում - 50

Ստեփանոս Ս. եկ. Ջմյունիայում - 203, 257

Ստեփանոս Ս. եկ. Թանահատում - 98, 117, 122

Ստեփանոս Ս. եկ. Խասգյուղում - 207

Ստեփանոս Ս. եկ. Փառակա գյուղում - 167

Ստեփանոս Ս. կուսանաց անապատ Թբիլիսիում - 90, 319 (618)

Ստեփանոս Ս. մատուռ Երնջակի Ս. Կարապետ վանքում - 339

Սուրաթ - 74, 77, 78 (55)

Սրբոց Զորավարաց եկ. Ադրիանապոլսում - 150
 Սրբոց Հակոբյանց վանք Երուսաղեմում - 203, 231
 Սրբոց Հրեշտակապետաց եկ. Վաղարշապատում - 94, 110, 111
 Սուրմալու - 275, 276, 340
 Սևան - 361
 Սևանա կղզի - 190
 Սևանի վանք - 87, 232, 340

Վահանավանք - 250
Վաղարշապատ (Էջմիածին) - 9, 11-21, 22-27, 29, 30, 32, 35, 37, 38, 43-46, 48, 49, 65, 69, 70, 84, 89, 92, 96, 98-103, 108-110, 114, 116, 117, 122, 125, 130, 132, 134, 144, 156, 169, 174, 181, 193, 194, 199, 222, 223, 228, 232, 243, 247, 249, 251, 260, 275-277, 284, 286 (556), 287, 292, 295, 296, 298, 312-314, 320, 329, 330 (655, 656), 337, 338, 348, 351-361, 363, 365, 366
Վաղարշավան - 19
Վայոց ձոր - 106, 117, 167
Վայք - 94
Վան (նաև՝ Վանի գավառ) - 13, 23, 29, 73 (50), 78, 79, 135, 140, 164, 175, 181, 185, 199, 216, 235, 298, 320, 330, 331 (661), 333 (676)
Վանստան - 99
Վանքատեղ - 275, 276
Վաշինգտոն (անգլ.) - 273
Վասպուրական - 135, 137, 145, 162, 164, 167, 185, 277
Վարագ - 13
Վարագավանք - 320
Վարաժնունիք - 149
Վարդաձոր, գյուղ ԼՂՀ Ասկերանի շրջանում - 318
Վարդգեսավան - 17, 18, 19, 20
Վարդենիս - 96, 103, 107, 123
Վարդենուտ - 266
Վեդի - 101, 102
Վելիբուխի - 18
Վենետիկ - 12, 26, 91, 150, 160, 284, 338
Վերին Գյարդ - 168
Վերին Թուրքմալու (Թուրքմանլու, Թուրքմանլու Ներքին, Թուրքմենլու, Լուսագեղ), գյուղ Էջմիածնի գավառում - 330 (654), 331 (660, 662)
Վերին Ղարանլուխ - 115
Վիեննա - 38, 47, 152, 203, 266, 273
Վիրապ - 23
Վիրք - 29
Վրաստան - 63, 75, 145, 275, 290 (569), 311 (599), 329

Տաթև - 223 (461), 232-234
Տաթևի (Ստաթեի) վանք - 46, 114, 162, 210 (422), 231 (490), 343

Տայք - 27
Տանջու (Տամճու), գյուղ Ապարանի շրջանում, ներկայիս՝ Եղիպատրուշ - 350 (696)
Տաշիր - 203, 204
Տավուշ - 122
Տարոն - 250
Տեկորի տաճար - 251
Տերնաղբեր եկ. Բիթլիսի նահանգի Կրխու գյուղում - 332
Տիգրանակերտ - 29, 159, 229 (485)
Տրիեստ - տես Թրէստ
Տուրուբերան - 135, 184
Տիփսիս - տես Թիֆլիս
Ուլքիլիսա (Իւլ-Քիլիսա) - 17, 46, 174 (305), 238
Ուտիք - 153
Ուրծ - 101

Փազենոն - տես Մարգվան
Փամբակ - 203, 204, 262
Փանիկ, գյուղ Երասխաձորում - 227
Փայտակարան - 29
Փառակա - 167
Փառակա Ձորո վանք - 167
Փառիսոս - 359
Փարիզ - 38, 73, 276
Փարպի (Փարբի) - 232 (493)
Փիրիջամալ (Փիրջամալ, Փիրճամալ) - տես Վարդա-ձոր
Փոքր Ասիա - 216
Փոքր Հայք - 164, 202, 216
Փրկիչ Ա. եկ. Թեքիրտաղում - 160

Քաղաք, գյուղ Բիթլիսի գավառում - 286
Քաղաք, գյուղ Մուշի գավառում - 286
Քաղաք - տես Վաղարշապատ
Քաղաքուղաշտ - 17, 287
Քաղաքումայր - 17
Քաղկեդոն - 295
Քանազեղ - 94
Քանաքեռ - 233, 345
Քասաղ - 39
Քարաշամբ - 104
Քեսնու (Ճեսնու) - 184
Քդի - 92
Քվեմոքարթլի, շրջան Վրաստանում - 290

Օգսենտի Ա. վանք Ղրիմում - 193
Օհանավան - 161
Օծուն - 248
Օշական - 45, 81, 130, 273
Օրդուբադ - 185

ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ*

ՏԻՏՂՈՍՆԵՐ,
ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ, ԿՈՉՈՒՄՆԵՐ

(396), 218, 237, 238, 309
 դաբաղ (կաշեգործ) - 145
 դարբին - 130, 131, 151
 դեմեթար - 104
 դերձակ (դերձի) - 163 (267), 241, 323 (626)
 դէտ (դիտ, դիտորդ, վերահսկիչ) - 196 (382), 197, 202 (406), 203, 210, 222 (460), 223, 237, 244, 364
 դպիր - 130, 198, 207, 208 (416), 224 (469), 323 (631), 349
 դոնապան - 15, 152, 191 (358). 240
 դուքանդար (խանութպան) - 62 (32), 63
 եկեղեցապան - 249 (502), 292
 երաժշտագետ, երաժիշտ - 151, 222 (458), 237, 287 (558)
 երեցվորիս - 155, 358
 երկրաբան - 347
 գորավար, գինվոր - 27, 136, 319, 320, 333
 թագաւոր, թագաւորութիւն - 15, 17-19, 21, 23, 24, 43, 44, 54 (9), 69, 75, 92, 101 (87), 102 (88), 103, 146, 164, 276, 309 (598), 328
 թարգման - 15, 141, 206 (409), 239, 244, 282, 364
 թերոման - տես թարգման
 թիկնապահ - 131
 թուֆանքչի (թվանքչի, հրացանակիր, հրացանագործ) - 15, 130, 175 (309), 176, 177 (313), 240
 ժամասաց - 148 (201), 164 (270), 170 (291), 182 (331), 186 (346), 195 (375), 237-239, 287 (558)
 ժամկոչ - 191
 ժամօրինող - 15, 143 (186), 147 (199), 153 (226), 166 (278), 174 (306), 175 (307), 194 (369), 196 (380), 210 (422), 211 (427), 212, 214 (435), 224 (466), 229 (484), 231 (491), 234, 237-239, 287 (557), 287 (558)
 իշխան, իշխանություն - 44, 46, 48, 51, 88, 90, 99, 100 (86), 104, 117, 137, 145, 160, 163, 203, 254 (513), 256 (517, 518), 257 (519), 267, 311, 312, 316 (608), 322, 348, 355, 359,
 իշխանաց-իշխան - 103 (89), 104, 267 (528)
 իշխանուհի - 90, 99, 310, 311 (599), 319 (618), 322, 348
 իրավաբան - 317 (611)
 իւզբաշի (հարյուրապետ) - 199 (391)
 լումայափոխ - 67
 լուսարար - 56 (15), 71 (48), 135 (157), 144 (192), 155 (233), 158 (250), 168 (283), 174 (304), (305), 177 (314), 178 (318), 189 (352), 194 (369), 196 (376),

աթապակ - 102 (88), 106 (93)
 աթոռակալ - 54, 155 (236), 156 (237), 167 (282), 167, 207, 219 (451), 237, 238, 266, 283, 284
 ակադեմիկոս - 20, 29, 271
 աղա - 74 (51), 77 (53), 78 (55), 82 (61, 62), 84 (65), 85 (66, 67), 254 (513), 256 (518), 257 (519)
 ամբարտար (ամբարապետ) - 130, 144 (191), 187 (349), 188, 240
 ամիրա - 77 (53), 83 (63), 147
 ամիրսպասալար - 102 (88)
 այգեպան - 131
 անասնապահ - 152
 աշակերտ - 130, 150 (211), 170 (292), 182 (334), 183, 208 (417), 209, 229 (487), 259, 291 (573)
 աշխարհակալութիւն - 102 (88)
 աշխի (խոհարար) - 130, 131, 171 (294), 240
 ապոհիլապատ-պատրիկ (հիպատոս) - 354 (698), 355, 366
 առաջնորդ, առաջնորդություն - 23, 44, 45, 70, 84, 104, 139 (175), 140, 150 (210), 163, 168 (286), 181, 182, 192, 193, 203, 204, 209, 210, 215 (440), 217-219, 223, 231, 232, 235, 237, 238, 241, 250, 286, 297 (577), 298, 299 (578), 308, 310, 321, 340, 350, 356,
 ասնաֆ (արհեստավոր) - 62 (32), 63
 ատենադպիր - 207 (413), 237
 ատենապետ - 321
 արձանագործ - 106

Բժիշկ - 201 (398), 219 (450), 239, 315 (606), 317
 Բոյաչի, բոյախչի (ներկարար) - 83 (64), 199 (391), 213 (431), 241
 Գանձապետ - 69, 146 (195), 184, 208 (417), 209 (418), 214 (436), 237, 240, 241, 283, 310
 Գաջապազ - 179 (322), 240
 Գավառապետ - 348
 Գրիչ - 104-106, 186-188 (350), 195, 197, 198, 230, 267 (528), 268, 282, 298, 306, 308, 309, 340, 344, 366
 Գործակալ - 78, 130, 163 (269), 241, 244, 257, 326 (642), 364
 Գործապետ - 15, 178 (320), 179 (324), 238
 Գրագիր - 130, 170 (291), 186 (347), 187, 197, 200

* Եկեղեցի, վանք, խաչքար, տապանաքար, ինչպես նաև հոգևորականներին բնութագրող սարկավագ, արաբեղա, քահանա, վարդապետ, եպիսկոպոս, արքեպիսկոպոս, կաթողիկոս բառերը, որոնք հանդիպում են ուսումնասիրության գրեթե բոլոր էջերում, ցանկում չեն ներառվել:

202 (405), 205 (407), 206 (410), 215 (438), 218 (449), 219 (451), 225 (472), 230, 231, 233, 234, 236-238, 240, 241, 290 (568), 297 (577), 309 (597), 321, 322 (623), 327 (646)

խալիֆա - 147 (198)

խաչքարագործ - 98, 100, 121, 244, 274, 302

խառատ - 80

խմորարար (խմորչի) - 166 (279), 171 (293), 240

խոստովանահայր - 130, 136 (162), 152 (223), 153, 214 (435), 234, 237, 239, 240

ծաղկարար (ծաղկող) - 79, 186 (347), 187, 195, 237, 283, 366

կազմող - 98 (83), 110 (100), 112, 116 (110), 120 (126), 121, 122 (132), 278 (544), 359 (702), 360 (704), 361

կայսր, կայսրություն - 19, 20, 73, 128, 150, 202, 214 (436), 219 (452), 220, 275, 308 (595), 355

կառավարիչ - 37, 69, 104, 232, 233, 256, 312

կաալեր կայսերային - 214 (436), 237

կլայելչի - 164

կնիագ (իշխան) - 309 (598), 310

կոլոգիական ասսեսոր - 310, 312

հայր, հայրություն վանքի - 158 (251), 159 (254), 162 (265), 175 (308), 181 (329), 196 (377)

հանդերձապահ - տե՛ս շորապան

հացապան - 15, 131, 195 (373), 241

հնագետ - 228 (482), 237, 347, 351, 352

ծիրապան - 130, 131, 152

դալայնի (անագագործ) - 145, 164 (272), 240

ճարտարապետ - 39, 55, 61, 86, 88, 89, 92, 94, 95, 250, 257, 258, 329, 333, 339, 344, 351, 353, 356

մագման - 151

մաճնապան - 131

մահտեսի, մղտսի - 80, 137 (164), 143 (189), 146 (194, 195), 150 (212), 157 (243, 246), 158 (251), 161 (260), 163 (268, 269), 168 (285), 173 (300), 174 (303), 183 (337, 338), 200 (392), 225 (471), 241, 313 (602), 321 (619, 620), 322 (621)

մառանապետ - 15, 131, 156 (241), 240, 241

մեյմար պետ - 55

մինախոռ (ախոռապետ) - 151

միփորել, մեփորել - 103 (89), 104

մոմ սարքող - 131

մոնթ - 258 (520), 259, 365

մութասիբ - 265

մութավելի - 140

նոտար - 15, 186, 187, 197 (383), 198, 200 (395), 215

(439), 218, 237, 239, 244, 322, 364

նվիրակ - 67, 69, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 126, 130, 140, 180 (327), 181, 185, 188 (351), 190, 192, 193, 196 (382), 197, 205, 208-209 (417), 215 (440), 216, 237, 244, 266, 279, 308, 364

շաթիր - 15, 130, 141 (180), 159 (253), 240, 244, 364, 366

շիրաչի - 131, 176 (312), 193

շորապան - 15, 130, 151, 157 (243), 173 (302), 175

(308), 179 (323), 200 (392), 239-241

շտեմարանապետ - 349

ոսկերիչ (ոսկեծույլ) - 56, 213 (433), 366

պայտառ - 151

պատկերահան - 79, 222

պատմաբան, պատմագիր - 228 (482), 237, 366

պարոն, պարոնություն - 45, 95, 101 (87), 102 (88), 103 (89), 113 (105), 144-146, 164 (271), 241, 254 (513), 258 (520), 259, 267 (528), 268, 313 (602), 339

պարոնտեր - 144 (192), 145, 146, 152 (219), 155 (233), 161 (262), 168 (283), 199 (387), 241, 285 (553), 366

պարտատ - 152

պոյաճի - տե՛ս բոյաչի

պրոկուրոր (դատախազ) - 311-312 (600), 315 (606), 316-317 (610)

ջուլիակ - 326 (641)

սառաֆ - 66 (38), 67 (39), 71 (46)

սեղանավոր - տե՛ս վաճառական

սենեկապետ - 152

սիաթսագ (ժամագործ) - 216 (444), 241

սպասատր - 15, 90, 106, 131, 141, 142 (184), 145, 153 (224), 157 (242), 159, 163 (268), 171, 183 (335), 185, 187, 190 (356), 191, 195, 204, 237, 240, 241, 253, 259, 289, 301, 321, 325, 346

վաճառական, վաճառականություն - 53, 67, 71, 73, 83, 140, 256, 257, 314, 344

վանահայր - 25, 28, 35, 38, 45, 46, 63, 158, 161, 168, 193, 222, 233 (497), 234, 235, 239, 250, 255 (514), 287 (557), 298, 315 (605), 317 (611), 320, 340, 342, 346, 347 (689), 349 (694), 350 (696)

վարդպետ - 106 (93), 121 (127)

վարժապետ - 177 (315), 178 (317), 186 (346), 189

(354), 196 (382), 197, 218, 237-239

վերակացու - 80, 104, 283, 295

վերատեսուչ (նաև՝ կարավանի) - 147 (197), 165, 230, 236

վեքիլ (վաքիլ) - 130, 140 (176), 149 (208), 224 (466), 237, 240, 244, 364, 366

տանուտեր - 104, 123 (133), 258 (520), 263 (522), 264 (525)

տասնապետ (դահապաշի) - 175

տելետ - 313

տեղապահ (տեղակալ) - 155, 167 (280), 184 (340),

205 (408), 215 (438), 217 (446), 226 (474), 235,

237-239, 269, 283, 284, 300, 309 (597), 352

տեսուչ - 136, 197 (383), 204, 209 (419), 210, 231, 234,

237

տիտուլյար սովետնիկ - 314 (603), 315

տնտես - 15, 130, 136 (160), 137 (164), 138 (166), 211

(424), 234, 240, 241

տպագիր - 180 (328), 240, 366

տուրկար (ատաղձագործ) - 196 (378), 241

րաբունի - 159 (255), 218 (447), (449), 224 (468), 226

(475), (476), 237, 241, 242, 283, 291 (570)

ռատա - 50, 51 (5), (8), 55 (11), 72, 79, 80, 93, 134

(154), 179, 274 (539), 304 (587), 344 (684)

ռաուցիչ - 348 (692)

ռրարակիր - 227 (478), 242

փակակալ - 295

փիլիսոփա - 142 (183)

փոխանորդ - 230, 231 (490), 232, 233, 235, 321

քարահատ (քարհատ) - 55, 56, 78, 79, 134 (154), 211

(426), 241, 242

քարգործ - 15, 16, 50, 72, 94, 96, 110, 112, 115 (108),

120, 122, 134, 137, 143 (187), 174 (303), 194, 211,

241, 360, 365

քարոզբան - 138 (167)

քարվանքաշի - 15, 131, 147, 165 (274), 240, 244, 364

ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ամբարանոց - 49, 81, 82 (61), 83 (64), 118, 119, 188

ամրոց - 20

«Ավանդատուն» թանգարան - 59, 77, 86

ատամնաբուժարան - 87

Բաղնիք - 40

գանձատուն - 76, 89, 92, 93, 96, 103, 105, 106, 107

գավիթ - 106, 107, 129, 270, 296 (576), 299, 305,

308, 314, 339, 365

«Գարեգին Ա.» հոգևոր-կրթական կենտրոն - 94

Գինետուն - 82

Գործարան - 180 (328), 181

Գրատուն - 12, 83 (65), 243, 364

Գևորգյան հոգևոր ճեմարան - 13, 21, 76, 86 (69), 87

(70), 89, 94, 97-99, 107, 110, 112, 113, 128, 129, 228

35 - Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ

(481), 229 (485), (487), 232 (493), 235, 242, 275, 276, 317 (613), 318, 319 (617), 340, 348 (692)

դինկ - 65

դիվանատուն - 94

դպրոց (դպրատուն) - 48, 52, 71, 84, 87, 186, 189, 208 (416), 229, 358

դուքան (խանութ) - 63

«Երեմյան խցեր» միաբ. կացարան - 87, 93

զանգակատուն - 50, 51, 53, 54 (9), 55 (10), 56 (13),

57, 61, 62, 77, 106, 123, 125, 126, 134 (154), 139,

220, 243, 249, 252, 254 (513), 265, 266, 272, 280,

282, 296, 339, 357, 364

զորակայան - 19

թղթի գործարան - 73, 131, 181

ժամացույցի աշտարակ - 92, 101

Լազարյան ճեմարան Մոսկվայում - 347

«Խրիմյան» թանգարան - 88

«Ծատուրի» կամուրջ - 167

ծով (լճակ, ջրամբար) - 65 (36), 243, 364

կամուրջ - 30

կրթանոց (՝) - 358 (700)

կուրգան - 30

հանրակացարան - 87

հնձան - 22, 29, 31, 71, 247, 271, 337, 338, 350-354

(697), 355, 365

ծիրահան - 52, 130

«Ղազարապատ» հյուրանոց - 67 (40), 68, 83, 95,

116, 124, 165, 243, 255, 364

մաղազա (պահեստ) - 297 (577), 322

մառան - 82

Մատենադարան (Էջմիածնի) - 88 (73), 89, 95, 114

Մեսրոպյան Ս. վարժարան Զմյուռնիայում - 203, 256

մթերանոց - 82, 144, 188

միաբանական շենք - 94, 116-121

միջնաբերդ - 22, 24, 30

մոմատուն - 71

Նախասրահ (Նախամուտք) - 122, 220, 249, 252, 254, 269, 296, 299-305, 308, 314, 334, 365

Ննջարան - 87 (70)

պալատ - 20, 24, 26, 31

պատրիարքարան - 66 (37), 67, 68 (41)

պարիսպ - 18, 21, 70 (44), 81, 89 (74), 93, 168, 253

(512), 254 (514), (516), 270, 299, 352, 354, 356, 357

(699)

պրոպիտ (պատարագի սեղան) - 61 (31)

ջրաղաց - 65, 109 (98), 131

«Ռուբեն Սևակ» թանգարան - 63, 82, 95

սեղանատուն - 52, 63 (33), 64, 70, 71, 82 (62), 83 (63), 243, 364
 Սինոդ - 88, 219 (451), 220, 230, 232 (495), 233-235, 237, 239, 309, 311 (600), 312, 315 (606), 316 (607), 316-317 (610), 340, 349
 Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կամար - 94
 Ս. Վարդան և Ս. Հովհ. Մկրտիչ մատուռ-մկրտարան - 94
 Ս. Տրդատ բաց խորան - 94
 վարժարան (վարժատուն) - 71, 189, 220 (453), 233, 277, 358, 365
 վանատուն (բնակարան) - 255 (515), 273, 329
 վեհարան (հին վեհարան, կաթողիկոսարան) - 31, 65, 66, 67, 83, 88, 89, 92, 94, 96, 98, 102, 105, 111, 113, 116, 120-122, 129, 243, 277, 364
 վկայարան - 23, 35, 36, 247, 248, 250, 295, 337, 351, 353, 363-365
 տապանատուն - 106, 107
 տնտեսատուն - 49, 64, 65 (35), 243, 297, 364
 տպարան (տպագրատուն) - 12, 73, 74 (51), 75 (52), 76, 82, 92, 93, 131, 181, 189, 225, 243, 277, 299, 364
 «Տրդատայ դուռ» կամար - 92, 93, 99, 122
 փոնատուն - 49, 81
 քահրիզ - 81
 քանքան (ջրհոր) - 65, 71, 81 (59)
 քարավանատուն - 165

ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ալիւր - 261
 աղ - 262 (521), 341 (680)
 արաղ - 261
 բաժկի (բաժակ, բաժկացու - հաղորդության գինի) - 263 (523), 264
 բրինձ - 261, 263 (522)
 գինու շիրա - 261
 թիրմաշալ - 73
 խունկ - 264, 265 (526)
 ձեթ - 264 (525)
 մոմ - 62 (32), 63, 263 (523, 524)
 չամիչ - 261
 վարելահող - 72
 քոց - 59 (25), 77

ԶԱՓԵՐ, ԿՇԻՌՆԵՐ, ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

գազ - 70 (44), 71
 գրամ - 260-262
 դահեկան - 105, 162, 259, 261, 265
 դեկան - 259
 դրամ - 261

թուման - 72, 73, 156, 200, 274 (538), 297
 թունկա - 261
 թօփ - 261
 լիտր - 11, 81, 260-262 (521), 263 (522-524), 264 (525), 265 (526), 341 (680), 365
 կարաս - 263 (523, 524)
 կենդինար - 262
 կիլոգրամ - 260-264, 341, 365
 կիլոմետր - 158, 161, 163, 167, 323
 դանթար - 262
 դուռուշ - 77, 80, 81, 154, 261
 մետր - 71, 93, 94, 114, 126, 129, 160, 247, 257, 321, 341, 351-353, 356, 357
 ոսկի - 73, 265
 չարեք (չարեկ, չարեքդար) - 62 (32), 63, 262, 264
 ռուբլի - 73
 սանտիմետր - 71, 227, 271, 329
 սոմար - 72, 261
 սպիտակ (արծաթե դրամ) - 258 (520), 263, 365
 ունկի - 261
 օխա - 261
 ֆիորին - 256
 ֆունտ - 62, 261-264, 365

ԳԵՏԵՐ, ԼՃԵՐ

Ալիս, գետ Փոքր Ասիայում - 216
 Ախուրյան - 17, 163
 Արաքս - 17, 135
 Գավառագետ - 178
 Եղեգիս - 167
 Երասխ - 19
 Իլդարունի (Հրազդան) - 18
 Հրազդան - 329 (653)
 Մալև - 162
 Մարմարա - 160
 Մուրց - 19
 Վանա լիճ - 135
 Ումեշինի, ջրանցք - 18
 Քասաղ - 18, 19, 29, 158, 181

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ, ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ

առյուծ - 113
 արծիվ - 108
 գոմեշ - 81
 եզ - 81, 113
 եղջերու - 101
 ձի - 266
 ջորի - 266
 ոչխար - 265 (527), 266
 սիրամարգ - 105

ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբամելիքներ - 329, 346, 347
 Աբելեանց - 325-326 (639)
 Աբովեանց - 224 (467)
 Ալան - 355
 Աղամալյաններ - 339
 Առավելյան (Առուեղեն) - 354 (698), 355
 ասորի - 30
 արաբ - 153, 355
 Արագածունեանց (Արագածունի) - 217 (445), 225 (473), 226 (474)
 Արշակունիներ - 24, 30, 205
 Բաբաջանեան - 195 (372), 222 (458)
 Բագրատունիներ - 29, 205, 221
 Բեհբուջաններ - 90
 Բզնունեանց - 207 (414), 221 (457), 225 (472)
 Բոզտաղենց - 156 (240), 196 (379), 238, 297
 Գեորգյանց - 210 (420)
 Գոլջենց - 192
 Դաթենց - 183 (337)
 Ենիկոլովյան - 310, 311 (599)
 Զաքարյաններ - 104
 Թաթար - 37, 166
 Թուրք - 37, 59, 136, 148, 221
 Լազարյաններ - 347
 լատին - 30
 լեզգի - 67, 89
 Խալխալենց - 274 (538)
 Խաղբակյան - 98, 99, 103, 104
 Խաչանեան - 188 (350)
 Խոջենց - 214 (436)
 Կամսարականներ - 205
 Կարճիկեան - 210 (421), 224 (466)
 Խայ - 30, 130, 159, 189, 202, 225, 256, 310, 314, 320, 330, 332
 Հոփսթանյաններ - 67
 Իրեա - 24, 30
 Իույն - 30, 148, 256
 Ղումրիկեան - 229 (485)
 Ղփչաղ - 99
 Մամիկոնյաններ - 205, 316
 Մամիկոնցի - 136 (159)
 մոնղոլ - 37, 166
 Յալթիբեշեան - 313 (602)
 Նազլուխանեան - 347 (689)
 Նաասարդեան - 221 (455)
 Նէլունեանց - 297
 Նուրիկեան - 326 (644)
 Շուփեանց - 222 (459)

պարթև - 30
 Պոռյան - 103
 Պոզաճոնց - 164 (271)
 Պոզտաղենց - տես Բոզտաղենց
 Զանխաթունենց - 126 (141)
 Զնթումեան - 254 (513)
 ռուս - 209 (417)
 սելջուկ - 37, 267
 Սիսակեան - 223 (461)
 Սոմխեթի - 309 (598)
 Վարդաքի - 136 (159)
 վրացի - 314
 տաճիկ - 156, 298
 Տէվերեան - 225 (471)
 Քարտաշենց - 182 (333), 239
 քուրդ - 221, 330
 Քոհնեց - 145
 Օլուսանենց - 140 (176), 141

ՏՈՆԵՐ

Բարեկենդան - 198
 Գրիգոր Լուսավորչի տուն - 74 (51)
 Զատիկ - 265
 Խաչվերաց (Ս. Խաչ) - 54, 69, 197, 265
 Ծաղկազարդ - 305 (590)
 Ծնունդ - 198 (384), 265
 Հայտնություն (Ծննդյան տուն) - 258 (520), 259, 260, 365
 Հոգեգալուստ - 192 (363), 205 (407)
 Հոփսիմեի տուն - 153 (226)
 Հրեշտակապետաց - 54, 74 (51)
 Ծրագալույց - 198 (384), 260
 Յոնանի հիշատակի օր - 328 (651)
 Նավակատիք - 62 (32), 63, 262 (521), 263 (524), 264 (525), 265 (526)
 Որդուց որոտման տուն - 307 (593)
 Ս. Գևորգ Զորավար - 85
 Վարդավառ - 265, 306 (592)
 Վերափոխում Աստվածածնի - 35, 265
 Տեառնընդառաջ - 193

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՎԻՄԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2016

Բաժնի տնօրեն՝	Շահե Ծ. վրդ. Անանյան
Հրատարակչական խորհրդի անդամներ՝	Գևորգ Եպս. Սարոյան, Չաքարիա վրդ. Բաղդույան, Գարեգին վրդ. Համ- բարձույան, Ա. Մադոյան, Գ. Տեր- Վարդանյան
Էջադրումը՝	Ղևոնդ ավ. քահանա Մայիլյանի

Թուղթ՝ օֆսեթ 80 գր., չափսը՝ 60x84 1/8,
ծավալը՝ 548 էջ+5 ներդիր, տպաքանակը՝ 300:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ